دەۋر ۋە بىز

«ئىستانبۇلدا 20 لېكسىيە – 2024» ماقالىلەر توپلىمى

ئۇيغۇر پروجېكت فوندى

دەۋر ۋە بىز

«ئىستانبۇلدا 20 لېكسىيە ــ 2024» ماقالىلەر توپلىمى

چىقارغۇچى ئورۇن:
ئۇيغۇر پروجېكت فوندى (UPF)

ماقالىلەرنى تەكشۈرۈپ باھالىغۇچى ۋە بېكىتكۈچىلەر:
ئۇيغۇر پروجېكت فوندى بىلەن مەشئەل ئۇيغۇر گۇرۇپپىسىدىن يەتتە نەپەر زىيالىي

ئىقتىسادتا ياردەملەشكۈچى ئورۇنلار:
ئامېرىكا شىمالىي كالىفورنىيە ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئۇيۇشمىسى، ئۇيغۇر فوندى (شىمالىي كالىفورنىيە، ئامېرىكا)، تەۋەككۈل ئىسكەندەر (گېرمانىيە)

تەھرىرلەر:
جۈرئەت نىزامىدىن، ئۆمەر ئىمىن، پىداكار، روشەن خەمىت، تەلئەت قادىر، ئابدۇرىشىت نىياز

مەسئۇل مۇھەررىر:
مۇھەممەد ئىبراھىم بىلەن پىداكار

مۇقاۋا لايىھەلىگۈچى:
شەبنەم ھاشىم

مەسئۇل كوررېكتور ۋە بەتلىگۈچى:
پىداكار، ئەركىن سىدىق، بەكتۇر

تەكلىماكان ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلدى
2024 - يىلى 9 - ئاي تۇنجى نەشرى

ISBN:

ئۇيغۇر پىروجېكت فوندى تارقاتتى
ئېلخەت ئادرېسى: Contact@UyghursFoundation.Org
تور ئادرېسى: UyghursFoundation.Org, www.UyghurInfo.Org

The Uyghurs and Today

"Twenty Lectures in Istanbul–2024" Article Collection

Published by

Uyghur Projects Foundation

Members of Review/Selection Group:

Seven People from UPF and Torchlight Uyghur Group

Financially Helped By:

Uyghur Cultural Advancement Assoc. (Nor-Cal, USA) and Uyghur Foundation (Nor-Cal, USA), and Tewekkul Iskender (Germany)

Editors:

Juret Nizamidin, Omer Imin, Pidakar, Roshan Hemit, and Tel'et Qadir, Abdurishi Niyaz

Chief Editor:

Mohammed Ibrahim and Pidakar

Cover Designer:

Shebnem Hashim

Book Designers:

Pidakar, Erkin Sidick, Bektur

Publisher:

Taklimakan Uyghur Publishing Company (Türkiye)

ISBN:

This edition first published 2024

Copyright © 2024 Uyghur Projects Foundation

Website: https://uyghursfoundation.org, https://www.uyghurinfo.org

بېغىشلىما

بۇ كىتابنى، 1949 - يىلىدىن باشلاپ شەرقىي تۈركىستاننى مۇستەملىكە قىلىۋالغان خىتاي كومپارتىيە ھاكىمىيىتىگە باش ئەگمەي ياشاپ ئالەمدىن ئۆتكەن، خىتاي تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى كۈرەش قىلىپ قۇربان بولغان، خىتاي زۇلمى سەۋەبىدىن ھاياتىدىن ئايرىلغان، ھەمدە ھازىر ۋەتەننى ۋە مىللەتنى خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ قولىدىن ئازاد قىلىش، شۇنداقلا ئۇيغۇر تىلى، مەدەنىيىتى ۋە كىملىكىنى دىياسپورادا ساقلاپ قېلىش يولىدا مادداي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن تىرىشىپ كۈرەش قىلىۋاتقان بارلىق ۋەتەنداشلارغا بېغىشلايمىز.

ئۇيغۇر پىروجېكت فوندى ۋە مەشئەل ئۇيغۇر گۇرۇپپىسى

مۇندەرىجە

مۇقەددىمە ..... A

ئامېرىكا دوللىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى، كۈچىيىشى، تەسىرى ۋە قائىدىلىرى ..... دوكتور گۈلنار ئابدۇقادىر 1

ئۇيغۇر نەشرىياتچىلىقى ئۇستىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش ..... سەلىمە ئا. كامال 15

پەرزەنتلەرگە نېمىلەرنى ئۆگىتىشىمىز كېرەك؟ ..... دەريا قىزى گۈلىس 27

مۇستەقىلىق كۇرىشىنىڭ مەنتىقىلىق يولى ..... مەمتىمىن ھەزرەت 33

ئات ئۇستى ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىمىزنىڭ تارىخى، بۈگۈنى ۋە «سارغايدى» توغرىسىدا ..... سەلىمە ئا. كامال 39

نۆۋەتتىكى مۇھىم دەۋا ..... جەۋلان 55

دىياسپورادىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىگىلىك تىكلەش پۇرسەتلىرى ھەققىدە ئىزدىنىش ..... دوكتور گۈلنار ئابدۇقادىر 61

تاتلىق تاشمەت كەچۈرمىشلىرىدىن ئۆمەر بەكرالى سەرگۈزەشتلىرىگىچە ..... ئالماس ھاجى 87

خەلقئارالىق ئالىي كېڭىشى قۇرۇش توغرىسىدا تەكلىپ ..... ئالماس ھاجى 93

ئويلاش، تەپەككۇردىكى تەشۋىقات كۈچى ..... ماخمۇت توختى ھاجىم 97

خىتايچە ئاپتونومىيە، بېكتۈەن (ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش ئارمىيەسى) ۋە خىتاي سىياسىي كۆچمەنلىرى ..... ئۆمەرجان مەخسۇت 105

ئىنسانلارنىڭ ھەربىكەتلىنىشى ۋە ئۇنى قوزغىتىش توغرىسىدا مۇلاھىزە ..... مەمەت ئىمىن دوختۇر 115

رەقەملىك ئاكتىۋىزمدا رەقەملىك سۈپىلاردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ..... مۇھەممەت ئابدۇمۇجىت 123

بىز نەدە ئىدۇق، نەگە كېلىپ قالدۇق، نېمە قىلىشىمىز كېرەك ..... مۇھەممەد يۇسۇپ 157

ۋەتەنپەرۋەرلىك – ئادەمىيلىكنىڭ نامايەندىسىدۇر ..... مۇھەممەد يۇسۇپ 165

ئىنگلىزچە نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر شېئىرلىرى» ناملىق كىتاب ھەققىدە ..... ئەزىز ئەيسا ئەلكۇن 169

مىللەتنىڭ تەقدىرىدە «ئۇيغۇر» كەلىمىسىنىڭ كۈچى ..... گۈلشەن ئابدۇقادىر (سەھەر) 181

تارىخنىڭ ساۋاقلىرى ..... ئەركىن سىدىق 187

خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ دۇنياغا كېڭەيمچىلىك قىلىش يوللىرى ۋە ئاقىۋەتلىرى ..... دوكتور گۈلمىرە بەرداش 211

بىيولوگىيە ساھەسىدىكى بىر جۈپ ئالىملار ..... سەلىمە ئا. كامال 231

چىڭ سۇلالىسى خان ساربىيىدىكى تۇنغۇن – ئىپارخان ..... سەلىمە ئا. كامال 245

سۆزنىڭ ئۇقۇم دائىرىسى ۋە ئۇنىڭ ئاۋامغا بولغان تەسىرى ..... ئابدۇرېشت نىياز 263

خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردە ئوبراز باشقۇرۇشنىڭ رولى ۋە يولى ..... مەمەتتوختى ئاتاۋۇللا 269

ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ ئەۋزەللىكى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىلىرى ..... مۇتەللىپ ئەلى ھاجى ئەمچى 285

سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىش ھەققىدە تەتقىقات ..... ئېرپان ئىدرىس 295

1990 – 2000 - يىللار مەزگىلىدىكى شەرقىي تۈركىستاننىڭ رېئال نوپۇسىدىكى ئۆلۈم نىسبەتلىرىنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالى ..... دىلشات بارىشچى 309

«كۆچ - كۆچ» فىلىملىرىدىن تۇغۇلغان ھېسلار ..... ئالماس ھاجى 333

ئىلھام توختى ۋە ئۇنىڭ كۆرەش يولى ھەققىدە ..... ئەنۋەر جان 337

نۆۋەتتىكى ئىس - تۈتەكسىز ئۇرۇش: ئۆزەك ئۇرۇشى ..... ئابدۇشۈكۈر ئابدۇرېشىت 345

تەبىئەتنىڭ كۈچى – ئەتىر يېغى توغرىسىدا دەسلەپكى تونۇشۇش ..... گۈلنار مەمتىمىن 355

جەمئىيەتشۇناسلىقتا مېتودنىڭ رولىدىن ئىككى مىسال ..... كۇرشات ئوغلى 365

كىيىم - كېچەكنىڭ سىمۋوللۇق خاراكتېرىگە ئەھمىيەت بېرىشنىڭ زۆرۈرلۈكى ..... ئېرپان ئىدرىس 379

ھاياتىم ۋە ئويلىغانلىرىم ..... ماخمۇت توختى ئەمىن 385

ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە خاتا ئىشلىتىلىۋاتقان كەلىمىلەر ..... گۈلشەن ئابدۇقادىر (سەھەر) 395

ئۇيغۇرلارغا يۇرگۈزۈلۈۋاتقان رەقەملىك ئېزىش ..... ئۇيغۇرلارغا يۇرگۈزۈلۈۋاتقان رەقەملىك ئېزىش 409

«بوۋاقلار قەبرىستانلىقى» ۋە «پىلانلىق تۇغۇت» ..... جۇرئەت نىزامىدىن 415

مۇھاجىرەتتە ئېلىپ بېرىلغان شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىللىق ھەرىكىتى ..... ئابدۇلجېلىل تۇران 421

ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلار دۇچ كېلىۋاتقان قىيىنچىلىقلار ۋە ئۇلارنى ھەل قىلىش ئۇسۇللىرى ..... رائىلە ئابدۇۋاھىت كاشغەرىي 425

مۇقەددىمە

خىتاي ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا ۋەتىنى بولغان شەرقىي تۈركىستان (ئۇيغۇرىستان) دا جازا لاگېرلىرىنى قۇرۇپ، ئۇيغۇر خەلقى ئۈستىدىن «ئىرقىي قىرغىنچىلىق» يۈرگۈزۈۋاتقىنىغا سەككىز يىل بولاي دەپ قالدى. بۇ قاباھەتلىك سەككىز يىلدىن بۇيان، خەلقىمىز دۇنيا ئاللىقاچان «قايتا تەكرارلانمايدۇ» دەپ خىتاب قىلغان «يەھۇدىي ئىرقىي قىرغىنچىلىقى»نىڭ دەل ئۆزىنى ۋە بەزى نۇقتىلاردا ئۇنىڭدىنمۇ ۋەھشىي ھالىتىنى باشتىن كەچۈرمەكتە.

خىتاي ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلارنى مىليونلاپ لاگېرلارغا سولاپ، بىر تەرەپتىن، يېگىتلىرىمىزنىڭ ئىچكى ئەزالىرىنى سۇغۇرۇپ ئېلىپ، قىزلىرىمىزنى كىيىملىرىدىن ئايرىپ ئوپچە باسقۇنچىلىق قىلسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئاشۇ يېگىتلەردىن سۇغۇرۇۋېلىنغان ئىچكى ئەزالاردا ياشىنغان خىتايلارغا ئورگان كۆچۈرۈش ئوپېراتسىيەسى قىلسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن، خورلانغان، دەپسەندە قىلىنغان قىزلىرىمىزنىڭ كىيىملىرىنى ياش خىتاي قىز - يېگىتلىرىگە كىيگۈزۈپ، كوچىلاردا ئۇسسۇلغا سالماقتا.

ۋەتەن ئىچىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ پەرزەنتلىرى، بىر ياقتىن، لاگېرلاردا ئانا تىل ۋە مەدەنىيىتى بىلەن تەڭ يوقىتىلسا؛ يەنە بىر ياقتىن، گۈزەل ۋە لاتاپەتلىك ئۇيغۇر ئۇسسۇللىرىمىز، ئۇيغۇرغا خاس مۇقام - ئەلنەغمە مەشرەپلىرىمىز خىتايلار تەرىپىدىن ئىگىلىنىپ، ئوچۇق - ئاشكارا تالان - تاراج قىلىنۇاتىدۇ. قانداقتۇر ئۇيغۇر ئۇسسۇل كىيىملىرىنى كىيىشكەن، لەرزان ئۇيغۇر ئۇسسۇلىنى بۇزۇپ ئويناۋاتقان خىتاي ئەر - ئايال ئۇسسۇلچىلىرى پەيدا بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ نازۇك ھېس - تۇيغۇلىرى، ئار - نومۇسى ۋە غۇرۇرىغا چاقچاق قىلىپ ئويناشقا باشلىدى. مەسچىتلەر تاقالدى. روزا تۇتۇش، ئۆيدىن بىر دانە جايناماز ياكى قۇرئان كەرىم چىقىپ قېلىش قاتارلىق ئىشلار ئۇيغۇرلارنى ئۆلۈمگە باشلاپ بارىدىغان بىر ئىشقا ئايلاندى.

نۆۋەتتە، يۇز تونۇش تېخنىكىسى ۋە باشقا ئىلغار تېخنىكىلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق

ئۇيغۇرلارنى 24 سائەت نازارەت قىلىپ تۇرۇش نورمال ئەھۋالغا ئايلاندى. خىتاي مىللىتىدىن بولغان ئاتالمىش «قوشماق تۇغقانلار» ھەر بىر ئائىلىگە يەرلەشتۈرۈلۈپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئوي - پىكىر، چۈشەنچىلىرىمۇ نازارەت ئاستىغا ئېلىنىپ، ئۇيغۇرلار روھىي ۋە جىسمانىي جەھەتتىن ئۆزىگە تەۋە بىر غېرىچمۇ ئەركىنلىك ياكى بوشلۇققا ئىگە بولمىغان غەلىتە ئىنسانلارغا ئايلاندۇرۇلدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ناشتىلىقى، چۈشلۈك تامىقى ۋە كەچلىك ئۇيقۇلىرىدىن تارتىپ ھەممە نەرسىسى، ئاشۇ «قوشماق تۇغقان»لىرى تەرىپىدىن نازارەت قىلىنىپ تۇردى. ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ سەرخىل زىيالىيلىرى، باي سودىگەرلىرى، يازغۇچى - قەلەمكەشلىرى، ئەدەبىيات - سەنئەتچىلىرى، ھۆكۈمەت كادىرلىرى تۇرمە ۋە جازا لاگېرلىرىغا تاشلاندى. مەيلى ۋەتەن ئىچىدىكى ئۇيغۇرلار بولسۇن ۋە ياكى ۋەتەن سىرتىدىكى ئۇيغۇرلار بولسۇن، تارىخنىڭ رەھىمسىز قىزىل چىرىغىغا كېلىپ توختاپ قالدى.

ۋەتەن سىرتىدىكى ئۇيغۇرلار قانچە يىللاپ ۋەتەن ئىچىدىكى ئۇرۇق - تۇغقان، ئاتا - ئانا، قوۋم - قېرىنداشلىرى بىلەن ئالاقە قىلالمايدىغان، ھەتتا تېلېفونداشمۇ سۆزلىشەلمەيدىغان ئەھۋالغا مۇپتىلا بولدى. دۇنيا ئاللىقاچان ئىلغار ئىنتېرنېت ۋە ئىجتىمائىي تاراتقۇلار دەۋرىگە كىرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇيغۇرلار خۇددى دۇنيانىڭ ئۆگەي بالىسىدەك بۇ خىل ئىلغار تېخنىكىلارنى ئىشلەتكەنلىكى سەۋەبىدىن، خىتاي ھۆكۈمىتىدىن ئىبارەت بىر زالىم دىكتاتور تەرىپىدىن داۋاملىق جازالىنىپ تۇردى. پەقەتلا چەت ئەلدىكى تۇغقانلىرى بىلەن خىتاي ھۆكۈمىتى چەكلىگەن ئىجتىمائىي تاراتقۇلاردا كۆرۈشكەنلىكى ئۈچۈنلا تۇرمىلەرگە تاشلانغان ياكى ئىز - دېرەكسىز يوقاپ كەتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ سانىنى ئېلىش ئىنتايىن قىيىن بىر مەسىلە بولۇپ تۇرماقتا. ئىستاتىستىكىلىق پەرەزلەرگە ئاساسلانغاندا، نۆۋەتتە خىتاي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن جازا لاگېرلىرىغا تاشلانغان ئۇيغۇرلارنىڭ سانى 5 - 6 مىليوندىن ئاشقانلىقى مۆلچەرلەنمەكتە.

بىز نېمە ئۈچۈن بۇ ئىرقىي قىرغىنچىلىققا ھازىر مۇپتىلا بولدۇق؟

بۇ سوئالنىڭ جاۋابى بولسا، خىتاي رەئىسى جالىلات شى جىنپىڭنىڭ «بىر يول، بىر بەلباغ» ئىستراتېگىيەسى ياكى چۈشى بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر.

جالىلات شى جىنپىڭ دۇنيا مىقياسىدا يولغا قويۇۋاتقان «بىر يول، بىر بەلباغ قۇرۇلۇشى» دۇنيا ئومۇمىي كۆلەمىنىڭ 26 پىرسەنتىنى قاپلايدىغان بولۇپ، دۇنيادىكى 65 دۆلەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇچ دېڭىز، ئىككى قۇرۇقلۇق يولى، بەش يۆنىلىش بويىچە ھەربىكەت قىلىدۇ. يۇقىرى سۈرئەتلىك تاشيول، پورت، تۆمۈر يول ۋە ئايرودۇرۇم ئارقىلىق بىۋاستە بېيجىڭغا تۇتىشىدۇ. جالىلات شى جىنپىڭ ئوتتۇرىغا قويۇۋاتقان «بىر يول، بىر بەلباغ» چۈشى 7.6 مىليارد دۇنيا نوپۇسىنىڭ، 4.5 مىليارد قىسمىنى قاپلايدىغان بولۇپ، جەمئىي 305 مىليارد دولار خەجلىنىشى پىلانلانماقتا.

60 مىليارد دولار مەبلەغ سېلىش ئارقىلىق ياسىلىۋاتقان خىتاي - پاكىستان ئىقتىسادىي كارىدورى، شىئەندىن باشلىنىپ قەشقەرنى بىۋاستە ھىندى ئوكيانىنىڭ گىرۋىكىدىكى گۇۋادار پورتىغا تۇتاشتۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى ئۇچ مىڭ كىلومېتر بولۇپ، خىتاي مالىلىرى بۇ قۇرۇقلۇق يولى ئارقىلىق ھىندى ئوكيانىغا ۋە ھىندى ئوكيان ئارقىلىق ئوتتۇرا شەرق ۋە ئافرىقىغا

بىمالال يۆتكىلىدۇ. بۇ رايونلار تېررورلۇق ۋەقەلىرى ئەڭ كۆپ يۈز بېرىدىغان، مۇسۇلمان ۋە تۈرك دۆلەتلىرى ئاساسلىق جايلاشقان جۇغراپىيەلىك ئورۇن بولغاندىن باشقا، خىتاي مۇستەملىكىسى ئاستىدىكى شەرقىي تۈركىستان، شى جىنپىڭ قايتا ئەسلىگە كەلتۈرمەكچى بولۇۋاتقان زامانىۋى يىپەك يولىنىڭ يۈرىكىگە جايلاشقان بولۇپ، بۇ زېمىن خىتايغا مۇستەملىكە قىلىنغان 80 يىلدىن بۇيان، مۇستەقىللىق ئوتلىرى قىلچە ئۆچۈپ قالمىغان بىر دەتالاشتىكى رايوندۇر.

خىتاي مەنبەلىرىنىڭ ئىستاتىستىكىلىق مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندىمۇ، شەرقىي تۈركىستاندا 11 مىليون ئۇيغۇر ياشايدۇ. جاللات شى جىنپىڭ «بىر يول، بىر بەلباغ» چۈشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، بۇ يولدا پۈتلىكاشاڭ بولۇش ئېھتىماللىقى بولغان ۋە ھەرقاچان مۇستەقىللىق روھى يالقۇنجاپ تۇرىدىغان «ئۇيغۇر» دېگەن بىر مىللەتنى بۇ زېمىندىن سۈپۈرۈپ تاشلىشى كېرەك بولماقتا. مانا بۇ، 21 - ئەسىردىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ بېشىغا قاباھەتلىك قىسمەتلەرنىڭ كېلىشىدىكى، خىتاي ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن قىرغىنچىلىققا ئۇچرىشىدىكى مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرىدۇر.

خىتاي - قازاقىستان قورغاس قۇرۇقلۇق بازىسى، شى جىنپىڭنىڭ «بىر يول، بىر بەلباغ چۈشى»نى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىكى، خىتاينى دۇنياغا تۇتاشتۇرىدىغان يەنە بىر گۆھەر يول بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. قازاقىستان – خىتاينىڭ رۇسىيەدىن قالسا ئىككىنچى چوڭ مەبلەغ سالغۇچىسى بولۇپ، خىتاي جۇغراپىيەلىك كېڭەيمچىلىكىنىڭ ئىككىنچى ئۆتۈشمە كۆۋرۈكىدۇر. قازاقىستان يەنە خىتاينىڭ ئېچىرقاپ كەتكەن ئېنېرگىيە ئېھتىياجىنى قامدايدىغان داشقازاندۇر. خىتاي ۋەتىنىمىزدىكى قورغاس ئېغىزى ئارقىلىق، تۆمۈر يول بىلەن قازاقىستانغا ۋە دۇنياغا ئۆتەلەيدۇ.

بىر قانچە يىل ئاۋۋال، خىتاي قازاقىستانىنىڭ كانچىلىق، نېفىت ۋە يېزا ئىگىلىكىگە 30 مىليارد دوللار مەبلەغ سالدى. خىتاي، قورغاس ئېغىزى قۇرۇقلۇق بازىسى ئارقىلىق 50 مىليون تونىنا مەھسۇلاتنى دۇنياغا توشۇيدۇ. خىتاي، قورغاس قۇرۇقلۇق بازىسىغا 600 مىليون دوللار مەبلەغ سالغان بولغاچقا، بۇ يوللار ئەلۋەتتە خىتاي ئۈچۈن بىخەتەر ۋە پۈتلىكاشاڭسىز بولۇشى كېرەك. بېشىمىزغا كېلىۋاتقانلارنىڭ ھەممىسى بىز ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنە شۇنداق خىتاي ئۈچۈن مۇھىم بولغان ئىستراتېگىيەلىك بىر تۈگۈننىڭ ھەقلىق ئىگىلىرى بولغانلىقىمىزدىندۇر.

ئۇندىن باشقا، خىتاي رەئىسى شى جىنپىڭنىڭ شەرقىي تۈركىستاندا «ئىرقىي قىرغىنچىلىق» ئېلىپ بېرىشىدىكى مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ يەنە بىرى شۇكى، بۇ گۆھەر زېمىننىڭ پۈتمەس - تۈگىمەس يەر ئاستى ۋە يەر ئۈستى بايلىقىدىن ئىبارەتتۇر. شەرقىي تۈركىستاندىكى نېفىت مىقدارى پۈتۈن خىتاي ئۇمۇمىي نېفىت مىقدارىنىڭ 30 پىرسەنتىنى، ئۇمۇمىي تەبىئىي گاز مىقدارى پۈتۈن خىتاي تەبىئىي گاز مىقدارىنىڭ 34 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. شەرقىي تۈركىستانىنىڭ ئۇزۇن تالالىق پاختىسى دۇنيا بويىچە داڭلىق بولۇپ، پۈتۈن خىتاي پاختا مەھسۇلاتىنىڭ 87 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. شەرقىي تۈركىستانىنىڭ قىزىل مۇچى، خىتاي قىزىل مۇچ مەھسۇلاتىنىڭ بەشتىن بىرىنى ئىگىلەيدۇ. شەرقىي تۈركىستانىنىڭ قىزىلچىسى پۈتۈن خىتاي قىزىلچىسىنىڭ ئۈچتىن بىرىنى ئىگىلەيدۇ. شەرقىي تۈركىستانىنىڭ چىلانلىرى ۋە مېۋىلىرى دۇنيا بويىچە ئەڭ تاتلىق مېۋىلەر ھېسابلىنىدۇ. تۈرپاننىڭ ئۈزۈمى، قۇمۇلنىڭ قوغۇنى، ئاقسۇنىڭ ئالمىسى، كورلىنىڭ نەشپۈتى، خوتەن ياڭقى ۋە چوڭ چىلىنى داڭلىقتۇر.

شەرقىي تۈركىستانىنىڭ پەمىدۇر قىيامى پۈتۈن خىتاي ئۇمۇمىي پەمىدۇر قىيامىنىڭ 90 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. پۈتۈن دۇنيادىكى تۆت پەمىدۇر قىيامىنىڭ بىرى شەرقىي تۈركىستانىنىڭ

ھېسابلىنىدۇ. كۆمۈر مەھسۇلاتلىرى پۈتۈن خىتاي ئومۇمىي كۆمۈر مىقدارىنىڭ 40 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. ئەلۋەتتە، جاللات شى جىنپىڭ ئۇچۇن بۇنداق گۆھەر زېمىنىڭ ھەقلىق ئىگىلىرى – ئۇيغۇرلار مەڭگۈ مەۋجۇت بولماسلىقى كېرەك.

ئۇنداقتا، دۇنياغا تەھدىت بولۇۋاتقان ۋە دۇنيانى قورقۇتۇۋاتقان خىتايدىن ئىبارەت بۇ دەرىجىدىن تاشقىرى كۈچ ئالدىدا، ئىرقىي قىرغىنچىلىققا ئۇچراۋاتقان ئۇيغۇرلار قانداق قىلىشىمىز ۋە نېمە قىلىشىمىز كېرەك؟

ئۇيغۇر پروجېكت فوندى دىياسپورادىكى ئۇيغۇرلارغا «بىز كىم ۋە نېمە قىلىشىمىز كېرەك؟» دېگەن سوئاللار ئوستىدە ئويلىنىپ بېقىش سۇپىسى ھازىرلاپ بەردى. قولىڭىزدىكى «دەۋر ۋە بىز» ناملىق بۇ كىتاب، بۇ ھەقتىكى ئويلىنىش ۋە تەپەككۇرلارنىڭ مەھسۇلاتىدۇر.

«نېمە قىلىشىمىز كېرەك؟» بىز چەت ئەللەردە ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلار مىللىتىمىزنىڭ سىياسىي تەقدىرىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان زىيالىيلار بولۇش سۈپىتىمىز بىلەن، بۇ سوئال ئالدىدا ئۆز - ئۆزىمىزنى سوراقتا تارتىشىمىز لازىم. پەيلاسوپ سوقرات: «سوراقتا تارتىلمىغان ھايات ياشاشقا ئەرزىمەيدۇ» دەيدۇ. بىز «نېمە قىلىشىمىز كېرەك؟» دېگەن ۋىجدان سوراقى ئالدىدا تېپىرلىماقتىمىز. بىز بىر ئىشلارنى قىلۋاتقان بولساقمۇ، ئەمما بۇ ئىشلار ۋەتىنىمىزنىڭ ۋە مىللىتىمىزنىڭ «ئىرقىي قىرغىنچىلىق» تەقدىرىنى ئۆزگەرتىشكە يەتمەيۋاتىدۇ. بىز دۇنياغا ۋەتىنىمىزدە «ئىرقىي قىرغىنچىلىق»نىڭ بولۇۋاتقانلىقىنى بىلدۇرۇش بىلەن بىرگە، يەنە «نېمە قىلىشىمىز كېرەك؟» دېگەن سوئال ئوستىدە ئويلاشقۇچە بولغان ئاربلىقتا، ھەش - پەش دېگۈچە خىتاينىڭ «ئىرقىي قىرغىنچىلىقى» سەككىزىنچى يىلغا قەدەم قويىدى.

بىز بۇ سەككىز يىلدا ئويلىنىش ئىچىدە ئىلگىرىلىدۇق، ئويلىنىش ئىچىدە بىلدۇق، تەجرىبىلەر توپلىدۇق ۋە چۈشەندۇق. بىز نامايىش قىلىپ، بىزنىڭ دۇنياغا تونۇلۇش ئاممىۋى ئاساسىمىزنىڭ پەلەستىنلىكلەرنىڭكىدىن كۆپ ئارقىدا ئىكەنلىكىنى تونۇپ كەتتۇق. مۇسۇلمان دۇنياسى، تۈرك دۇنياسى، ھەمكارلىق ۋە ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق، مىللىي مەنپەئەت قاتارلىق نۇرغۇنلىغان مەسىلىلەر ئالدىدىكى دۇنيا ۋەزىيىتىنىڭ ئىچكى يۈزى ۋە ماھىيىتىنى تونۇپ يەتتۇق.

خىتاي دۇنياغا يۈزلەنگەن، «يۇمشاق سىڭىپ كىرىش ئىستراتېگىيەسى» ئارقىلىق دۇنياغا تەسىر كۆرسىتىشكە تىرىشىۋاتقىنىغا 40 يىلغا يېقىن ۋاقىت بولۇپ قالدى. خىتاي بۇ «يۇمشاق سىڭىپ كىرىش ئىستراتېگىيەسى»گە يىلغا مىليارد دوللارلاپ مەبلەغ سالدى، دوللارنى دۇنيا كوچىلىرىغا پايانداز قىلىپ چاچتى. خىتاينىڭ دۇنياغا «يۇمشاق سىڭىپ كىرىش»تىن ئىبارەت دۇنيانى ئالداش ئىستراتېگىيەسىنىڭ تېپىك ۋەكىل خاراكتېرلىك تۈرلىرىنىڭ بىرى، دۇنيادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەردە يولغا قويغان كوڭزى ئىنستىتۇتلىرىدۇر. ئۇندىن باشقا، خىتاي يەنە ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئەھۋالى ئارقىدا قالغان 3 - دۇنيا دۆلەتلىرىگە بىر تەرەپتىن مەبلەغ سېلىش، يەنە بىر تەرەپتىن قەرز پۇل تارقىتىش يولى بىلەن سىڭىپ كىرمەكتە ۋە تەسىر كۆرسەتمەكتە. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن دۇنيانىڭ خىتاينى ۋە ئۇيغۇر ئىرقىي قىرغىنچىلىقىنى چۈشىنىشى ۋە بىلىشىمۇ تەسكە توختىماقتا.

«يۇز يىللىق مارافون: خىتاينىڭ ئامېرىكىنىڭ ئورنىغا دۇنياۋى ھۆكۈمران بولۇشتىكى مەخپىي ئىستراتېگىيەسى» ناملىق كىتابنىڭ ئاپتورى مايكىل پىلزبېرى (Michael Pillsbury)،

ئامېرىكىنىڭ خىتاينى چۈشىنىش جەھەتتە خاتالاشقانلىقىنى كىتابىدا ئېنىق ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، ئۇ كىتابىدا ئامېرىكىنىڭ، بىرىنچىدىن، «مۇناسىۋەت – مۇتلەق ھەمكارلىقىنى رويابقا چىقىرىدۇ» دەپ قاراپ خاتالاشقانلىقىنى؛ ئىككىنچىدىن، «خىتاي دېموكراتىيەلىشىش يولىدا كېتىۋاتىدۇ» دەپ خاتالاشقانلىقىنى؛ ئۈچىنچىدىن، «خىتاي ئاجىز ئەگەشكۈچى» دەپ قاراپ خاتالاشقانلىقىنى؛ تۆتىنچىدىن، «خىتاي بىزگە ئوخشاش بولماقچى ياكى خىتاي بىزگە ئوخشاش» دەپ قاراپ خاتالاشقانلىقىنى؛ بەشىنچىدىن، «خىتاينىڭ قاتتىق قوللىرىنى ئاجىز» دەپ قاراپ خاتالاشقانلىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ.

يۇقىرىقىدەك خۇلاسىلەرنىڭ ھەممىسى دۇنيانىڭ خىتاينىڭ ھىيلە - مىكىرلىرىنى چۈشىنىش جەھەتتە ئارقىدا قالغانلىقىنى، شۇ ۋەجىدىن چەت ئەللەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ دۇنياغا ئۇيغۇر قىرغىنچىلىقىنى چۈشەندۈرۈش جەھەتتە پەلەستىنلىكلەردەك تەلەيلىك ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىپ بەرمەكتە.

ئۆزىنىڭ 20 يىللىق پىسخىكىلىق ئانالىز تەتقىقاتى بىلەن، مەدەنىيەت - كۇلتۇر تەتقىقاتى ئېلىپ بېرىشتا داڭ چىقارغان ناسان لىيتىس خىتاي ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «سۇنزىدىن ماۋ زىدوڭغىچە بولغان ئىستراتېگىيە ئەدەبىياتىدا، ئالداش باشقا نۇرغۇنلىغان ھەربىي تەلىماتلاردىكىگە قارىغاندا تېخىمۇ كۆپ تەكىتلىنىدۇ». خىتايلارنىڭ ئالدامچىلىق ھۇنىرى، بىراۋنىڭ ئۆز پىلانىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى قوغداشقا مايىل بولۇشىدىن بەكرەك، دۇشمەننى ئالداش ئارقىلىق ئۇنى ناباب ھەرىكەت قىلدۇرۇشقا مايىلدۇر. باشقا مەدەنىيەتلەردە بولۇپمۇ غەرب مەدەنىيىتىدە، ئالداش ئاساسلىقى ئۆز كۈچىنىڭ ئەكسىچە يۇقىرى چەكتىكى زەربە بېرىش كۈچىنى ئەملگە ئاشۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. خىتايلارغا نىسبەتەن ھەيران قالدۇرۇش ۋە ئالداش بەكلا مۇھىم بولغانلىقتىن، ئۇلار ئىشلىرىنى يوشۇرۇن بېجىرىشكە ۋە ھوقۇقدارلىرىنىڭ كۈندىلىك ھەرىكەتلىرىنى ئاشكارىلىماسلىققا مايىل كېلىدۇ.

بۇ، ئۇيغۇرلار ئاللىقاچان بىلىپ بولغان، ئەمما دۇنيا ئەمدى ھېس قىلىۋاتقان ۋە بىلىۋاتقان ھەقىقەتلەر بولۇپ، خىتاي مانا مۇشۇنداق «ئالدامچىلىق ھىيلە - مىكىرلىرى» ئارقىلىق دۇنيانى ئالداپ، ئاخىرىدا پۈتۈن دۇنيانى بېسۇبلىشقا ئۇرۇنماقتا.

بىز ئەلۋەتتە «نېمە قىلىشىمىز كېرەك؟ مىللىتىمىزنى قانداق قىلغاندا قۇتۇلدۇرالايمىز؟» دېگەن سوئال ئاستىدا تېپىرلاۋاتقان ۋاقتىمىزدا، بىزنىڭ يېنىمىزدا تۇرغان نۇرغۇنلىغان دۆلەت ئەربابلىرىغا، پارلامېنت ئەزالىرىغا، مەشھۇر شەخسلەرگە، ئاخبارات ۋاستىلىرىگە رەھمەت ئېيتماي تۇرالمايمىز. بۇ سەككىز يىللىق ئېغىر كۈنلەردە ئامېرىكا ھۆكۈمىتى «ئۇيغۇر كىشىلىك ھوقۇق قانۇنى»، «ئۇيغۇر مەجبۇرىي ئەمگەكنىڭ ئالدىنى ئېلىش قانۇنى»، «ماگنىسكى قانۇنى» قاتارلىق قانۇنلارنى ماقۇللاپ يولغا قويغاندىن باشقا، يېقىندا يەنە خىتايدىن كىرىدىغان مالىلارغا نىسبەتەن تاموژنا بېجىنى ئاشۇرغانلىقىنى، خىتاينىڭ بىڭتۈەن، يەنى «ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇش ئەترىتى»دىن كېلىدىغان پاختا ۋە پاختا مەھسۇلاتلىرىنى ئامېرىكىغا كىرگۈزمەيدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. كانادا ھۆكۈمىتى يەنە 10 مىڭ ئۇيغۇرنى كانادىغا يەرلەشتۈرۈشنى مەركەز قىلغان قانۇن ماقۇللىدى. نيۇ يورك ۋاقتى گېزىتى، زىمىستان تورى قاتارلىق نۇرغۇنلىغان ئاخبارات ۋاستىلىرى ۋە ئۇيغۇر ئىرقىي قىرغىنچىلىقىدا ئۇيغۇرلارنىڭ يېنىدا تۇرۇش يولىنى تاللىغان مۇخبىرلار، «شىنجاڭ ساقچى ھۆججەتلىرى»، «قاراقاش ھۆججەتلىرى» قاتارلىق خىتاينىڭ مەخپىي ھۆججەتلىرىنى ئاشكارىلاپ ۋە خىتاي جازا لاگېرلىرى ھەققىدە خەۋەرلەر ئىشلەپ،

دۇنيادا تەسىر پەيدا قىلدى. بىز بۇ ھەققانىيەت ۋە ئادالەت ئىگىلىرىگە، دۆلەت ۋە ئورگانلارغا ئالاھىدە رەھمىتىمىزنى بىلدۈرىمىز.

ئۇنداقتا، دۇنيا تەرىپىدىن دۇنيانىڭ پىلان سىرتىدىكى بالىسىدەك ناخۇش مۇئامىلىگە ئۇچراۋاتقان، دۇنيا ئۆتۈشمە يولىنىڭ قىزىل چىرىغىدا يېشىل چىراغنىڭ يېنىشىنى، دۇنيا ئادالىتىدىن ئۈمىد بىلەن كۈتۈۋاتقان ئۇيغۇرلار، يەنە قانچىلىك ۋاقىت بۇ «ئىرقىي قىرغىنچىلىق» بىلەن قارشىلىشىدۇ؟

خىتاينىڭ ئۇيغۇرلارغا قارشى ئېلىپ بېرىۋاتقان «ئىرقىي قىرغىنچىلىق سىياسىتى ۋە جازا لاگېرلىرى» مەڭگۈلۈكمۇ؟ ھەرگىز مەڭگۈلۈك ئەمەس! ھەر بىر تۈن قاراڭغۇلۇقنىڭ كۆتۈرۈلىدىغان سەھەر قۇياشى بارىدۇر. خىتاي ئۇيغۇر قىرغىنچىلىقىنى ئۇزۇن مەزگىل داۋاملاشتۇرالماسلىقى مۇمكىن، ھەمدە جازا لاگېرلىرىنى يېقىن مەزگىل ئىچىدە تاقاشقا مەجبۇر بولۇشى مۇمكىن! چۈنكى، تارىختىن بۇيان، رەزىللىكنى پەردازلاش ۋە يېپىش ئۇزۇن مەزگىللىك بولمىغان. ئەمما، خىتاي ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى پىكىر، ئىدىيە ۋە چۈشەنچىلەرنى قالايمىقانلاشتۇرۇش، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئايىغى چىقمايدىغان ئىچكى پىكىر - ئىدىيە، چۈشەنچىلەر قۇيۇنى چىقىرىش ئارقىلىق، ئۇيغۇرلارنى مەڭگۈ بۇ خىل ئىچكى زىددىيەتلەردىن قۇتۇلالمايدىغان ۋەزىيەتكە مۇپتىلا قىلىپ قويۇشقا ئۇرۇنۇشى مۇمكىن.

ئامېرىكىلىق دىپلومات يازغۇچى مايكىل پىلزبېرى ئۆزىنىڭ «يۇز يىللىق مارافون: خىتاينىڭ ئامېرىكىنىڭ ئورنىغا دۇنياۋى ھۆكۈمران بولۇشتىكى مەخپىي ئىستراتېگىيەسى» ناملىق كىتابىدا، خىتاينىڭ قەدىمكى ئۇرۇشقاق بەگلىكلەر دەۋرىنىڭ ھىيلە - نەيرەڭلىرىنى ھازىرقى دەۋردىكى دۆلەت ۋە ھەربىي ئىشلار ئىستراتېگىيەسى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇۋاتقانلىقى، مەخسۇس ئۇرۇشقاق بەگلىكلەر دەۋرىدىكى ھىيلە - نەيرەڭلەرنى تەتقىق قىلىش ۋە ماقالىلەر يېزىش ئۈچۈن، خىتاي ھەربىي ئەمەلدارلىرىدىن تەشكىللەنگەن تەتقىقات گۇرۇپپىلىرى، كۈتۈپخانىلار قۇرۇلغانلىقى ۋە بۇ تەتقىقاتقا خىتاينىڭ ئالاھىدە مەبلەغ ئاجراتقانلىقىنى تىلغا ئالغان بولۇپ، ئۇرۇشقاق بەگلىكلەر دەۋرىدىن خىتايغا مىراس قالغان بۇ ئىستراتېگىيەنىڭ يادروسى – مەغلۇپ بولۇش گىردابىغا بېرىپ قالغاندا، قارشى تەرەپتىن قانلىق قىساس ئېلىشتىن ئىبارەتتۇر.

ئۇيغۇر پروجېكت فوندى بىلەن مەشئەل ئۇيغۇر گۇرۇپپىسى بىرلىشىپ نەشر قىلدۇرۇش ئالدىدا تۇرۇۋاتقان مەزكۇر «دەۋر ۋە بىز: ‹ئىستانبۇلدا 20 لېكسىيە – 2024› ماقالىلەر توپلىمى»، خىتاينىڭ ئالدىمىزدا يۇز بېرىدىغان ئېغىر مەغلۇبىيىتىدىن كېيىن، بىزنىڭ پىكىر، ئىدىيە ۋە چۈشەنچىلىرىمىزنى پارام - پارچە قىلىپ، بىز ئۇيغۇرلارنى ئايىغى چىقماس پىكىر، ئىدىيە ۋە چۈشەنچىلەرنىڭ قاينىمىغا غەرق قىلىۋېتىش ھىيلە - نەيرەڭگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن تەييارلانماقتا. چۈنكى، خىتاي بىلىدۇكى، بىر مىللەتكە نىسبەتەن ئۇنىڭ بىرلىككە كەلگەن پىكىر، ئىدىيە ۋە چۈشەنچىلىرى – بىرلىشىش، كۈچ ئۇيۇشتۇرۇش ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىمدۇر. ئەگەر بىز ئىلغار پىكىر، ئىلغار ئىدىيە ۋە ئىلغار چۈشەنچىلەرگە ئىگە بولالمساق، ئىلغار ھەرىكەتلەرگە يېتەكچىلىك قىلالمايلا قالماستىن، بەلكى قوراللىرىمىزنى دۈشمەنگە ئەمەس، ئۆزىمىزگە قارىتىپ قېلىشىمىز مۇمكىن. يېزىش ۋە ئاشكارىلاش – قوراللىرىنىڭ ئەڭ كۈچلۈك قورالىدۇر.

مەزكۇر كىتابقا كىرگۈزۈلگەن ماقالىلەردە ئوتتۇرىغا قويۇلغان نەزەرىيە ۋە كۆز قاراشلارنىڭ ھەممىسى ماقالە ئاپتورلىرىنىڭ ئۆزلىرىگىلا مەنسۇپ بولۇپ، بۇلار «ئۇيغۇر پروجېكت فوندى»

ياكى «مەشئەل ئۇيغۇر گۇرۇپپىسى»غا ۋەكىللىك قىلمايدۇ.

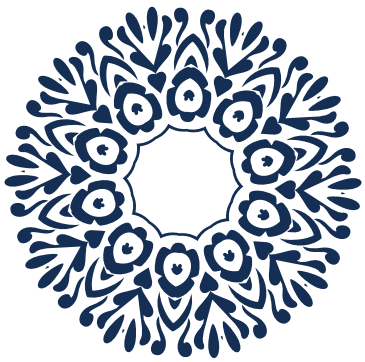
مەزكۇر كىتابتىكى ماقالىلەرنىڭ تەرتىپى مەلۇم ئۆلچەملەر ئاساسىدا بېكىتىلگەن مۇھىملىق دەرىجىسى ياكى كەسپىي ساھە بويىچە بېكىتىلگەن بولماستىن، بەلكى بىزگە ماقالە يېتىپ كەلگەن ۋاقىت بويىچە بېكىتىلدى. ئىستانبۇلدا 9 - ئاينىڭ 21 - ۋە 22 - كۈنلىرى بېرىلىدىغان لېكسىيەنىڭ تەرتىپىمۇ ھەم شۇنداق بېكىتىلدى.

بىز بۇ قېتىم ئۆتكۈزمەكچى بولغان «ئىستانبۇلدا 20 لېكسىيە – 2024» پائالىيىتى ۋە مەزكۇر كىتابنىڭ رويابقا چىقىشىدا، ئۇيغۇر پروجېكت فوندى ۋە مەشئەل ئۇيغۇر گۇرۇپپىسىدىكى يەتتە نەپەر سەپدىشىمىز بىزگە كەلگەن ماقالىلەرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنلىرى، 35 پارچەدەك ماقالە ۋە 20 پارچەدەك سىيرىلما ھۆججەتلەرنى تەكشۈرۈپ، بەزىلىرىنى ئۆزگەرتىپ، باھالاپ تەستىقلاشتىن ئىبارەت ئېغىر ۋەزىپىنى ئۆز ئۈستىگە ئالدى. ئابدۇرېشىت نىياز، جۈرئەت نىزامىدىن، ئۆمەر ئىمىن، پىداكار، روشەن خەمىت ۋە تەلئەت قادىردىن ئىبارەت ئالتە نەپەر قېرىندىشىمىز ماقالىلەرنىڭ تەھرىرلىك ئىشلىرىنى ئۆز ئۈستىگە ئالدى. دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ياشايدىغان 30 دىن كۆپ قېرىندىشىمىز 35 پارچە ماقالە يېزىپ تەييارلىدى. 20 نەپەر قېرىندىشىمىز ئۆز چىقىمى بىلەن «ئىستانبۇلدىكى 20 لېكسىيە» پائالىيىتىگە قاتناشماقچى. ئامېرىكىنىڭ شىمالىي كالىفورنىيە رايونىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئۇيۇشمىسى بىلەن ئۇيغۇر فوندى مەزكۇر كىتاب ۋە «ئىستانبۇلدىكى 20 لېكسىيە» پائالىيىتى ئۈچۈن ئىقتىسادىي خراجەتنىڭ بىر قىسمىنى چىقىرىپ بەردى. ئۇيغۇر پروجېكت فوندى، مەشئەل ئۇيغۇر گۇرۇپپىسى، ئۇيغۇر ئاخبارات مەركىزىدىكى قېرىنداشلار ھەمدە ئىستانبۇلدىكى باشقا بىر قىسىم دوستلار مەزكۇر كىتاب ۋە لېكسىيە ئىشلىرىدا بىزگە ناھايىتى قىممەتلىك ياردەم قوللىرىنى سۇندى. بىز بۇ يەردە يۇقىرىدىكى بارلىق قېرىنداشلارغا چىن كۆڭلىمىزدىن رەھمەت ئېيتىمىز!

ھۆرمەت بىلەن:

ئۇيغۇر پروجېكت فوندى ۋە مەشئەل ئۇيغۇر گۇرۇپپىسى

2024 - يىلى 9 - ئاي

1

ئامېرىكا دوللىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى، كۈچىيىشى، تەسىرى ۋە قائىدىلىرى

دوكتور گۈلناز ئابدۇقادىر

2023 - يىلى 11 - ئاي

بىرىنچى، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى

دوللارنىڭ پۈل سۈپىتىدە مەيدانغا كېلىشى ئامېرىكا تارىخىدىكى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان جەريان بولۇپ، چوڭ ۋەقەلەرنى، قارارلارنى ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تۆۋەندىكىسى ئامېرىكا دوللىرىنىڭ قانداق مەيدانغا كەلگەنلىكى ھەققىدىكى قىسقىچە بايانىدۇر:

1) مۇستەملىكە پۇلى: ئامېرىكا دوللىرى بارلىققا كېلىشتىن ئىلگىرى، ئامېرىكىدىكى مۇستەملىكە قىلىنغان زېمىنلاردا ھەر خىل شەكىلدىكى پۇللار ئىشلىتىلەتتى، بۇلار چەت ئەلنىڭ تەڭگە پۇللىرى، مالغا مال ئالماشتۇرۇش سىستېمىلىرى، شۇنداقلا مۇستەملىكە ھۆكۈمەتلىرى ۋە بانكىلار تارقاتقان قەغەز پۇل قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ پۇللار سىجىل ئىشلىتىلمەيتتى ھەم بىردەكلىككە ئىگە ئەمەس ئىدى.

2) چوڭ قۇرۇلتاي مەجلىسى (Continental Congress): ئامېرىكا مۇستەقىللىق ئۇرۇشى مەزگىلىدە، چوڭ قۇرۇلتاي مەجلىسى قۇرۇلتاي پۇلى تارقاتتى. بۇ تۇنجى قېتىم ئامېرىكا پۈتۈنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۇرۇنۇشى ئىدى، ئەمما ھەددىدىن زىيادە كۆپ بېسىلغانلىقى سەۋەبلىك، ئېغىر پۇل پاخاللىقى كۆرۈلدى.

3) 1792 - يىلدىكى قۇيما پۇل قانۇنى: بۇگۈن بىزگە تونۇشلۇق بولغان ئامېرىكا دوللىرى 1792 - يىلدىكى «قۇيما پۇل قانۇنى» غا ئاساسەن بارلىققا كەلگەن. بۇ قانۇنغا بىنائەن، ئامېرىكا «پۇل قۇيۇش زاۋۇتى» (US Mint) قۇرۇلدى ھەمدە ئامېرىكا دوللىرى دۆلەتنىڭ ئۆلچەملىك پۇل بىرلىكى سۈپىتىدە رەسمىي قوبۇل قىلىندى. بۇ قانۇن يەنە ئونلۇق پۇل سىستېمىسىنى بەرپا قىلىپ، دوللار، سېنت ۋە ئون تېيىنلىق تەڭگە پۇل (dime) قاتارلىق تەڭگە پۇللارنى يولغا قويدى.

4) «قوش مېتال ئۆلچىمى» (ئالتۇن ۋە كۈمۈش قوش ئۆلچىمى) سىستېمىسى (Bimetallism) ۋە ئالتۇن ئۆلچىمى سىستېمىسى (Gold Standard): ئامېرىكا دوللىرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، ئۇ ئالتۇن ۋە كۈمۈش تەرىپىدىن ئورتاق قوللانغان (backed) بولۇپ، بۇ «قوش مېتال ئۆلچىمى» دەپ ئاتىلىدىغان سىستېما ئىدى. ئامېرىكا ئاخىرىدا ئالتۇن ئۆلچىمى سىستېمىسىنى قوللانىدى. بۇ سىستېمىدا دوللارنىڭ قىممىتى مۇئەييەن مىقداردىكى ئالتۇنغا باغلىناتتى. بۇ مەزكۇر پۇلنىڭ مۇقىملىشىشىغا تۈرتكە بولۇپ، خەلقئارا سودىغا ئىلھام بەردى.

5) «يېشىل دۇمبىلىك پۇل» (Greenback) ۋە ئىچكى ئۇرۇش: ئىچكى ئۇرۇش مەزگىلىدە، ئامېرىكا ھۆكۈمىتى «يېشىل دۇمبىلىك پۇل» تارقاتتى، بۇ ئارقا تەرىپى يېشىل بولغان قەغەز پۇللار ئىدى. بۇ ئالتۇن ئۆلچىمى سىستېمىسىدىن ۋاقتىلىق ئايرىلغانلىقتىن دېرەك بەردى. ئۇرۇشتىن كېيىن، ئامېرىكا تەدرىجىي ھالدا ئالتۇن ئۆلچىمى سىستېمىسىغا قايتىپ كەلدى.

6) فېدېراتسىيە زاپىسى سىستېمىسى: 1913 - يىلى، «فېدېراتسىيە زاپىسى قانۇنى» ئامېرىكىنىڭ مەركىزىي بانكا سىستېمىسى بولغان «فېدېراتسىيە زاپىسى سىستېمىسى»نى قۇردى. «ئامېرىكا فېدېراتسىيە زاپىسى» ئامېرىكا دوللىرىنى تارقىتىش ۋە تەڭشەش، باھانىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاش ھەمدە پۇل تەمىناتىنى كونترول قىلىشقا مەسئۇل ئاپپارات ئىدى.

7) قانۇنىي پۇلغا (Fiat Currency) ئۆتۈش: 1971 - يىلى، ئامېرىكا پىرېزىدېنتى رىچارد نىكسوننىڭ ئامېرىكا دوللىرىنىڭ ئالتۇنغا تېگىشلىشىنى توختىتىدىغانلىقىنى ئېلان قىلىشى بىلەن، ئامېرىكا ئالتۇن ئۆلچىمى سىستېمىسىنى رەسمىي ئاخىرلاشتۇردى. بۇ قارار ئامېرىكا دوللىرىنى قانۇنىي پۇلغا ئايلاندۇردى، بۇ ئامېرىكا دوللىرىنىڭ قىممىتىنىڭ ئالتۇن ياكى كۈمۈش قاتارلىق ماددىي تاۋارلارغا باغلانمايدىغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى.

8) زامانىۋى ئامېرىكا دوللىرى: بۇگۈنكى كۈندە، ئامېرىكا دوللىرى دۇنيادىكى ئاساسلىق زاپاس پۇل بولۇپ، خەلقئارا سودا ۋە پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىدا كەڭ قوللىنىلىدۇ. ئۇ تەڭگە (سېنت ۋە دوللار) ۋە قەغەز پۇل (فېدېراتسىيە زاپىسى خاتىرىسى) قاتارلىق شەكىللەردە، كۆپ خىل قىممەتتە تارقىتىلىدۇ. ئامېرىكا پۇلنىڭ لايىھەسىدە تارىخىي شەخسلەر، سىمۋوللۇق ئىمارەتلەر ۋە باشقا سىمۋوللۇق بەلگىلەر بار.

ئامېرىكا دوللىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىياتى ئامېرىكىنىڭ ئىقتىسادىي، سىياسىي ۋە تارىخى تەرەققىياتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۇنىڭ «يەر شارىۋى پۇل» لۇق ئورنى خەلقئارا

پۇل مۇئاملە ۋە سودىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇنى دۇنيادىكى ئەڭ ئېتىراپ قىلىنغان ۋە تەسىرى كۈچلۈك پۇللارنىڭ بىرىگە ئايلاندۇردى.

ئىككىنچى، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كۈچى

ئامېرىكا دوللىرى ئادەتتە دۇنيادىكى ئەڭ مۇھىم زاپاس پۇل دەپ قارىلىدۇ، شۇنداقلا ئۇنىڭ كۈچى دۇنيا ئىقتىسادى ۋە پۇل مۇئاملە ساھەسىدە قاتتىق كۆڭۈل بۆلۈندىغان مۇنازىرە تېمىسىدۇر. دوللارنىڭ كۈچى مۇنداق بىر قانچە ئاملدىن مەنبەلەنگەن:

1) ئىقتىسادىي كۈلەم ۋە مۇقملىق: ئامېرىكا دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ ۋە ئەڭ مۇقىم ئىقتىسادىي گەۋدىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئىقتىسادنىڭ ئېشىشى مۇقىم، كەسىپلىرى كۆپ خىل ۋە ئەمگەك كۈچى بازىرى كۈچلۈكتۇر. بۇ ئاملىلار ئامېرىكا دوللىرىنىڭ مۇقملىقى ۋە قىممىتىگە بولغان ئىشەنچنى ئاشۇرغان.

2) پۇل مۇئاملە بازىرىنىڭ چوڭقۇر يىلتىزغا ئىگە ئىكەنلىكى: ئامېرىكىنىڭ نيۇ يورك ئاكسىيە بېرژىسى (NYSE)، ناسداك (Nasdaq) ۋە دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ زايوم بازىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، تەرەققىي قىلغان پۇل مۇئاملە بازىرى بار. بۇ بازارلارنىڭ چوڭقۇرلۇقى ۋە ھەرىكەتچانلىقى ئۇلارنى يەر شارى مقياسىدىكى مەبلەغ سالغۇچىلار ئۈچۈن جەزبدارلاشتۇرۇپ، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كۈچىنى تېخىمۇ زورايتقان.

3) زاپاس پۇللۇق ئورنى: دۇنيادىكى ئاساسلىق زاپاس پۇل بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئامېرىكا دوللىرى خەلقئارا پۇل مۇئاملە ساھەسىدە يادرولۇق ئورۇنغا ئىگە. دۇنيا مقياسىدىكى مەركىزي بانكىلار تاشقى پېرېۋوت زاپىسى سۈپىتىدە زور مقداردا ئامېرىكا دوللىرىنى ساقلايدۇ. بۇ ھالەت ئامېرىكا دوللىرىغا بولغان ئېھتىياج ۋە ئىشەنچنى ئاشۇرغان.

4) نېفت - دوللار سىستېمىسى: دۇنيا مقياسىدا نېفت ۋە باشقا تاۋارلارنىڭ سودىسىدا ئامېرىكا دوللىرى ئىشلىتىلىدۇ. نېفت - دوللار سىستېمىسى دەپ ئاتالغان بۇ ئادەت نۇرغۇن دۆلەتلەرنىڭ زۆرۈر خەلقئارالىق سودىلارنى قىلالىشى ئۈچۈن چوقۇم ئامېرىكا دوللىرى ساقلىشى كېرەكلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. شۇ ۋەجدىن، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كۈچى يەر شارى ئېنېرگىيە بازىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

5) «بىخەتەر پاناھگاھ»لىق ئورنى: يەرشارىۋى ئىقتىسادىي ئېنىقسىزلىق ياكى جۇغراپىيەۋى سىياسىي داۋالغۇش مەزگىلىدە، مەبلەغ سالغۇچىلار دائىم ئامېرىكا دوللىرى ۋە ئامېرىكا ھۆكۈمەت زايومى سېتىۋېلىپ، بۇلارنى بىخەتەر مۇلۇك دەپ قارايدۇ. بۇ خىل ئېھتىياجنىڭ ئېشىشى دوللارنىڭ قىممىتىنى تېخىمۇ كۈچەيتىدۇ.

6) پۇل سىياسىتى: ئامېرىكا «فېدېراتسىيە زاپىسى»، يەنى ئامېرىكىنىڭ مەركىزي بانكىسى ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كۈچىنى شەكىللەندۈرۈشتە مۇھىم رول ئويناىدۇ. «فېدېراتسىيە زاپىسى» ئۆسۈم نىسبىتىنى تەڭشەش، پۇل سىياسىتىنى يولغا قويۇش ۋە پۇل پاخاللىقىنى باشقۇرۇش ئارقىلىق، دوللارنىڭ باشقا پۇللارغا بولغان قىممىتىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ.

7) يەرشارىۋى سودا: ئامېرىكا دوللىرى خەلقئارا سودىدا ئىشلىتىلىدىغان ئاساسلىق پۇلدۇر. نۇرغۇن دۆلەتلەر ئامېرىكا دوللىرى ئارقىلىق سودا قىلىشقا مايىل بولۇپ، بۇ دوللارنى ئاساسلىق ئالماشتۇرۇش ۋاستىسىگە ئايلاندۇرغان. دوللارنىڭ كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىلىشى خەلقئارا

سودىنى ئاددىيلاشتۇرىدۇ ۋە داۋاملىق كۈچەيتىدۇ.

8) سىياسىي مۇقىملىق: ئامېرىكىنىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسىنىڭ مۇقىملىقى ۋە دۆلەتنىڭ قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىنىشى كىشىلەرنىڭ ئامېرىكا دوللىرىنىڭ يەر شارىۋى سودىدىكى بىخەتەر ۋە ئىشەنچلىك پۇللۇق ئورنىغا بولغان ئىشەنچىسىنى ئاشۇرۇشقا ياردەم بېرىدۇ.

9) ئىجادچانلىق ۋە تېخنىكا: ئامېرىكا تېخنىكىدا يېتىلىق يارىتىش ۋە رەقەملىك ئىقتىسادتىكى باشلامچىدۇر. ئۇنىڭ بۇ خىل ئورنى پۈل مۇئامىلە تېخنىكىسى ۋە رەقەملىك پۇل تۆلەش سىستېمىسىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ رەقەملىك دەۋرىدىكى رولىنى كۈچەيتتى.

ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كۈچى نۇرغۇن ئەۋزەللىكلەرنى ئېلىپ كېلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە خىرىسلارنىمۇ ئېلىپ كېلىدۇ. دوللارنىڭ زىيادە كۈچلۈك بولۇشى ئامېرىكىنىڭ ئېكسپورت تاۋارلىرىنىڭ تەننەرخىنى ئاشۇرۇپ، سودا تەڭپۇڭلۇقىغا ۋە ئىقتىسادنىڭ ئېشىشىغا تەسىر كۆرسىتىشى مۇمكىن. ئۇنىڭدىن باشقا، پۇلنىڭ داۋالغۇشى خەلقئارا سودا دىنامىكسىغىمۇ (dynamic ئادەم ياكى نەرسىلەرنىڭ مۇئەييەن ئەھۋالدىكى قىلمىش ياكى ئۆزئارا تەسىرلىشىش تەرزى، «ئوكسفورد يۇقىرى باسقۇچلۇق ئىنگلىز تىلى لۇغىتى» نىڭ 8 - نەشرىدىن، ت) تەسىر كۆرسىتىدۇ.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كۈچى ئىقتىسادىي، پۈل مۇئامىلە، جۇغرافىيەۋى سىياسىي ۋە تارىخىي ئامىللارنىڭ بىرىكمە نەتىجىسىدۇر. ئۇنىڭ دۇنيادىكى غوللۇق زاپاس پۇللۇق ئورنى ۋە يەرشارى پۈل مۇئامىلىسىدىكى ئاچقۇچلۇق رولى ئۇنىڭ خەلقئارا پۈل سىستېمىسىدىكى سىنجىل كۈچىنى ۋە مۇھىملىقىنى مۇستەھكەملەيدۇ.

ئۈچىنچى، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ دۇنياغا كۆرسىتىدىغان تەسىرى

ئامېرىكا دوللىرى ئادەتتە دۇنيادىكى ئەڭ ئاساسلىق زاپاس پۈل دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپ، ئۇنىڭ تەسىرى ئامېرىكا چېگراسىدىن ھالقىپ كەتكەن. ئامېرىكا دوللىرىنىڭ دۇنياغا كۆرسىتىدىغان تەسىرى كۆپ تەرەپلىك ۋە چوڭقۇر بولۇپ، خەلقئارالىق ئىقتىساد، پۈل مۇئامىلە، سودا ۋە جۇغرافىيەۋى سىياسەت (Geopolitics)، (جۇغرافىيەۋى سىياسەت جۇغرافىيەلىك ئامىللارنىڭ خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردىكى ھوقۇق مۇناسىۋىتىگە (power relationships) كۆرسىتىدىغان تەسىرىنى تەھلىل قىلىدىغان پەندۇر. «geopolitics» ئۇقۇمى تۇنجى قېتىم 20 - ئەسىرنىڭ بېشىدا شۋېتسىيەلىك سىياسەت تەتقىقاتچىسى رۇدولف كژېلېن (Rudolf Kjellén) تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان ۋە بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى بىلەن ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى (1918 – 1939) ئارىلىقىدا ياۋروپادا ئومۇملاشقان بولۇپ، كېيىنچە دۇنيا مىقياسىدا ئىشلىتىلگەن. بۈگۈنكى كۈندە، جۇغرافىيەۋى سىياسەت «خەلقئارا سىياسەت» نىڭ نىسبەتەن يېقىن مەنداش سۆزى سۈپىتىدە كەڭ دائىرىدە قوللىنىلماقتا، «بۈيۈك بېرىتانىيە قامۇسى»، ت) قاتارلىقلارغا چېتىلىدۇ. تۆۋەندىكىلەر ئامېرىكا دوللىرىنىڭ دۇنياغا تەسىر كۆرسىتىشتىكى بىر قانچە مۇھىم ئۇسۇلىدۇر:

1) يەرشارىۋى زاپاس پۇل:

پـۇل زاپىسـى: دۇنيادىكـى مەركىزىـي بانكـىلار ۋە ھۆكـۈمەتلـەر زور مىقـداردا ئامېرىـكا دوللـىرى ساقلايدۇ. بـۇ زاپـاس پۇلـلار شـۇ دۆلەتنـىڭ پۇلىنـى مۇقىملاشـتۇرۇش، خەلقئـارا سـودىغا كاپالەتلىك قىلـش ۋە ئىقتىسـادىي كىرىزىسـقا قارشـى تـۇرۇش ئۈچـۈن ئىشـلىتىلىدۇ.

پـۇل مۇئامىلـە مۇقىملىقـى: دولـلار ئۆزىنـىڭ يەرشـارىۋى زاپـاس پۇللـۇق ئورنـى سـەۋەبلىك ئېنىقسـىز ۋاقىتـلاردا مۇراجىئـەت قىلىنىدىغـان بىخەتـەر پاناھـگاھ دەپ قارالغاچقـا، يـەر شـارىۋى پـۇل مۇئامىلـە مۇقىملىقىغـا تۈرتكـە بولىـدۇ.

2) خەلقئارا سودا:

سـودىدا ئىشـلىتىلىدىغان ئاساسـلىق پـۇل: ئامېرىـكا دوللـىرى خەلقئـارا سـودىدا ئىشـلىتىلىدىغان ئاساسـلىق پۇلـدۇر. نۇرغـۇن دۆلەتلـەر سـودىنى ئامېرىـكا دوللـىرى ئارقىلىـق قىلىشـقا مايىـل بولغاچقـا، بـۇ ئامېرىـكا دوللىرىنـى ئاساسـلىق ئالماشـتۇرۇش ۋاستىسـىگە ئايلاندۇرغـان.

تـاۋار باھاسـى: نېفـت، ئالتـۇن ۋە ئاساسـلىق دېھقانچىلىـق مەھسـۇلاتلىرى قاتارلـىق نۇرغـۇن تاۋارلارغـا ئامېرىـكا دوللـىرى بويىچـە باھـا قويۇلىـدۇ ھەمـدە ئامېرىـكا دوللىرىـدا سېتىلىدۇ. مەزكـۇر ئـادەت يـەر شـارىۋى تـاۋار بازىرىغـا ۋە باھاسـىغا تەسـىر كۆرسـىتىدۇ.

3) پۇل مۇئامىلە بازىرى:

يەرشـارى پـۇل مۇئامىلـە مەركـىزى: ئامېرىـكادا ۋال كوچىسـى ۋە نيـۇ يـورك ئاكسـىيە بېرژىسـى قاتارلـىق دۇنيادىكـى ئـەڭ چـوڭ ۋە تەسـىردار پـۇل مۇئامىلـە بازارلـىرى بـار. بـۇ بـازارلار يـەر شـارى مىقياسـىدىكى مەبلـەغ سـالغۇچىلارنى جەلـپ قىلـىپ، يـەر شـارىۋى پـۇل مۇئامىلـە ئەندىزىسـىگە تەسـىر كۆرسـىتىدۇ.

يەرشـارىۋى مەبلـەغ سـېلىش: ھۆكـۈمـەت زايومى ۋە پـاي چېكىنى ئـۆز ئىچىگە ئالغـان ئامېرىكىنىڭ پـۇل مۇئامىلـە مۇلكـى دۇنيـا مىقياسـىدىكى مەبلەغ سـالغۇچىلار تەرىپىدىـن سېتىۋېلىنىدىغان بولۇپ، بـۇ مەزكـۇر نەرسـىلەرنى يـەر شـارىۋى مەبلـەغ سـېلىش ساھەسـىنىڭ كـەم بولسـا بولمايدىغـان بىـر قىسـمىغا ئايلاندۇرغان.

4) جۇغراپىيەۋى سىياسىي تەسىرى:

پـۇل مۇئامىلـە كۈچـى: دوللارنىـڭ يەرشـارىدىكى ھۆكـۈمرانلىـق ئورنـى ئامېرىكىنىـڭ يەرشـارى مىقياسـىدىكى پـۇل مۇئامىلـە ۋە ئىقتىسـادىي نوپۇزنـى كېڭەيتتـى. بـۇ نوپۇزنـى دىپلوماتىـك ۋە جۇغراپىيـەۋى سىياسـىي مەقسـەتلەردە ئىشلىتىشـكە بولىـدۇ.

جـازا ۋە سـودا: ئامېرىـكا ئۆزىنـىڭ ئامېرىـكا دوللىرىغـا بولغـان كونترولۇقىدىـن پايدىلىنىـپ، دۆلـەت ياكـى ئورۇنلارغـا جـازا يۈرگـۈزۈپ، ئۇلارنـىڭ خەلقئـارا سـودا ۋە پـۇل مۇئامىلـە ئىشـلىرىغا ئىشـتىراك قىلـىش ئىقتىدارىغـا تەسـىر يەتكۈزىـدۇ.

5) پېرېۋوت نىسبىتىگە بولغان تەسىرى:

پېرېۋوت نىسبىتى دىنامىكىسى: ئامېرىكا دوللىرىنىڭ قىممىتىدىكى داۋالغۇش يەر شارى مىقياسىدىكى پېرېۋوت نىسبەتلىرىگە زور تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئامېرىكا دوللىرىنىڭ قىممىتىدىكى ئۆزگىرىش بىر دۆلەتنىڭ ئىمپورت - ئېكسپورت رىقابىتى كۈچىگە تەسىر كۆرسىتەلەيدۇ.

6) ئىقتىسادىي مۇقىملىق:

دولار ئاتامانلىقى: دوللارنىڭ ئاساسلىق زاپاس پۇلىغا ئورنى ئامېرىكىغا ئىقتىسادىي مۇقىملىقنى ساقلاش مەجبۇرىيىتىنى يۈكلەيدۇ. بۇ مەجبۇرىيەت دائىم ئامېرىكىنىڭ پۇل سىياسىتى ۋە مالىيە قارارىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ.

7) پۇل مۇئامىلە كىرىزىسى:

يەرشارىۋى يامراش: ئامېرىكىنىڭ پۇل مۇئامىلە سىستېمىسىغا تەسىر كۆرسىتىدىغان، 2008 - يىلىدىكى پۇل مۇئامىلە كىرىزىسىگە ئوخشاش ۋەقەلەر دۇنيا مىقياسىدا داۋالغۇش پەيدا قىلىپ، يەر شارى ئىقتىسادىنى مۇقىمسىزلاشتۇرۇشى مۇمكىن.

8) تېخنىكىلىق ئىلگىرىلەش:

رەقەملىك پۇل: رەقەملىك پۇلنىڭ (ئامېرىكا دوللىرىغا باغلانغان مۇقىم پۇللارمۇ (stable coins) شۇنىڭ ئىچىدە) تەرەققىياتى ئامېرىكا دوللىرىنىڭ رەقەملىك ئىقتىسادتىكى تەسىرى ۋە نوپۇزىنى تېخىمۇ زورايتالايدۇ.

يىغىپ ئېيتقاندا، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ دۇنياغا كۆرسىتىدىغان تەسىرى ناھايىتى كەڭ ۋە كۆپ تەرەپلىكتۇر. ئۇنىڭ دۇنيادىكى ئاساسلىق زاپاس پۇللۇق ئورنى، خەلقئارا سودا ۋە پۇل مۇئامىلىدىكى رولى ھەمدە يەر شارى پۇل مۇئامىلە بازىرى بىلەن بولغان ئالاقىسى ئۇنى دۇنيا ئىقتىسادىي سىستېمىسىدىكى ئاچقۇچلۇق ئاملىغا ئايلاندۇرغان. ئامېرىكىنىڭ ئامېرىكا دوللىرىغا قاراتقان سىياسەتلىرى ۋە ھەرىكەتلىرى دۇنيا ئىقتىسادىغا ۋە يەرشارىۋى جۇغراپىيەۋى سىياسىي دىنامىكىغا مۇھىم تەسىر كۆرسىتىدۇ.

تۆتىنچى، ئامېرىكا دوللىرى خەلقئارا پۇل پەرقىنى قانداق كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ؟

ئامېرىكا دوللىرى خەلقئارا پۇل دۇنياسىدا ئۆزگىچە ۋە ھۆكۈمران ئورۇنغا ئىگە. ئۇنىڭ خەلقئارالىق پۇل سۈپىتىدە يۈكسىلىشى خەلقئارا پۇل مۇئامىلە ۋە سودىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. تۆۋەندە ئامېرىكا دوللىرىنىڭ خەلقئارا پۇل پەرقىنى قانداق شەكىللەندۈرىدىغانلىقى تەپسىلىي تەھلىل قىلىندى:

1) ئامېرىكا دوللىرىنىڭ ئاساسلىق زاپاس پۇللۇق ئورنى:

بىرىتون ئورمىنى كېلىشىمى: ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، بىرىتون ئورمىنى كېلىشىمى

ئارقىلىق دوللارنىڭ دۇنيادىكى ئاساسلىق زاپاس پۇلىغا ئورنى بېكىتىلدى. مەزكۇر سىستېمىغا ئاساسەن، نۇرغۇن دۆلەتلەر ئۆز پۇلىنىڭ پېرېۋوت نىسبىتىنى ئامېرىكا دوللىرىغا باغلىدى، ئامېرىكا دوللىرى بولسا ئالتۇنغا باغلاندى. بۇ ئامېرىكا دوللىرىنى يەر شارى پۇل مۇئامىلە ساھەسىدە تەڭداشسىز ئورۇنغا ئىگە قىلدى.

2) پېرېۋوت نىسبىتى سىستېمىسى:

دوللارلىشىش (Dollarization): بەزى دۆلەتلەر، بولۇپمۇ لاتىن ئامېرىكىسى ۋە كارىب دېڭىزى دۆلەتلىرى ئامېرىكا دوللىرىنى دۆلەت پۇلى سۈپىتىدە قوبۇل قىلغان بولۇپ، بۇ ھادىسە «دوللارلىشىش» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ قارار ئادەتتە مۇقىملىق ۋە دۇنيا بازىرىغا كىرىش ئارزۇسىنىڭ تۈرتكىسىدە چىقىرىلىدۇ، ئەمما ئامېرىكا ئىقتىسادى داۋالغۇسا، بۇ (ئاشۇ دۆلەتلەردە) ئىقتىسادىي خىرىس كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن.

3) ئامېرىكا دوللىرىنى مەركەز قىلغان پۇل مۇئامىلە بازىرى:

خەلقئارالىق پۇل مۇئامىلە مەركىزى: نيۇ - يورك، لوندون قاتارلىق ئاساسلىق خەلقئارالىق پۇل مۇئامىلە مەركەزلىرىدە، ئامېرىكا دوللىرى پۇل مۇئامىلە سودىسىدىكى ئاساسلىق پۇل سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدۇ. پۇل مۇئامىلە كۈچىنىڭ ئامېرىكا دوللىرى بازىرىغا مەركەزلىشىشى ئامېرىكا دوللىرىنى مەركەز قىلغان ئۆزگىچە يەرشارىۋى پۇل مۇئامىلە قۇرۇلمىسىنى بارلىققا كەلتۈردى.

4) باھا ۋە سودا:

تاۋار باھاسى: نېفىت، ئالتۇن، دانلىق زىرائەت قاتارلىق نۇرغۇن تاۋارلارغا ئامېرىكا دوللىرى بويىچە باھا قويۇلىدۇ ۋە ئامېرىكا دوللىرىدا سېتىلىدۇ. بۇ خىل باھا قويۇش ئادىتى خەلقئارا تاۋار بازىرى ۋە سودا دىنامىكسىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ.

سودا كېلىشىملىرى: ئىككى تەرەپلىك ۋە كۆپ تەرەپلىك سودا كېلىشىملىرىدە ئامېرىكا دوللىرى ھەمىشە سودىنى راسچوت قىلىشتىكى پۇل سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدۇ. بۇ خىل مايىللىق پېرېۋوت نىسبىتىنىڭ داۋالغۇشىنى ۋە سودا تەڭپۇڭسىزلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن.

5) پۇل زاپىسى:

تاشقى پېرېۋوت زاپىسى: دۇنيا مىقياسىدىكى مەركىزىي بانكىلار زور مىقداردا ئامېرىكا دوللىرى زاپىسى ساقلايدۇ. بۇ زاپاس پۇللار ئىقتىسادىي مۇقىمسىزلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش ھەمدە پېرېۋوت نىسبىتىنى باشقۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. ھەر قايسى دۆلەتلەردىكى دوللار زاپىسىنىڭ كۆلىمى پەرقلىق بولغاچقا، نەتىجىدە خەلقئارا پۇل پەرقى كېلىپ چىقىدۇ.

6) پېرېۋوت نىسبىتىگە بولغان تەسىرى:

پېرېۋوت نىسبىتىنىڭ داۋالغۇشى: ئامېرىكا دوللىرىنىڭ قىممىتىنىڭ داۋالغۇشى باشقا پۇللار ئارىسىدىكى پېرېۋوت نىسبىتىگە كۆرۈنەرلىك تەسىر كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، كۈچلۈك ئامېرىكا دوللىرى باشقا پۇللارنى بىر قەدەر ئاجىزلاشتۇرۇپ، سودا تەڭپۇڭلۇقى ۋە ئېكسپورت رىقابەت كۈچىگە تەسىر كۆرسىتىشى مۇمكىن.

7) مالىيەۋى ھۆكۈمرانلىق:

يەرشارىۋى پۇل مۇئامىلە تەسىرى: ۋال كوچىسى ۋە نيۇ - يورك ئاكسىيە بېرژىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئامېرىكا پۇل مۇئامىلە بازىرىنىڭ كۈچى ۋە چوڭقۇرلۇقى خەلقئارا مەبلەغ سالغۇچىلارنى جەلپ قىلىدۇ. بانكا ۋە مەبلەغ سېلىش شىركەتلىرىگە ئوخشاش ئامېرىكا پۇل مۇئامىلە ئاپپاراتلىرى دۇنيا مىقياسىدا تىجارەت قىلىدۇ ۋە خەلقئارا پۇل پەرقىگە ھەسسە قوشىدۇ.

8) جۇغراپىيەۋى سىياسىي تەسىرى:

ئامېرىكىنىڭ پۇل سىياسىتى: «فېدېراتسىيە زاپىسى»نىڭ ئۆسۈم نىسبىتى ۋە پۇل سىياسىتى توغرىسىدىكى قارارلىرى يەر شارى خاراكتېرلىك تەسىر پەيدا قىلالايدۇ. بۇ قارارلار ئامېرىكا دوللىرىغىلا ئەمەس، بەلكى يەر شارى كاپىتال ئوبوروتىغا ۋە پۇل مۇئامىلە مۇقىملىقىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ.

9) رەقەملىك پۇلنىڭ تەرەققىياتى:

رەقەملىك دوللار: رەقەملىك پۇللارنىڭ بارلىققا كېلىشى (ئامېرىكا دوللىرىغا باغلانغان مۇقىم پۇللارمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) خەلقئارا پۇل ئەندىزىسىگە يېڭى دىنامىكا ئېلىپ كەلدى، بۇ ئەنئەنىۋى قانۇنىي پۇللار بىلەن رەقەملىك مۇلۈكلەر ئوتتۇرىسىدىكى چەكنى مۇجمەللەشتۇرۇۋېتىشى مۇمكىن.

خۇلاسىلىگەندە، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ خەلقئارالىق ھۆكۈمران پۇل سۈپىتىدە قەد كۆتۈرۈشى يەرشارى پۇل مۇئامىلىسىدە ۋە سودىسىدا زور پەرق پەيدا قىلدى. ئۇنىڭ دۇنيادىكى ئاساسلىق زاپاس پۇللۇق ئورنى، پېرېۋوت نىسبىتىگە كۆرسىتىدىغان تەسىرى ۋە خەلقئارالىق پۇل مۇئامىلە بازىرىدىكى مەركەزلىك ئورنى خەلقئارا پۇل سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرگەن بولۇپ، ئۇ دۇنيانىڭ ئىقتىسادىي ۋە جۇغراپىيەۋى سىياسىي دىنامىكىسىغا داۋاملىق تەسىر كۆرسەتمەكتە.

بەشىنچى، دۇنيا پۇل ئوبوروتى بەلگىلىمىلىرى

دۇنيا پۇل ئوبوروتى بەلگىلىمىلىرى خەلقئارالىق تەشكىلاتلار، ھۆكۈمەتلەر ۋە مەركىزىي بانكىلار يەرشارى مىقياسىدىكى پۇللارنىڭ ئىشلىتىلىشى ۋە ئايلىنىشىنى نازارەت قىلىش ھەمدە باشقۇرۇش ئۈچۈن بېكىتكەن قائىدە، سىياسەت ۋە مېخانىزملارنى كۆرسىتىدۇ. دۇنيا پۇل ئوبوروتى بەلگىلىمىلىرى پۇل مۇئامىلە مۇقىملىقىنى ساقلاش، خەلقئارا سودىنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە ئىقتىسادىي كىرىزىسنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا ئىنتايىن مۇھىم. تۆۋەندىكىلەر دۇنيا مىقياسىدىكى پۇل ئوبوروتى بەلگىلىمىلىرىنىڭ بىر قانچە مۇھىم تەرەپلىرىدۇر:

1) خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى (IMF): خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى دۇنيانىڭ

پـۇل ئوبوروتـنـى تەڭشەشـتە ئاساسـلىق رول ئويناپـدۇ. ئـۇ ئـەزا دۆلەتلەرنـىڭ پېرېـۋوت نسـبتى سىستېمىسـىنى نـازارەت قىلـدۇ، كـرېـم - چىقـم تەڭپۇڭلۇقـى مەسىلىسـىگە دۇچ كەلگـەن دۆلەتلەرگـە ئىقتىسـادىي يـاردەم بېرىـدۇ ۋە پېرېـۋوت نسـبتىنى باشقۇرۇشـقا سياسـەت جەھەتتـن مەسـلىھەت بېرىـدۇ. خەلقئـارا پـۇل فونـدى تەشـكىلاتىنىڭ مۇددىئاسـى پېرېـۋوت نسـبتىنىڭ مۇقىملىقنـى ئىلگـىرى سـۈرۈش ۋە خەلقئـارا سـودىغا قولايلىـق يارىتىشـتۇر.

2) پېرېـۋوت نسـبتى سىسـتېمىلىرى: ئوخشـىمىغان دۆلەتلـەر مۇقـم پېرېـۋوت نسـبتى سىستېمىسـى، تۈراقسـىز پېرېـۋوت نسـبتى سىستېمىسـى ياكـى باشـقۇرۇلىدىغان پېرېـۋوت نسـبتى سىستېمىسـى دېگەنـدەك ئوخشـىمىغان پېرېـۋوت نسـبتى سسـتېمىلىرىنى قوللىنىـدۇ. نـازارەت قىلـىش ئادەتتـە پېرېـۋوت نسـبتىنىڭ مۇقىملىقنـى سـاقلاپ، پۇلنـىڭ تۈيۇقسـىز، ۋەيـران قىلغـۇچ تـەرزدە داۋالغۇشـىنىڭ ئالدىنـى ئېلىـش قاتارلىقلارغـا چېتىلىدۇ. مەركـىزي بانكـىلار زۆرۈر تېپىلغاندا پېرېـۋوت نسـبتىگە تەسـىر كۆرسـىتىش ئۈچـۈن پـۇل بازىرىغـا مۇداخلـە قىلـدۇ.

3) كاپىتـال كونترولـى: بـەزى دۆلەتلـەر ئـۆز ئىقتىسـادىغا كىرىـپ چىقىۋاتقـان مەبلەغنـى قېلىپلاشـتۇرۇش ئۈچـۈن، كاپىتالنـى كونتـرول قىلـدۇ. بـۇ كونتـرول تەدبىرلـىرى چـەت ئـەل مەبلىغىگـە چـەك قويـۇش، چـەت ئەلگـە يۆتكىگىلى بولىدىغان پۇلنـىڭ سوممىسـىغا چـەك قويـۇش ۋە تاشـقى پېرېـۋوت سودىسـىغا بـاج قويـۇش قاتارلىقلارنـى ئـۆز ئىچىگـە ئالىـدۇ. كاپىتـال كونترولـى پـۇل مۇئامىلـە مۇقىملىقنـى سـاقلاش ۋە ھايانكەشـلىك خاراكتېرىدىكـى كاپىتـال ئوبوروتنـى كونتـرول قىلىشـقا ئىشـلىتىلىدۇ.

4) پـۇل چېتىقـى (Currency Pegs): بـەزى دۆلەتلـەر پۇلنـى تېخىمـۇ كۈچلـۈك چـەت ئـەل پۇلىغـا كۆپىنچـە ھالـلاردا ئامېرىـكا دوللىـرى ياكـى ياۋرۇپـا باغلايـدۇ. پېرېـۋوت نسـبتىدىكى بـۇ خـىل چېتىـش پېرېـۋوت نسـبتىنىڭ تـار دائىرىـدە مۇقـم تۇرۇشـقا كاپالەتلـىك قىلىشـنى مەقسـەت قىلـدۇ. مەركـىزي بانكـىلار ئـۆز پۇلنـىڭ چېتىلغـان پـۇل بىلـەن بولغـان پېرېـۋوت نسـبتىنىڭ مۇقىملىقىغـا كاپالەتلـىك قىلـىش ئۈچـۈن چېتىلغـان پـۇل زاپىسـىنى ساقلايـدۇ.

5) خەلقئـارا كېلىشـىملەر: دۆلەتلـەر ئوتتۇرىسـىدىكى ئىككـى تەرەپلىـك ۋە كـۆپ تەرەپلىـك كېلىشـىملەر پـۇل ئوبوروتنـى تەڭشـىيەلەيدۇ. مەسـىلەن، «شـىمالىي ئامېرىـكا ئەركـىن سـودا كېلىشـىمى» (NAFTA) ۋە «چـىلى قۇرۇقلـۇق ئەركـىن سـودا كېلىشـىمى» (CFTA) قاتارلىـق كېلىشـىملەردە پـۇل ئالماشـتۇرۇش ۋە سـودا نىزامىغـا مۇناسـىۋەتلىك بەلگىلىمىلـەر بـار.

6) «پـۇل يۇيۇشـقا قارشـى تـۇرۇش» (AML) ۋە «خېرىدارنـى بىلـىش» (KYC) بەلگىلىمىلـىرى: نۇرغـۇن دۆلەتلـەر قانۇنسـىز پـۇل مۇئامىلـە پائالىيەتلىرىگـە ۋە تېررورلۇققـا چېتىشـلىق مەبلـەغ يۇرۇشتۇرۇشـكە قارشـى تـۇرۇش ئۈچـۈن، «پـۇل يۇيۇشـقا قارشـى تـۇرۇش» ۋە «خېرىدارنـى بىلـىش» بەلگىلىمىلىرىنـى يولغـا قويغـان. پـۇل مۇئامىلـە ئاپپاراتلىرىدىـن خېرىدارلارنـىڭ كىملىكنـى تەكشـۈرۈپ، گۇمانلىـق سـودىلارنى ھۆكۈمەتكـە دوكلات قىلىشـى تەلـەپ قىلىنـىدۇ. بـۇ بەلگىلىمىلـەر قانۇنسـىز مەبلەغنـىڭ دۇنيـا مىقياسـىدا ئېقىشـىنىڭ ئالدىنـى ئالـدۇ.

7) تاشـقى پېرېـۋوت زاپىسـى: مەركـىزي بانكـىلار ئـۆز پۇلنـى مۇقىملاشـتۇرۇش ۋە خەلقئارالىـق مەجبۇرىيەتلىرىنـى ئـادا قىلـىش ئۈچـۈن، تاشـقى پېرېـۋوت زاپىسـى سـاقلايدۇ. بـۇ زاپـاس پۇلـلار ئۈلارنـىڭ شـۇ دۆلەتنـىڭ پۇلنـىڭ مۇقىملىقنـى ساقلاشـقا ۋە تاشـقى چىقـم تەلىپىگـە يېتىشـىگە كاپالەتلـىك قىلـىش ئۈچـۈن نـازارەت قىلىنـىدۇ.

8) خەلقئارا سودا كېلىشىملىرى: دۇنيا سودا تەشكىلاتىنىڭ (WTO) كېلىشىملىرىگە ئوخشاش سودا كېلىشىملىرىمۇ دۇنيا پۇل ئوبوروتىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. بۇ كېلىشىملەر سودا تاموژنا بېجى، پۇل سۇيىئىستېمالى ۋە تالاش - تارتىشلارنى تۈگىتىشكە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرنى ھەل قىلىپ، يەر شارى سودىسىدىكى پۇل ئوبوروتىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ.

دۇنيا پۇل ئوبوروتىنى ئۇنۇملۇك تىزگىنلەش يەر شارى ئىقتىسادىنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاشتا ئىنتايىن مۇھىم. ئۇ دۆلەتلەر، خەلقئارا تەشكىلاتلار ۋە مەركىزىي بانكىلارنىڭ ئۆزئارا ھەمكارلىشىپ، پۇللارنىڭ چېگرا ھالقىغان ھالدا راۋان ئايلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىشىنى، شۇ ئارقىلىق سودا ۋە ئىقتىسادنىڭ ئېشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، پۇل مۇئامىلە كىرىزىسىنىڭ خەۋپىنى ئەڭ تۆۋەن چەككە چۈشۈرۈشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

قوشۇمچىلار

قايسى دۆلەتلەرنىڭ پۇللىرى ئامېرىكا دوللىرىغا باغلانغان؟

نۇرغۇن دۆلەتلەر پۇللىرىنى ئامېرىكا دوللىرىغا باغلىغان ياكى ئامېرىكا دوللىرى بىلەن مۇقىم پېرېۋوت نىسبىتى كېلىشىمى تۈزۈشكەن. بۇ ئۇلارنىڭ پۇلىنىڭ قىممىتىنىڭ ئامېرىكا دوللىرىغا بىۋاستە باغلانغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ - دە، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ قىممىتىدىكى داۋالغۇش بۇ پۇللارنىڭ قىممىتىدە مۇناسىپ ئۆزگىرىش پەيدا قىلىدۇ. تۆۋەندىكىلەر پۇللىرى ئامېرىكا دوللىرىغا باغلانغان ياكى ئامېرىكا دوللىرىغا قارىتا مۇقىم پېرېۋوت نىسبىتىنى ساقلايدىغان دۆلەتلەرنىڭ بىر قانچە مىسالىدۇر:

سەئۇدى ئەرەبىستان (سەئۇدى ئەرەبىستان رىيالى - SAR): سەئۇدى ئەرەبىستان رىيالى «3.75 سەئۇدى رىيالى = 1 ئامېرىكا دوللىرى» لىق مۇقىم پېرېۋوت نىسبىتىدە ئامېرىكا دوللىرىغا باغلانغان.

ئەرەب بىرلەشمە خەلىپىلىكى (ئەرەب بىرلەشمە خەلىپىلىكى دىرھەمى - AED): ئەرەب بىرلەشمە خەلىپىلىكى دىرھەمى «3.67 ئەرەب بىرلەشمە خەلىپىلىكى دىرھەمى = 1 ئامېرىكا دوللىرى» لىق مۇقىم پېرېۋوت نىسبىتىدە ئامېرىكا دوللىرىغا باغلانغان.

خوڭكوڭ (خوڭكوڭ دوللىرى - HKD): خوڭكوڭ ئۆز پۇلى بولغان خوڭكوڭ دوللىرىنى ساقلاپ قالغان بولۇپ، بۇ پۇل «7.8 خوڭكوڭ دوللىرى = 1 ئامېرىكا دوللىرى» لىق مۇقىم پېرېۋوت نىسبىتىدە ئامېرىكا دوللىرىغا باغلانغان.

بەھرەين (بەھرەين دىنارى – BHD): بەھرەين دىنارى «0.376 بەھرەين دىنارى = 1 ئامېرىكا دوللىرى» لىق مۇقىم پېرېۋوت نىسبىتىدە ئامېرىكا دوللىرىغا باغلانغان.

ئىيوردانىيە (ئىيوردانىيە دىنارى - JOD): ئىيوردانىيە دىنارى «0.71 ئىيوردانىيە دىنارى = 1 ئامېرىكا دوللىرى» لىق مۇقىم پېرېۋوت نىسبىتىدە ئامېرىكا دوللىرىغا باغلانغان.

ئومان (ئومان رىيالى - OMR): ئومان رىيالى «0.384 ئومان رىيالى = 1 ئامېرىكا دوللىرى» لىق مۇقىم پېرېۋوت نىسبىتىدە ئامېرىكا دوللىرىغا باغلانغان.

لىۋان (لىۋان فوندىستېرلىڭى - LBP): لىۋاننىڭ مۇرەككەپ پېرېۋوت نىسبىتى سىستېمىسى بار

بولسىمۇ، ئەممـا لـۇان فوندسـتېرلىڭى ئەمەلىيەتتـە «1500 لـۇان فوندسـتېرلىڭى = 1 ئامېرىـكا دوللـرى» لـق مۇقـم پېرېـۋوت نسـبتىدە ئامېرىـكا دوللـرىغـا باغلانغـان.

بېلـز (بېلـز دوللـرى - BZD): بېلـز دوللـرى «2 بېلـز دوللـرى = 1 ئامېرىـكا دوللـرى» لـق مۇقـم پېرېـۋوت نسـبتىدە ئامېرىـكا دوللـرىغـا باغلانغـان.

شـەرقىي كارىـب پـۇل ئىتتىپاقـى: شـەرقىي كارىـب دېڭىزىدىكـى ئانتىگۇئـا ۋە باربـۇدا، دومىنىـكا، گىرېنـادا ۋە سـاينىت لۇسـيا قاتارلـق بـر قانچـە دۆلـەت ئـۆز پۇللىرىنـى «2.70 شـەرقىي كارىـب دوللـرى = 1 ئامېرىـكا دوللـرى» لـق مۇقـم پېرېـۋوت نسـبتىدە ئامېرىـكا دوللـرىغـا باغلىغـان.

ئارۇبـان (ئارۇبـان فلورىنـى - AWG): ئارۇبـان فلورىنـى «1.79 ئارۇبـان فلورىنـى = 1 ئامېرىـكا دوللـرى» لـق مۇقـم پېرېـۋوت نسـبتىدە ئامېرىـكا دوللـرىغـا باغلانغـان.

دىققـەت قىلىشـقا ئەرزىيدىغىنـى شـۇكى، بـۇ دۆلەتلـەر ئـۆز پۇللىرىنـى ئامېرىـكا دوللـرىغـا باغلىغـان بولسـىمۇ، ئـۇلار قوللانغـان مېخانىـزم ۋە كېلىشـىملەر پەرقلـق بولۇشـى مۇمكـن. بـۇ دۆلەتلەرنـىڭ بەزىلىرىنـىڭ قاتتىـق مۇقـم پېرېـۋوت نسـبتى بـار، يەنـە بەزىلـرى پېرېـۋوت نسـبتىنىڭ بەلگىلەنگـەن دائىرىـدە چەكلىـك تەۋرىنىشـىگە يـول قويىـدۇ. بۇنىڭدىـن باشـقا، ئامېرىـكا دوللـرىغـا باغلىنـىش قـارارى سـودا مۇناسـىۋىتى ۋە ئىقتىسـادىي مۇقىملـىق قاتارلـق ئامىللارنـىڭ تۆرتكىسـىدە چىقىرىلـىدۇ.

خىتاي پۇلى ئامېرىكا دوللىرىغا باغلانغانمۇ؟

خىتـاي خەلـق پۇلـى ۋە ئۇنـىڭ ئاساسـلىق بىرلىكى بولغان يـۈەن (CNY) ئەنئەنـۋى مەنىدىكى مۇقـم پېرېـۋوت نسـبتىدە ئامېرىـكا دوللـرى ياكـى باشـقا ھېچقانـداق چـەت ئـەل پۇلىغـا بـۋاسـتە باغلانمىغـان. ئەكسـىچە، خىتـاي باشـقۇرۇلىدىغان تۆۋاقسـىز پېرېـۋوت نسـبتى سىستېمىسـىنى ئىشـلىتىدىغان بولـۇپ، بـۇ ئادەتتـە «باشـقۇرۇلىدىغان چېتـىق» (managed peg) ياكـى «دۇغ تۆۋاقسـىزلىق» (dirty float – بـۇ خىـل ئەھۋالـدا، بـر دۆلەتنـىڭ پۇلىنـىڭ قىممىتىنـىڭ باشـقا پۇللارغـا ئىنكاسـەن ئۆزگىرىشـىگە يـول قويۇلىـدۇ، لېكىـن شـۇ دۆلەتنـىڭ مەركـزىي بانكىسـى ياكـى پۇلنـى باشقۇرۇشـقا مەسـئۇل دائىرىلـرى گاھىـدا مەزكـۇر دۆلەتنـىڭ پۇلىنـىڭ قىممىتىنـى مۇئەييـەن دائىرىـدە كونتـرول قىلىـش ئۈچـۈن، ئۇنىڭغـا مۇداخلـە قىلىـدۇ؛ بۇنـىڭ ئەكسـىچە، بـر دۆلەتنـىڭ پۇلىنـىڭ قىممىتـى تامامـەن بـازار كۈچلـرى تەرىپىدىـن بەلگىلىنىدىغـان سىسـتېما «سـۈزۈك تۆۋاقسـىزلىق» (pure float) دەپ ئاتىلىـدۇ، ت) دەپ ئاتىلىـدۇ.

بـۇ سىستېمىغا ئاساسـەن، خىتاينـىڭ مەركـزىي بانكىسـى بولمـىش «خىتـاي خەلـق بانكىسـى» تاشـقى پېرېـۋوت بازىرىغـا مۇداخلـە قىلىـپ، خەلـق پۇلىنـىڭ پېرېـۋوت نسـبتىگە مۇئەييـەن دەرىجىـدە تەسـىر كۆرسـىتىدۇ. خىتـاي خەلـق بانكىسـى خىتـاي خەلـق پۇلىنـىڭ ئامېرىـكا دوللـرىنى ئـۆز ئىچىگـە ئالغـان بـر قاتـار ئاساسـلىق پۇلـلار بىلـەن بولغـان ئىلىـم - سـېتىمىدىكى كۆرسـەتكۈچ نسـبەت سـۈپىتىدە «مەركـزىي تەكسـە باھـا نسـبتى» (central parity rate) دەپ ئاتىلىدىغـان كۈندىلىـك پايدىلانمـا پېرېـۋوت نسـبتىنى بېكىتىـدۇ.

خىتاي خەلق پۇلىنىڭ پېرېۋوت نسبىتىنىڭ باشقۇرۇلۇشىدىكى مۇھىم نۇقتىلار:

- **پـۇل سـىۋىتى:** ئامېرىـكا دوللـرى خىتاينـىڭ پېرېـۋوت نسـبتى سىياسـىتىدە مۇھىـم رول

ئوينىسىمۇ، خىتاي خەلق پۇلى نوقۇل ھالدا ئامېرىكا دوللىرىغا باغلانغان ئەمەس. ئۇ بىر سېۋەت پۇلغا نىسبەتلەشتۈرۈلۈپ باشقۇرۇلىدىغان بولۇپ، بۇ ئامېرىكا دوللىرىغا بولغان تايىنىشنى ئازايتىشنى مەقسەت قىلغان.

- **باشقۇرۇلىدىغان دائىرە:** خىتاي خەلق بانكىسى خىتاي خەلق پۇلىنىڭ مەركىزىي تەكسە باھا نىسبىتىدىن يۇقىرى ياكى تۆۋەن بولغان مەلۇم دائىرىدە تەۋرىنىشىگە يول قويىدۇ. مەزكۇر كۇندىلىك سودا دائىرىسىنىڭ كۆلىمى خىتاي دائىرىلىرى تەرىپىدىن قەرەللىك ھالدا تەڭشىلىدۇ.
- **مەركىزىي تەكسە باھا نىسبىتى:** مەركىزىي تەكسە باھا نىسبىتى بازار ئەھۋالى، تەمىنات ۋە ئېھتىياج، سېۋەتتىكى كۆرسەتكۈچ پۇللارنىڭ پېرېۋوت نىسبىتى قاتارلىق ھەر خىل ئامىللارغا ئاساسەن بېكىتىلىدۇ.
- **مۇداخىلە:** خىتاي خەلق بانكىسى رۇخسەت قىلىنغان سودا دائىرىسى ئىچىدە مۇقىملىقنى ساقلاش ئۈچۈن خىتاي خەلق پۇلىنى سېتىۋېلىش ياكى سېتىش ئارقىلىق تاشقى پېرېۋوت بازىرىغا پات - پات مۇداخىلە قىلىپ تۇرىدۇ. بۇ خىل مۇداخىلە دائىم پېرېۋوت نىسبىتىنىڭ جىددىي داۋالغۇشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى مەقسەت قىلىدۇ.
- **تەدرىجىي ئەركىنلەشتۈرۈش:** خىتاي يىللاردىن بۇيان ئۆزىنىڭ پېرېۋوت نىسبىتى سىياسىتىنى تەدرىجىي ئەركىنلەشتۈرۈپ، خەلق پۇلىنىڭ قىممىتىنىڭ بارغانسېرى بازار تەرىپىدىن بەلگىلىنىشىگە يول قويدى. لېكىن، ئۇ يەنىلا خىتاي پۇلىنىڭ قىممىتىنى مۇئەييەن دەرىجىدە باشقۇرۇش مەقسىتىدە، ئۆز پۇلىغا نىسبەتەن راۋرۇس كونتروللۇقنى ساقلاپ كەلمەكتە.

يېقىنقى يىللاردا، خىتاي ئۆز پۇلىنىڭ خەلقئارا سودا ۋە پۇل مۇئامىلە ساھەسىدە تېخىمۇ كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىلىشىگە يول قويۇش ئارقىلىق، ئۇنىڭ خەلقئارالىشىشنى ئىلگىرى سۈردى. بۇنىڭدىن باشقا، خىتاي دائىرىلىرى يەنە خوڭكوڭ قاتارلىق جايلاردا خىتاي پۇلى سودا بازارلىرىنى تەسىس قىلدى.

ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا، گەرچە خىتاي ھۆكۈمىتى ئۆز پۇلىنىڭ پېرېۋوت نىسبىتىنى كونترول قىلسىمۇ، باشقۇرۇش ئۇسۇلى قاتتىق بېكىتىلگەن پېرېۋوت نىسبىتىدىن بىر سېۋەت پۇلنى كۆرسەتكۈچ قىلىدىغان جانلىق تۇراقسىز پېرېۋوت نىسبىتى سىستېمىسىغا تەرەققىي قىلدى.

ئامېرىكا «فېدېراتسىيە زاپىسى» ھەققىدە چۈشەنچە:

«فېدېراتسىيە زاپىسى» ئامېرىكىنىڭ مەركىزىي بانكا سىستېمىسىدۇر. ئۇ 1913 - يىلى «فېدېراتسىيە زاپىسى قانۇنى» نىڭ ئىمزالىنىشى بىلەن قۇرۇلغان. فېدېراتسىيە زاپىسى ھۆكۈمەت ئىچىدە مۇستەقىل ھەرىكەت قىلىدۇ، ئۇنىڭ قۇرۇلمىسى ئاممۇۋى ۋە خۇسۇسىي ئامىللارنىڭ بىرىكمىسىدۇر.

فېدېراتسىيە زاپىسىنىڭ ئاساسلىق فۇنكسىيەلىرى:

1) **مەركىزىي بانكىلىق فۇنكسىيەسى:** فېدېراتسىيە زاپىسى ئامېرىكىنىڭ مەركىزىي بانكىسى بولۇش

سۈپىتى بىلەن، پۇل سىياسىتىنى يولغا قويۇپ، ئەڭ زور چەكتە خىزمەت پۇرسىتى يارىتىش، مال باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇش ۋە ئۇزۇن مۇددەتلىك ئۆسۈم نىسبىتىنى تەڭشەشكە مەسئۇل.

2) **پۇل سىياسىتى:** «فېدېراتسىيە زاپىسى» ئۆز نىشانلىرىغا يېتىش ئۈچۈن پۇل بىلەن تەمىنلەش ۋە ئىناۋەتلىك قەرز شارائىتىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئۇ ئوچۇق بازار مەشغۇلاتلىرى، ئېتىبار نىسبىتى ۋە ئامانەت پۇل تەييارلىق فوندى نىسبىتى (Reserve requirement) قاتارلىق قوراللارنى ئىشلىتىپ، ئىقتىسادتىكى پۇل بىلەن تەمىنلەش مىقدارىنى كونترول قىلىدۇ.

3) **بانكىلارنى نازارەت قىلىپ باشقۇرۇش:** فېدېراتسىيە زاپىسى پۇل مۇئامىلە سىستېمىسىنىڭ مۇقىملىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، بانكا ۋە باشقا پۇل مۇئامىلە ئورگانلىرىنى نازارەت قىلىپ باشقۇرىدۇ. ئۇ بانكا كەسپىنىڭ بىخەتەرلىكى ۋە ساغلاملىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن قائىدە - تۈزۈم ئورنىتىدۇ.

4) **پۇل مۇئامىلە مۇلازىمەتلىرى:** فېدېراتسىيە زاپىسى بانكا ۋە ئامېرىكا ھۆكۈمىتىنى ھەر خىل پۇل مۇئامىلە مۇلازىمىتى بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇ پۇل تۆلەش، پۇل ۋە تەڭگە تارقىتىش ھەمدە پۇل مۇئامىلە سىستېمىسىنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

5) **رايونلۇق قەرزلىما:** فېدېراتسىيە زاپىسى سىستېمىسى تارقاقلاشتۇرۇلغان ۋە ئون ئىككى رايونلۇق بانكىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بۇ بانكىلارنىڭ ھەربىرى ئامېرىكىنىڭ مەلۇم جۇغراپىيەلىك رايونى ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلىدۇ. بۇ رايونلۇق بانكىلار ۋاشىنگتوندىكى باشقۇرۇش ھەيئىتى بىلەن بىرلىكتە فېدېراتسىيە زاپىسى سىستېمىسىنى تەشكىل قىلىدۇ.

6) **باشقۇرۇش ھەيئىتى:** باشقۇرۇش ھەيئىتى فېدېراتسىيە زاپىسى سىستېمىسىنىڭ ئاساسلىق باشقۇرۇش ئورگىنىدۇر. ئۇ ئامېرىكا پىرېزىدېنتى تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن ۋە كېڭەش پالاتاسى تەرىپىدىن تەستىقلانغان يەتتە ئەزادىن تەركىب تاپقان. ھەيئەتنىڭ مۇدىرىيىتى رەئىسى فېدېراتسىيە زاپىسىنىڭ باشلىقى دەپ قارىلىدۇ ھەمدە ئىقتىسادىي سىياسەت ۋە پۇل سىياسىتى توغرىسىدا پارلامېنتتا قەرەللىك گۇۋاھلىق بېرىدۇ.

7) **فېدېراتسىيە ئوچۇق بازار كومىتېتى (FOMC):** بۇ كومىتېت ئامېرىكىنىڭ پۇل سىياسىتىنى تۈزۈشكە مەسئۇل. مەزكۇر كومىتېت (يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان) باشقۇرۇش ھەيئىتىنىڭ ئەزالىرىنى ۋە بىر قىسىم رايونلۇق فېدېراتسىيە زاپىسى بانكىلىرىنىڭ رەئىسلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. فېدېراتسىيە ئوچۇق بازار كومىتېتى قەرەللىك يىغىن ئېچىپ، ئىقتىسادىي شارائىتنى باھالايدۇ ھەمدە ئۆسۈم نىسبىتى ۋە باشقا پۇل سىياسىتى قوراللىرى ھەققىدە قارار چىقىرىدۇ.

ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا، فېدېراتسىيە زاپىسى ئامېرىكا پۇل مۇئامىلە سىستېمىسىنىڭ مۇقىملىقى ۋە ئۇنۇمىنى ساقلاش ھەمدە پۇل سىياسىتى قارارى ئارقىلىق ئامېرىكا ئىقتىسادىنىڭ ئىپادىسىگە تەسىر كۆرسىتىشتە ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناىدۇ.

خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى ھەققىدە چۈشەنچە:

خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى (IMF) 1944 - يىلى قۇرۇلغان، باش ئىشتابى ۋاشىنگتونغا جايلاشقان خەلقئارالىق پۇل مۇئامىلە ئورگىنىدۇر. ئۇ خەلقئارا پۇل ھەمكارلىقى، پىربۇت نىسبىتىنىڭ مۇقىملىقى، سودا تەڭپۇڭلۇقى ۋە پۇل مۇئامىلە مۇقىملىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن قۇرۇلغان. خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتىنىڭ ئاساسلىق مەقسىتى ئەزا دۆلەتلەرگە سىياسەت مەسلىھەتچىلىكى، ئىقتىسادىي ياردەم ۋە تېخنىكا ياردىمى بېرىش بولۇپ،

ئۇلارنىڭ كىرىم - چىقىم تەڭپۇڭلۇقى ۋە باشقا ئىقتىسادىي قېينىچىلىقلارنى تۈگىتىشىگە يارىدەم بېرىدۇ.

خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتىنىڭ ئاساسلىق فۇنكسىيەلىرى تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

1) **ئەزالىق ئۇلۇشى:** خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتىغا ئەزا دۆلەتلەر 190 دىن ئاشىدىغان بولۇپ، ھەر بىر ئەزا دۆلەت ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي كۆلىمىگە ئاساسەن بۇ تەشكىلاتنىڭ ئەزالىق ئۇلۇشىگە ئىگە بولىدۇ. ئەڭ چوڭ ئىقتىسادىي گەۋدىلەرنىڭ ئورگان ئىچىدە ئەڭ مۇھىم بېلەت تاشلاش ھوقۇقى ۋە نوپۇزى بار.
2) **ئىقتىسادىي يىغىنى:** خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتىنىڭ ئاساسلىق فۇنكسىيەلىرىنىڭ بىرى، كىرىم - چىقىم تەڭپۇڭلۇقى مەسلىسىگە دۇچ كەلگەن ئەزا دۆلەتلەرگە ۋاقىتلىق ئىقتىسادىي يىغىنىم بېرىشتۇر. بۇ خىل يىغىنىمگە دائىم قەرز ئالغۇچى دۆلەتتىن ئىقتىسادىي ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ ۋە سىياسەتنى تەڭشەپ، ئىقتىسادىي مۇقىملىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلىدىغان شەرتلەر يانداشقان بولىدۇ.
3) **نازارەت قىلىش:** خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى «نازارەت قىلىش» دەپ ئاتىلىدىغان جەريان ئارقىلىق دۇنيا ئىقتىسادىنى ۋە ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي سىياسىتىنى نازارەت قىلىدۇ. ئۇ ئىقتىسادىي تەھلىل ۋە سىياسەت تەۋسىيەلىرى بىلەن تەمىنلەپ، ئېھتىمالىي پۇل مۇئامىلە كىرىزىسىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ ۋە ھەل قىلىدۇ.
4) **ئىقتىدار تەرەققىياتى:** خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ئۇنۇملۇك ئىقتىسادىي سىياسەت تۈزۈش ۋە يولغا قويۇش ئىقتىدارىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، ئۇلارنى تېخنىكىلىق يارىدەم ۋە تەربىيەلىنىش پۇرسىتى بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇ مالىيە سىياسىتى، پۇل سىياسىتى ۋە مالىيەنى تەڭشەش قاتارلىق ساھەلەردىكى يارىدەمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
5) **تەتقىقات ۋە سانلىق مەلۇمات:** خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى ئىقتىسادىي تەتقىقات ئېلىپ بارىدۇ ھەمدە ئەزا دۆلەتلەر ۋە ئاممىنى ئىقتىسادىي سانلىق مەلۇمات ۋە تەھلىل بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئۇ «دۇنيا ئىقتىسادىنىڭ كېلەچىكى» ۋە «يەر شارى پۇل مۇئامىلە مۇقىملىقى دوكلاتى» قاتارلىق دوكلاتلارنى ئېلان قىلىدۇ.
6) **نورما ۋە بېلەت تاشلاش ھوقۇقى:** ئەزا دۆلەتلەر نورما سىستېمىسى ئارقىلىق خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتىنى مالىيە مەنبەسى بىلەن تەمىنلەيدۇ. نورما بىر دۆلەتنىڭ خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتىغا بېرىدىغان مالىيەۋى ۋەدىسىنى، شۇنداقلا ئۇنىڭ بېلەت تاشلاش ھوقۇقى ۋە خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتىنىڭ بايلىقىغا ئېرىشىش ئىمكانىيىتىنى بەلگىلەيدۇ.
7) **باشقۇرۇش قۇرۇلمىسى:** خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتىنى ئەزا دۆلەتلەر باشقۇرىدۇ، قارارلارنى باشقۇرۇش ھەيئىتى ۋە ئىجرائىيە ھەيئىتى چىقىرىدۇ. باش ئىجرائىيە ئەمەلدارى ئادەتتە ئەزا دۆلەتلەرنىڭ بىرىدىن تاللاپ تەيىنلىنىدۇ ۋە ئورگاننىڭ كۈندىلىك خىزمىتىنى نازارەت قىلىدۇ.

خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى يەر شارى ئىقتىسادىنىڭ مۇقىملىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە پۇل مۇئامىلە ئېھتىياجى بولغان دۆلەتلەرنى قوللاش ئارقىلىق خەلقئارا پۇل سىستېمىسىدا مۇھىم رول ئويناىدۇ. ھالبۇكى، ئۇنىڭ سىياسىتى ۋە مۇداخلىسى بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئىقتىسادىي يارىدەم پروگراممىسىغا قوشۇۋالغان شەرتلىرى گاھىدا تالاش - تارتىش ۋە تەنقىدلەرگە سەۋەب بولىدى.

2

ئۇيغۇر نەشرىياتچىلىقى ئۇستىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش

سەلىمە ئا. كامال

سۆز ئۆچەر، پۇتۇك قالار!
– ئۇيغۇر خەلق ماقالى

بۇرۇنقى قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى ئۆز دەۋرىدە تۇرپاندا سوغدى يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، سانسكرىت، پارس، تاتغۇت يېزىقلىرى بىلەن بۇددا، مانى، نېستورىئان دىنلىرىغا ئائىت كىتابلارنى تاش مەتبەئىدە نەشر قىلالىغان. بۇ ئۆز زامانىسىدە كەم كۆرۈلگەن يېڭىلىق بولغان.
– ۋ. رادلوف
«شىنجاڭ مەدەنىيىتى» 2001 - يىللىق 5 - سان 70 - بەت.

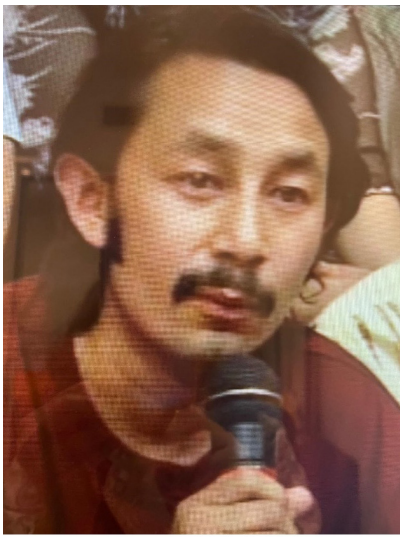
ئۇيغۇرلاردا «ئىپتىدائىي نەشرىيات» — تاش پۇتۇكلەر

يۇقىرىدىكى ئاتىلار سۆزىدىن قارىغاندا، نەشرىياتچىلىق تارىخىمىزنى زامانىۋى نەشرىياتچىلىق ئومۇملاشقان 20 - ئەسىردىن ئەمەس، قەدىمىي بالبال تاشلارغا ئويۇلغان تەۋەررۈك پۇتۇكلەردىن باشلىساقمۇ خاتا ئەمەس. بۇنداق دېسەم، بالبال تاشلارغا ئويۇلغان

پۈتۈكلەرنى كۆپەيتىپ تارقاتقىلى بولمايدۇ، نەشرىياتچىلىق دېگەن بىر جۈملە سۆزنى مىڭغا كۆپەيتىپ تارقاتقىلى بولىدىغان زامانىۋى كەسىپ، دېيىلىشى مۇمكىن.

توغرا، ئەينى دەۋرلەردە كۆپەيتىپ تارقاتقىلى بولمايتتى. بۇنداق تېخنىكا يوق ئىدى. ئەمما، بىزگىچە ئەينى مەزمۇنى بىلەن يېتىپ كەلدى، تارقىلىۋاتىدۇ، قەدىرلىنىۋاتىدۇ، تەتقىقاتچىلارنىڭ مۇھىم تېمىسى بولۇۋاتىدۇ.

بالىال تاشقا «يەردىن ئۈندۈق، كۆكتىن تامدۇق» دەپ ئويمىغان بولسا، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەقىدىمىي، جاسارەتلىك تارىخىدىن خەۋەرسىز قالاتتۇق. ئۇرۇمچىدە 2001 - يىلى قىرائەتخانا ئاچقان غېنى سەمەت «مەڭگۈ تاش قىرائەتخانىسى» دەپ نام قويغان. ئۇدۇل تامغا «يەردىن ئۈندۈق، كۆكتىن تامدۇق»نى ھۆسنخەتلىك يازغۇزۇپ، رامكىلاپ ئاسقان ئىدى. تاشقا ئويۇلغان شۇ پۈتۈك بىزگىچە يېتىپ كەلمىگەن بولسا، «مەڭگۈ تاش قىرائەتخانىسى»نىڭ نامىمۇ، بۇ نامنى ئىسپاتلاپ تۇرغان ھۆسنخەتلىك رامكىمۇ بولمايتتى.

«مەڭگۈ تاش قىرائەتخانىسى»نىڭ قۇرغۇچىسى غېنى سەمەت «مەدەنىيەت بوستانى» پروگراممىسىدا.

«مەڭگۈ تاش قىرائەتخانىسى» ئېچىلىپ ئىككى يىل ئۆتكەندە مەن زىيارەت قىلغان ئىدىم. ياش ئۇچ قىزنى ماڭا تونۇشتۇرۇشتى. ئۇلار ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى ئىكەن. قىرائەتخانا ئېچىلغاندىن بۇيان ساۋاتسىز قالغان 300 بالىنى كوچىلاردا، يامالىق تېغىدا (قىزىلتاغقا يېقىن كەمبەغەللەر مەھەللىسى)، پويىز ئىستانسىسىدا، قاتناش مەيدانلىرىدا سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن يېرىدىن يىغقان. ئۇلارغا نەسىھەت قىلىپ، ھەپتىدە ئۇچ كۈن «مەڭگۈ تاش قىرائەتخانىسى»دا نۆۋەتلىشىپ دەرس ئۆتكەن. بەزىلىرىگە كونا - يېڭى كىيىم، بەزىلىرىگە تاماق بېرىپ، ھەممىسىنىڭ ساۋاتىنى چىقارغان. مەن پىداكار ئىستۇدېنت قىزدىن سورىدىم:

– ئىشەنگۈم كەلمەيۋاتىدۇ. سان بەك كۆپقۇ؟ ئۆزۈڭلار ئوقۇپ ھەم باللارنى ئوقۇتۇپ قانداق ئۇلگۇردۇڭلار؟

– يەردىن ئۈندۈق، كۆكتىن تامدۇق! – دەپ جاۋاب بەردى ئۇ خۇشاللىق بىلەن.

ئاددىي كىينگەن ئىستۇدېنت قىزنىڭ سوئالىمغا جاۋاب قايتۇرغان چاغدىكى چاقناپ كەتكەن كۆزلىرى بىلەن تامدىكى ئاشۇ خۇشخەتلىك رامكىنى ئىشارە قىلىشى ھېلىمۇ كۆز ئالدىمدا [1].

2001 - يىل 10 - ئاي. مەن غېنى سەمەتنىڭ تەكلىپى بىلەن «تەرەققىيات ئىلمىي سورۇنلاردا ئىپادە كۆرسەتسۇن» دېگەن تېمىدا لېكسىيە سۆزلىگەندىن كېيىن، ياشلار بىلەن ئەركىن سۆھبەتتە بولدۇق.

بالىال تاشلارغا ئويۇلغان، بىزگىچە يېتىپ كەلگەن پۈتۈكلەرنىڭ 21 - ئەسىرگىچە يوقالماسلىقى، ياشلارنىڭ قىبلىنەماسلىغا ئايلىنىشىغا ئاساسەن ئۇنى «ئۇيغۇرتاش ئويما

سۈرەتتە: (سولدىن) غەنى سەمەت، ئىستۇدېنت ھاۋاگۈل ئوسمان، مەن ۋە ئىستۇدېنت ئابدۇرۇسۇل ئابدۇرېھىم.

نەشرىياتچىلىقى» دەپ ئاتىساقچۇ؟

يەنە بىر مىسال، قەدىمكى ئۇيغۇرلاردا «شىنە - ئۇسۇ مەڭگۈ تېشى» بولۇپ، ئۇيغۇرلار دەۋرىگە مەنسۇپ ئەڭ چوڭ تاش پۈتۈكلەردىن بىرىدۇر. («سېلېنگا مەڭگۈ تېشى» ياكى «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.) ئۇ، مەركىزىي ئاسىيادىكى ئىككىنچى چوڭ ئۇيغۇر قاغانلىقى (744 – 840) نىڭ ھەقىقىي قۇرغۇچىسى – ئەل ئەتمىش بىلگە قاغانىنىڭ قەبرە تېشى ھېسابلىنىدۇ. بۇ مەڭگۈ تاشتىكى بايانلارنىڭ يىل دەۋرى 20 يىل بولۇپ، ئەل ئەتمىش قاغان ھۆكۈمرانلىق قىلغان 747 – 759 - يىللارغا مەنسۇپ ۋەقەلەر ئەڭ تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن [2].

ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان قەبرە تېشىدا: «... ئون بىرى... سانجىدىم. ئۆز خەلقىم ئارىسىغا قايتىپ كەلدىم. ئېرلون ۋە تالاقمىندا قوغلاپ يېتىشۈالدىم... بەش يۈز كىشىلىك تولۇق قوراللانغان پىيادە ئەسكەرلەر شىددەت بىلەن كەلدى. شۇ چاغدا تەڭرى ۋە يەر دېدەك - قۇللىرىمنى ساقلىدى... ئۇ يەردە سانچىدىم... ئۇ يەردە خەلق ماڭا بويسۇندى... » دەپ پۈتۈلگەن.

كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى (قەبرە تېشى) دىكى پۈتۈكلەرنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىمزغا ئۇيغۇن كېلىشى كىشىنى بەك ئەپسۇسلاندۇرىدۇ: «تابغاچ (خىتاي) لارنىڭ سۆزى تاتلىق، يىپەكلىرى يۇمشاق ئىكەن. تاتلىق سۆز، يۇمشاق يىپەكلىرى بىلەن ئالداپ، ئۆزىدىن باشقا مىللەتلەرنى يېقىنلاشتۇرىدىكەن. ئاندىن يامان زەھەر تارقىتىدىكەن. ئالىم - باتۇرلارنى يوقىتىدىكەن... ئۇلارنىڭ خەلقىغە، بالىسىغا، ئەۋلادىغا زەھەم قىلمايدىكەن. تاتلىق سۆز، يۇمشاق يىپەككە ئالدىنىپ، نۇرغۇن تۈرك ئۆلدى... »

مانا شۇنداق تاش ئۇيمىلىرىمىز خېلى كۆپ. بۇ يەردە ئىككىنىلا مىسال قىلدىم ھەمدە

بۇنىڭغا «ئىپتىدائىي نەشرىيات» دەپ ئات قويىدۇم.

«قوليازما نەشرىياتى»

قەغەزنىڭ كەشىپ قىلىنىشى دۇنيانىڭ، شۇنداقلا ئۇيغۇرنىڭ نەشرىياتچىلىقىغا بۇرۇلۇش كەلتۈردى. «تۇركىي تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇبلىك»، «مايتىرى سىمىت» ... قاتارلىق قولدا كۆچۈرۈلۈپ تارقالغان ئەسەرلەرنى نەشرىيات تەرەققىياتىنىڭ ئىككىنچى باسقۇچى دېيىشكە بولىدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن ئەسىرلەر داۋامىدا مەشھۇر ئەسەرلەر، ھۆججەتلەرنى قولدا كۆچۈرۈپ تارقىتىش، ساقلاش ئومۇملاشتى. 19 - ئەسىردە غۇلجا شەھىرىدە ياشىغان رېئالىست شائىر، تارىخچى موللا بىلال بىننى موللا يۈسۈپ (نازىمى) نىڭ «غازات دەر مۇلكى چىن»، «چاڭمۇزا يۈسۈپخان»، «نازۇگۇم» قاتارلىق داستانلىرى ۋە 1850 - يىلى 27 يېشىدا تاماملىغان «غەزەلىيات»نىڭ بىزگىچە يېتىپ كېلىشىمۇ ئاشۇ «قوليازما نەشرىياتى»نىڭ تۆھپىسىدۇر. قىسقىچە بايان: بىلال نازىمى «غەزەلىيات»نىڭ قوليازمىسىنى ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە رەتلىگەن. ئاندىن ئۇنى يېشىل تاۋار جىلتىغا سېلىپ، مەشۇقى ساھىبجامالغا تەقدىم قىلغان. ساھىبجامال ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى ھاشىر مەخسۇم ساقلىغان. «غەزەلىيات»نىڭ ئىز - دېرىكىنى قىلىپ يۈرگەن ئىلدىكى مەرىپەتپەرۋەر زات ئابدۇمۇتائالى كامال خەلپەم 1935 - يىلى بۇ قىممەتلىك قوليازمىنى سوراپ ئالغان. ھاشىر مەخسۇم ۋاپات بولۇپ، ئەسەر ئوغلى ئابدۇمجىتقا مىراس بولۇپ قالغان. ئابدۇمۇتائالى كامال خەلپەم «غەزەلىيات»نى شاگىرتى تېيىپزات خەلپەتكە كۆچۈرگۈزۈۋېلىپ، ئەسلىي قوليازمىنى ئابدۇمجىتكە قايتۇرۇپ بەرگەن. ئابدۇمجىت 1940 - يىلى قازاقىستانغا كەتكەن. شۇنىڭدىن كېيىن، پەقەت ئابدۇمۇتائالى كامال خەلپەمنىڭ قولىدىكى كۆچۈرۈلمە نۇسخىسىلا ساقلىنىپ، بىلال نازىمنىڭ قوليازمىسى يوقاپ كەتكەن. ئەگەر قوليازما كۆچۈرۈلۈپ ساقلانمىغان بولسا، بىزگىچە يېتىپ كەلمىگەن بولاتتى. «غەزەلىيات»نىڭ كۆچۈرۈلمە نۇسخىسىدا 136 غەزەل، 4 مۇخەممەس، 3 مۇسەددەس، 2 مۇستەھزاد ھەم نازىمنىڭ تەرجىمھالىمۇ بار[3]. بۇ «قوليازما نەشرىياتى»نىڭ نامايەندىلىرىدىن پەقەت بىرى. كۆچۈرۈپ ساقلانغان، تارقىتىلغان مىراس ئەسەرلەر يېقىنقى زامان تارىخىمىزدا كۆپ.

ھۆسەينبەگ يۇنۇسۇق

تۆۋەندە مەن ئۇيغۇر نەشرىياتچىلىقىغا ئۆچمەس تۆھپە قوشقان، مەدەنىيەت ئەربابى، مائارىپچىمىز ھەققىدە ئۇچۇر يەتكۈزمەكچىمەن.

نەشرىياتچى، مەدەنىيەت - مائارىپ تۆھپىكارى — ھۆسەينبەگ يۇنۇسۇف

20 - ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا مىللەتنىڭ مەرىپەت ئېڭىنى ئويغىتىشتا مائارىپ بىلەن تەڭ قوللىنىلىشى زۆرۈر بولغان ئامىل — نەشرىيات مەتبەئە تېخنىكىسى ئىكەنلىكىنى

تونۇغان، بۇ يولدا ئۇنتۇلماس ئەمگەك سىڭدۈرگەن، جەدىدىزىم ھەربكتىنىڭ جەڭچىلىرىدىن بىرى ھۆسەينبەگ يۇنۇسۇف ئىدى[4].

ھۆسەينبەگ 1890 - يىلى غۇلجا شەھىرى سۇدەرۋازا مەھەللىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ تۆت ياشقا كىرگەندە ئاتىسى نورۇزبەگ ۋاپات بولغان. ئانىسى ئاپپاق ئايىم ئوغلىنى ئېلىپ ياركەنتتىكى تۇغقانلىرىنىڭ يېنىغا كەتكەن. ئوقۇش يېشىغا يەتكەندە ياركەنتتىكى تاتار مەكتەپتە، كېيىن ئالمۇتادىكى رۇس مەكتەپتە ئوقۇغان.

ھۆسەينبەگ تاتارستاندا نەشر قىلىنۋاتقان «تەرجۈمەن»، «شۇرا» قاتارلىق گېزىت - ژۇرناللاردىن تۈركىي مىللەتلەر تارىخى، دىن بىلەن پەننى بىرلەشتۈرۈش، يېڭىچە مائارىپتا پەن بىلىملىرىنى كۆچەيتىش توغرىسىدىكى ماقالىلەرنى ئوقۇغاندا خەتلەرنىڭ ئېنىق، رەتلىك ئىكەنلىكى ئۈنى ئويلاندۇرغان. 1910 - يىلىغا كەلگەندە مەكتەپتىن ۋە كىتاب - ژۇرناللاردىن توپلىغان بىلىملىرىنى ئىشلىتىش پۇرسىتىنى ئۆزى ياراتقان. ئۇ 21 ياشقا كىرگەندە «كۆڭ كۆينەكلىكلەر» سەنئەت كۇرۇژۇكىنى قۇرۇپ، تۇنجى قېتىم ئىلى خەلقىنىڭ كىلاسسىك ناخشىلىرىنى رەتلىگەن. شۇ يىلى كاتتا باي ۋېلىبياي يولداشوفنىڭ كەنجى ئوغلى جالام يولداشوف بىلەن بىرلىكتە بىر قىسىم ئۇيغۇر سەنئەتكارلارنى موسكۋاغا ئاپارغان ۋە بىر ئاي تىرىشىپ، ئاخىرى ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ تۇنجى پاتېفون پىلاستىنكىسىنى ئىشلىگەن. پاتېفون ھازىر مودىدىن قالدى. ئەمما، بىر ئەسىر ئىلگىرى خوجا - ئىشانلارغا ئەگىشىپ،

غۇلجا شەھىرىدىكى تۇنجى مەتبەئە ئىشچىلىرى خاتىرىسى (1930 - يىل)

خۇراپاتلىققا پاتقان خەلقىمىز ئۇچۇن چوڭ مۆجىزە بولغان ئىدى.

سوۋېت ھاكىمىيىتى قۇرۇلۇپ، باستۇرۇش، زالىملىق كۆچەيگەن 1918 - يىلدا تۇغۇلغان

يۇرتى ئىلغا قايتقان. ئۇ قۇرۇق قول قايتمغان. بىر مەتبەئە ماشىنىسى، ھەرپ قۇيۇش ماشىنىسى ۋە بىرنەچچە خىل تىلنىڭ مەتبەئە ھەرپلىرىنى ئېلىپ كەلگەن. شۇنىڭدىن كېيىن، ئىلىدا مىخ مەتبەئە بارلىققا كەلگەن. 1919 - يىلى «ھۆرسۆز» گېزىتىنى كۆرە ناھىيەسىدە نەشىر قىلىپ، ئۆزى مەسئۇل مۇھەررىر بولغان. گېزىتتە مەدەنىيەت - مائارىپ، ساقلىقنى ساقلاش، خەلقئارا خەۋەرلەر، ئۆلكە ۋە يەرلىك خەۋەرلەر، ھەتتا، دېھقان - چارۋىچىلىق، سانائەت خەۋەرلىرى بېرىلگەن. ئەمما، ئۇزۇن داۋاملاشتۇرالمىغان. يېڭى زېڭشىن «چەنتۇنىڭ مەدەنىيەت - مائارىپى راۋاجلانسا، ھاكىمىيەت ئېڭى قوزغىلىدۇ» دەپ ئەندىشىدە بولغاچ، گېزىتخانىنى قاتتىق نازارەتكە ئالغان. 1920 - يىلنىڭ ئاخىرىدا نەشرىدىن توختاتقان. ئۇ مەتبەئە ئەسلىھەلىرىنى غۇلجا شەھىرى بوستان كلوپ (ھازىرقى ئىسمى لوجۇ كلوپ) نىڭ يېنىدىكى قورۇغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، مەكتەپلەر ئۈچۈن ئوقۇشلۇق، ئەدەبىي - ئەخلاق، دىن مەزمۇنىدىكى كىتابلارنى نەشر قىلغان. شۇ يىلى 9 - ئايدا ئابدۇمۇتائالى كامال خەلپەم ھەزرەت يازغان «ئىلىم - ھال2» كىتابىنىڭ قولىيازمىسىنى رەسمىي مىخ مەتبەئەدە نەشر قىلغان. ئىلى خەلقى شۇنىڭدىن كېيىن «ھۆسەينبەگ مەتبەئەسى» دەپ ئاتىغان [5].

ھۆسەينبەگ 1921 - يەتتىسۇدىكى جەدىدىزىمچى، تارىخچى، يازغۇچى نەزەرخوجا ئابدۇسەمەت (ئۇيغۇر بالىسى) غا خەت يېزىپ، ئۇنىڭ يېڭى ئەسەرلىرىنى نەشر قىلىش ئارزۇسىنى ئېيتقان. نەزەرخوجا «ئوماق بىلەن ئامراق» ناملىق ئەسىرىنى، بىر قىسىم ماقالە، شېئىرلىرىنى ئەۋەتكەن. بۇ ئۈچ كىتابنىمۇ نەشر قىلىپ تارقاتقان. 1924 - يىلى ئالمۇتادىكى «بىرىنچى چامدام» نەشرىياتى بۇ ئەسەرلەرنى ھۆسەينبەگ نەشرىياتىدا بېسىلغان نۇسخىسىغا ئاساسەن ئىككىنچى قېتىم نەشر قىلغان. ھۆسەينبەگ يېڭىچە مەكتەپلەرنى قوللاشتا سۈپەتلىك دەرسلىكلەرنى نەشر قىلىپلا قالماستىن، مەكتەپلەرنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئاتىلانغان. ئۇنى يىلىدا «ئۇمىد مەكتەپ»نى ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدىكى ئۇلۇگە مەكتەپكە ئايلاندۇرغان.

ھۆسەينبەگ يۇنۇسۇف تازا قىران يېشىدا، يەنى، 1935 - يىلى 4 - ئايدا ئۇرۇمچىدە ئېچىلغان بىر يىغىنغا قاتنىشىپ قايتىشىدا ماشىنا ھادىسىدە قازا قىلغان (دەۋرداشلىرى بۇنى سۇيىقەست، دەپ قارىغان. لېكىن ئىسپاتلاشقا ئامال قىلالمىغان.)

ھۆسەينبەگ قازا قىلىپ، بىر ئايدىن كېيىن ئايالى زۆھرە خانىم بىلەن ھىلالدىن، ۋاققاس ھاجىملار بىرلىشىپ «ھۆسەين يۇنۇسۇف مەتبەئەچىلىك پايچىلار شىركىتى»نى قۇرغان ۋە مەنسۇر ئەپەندى، مەشۇر روزىيوفلار تۈزگەن «ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ پىروگراممىسى (قوللانما)» سىدىن 10 مىڭ نۇسخا، «ئېلىپبە»دىن 100 مىڭ نۇسخا نەشر قىلغان.

«ھۆسەينبەگ مەتبەئەسى» 1937 - يىلى شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن پېچەتلەنگەن، بارلىق ئەسلىھەلىرى مۇسادىرە قىلىنغان.

«ھۆسەينبەگ مەتبەئەسى» – ئاز كەم 20 يىلدا يېڭىچە مائارىپنى يولغا قويۇش ۋە كۆچەيتىشكە، ئەدەبىي ئەسەرلەرنى بېسىش - تارقىتىشقا، ئايالالار ئازادلىقىنى تەشۋىق قىلىشقا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مەتبەئە قوشۇنىنى تەربىيەلەش - يېتىشتۇرۇشكە ئۆچمەس تۆھپە قوشقان ئەينى دەۋردىكى بازىس ئورگانىدۇر.

قەشقەردە مەتبەئە ۋە نەشرىياتچىلىق (1933 – 1946)

قەشقەر مەتبەئەچىلىكى 20 - ئەسىر كىرگەندىلا باشلانغان بولۇپ، ئۇچ تۈرگە ئايرىش مۇمكىن:

1. تاش مەتبەئە: بۇ، ئابدۇقادىر دامولىلام دوستلىرىنىڭ يارىدىمىدە چەت ئەلدىن سېتىۋالغان باسما ماشىنىسى. ھەدىسلەر، دىنىي تەشۋىقات ماتېرىياللىرى قاتارلىقلارنى بېسىپ تارقاتقان. ئابدۇقادىر دامولىلام سۈيقەستتە ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن توختىغان.

2. مىللىي مىخ مەتبەئە: بۇ، مۇھەممەت ئاخۇن خەلپىتىمنىڭ ئىجادىيىتى بولۇپ، ھەرپلەر كەسمە شەكىلدە ياغاچتىن ئويۇپ ياسالغان. بۇ مەتبەئە «ھەپتىيەك»نى بېسىپ، تالىپلارغا تارقاتقان. ئابدۇقادىر دامولىلامنىڭ «زۆرۈر ئەقىدىلەر» قاتارلىق ئۇچ دىنىي تەلىملەر كىتابىنى باسقان.

3. قوغۇشۇن مەتبەئە: تۇنجى قېتىم 1905 - يىلدىن كېيىن شۇڭبت مىسسىيونېرلىرى ياۋروپادىن كەلتۈرگەن ئىدى. ئىككىنچى قېتىم ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلتۈرگەن. باسمىدا بېسىلغان تۇنجى «ئەركىن ھايات» گېزىتى 1933 - يىلى تارقىتىلدى [6].

ئۇرۇمچى باسما زاۋۇتى

شېڭ شىسەي 1936 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن 5 مىليون روبلى ئېلىپ، نەشرىيات ئۇسكۇنىلىرىنى سېتىۋېلىشقا سەرپ قىلغان. تۇنجى تۈركۈمدە ئۇيغۇرچە، قازاقچە، رۇسچە قوغۇشۇن، مىس ھەرپلەر، نابور تىزىش كاسسىلىرى قاتارلىق بىرقەدەر ئىلغار بولغان نەشرىيات ماتېرىياللىرىنى چۆچەك ئارقىلىق ئۇرۇمچىگە كەلتۈرگەن. بىر يىلدىن كېيىن، چوڭ تىپلىق سۈرەت تارتىش ئاپپاراتى، بەت قاتلاش (قۇرۇتۇش)، بەت يۇيۇش، رەڭ ئايرىش، پۈتۈن تاۋاقلىق قەغەز كېسىش - تۈپلەش ماشىنىسى، مۇقاۋا، قەغەز پىرېسلاش ماشىنىسى... قاتارلىق نەشرىيات ئۇسكۇنىلىرىنى تولۇقلىغان. باسما - نەشرىيات زاۋۇتىنىڭ كۆلىمى 24 مىڭ 500 كىۋادرات مېتىر بولۇپ، سوۋېت تەرەپتىن ئەۋەتىلگەن ئىۋانوف قاتارلىق 13 ئىنژېنېرنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئىش باشلىغان. تىل - يېزىق، ساغلاملىق ئىمتىھانىدىن ئۆتكەن تۇنجى 100 نەپەر ئىشچىنى قوبۇل قىلغان. نامى «شىنجاڭ باسما زاۋۇتى» ئاتالغان.

ھەر خىل سىياسىي ۋەزىيەتلەردە بوران - چاپقۇنلارغا دۇچ كەلگەن بۇ زاۋۇت، 1953 - يىلى ئاساسلىقى كىتاب - ژۇرنال نەشر قىلىدىغان نەشرىيات - باسما ئورگىنى بولغان. شۇ يىل ئاخىرىدىن باشلاپ «شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى»غا قوشۇۋېتىلگەن. 2010 - يىلغىچە ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، موڭغۇل، تىبەت - خىتاي تىل - يېزىقلىرىدا كىتاب - ژۇرنال نەشر قىلغان [7].

ئالتاي نەشرىيات ئىدارىسى

مەمتىمىن بۇغرا، ئەيسا يۈسۈپ ئالپتېكىنلەرمۇ نەشرىياتچىلىقنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئاقارتىش، مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلىرىنى يۈكسەلدۈرۈشتە مۇھىم كۈنتەرتىپكە قويغان. يەنى، 1945 - يىلى 5 - ئايدا «ئالتاي نەشرىيات ئىدارىسى»نى قۇرغان. ئەيسا بەگ – مۇدىر؛ ئىبراھىم مۇتىئى، سالىس – مۇئاۋىن مۇدىر؛ مەمتىمىن بۇغرا – باش مۇھەررلىر؛ پولات قادىرى – مۇئاۋىن باش مۇھەررلىر بولغان. ھەيئەتلەر 80 دىن ئاشقان.

بۇ ئىجتىمائىي تەشكىلات بولۇپ، «ئالتاي نەشرىياتى نىزامنامىسى»نى تۈزگەن ۋە تەستىق

ئالغان. 1946 - يىلى ئاۋغۇستتا «ئالتاي ژۇرنلى»نىڭ 1 - سانىنى نەشر قىلغان. رەئىس ئەخمەتجان قاسىمى نەشرىياتقا كۆڭۈل بۆلگەن، غەمخورلۇق قىلغان. نەشرىياتمۇ جۇمھۇرىيەت ئۈچۈن تەشۋىقات ماتېرىياللىرىنى بېسىپ تارقاتقان. «ئالتاي نەشرىياتى» 1947 - يىلى يازدا «ئەرك گېزىتى»، «ئالتاي مەجمۇئەسى»نى نەشر قىلىپ، ئۇرۇمچى، جەنۇب - شىمال رايونلىرىمىزغا، ھىندىستان، پاكىستان، تۈركىيەدىكى يۇرتداشلارغا يوللاپ تۇرغان.

1947 - يىلنىڭ ئاخىرىدا «تارىخ تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتى»نى تەسىس قىلىپ، «تارىخ - جۇغراپىيە تەتقىقاتى» ۋە «تىل ئەدەبىيات تەتقىقاتى» دەپ ئىككىگە ئايرىغان. بۇ ئىلمىي جەمئىيەتكە: مەسئۇت سابىرى، مەمتىمىن ھەزرەت، ئەيسابەگ – باشلىق؛ ئىبراھىم مۇتىئى، چىڭگىزخان دامولام – مۇئاۋىن باشلىق بولغان. ھەربىر گۇرۇپپىدا 15 ئادەم بولغان. ئابلىز مەخسۇم، ئەسئەدۇللا دامواللام قاتناشقان. جەمئىيەت دەرنەك كونفېرىنسىيەسىنى بارلىققا كەلتۈرگەن.

دەرنەك – سۆھبەت، دوكلات (كونفېرىنسىيە) مەنسىدە بولۇپ، بۇ ئىسمنى ئىبراھىم مۇتىئى تەقدىم ۋە تەشەببۇس قىلغان. ئىلمىي دوكلات سورۇندا يۈقىرى سەۋىيەلىك ئىلمىي ماقالىلەر ئوقۇلغان. مەسىلەن، مەمتىمىن ھەزرەت «ئاتوم بومبىسى ۋە ئاتوم ئېنېرگىيەسى» تېمىسىدا، بۇرھان ئەپەندى «سىبىرىيەدىكى تۈركلەر» تېمىسىدا، ئىبراھىم مۇتىئى «ئەلىشىر نەۋائىي ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيەتلىرى»، مەسئۇت سابىرى «ئالتاي نامى» توغرىسىدا دوكلات بەرگەن. ئالتاي – «ئالتە ئاي» ئەمەس، «ئۇزاق» دېگەنلىكتۇر، دېگەننى تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا قويۇپ، ۋەتەننىڭ يەر - جاي ناملىرى ئۇستىدە مۇنازىرە باشلىغان ئىدى.

دەرنەك شېئىر مۇسابىقىلىرىنى ئۆتكۈزگەن. ئالدىنقى ئۇچىنچى ئورۇننى ئالغۇچىلارغا ئالتۇن مېدال، شۆبىتسارىيە سائىتى، پاركېر قەلەم (ئامېرىكىدا ئىشلەنگەن) تەقدىم قىلغان. (بۇ مۇكاپات بۈيۈملىرى سەنمنجۇيى ياشلار ئۆمكىدىن قېپقالغان بولۇپ، ئەيسابەگ دەرنەككە ئىشلەتكەن.)

گومىنداڭ بىلەن شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى تىنچلىق بىتىم ئىمزالغاندىن كېيىن، نۇرغۇن زىيالىيلار «ئالتاي نەشرىياتى»دىن چەتنەپ، جۇمھۇرىيىتىمىز تەرەپكە ئۆتكەن. «ئالتاي نەشرىيات ئىدارىسى»دا ئىبراھىم مۇتىئى، پولات قادىرى، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، ئابلا نامان، خېۋىر تۆمۈر ھەمدە بىر قىسىم ياشلار، سودا - سانائەتچىلەر قالغان.

دەرنەكنىڭ گۈللەنگەن ۋاقتى 1948 - يىلى بولۇپ، ئىككى يىلدىن كېيىن ئاجىزلاشقان. «ئالتاي نەشرىياتى» 1949 - يىلى 9 ئاينىڭ 9 - كۈنى تاقۇبتىلگەن.

ئالتاي «خانتەڭرى نەشرىياتى»

ئالتايدىكى يەنە بىر تۈركۈم ئىلغار زىيالىي ياشلار 1946 يىلى «خانتەڭرى نەشرىياتى»نى قۇرغان. ئىبراھىم تۇردى – مۇدىر؛ سالىس – مۇئاۋىن مۇدىر؛ ئابلىمىت مەخسۇتۇف، نۇر سادىروف، ھېمىت سۇلتان - مۇھەررىر بولغان.

بۇ ژۇرنال تارقىتىلغاندىن كېيىن، تەسىرى ناھايىتى ياخشى بولغان. بولۇپمۇ، ياشلارنى جەلپ قىلىشتا بوشلۇق تولدۇرۇلغان. بىتىم بۇزۇلغاندىن كېيىن، ئىلى تەرەپتىن كەلگەن ياش زىيالىيلار ئىلغا قايتىپ كەتكەن. «خانتەڭرى نەشرىياتى»مۇ غۇلجىغا كۆچكەن.

بۇ يەردە پاسسىپ نەشرىياتچى ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋىتىدىن قىسقا ئۇچۇر بېرەي:

قۇربان قودايى 1948 - يىلى «يالقۇن» گېزىتىنى نەشر قىلىشقا باشلىغان. ئاساسىي ماقالىلىرى «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى»گە قارشى مەزمۇندا ئىدى. ئۇ ئەسلىدە «ئالتاي نەشرىياتى»غا كىرگەن. ئەمما، «ئىلى ئىنقىلابى»غا قارشى تۇرۇش، زەربە بېرىشنى تەكىتلىگەن. پىكرى قوبۇل بولمىغاندىن كېيىن، ئۆز ئالدىغا «يالقۇن»گېزىتىنى نەشر قىلىشقا باشلىغان.

قۇربان قودايى – خوتەن كېرىيەلىك. ھىندىستاندا، ئەرەب ئەللىرىدە بولغان، تۈركىيەدە ئوقۇغان. 1946 - يىلى ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەن. ئوردۇ، ئەرەب، تۈرك تىللىرىغا پىششىق ئىدى. قۇربان قودايى ئەيسا يۈسۈپلەر بىلەن ھىندىستان چېگرا سىغىچە قېچىپ بارغان. ئەمما، چېگرادىن ئۆتمەي، قايتىپ كەلگەن. 1951 - يىلى، خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتى ئۇنى تۈرمىدە ئۆلتۈرۈۋەتكەن [8].

«خەلق مائارىپ نەشرىياتى»

«خەلق مائارىپ نەشرىياتى» 1956 - يىلى 8 ئاينىڭ 26 - كۈنى قۇرۇلغان. ئىككى يىلدىن كېيىن 1962 - يىلى «خەلق نەشرىياتى»غا دەرسلىك بۆلۈمى قىلىپ قوشۇۋېتىلگەن. ھەر دەرىجىلىك مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىككە بولغان جىددىي ئېھتىياجىغا ئاساسەن، 1973 - يىل ئاخىرىدا «مائارىپ نەشرىياتى» ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

نەشرىياتقا بولغان ئېھتىياج بۇنىڭ بىلەن تەلتۆكۈس ھەل بولمىدى. ئالىي مەكتەپلەردە ئۇيغۇرچە دەرسلىكلەر، پايدىلىنىش قوللانمىلىرى يوق دېيەرلىك ئىدى. شۇ يىللاردا «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى»نىڭ مۇدىرى ھاكىم جاپپارنىڭ تەشەببۇسى بىلەن 1986 - يىلى « شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى» قۇرۇلدى. كەسپىي خادىملارنى كۆچەيتىش ئۈچۈن 1989 - يىلى «مائارىپ نەشرىياتى»نىڭ ئالىي مەكتەپلەر ئۈچۈن دەرسلىك تۈزۈش بۆلۈمى «ئۇنىۋېرسىتېت نەشرىياتى» غا قوشۇۋېتىلدى [9].

بۇ نەشرىيات مۇھىم دەرسلىكلەر، ئىلمىي قوللانما ۋە ماقالىلەرنى، كىتابلارنى نەشر قىلىشتا ئۇلگە بولدى.

× × ×

مەن بۇ ماقالەمدە ۋەتىنىمىز شەرقىي تۈركىستانىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى نەشرىيات تارىخىدىن قىسقا ئۇچۇرلارنى يوللىدىم. 1980 - يىلدىن باشلاپ، بۇ ساھەدە زور ئىلگىرىلەشلەر بولدى. ھەممىمىز ياخشى بىلىمىز. ئەمما، بۈگۈنكى كۈنلەردە ۋەتەنىدە مەخسۇس ئۇيغۇر نەشرىياتى يوق. ژۇرناللىرىمىزنىڭ كۆپىنچىسى تاقالدى. ساقلانغانلىرى ئەبجەشلەشتۈرۈلدى. مائارىپ نەشرىياتى ئۇيغۇرچە دەرسلىك تۈزۈشتە كوزىر نەشرىيات بولغان ئىدى. باشلامچى زىيالىيلىرىمىزنىڭ ھەممىسى يوقتىلدى...

ئۇيغۇر نەشرىياتچىلىقىمىز چەت ئەلدە داۋاملاشماقتا

چەت ئەلدە مۇنتىزىم ئۇيغۇر نەشرىياتىنى قۇرۇش، بۈگۈنكى ھالغا كەلتۈرۈش نۇرغۇن ئەقلىي، ئىقتىسادىي بەدەل تەلەپ قىلىدۇ. «تەكلىماكان ئۇيغۇر نەشرىياتى»نىڭ قۇرغۇچىسى ئابدۇجىلىل تۇران ئەپەندى ھالقىلىق بىر نۇقتىدا ئەجدادلار ئىزىنى باستى. تارىخىي تۆھپىسى مەڭگۈ ئۇنتۇلمايدۇ!

× × ×

يۇقىرىدا ئۇيغۇر نەشرىياتچىلىق تارىخىدىكى تولۇق بولمىغان پاكىتلارنى كۆردۇق. ئالىملىرىمىز ۋە ياشلار ئىزدەنسە بۇ ھەقتە ئېچىلمىغان پاكىتلار تېخى كۆپ. نەشرىياتچىلىق ۋە تارىخىي يازما ئورگىناللىرىمىزنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەنلىرى ناھايىتى ئاز بىر قىسمىدۇر.

«بىر مىللەتنى يوقىتاي دېسەڭ، ئاۋۋال ئۇنىڭ تارىخىنى، مەدەنىيىتىنى يوقات». بۇ، مۇستەبىت ھاكىملارنىڭ ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان قوللىنىپ كەلگەن رەزىل تاكتىكىسى. بىزنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئەڭ ئېچىنىشلىق ۋەقەلەردىن بىرى دەل كىتاب كۆيدۈرۈش بولغان.

1. ئەرەب قوشۇنىنىڭ باش قوماندانى ئەمىر قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىم سەمەرقەنتكە بېسىپ كىرگەندە قەدىمىي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بارلىق كىتابلارنى كۆيدۈرگەن.

2. پانتېكىن گەنجۇدىكى يېڭى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قاغانى ئىدى (849 – 857)، ھۆكۈمەت تەرەپ خادىملىرى مانى دىنى كىتابلىرىنى كۆيدۈرگەن، سىزما رەسىملەرنى يىرتىۋەتكەن، چېقىۋەتكەن.

3. نايمان شاھزادىسى كۈچلۈكخان ئىككى قېتىم كىتاب كۆيدۈرگەن. كۇتۇپخانىلىرىمىزنى ۋەيران قىلغان.

4. ئاپاق خوجا – ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىغا ئەشەددىي زىيان سالغان «مەدەنىيەت قاراقچىسى»دۇر. ئۇ 15 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە 150 مىڭ ئادەمنى ئۆلتۈرگەن. قۇرئان بىلەن ھەپتىيەكتىن باشقا بارلىق كىتاب، قوليازمىلارنى كۆيدۈرۈپ، ئۇيغۇر مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى زور دەرىجىدە چېكىندۈرگەن.

5. شېڭ شىسەي 1933 - يىلى قۇمۇل - تۇرپاندىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرۇشقا كەلگەندە، ئاۋۋال «قۇمۇل ۋاقىلىقى ئوردا كۇتۇپخانىسى» ۋە «لۇكچۇن خانلىق مەدرىسە»دىكى بارلىق كىتابلارنى كۆيدۈرگەن. تاشاخۇنۇم ئاتا - ئانىسىدىن قالغان 36 تەكچە كىتابنى ساقلىغان ئىدى. 1927 - يىلى ئاتۇش ۋاق - ۋاق بىلەن قەشقەردىكى كۇتۇپخانا، رەسەتخانىلارغا تام ئىشكاپى ئورنىتىپ ئېتىۋەتكەن. ئەمما، 1934 - يىلى شېڭ شىسەي بۇ كىتابلارنىمۇ يوقىتىۋەتكەن (كۆيدۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن) [10].

6. «مەدەنىيەت زور ئىنقلابى»دا ھېيتگاھ جامەسى ئالدىدا كۆيدۈرۈلگەن كىتابلار نەچچە قەۋەتلىك بىنادەك دۆۋىلەنگەن. (كوناشەھەر ناھىيە زەمىن يېزىسىدىكى مۇھەممەت بۇۋا ئەسلىمىسى)

7. ئەھمەتجان ئىبراھىم (1883 - يىلى جىڭ ناھىيەسىدە تۇغۇلغان) نىڭ 3000 كىتابى كۆيدۈرۈلگەن [11].

نەشرىياتىمىز ۋە ئىلمىي كىتاب بايلىقلىرىمىزنىڭ بۈگۈندىن ئاچچىق خەۋپى

بۈگۈنكى كۈنىمىزدە نەشرىياتچىلىقىمىز تارىختىن بۇيانقى ئەڭ ۋەھشىي ئۇسۇلدا يوقىتىلماقتا.

مەن بىر تونۇشۇمدىن:

– غېنى سەمەت تىنچلىقمۇ؟ ئۇنىڭ «مەڭگۈتاش قىرائەتخانىسى»چۇ؟ – دەپ سورىدىم.

– غېنى سەمەتنى تىتۈەتتى، – جاۋاب بەرگۈچى ھۆكۈمەت يىغلىدى. بەزلەشكىمۇ پېتىنالمىدىم.

مەن يەنە بىر تونۇشۇمدىن سورىدىم:

– ئالىي مەكتەپلەردىكى كىتابخانىلار ۋە «شىنخۇا كىتابخانىسى»چۇ؟

– ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ ھەممىسىنى يوغان ماشىندا توغراپ، ئاندىن ئېلىپ كەتتى.

ئۇيغۇر نەشرىياتچىلىقى راسا گۈللەنگەندىن بۇيان، مىڭلارچە ئەدەبىي ئەسەرلەر، مائارىپ نەشرىياتى نەشر قىلغان يۈقىرى سەۋىيەدىكى قىممەتلىك دەرسلىكلەر، ھەممە شەھەرلەردە نەشر قىلىنغان ئەدەبىي، ئىلىم - پەن، تۇرمۇش بىلىملىرىگە ئائىت ژۇرناللار... خەلقىمىزنى ئاڭ جەھەتتىن تەربىيەلەشتە كۈچلۈك پېتەكچى بولغان ئىدى. ھازىر ھەممىسى يوقىتىلدى. چەت ئەللەردە قولىمىزدىكى بارلىق ماتېرىياللارنى توپلاش، ساقلاش بىزگە قالدى. ئۆتمۈش مەڭگۈ جىم تۇرىدۇ. بىز ئەمدى قانداق قىلىپ، ئۇيغۇر نەشرىياتچىلىقىمىزنى تىرىلدۈرەلەيمىز؟

ئەگەر شۇنداق بىر پىلان تۈزۈلسە، مەن قولۇمدىكى بارلىق كىتاب - ژۇرناللارنى تەقدىم قىلىمەن.

ئىزاھاتلار:

[1] سەلىمە .ئا. كامال: «غېرىب شۇاقلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2003 - يىل نەشرى، 283 - بەت.

[2] ئابلەت كامالوف: «قەدىمكى ئۇيغۇرلاردا ‹شىنە - ئۇسۇ مەڭگۈ تېشى›»، «قازاقىستان جۇمھۇرىيىتى پەنلەر ئاكادېمىيەسى خەۋەرلىرى، 1994 - يىل 6 - سان.

[3] «ئىلى تارىخ ماتېرىياللىرى» (ئىچكى ماتېرىيال)، ئىلى باسما زاۋۇتى ئەدىھەم ئابدۇمجىت 118 - ، 119 - بەتلەر.

[4] ئابدۇۋۇھلى مۇقىيت: «مەدەنىيەت ئەربابى ھۆسەينبەگ يۇنۇسۇف»، «ئىلى دەريالىسى» ژۇرنىلى 2014 - يىللىق 3 - سان.

[5] «'ئىلى گېزىتى' نىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە مۇساپىسى»، «ئىلى دەريالىسى» ژۇرنىلى 1995 - يىللىق 2 - سان.

[6] مۇھەممەد ئىمىن قۇربانى: «قەشقەرنىڭ 1933 - يىلىدىن 1946 - يىلغىچە بولغان مەتبەئەچىلىكى ۋە نەشرىياتچىلىقى»، «شاھىتلار نەزىرىدىكى تارىخ» (ئۈچىنچى تۇم)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2014 - يىل نەشرى، 459 - بەت.

[7] «شىنجاڭ باسما زاۋۇتى»نىڭ 50 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن تۈزۈلگەن ئىچكى ماتېرىيال (خىتايچە)، 1984 - يىل.

[8] «تارىخ بېتىنى ۋاراقلىغاندا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىل 8 - ئاي 1 - نەشرى.

[9] «تۆھپىكار مائارىپچى ئاپتور: ئابدۇسالام توختى»، «ئىلى تارىخ ماتېرىياللىرى» (13)، 276 - بەت.

[10] «يېڭى تاڭنامە» 287 – جىلد، 1 – 4 - بەتلەر. ئا. گ. ماليا‌ۇكىن « (IX – XII - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» 194 - بەت. نېۋسىبرسك 28 - بەت (رۇسچە بۇ نۇسخىدىن ئۇيغۇر سايرانى تەرجىمە قىلغان.)

[11] بۇ پاكىتلارنى يورۇتۇشتا، ئىمىن تاجى تۇرگۇن، تۇتىگۇل تۇرسۇن بىرلىكتە يازغان «مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى پاجىئە – كىتاب كۆيدۈرۈش»تىن پايدىلىنىلدى.

بۇ ماقالىنى ئابدۇرېشىت نىياز تەھرىرلىدى.

3

پەرزەنتلەرگە نېمىلەرنى ئۆگىتىشىمىز كېرەك؟

– كىملىكىمىزنى ساقلاپ قېلىشنىڭ يوللىرى

دەريا قىزى گۈلسۇم

بۈگۈنكى دۇنيا – يالغان ئەركىنلىككە تولغان، يوشۇرۇن ياكى ئاشكارا خىرىسلار گالدىن بوغۇۋاتقان، جان - جەھلىمىز بىلەن جىسمانىي ۋە مەنىۋى جەھەتتە ھايات قېلىش ئۈچۈن تىرىشىۋاتقان دۇنيادۇر.

شۇڭا ھاياتىمىز، ئەڭ مۇھىمى، كىملىكىمىز خىرىسقا ئۇچراۋاتقان بۈگۈنكىدەك ھايات - ماماتلىق ۋاقتىلاردا، كىملىكىمىزنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن قانداق قىلىشىمىز كېرەك؟ كەلگۈسىمىزنىڭ ئۈمىدى بولغان پەرزەنتلىرىمىزنىڭ تەربىيەسى ئۈچۈن ئۇلارغا نېمىلەرنى ئۆگىتىشىمىز كېرەك؟ بۇ جەھەتتە مەن توختىماي ئىزدىنىپ، بۇ يولدا تۆۋەندىكى نۇقتىلار بويىچە قىلىشقا تېگىشلىك مەجبۇرىيەتلىرىمىزنى تىزىپ چىقتىم. بۇ ئارقىلىق بىز ئاتا - ئانا بولغۇچىلار كىملىكىمىزنى ساقلاپ قېلىش يولىدا ئۈمىدىمىزنى يوقاتمايلى، پەرزەنتلىرىمىزنىڭ ئانا تىلىمىزغا، ئېسىل ئۆرپ - ئادەتلىرىمىزگە ۋە ئۆزگىچە مەدەنىيىتىمىزگە ۋارىسلىق قىلىشىغا شارائىت ھازىرلىشىمىز كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن تۆۋەندىكىلەرنى قىلىش بەكمۇ مۇھىمدۇر.

1. پەرزەنتلەرگە سۆيۈملۈك ئانا تىلىمىزنى ئۆگىتىشىمىز كېرەك.

ئەلۋەتتە، تىل – بىر مىللەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىدىكى ئەڭ للىي بىر شەرتتۇر. بىزنىڭ تىلىمىز

بىزنىڭ كىملىكىمىزدۇر. شۇڭا ئانا تىلىمىزنى پەرزەنتلەرگە چوقۇم ئۆگىتىشىمىز ھەمدە دۇنياغا كەڭ تەشۇىق قىلىشىمىز كېرەك. بۇ جەھەتتە پەرزەنتلىرىمىزگە ئېلېكترونلۇق ئەسۋابلاردىن بۇرۇن چوقۇم قەغەز نۇسخىسىدىكى كىتابلارنى تونۇشتۇرۇشىمىز ھەمدە قولنى ئىشلىتىپ، قەلەم بىلەن قەغەزلەرگە خەت يېزىشنى ئۆگىتىشىمىز كېرەك. ئەلۋەتتە، بۇنىڭ كۆزنى ئاسراش، قولنى ئاكتىپلىق بىلەن ئىشلىتىش ۋە ئېلېكترونلۇق ئەسۋابلارغا كۆنۈپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا، كىتاب ئوقۇش ئادىتىنى يېتىلدۈرۈشتە ياردىمى بولىدۇ. ئەڭ مۇھىمى، بۇ ئارقىلىق ئانا تىلىمىزنى سۆيۈملۈك پەرزەنتلىرىمىزگە كىچىكىدىن باشلاپ سىڭدۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر تىلىمىزغا ۋاپاسىلىق قىلىشىغا شارائىت يارىتىشىمىز كېرەك.

2. پەرزەنتلەرگە مېھىر - مۇھەببەتنى ئۆگىتىشىمىز كېرەك.

مېھىر - مۇھەببەت نەپرەتنى يوقىتىپ، خاپىلىقنى ئازايتىدۇ، ئىختىلاپنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ، ئائىلە مۇناسىۋىتىنى يېقىنلاشتۇرۇپ، قېرىنداشلىق مېھرىنى مۇستەھكەملەپ، ئۆز-ئارا ئالاقىنى كۈچەيتىدۇ. بۇ ئارقىلىق پەرزەنتلىرىمىزنىڭ ئىشەنچسىگە ئېرىشىپ، ئۇلارنىڭ جەمئىيەتنىڭ قالايمىقان تەرەپلىرى تەرىپىدىن قايمۇقتۇرۇلۇپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ.

3. پەرزەنتلەرگە ئاتا - ئانىنى سۆيۈشنى، ھۆرمەتلەشنى، ئاسراشنى ۋە ھالىدىن خەۋەر ئېلىشنى ئۆگىتىشىمىز كېرەك.

بۇ ھەرگىزمۇ «مەن باققاندىن كېيىن مېنى بېقىشى كېرەك» دېگەنلىك ئەمەس. بىز پەرزەنتلەرنى ياخشى بېقىپ، ئۇلۇغ بولۇپ، ئۇلارغا بىزنى سۆيۈشنى، ئاسراشنى ۋە ھالىمىزدىن خەۋەر ئېلىشنى ئۆگەتسەك، ئۇلارمۇ باللىرىغا ئۆگىتىدۇ. بۇنىڭلىق بىلەن سۆيۈملۈك باللىرىمىزنىڭ كەلگۈسىدە يالغۇز تاشلىنىپ قالماي، پەرزەنتلىرى تەرىپىدىن ياخشى بېقىلىشىغا، ئاسرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ ھەمدە بۇ گۈزەل ئەخلاق ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا قېلىپ، مىللىتىمىزگە چوڭقۇر سىڭىدۇ.

4. پەرزەنتلەرگە ئائىلىنىڭ ھەقىقىلىكى ۋە مۇھىملىقىنى بىلدۈرۈپ، ئائىلىسىگە سادىق بولۇشنى ئۆگىتىشىمىز كېرەك.

كىشىلەرگە بىردىنبىر ھەقىقىي ئەسقاتىدىغىنى ۋە يار - يۆلەك بولىدىغىنى پەقەت ۋە پەقەتلا ئائىلە. يېقىن دوست - يارەنلەرمۇ مەۋجۇت، ئەلۋەتتە! ئەمما ئېسىمىزدە بولسۇنكى، ھەرقانداق يېقىن، سادىق دوستىمۇ ۋاقتى كەلسە ئۆزىنىڭ ئائىلىسىنى تاللايدۇ. بۇنى چوقۇم پەرزەنتلەرگە بىلدۈرۈشىمىز، ئائىلىنى ئالدىنقى قاتارغا قويۇشنى ئۆگىتىشىمىز كېرەك. بۇ ئارقىلىق ئائىلە مۇناسىۋىتىنى يېقىنلاشتۇرغىلى، مېھىر - مۇھەببەتنى كۈچەيتكىلى بولىدۇ.

5. پەرزەنتلەرگە ئىسلام دىنىمىزنى تونۇتۇپ ۋە ئۆگىتىپ، ئېتىقادلىق بولۇشنى، ھالال ۋە ھارامنى پەرقلەندۈرۈشنى ئۆگىتىشىمىز كېرەك.

مۇقەددەس دىنىمىزنىڭ ئېسىل ئەخلاق جەھەتتىكى، پاكىز ھالال يېمەك - ئىچمەك جەھەتتىكى، ئېسىل ئۇرپ - ئادەت جەھەتتىكى، ئېتىقاد ۋە باشقا نۇرغۇن جەھەتلەردىكى ئېسىللىكى بىلەن دۇنيادىكى ئەڭ ئومۇملاشقان دىنلارنىڭ بىرى بولۇشى ھەممەيلەنگە مەلۇم. شۇڭا دىنىمىزنى پەرزەنتلەرگە كىچىكىدىن باشلاپ ئۆگىتىش ئۇلارنى جەمئىيەتنىڭ ناچار ئېقىمىغا كىرىشىدىن ساقلاپ، سۆيۈملۈك پەرزەنتلىرىمىزنىڭ جىسمانىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىكى بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلغىلى، ئۆزىگە ياكى ئۆزگىگە زىيانكەشلىك قىلىشىدىن

ساقلانغلى، شۇنداقلا كىملىكىمىزنى ساقلاپ قېلىشتا مۇھىم ياردىمى بولىدۇ.

6. پەرزەنتلەرگە ئېسىل ئۆرپ - ئادەتلىرىمىز ۋە قائىدە - يوسۇنلىرىمىزنى ئۆگىتىشىمىز كېرەك.

بۇ ئارقىلىق پەرزەنتلىرىمىزنى مەنىۋى جەھەتتىن پەردازلاپ ۋە قوراللاندۇرۇپ، ئۇيغۇرلۇقىمىزنىڭ نامايەندىسى بولغان ئېسىل ئۆرپ - ئادەت ۋە قائىدە - يوسۇنلىرىمىزنىڭ ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ساقلىنىپ قېلىشىغا، ئېسىل ئۇيغۇر ئەخلاقنىڭ چوڭقۇر سىڭىشىگە كاپالەتلىك قىلىپ، كىملىكىمىزنىڭ ساقلىنىشىدا مۇھىم رول ئويناىدۇ.

7. پەرزەنتلەرگە ئۆزىنى سۆيۈشنى، ھۆرمەتلەشنى ۋە ئاسراشنى ئۆگىتىشىمىز كېرەك.

ئۆزىنى سۆيگەندىلا باشقىلارنى سۆيەلەيدۇ. ئۆزىنى ھۆرمەتلىگەندە باشقىلارنى ھۆرمەتلىيەلەيدۇ. بۇ ئارقىلىق ئۇلار ئۆزىنى ئاسراشنى بىلىدۇ، ھەمدە بۇنىڭلىق بىلەن ئۆزئارا ھۆرمەت شەكىللىنىدۇ.

8. پەرزەنتلەرگە ئۆزىنى مەنىۋى ۋە جىسمانىي جەھەتتىن قوغداشنى ئۆگىتىشىمىز كېرەك.

ئەپسۇسلىنارلىقى، جەمئىيەتنىڭ قالايمىقان تەرەپلىرى، خەتەرلىك ۋە ناچار ئادەملەر، ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن خىرىسلار ھەممە يەردە بار. شۇڭا چوقۇم پەرزەنتلەرگە ھەر زامان ھوشيار بولۇشنى، خەۋپ - خەتەر، خىرىس ۋە ناچار ئادەملەرنى بايقاش ۋە پەرقلەندۇرۇشنى، قاتتىق دىققەت قىلىشنى، شۇنداقلا بالايىئاپەت ياكى خەتەرلەردىن قانداق قۇتۇلۇشنى، ئالاھىدە ياكى خەتەرلىك ئەھۋاللاردا قانداق ئىنكاستا بولۇشنى، ھەر تۈرلۈك قېچىش يوللىرىنى چوقۇم ئۆگىتىشىمىز كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن مۇھىم بىر مىسال، ئەگەر پەرزەنتلەر خەتەرنىڭ ئىچىدە قالسا، چوقۇم خەلقئارالىق ياردەم سوراش سىگنالىنى ئۆگىتىشىمىز كېرەك.

بىخەتەرلىك – مەڭگۈ بىرىنچى. ئەگەر شارائىت يار بەرسە، بۇ جەھەتتە قىز - ئوغۇل دېمەي، قورال ئىشلىتىش بىلىملىرى، ئۇۇچىلىق بىلىملىرى ۋە ھەر تۈرلۈك ئۆزىنى قوغداش بىلىملىرى قاتارلىق مەزمۇنلارنىمۇ ئۆگىتىشنى تەۋسىيە قىلىمەن. چۈنكى، بۇلار خەتەرلەردە ۋە قىينىچىلىقلاردا ئەسقاتىدىغان مەزمۇنلارنىڭ بىرى. ئەممىا بۇ سىزنىڭ ئەركىنلىكىڭىز، مەن سىزنىڭ ھېچقانداق ھەرىكىتىڭىزگە مەسئۇل ئەمەس.

9. پەرزەنتلەرگە ساغلام ۋە ھالال يېمەكلىكلەرنى تالىلاپ، پاكىز تەييارلاپ ئىستېمال قىلىشنى، ئۈزلۈكسىز چېنىقىپ تۇرۇشنى، ساغلام تۇرمۇش ئادىتىنى ئۆگىتىشىمىز كېرەك.

سالامەتلىك ھەممىدىن مۇھىم، بۇنىڭدا ئەڭ ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدىغىنى يېمەك - ئىچمەك، ئەلۋەتتە. شۇڭا بىز پەرزەنتلەرنى كىچىكىدىن باشلاپ، پاكىز، ھالال ۋە ساغلام يېمەكلىكلەر بىلەن ئوزۇقلاندۇرۇشىمىز، بازارلاردىكى پىششىقلاپ ئىشلەنگەن يېمەكلىكلەرنى، كەمپۇت، پېچىنە، ماروژنى قاتارلىق شېكەرگە تولغان ناچار ۋە زەھەرلىك يېمەكلىكلەرنى، يالغان سۈتلەر، يالغان مېۋە شەربەتلىرى ۋە ئېنېرگىيە ئىچىملىكلىرى قاتارلىق زىيانلىق يېمەك - ئىچمەكلەرنى پەرزەنتلەرگە تونۇشتۇرماسلىقىمىز كېرەك ھەمدە بازاردىن يېمەك - ئىچمەك سېتىۋالغاندا چوقۇم تەركىبىدە نېمە بارلىقىنى ئوقۇپ بىلىشىمىز ھەمدە پەرزەنتلەرنىڭمۇ مەھسۇلات سېتىۋېلىشىدىن بۇرۇن چوقۇم تەركىبىنى ئوقۇپ، نېمە بارلىقىنى بىلىشنى تەكىتلىشىمىز كېرەك. پەرزەنتلىرىمىزنى ياخشى ئوزۇقلاندۇرۇپ چوڭ قىلساق، شۇنداقلا ساغلام ئوزۇقلىنىش ۋە داۋاملىق چېنىقىپ تۇرۇش ئادىتىنى يېتىلدۇرسەك، ئۇلار ساغلام يېتىلىپ، ئۇزۇن

ئۆمۈر كۆرۈشىگە پايدىلىق.

10. ھاياتنىڭ قىسقا، دىدارنىڭ غەنىيمەت ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ، دۇنياغا بىرلا قېتىم كېلىدىغان بۇ قىسقىغىنە ھاياتنى قەدىرلەشنى، ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - يارەنلەر بىلەن ئىزدىشىپ تۇرۇشنى ئۆگىتىشىمىز كېرەك.

ھاياتىمىز ناھايىتى قىسقا بولۇپ، ئۆتۈپ كەتكەن بۇگۈن ھەرگىزمۇ قايتىپ كەلمەيدۇ. پەرزەنتلىرىمىزگە ھاياتنى قەدىرلەشنى ئۆگەتسەك، ئۆزىنىڭ ۋە ئائىلىسىنىڭ قەدرىگە يېتىدىغان ھەمدە قەدىرلەيدىغان بولۇپ يېتىلىدۇ.

11. ئاق كۆڭۈل، سەمىمي، ئەمما ئەقىللىق بولۇشنى ۋە قولىدىن كېلىشچە باشقىلارغا ياردەم قىلىشنى ئۆگىتىشىمىز كېرەك.

ئاق كۆڭۈللۈك يۈرەكنى ياشىنىتىدۇ، ئەمما زىيادە ئاق كۆڭۈللۈك ساددىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇڭا چوقۇم ئەقىللىق بولۇشنى، راست - يالغاننى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن ئويلىنىپ ئىش كۆرۈشنى ئۆگىتىشىمىز كېرەك. شۇنداقلا قولىدىن كەلمىسە، ياردەم قىلىشتا ئۆزىنى زورلىماي، چوقۇم ئۆزىنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇشنى، قاتتىق دىققەت قىلىشنى ئۆگىتىشىمىز كېرەك. بۇ ئارقىلىق سۆيۈملۈك پەرزەنتلىرىمىزنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىپ، «ياردەم قىلدىم» دەپ ئاۋارىچىلىككە يولۇقۇپ قېلىشنىڭ، ياكى باشقىلار تەرىپىدىن ئالدىنىپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ.

12. باشقىلارنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەندە، سەمىمي مىننەتدار بولۇشنى ۋە ئېرىشكەن ياردەملەرنى ئۇنتۇپ قالماسلىقنى ئۆگىتىشىمىز كېرەك.

بۇ ئارقىلىق ياردەملەر ئۆزئارا قايتۇرۇش شەكلىدە بولۇپ، پەرزەنتلىرىمىزنىڭ ئىجتىمائىي ئالاقىسىگە ياردىمى بولۇپلا قالماي، مىننەتدارلىق تۇيغۇسى كۆڭۈلگە داۋا بولالايدۇ.

13. كەمتەر بولۇپ، باشقىلارنى ھۆرمەتلەشنى ئۆگىتىشىمىز كېرەك.

كەمتەرلىك باشقىلاردا ئېسىل ئوبرازنى تۇرغۇزالايدۇ. پەرزەنتلىرىمىز كەمتەر بولۇپ يېتىلسە، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئالاقىسىگە ناھايىتى زور ياردىمى بولىدۇ.

14. پەرزەنتلەر دۇنيانىڭ قەيىرىدە تۇغۇلغان بولسۇن، ئۇلارغا كىندىك قېنى تۆكۈلگەن ئانا يۇرتىنى ئۇنتۇماسلىقنى ئۆگىتىشىمىز كېرەك.

ئەگەر پەرزەنتلەر باشقا يەردە تۇغۇلغان بولسا، ئاتا - ئانىسىنىڭ ھەمدە ئەجدادلىرىنىڭ تۇغۇلغان يۇرتى ۋە كىملىكىنى چوقۇم تونۇشتۇرۇشىمىز كېرەك. ئازابلىق بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئىنتايىن ھەم مۇھىم پەخىرلىك تەربىيەدۇر.

15. قەيسەر، مەردانە بولۇپ، مۇشكۈلاتلارغا باش ئەگمەسلىكنى، ئۇمىدىنى ھەرگىز يوقاتماسلىقنى ئۆگىتىشىمىز كېرەك.

بۇلارنىڭ پەرزەنتلىرىمىزنىڭ قىينىچىلىققا باش ئەگمەي، داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلىشىگە ياردىمى بولىدۇ.

16. توختىماي يېڭى بىلىم - ئۇچۇرلار بىلەن ئۆزىنى پۇختىلاپ مېڭىشنى ئۆگىتىشىمىز كېرەك.

جەمئىيەت ئۆزگىرىپ، پەن - تېخنىكىلار يېڭىلىنىپ، دۇنيا مەڭگۈ تەرەققي قىلىپ

ماڭىدۇ. ئارقىدا قالماسلىق ئۈچۈن، چوقۇم پەرزەنتلىرىمىزگە ئۆزىنى توختىماي پۈختىلاپ تۇرۇشنى دەۋەت قىلىشىمىز كېرەك.

17. تىرىشىپ ئىشلەپ، كەلگۈسىنى يارىتىش بىلەن بىرگە، ھالال ئەمگىكىدىن ھۇزۇرلىنىشنى ئۆگىتىشىمىز كېرەك.

جاپا تارتىش دۇنيادىكى ئەڭ پۈتمەس شەرەپتۇر. پەرزەنتلىرىمىزگە چوقۇم ھالال ئەمگىكىدىن ھۇزۇرلىنىشنى ئۆگىتىشىمىز كېرەك. بۇ ھۇزۇر داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلەشتە، جىسمانىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىكى ھالقىلىق ئېنېرگىيە بىلەن تەمىنلەيدۇ.

18. مالىيە باشقۇرۇشنى ئۆگىتىشىمىز كېرەك.

پەرزەنتلىرىمىزگە چوقۇم بەلگىلىك پۇل يېغىپ ساقلاشنى ئۆگىتىپلا قالماي، ئۇنى ياكى چارۋا قاتارلىق مال - مۈلۈكلەرنى سېتىۋېلىشنى ئۆگىتىشىمىز كېرەك. ئاسان ئوغرىلىنىپ كەتمەيدىغان، بانكىلار تۇگەشسە تەسىرى بولمايدىغان ھەمدە بەكرەك ئەسقاتمىدىغنى مۈلۈكلەردۇر. ئۇنىڭدىن باشقا بەلگىلىك مەبلەغ سېلىشنىمۇ ئۆگىتىشىمىز كېرەك.

19. ھەر ۋاقىت ئالاقىدە بولۇش ئۈچۈن، پەرزەنتلىرىمىزگە يانفون بەرسەك بولىدۇ، ئەمما ھەر تۇرلۈك ئىجتىمائىي ئالاقلىشىش، كۆڭۈل ئېچىش دېتاللىرىنى بەك بالدۇر تونۇشتۇرماسلىقىمىز كېرەك. ئۇلارنى باشقىلاردىن بىلىپ قالسا، پەرزەنتلىرىمىزنىڭ مەنىۋى ۋە جىسمانىي جەھەتتىكى بىخەتەرلىكى ئۈچۈن نېمىلىكىنى بىلىشىمىز، تەكشۈرۈشىمىز ۋە چەكلىشىمىز كېرەك.

20. پەرزەنتلىرىمىزگە ئۆيدە ئارتۇق يېمەك - ئىچمەكلەرنى ساقلاشنى، بىخەتەرلىك ۋە ساقلىقنى ساقلاش بۇيۇملىرىنى تەييارلاپ ساقلاشنى ئۆگىتىشىمىز كېرەك. بۇلار ئالاھىدە ئەھۋاللاردا، بالايىئاپەت ۋە ياكى قېينىچىلىقلاردا ھاياتنى ساقلاپ قېلىشتا ئەسقاتىدۇ.

21. پەرزەنتلىرىمىزگە چوقۇم قانۇن - تۈزۈملەرنى ئۆگىتىشىمىز، قانۇنىي ھوقۇقلىرىنى ئۆگىتىشىمىز ۋە قانۇن ئارقىلىق ئۆزىنى قوغداشنى ئۆگىتىشىمىز كېرەك. بۇ ئارقىلىق پەرزەنتلىرىمىزنىڭ ناتونۇشلار ياكى قانۇن تەرەپدارلىرى ئالدىدا تەمتىرەپ قالماي، ئۆزىنى قانۇن ئارقىلىق قوغداشتا زور ياردىمى بولىدۇ.

22. ئاتا - ئانىمىزدىن ئۆگەنگەنلىرىمىزنى كېيىنكى ئەۋلادلارغا مىراس قالدۇرۇشنى ئۆگىتىشىمىز كېرەك. بۇ ئارقىلىق ئېسىل نەرسىلىرىمىز ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا قېلىپ، ئۈيغۇرلۇقىمىز ساقلىنىپ ماڭىدۇ.

ئەلۋەتتە، پەرزەنتلىرىمىزگە مەكتەپلەردە ئۆتۈلمەيدىغان يۇقىرىقى مەزمۇنلارنى ۋە باشقا نۇرغۇن ئېسىل مەزمۇنلارنى ئۆگىتىش ئۈچۈن، بىز ئاتا - ئانا بولغۇچىلارمۇ ئۆزىمىزنى چوقۇم پۈختىلاپ تۇرۇشىمىز كېرەك. بىلىم ھەرگىزمۇ ئارتۇقلۇق قىلمايدۇ.

سۆيۈملۈك خەلقىم، باش ئەگمەيلى، ۋاز كەچمەيلى! نەپەسلا بولىدىكەن، ئۈمىدنىڭمۇ بارلىقىغا ئىشىنەيلى! ئۆزىمىزگە ئىشىنەيلى، پەرزەنتلىرىمىزگە ئىشىنەيلى! چىداملىق بىلەن ئۆزىمىزنى يوقىتىپ قويماي، ئەكسىچە ياخشى ئاسراپ، بارلىقىمىزنى ئۈيغۇرلۇقىمىزنىڭ ئۈمىدى بولغان پەرزەنتلەرگە بېغىشلايلى، توختاپ قالمايلى! بىزنىڭ تىرىشچانلىقىمىزنى، كىملىكىمىزنى

ساقلاپ قېلىشتىكى ئىزچىللىقىمىزنى ۋە تىز پۈكمەس روھىمىزنى كۆرگەن سۆيۈملۈك پەرزەنتلىرىمىز بىزدىن ئۆرنەك ئالىدۇ، مىللىي كىملىكىمىزگە ۋاربسلىق قىلىپ، ئۇيغۇرلۇقىمىز ساقلىنىپ ماڭىدۇ. ئېسىمىزدە بولسۇنكى، بىز ۋاز كەچمىسەكلا، جىسىمىز ئۆلسە ئۆلىدۇكى، روھىمىز ھەرگىز يوقالمايدۇ!

بۇ ماقالىنى «پىداكار» تەھرىرلىدى.

4

مۇستەقىلىق كۈرىشىنىڭ مەنتىقىلىق يولى

مەمتىمىن ھەزرەت

دۇنيا ئۇرۇش تارىخى تەتقىقاتچىلىرى، ئىنسانىيەتنىڭ 7 مىڭ يىللىق ئۇرۇش تارىخىنى تەتقىق قىلىش جەريانىدا ھەر 100 يىلنىڭ 87 يىلى ئۇرۇش ئىچىدە ئۆتكەنلىكىنى يەكۈنلەپ چىققان ئىدى. 2-دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، بۇلۇپمۇ 1980-1990. يىللاردىن كېيىن دۆلەتلەر ئارا كەڭ كۆلەملىك ئۇرۇش بولمىغان بولسىمۇ، ئەركىنلىككە ئېرىشىشنى ئارزۇ قىلغان يەرلىك مىللەتلەر بىلەن ئۇلارنى ھاكىمىيىتى ئاستىدا تۇتۇپ تۇرغان دۆلەتلەر ئارىسىدىكى ئۇرۇشلار بەزى كۆچىيىپ، بەزى ئازىيىپ دولقۇنسىمان داۋام قىلىپ كەلمەكتە.

ئازاتلىققا ئېرىشىش يولىدا كۈرەش قىلغان ۋە قىلىۋاتقان مىللەتلەرنىڭ تاللىغان كۈرەش شەكلى، سىياسى ئىدىئولوگىيەسى بىر-بىرىگە ئوخشىمايدۇ. ئەركىنلىك كۈرىشى يولىدا غەلبىگە ئېرىشكەن مىللەتلەر بار، مەغلۇپ بولغان مىللەتلەرمۇ بار. كۈرەشلىرىنى داۋام قىلىۋاتقان مىللەتلەرمۇ ھەم بار. بۇلارنىڭ تەجرىبىلىرىنى ئۇگىنىش، تەتقىق قىلىش، تېخى گۆدەكلىك دەۋرىدە ئىلگىرىلەۋاتقان، تېخىچە ئۆز ۋەتىنىدە قوراللىق كۈرەش قىلىش پۇرستىگە ئېرىشەلمىگەن شەرقى تۈركىستان ئازاتلىق ھەركىتىنىڭ توغرا يولدا ئىلگىرلىشىگە تۈرتكەلىك رول ئويناىدۇ دەپ ئويلايمەن.

مىللى مۇستەقىللىق ھەركەتلىرىنىڭ غەلبە ياكى مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلىشىدىكى ھەل قىلغۇچ ئامىللار

1 ـ مۇستەقىللىققا ئېرىشكەن مىللەتلەر

بوسنىيە ۋە كوسوۋو تۆلگەن بەدەللىرىگە ياراشا مۇستەقىللىققا ئېرىشتى. بۇنىڭ سەۋەبى،

ناتـو ھەربـى قىسـملىرىنىڭ بـۇ مىللەتلەرنـى سـېرىپ قەتلىئامىدىـن قوغـداش ئۈچـۈن ئۇرۇشـقا قاتنىشـىپ، سـېرىيەنى تىنىچلىـق كېلىشـىمگە ئىمـزا قويغۇزغانلىقىدىـن بولـدى.

بـۇ يـەردە ئـىراق كۈرتلىرىنىڭ 100 يىلدىـن ئارتـۇق كـۈرەش قىلىـش نەتىجىسـىدە ئېرىشـكەن غەلىبىلـرى، ئۇيغۇرلارنىـڭ دىققـەت نەزىرىگـە ئېلىشـىغا تېگىشـلىك مۇھـىم تەجرىبـە بولغۇسـىدۇر.

ئـىراق كۈردىستانى گەرچـە بۈگـۈن (تۈركىيەنىـڭ قارشـى چىقىشـى تۈپەيلـى) مۇسـتەقىللىقنى ئېـلان قىلمىغـان بولسـىمۇ، ئەمىلىيەتتـە مۇسـتەقىل بىـر دۆلەتتـە بولغـان دۆلـەت تەۋەلىكـى ۋە دۆلـەت تەشـكىلاتى مەۋجـۇت. ئـىراق كۈردىسـتانىنىڭ مىللـى پۇلـى بـار، ئارمىيەسـى بـار. بۆلـەت بايرىقـى، دۆلـەت شـىئىرى بـار. دۆلـەت چېگرىسـىدا تامۇژنـا كونترولـى بـار. بـەزى دۆلەتلـەر بىلـەن دىپلوماتىـك مۇناسـىۋەتلىرى بـار. كۈردىسـتانىنىڭ مەركـىزى بولسـا ئەربىـل شـەھىرى بولـۇپ، ئۇنىـڭ 2-دۇبـەي دىگـەن نامغـا ئىگـە. ئىنتايىـن گۈللەنـەن بىـر شـەھەردۇر.

كۈرتلـەر بـۇ غەلىبىگـە قانـداق ئېرىشـتى؟ ئـۇلار بېسـىپ ئۆتكـەن يولغـا بىـر نـەزەر سـېلىپ بېقىشـنىڭ رۆشـەنكى، پايدىسـى بـاردۇر.

مولـلا مۇسـتافا بارزانىنىـڭ ھاياتـى ئـەڭ ياخشـى بىـر ئۆرنەكتـۇر؛ مۇسـتافا بارزانـى 1903-يىلى ئـىراق كۈردىسـتانىنىڭ بارزانىيـە يېزىسـىدا تۇغۇلغـان. بارزانـى ئەمدىـلا 3 ياشـقا كىرگەنـدە، ئـۇ ئائىلىسـىدىكىلەر بىلـەن دىيارباكىرغـا سـۈرگۈن قىلىنىـپ تۇرمىگـە تاشـلانغان. دادىسـى، بوۋىسـى ۋە چـوڭ ئاكىسـى ئابدۇسـالام قاتارلىقـلار كېيىنچـە ئوسـمانلى دائىرلىـرى تەرىپىدىـن يەنمـۇ ئىلگىرىلىگـەن قوزغـىلاڭلار سـەۋەبىدىن ئۆلۈمگـە ھۆكـۈم قىلىنغـان بولسـىمۇ ، ئـۇ جـازا ئەمەلىلەشـمىگەن ئىـدى. شـۇنىڭدىن كېيىـن ئـۇ 1919-يىلىغىچـە ئەنگلىيـە ئىشـغالچىلىرىغا قارشـى قوزغىلاڭغـا قاتناشـقان. 1932-يىلىدىـن باشـلاپ كۈرتلەرنىـڭ يېتەكچىسـى بۆلـدى. كـۆپ قېتىـم ئىسـيان چىقـاردى. 1945-يىلـى ئېنگلىـز مۇستەملىكىسـىگە قارشـى كـەڭ كۆلەملىـك بىـر ئىسـيانىدا مەغلۇبىيەتكـە ئۇچـراپ، ئىرانىنـىڭ سـۆۋىت ئىتتىپاقـى ئىشـغالىدىكى قىسـمىغا قېچـىپ كېلىـپ، بىـر مەزگـىل پانالانـدى.

1946-يىلى 1-ئاينىـڭ 13-كۈنـى سـوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قوللىشـى بىلەن ئىران چېگرىسـى ئىچىـدە كـۇرت ماخابـاد جۇمھۇرىيىتـى قۇرۇشـتا مۇھـىم رول ئوينىغـان ئىـدى. شـۇنىڭ بىلـەن ئـۇ ماخابـاد جۇمھۇرىيىتىنىـڭ بـاش قوماندانلىقىغـا تەينىلىنىـپ، چـوڭ گېنېرالـلىق ۋەزىپىسـىنى ئۆتىگەن ئىـدى. ماخابـاد جۇمھۇرىيىتـى ئىـران ئارمىيەسـى تەرىپىدىـن مەغلـۇپ قىلىنغانـدا (1946-يىلـى 12-ئايـدا) ئىراندىـن چېكىنىـپ چىقـىپ، تۈركىيە-ئىـران چېگرىسـى ئارقىلىـق تەخمىنـەن 500 دەك قوراللىـق كىشـى بىلـەن بىرلىكتـە موسـكوۋاغا كەلـدى. ئـۇ موسـكوۋا ھەربـى ئاكادېمىيەسـىدە 7 يىـل ئوقـۇپ گېنېرالـلىق ئۇنۋانىغـا ئېرىشـتى. 1946-يىلـى مۇسـتەقىل كـۇرت جۇمھۇرىيىتىـدە تۇغۇلغـان ئوغلـى مەسـۇت بارزانىمـۇ باشـلانغۇچ، ئوتتـۇرا مەكتەپكەرنـى موسـكوۋادا رۇسـچە ئوقـۇدى.

كۈردىسـتاندىكى موللـلار، مۇسـتافا بارزانغا:«قىزىـل مولـلا»دەپ لەقـەم قويـدى ۋە خەلقنـى بـۇ قىزىـل موللىغـا ئەگەشمەسـلىككە چاقىـردى. ئىراقتـا 1958-يىلـى گېنېـرال ئابدۇلكەرىـم كاسـىم سـۆۋېت ئىتتىپاقىنىـڭ قوللىشـى بىلـەن پادىشـالىق تۈزۈمىنـى ئاغـدۇرۇپ تاشـلىدى. خرۇشـۇپ ھۆكۈمىتـى، ئـىراق ھۆكۈمىتـى بىلـەن كۈرتلەرنـى ياراشـتۇرۇپ قويـدى. شـۇنىڭ بىلـەن گېنـرال مۇسـتافا بارزانـى باغدادتىقـا قايتتـى ۋە ئـىراق ھۆكۈمىتىـدە مىنىسـتىر بولـدى.

1961-يىلـى كۈردىسـتاندا ئـىراق ئارمىيەسـىگە قارشـى كەڭ كۆلەملىك ئىسـيان باشـلاتتى.

ئۇزاي ئۆتمەي ئىراق ئارمىيەسىنى بۇ رايوندىن قوغلاپ چىقىرىپ، «پەشمەرگە» ئىسمىدىكى كۈرت مىللى ئارمىيەسىنى قۇردى.

1967-يىلىدىكى ئەرەب-ئىسرائىل ئۇرۇشىدا ئىسرائىل غەلبىسە قىلغاندىن كېيىن، مۇستافا بارزانى ئىسرائىلىيەنى زىيارەت قىلدى ۋە غەلبىسىنى تەبرىكلىدى. مۇسۇلمان كۈرتلەرنىڭ، مۇسۇلمان ئەرەپ زۇلمىدىن قۇتۇلۇشى ئۈچۈن يارەدەم ئىستىدى. (ئۇ چاغدا بىر نەچچە مىڭ كۈرت يەھۇدىسى ئىسرائىلغا كۆچۈپ بولغان ئىدى. بۈگۈن ئىسرائىلىيەدە 40 مىڭدىن ئارتۇق كۈرت يەھۇدىسى ياشايدۇ). ئىسرائىلىيە بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ئەرەب دۆلەتلىرىدىن غەنىمەت ئالغان بارلىق قورال-ياراقلارنى مۇستافا بارزانىغا ھەدىيە قىلىپ بېرىۋەتتى. ئىراق كۈتلىرى تارىختا كۈرۈپ باقمىغان زامانىۋى تانكا، قورال-ياراقلارغا ئېرىشتى.

1970-يىللاردىن كېيىن، ئىراق بىلەن ئىستراتىگىيەلىك دۇستلۇق كېلىشىمى ئىمزالىغان موسكوۋا بارزانىغا بولغان ياردىمىنى تامامەن توختاتتى.

مۇستافا بارزانى، ئامېرىكىدىكى يەھۇدى لوبىسىنىڭ قوللىشى بىلەن ۋاشىنگتونغا بېرىپ، ئامېرىكا دۆلەت رەھبەرلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ يارەدەم ئىستىدى. ئامېرىكا بولسا ئۇ زامانقى قەدىناس دوستى ئىران ئارقىلىق ئىراق كۈرتلىرىگە قورال-ياراقتىن تارتىپ، ھەر خىل ماددى يارەدەملەرنى ئۈزۈلدۈرمەي بېرىپ تۇردى.

مۇستافا بارزانى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا داۋالىنىش ئۈچۈئۈن ئامېرىكىغا كەتتى ۋە 1979-يىلى 75 يېشىدا ۋاپات بولدى. قەبرىسى ۋاشىنگتوندا.

ئىراقنىڭ 1998-يىلى 8- ئاينىڭ 2-كۈنى كۈۋەيتنى ئىشغال قىلىشى بىلەن باشلانغان كىرىزىس نەتىجىسىدە، 37 دۆلەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەنگلىيە، فرانسىيە، سەئۇدى ئەرەبىستان، سۈرىيە ۋە مىسىر قاتارلىق ئىتتىپاقداش كۈچلەر باشچىلىقىدىكى ئىراققا قارشى ھەربىي ھەرىكەت ئېلىپ بېرىلدى. ئامېرىكا دەرھال كۈرت رايونىنى ھىمايىسى ئاستىغا ئالدى. ئىراق كۈردىستان ھاۋا ساھاسىنى ئۇچۇش مەنئىي قىلىنغان رايون ئېلان قىلدى. بۇ رايونغا يېقىنلاشقان ئىراق ئايروپىلانلىرى ئامېرىكا تەرىپىدىن ئېتىپ چۈشۈرۈلدى.

2003-يىلى 20-مارت كۈنى ئامېرىكا، ئەنگلىيە قاتارلىق ئىتتىپاقداشلار ئارمىيەسى 2- قېتىم ئىراققا ھۇجۇم قىلدى ۋە ئىراق ئارمىيەسى تارقىتىۋەتتى. ساددامنى تۇتۇپ ئىراق سوتىغا تاپشۇرۇپ بەردى. ساددام ھۇسەيىننى ئىراق سوتىدىكى كۈرت سوتچى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى. بۇ ئارىدا ئامېرىكا، ئىراق كۈرتلىرىنىڭ ئارمىيەسى بولغان «پەشمەرگە»لەرنى مۇنتىزىم ئارمىيە قىلىپ تەربىيەلەپ بەردى. بۇنىڭ بىلەن ئىراق كۈرتلىرى ئۆزىنىڭ دۆلەت سىستېمىسىنى قۇرۇۋالدى.

ئەربىلگە تۇنجى كونسۇلخانا ئاچقان دۆلەتلەرنىڭ بىرسى خىتاي. خىتاي مەسئۇت بارزانى، جەلال تالابانىلارنى بېيجىڭگە تەكلىپ قىلىپ، ئاستىغا قىزىل گىلەم سېلىپ كۈتۈۋالدى. 2010-يىلغا قەدەر خىتاينىڭ ئىراق كۈرت رايونىنىڭ پەقەتلا نېفتى ئۈچۈن سالغان مەبلىغى 2 مىليارت دوللاردىن ئاشىدۇ.

ئىراق كۈرتلىرىنىڭ غەلبىگە ئېرىشىشىدىكى سەۋەبلەر:

1. مىللى مەنپەتكە قايسى يول پايدىلىق بولسا، ئۇ يولنى تاللاشتىن تەرەددۇت قىلمىدى

2. ئەڭ مۇھىم ئامىل بولسا، ئىراقنىڭ مۇنتىزىم ئارمىيەسىگە قارشى، ئامېرىكىنىڭ مۇنتىزىم ئارمىيەسىنىڭ جەڭگە ئاتلىنىشى ۋە ئىراق ئارمىيەسىنى تامامەن تارمار قىلىشى بولدى.

ئىراق كۈرتلىرى ئەركىنلىك ئۈچۈن 100 يىلدىن ئارتۇق قان تۆكتى، ئەمما تەل-تۆكۈس غەلبىگە ئېرىشەلمىدى. ئامېرىكىنىڭ مۇنتىزىم ئارمىيەسى ئىراققا كىرمىسە ئىدى. كۈرتلەر بۈگۈنكى ئەركىنلىككە ئېرىشەلمىگەن ۋە ئەركىنلىگىنى كاپالەتكە ئىگە قىلالمىغان بۇلاتتى. ئامېرىكىنىڭ دوستلۇقىنى قازانغان ئىراق كۈرتلىرى ئاخىرى مىللى ھۆرىيىتىگە ئېرىشتى.

ئىراق كۈرتلىرىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى، كۈچلۈك دۆلەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتكە ئەھمىيەت بەرگەنلىگىدۇر، يەنى ئامېرىكا باشچىلىقىدىكى غەرب دۆلەتلىرىنىڭ ياردىمىدىن ئەپچىل پايدىلىنىشتىن ئىبارەت دىپلوماتىك ئۇسۇلىقا ئىگە بولغانلىقىدۇر.

2-ئازاتلىق ئۈچۈن كۈرەش قىلىپ، بۈيۈك بەدەل تۆلەپمۇ، ئاخىرى مەغلۇپ بولغان مىللەتلەر.

بۇ خىلدىكى بىر قانچە مىللەتنىڭ تەقدىرىنى تەتقىق قىلىدىم. بۇ يەردە پەقەتلا بىرلا مىللەتنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىمەن؛

سېربىلانكادىكى تامىل مىللىتىنىڭ يولباشچىلىرى، تامىل مىللىتىنىڭ ھەق-ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن 1976. يىلى «تامىل ئازاتلىق يولۇاسلىرى» ئىسمىدا بىر تەشكىلات قۇردى. ئۇلارنىڭ قىزىل بايرىقىنىڭ ئورتىسىغا يولۇاسنىڭ رەسىمى چۈسسۈرۈلگەن. 21 مىيون نوپۇسلۇق سېرىلانكا دۆلتىدە 3 مىليون ئەتراپىدا تامىل مىللىتى ياشايدىغان بولۇپ، تاملىلار سېرىلانكىنىڭ 2-چوڭ مىللىتى ھىساپلىناتتى. «تامىل يولۇاسلىرى» سىياسى ۋە دېموكراتىك كۈرەشتىن بىر نەتىجىگە ئېرىشەلمىگەنلىكى ئۈچۈن 1983-يىلى قوراللىق كۈرەشنى باشلىۋەتتى. تامىل پارتىزانلىرى بالا-چاقا، چارۋا ماللىرىنى بىللە ئېلىپ مېڭىپ ھەركەت قىلىدىغان بولۇپ، ئازاتلىق ھەركىتىگە قارشى ھۇكمەتكە خىزمەت قىلغان، ياكى تامىل پارتىزانلىرىغا ياردەم قىلمىغان تاملىلارنى شىددەتلىك جازالاندۇرۇپ كەلگەچكە، تەشكىلات كۈندىن-كۈنگە كۈچەيدى. ئۆسمۈرلەرنى قۇراللاندۇرۇپ ئۇرۇشقا قاتناشتۇرۇش، ئۆزىنى ئۆلتۈرىۋېلىش خاراكتېردىكى ھۇجۇملار تامىل پارتىزانلارنىڭ ئىجادى ئىدى. (ئۇرۇش مەيدانلىرىدا ئائىلە، بالا-چاقىسىنى باراۋەر سۆرەپ يۈرۈش ئۇسۇلىنى «ئىراق-شام ئىسلام دۆلىتى»تاملىلاردىن ئۆگەنگەن ئىدى.) ھىندىستاندا 62 مىليون تامىل مىللىتى بار بولۇپ، تامىل پارتىزانلىرى ھىندىستان ۋە ياۋروپادىكى تاملىلاردىن ئىقتىسادى ۋە مەنىۋى ياردەمگە ئېرىشىپ تۇردى. «تامىل يولۇاسلىرى»ھىندىستان، ئامېرىكا، ياۋروپا ئىتتىپاقى تەرىپىدىن «تېرورىست تەشكىلات» تىزىملىكىگە ئېلىندى. 40 يىللىق كۈرەش جەريانىدا سېرىلانكىدا 40 مىڭدىن ئارتۇق پۇقرا ئۆلدى.

2009-يىلى سېرىلانكا دۆلەت ئارمىيەسى بۈيۈك بىر ئەسكىرى ھەركەت بىلەن تامىل پارتىزانلىرىنى قىرىپ تاشلىدى. 2009-يىلى 5-ئايدا تامىل يولۇاسلىرىنىڭ لىدېرى ۋە باش قۇماندانى ۋەلۇپىللائى پرابھاكاران ئۆلتۈرۈلدى. ھايات قالغان پارتىزانلار تۇرمىلەرگە قامالدى. ھازىر سېرىلانكىدا «تامىل يولۇاسلىرى»دەيدىغان بىر تەشكىلات يوق. ئۇلارنىڭ مەغلۇبىيىتىنىڭ تۈپ سەۋەبى بولسا، خەلقارادا ئۆزلىرىنى قوللايدىغان كۈچلەرنى ئىزدەشكە ئېتىبار قىلمىغانلىقى، دېموكراتىك غەرب دۆلەتلىرىگىمۇ دۈشمەن كۆز بىلەن قارىغانلىقىدىن بولدى.

ئاجىز كۈچىنىڭ - كۈچلۈك دۈشمەن بىلەن كۈرەش قىلىش جەريانىدا، دۈشمىنىنىڭ كۈچلۈك دۈشمىنى بىلەن دوستلۇق ئورنىتىشقا ئەھمىيەت بەرمەسلىكى ئەڭ زور سياسىي كورلۇقتۇر.

3-غەلبە قىلىشى ئىمكانسىز، ھەتتا ئۆزلىرىنىڭ يوقۇلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئازاتلىق ھەرىكەتلىرى:

«ئىراق-شام ئىسلام دۆلىتى»(ئىشىد) تەشكىلاتى بۇنىڭ بىر مىسالىدۇر. ئەينى ۋاقىتتا ئىراقلىق سۈننىي ئەرەپلەر، ھاكىمىيەت بېشىدىكى شىئىي ئەرەپلەر تەرىپىدىن ئېغىر زۇلۇمغا ئۇچراۋاتاتتى. 2008-يىلدىكى «بىرلەشكەن مىللەتلەر تەشكىلاتى قاچاقلار كومىسسىيەسى»نىڭ سانلىق مەلۇماتىدا كۆرسىتىلىشىچە :« سۈرىيەدە 1 مىليون 852 مىڭ 300 نەپەر ئىلتىجاچى بار بولۇپ، بۇلارنىڭ 1 مىليون 300 مىڭ نەپىرى ئىراقتىن قېچىپ كەلگەن ئىلتىجاچىلار ئىدى. 600 مىڭ نەپىرى پەلەستىنلىكلەر ئىدى». سۈرىيەدە سۈنئىي مۇسۇلمانلار 60% نى ئىگەللىسىمۇ، تارىختىن بېرى 13% نوپۇسقا ئىگە شىئەلەر تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى، كەمسىتىلەتتى ۋە زۇلۇم كۆرەتتى. ئەسلىدە «ئىراق-شام ئىسلام دۆلىتى» ئىراق ۋە سۈرىيەدىكى سۈنئىيى مۇسۇلمانلارنىڭ ئەركىن- ئازات ياشاش غايىسى بىلەن قۇرۇلغان تەشكىلات ئىدى.

«ئىشىد» دەسلەپ ئوتتۇرىغا چىققاندا، سەئۇدى ئەرەبىستان، ئەرەپ بىرلەشمە خەلىپىلىكى، قاتار قاتارلىق سۈننى باي دۆلەتلەر قوللىدى ۋە ماددى ياردەملەردە بولۇندى. تۈركىيەمۇ ئەسەد ھۆكۈمىتىگە قارشى قەتئى پوزۇتسىيە بىلدۈردى. شۇنىڭ بىلەن «ئىشىد» تېز سۈرئەت بىلەن ئىراق ۋە سۈرىيەنىڭ كۆپ قىسىم زېمىنلىرىنى ئىگەللىدى. «ئىشىد» بىردىنلا، ئەسىر ئېلىۋالغان گۇناھسىز ياۋروپا پۇقرالىنىڭ بېشىنى كېسىپ، بۇ دەھشەتلىك كۆرۈنۈشلەرنىڭ ۋىدىيولىرىنى خەلقى ئالەمگە يېيىپ، پۈتۈن «كاپىرلار دۇنياسى »غا ئۇرۇش ئېلان قىلدى.

ئىسرائىلىيەنىڭ سابىق باش مىنىستىرى ئېھۇد ئولمېرت مۇنداق دېگەن:«بەششار ئەسەد بىز بىلەن بىللە بولۇش تەكلىپىمىزنى رەت قىلغانلىقى ئۈچۈن سۈرىيەنى ئىچكى ئۇرۇشقا باشلىدۇق. سۈرىيەدىكى بارلىق تېررورلۇق تەشكىلاتلىرى ئەسەدكە قارشى تەشكىللەندى. بەزى دۆلەتلەر بۇنى - ئەركىنلىك ئۈچۈن كۈرەش قىلىش دەپ قارىماقتا. »(مىللىيەت گېزىتى 2023. 10. 17). دېمەك، «ئىشىد» تەشكىلاتىنىڭ ئىچىگە ئىسرائىلىيە جاسۇسلارنى كىرگۈزۈۋەتكەن بولۇپ، بۇ جاسۇسلار قارار قىلغۇچى رەھبەرلىك قاتلىمىدا يەر ئالغان. خىتاي ۋە رۇسىيە قاتارلىق دۆلەتلەرمۇ بۇ پىلانغا ماسلىشىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ سۈرىيەگە بېرىشىنى رىغبەتلەندۈرگەن ۋە ئۇرۇنلاشتۇرغان. «ئىشىد»نىڭ سۈننىي ئەرەپلەرنىڭ خاتىرجەم ياشىشى ئۈچۈن دۆلەت قۇرۇش پىلانى ئۆزگۈرۈپ، غەرب دۆلەتلىرىگە قارشى-«جىھاد»قا ئايلانغان. «ئىشىد»نىڭ ئاقۇبىتىنى ھەممىمىز بىلىمىز. بۇگۈن«ئىشىد»نىڭ سۈرىيەدە ياكى ئىراقتا ھىچقانداق بازىسى يوق. پەقەتلا سۈرىيەدىكى «ھول ئەسىرلەر لاگىرى»دا 65 مىڭ تۇل ئايال ۋە يېتىم بالىلار بار. ئۇلار «ئىشىد» جىھاتچىلىرىنىڭ ئائىلە-تاباۋاتى. سۈرىيە ۋە ئىراقتىكى كامپلاردا 100 مىڭدىن ئارتۇق يېتىم بالا ۋە تۇل ئايالىلار دوزاق ئازابىنى تارتىۋاتىدۇ. بۇ كامپلاردا 400 دىن ئارتۇق ئۇيغۇر تۇل ئايال، 1200دىن ئارتۇق ئۇيغۇر يېتىم بالا بار.

«ئىراق-شام ئىسلام دۆلىتى» تەشكىلاتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە زوريىشىدا خىتاينىڭ بۇ ۋاستە ۋە ۋاستىلىق ھەسسىسى بار. مەن 2016-يىلى يازغان تۈركچە بىر ماقالەمدە، بۇ توغرۇلۇق پاكىتلارنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدىم. خىتاي-تانكىغا قارشى مۆرىگە قويۇپ ئاتقىدىغان راكېتالارنى كۆپ مىقتاردا پاكىستان ۋە كامبودژاغا ساتقان بولۇپ، پاكىستان بىلەن كامبودژا بۇ راكېتالارنى

نېفىت قارشىلىغىدا «ئىشىد»قا ساتقان. بىر قانچە يىل داۋام قىلغان بۇ قورال سودىسى 2016-يىلى خىتاينىڭ چەتئەلدە ئۆتكۈزگەن بىر قورال-ياراق يەرمەنكىسىدە دىققەت تارتقان ئىدى. خىتايلار بۇ كۆرگەزمىدە:«سۇرىيە ئارمىيەسىنىڭ 400 دىن ئارتۇق تانكىسىنىڭ يېرىمى بۇ راكىتا بىلەن ئۇرۇپ پاچاقلاندى» دەپ تۇنۇشتۇرۇشنى نەتىجىسىدە، غەرب مېدىياسىنىڭ دىققىتىنى تارتقان ۋە بۇ خىتاي راكىتالىرىنىڭ قانداق يول بىلەن ئىشىدنىڭ قولىغا ئۆتكەنلىكى ئىنىقلانغان ئىدى.

خۇلاسە

1-رادىكال شۇئارلار بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ، «دۇنيانى فەتىھ قىلىش» تىن ئىبارەت مەنتىقىسىز غايە بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان ھەرقانداق رادىكال تەشكىلاتلار يوق بولدى ۋە يوق بولۇشقا مەھكۇمدۇر.

2-مىللى ئازاتلىق كۇرىشىنى-«دۇنيا مۇسۇلمانلىرىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن جىھات قىلىش» دەرىجىسىگە كۆتۈرۈش، ئۆزىنى يوق قىلىش يولىغا قارغۇلارچە مېڭىش دىمەكتۇر.

3-ئامېرىكا باشچىلىغىدىكى غەرب دۆلەتلىرىنى-«خىتايغا ئوخشاشلا، كاپىر ۋە دۇشمەن» دەپ ھەركەت قىلىش ياكى شۇنداق دېگۈچىلەرنىڭ تۇزاقلىرىغا چۈشۈپ قېلىش، مىللى ئازاتلىق ھەركىتىنى يوقۇتۇشتا خىتايغا ئاشكارە ماسلىشىش دىمەكتۇر.

شەرقى تۈركىستان مۇستەقىلىق كۇرىشىنىڭ مەنتىقىلىق يولىنى تاللاشتا يۇقارقى پاكىتلار پايدىلىق دەپ قارايمەن.

بۇ ماقالىنى ئۆمەر ئىمىن تەھرىرلىدى.

5

ئات ئۇستى ئەنئەنۋى مەدەنىيىتىمىزنىڭ تارىخى، بۇگۈنى ۋە «سارغايدى» توغرىسىدا

سەلىمە ئا. كامال

ئەجدادلىرىمىز مەركىزىي ئاسىيادا، يەنى شەرقتە بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبى، غەربتە ئېرتىش دەريا ۋادىسى، تاشقى موڭغۇلىيە ئەتراپلىرى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا كۆچمەن تۇرمۇشتا ياشىغان. (ئەجدادلىرىمىزنىڭ بىر قىسمى ئاپتور ئېيتقاندەك كۆچمەن تۇرمۇشتا ياشىغان بولسا، يەنە بىر قىسمى تارىختىن بۇيان ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىلىرىدا مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ ئېكىنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن ئىدى. – مۇھەررىردىن) ئۇلاردا ھاياتلىق ئۇچۇن ئۇرۇ ئۇۋلاشقا ئېھتىياج تۇغۇلغان بولسا، ياشاش ئۇچۇن ئىگىلىگەن زېمىنلىرىنى قوغداشقا ئېھتىياجلىق ئىدى. تۇرمۇش بىلەن ئۇرۇش بىر گەۋدىلەشكەن زامانلار ئۇيغۇرلارغا جەسۇر، قارام، جەڭگىۋار پىسخىكا ئاتا قىلغان. «ئۇلار ئافراسىياپنى ئۆزلىرىنىڭ بۇيۇك قاغانى دەپ بىلەتتى. ئافراسىياپنىڭ قاپلانىدەك كۈچلۈك، قاپلانىدەك جەسۇر مەنسىدىكى ‹ئالىپ ئەرتۇڭا› دېگەن نامى بولۇپ، تېگىنى رىۋايەتتىكى بۇ شەخسكە باغلاپ، ئۆزلىرىنى شۇ ئافراسىياپنىڭ ئەۋلادلىرى دەپ قارايتتى» [1]. ئۇلار جەڭگىۋارلىقنى نامايان قىلىدىغان ئۇرۇشتىمۇ، تىنچلىقتىمۇ ئاتتىن ئايرىلالمايتتى. ئات – ئىرادە چېنىقتۇرۇش، ئۇرۇش ماھارىتىنى پىششىقلاشتا قانات بولۇپ قالماي، سەپەردە، تاغ ـ دەريالاردىن ئېشىشتا، كېچىشتە قاتناش قورالى ئىدى. ئات ئەرنىڭ قانىتىلا ئەمەس، ئەلنىڭمۇ قانىتى بولغان قەدىمدە، ئۇيغۇرلاردىكى ئات ئۇستى مەدەنىيىتى چەت ئەللەرگىمۇ تارقالغان ئىدى. بۇ ھەقتە سۇي سۇلالىسى (581 – 618) نىڭ داڭلىق خىتاي شائىرى يۇەن جىن «نەمۇنىلىك نەغمىلەر» دېگەن شېئىرىدا:

ئاتقا ئۇيغۇرچە مىنىش، زىبۇ - زىننەت، تىل ئۆگىنىش،
بولدى بەس - بەسلىك بۇ ئەللىك يىلدىن بۇيان.

دەپ يېزىپ ئۇيغۇرچە ئات مىنىش ماھارىتىنىڭ چەت ئەللەردىمۇ بەلگىلىك تەسىرگە ئىگە بولغانلىقىدىن ئۇچۇر بەرگەن.

ئەجدادلىرىمىز يا‌ۋا ئات كۆندۈرۈشتىمۇ ئەڭ ئاۋۋال باشلىغان قووملاردىن بولۇپ، ئاتلىرى تۈرمۈشىنىڭ ئېھتىياجىدىن ئاشقاندا، ئات سودىسى قىلىشقان. بۇ ھەقتە تاڭ سۇلالىسى (618 – 907) نىڭ خىتاي شائىرى بەي جۈيى «چوغاي يولى» ناملىق شېئىرىدا:

چوغاي يولى، چوغاي يولى ئۇزۇن يوللار،
قارا دۆڭنىڭ سۇيى ئەلۋەك، بۇلاق قاينايدۇ.
ئۇيغۇر ئەھلى ئات ساتقىلى كەلسە ھەر دائىم،
بۇ يوللارنىڭ بويلىرىدا گىياھ قالمايدۇ.

دەپ يازغان.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئات ئۇستى مەدەنىيىتىنىڭ تارىخى ئۇزۇن، مىللىي تۈسى قويۇق، ماھىرلارنىڭ بەدەن ساپاسىغا، ئاتنىڭ سورتىغا قويۇلىدىغان تەلەپ يۇقىرى بولغان. ئۇلار ھايۋان ۋە ئادەملەر بىلەن ئېلىشىدىغان ئوۋ ۋە جەڭ مەيدانىدىكى ماھارىتىنى تىنچ كۈنلەردىمۇ يېتىلدۈرۈش ئۈچۈن ئۇزلۇكسىز ئىزدىنىپ، تەنتەربىيە مەدەنىيىتىنىڭ دەسلەپكى بىخلىرى – مۇسابىقىلىشىش مەيدانلىرىنى بەرپا قىلىشقان. بولۇپمۇ ئات ئۇستى تەنھەرىكەت مەدەنىيەت جەۋھەرلىرى ئەركەكلەر ئۈچۈن قان تۆكمەيمۇ كۈچ سىنايدىغان بىر تۈر بولۇپ شەكىللەنگەن. بۇ مىراسلىرىمىزنىڭ بەزىلىرى بۈگۈنگە قەدەر داۋاملىشىپ، مەزمۇنى، قائىدىلىرى جەھەتتىن مۇكەممەللىشىپ، تۈرى جەھەتتىن كۆپەيدى ۋە تېخىمۇ ئىلمىيلاشتى. بەزىلىرى بولسا چەۋگەن تۈرىدەك دۇنياۋى تەنتەربىيە تۈرىگە ئايلاندى.

ئەجدادلىرىمىز «تەنتەربىيە ئادەمنى چارچاتمايدۇ. بەلكى، كۈچلەندۈرىدۇ» دەپ قارايتتى. شۇڭا، قەدىمىي تەنتەربىيە تۈرلىرىنىڭ قېيىنلىق، خەتەرلىك، جەڭگىۋارلىق دەرىجىسى ئىنتايىن يۇقىرى ئىدى. يەنى، ئاتنى ۋاستە قىلغان تەنتەربىيە تۈرلىرى ناھايىتى كۆپ ئىدى. مەسىلەن، ئات بەيگىسى، ئوغلاق تارتىشىش، ئۆۋچىلىق، ئات ئۇستىدە كۈچ سىنىشىش، ئات چاپتۇرۇپ ئوقيا ئېتىش، ئات ئۇستىدە ماھارەت كۆرسىتىش، ئات يورغىلىتىش، دەغنەك (چەۋگەن). باشقا خەتەرلىك تۈرلەردىن: سارغايدى (چاقپەلەك)، دارۋازلىق... قاتارلىقلار. تۆۋەندە نۇقتىلىق بىرنەچچە تۈر ئۇستىدە توختىلىمىز.

1. ئات بەيگىسى: ھونلار، كۆكتۈركلەر، ئۇيغۇرلار ئۇزۇن مەزگىل ئات ئۇستىدە ياشىغاچقا، ئات چاپتۇرۇش، چەۋەندازلىق ھەربىكەتلىرىنى ئىختىرا قىلغان ۋە ئات بەيگىسىنى تەنتەربىيە مەدەنىيىتىگە ئايلاندۇرغان. ماقالىنىڭ كىرىش قىسمىدا ئېيتقىنىمىزدەك، ئەجدادلىرىمىز ئات

بەيگىسىنىڭ مىڭ يىل ئىلگىرىلا تەنتەربىيە مەدەنىيىتى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەنلىكى «تۈركىي تىللار دۇنياسى»دىن مەلۇم. ئاپتور مەھمۇد قەشقەرى بۇ ئەسىرىدە قەدىمىي تەنتەربىيە تۈرلىرىدىن 38 خىلىنى قەيت قىلىپ ئۆتكەن. ئات بەيگىسى ئۇستىدە توختىلىپ، ئات بەيگىسىدە مەيداننىڭ چېتىگە تارتىلىدىغان ئارغامچىنىڭ «تالاس» دەپ ئاتالغانلىقى [2]؛ ئات بەيگىسى «ياريش» دېيىلىدىغانلىقى؛ ئۇزۇپ چىققان ئاتنىڭ «يۈگرۈك ئات» دېيىلىدىغانلىقى؛ بەيگە مۇساپىسى «بىر چېپىم يەر» ياكى «بىر ياريشىم يەر» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى خاتىرىلىگەن [3]. بەيگە ئۇچۇن مەخسۇس يېتىشتۇرگەن سورتلۇق ئاتلارنى تاللاپ بەيگىگە سالغانلىقى توغرىسىدا: «ئارقۇن - ئارغۇن - شالغۇت ئات. ياۋا ئايغىر بىلەن ئۆيدە بېقىلغان بايتالدىن تۇغۇلغان ئات. بەيگىدە مۇشۇنداق ئاتلار ئۇتۇپ چىقىدۇ» [4] دەپ يازغان. بەيگىنى ئادەتتە يۇرت چوڭلىرى ئۇستىگە ئالىدىغان بولۇپ، كىچىك كۆلەمدىكى بەيگىلىرىگە 10 ئات، چوڭ كۆلەملىكلىرىگە 100 - 300 گىچە ئات سېلىنغان. ئۇتۇپ چىققان چەۋەندازغا مال مۇكاپات بېرىش، پوتا باغلاش بىلەن ھۆرمەت بىلدۇرۇلگەن بولسا، بەزى يۇرتلاردا چەۋەندازغا گۈزەل قىزلارنى نىكاھلاپ، باتۇرلارغا ئەلنىڭ قايىللىقىنى بىلدۇرىدىغان ئادەتلەرمۇ بولغان.

ئات بەيگىسى قەدىمدىن تارتىپ كۆڭۈل ئېچىش تۇرىدىكى تەنتەربىيە مۇسابىقىسى بولغان. ئۇنىڭ شەكلى ئىككى خىل: بىرى، ئۇزۇن مۇساپىلىك ئات بەيگىسى. تىنچ كۈنلەردە، دېھقانچىلىقنىڭ ئاربىسال مەۋسۇمىدا، نوروزدا ۋە كەچكۈزدىكى ھاۋا سالقىنلىغان كۈنلەردە ئۆتكۈزۈلىدىغان بولۇپ، بۇنىڭدا چوقۇم يۈگرۈك، بويى ئېگىز، قاۋۇل ئاتلار تاللىنىدۇ؛ ئىككىنچىسى، ئات يورغىلىتىش بەيگىسى. بۇ بۈگۈنكى ئاتنى ئۇسسۇل ئوينىتىش شەكلىدىكى يورغىلىتىش خەلقئارا تۈرنىگە يېقىنلىشىدۇ. بۇ خىلى قىشتا مۇز ئۈستىدە باشقا پەسىللەردە تۇز يولدا ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇنىڭدا يورغىلاش سۈپىتى ياكى سىلىقلىقى، تېزلىكى قاتارلىقلار ئۆلچەم قىلىنىدۇ. بۇ خىل بەيگە تۈرى ئات ئۈستى تەنتەربىيە مەدەنىيىتىگە گۈزەل سەنئەت مەدەنىيىتىنى يۇغۇرۇۋتكەن بولۇپ، چەۋەندازلار بەيگە ئېتىنى كۆڭۈل قويۇپ زىننەتلەيدۇ. ئېگەر - يوپۇقنى، قۇشقۇن ۋە بوجسىنى رەڭدار قىلىپ جابدۇيدۇ. بوينىغا 20 - 30 مىس ياكى تۇچ قوڭغۇراق ئاسىدۇ. مۇسابىقە داۋامىدا رېتىملىق قەدەمگە تەڭكەش بولۇپ جارانلىغان قوڭغۇراق ئاۋازى مۇسابىقە كەيپىياتىنى كۆتۈرىدۇ. ئاتنى زىننەتلەش، بوينىغا قوڭغۇراق ئېسىش – ھازىرمۇ ئىلى دەريا ۋادىسىدا ساقلانغان. بولۇپمۇ، شەھەر ياقىلىرىدا، يېزا يوللىرىدا قاتنايدىغان تىرانسپورت خادىكلىرىغا قوشۇلغان ئاتلارنىڭ رېتىملىق يورغىسىنى قوڭغۇراقلىرىنىڭ ساداسىدىن يىراقلاردىن ھېس قىلغىلى بولىدۇ. ئات يورغىلىتىش قەدىمدە پايانسىز دالالاردىكى تۇزلەڭلەردە ئۆتكۈزۈلەتتى. يورغا ئۇسلۇبىغا قاراپ يۇمشاق يورغا، قوي يورغا، ئۇچ ئايىاق يورغا، چاچما يورغا، تۆگە يورغا... قاتارلىقلارغا بۆلۈنگەن بولۇپ، ماھىرلار ئۆز ئۇسلۇبى بويىچە بەيگىگە چۈشۈشكەن. ئات يورغىلىتىش تۈرنىگە ئايالارمۇ قاتنىشالىغان.

ئات بەيگىسى ھازىرمۇ دىيارىمىزدا داۋام ئەتمەكتە. بەلكى، ھەرقايسى رايونلاردا بىرلىككە كەلگەن قائىدىلىرى بىلەن نورۇز، مەشرەپ قاتارلىق سورۇنلارنىڭ بىر مەزمۇنى بولماقتا. بەزى ئاتلار ئوغۇللىرىنىڭ سۈننەت تويىدا ئالاھىدە جابدۇلغان ئاتقا ئوغۇلنى مىندۈرۈپ، ئەلنى تويغا چىللاشقا ئەۋەتىش، سۈننەت تويىدا، قىز - يىگىتلەر تويىدا ئات بەيگىسى، ئوغلاق تارتىشىشتەك ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە مۇسابىقىلىرىنى ئۆيۇشتۇرۇپ، ئەۋلادلارنىڭ ئەجدادلارنىڭ ئات ئۈستى تەنتەربىيە مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىشى ئۈچۈن ئۇلۇغ كۆرسەتمەكتە. ئەل ئىچىدىكى ئەنئەنىۋى ئات ئۈستى تەنتەربىيەسىگە ۋارىسلىق قىلىشنىڭ يۇقىرىقىدەك ئامال - چارىلىرى، نەتىجىلىرى بىلەن چاقماق چاققاندەك زىلزىلە پەيدا قىلغانمۇ بولدى. ئات ئۈستى تەنتەربىيەسى خەلقئارالىق، سىستېمىلاشقان تەنتەربىيە مۇسابىقە تۈرىنىڭ بىرىگە ئايلانغان بۈگۈنكى كۈندە، ئۇيغۇر قىزى پەردە ئابدۇراخمان 1993 - يىلى خىتاينىڭ 7 - نۆۋەتلىك تەنتەربىيە مۇسابىقىسىنىڭ ئات بەيگىسى تۈردە قوش ئالتۇن مېدال ئالغان بولسا، 1995 - يىلى خىتاي بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدە 160 نومۇر ئېلىپ، ئاتنى ئۈسسۇل قەدىمىدە يورغىلىتىش بەيگىسىدە رېكورت بۇزغان. شۇنىڭدىن كېيىن «ئارغىماقلىق پەرىشتە» [5] دېگەن نامى بىلەن 1998 - يىلى باشكوكتا ئۆتكۈزۈلگەن ئات بەيگىسى مۇسابىقىسىدە تۇنجى بولۇپ «ئاسىيا چەۋەندازلىرى» رەت قاتارىغا كىرەلىگەن ئۇيغۇر ماھىر بولۇپ قالدى.

شۇ قېتىم ئۇنىڭ مەشقاۋۇلسىز ماھىر ئىكەنلىكىنى بىلگەن فرانسىيەلىك مەشقاۋۇل تەئەججۇپلەنگەن ھالدا: «خەلقئارالىق ئات بەيگىسى مۇسابىقىسىگە مەشقاۋۇلسىز قاتناشقان چەۋەندازنى تۇنجى كۆرۈشۈم» دېگەن ۋە قايتقاندىن كېيىن ئۇنىڭغا فرانسىيەدە تەربىيەلىنىش چاقىرىقنامىسى ئەۋەتكەن. ئەپسۇسلىنارلىقى، ئىقتىساد ھەل بولمىغان. شۇنىڭدىن كېيىن خەلقئارالىق بەيگىلەردە بىرەر ئۈيغۇرنىڭ جىسمى كۆرۈنمىدى. ئەمما، شۇنىڭدىن تەسكىن تاپمىزكى، بەيگىچىلىرىمىز چېكىنگىنى بىلەن تارىختا ئۇچقۇرلۇقى بىلەن داڭ چىقارغان ئىلى ۋە قاراشەھەرنىڭ ئاتلىرى ھامان بىر كۈنى ئۆز ئىگىلىرىنى تاپىدۇ ۋە ئىسىملىرىنى خەلقئارا ئات بەيگىسى مۇسابىقىلىرىنىڭ مۇكاپات سۇپىسىغا يازىدۇ.

2. ئوغلاق تارتىشىش: بۇ پەقەت تۈركىي مىللەتلەرگىلا خاس بىر خىل ئات ئۇستى تەنتەربىيە تۈرى. ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز... قاتارلىق مىللەتلەردە ئومۇملاشقان (ئوغلاق تارتىشىش يەنە «بۇزكاشى» دېگەن نامدا تاجىكىستان ۋە ئافغانىستاندىمۇ كەڭ ئومۇملاشقان – مۇھەررىردىن). بۇ تەنتەربىيە پائالىيىتى كەڭرى دالادا ئۆتكۈزۈلىدۇ. 40 ئاتلىقنىڭ قاتنىشىشى بىلەن چەكلىنىدۇ. ئېغىرلىقى 6 – 10 كىلوگىراملىق ئوغلاق بوغۇزلىنىپ، ئىچى تازىلىنىدۇ. ئاندىن توپنىڭ ئوتتۇرىغا تاشلىنىدۇ. يەردىن تۇنجى بولۇپ ئوغلاقنى ئالالىغان كىشىدىن باشقىلار تارتىۋېلىشقا تىرىشىدۇ. ئوغلاق تارتىشىش داۋامىدا باشقىلارنى قامچىلاش، ئاتنى ئۇركۈتۈش، ئادەمنى يېقىتىشلار قائىدىگە خىلاپ ھېسابلىنىدۇ.

ئوغلاقنى تارتقۇزۇپ قويمىغان كىشى ئۇتقان ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئوغلاقنى ئۆزى خالىغان بىرەرسىنىڭ ھويلىسىغا تاشلايدۇ. شۇ ئۆينىڭ ئىگىسى كېلەر نۆۋەتلىك ئوغلاق تارتىشىش پائالىيىتىنى ئۇستىگە ئالىدۇ. بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇر دىيارىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلاردا ئاخرقى قائىدە سەل ئۆزگەرتىلدى. يەنى ئەڭ ئاخىرىدا بەلگىلەنگەن مەيداننىڭ ئوتتۇرىغا ئۇچ مېتىر ئېگىزلىكتە يۇمىلاق تور ئېسىلىدۇ. ئۇتقۇچى ئوغلاقنى شۇ تورنىڭ ئىچىگە ئېتىپ چۈشۈرۈشى كېرەك. شۇ چاغدىلا تولۇق ئۇتقان بولىدۇ. دېمەك، ئوغلاق تارتىشىش – تەنتەربىيەلىك خۇسۇسىيتى جەھەتتىن تولۇقلىنىش، مۇكەممەللىشىشكە يۈزلەنمەكتە.

3. ئات چاپتۇرۇپ ئوقيا ئېتىش: بۇ تۇر ئۇيغۇرلاردىكى ئەڭ قەدىمىي ئات ئۇستى تەنتەربىيە تۈرلىرىدىن بىرىدۇر. ئەسكەرنىڭ باتۇرلۇقى، مەرگەنلىكى، چەۋەندازلىقى بىلىنىدىغان بۇ قىممەتلىك مىراس ھەققىدە ئىشەنچلىك يازما مەلۇماتنى يەنىلا مەھمۇد قەشقەرى قالدۇرغان: «ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن ئۇيغۇر تۈپرىقىغا يېقىنلاپ كەلگەندە، خاقان ئۇنىڭغا قارشى 4000 يىگىت ئەۋەتىدۇ. ئۇلار بېشىغا ئېگىز قالپاق كىيگەن بولۇپ، پەرلىرى لاچىنەك ئىدى. ئۇلار ئوقنى ئالدىغا قانداق ئاتسا، كەينىگىمۇ شۇنداق ئاتارئىدى. بۇنىڭغا زۇلقەرنەيىن تەئەججۇپلەندى...» [6]. بۇ ھەقتە ئۇ يەنە: «ئۇيغۇر – زۇلقەرنەيىن تۈرك شاھى بىلەن سۆلھى قىلغاندىكى بەش شەھەرلىك ۋىلايەتنىڭ نامى» دەپ يازغان.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئات ئۇستىدە ئوق ئېتىشقا ماھىر بولۇشىنىڭ يەنە بىر سەۋەبى ئوۋچىلىققا مۇناسىۋەتلىك. ئوۋچىلىق – ئۇيغۇرلار ھاياتىدا ئوزۇق - تۈلۈك ئېھتىياجىنى قامداش ۋاستىسىلا ئەمەس، تىنچ كۈنلەردە قوشۇننى ھەربىي مەشىق قىلدۇرۇشنىڭ بىر ئۇسۇلى بولغانىدى. مىلادىيە 981 - يىلى سوڭ خانلىقىدىن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا كەلگەن ئەلچى ۋاڭ يەندى: «ئۇيغۇرلار ئات ئۇستىدە ئوقيا ئېتىشقا ماھىر» دەپ يازغان.[7] ئەجدادلىرىمىز ئات ئۇستىدە تۇرۇپ، ئوقيا بىلەن ئوۋ قىلغاندىن باشقا، قولغا ئۆگىتىلگەن يىرتقۇچ قۇشلار بىلەنمۇ ئوۋ قىلاتتى. «ھونلار، كۆكتۈركلەر، ئۇيغۇرلار ئوۋچىلىقتىن ئۇرۇش تەييارلىقىنىڭ مەشقى، ئوزۇق - تۈلۈك مەنبەسىنى تولۇقلاش داۋامىدىكى بىر خىل تەنتەربىيە سۈپىتىدە پايدىلانغان» [8].

يا بىلەن ئوقيا – ئەجدادلىرىمىز كۆچمەن چارۋىچىلىق ھاياتتىن شەھەرلىشىشكە ئۆتكەندىن كېيىن بۇ قوراللارنى ئىشلىتىش ماھارىتى ئات ئۇستى تەنتەربىيەسى تۈرى سۈپىتىدە داۋاملاشمىغان بولسىمۇ، ئەمما چاقپەلەك (سارغايدى) تەنتەربىيە ئويۇنىدا ئىزنالىرىنى ھېلىھەم

كـۆرۈش مۇمكـىن. يەنـى چاقپەلەكنـىڭ ئارغامچىسـىغا تايىنـىپ هـاۋادا «ئۇچۇۋاتقـان» ماهـىرلار خـۇددى ئـات ئۈسـتىدە نىشـانغا ئـوق ئېتىۋاتقـان مەرگەنلەرنـىڭ ھەرىكەتلىرىنـى ئەسـلىتىدۇ (چاقپەلـەك، يەنـى سـارغايدى تەنتەربىيـە تـۈرى ئۈسـتىدە ئايرىـم توختىلمىـز).

4. چەۋگـەن، يەنـى دەغنـەك تەنتەربىيەسـى: ئـات ئۈسـتىدە ئويناىدىغـان تەنھەرىكـەت تـۈرى بولـۇپ، ئۇيغـۇر قاتارلـىق تۈركـي مىللەتلەرنـىڭ مەشـھۇر ئىجادىيىتـى. خەلقئـارادا «پولـو» (Polo) دەپ ئاتىلىۋاتقـان بـۇ ئويۇننـىڭ ئىسـمى تىبەتچـە «تـوپ» مەنىسـىدە. ئەسـلىي نامـى «چەۋگـەن، چـۆگان، چۆگـەن، چـەۋگان، بانـدال، تەپـۈك، دەغنـەك» دەپمـۇ ئاتىلىـدۇ [9]. ئـۇ ئاتلىـق ماهىرنـىڭ ھەرىكتىـدە ئىپادىلىنىدىغـان بولغاچقـا، ئاتقـا قويۇلىدىغـان تەلـەپ بەيگـە ئاتلىرىدىـن ئـاز - تـولا پەرقلىنىـدۇ: يەنـى دىقمـاق، قـاۋۇل ئاتلارنـىڭ تاللىنىدىغانلىقىنـى؛ نۇقتىدىـن تېـز چىقـىپ، توپقـا يېتىشـكەندە جىددىـي توختايدىغـان، تەنھەرىكەتچـى بىلـەن ھەرىكەتتـە ماسلىشـالايدىغان ئىقتىـدارى مەشـقتە يېتىلدۇرۇلۇشـى لازىمـدۇر. بـۇ خـىل تەنتەربىيـە تۈرىنـىڭ بىزگـە مەنسـۇپلۇقىنى مۇنـۇ پاكىتتىـن بىلىمىـز:

1970 - يىلـى ئارخېئولوگىيـە خادىملىـرى تۈرپـان ئاسـتانىدىكى قەدىمكـى قەبرىسـتانلىقتىن مـىلادى 5 - ، 7 - ئەسـىرگە تـەۋە دەغنـەك تـوپ ماهىرىنـىڭ رەڭلىـك ھەيكىلىنـى تاپتـى. ھەيكەلنـىڭ ئۇزۇنلۇقـى 37 سـانتىمېتر بولـۇپ، ئـاق ئاتنـىڭ ئۈسـتىدە شـاپ بۇرۇتلـۇق، دوپپىلـىق، قىسـقا چاپانلـىق، ئۆتـۈك كىيگـەن، ئـوڭ قولىـدا چەۋگـەن تايىقىنـى كۆتـۈرۈپ، پۈتـۈن دىققىتـى يەردىكـى توپقـا مەركەزلەشـتۈرگەن چەۋگـەن ماهىرىنـىڭ كۆرۈنۈشـى ئىپادىلەنگـەن. ھەيكەلنـىڭ ياسـالغان ۋاقتـى قاڭقىـل خانلىقـى (457 – 546) دەۋرىـدە ياكـى قاڭقىـل خانلىقىنـى قۇرغـان ئۇيغـۇرلار كۆكتۈركلەرگـە قوشـۇۋېلىنغاندىن كېيىنكـى دەۋرلەردىمـۇ چەۋگـەن تەنتەربىيەسـىنىڭ داۋام قىلغانلىقىنـىڭ ۋە تەرەققـي قىلىـپ مۇسابىقىلىشـىش دەرىجىسـىگە يەتكەنلىكىنـىڭ پاكىتـى بولـۇپ تۇرماقتـا.

يەنـە بىـرى، كۆكئـارت ئېگىزلىكىگـە جايلاشـقان تاشـقورغان بازىرىنـىڭ شـىمالىغا بىـر كىلومېتـر كېلىدىغـان جايـدا قەدىمكـى دەغنـەك تـوپ مۇسـابىقە مەيدانىنـىڭ خارابىسـى بايقالغـان. مەيدانىنـىڭ ئۇزۇنلۇقـى 150 مېتـر، كەڭلىكـى 6 مېتـر كېلىـدۇ. مەيدانىنـىڭ ئىككـى تەرىپـى ئېگىزلىتىلگـەن بولـۇپ، كۆرۈرمەنلەرگـە قولايلىـق يارىتىـش ئۈچـۈن ئالاھىـدە لايىھەلەنگەنلىكىنـى جەزملەشتۈرۈشـكە بولىـدۇ.

بىز ئارقىمىزغا مىڭ يىل يېنىپ، چەۋگەنگە مۇناسىۋەتلىك يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ بەيىتىغا قاراپ باقايلى:

يا چەۋگەن، يا ئوۋ، يا يۇرت كۆركەلى،
ئاتلانسا گەر بەگ سەپەر قىلغالى. [10]

ۋە يەنە:

ئۇ بىلسۇن چەۋگەننى، ئاتار بولسۇن ئوق،
يەنە قۇشچى ۋە ئوۋدا تەڭدىشى يوق. [11]

دەپ يېزىپ، شۇ زاماننىڭ يىگىتلەرگە چەۋگەن ئويناش، ئوقيا ئېتىش، ئوۋ ئوۋلاشنى بىلىش شەرتىنى قويىدىغانلىقىدىن خەۋەر بەرسە؛ مەھمۇد قەشقەرى «ئۆملەشۇ» دېگەن سۆزگە، «ئۇ، ئۇنىڭ بىلەن ئىشتان تىكىپ (يەنى دوغا تىكىپ دېمەكچى) چەۋگەن ئوينىدى» دەپ ئىزاھات بەرگەن [12]. بۇنىڭدىن چەۋگەن ئويۇنىنىڭ ماددىي بۇيۇملارنى تىكىپ ئويناش دەرىجىسىگىچە يەتكەنلىكىنى، بايلار پۇل - مال تىكىپ بەسلىشىدىغان؛ پۇقرالار مادارىغا يارىشا بەسلىشىدىغان دەرىجىدە قىزغىنلىق كۆتۈرۈلگەنلىكىنى بىلىمىز.

13 - ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر شائىرى لۇتفى لىرىك ھېسسىياتىنى:

ئەي، چېچى چەۋگەن گۈزەل يار،
بېشىمنى كېسىپ توپ قىل.
مېنى سەرگەردان قىلماي،
يېنىڭدىكى كىشىلەرنىڭ ئايىغىغا تاشلا! [13]

دەپ ئىزھار قىلىدۇ.

چەۋگەن – ئەسكەرلەرگە ئات ئۈستىدىكى جەڭ ماھارىتىنى ئۆگىتىدىغان ھەربىي دەرسلىك ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن تەنتەربىيە مىراسلىرىدۇر. ئۇ يەنە يىگىتلىكنىڭ مۇھىم شەرتى بولغان ۋە ئەدەبىياتتىمۇ گۈزەل ئىستىلىستىكىلىق ۋاستە سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەن. يۇقىرىدىكى ئىككى مىسالدىن، چەۋگەن، يەنى دەغنەك تەنتەربىيەسىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ياشلارنىڭ يۈرەكلىك، سەزگۈر، چەبدەس بولۇشىنى تەلەپ قىلىدىغان ھەم ھەربىي، ھەم تەنتەربىيە ساھەسىنىڭ ئۆلچىمى بولۇپلا قالماي، يازما ئەدەبىياتتىمۇ سىمۋول سۈپىتىدە ئىشلىتىلىش دەرىجىسىگە يەتكەنلىكىدىن چەۋگەن تەنتەربىيەسىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ جىسمانىيۇنىيىتىدىلا ئەمەس، روھىيىتىدىنمۇ ئورۇن ئالغانلىقىنى، تۇرمۇشنىڭ مۇھىم مەزمۇنى بولغانلىقىنى، تەنتەربىيە مەدەنىيىتى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. شۇنداقلا يەنە ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئاتقا بولغان ھېرىسمەنلىكى ئاخىرى تەنتەربىيە مەدەنىيىتى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن قىممەتلىك يەنە بىر تەنتەربىيە تۈرىنى يارىتىپ، ئىنسانىيەت دۇنياسىغا تەقدىم

قىلغانلىقىنىمۇ بىلمۇالايمىز.

«ئۇيغۇر ئورخۇن خانلىقى دەۋرىدە ئات توپى، يەنى دەغنەك (چەۋگەن) تەنتەربىيەسى تاك سۇلالىسىگە تارقالغان. كېيىنكى گەنجۇ ئۇيغۇر قاغانلىقى دەۋرىدە قىتان، سۇك، جىن، يۈەن، مىك سۇلالىلىرىگە تارقالغان» [14]، «بابۇر شاھ ئوتتۇرا ئاسىيادىن ھىندىستانغا ئېلىپ بارغان تەنتەربىيە تۈرلىرىدىن بىرى ئىدى» [15].

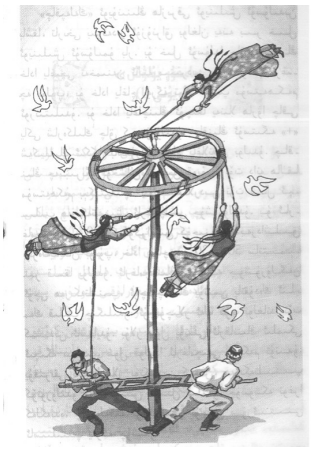
چەۋگەن تەنتەربىيەسىنىك غەرب دۆلەتلىرىگە تارقىلىشى توغرىسىدا تەتقىقاتچى رىچارد «پولو» ناملىق ماقالىسىدە مۇنداق يازىدۇ: «پولو يەنى چەۋگەن – مەركىزىي ئاسىيادا بارلىققا كەلگەن. مىلادى 6 - ئەسىردە ئىرانداتۇنجى قېتىم ئاقسۆڭكەلەر، خان جەمەتىدىكىلەر ئوينىغان. ئاندىن كېيىن ئەرەبىستانغا، تىبەتكە، خىتايغا، ياپونىيەگە كىرگەن. ھىندىستانغا مۇسۇلمانلار تارقاتقان... ياۋروپادا تۇنجى قېتىم 1859 - يىلى ئەنگلىيەدىكى چايزارلىق خوجايىنلىرى بىرلىشىپ، ‹پولو كۇلۇبى›نى قۇرۇپ تۇنجى قېتىم ئوينىغان» [16].

مەركىزىي ئاسىيا – جۇغراپىيەۋى نام. ئۇ يەردە ياشىغان ۋە ياشاۋاتقان ئىنسانلار توپى كىملەر ئىدى؟ مۇنۇ پاكىتلارغا قارايلى: «ئۇيغۇرلار – مەركىزىي ئاسىيادا ياشاپ كەلگەن، نەچچە مىك يىللىق يازما تارىخقا ئىگە قەدىمكى مەدەنىيەتلىك خەلقلەرنىك بىرى... ئۇيغۇرلار مانا شۇ كۆپ ئەسىرلىك تارىخىي دەۋرلەردە مەركىزىي ئاسىيادا قۇدرەتلىك سىياسىي كۈچ بولۇپ، مول مەھسۇلاتلىق مەدەنىيەت تارىخىنى ياراتقان» [17] ۋە يەنە: «قەتئىي كېسىپ ئېيتىش كېرەككى، ئۇيغۇرلارنىك ئانا يۇرتى – ئوتتۇرا ئاسىيادۇر» [18]. بۇ مەنبەلەر، ئۇيغۇرلارنىك ئانا ۋەتىنى – مەركىزىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كەڭ زېمىنلار ئىكەنلىكىنىك دەللىلىرىدۇر. دېمەك، چەۋگەننىك تۇرەلگەن يېرى مەركىزىي ئاسىيا. مەركىزىي ئاسىيادىكى ئىنسانلار توپى – قەدىمكى ئۇيغۇرلار دېيەلەيمىز. ئۇنداقتا چەۋگەن تەنتەربىيەسىنىك ئالاھىدىلىكلىرى قانداق؟

چەۋگەن (دەغنەك) ئويۇنى: چەۋگەن – چەۋەندازلارنىك يەردىكى توپنى توسۇش، توختىتىش، ئۇرۇش، قاتتىقتىش ئۇچۇن مەخسۇس ياغاچتىن ياسالغان، ئۇچى ئەگرى، ئۇزۇن

ساپلىق ئەسۋابىدۇر. تۈركچىدە «دەغنەك»، پارسچىدا «چەۋگەن» دەپ ئاتالغان. بۈگۈنكى كۈندە ياۋروپادا «Polo» دەپ ئاتالماقتا. بەزى مەنبەلەردە، چەۋگەن ئاتالغۇسى ئۇيغۇرچىدىكى «چەۋىق»، يەنى «چىۋىق» دېگەن ئىسىمغا «گەن» قوشۇمچىسىنى قوشۇشتىن، يەنى «چەۋىق + گەن = چەۋىقگەن» ئاتالغۇسى ياسالغان بولۇشى مۇمكىن، دېگەن قاراشلارنىمۇ ئوتتۇرىغا قويغان [19].

دەغنەك توپى – تۇلۇمچىلاپ سويۇلغان قوزا تېرىسىگە پۈۋلەپ يەل قاچىلاپ ياسالغان توپ؛ بىر پارچە تېرىنىڭ ئىچىگە يۇمشاق نەرسىلەرنى، يەنى يۇڭ، رەختلەرنى تىقىپ، يۇمىلاق شەكىلگە كەلتۈرۈپ ياسالغان توپ؛ ھايۋانلار يۇڭىنى چىڭ پوملاقلاپ ياسالغان توپ؛ ھەر خىل يىپلارنى يۇمىلاق شەكىلدە چىڭ ئوراپ ياسالغان توپ. (بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىش كېرەككى، مۇشۇنداق ئۇسۇلدا توپ ياساش ئۇيغۇرلاردا 1950 - يىللارغىچە داۋاملاشقان ئىدى.)

يۇقىرىقىدەك ئۇسۇلدا چەۋگەن تەنتەربىيەسىنىڭ لازىملىقلىرىنى تەييارلىغاندىن كېيىن، ئىككى كىشى بايراق تۈتۈپ، «تالاس» (مەيدان چېگراسى) نىڭ ئىككى بېشىدا نازارەتچىلىك قىلىدۇ. مەيداننىڭ شەرق ۋە غەرب تەرىپىگە كۈن ۋە ئاي شەكىللىك بايراقچىلار قادىلىپ، ناغرا - سۇناي ساداسى بىلەن دەغنەك توپى مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئويۇنىڭ باشلىنىش مۇراسىمى ئۇستىدە مەھمۇد قەشقىرى تېخىمۇ ئېنىق مەلۇماتلار قالدۇرغان: «ئادەم توپنى ئارا بىلەن ئۇردى. بۇ تۈركىي خەلقلەرنىڭ بىر ئويۇنى. ئويۇنغا قاتناشقۇچىلاردىن بىرى ئويۇننى باشلاپ بېرىشنى خالىسا، توپنى ئارا بىلەن ئۇرىدۇ. توپنى كىم قاتتىق ئۇرالىسا، شۇ كىشى ئويۇننى باشلىغۇچى بولىدۇ» [20].

چەۋگەن توپ ئىزنالىرى كىلاسسىك شائىرلىرىمىزنىڭ بېيىتلىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، 14 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى 15 - ئەسىرنىڭ بېشىدا ياشىغان كىلاسسىك شائىر ئەتائى:

گويدەك بولدى ئەتائى ھەر تەرەپ سەركەشتە ھەم،
ئول سەنەملەر شەھسۇۋارى ئەزىم چەۋگەن قىلغالى.

يەنى: ئۇ گۈزەللەر چەۋەندازىنىڭ چەۋگەن ئوينىشى ئۈچۈن، ئەتائى توپقا ئوخشاش ھەر تەرەپتە ئايلىنىپ يۈرىدىغان بولدى، دەپ يازسا؛ «ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىگە ئىشلەنگەن رەسىملەر» ناملىق قىستۇرما سۈرەتلەر توپلىمىغا چەۋگەن تەنتەربىيە كۆرۈنۈشلىرى تەسۋىرلەنگەن، 15 - ئەسىردە سىزىلغان بەش پارچە رەسىم كىرگۈزۈلگەن.

يۇقىرىدىكى پاكىتلار بىزگە، چەۋگەن توپ تەنتەربىيەسىنىڭ ئىستىخىيەلىك ھالدىكى بىرنەچچە كىشىنىڭ، بىكارچى بالىلارنىڭ كوچا ئويۇنى ئەمەس، بەلكى رەسمىي قائىدە - تۈزۈملەرگە، خېلى سىستېمىلاشقان ئىلمىيلىككە ئىگە بىر مەدەنىيەت ھادىسىسى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئەجدادلىرىمىزدىن مىراس قالغان بۇ ئويۇن بىزدە، ئاخىرقى قېتىم 1910 - يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيەسىنىڭ ئاچاتاغ يېزىسى جايتاغ (جايتاش دەپمۇ ئاتىلىدۇ) كەنتىدە نوروز بايرىمىدا ئوينالغانلىقى مەلۇم [21]. يەنە بىرى: رەسمىي تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى خاتىرىسى بولۇپ، 1959 - يىلى 10 - سېنتەبىردە ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ

كۆكخوت شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن خىتاي 1 - نۆۋەتلىك تەنھەرىكەت يىغىنىنىڭ چەۋگەن توپ مۇسابىقىسىگە ئۇيغۇر، قازاق تۈركلىرىدىن تەشكىللەنگەن چەۋگەن كوماندىسى قاتناشقان ۋە مىس مېدالغا ئېرىشكەن. مانا بۇ ئىككى قېتىملىق خاتىرە، مەركىزىي ئاسىيادىكى چەۋگەن توپ ئىجادچىلىرى ئەۋلادىنىڭ رەسمىي ۋە مەھەللىۋى چەۋگەن مۇسابىقىلىرىدە ئات تۇياقلىرىدىن قۇيۇن چىقارغان ئەڭ ئاخىرقى خاتىرىسى بولۇپ قالدى.

5. سارغايدى – چاقپەلەك ئويۇنى: خەتەرلىك دەرىجىسى ئەڭ يۇقىرى بولغان بۇ تەنتەربىيە مراسىمىز گەرچە ئات ئۈستىدىكى تەنتەربىيە تۈرى بولمىسىمۇ، ئەمما، ھېچقانداق قوغدىنىش تەدبىرى ئىشلەتمىگەن ھالدا ئېگىز بوشلۇقتا ئۇرۇندىلىشى بىلەن، ھاۋادا گۈلەڭگۈچتە ئۇچۇۋېتىپ، ئوقيا ئېتىش قاتارلىق قىينىلىق دەرىجىسى يۇقىرى تەقلىدىي ھەرىكەتلەرنى كۆرسىتەلەيدىغانلىقى بىلەن، قەدىمىيلىكى بىلەن، باشقا مىللەتلەردە تېپىلماسلىقى بىلەن بۇ يەردە تەرىپلىنىشكە تېگىشلىك. بولۇپمۇ، ئات ئۈستىدە «ئوقيانى ئالدىغا قانداق ئاتسا، ئارقىسىغىمۇ شۇنداق ئاتالايدىغان» ئوقياچىلار قىياپىتىنىڭ تېز ئايلىنىۋاتقان، تېز كۆتۈرۈلۈۋاتقان چاقپەلەكتە گۈلەڭگۈچكە ئېسىلىپ ياكى دەسسەپ تۇرغان تەنھەرىكەتچىنىڭ مۇھىم ماھارىتى سۈپىتىدە ئەينەن ئىپادىلىنىشى – ئەجدادلار ۋۇجۇدىدىكى باتۇرلۇق ۋە جاسارەتنىڭ ئەۋلادلار قېنىدا ھېلىمۇ ئۇرغۇپ تۇرغانلىقىنىڭ بىر بېشارىتىدۇر.

سارغايدى ئويۇنى قاچان بارلىققا كەلگەن؟ بۇ ھەقتە ئەڭ ئىشەنچلىك يازما مراسلاردىن ئەبۇ رەيھان بىرۇنى (973 – 1048) «جەمشىد شاھ مۇشۇ كۈنى ئۆزى ياسىغان ھارۋىغا چىقتى. جىنلار ۋە شەيتانلار ھاۋاغا كۆتۈرۈپ، بىر كۈندە داماۋەندىن بابىلگە ئېلىپ باردىلەر. ئادەملەر شۇ ئاجايىپ ۋاقەنى كۆرگەچ، شۇ كۈننى بايرام قىلدىلەر ۋە جەمشىدنىڭ ھارۋىدا ئۇچۇشىغا تەقلىد قىلىپ، ئارغامچىدا ئۇچتىلەر... » [22] دېگەن رىۋايەتلەر ۋە يەنە: «شاھزادە يۈسۈپ ئەھمەد بۇغراخان بىلەن كېلىشىلمەي، يۇرتنى تاشلاپ، باشقا يۇرتقا كەتكەن. ئۇ ھەمراللىرى بىلەن يېڭى يۇرتتا چاقپەلەك باغلاپ، ناغرا - سۇناي چېلىپ، ھەشەمەتلىك مەرىكە ئۆتكۈزۈپ، ئۆزىنىڭ تەسىرىنى كېڭەيتكەن» [23] دېگەندەك مۇھىم يېپ ئۇچلىرىغا ئاساسەن، سارغايدى تەنھەرىكەت ئويۇنىنى مىلادى 10 - ئەسىرلەردىن خېلى بۇرۇن بارلىققا كەلگەن دەپ پەرەز قىلالايمىز.

سارغايدى تەنھەرىكىتى شۇ ئۇزاق زامانلاردا نورۇز بايرىمىدا، تۇي - تۆكۈنلەردە ھەپتىلەپ ئوينالغان.

سارغايدى، قۇرۇلمىسى جەھەتتىن گېئومېتىرىيەلىك قانۇنلارغا ئۇيغۇنلاشتۇرۇلغانلىقى بىلەن قەدىمىي ئۇيغۇرلارنىڭ يۈكسەك ئەقىل - پاراسىتىنى ئىپادىلەپ، كىشىنى قايىل قىلىدۇ. بۈگۈنگىچە داۋاملىشىۋاتقان چاقپەلەك – سارغايدى ئىككى خىل شەكىلدە ئوينىلىدۇ:

بىرىنچى خىلى، كەڭرى مەيداننىڭ ئوتتۇرىغا 20 مېتىر ئېگىزلىكتە يوغان تۈۋرۈك (خادا) ئورنىتىلىدۇ. تۈۋرۈكنىڭ بېشىغا يوغان بىر چاق كېيدۈرۈلىدۇ (كۆتەك ھارۋىنىڭ چاقىغا ئوخشاش). ئاندىن ئوتتۇرىدىكى مەزمۇت تۈۋرۈكنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە 8 مېتىر ئۇزۇنلۇقتا توغرا ياغاچ ئورنىتىلىدۇ. ئۈستىدىكى چاقپەلەككە ئوخشاش ئۆلچەمدە ئارىلىق قالدۇرۇلۇپ، ئىككى ياكى تۆت ئىلەڭگۈچ ئورنىتىلىدۇ. ھەربىر ئىلەڭگۈچكە بىردىن ئادەم جايلىشىپ ئولتۇرۇۋالغاندىن

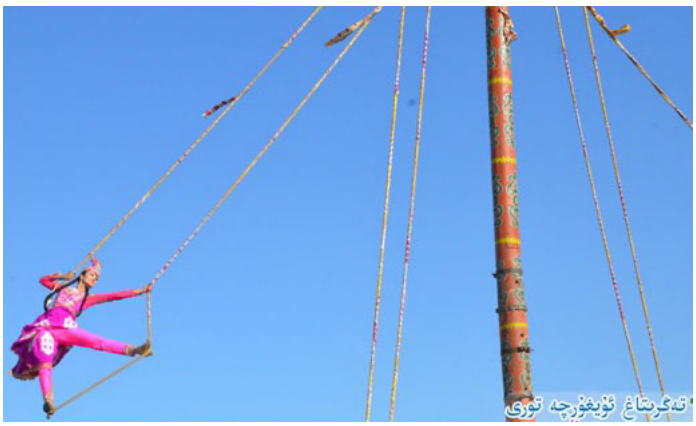
كېيىن، تۇۋرۇكنىڭ تۈۋىگە ئورنىتىلغان توغرا ياغاچنىڭ ئىككى ئۇچىنى ئوخشاش نىسبەتتە ئادەم ئىگىلەيدۇ ۋە ئاستا - ئاستا ئوڭ يۆنىلىشتە ئايلاندۇرىدۇ. تۇۋرۇكنىڭ ئۇچىدىكى چاقپەلەك ئايلانغانسېرى، ئىلەڭگۈچلەر ئادەملەرنى ئېلىپ، ھاۋاغا كۆتۈرۈلىدۇ. چاقپەلەكنىڭ سۈرئىتى ئاشقانسېرى ئىلەڭگۈچتىكى ئادەملەر شۇنچە ئېگىزگە كۆتۈرۈلىدۇ. پىرقىراش سۈرئىتىمۇ مۇناسىپ تېزلىشىدۇ. ئىلەڭگۈچتىكىلەر ئەگەر بەرداشلىق بېرەلمىسە، ئالماشسىمۇ بولىدۇ؛ ئىككىنچى خىلى، تارىخى بىرقەدەر ئۇزۇنراق بولغان بىر خىل چاقپەلەك ئويۇنى بولۇپ، قەشقەر تەرەپلەردە چاقپەلەكنىڭ تۈزۈلۈشى، تەرتىپى ھازىرمۇ شۇنداق داۋاملاشماقتا. يەنى مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىغا 8 - 10 مېتىر ئېگىزلىكتە تۇۋرۇك مۇستەھكەم ئورنىتىلىدۇ. ئۇچىغا ھارۋا چاقى (ھازىر شارەكلىك چاق ئورنىتىلىدۇ)، چاقنىڭ ئۈستىگە « + » شەكىللىك ياغاچ چىڭ باستۇرۇلۇپ ئورنىتىلىدۇ. چاق چەمبىرىكىگە تەڭ نىسبەتتە ئارىلىق قالدۇرۇلۇپ، تۆت تۆمۈر ھالقا ۋە ھالقىلارغا ئىلەڭگۈچنىڭ ئارغامچىسى ساڭگىلىتىلىپ ئورنىتىلىدۇ. ئارغامچىلار 80 - 100كىلوگىراملىق كۈچەك بەرداشلىق بېرەلىشى كېرەك. ئارغامچا خادا ياغاچتىن 30 - 50 سانتىمېتىرغىچە قىسقا بولىدۇ. تۆۋەنگە ساڭگىلىتىلغان قىسمىغا ئادەمنىڭ يوتىسى پاتقۇدەك كىرمەك سېلىنغان بولىدۇ. ماھىرلار بىر پۇتنى كىرمەككە ئۆتكۈزۈپ، ئارغامچىغا ئېسىلىدۇ. قولىدا ئارغامچىنى چىڭ قاماللايدۇ. تۆۋەندىكى توغرا ياغاچ ئوڭ نىسبەتتە ئايلاندۇرۇلۇپ، ماھىرلار «ئۇچۇش»نى باشلايدۇ. بۇ تۈردە بىر قېتىمدا ئۇچىدىغان ماھىرلار سانى تۆتتىن ئاشماسلىقى شەرت قىلىنىدۇ. بۇ يەردە شۇنمۇ تەكىتلەيمەنكى، قەدىمكى چاقپەلەكنىڭ گېئومېتىرىيەلىك ئىسخېمىسى ئىنچىكە تەتقىق قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ.

پىرقىراش تېزلەشكەنسېرى، پەسكە توپلاشقان سازەندىلەر نەغمە - ناۋانى قىزىتىدۇ. ئىلەڭگۈچتىكى يىگىت - قىزلار ئوقيا ئېتىش، ئات چاپتۇرۇش تەقلىدىي ھەرىكەتلەرنى كۆرسىتىدۇ. پەستىكىلەر ئۇلارنىڭ يۇقىرى ھاۋا بوشلۇقىدا نەپىسى قىسىلىپ، چىرايلىرىنىڭ سارغىيىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئېسىگە سېلىپ «سارغايدى، سارغايدى» دەپ ۋارقىرىشىدۇ. بۇ تەنھەرىكەت ئويۇنىنىڭ ئىككىنچى «سارغايدى» ناممۇ شۇ سەۋەبتىن. چاقپەلەك ئۆرلىگەنسېرى، ماھىرلار گاھ ئىلەڭگۈچنىڭ ئارغامچىسىغا ئېسىلىپ، گاھ قولىنى قويۇۋېتىپ، پۇتىدا تانىغا ئېسىلىپ مۇئەللەقتە گويا «ئۇچىدۇ». بۇ ئويۇننى كۆرۈۋاتقىنىڭىزدا، ئەجدادلىرىمزنىڭ خاراكتېرىدىكى قورقۇمسىزلىق، قارامىلىق، خەتەرگە تەۋەككۈل قىلىشتەك قەيسەرانە روھىنىڭ بۈگۈنگىچە داۋاملىشۋاتقانلىقىنى ئېتىراپ قىلماي تۇرالمايسىز. قۇدرەتلىك ھاياتىي كۈچىگە ئىگە بۇ تەنھەرىكەت مەدەنىيىتى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەسىرلەردىن بۇيانقى بوران - چاپقۇنلاردىن، يىقىلىش، قوپۇشلاردىن، يەنە يىقىلىش، يەنە قوپۇشتەك تارىخىي تەكرارلانمىلاردىن كېيىنمۇ

ئۆزلۈكىنى ساقلىيالىشىدىكى ئامىللاردىن، تىل - يېزىق، دىن، مول مىللىي مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى ئامىللىرىنىڭ ئىچىدىكى مۇھىم بىرى ھېسابلىنىدۇ. تا بۈگۈنكى كۈنگىچە قەدىمكىلەرنىڭ ئات ئۈستىدە ئوقيا ئېتىش ماھارىتىگە تەقلىد قىلىنغان ھەربىكەتنى ئاساساندا – بوشلۇقتا تۇرۇپمۇ قىز - ئوغۇللارنىڭ مۇكەممەل ئورۇندىيالىشى – پەقەت بىر ئەنئەنىۋى تەنھەرىكەت مەدەنىيىتىنى داۋاملاشتۇرۇشلا ئەمەس، شانلىق تارىخنى ياراتقان ئەجدادلارنى ئەسلەش، ئەۋلادلارغا تەسىرلىك ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە تارىخىدىن دەرس ئۆتۈۋاتقانىدەك تەسىر بېرىدۇ.

مەكىت، شاھىار (جانلىق تىلدا شايار)، قەشقەر... قاتارلىق جەنۇبىي رايونلاردىكى ئۇيغۇرلار مەيلى قايسى دەۋردە، قانداق توسالغۇلارنىڭ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، پۈرسەت تېپىلسىلا دار تىكىپ، چاق باغلاپ، مۇزىكا ياڭرىتىپ، بىرنەچچە كۈنلەر داۋام ئېتىدىغان چاقپەلەك ئويۇنىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلدى. بولۇپمۇ، مەكىت خەلقىنىڭ بۇ قەدىمىي تۇرنى ئاسراش، داۋاملاشتۇرۇش، مەزمۇن جەھەتتىن تولۇقلاش جەھەتتىكى تۆھپىسى ئالاھىدە. ئۇندىن باشقا، ئاقسۇ ئاۋات ناھىيەسى ئىگەچى مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپتە «چاقپەلەك – سارغايدى ئىزباسارلىرىنى تەربىيەلەش بازىسى» قۇردى. بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە ئوتتۇرغا قويماقچىمىزكى، ھازىر دۇنيادىكى سۈنئىي باغچىلاردا، غەرب دۆلەتلىرىدە بەزى ئائىلىلەرنىڭ شەخسى تۇرالغۇلىرىدا بەس - بەستە قۇرۇلۇۋاتقان، چوڭلار ھەم بالىلارغا قەيسەر روھ ئۆگىتىدىغان، ھەم شادلىق بېغىشلاۋاتقان «Swing ride»نىڭ ئاساسىي شەكلى، قۇرۇلما ئالاھىدىلىكى چاقپەلەك – سارغايدىغا ئوخشىشىپ كېتىدىغانلىقى بىلەن دىققەتنى قوزغايدۇ. 1908 - يىلى ئامېرىكىنىڭ كالىفورنىيە ئىشتاتىدا تۇنجى بولۇپ بۇ خىل ئويۇن ئوينالغان. 1972 - يىلى گېرمانىيەلىك زىئېرىر لايىھەلىگەن، فرانز ياسىغان شەكىلدىكسى دۇنياغا كەلگەن. ئىككىيلەن 1974 - يىلىغا كەلگەندە ئاندىن تۇنجى ھەربىكەتچان شەكىلدىكسىدىن 150 نى ياساپ ساتقان. ئۈستىنى باۋاريە نەقىشچىلىكى پاسوندا نەقىشلىگەن. ئېگىزلىكى 11.9 مېتىر، تېزلىكى 30 كىلومېتىر/ سائەت بولغان. ئىككى موتور ئۈستىگە، ئىككىسى ئاستىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. 21 – ئەسىر كىرگەندىن كېيىن زىئېرىر (ئەسلىي لايىھەلىگۈچى گېرمانىيەلىك) لايىھەسىنى يەنمۇ مۇكەممەللەشتۈرگەن. ئادەم سىغمىنى 24، 32، 40، 48، ھەتتا 64 ئادەم بىرلا قېتىمدا ئۇچالايدىغان قىلىپ لايىھەلىگەن [24]. شۇنىڭدىن كېيىن باشقىلار دوراپ نەچچە خىلىنى

ياسىغان.

ئەلۋەتتە، ئۇيغۇرلاردىكى چاقپەلەك ئويۇنى ياغاچ خادا تىكىشتىن تارتىپ، زامانىۋى قوغدىنىش ئەسلىھەلىرى بولمىغان ئىپتىدائىي قىياپىتىنى ساقلىغان ھالدا ئارغامچىغا ئېسىلىپ، ئاسماندا پەرۋاز قىلىشى بىلەن تولىمۇ قىممەتلىك. كىشىلەر پەن - تېخنىكىغا تايىنىپ، مۇستەھكەم قوغدىنىش ئەسلىھەلىرى ئورنىتىلغان، بىر قېتىمدا 20 دىن ئارتۇق ئادەم بىراقلا ئورۇندۇقلاردا ئولتۇرۇپ، سارغايدىنىڭ تۆۋرۈك بېشىغا ئورنىتىلغان ھارۋا چاقىغا ئوخشاش دۈگىلەك شەكلدىكى ئاپتوماتىك ھەرىكەتلىنىدىغان چاققا ئېسىلغان زەنجىرلەر (سارغايدىدىكى ئارغامچىلاردەك) گە باغلانغان ئورۇندۇقلاردا ئولتۇرۇۋېلىپ، بىخەتەرلىك تاسمىسىنى چىڭ باغلاپ، ھاۋادا پىرقىراشقا باشلىغاندا، سارغايدى ئويۇنىنى كۆرگەن ھەرقانداق كىشى چوقۇم ئىككىسىنى سېلىشتۇرۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىجادكارلىققا، باي ئەقىل - پاراسىتىنى، ھاياتنى قىزغىن سۆيۈش بىلەن تەڭلا خەتەرگە تەۋەككۇل قىلىش روھىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى، دۇنيادىكى ئىنسانلار بىلەن بولغان ئۇرتاقلىقنىڭ تەنتەربىيە مەدەنىيىتىدە ناھايىتى بالدۇر ئايان بولغانلىقىنى، بۇ ئۇرتاقلىقنىڭ ھېلىمۇ مەۋجۇتلۇقىنى ئىقرار قىلماي قالمايدۇ. شۇ چاغدا تەكلىماكانغا باغرىنى يېقىپ، ئەجىر - مېھنەت بىلەن ئەسىرلەرنى ئۆتكۈزگەن بۇ خەلقنىڭ تەنتەربىيە مىراسى چەۋگەندىن بۇگۈنكى پولو (Polo)، سارغايدىدىن بۈگۈنكى Swing ride رويانقا چىققانمىدۇ دېگەن سوئالنى ئىختىيارسىز سورىماي تۇرالمايدۇ.

ئىزاھاتلار:

[1] «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2006 - يىل نەشرى، 164 - بەت.

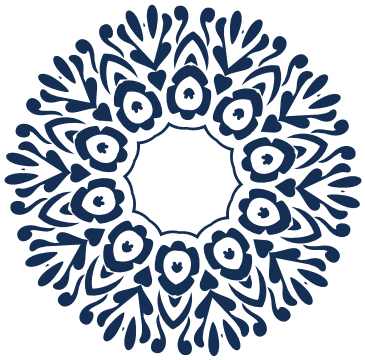
[2] مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، ئۇيغۇرچە، 474 - بەت.

[3] مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، ئۇيغۇرچە، 146 - بەت؛ 3 - توم 60 - ، 62 - ، 72 - بەتلەر.

[4] يۈقرىقى كىتاب، 1 - توم، 151 - بەت.

[5] سەلىمە ئا. كامال: «غېرىب شۇاقلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003 - يىل نەشرى، 187 - بەت.
[6] ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 - يىل نەشرى ، 335 - بەت.
[7] «خەننامە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 743 - بەت.
[8] يۇسۇپجان ياسىن: «ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا تەنتەربىيە»، بوزتاغ تورى، 2013 - يىل 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى.
[9] نىزامەتتىن كىرشان: «پولو»، «تۈرك ئىسپورت جەمئىيتى ژۇرنىلى»، 1937 - يىل 73 - سان، 6 - ، 7 - بەتلەر.
[10] يۇسۇپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبلىك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 549 - مسرا.
[11] يۇسۇپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبلىك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 516 - مسرا.
[12] مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، ئۇيغۇرچە، 142 - بەت.
[13] «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، لۇتفى شېئىرىدىن.
[14] خ. ن. يوللۇغ تېكىن: «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمكى تەنتەربىيە تارىخىدا چەۋگەن (دەغنەك) توپ تەنھەربكىتى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1990 - يىل 1 - سان، 38 - بەت.
[15] يۇسۇپجان ياسىن: «ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا تەنتەربىيە»، «شىنجاڭ مىللىي تەنتەربىيەسى ژۇرنىلى»دىن مىسرانىم تورى 2012.1.27.
[16] Richard. C. Latham, Britannca.com
[17] تۇرغۇن ئالماس: «ئۇيغۇرلار»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1989 - يىل، كىرىش سۆز، 1 - بەت.
[18] تۇرغۇن ئالماس: «ئۇيغۇرلار»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1989 - يىل 4 - بەت.
[19] خ. ن يوللۇغ تېكىن: «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت تارىخىدا چەۋگەن (دەغنەك) توپ تەنھەربكىتى»، «ئاقسۇ مائارىپ ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2012 - يىل 12 - سان.
[20] مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 242 - بەت.
[21] خ. ن يوللۇغ تېكىن: «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت تارىخىدا چەۋگەن (دەغنەك) توپ تەنھەربكىتى»، «ئاقسۇ مائارىپ ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2012 - يىل 12 - سان.
[22] «قەدىمىي خەلقتىن قالغان يادىكارلىقلار»، ئەبۇرەيھان بىرۇنى (1048 - 953)؛ ئابدۇكېرىم راھمان: «نەۋرۇز توغرىسىدا چۈشەنچە»دىن.
[23] ئابدۇكېرىم راھمان: «تەبىئەت بايرىمى نورۇز»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 1996 - يىل 1 - ، 2 - قوشما سانى.
[24] https://en.wikipedia.org/wiki/Swing_ride

بۇ ماقالىنى ئابدۇرىشت نىياز تەھرىرلىدى.

6

نۆۋەتتىكى مۇھىم دەۋا

جەۋلان ج.

1. مەدەنىيەت قىرغىنچىلىقى، ئىرقىي قىرغىنچىلىق، دىنىي باستۇرۇش، قۇل ئەمگەك قاتارلىقلار پۈتكۈل ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە زور ئۆزگىرىش قوزغاۋاتقان زوراۋانلىق بولغاچقا، ئۇنى يېپىق شەكىلدە ئېلىپ بېرىش مۇمكىن ئەمەس. بۇ زوراۋانلىقلار يەتتە يىلدىن بۇيان نۇرغۇن ئەمەلىي پاكىتلار ئارقىلىق دۇنياغا ئاشكارلاندى ھەمدە داۋاملىق ئاشكارلىنىۋاتىدۇ. خىتايلارمۇ ھەر خىل تاقابىل تۇرۇش چارىلىرىنى قوللىنىپ، ئېكسكۇرسىيە مەسچىتلىرىنى، ئېكسكۇرسىيە بازارلىرىنى ياساپ چىقتى. ئاتالمىش «ئەمەلدارلار، زىيالىيلار، دىنىي زاتلار، ھەمدە كۆلەملەشكەن ئەدەبىي - سەنئەت قوشۇنى» ۋە كېرەك ۋاقتىدا دەرھال ئوتتۇرىدا پەيدا بولالايدىغان ئارتىس «پۇقرالار» قوشۇنى قاتارلىق ھەر ساھەدىكى ئېكسكۇرسىيە ئادەملىرىنى ياساپ چىقىپ خەلقئارانى ئالداۋاتىدۇ. ۋەتەندىكى ساياھەت نۇقتىلىرىنى ياخشى ياساپ قويغانلىقى ئۈچۈن چەت ئەللىكلەرمۇ «ۋەزىيەت ياخشى بولۇپ كېتىپتۇ» دەيدۇ، بېرىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇرلارمۇ «ۋەزىيەت ياخشى بولۇپ كېتىپتۇ» دەيدۇ. بۇلارنىڭ تۇغقانلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ، ئوينىپ - كۈلۈشۈپ، خۇشاللىقلىرىنى ئىزھار قىلغان تەشۋىقاتلىرى بەلگىلىك تەسىر كۆرسىتىپ، بىر تۈركۈم ئىنسانلارنىڭ دەۋادىن قېچىش ئىرادىسىنى تېخمۇ چىڭىتتى. نۆۋەتتە ۋەتەندىكى ۋەزىيەتنىڭ ياخشى بولۇپ كەتكەنلىكىنىڭ ئۆلچىممۇ مۇنازىرە قوزغاۋاتىدۇ. ئەسلىدە تۈرمە ۋە لاگېرلاردا قانۇنسىز تۇتۇپ تۇرۇلۇۋاتقان ئادەملىرىمىز، قۇل ئىشچىلار ۋە مىليون پەرزەنتلىرىمىزنىڭ ئەركىنلىككە چىقىشى، ئىنسانىي ھوقۇقلىرىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى «ۋەزىيەتنىڭ ياخشى» بولۇپ كەتكەنلىكىنىڭ ئەڭ تۆۋەن ئۆلچىمى بولۇشى لازىم ئىدى. لېكىن ئۇنداق بولمايۋاتىدۇ. خىتاي ھۆكۈمىتى ھازىرغىچە دۇنيا جامائىتىگە بىرەر تۈرمە ياكى جازا لاگېرىنى كۆرسەتكىنى يوق. گەرچە قەھرىمان لاگېر شاھىتلىرى خىتاينىڭ لاگېرلاردىكى زوراۋانلىقلىرىنى

پاش قىلىپ، خىتاينىڭ ئىرقىي قىرغىنچىلىق ۋە ئىنسانىيەتكە قارشى جىنايەتلىرىنى دۆلەتلەرنىڭ پارلامېنتلىرى، ئۇيغۇر سوتى ۋە بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى (ب د ت) گىچە ئېتىراپ قىلىشىدا ھالقىلىق رول ئوينىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇلارنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى بەش مىليون مەھبۇسنىڭ يەتتە يىلدىن بۇيان ئۆچراۋاتقان دوزاخ ئازابىنىڭ پەقەت ئاز بىر قىسمىدىنلا ئىبارەت. ھازىرقى خەۋەرلەرگە قارىغاندا، لاگېردىن بىرلەپ - ئىككىلەپ بوشىتىلغانلارنىڭ خەۋىرىنى ئاڭلاۋاتىمىز، بىز مۇشۇنىڭغا قاراپ ئولتۇرساق بولمايدۇ. ئەگەر ئىرقىي قىرغىنچىلىق ئۇقۇمىنىڭ يادروسىغا بولغان چۈشەنچە ئېنىق بولمىسا، دەۋانىڭ نىشانى كۆچۈپ يۈرىدىغان، ئاساسىي زىددىيەت قايرىلىپ قالىدىغان ياكى ھەممىگە تەڭ ئېسىلىپ، دۈشمەننىڭ ئەجەللىك يېرىنى تاپالمايدىغان ۋەزىيەت كېلىپ چىقىدۇ. تۈتقۇنلارنى قۇتۇلدۇرۇشتا خەلقئارالىق ئىستراتېگىيەلەرگە سەگەك بولۇپ، ماس قەدەمدىكى ھەرىكەت پىلانىمىز بولۇشى ئىنتايىن مۇھىم بولۇپ قالىدى. خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندا يۈرگۈزۈۋاتقان سىياسىتىنى ھازىرغىچە ئامېرىكا ھۆكۈمىتى ۋە توققۇز دۆلەت پارلامېنتى «ئىرقىي قىرغىنچىلىق» دەپ رەسمىي ئېتىراپ قىلىدى، 2021 - يىلى لوندوندا ئېچىلغان خەلقئارالىق ئۇيغۇر سوتىمۇ «ئىرقىي قىرغىنچىلىق ۋە ئىنسانىيەتكە قارشى جىنايەت» دەپ ھۆكۈم چىقاردى، ب د ت كىشىلىك ھوقۇق ئالىي كومىسسارلىقىنىڭ 2022 - يىل 8 - ئايدا ئېلان قىلغان دوكلاتىدا خىتايدىن «تۈتقۇنلارنى شەرتسىز قويۇپ بېرىش» تەلەپ قىلىندى. 2021 - يىل 5 - ئايدا ھۆرمەتلىك مارىكو رۇبيو ئەپەندىنىڭ ئامېرىكا كېڭەش پالاتاسىغا سۇنغان قانۇن لايىھەسىدە «ئۇيغۇر تۈتقۇنلىرىنى قويۇپ بېرىشكە كاپالەتلىك قىلىشنىڭ ئىستراتېگىيەسىنى بەلگىلەش» دېگەن تەكلىپ بار. بۇ دوكلات ئېلان قىلىنىپ قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە ئامېرىكا ھۆكۈمىتى تۈتقۇن قىلىنغان ۋە ئىز - دېرەكسىز يوقىتىۋېتىلگەنلەرنىڭ ئىز - دېرىكىنى قىلىش كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ مەسىلىنى 2022 - يىلى 11 - ئايدا كانادا ۋەكىلى 50 لىك دۆلەتكە ۋاكالىتەن ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. ب د ت نىڭ 2024 - يىلى 1 - ئايدا ئېچىلغان «كىشىلىك ھوقۇقىنى كۆزدىن كەچۈرۈش» يىغىنىدا ئامېرىكا ۋەكىلى خىتايغا قويغان 8 تۈرلۈك تەلەپلىرىدە «تۈتقۇنلار» نى شەرتسىز قويۇپ بېرىشنى بىرىنچى ئورۇنغا قويدى. ئىرقىي قىرغىنچىلىقنى توختىتىش ئۈچۈن ئەمەلىي ھەرىكەتكە ئۆتۈشنى تەشەببۇس قىلىۋاتقان سىياسىيونلارمۇ كۆپىيىۋاتىدۇ. بۇ مەسىلە خەلقئارادا ئاستا بولسىمۇ تەرەققىي قىلىپ مۇشۇ دەرىجىگە كەلدى. خەلقئارادا بولۇۋاتقان بۇ تەرەققىياتلار دەۋايىمىزنى يېڭى بىر سەۋىيەگە تەرەققىي قىلدۇرۇشىمىزغا تۈرتكە بولۇۋاتىدۇ. مۇشۇنداق ئوچۇق بېشارەتلەر بېرىلىۋاتسىمۇ، يول كۆرسىتىلىۋاتسىمۇ، يەنىلا كاللىمىز سەگەكلەشمىسە، دەۋادا قانداق يېڭىلىق بولىدۇ؟ دەۋانى قانداق يەنمۇ يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرەلەيمىز؟ ئۆتكەن يەتتە يىلدا قولغا كەلتۈرۈلگەن نەتىجىلەرنى پەقەتلا دەۋايىمىزنى كەلگۈسىدە تېخىمۇ كۆپ قوللاشقا ئىگە قىلىش ۋە دەۋانى تېخىمۇ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈش ئۈچۈن سېلىنغان ئۇل دېسەك بولىدۇ. ئۆتكەنكى خىزمەتلەرنى يەكۈنلەپ ئالدىمىزدىكى خىزمەتلەرنى پىلانلاشتا ئاساسىي كۆچىمىزنى ئۆتكەنكى خىزمەتلەرنى يەنە تەكرارلاشقا قاراتماي، يېڭىچە تەسەۋۋۇرغا ئىگە، قاراتمىلىقى كۈچلۈك بولغان دەۋا يوللىرىنى پىلانلىشىمىز، ئېلىنىۋاتقان قانۇنلارنىڭ ئۇنۇمىنى كۆرۈش يوللىرىنى ئىزدىشىمىز لازىم.

بىز، «ئىرقىي قىرغىنچىلىق» دېگەن قانداق ئۇقۇم؟ ئۇنىڭ ئاساسلىق ئوبيېكتى نېمە؟ «ئىرقىي قىرغىنچىلىق»تا ئالدى بىلەن نېمىنى ھەل قىلىش كېرەك؟ دېگەن بۇ نۇقتىلارنى

قايتا ئويلىنىپ باقايلى: «ئىرق» دېگەن پەقەتلا ئادەملەرگە قارىتىلغان ئۇقۇم بولۇپ، ئەجدادلىرى ھىر، قانداشلىقى، سىرتقى قىياپىتى، تارىخى، مەدەنىيىتى، ئۆرپ - ئادەتلىرى، تىلى، ياشىغان تۇپراقلىرى، ئېتىقادى ئاساسەن ئوخشاش بولغان ئىنسانلار توپىدىن ئىبارەت. ھازىر ھىز ئىرقىي قىرغىنچىلىقنى دىنسىزلاشتۇرۇش، ئىسلامنى خىتايلاشتۇرۇش، مەدەنىيەت قىرغىنچىلىقى، مەجبۇرىي ئەمگەك دېگەندەك كەڭ دائىرىلىك ئۇقۇملار بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ، ئېڭىمىزدا «ئىرقىي قىرغىنچىلىق» ئۇقۇمى سۇيۇقلانغىلى تۇردى. يۇقىرىقى ئۇقۇملار ئادەمگە مۇناسىۋەتلىك بولسىمۇ، ئادەمنىڭ ھايات - ماماتلىق مەسلىسى ئەمەس. ئىرقىي قىرغىنچىلىقنى توختىتىش دېگەندە يۇقىرىقى كەڭ دائىرىدىكى مەسىلىلەرنىلا تەكتىلەپ قاتمال ۋەزىيەت شەكىللىنىۋاتىدۇ. ۋاقىت ئۇزارغانسېرى تۇرمە ۋە لاگېر تۇتقۇنلىرىنىڭ تەقدىرىگە ئاستا - ئاستا كۆنۈكۈپ قالغاندەكمۇ قىلىمىز، ئادەمنى قۇتقۇزۇش مەسلىسى مۇھىم نۇقتا بولالمايۋاتىدۇ. تۇرمە ۋە لاگېرلاردا ئۇرۇق - تۇغقانلىرى بار قېرىنداشلىرىمىز ئۇلارنىڭ رەسىملىرىنى كۆتۈرۈپ قار - مۇز دېمەي ئايلاپ - يىللاپ نامايىش قىلدى. بۇلارغا ھېسداشلىق قىلساقمۇ ئادەم قۇتقۇزۇش مەسلىسىنى تەشكىلاتلىرىمىز مۇھىم كۈنتەرتىپكە ئەكىلەلمىدۇق. 2021 - يىلى ئۆتكۈزۈلگەن خەلقئارالىق ئۇيغۇر سوتىدا لاگېر شاھىتلىرىدىن سورالغان سوئاللاردىمۇ ئاساسەن لاگېردىكى قىيىن - قىستاقلار، ھەر خىل زوراۋانلىقلار ئاساسلىق تېما بولدى. دېمەك، سوتنىڭ «ئىرقىي قىرغىنچىلىق» ۋە «ئىنسانىيەتكە قارشى جىنايەت» ھۆكمىمۇ ئادەم ئاملىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ چىقىرىلدى. دەۋا ئۇنىۋېرسال بولىدۇ، لېكىن مۇھىم نۇقتىسى بولىدۇ. ئەگەر مەسىلىنىڭ يادروسىغا چۈشەنچە ئېنىق بولمىسا، دەۋانىڭ نىشانى كۆچۈپ يۇرىدىغان، ئاساسىي زىددىيەت قايرىلىپ قالىدىغان ياكى ھەممىگە تەڭ ئېسىلىپ، دۈشمەننىڭ ئەجەللىك يېرىنى تاپالمايدىغان ۋەزىيەت كېلىپ چىقىدۇ. خىتاي تۇرمىلىرىدە، لاگېرلاردا قانۇنسىز تۇتۇپ تۇرۇلۇۋاتقان تۇتقۇنلارنىڭ شەرتسىز قويۇپ بېرىلىشىنى، خىتاي ئۆلكىلىرىگە ئېلىپ كېتىلىپ قۇل بولۇپ ئىشلەۋاتقان مىليون خەلقىمىزنى يۇرت - ماكانلىرىغا قايتۇرۇپ ئائىلىسى بىلەن جەم قىلىشنى تەلەپ قىلىش دەۋايىمىزنىڭ يادروسى بولۇشى لازىم. بىز ھازىر تۇرمە ۋە لاگېرلاردا زادى قانچىلىك ئادەم بار، ئۇلاردىن ئۆلتۈرۈلگەنلىرى قانچە؟ ھازىر ھاياتلىرى قانچە؟ سانىنى بىلمەيمىز. پەقەت ئۇلار ئەركىنلىككە ئېرىشكەندىلا بۇ جىنايەتلەرنىڭ ھەقىقىي كۆلىمىنى ۋە كەلتۈرگەن زىيىنى توغرۇلۇق مەلۇماتقا ئېرىشەلەيمىز، خىتايدىن بۇ ئىشلارنىڭ ھېسابىنى سورىيالايمىز. تۇتقۇنلارنى قۇتۇلدۇرۇش، مەيلى ئۇرۇش ۋاقتى بولسۇن ياكى ھازىرقى ۋاقىتتا بولسۇن، ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىمىز بولۇشى لازىم. ئاران ئون نەچچە مىليون ئادىمى بار مىللەتتە نەدىمۇ نەچچە مىليون تېررورچى بولسۇن؟ ئەگەر بۇنداق كۆپ تېررورچى بولسا خىتايلار شۇنداق خاتىرجەم ياشىيالامتى؟ شۇنداق يۈرەكلىك زورلۇق - زومبۇلۇق قىلالامتى؟ بۇ تەلەپ ئەڭ ئەقەللىي تەلەپ بولۇپ، خەلقئارادىمۇ تېز قوبۇل قىلىنىدۇ. تۇرمە ۋە لاگېرلاردىكى 3 مىليوندىن 5 مىليونغىچە بولغان قېرىنداشلىرىمىز ئاساسەن ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىقلار بولۇپ، خىتاي بۇلارنى چوڭ تەھدىت دەپ تونۇيدۇ. بەلكىم بۇ قېرىنداشلىرىمىزنى خىتايلار روھىي ۋە جىسمانىي جەھەتلەردىن مەجرۇھ قىلىپ بولغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. مەيلى نېمە بولسۇن، ئۇلار بىزنىڭ قان - قېرىنداشلىرىمىز. ئۇلارنىڭ ئۇن - تۇنسىز يوقاپ كېتىشىگە سۈكۈت قىلماسلىقىمىز لازىم.

2. ئۇيغۇرلار خىتاي ئۆلكىلىرىدىكى تۇرمىلەرگە مەخپىي يۆتكەلگەن، كىمنىڭ قەيەردىكى

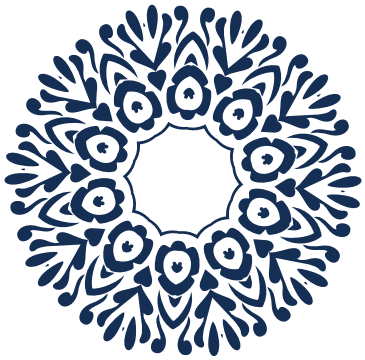
قايسى تۈرمىدە ئىكەنلىكىنى خىتاي ھۆكۈمىتىدىن باشقا ھېچكىم بىلمەيدۇ، ئۆلۈكىمۇ ئۆڭ ئىگىلىرىگە قايتۇرۇلمايدۇ. شۇڭلاشقا، ھەر تۈرلۈك زىيانكەشلىكلەر سەۋەبىدىن ئىز - دېرەكسىز يوق قىلىۋېتىلىشكە تولۇق شارائىت يارىتىلغان. ئۇلار ئۆن - تىنسىز ھالدا ئىسقا ئايلىنىپ كېتىدۇ. ئۇلارنىڭ ھاياتىنى ھەرگىزمۇ باشقا دەۋالار بىلەن تەڭ دەرىجىگە قويۇپ ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. بىزنىڭ يوللىغان دوكلاتلىرىمىزدا ۋە تەلەپلىرىمىزدە، تۇتقۇنلارنى شەرتسىز قويۇپ بېرىش تەلىپىمىز ئاساسلىق ئورۇن ئېلىشى كېرەك. ئەگەر ئامېرىكا ۋە ياۋروپادا، تۇتقۇنلارنى شەرتسىز قويۇپ بېرىش مەسلىسى خۇددى قۇل ئەمگىكىنى چەكلەش قانۇنىدەك قانۇن بولۇپ، خىتاينىڭ ئالدىغا رەسمىي دىپلوماتىيەلىك تەلەپتە قويۇلسا ۋە ئېغىر جازا تەدبىرلىرى يولغا قويۇلسا، دەۋايىمىز ئالدىغا زور بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن بولاتتى. بەزىلەر بۇنداق قانۇن چىقسىمۇ خىتاي ئۇنىڭغا پىسەنت قىلمايدۇ دەيدۇ. ھازىرنىلا ئويلىماي سەل يېراقنى ئويلايلى. ھەر قانداق ئىشنىڭ سوربقى بولغان بىلەن بولمغانلىقىنى نەتىجىسى ئوخشىمايدۇ. سوربقى بولغاندىلا خىتايغىمۇ بەلگىلىك بېسىم پەيدا قىلغىلى، خەلقئارانىمۇ ئەمەلىي ھەرىكەتكە كەلتۈرۈشكە بولىدۇ. خىتاي ئۆلكىلىرىدىكى تۈرمىلەرگە ئېلىپ كېتىلگەن تۇتقۇنلار توغرۇلۇق ئايرىم ۋىجدانسىز خۇمسىلار: «ئۇلارنى بەربىر قۇتۇلدۇرغىلى بولمايدۇ، چەت ئەلدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەزىپىسى پۈرسەت كەلگۈچە ئۆزىنى ساقلاش» دېگەندەك ئىنسانىيلىقتىن ياتلاشقان گەپلەرنى دەپ يۈردى. يەنە بەزىلەر: «ئۇلار تۈرمىدىن قويۇپ بېرىلگەن تەقدىردىمۇ بەربىر نازارەت ئاستىدا ياشايدۇ» دەيدۇ. ئۆز قېرىنداشلىرىمىزنىڭ ھاياتىغا بۇنداق مۇئامىلە قىلمايلى. بۇ، ئۇنداق كەتسە كېتىۋەرسۇن دەيدىغان ئىش ئەمەس، بەلكى نەچچە مىليون ئىنسانىڭ ھاياتى مەسلىسىدۇر. بۇنداق رەزىل ئىدىيەنى بازارغا سېلىش ئۇلارنىڭ ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلىرىغىلا ئەمەس، ئۇلارنىڭ تەقدىرى ئۈچۈن قايغۇرۇۋاتقان بارلىق خەلقىمىزگە قىلىنغان كەچۈرگۈسىز خىيانەتتۇر. ئادەم قۇتقۇزۇش مەسلىسى مۇستەقىللىق يولىمىزدىكى مۇھىم بىر قەدەمدۇر. بىز مۇستەقىللىق يولىدا مۇشۇنداق قەدەملەرنى باسماي تۇرۇپ، ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمەيمىز. مۇستەقىللىق تەلەپ قىلىش ئۆزىمىزنىڭ ئىشى، ھېچكىم بىزنى زورلىمايدۇ. ئۇ پەقەت ئۆزىمىزنىڭ تىرىشىشىمىزغا، بەدەل تۆلىشىمىزگە باغلىق. ئىرقىي قىرغىنچىلىقنى چەكلەش، مىليون ئىنسانىنى قۇتۇلدۇرۇش خەلقئارانىڭ ئىشى، بولۇپمۇ بۇنداق بىر مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالغان ب د ت دەك قانۇنلۇق تەشكىلاتنىڭ بۇرچى ئىدى. ئەپسۇسكى، بۈگۈنكى ب د ت نىڭ بۇنداق بىر جاسارىتى يوق، زەئىپ تەشكىلات بولۇپ قالدى.

3. «ھازىرقى ۋاقىتتا تۈرمە ۋە لاگېردىكى تۇتقۇنلارنى قويۇۋېتىشنىلا تەلەپ قىلىش توغرا ئەمەس، تۇتقۇنلارنىڭ ئىقتىسادى ۋە بىر قاتار تۆلەملىرىنى بىر تۇتاش تەلەپ قىلىشىمىز كېرەك»، «بۇ تەلەپنى ئايرىم تىلغا ئالمىساقمۇ ئىرقىي قىرغىنچىلىقنى توختىتىش تەلىپىمىز تۇتقۇنلار مەسلىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ» دېگەن خاتا كۆز قاراشلارمۇ بار ئىكەن. مۇشۇنداق گەپلەرنى زىيانكەشلىككە ئۇچرىغانلار ئاڭلىسا سىلەرنى كەچۈرەرمۇ؟ ئۇلار ئۇچۇن ئۆز قېرىنداشلىرىنىڭ ھاياتى ھەممىدىن مۇھىم. ھېچكىم قويۇپ بەرسەك مال - مۈلكى ۋە تۆلەملىرى بىلەن قويۇپ بەر، بولمىسا يېتىۋەرسۇن دېمەيدۇ. ئىرقىي قىرغىنچىلىقنى توختىتىش تەلىپىمىز ھەممىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، دەپ، ھەممە دەۋانى يۆگەپ بىر خالتىغا تىقىپ قويساق بولامدۇ؟ دۇنيا دەيدىغان گەپنى دەۋاتىدۇ، ئەمدى گەپ ئۆزىمىزدە قالدى. تۇتقۇنلار مەسلىسىدە ھازىرچە ھەرگىز ھەر خىل تۆلەملەرنى ئالدىنقى شەرت قىلماسلىق كېرەك. خىتايدىن ھېساب ئالدىغان

ئىشلار ئىنتايىن كۆپ: تۇرمىدە، لاگىردا ۋە قامالدا ئۆلتۈرۈلگەنلەرنىڭ قان قەرزىدىن ھېسىاب سورىلىشى لازىم؛ ئۇن - تۇنسىز غايىب قىلىۋېتىلگەنلەرنىڭ ھېسابى سورىلىشى لازىم؛ تۇرمە، لاگىر، ۋە قۇل ئىشچىلارنىڭ جەمئىي سانى ۋە ئۇلار تارتقان خورلۇقلارنىڭ ھېسابى سورىلىشى لازىم؛ ئاتا - ئانىسىدىن ئايرىۋېتىلگەن بىر مىليون نارەسىدە بالىنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ ئاتا - ئانا قېرىنداشلىرىنىڭ تارتقان ئازاب - ئوقۇبەتلىرىدىن كېلىپ چىققان پىسخىك كېسەللىك ئاقىۋەتلىرىدىن ھېساب سورىلىشى لازىم؛ خىتاي ئۆلكىلىرىگە ئېلىپ كېتىلگەن، سېتىۋېتىلگەن نارەسىدىلىرىمىزنىڭ ھېسابى ئېلىنىشى كېرەك؛ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي ئىگىلىكى ۋەيران بولدى، ئائىلىلەر ۋەيران بولدى. بۇلارنىڭ ھېسابى سورىلىشى لازىم؛ يۇقىرىقى جىنايەتلەرنى پىلانلىغان، قوللىغان، ئاكتىپ ئىجرا قىلغان يۇقىرىدىن - تۆۋەنگىچە بولغان خىتايلار جازاسىنى تارتىشى كېرەك. ياشلىرىمىزنىڭ ئىچكى ئەزالىرىنى ئوغرىلىغانلار، ساتقانلار، پىلانلىغانلار ۋە ئالۋاستى دوختۇرلار جازاسىنى تارتىشى كېرەك. ياشلىرىمىزنىڭ ئىچكى ئەزالىرىدىن مەنپەئەتلەنگەنلەر، ھالال ئەزا سودىسىدا مەنپەئەتلەنگەنلەر ئۇلارنىڭ تۇغقانلىرىغا تۆلەم تۆلىشى لازىم. خىتايدىن ھېسابى ئېلىنىدىغان ئىشلارنىڭمۇ ئىلگىرى - كېيىنلىكى بولىدۇ، جىددىيلىك دەرىجىسى ئوخشىمايدۇ. بەزى مۇھىم ئىشلارنىڭ ۋاقتى ئۆتسە ئۆمۈرلۈك ۋىجدان ئازابىدا قالىمىز، خەلقنىڭ نەپرىتىدە قالىمىز. بۇ قېتىمقى ئىرقىي قىرغىنچىلىقنىڭ كۆلىمى، ۋەھشىيلىك دەرىجىسى، داۋاملىشىش ۋاقتى (قاچانغىچە داۋاملىشىدۇ بىلمەيمىز) ئەڭ ئېغىر بولۇۋاتىدۇ. بۇ جىنايەتلەرگە باش پىلانلىغۇچى شى جىنپىڭدىن باشلاپ، خىتاينىڭ پۈتۈن ھۆكۈمەت ئاپپاراتلىرىدىن تارتىپ، تۇرمە ۋە لاگىرلاردىكى گۇندىپايلارغىچە جاۋابكار بولۇشى كېرەك.

خىتاي ھۆكۈمىتى تۇتقۇنلارغا ھەر خىل سىياسىي ۋە ئىقتىسادى «گۇناھ» ئارتقان بولسىمۇ، قېرىنداشلىرىمىزدىن گۇمان قىلماسلىقىمىز لازىم. مەن «گۇناھسىز تۇتقۇنلارنى قويۇپ بېرىش»نى تەلەپ قىلىش دېگەن سۆزدىكى «گۇناھسىز» دېگەن سۆزگىمۇ قارشى. چۈنكى، تۇتقۇنلارنىڭ ۋە قۇللارنىڭ ھەممىسى گۇناھسىز. بۇنى دۇنياغا ئوچۇق جاكارلاپ، خىتايغا يوچۇق قالدۇرماسلىقىمىز لازىم. تۇتقۇنلارنىڭ تۇرمىدىن قويۇپ بېرىلىشىنى ساقلىماسلىقىمىز لازىم. ئۇلارنىڭ تۇرمىدىن قويۇپ بېرىلىشىنى كۈتۈش ئۇلارغا ئارتىلغان تۆھمەتلەرنى ئۈنسىز ئېتىراپ قىلغانغا باراۋەر بولىدۇ.

بۇ ماقالىنى «پىداكار» تەھرىرلىدى.

7

دىياسىپورادىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىگىلىك تىكلەش پۇرسەتلىرى ھەققىدە ئىزدىنىش

دوكتور گۈلناز ئابدۇقادىر

ئۇيغۇر شەخسلىرى ۋە جامائەتچىلىكىنىڭ تارىخىي ۋەتىنى (يەنى شەرقىي تۈركىستان)نىڭ سىرتىدىكى رايونلارغا كۆچۈشى بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان ئۇيغۇر دىياسپوراسى پۈۋل مۇئامىلە تەرەققىياتىغا ئۆزگىرىشچان ۋە مۇرەككەپ ئارقا كۆرۈنۈش ئاتا قىلىدۇ. تارىختىن بۇيان شەرقىي تۈركىستاندا ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى ھازىر دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقالغان بولۇپ، كۆپلىگەن دۆلەتتە مەھەللىلەرنى شەكىللەندۈرمەكتە. بۇ تارقاقلىشىش ئىقتىسادىي پۇرسەت، سىياسىي خىرىس ۋە كۇلتۇرەل جەھەتتە ئويلىنىشقا تېگىشلىك ئىشلار قاتارلىق ھەر خىل ئامىللارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان.

ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تارىخىي ۋە كۇلتۇرەل بايلىقى بىزنىڭ ئۆزگىچە تىلىمىز، ئەنئەنىمىز ۋە مىراسلىرىمىزدا نامايان بولىدۇ. ھالبۇكى، دىياسپورا تەجرىبىسى ئۆزىگە خاس بىر قاتار رىقابەت ۋە پۇرسەتلەرنى (بولۇپمۇ پۈۋل مۇئامىلە تەرەققىياتى جەھەتتە) ئېلىپ كەلدى. بۇ خىل ئارقا كۆرۈنۈشنى چۈشىنىش ئۇيغۇر شەخسلىرىنىڭ ئىگىلىك تىكلەش پۇرسىتى ئۈستىدە ئىزدىنىشى

ۋە ئۆزى جايلاشقان يېڭى دۆلەتتە كارخانا قۇرۇشقا تۇرتكە بولىدىغان ھەربىرتەندۇرگۈچ كۈچ ۋە ئارزۇنى چۈشىنىشتە ئىنتايىن مۇھىم.

دىاسپورادىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مالىيەۋى پۈرسەتلىرى ھەققىدە ئىزدىنىشنىڭ ئەھمىيىتى شۇكى، ئۇ ئۇيغۇرلارنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن كۈچلەندۇرۇش، مەھەللىۋى تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە كۇلتۇرەل كىملىكنى قوغداش يوشۇرۇن كۈچىگە ئىگە. ئىگىلىك تىكلەش ئۇيغۇرلارنى ئىقتىسادىي مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش پۈرستى بىلەن تەمىنلەپلا قالماي، يەنە ئۆزى ياشاۋاتقان دۆلەتنىڭ تېخنىكا ئىقتىسادىي ئەندىزىسىگە تۆھپە قوشۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ.

ئىگىلىك تىكلەش ئۇيغۇر جامائەتچىلىكىدە ئۆز كۈچىگە تايىنىش ۋە ماسلىشىشچانلىقنى يېتىلدۈرۈشنىڭ مۇھىم يولىغا ئايلاندى. شەخسلەر سودا پۈرسىتىنى قوغلىشىش ئارقىلىق، ئۆزلىرىنىڭ ئۆزگىچە كۇلتۇرەل مىراسلىرىدىن پايدىلىنىپ، ھەم باشقا ئۇيغۇرلار بىلەن، ھەم يەرلىكلەر بىلەن ماسلاشقان ھالدا ئىگىلىك تىكلىيەلەيدۇ. بۇ خىل ئىككى تەرەپلىمىلىك ئىقتىسادنى راۋاجلاندۇرۇپلا قالماي، كۇلتۇر ئالماشتۇرۇشنىمۇ ئىلگىرى سۈرۈپ، ئوخشىمىغان جەمئىيەتلەردىكىلەرنىڭ ئۇيغۇر ئەنئەنىسىنى چۈشىنىش ۋە زوقلىنىش دەرىجىسىنى ئاشۇرىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىگىلىك تىكلەش پۈرستى ئۇستىدە ئىزدىنىشى تېخنىكا ئىقتىسادىي تەسىرگە ئىگە. ئۇيغۇر كارخانىچىلارنىڭ يەرلىك ئىقتىسادقا تۆھپە قوشۇشىغا ئەگىشىپ، ئۇلار ئۆزلىرى ياشاۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسىدىكى كەم بولسا بولمايدىغان ھەقدارغا ئايلىنىدۇ. بۇ خىل مۇناسىۋەت كۇلتۇرلەر ئارا دىيالوگنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، قېلىپلاشقان كۆز قاراشلارنى يىمىرىپ، ئۇيغۇر دىياسپوراسىغا بولغان چۈشىنىشنى تېخنىكا چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ.

ماھىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇ خىل پۈل مۇئامىلە پۈرستى ئۇستىدە ئىزدىنىش نوقۇل ئىقتىسادىي تىرىشچانلىق بولماستىن، ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئۇيغۇر دىياسپوراسى بىلەن ئۇلار ھازىر يېڭى يۇرتىمىز دەپ ئاتايدىغان كۆپ خىل جەمئىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ھوقۇققا ئېرىشىش، كۇلتۇر ئالماشتۇرۇش ۋە ئۇزاق مۇددەتلىك باغلىنىشنىڭ يولىدۇر. بۇ خىل نۇقتىئىنەزەر ئارقىلىق، بۇ ماقالىنىڭ كېيىنكى بۆلۈملىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزگىچە كۇلتۇرەل مىراسلىرىدىن ۋە باشقا مۇۋەپپەقىيەت قازانغان دىياسپورا جامائەتچىلىكىدىن ئۆگىنىلگەن تەجرىبە - ساۋاقلاردىن ئىلھام ئېلىنغان ھالدا، ئۇيغۇرلار بۇ پۈرسەتلەرنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا قولغا كەلتۈرەلەيدىغان كونكرېت يول ۋە ئىستراتېگىيەلەر چوڭقۇر مۇھاكىمە قىلىنىدۇ.

1. چەت ئەلدىكى ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ئىقتىسادىي پۈرسەت

چەت ئەلدىكى ئۇيغۇرلار تۇرۇۋاتقان پۈل مۇئامىلە مۇھىتى شەخسلەرنى كۆپ خىل ئىزدىنىش يوللىرى بىلەن تەمىنلەپ، ئىقتىسادنىڭ گۈللىنىشىگە يول ئاچتى. مەيلى ئەنئەنىۋى خىزمەت پۈرستى ئىزدەش ياكى ئىگىلىك تىكلەش بولسۇن، مەۋجۇت تاللاش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى پۈل مۇئامىلە جەھەتتىكى گۈللىنىشنىڭ خاسلاشتۇرۇلغان ئۇسۇلى بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇ يوللارنى تونۇش ۋە چۈشىنىش ئۆزلىرى ياشاۋاتقان دۆلەتلەردە مۇقىم ۋە گۈللەنگەن پۈل

مۇئاملە ئاساسى بەرپا قىلىشنى ئۈمىد قىلىدىغان ئۇيغۇرلار ئۇچۇن ئىنتايىن مۇھىم.

A. بايلىق توپلاش ئىستراتېگىيەسى ۋە ئېھتىمالىي كىرىم مەنبەلىرى

بايلىق توپلاش ئىستراتېگىيەلىك پىلانلاش، ئېھتىياتچان مالىيە باشقۇرۇش ۋە ئوخشىمىغان كىرىم ئېقىملىرىنى بايقاشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كۆپ جەھەتلىك سەپەردۇر. ئۇيغۇرلار گۇرۇپپىلاپ مەبلەغ سېلىش، ئۆي مۇلۈككە مەبلەغ سېلىش ۋە ئىگىلىك تىكلەش قاتارلىق كۆپ خىل بايلىق جۇغلاش ئىستراتېگىيەلىرى ئۇستىدە ئىزدەنسە بولىدۇ. ئىستراتېگىيەلىك مالىيە پىلانى تۈزۈش ئېقتىسادىي مۇقىملىقنى ئىلگىرى سۈرۈپلا قالماي، يەنە ئۇزۇن مۇددەتلىك گۇللىنىشكە زېمىن ھازىرلايدۇ.

ئىگىلىك تىكلەش بايلىق توپلاشنىڭ مۇھىم يولى سۈپىتىدە مۇستەقىل كىرىم يارىتىش يوشۇرۇن كۈچىگە ئىگە. ئۇيغۇر كارخانىچىلار ئۆزلىرىنىڭ ماھارىتى، قىزىقىشى ۋە كۈلتۇرەل مىراسلىرىغا ماس كېلىدىغان ئىگىلىك تىكلىسە بولىدۇ. بۇ مەخسۇس قاراتمىلىق بازارنى نىشانلىغان كىچىك كارخانا بولسىمۇ ياكى تېخنىكا دائىرىلىك ئېقتىسادقا ھەسسە قوشالايدىغان، كۆلىمنى زورايتقىلى بولىدىغان كارخانا بولسىمۇ بولىدۇ. شەكىللەندۈرۈشتىن ئۈمىد بار بولغان كىرىم مەنبەسىنى بايقاش بايلىق توپلاشتىكى ھالقىلىق تەرەپ بولۇپ، بازار ئېھتىياجىنى ۋە پۇرسەتنى ئىنچىكە چۈشىنىشنى تەلەپ قىلىدۇ. تۆۋەندىكىلەر بىر قانچە خىل بايلىق ئېچىش ئىستراتېگىيەسى ۋە ئېھتىمالىي كىرىم مەنبەلىرىدۇر:

(ساغلام تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان شىركەتلەرنىڭ) پاي چېكىگە ياكى ئۆز-ئارا مەبلەغ سېلىش:

ئېھتىمالىي كىرىم مەنبەسى: پاي دارامتى، يەنى پاي باھاسىنىڭ ئۆسۈشىدىن ئېرىشىلگەن كاپىتال. ئۆز-ئارا مەبلەغ سېلىشتىن قولغا كەلتۈرۈلگەن پايدا، پۇل مۇئاملە قوراللىرىنى سېتىشتىن قىلىنغان پايدا.

ئۆي - مۈلۈككە مەبلەغ سېلىش ۋە ئېچىش:

ئېھتىمالىي كىرىم مەنبەسى: مۇلۈك ئىجارە كىرىمى، ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ مۇلۈك قىممىتىنىڭ ئېشىشى. مۇلۈك ئېچىش تۈرلىرىنىڭ پايدىسى ۋە تامامىلانغان تۈرلەرنىڭ ئىجارە كىرىمى.

ئىگىلىك تىكلەش:

ئېھتىمالىي كىرىم مەنبەسى: تىجارەتتىن قىلىنىدىغان پايدا.

قوشۇمچە كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىش:

ئېھتىمالىي كىرىم مەنبەسى: قوشۇمچە تىجارەتلەردىن قىلىنىدىغان كىرىم.

مائارىپقا مەبلەغ سېلىش:

ئېھتىمالىي كىرىم مەنبەسى: مائارىپ ۋە ماھارەت يېتىلدۈرۈش ئارقىلىق ئاشىدىغان تاپاۋەت قىلىش يوشۇرۇن كۈچى.

پاسسىپ كىرىم ئېقىمى:

ئېھتىمالىي كىرىم ئېقىمى: نەشر ھەققى ياكى ئىجازەتنامە قاتارلىق پاسسىپ كىرىم ئېقىملىرىنى بارلىققا كەلتۈرۈش.

ياشانغاندا كۆتۈنۈش پۈلى:

ئېھتىمالىي كىرىم مەنبەسى: 401 (k)، IRA ياكى باشقا كۆتۈنۈش پىلانىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پېنسىيە پۇلىدىن قىلىنىدىغان كىرىم.

ئەقلىي مۇلۈك يارىتىش ۋە سېتىش:

ئېھتىمالىي كىرىم مەنبەسى: كىتاب، پاتېنت، يۇمشاق دېتال ياكى باشقا ئەقلىي مۇلۈكلەرنى سېتىشتىن قىلىنىدىغان پايدا.

شىفىرلىق پۇللارغا (Cryptocurrency) مەبلەغ سېلىش:

ئېھتىمالىي كىرىم مەنبەسى: شىفىرلىق پۇللارنىڭ قىممىتىنىڭ ئېشىشى قاتارلىقلاردىن ئېرىشىلىدىغان كاپىتال.

ئالاھىدە ئىجازەتنامە:

ئېھتىمالىي كىرىم مەنبەسى: ئالاھىدە ئىجازەتلىك تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىشتىن كېلىدىغان پايدا.

مەسلىھەتچىلىك ۋە ئەركىن كەسىپ:

يوشۇرۇن كىرىم مەنبەسى: مەلۇم كەسىپتە مەسلىھەت بېرىش ياكى ئىختىيارىي مۇلازىمەتتىن قىلىنىدىغان كىرىم.

تور دەرسلىكى ۋە ئېلېكترونلۇق ئۆگىنىش:

ئېھتىمالىي كىرىم مەنبەسى: تور دەرسلىكى ۋە ئوقۇتۇش مەزمۇنلىرىنى سېتىش ئارقىلىق كىرىم قىلىش.

دىققەت قىلىشقا تېگىشلىكى شۇكى، بۇ ئىستراتېگىيەلەرنىڭ ئۇنۇمى يەككە ئەھۋالغا، خەتەرگە بەرداشلىق بېرىش ئىقتىدارىغا ۋە بازار شارائىتىغا ئاساسەن پەرقلىنىشى مۇمكىن. ئىستراتېگىيەنى كۆپ خىللاشتۇرۇش كۆپىنچە ھاللاردا خەتەرنى تىزگىنلەش ۋە ئومۇمىي بايلىق توپلاش ئەھۋالىنى ياخشىلاشتىكى ئاقىلانە ئۇسۇلدۇر. بۇنىڭدىن باشقا، كەسىپي مالىيە خادىملىرىدىن مەسلىھەت سوراش شەخسىي مالىيە نىشانى ۋە ئەھۋالىغا ئاساسەن

خاسلاشتۇرۇلغان يېتەكچىلىك بىلەن تەمىنلىيەلەيدۇ.

B. مائارىپ ۋە ماھارەت تەرەققىياتىنىڭ مالىيە ئىستىقبالىنى ياخشىلاشتىكى رولى

مائارىپ ۋە ماھارەت تەرەققىياتى چەت ئەلدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مالىيە ئىستىقبالىنى ياخشىلاشنىڭ ئۇل تېشىدۇر. مائارىپقا مەبلەغ سېلىش تېخىمۇ كەڭ دائىرىدىكى ئىشقا ئورۇنلىشىش پۇرسىتى بىلەن تەمىنلەپلا قالماي، يەنە شەخسىلەرنى سودىدا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىش ئۇچۇن زۆرۈر بولغان بىلىم ۋە تەجرىبە بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئۆزى يەرلەشكەن دۆلەتنىڭ تىلىنى پۇختا ئىگىلەش، شۇنداقلا كەسىپكە مۇناسىۋەتلىك ماھارەتلەرنى يېتىلدۈرۈش ئىشقا ئورۇنلىشىش پۇرسىتىنى ئاشۇرۇپ، سودا مۇھىتىغا ئۇنۇملۇك ئىشتىراك قىلىشقا قولايلىق يارىتىدۇ.

تېز ئۆزگىرىۋاتقان دۇنيا ئىقتىسادىدا، ئۇزلۇكسىز ئۆگىنىش ۋە ماھارەتنى يۇكسەلدۈرۈش ئالاھىدە مۇھىم. ئۇيغۇرلار مائارىپ پۇرسىتى، كەسىپي مەشىق ۋە كەسىپي تەرەققىيات پروگراممىلىرىدىن پايدىلىنىپ، كەسىپ يۇزلىنىشىگە ۋە تېخنىكا تەرەققىياتىغا ماسلىشالايدۇ. شەخسىلەر مۇناسىۋەتلىك ماھارەتلەرنى پۇختىلاش ئارقىلىق، ھەر ساھەگە قىممەتلىك تۆھپە قوشالايدۇ ھەمدە شۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي ئىستىقبالىنى ياخشىلىيالايدۇ.

يېغىپ ئېيتقاندا، چەت ئەلدىكى ئۇيغۇرلار پايدىلىنالايدىغان پۇل مۇئامىلە يوللىرى ئەنئەنىۋى ئىشقا ئورۇنلىشىشتىن ئىگىلىك تىكلەشكىچە بولغان بىر قاتار پۇرسەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بايلىق توپلاش ئىستراتېگىيەسى ئىنچىكە پىلانلاش ۋە كۆپ خىللاشتۇرۇشنى تەقەززا قىلىدىغان بولۇپ، مائارىپ ۋە ماھارەت يېتىلدۈرۈش بۇ يوللاردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشتا ئىنتايىن مۇھىم. بۇ ماقالىنىڭ قالغان قىسمى ئىگىلىك تىكلەشنىڭ ئىنچىكە نۇقتىلىرىغا تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ كىرىدۇ، بۇ جەھەتتە مۇۋەپپەقىيەت قازانغان دىياسپورالاردىن ئۆرنەك ئالىدۇ ھەمدە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆزگىچە كۇلتۇرەل ئارقا كۆرۈنۈشىنى نەزەردە تۇتىدۇ.

2. چەت ئەلدىكى ئۇيغۇرلاردىكى كارخانىچىلىق روھى

ئىگىلىك تىكلەش ۋە ئۇنى داۋاملاشتۇرۇشتىكى ربقابەت ۋە پۇرسەتلەر

A. ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى كارخانىچىلىق روھى ھەققىدە مۇلاھىزە

ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ئىگىلىك تىكلەش روھى ماسلىشىچانلىق، ئىجادچانلىق ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ئارزۇسىنىڭ نامايەندىسىدۇر. چەت ئەلدىكى ئۇيغۇرلار كۇلتۇرەل مىراسلارنىڭ، ماسلىشىچانلىقنىڭ ۋە ئىقتىسادىي مۇستەقىللىقنى قوغلىشىشنىڭ تۇرتكىسىدە، ئىگىلىك تىكلەشكە قارىتا كۆرۈنەرلىك مايىللىقنى نامايان قىلدى. بۇ بۆلۈمدە ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ئىگىلىك تىكلەش مۇھىتى ئۇستىدە ئىزدىنىلىپ، بۇ روھقا ھەسسە قوشىدىغان ئاملىلار يورۇتۇلۇپ، ئۇنىڭ سودا پائالىيىتىگە كۆرسىتىدىغان تەسىرى مۇھاكىمە قىلىنىدۇ. مەن ئامېرىكىنىڭ ۋاشىنگتون رايونىدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن ئۆزئارا پىكىر

ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ ئىمپورت - ئېكسپورت، قۇرۇلۇش، ئىشكاپ ياساش، توپ سېتىش سودىسى، رەقەملىك سېتىش، گۇل دۇكىنى، توي تەشكىللەش ۋە بېزەش، ماشىنا ئىجارە بېرىش، ماشىنا رېمونت قىلىش، قاتناش مۇلازىمتى، نەقلىيات (نەقلىيات ــ ئادەم، يۈك قاتارلىقلارنى بىر جايدىن يەنە بىر جايغا يۆتكەش ئىشى، « ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» دىن. شەرقىي تۈركىستان خىتاي كومپارتىيەسى تەرىپىدىن بېسۋېلىنىشىنىڭ ئالدىدا ۋە يېڭى بېسۋېلىنغان چاغلاردا بۇ سۆز خېلى كەڭ ئىشلىتىلگەن بولۇپ، كېيىن «قاتناش نازارىتى» دەپ ئاتالغان ئورۇن ئەسلىدە «نەقلىيات نازارىتى» دەپ ئاتالغان، ت) شىركىتى، Airbnb ئىجارىچىلىقى قاتارلىق كۆپ خىل سودا پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى بايقىدىم.

B. مۇۋەپپەقىيەتلىك ئۇيغۇر كارخانىلىرىنىڭ مەخسۇس مىسال تەتقىقاتى

ئۇيغۇر جامائەتچىلىكىنىڭ ئىگىلىك تىكلەش مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى تېخىمۇ چوڭقۇر چۈشىنىش ئۈچۈن، مۇۋەپپەقىيەتلىك ئۇيغۇر كارخانىلىرىنىڭ مىساللىرىنى مەخسۇس تەتقىق قىلىش تولىمۇ مۇھىم. بۇ مىساللار ئۇيغۇر كارخانچىلارنىڭ يېمەكلىك، پارچە سېتىش، تېخنىكا ۋە كۇلتۇرىنى قوغداش قاتارلىق ساھەلەردە ئېلىپ بارغان تۇرلۇك ئىگىلىك تىكلەش ئۇرۇنۇشلىرىنى يورۇتۇپ بېرىدۇ. بىز بۇ كارخانىلارنىڭ ھېكايىلىرىگە چوڭقۇر چۆكۈش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ غەلىبىسىگە تۇرتكە بولغان ئىستراتېگىيەلەرنى، ئۇلار يەڭگەن خىرىسلارنى ۋە يېڭىلىق يارىتىش ئۇسۇللىرىنى بايقىيالايمىز. بۇ يەردە بىز نەزىرىمىزنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى، نوقۇل ھالدا يېمەك - ئىچمەك ماكانى بولۇپلا قالماستىن، ئۆز نۆۋىتىدە يەنە كۇلتۇرەل ئۇلىنىشى رولىنى ئويناپ، ئۇيغۇر تائاملىرى ۋە ئەنئەنىلىرىنى تېخىمۇ كۆپ كىشىلەرگە تونۇشتۇرىدىغان بىر ئاشخانىغا ئاغدۇرىمىز. يەنە بىر مىسال تەتقىقاتىدا، بىز ئۇيغۇر كارخانچىلار قۇرغان تېخنىكا كارخانىسىنى چوڭقۇر كۆزىتىپ، ئۇلارنىڭ قانداق قىلىپ خىرىسقا ماھىرلىق بىلەن تاقابىل تۇرغانلىقى ھەمدە ئۇلارنىڭ رىقابەت كۈچلۈك بولغان يۇقىرى تېخنىكا ساھەسىدە ئۆزىگە تۇشلۇق ئورۇن تېپىش ئۈچۈن ئۆزگىچە نۇقتىئىنەزەرلەردىن قايسى تەرزدە ئىستراتېگىيەلىك پايدىلانغانلىقىنى يورۇتۇشقا تىرىشتۇق. بۇ قالتىس تىرىشچانلىقلار ھەققىدە تولۇق چۈشەنچىگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن بۇ ئىككى مىسال تەتقىقاتىغا مۇراجىئەت قىلىنىڭ.

1 - مىسال: مىم غىزالىرى (Mim's Food) – ئامېرىكا ۋىرجىنىيە ئىشتاتىنىڭ فەيىرفەكس شەھىرىدىكى ئۇيغۇر ئاشخانىسى

تونۇشتۇرۇش:

مەخسۇس ئۇيغۇر تائاملىرى بىلەن تەمىنلەيدىغان «مىم غىزالىرى» ۋىرجىنىيە ئىشتاتىنىڭ فەيىرفەكس شەھىرىدىكى لەززەتلىك تائام جەمگاھىدۇر. ئۇلارنىڭ تور بېتىدە كۆرسىتىلگەندەك، بۇ كارخانىنىڭ ئاساسىدىكى ھېرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ تاماق ئېتىشكە بولغان چوڭقۇر شەخسىي رىشتە ھەمدە «تاماق ئېتىش – تاماق شەجەرىسىگە ئەگىشىشتىن

هالقىغان پائالىيەتتۇر» دېگەن چۈشەنچىدۇر. بۇ ئاشخانىنىڭ خوجايىنى تاماق ئېتىشنى بىر خىل سەنئەت، دەپ قارايدۇ. بۇ خىل سەنئەتتە، قىزغىنلىق بىلەن ئىشتىياق بىرلىشىپ، ئۆزگىچە تەم ھاسىل قىلىدۇ، بۇ گويا سەنئەتكارنىڭ گۈزەل ۋە ئۇنتۇلغۇسىز بىر پەيتنى بارلىققا كەلتۈرگىنىگە ئوخشايدۇ.

ئارقا كۆرۈنۈش:

2019 - يىلى فاروق بىلەن نايىمەدىن ئىبارەت جۈشقۇن ياشلار تەرىپىدىن ئېچىلغان «مىم غىزالىرى» بۇ سەپەرنى باشلىغاندا، خىتاي ۋىروسى ۋاباسىنىڭ يەر شارى مىقياسىدا يامراپ كېتىشىنى پەملىمىگەنىدى. نايىمەنىڭ تاماق ئېتىشكە ئامراقلىقى، شۇنداقلا ئۇيغۇر تائاملىرىنى ۋە كۈلتۇرىنى فەيرفەكىس ناھىيەسىدىكى كۆپ خىل مەھەللىلەرگە تونۇشتۇرۇش جەھەتتىكى بۇرچ تۇيغۇسى بۇ ئاشخانىنى ئېچىشتىكى ھەربىر تەلەندۇرگۈچ كۈچ ئىدى.

نىشان:

«مىم غىزالىرى» نىڭ «ئۇيغۇر تائاملىرى ئارقىلىق يەرلىك ئاھالىلەرنى ئۇيغۇر خەلقى ۋە كۈلتۇرى بىلەن تونۇشتۇرۇش» تىن ئىبارەت ئۇلۇغ نىشانى بار. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلارنىڭ نىشانى ئۆزلىرىنىڭ مالىيە ئەھۋالىنى ياخشىلاشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئۇلار بەش يىل ئىچىدە سېتىش سوممىسىنى 1 مىليون دوللارغا يەتكۈزۈشنى كۆزلىگەن.

خىرىسلار:

كۈتۈلمىگەن خىتاي ۋىروسى ۋاباسى زور خىرىس پەيدا قىلىپ، داڭلىق رېستورانلارنىڭمۇ بىر مەھەل تاقىلىپ قېلىشىغا سەۋەب بولدى. بۇنىڭدىن سىرت، يەرلىك ئاھالىلەر ئۇيغۇرلارنى ۋە ئۇلارنىڭ تاماقلىرىنى تۇنۇك بىلمىگەچكە، «مىم غىزالىرى» كۈچلۈك بازار ئېچىش ئېھتىياجىغا دۇچ كەلدى. ئۇلارنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئىستراتېگىيەلىرى ھەر خىل ئىجتىمائىي ئالاقە سۇپىلىرىدىن پايدىلىنىپ، ھەمبەھرلىگەنلەرنى مۇكاپاتلاش ۋە خېرىدارلارنىڭ ئالقىشىغا تايىنىش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. بۇنىڭدىن سىرت، مەشغۇلاتتىكى خىرىس تەرىبىيەلەنگەن ئاشپەز ۋە خىزمەتچىلەرنى تېپىش قىيىنچىلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

ئىستراتېگىيە:

«مىم غىزالىرى» خىرىسلارنى يېڭىش ئۈچۈن مۇنداق بىر ئىستراتېگىيەلىك ئۇسۇلنى بارلىققا كەلتۈردى. بۇ رېستورانغا مۇۋاپىق كىشىلەرنى تەكلىپ قىلىش، 6 - 8 ئايلىق ئاشپەز تەربىيەلەش پروگراممىسىنى يولغا قويۇش ۋە رەقەملىك بازارچىلىقنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىشنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. فاروقنىڭ تېخنىكا ساھەسىدىكى ئالاھىدىلىكى ۋە پىشىق كومپيۇتېر ماھارىتى تەشۋىقاتتا رەقەملىك سۇپىلاردىن پايدىلىنىش جەھەتتە مۇھىم رول ئوينىدى.

ئۇتۇقلار:

نۆۋەتتە «مىم غىزالىرى» فەيرفەكس رايونىدىكى ئەڭ ئاۋات ئاشخانىغا ئايلانىدى. ئۇلارنىڭ ئىستراتېگىيەلىك پلانىنىڭ يولغا قويۇلۇشى ياخشى تەربىيەلەنگەن ئاشپەز ۋە خىزمەتچىلەر قوشۇننى بارلىققا كەلتۈردى. ئىقتىسادىي مۇۋەپپەقىيەت فەيرفەكس ناھىيەسىنىڭ بايلار رايونىدىكى مۇلۈك ئىگىلىرىنى ئازادە تۇرمۇش بىلەن تەمىنلەپلا قالماي، يەنە جەمئىيەتتىكى باشقا كىشىلەرنىمۇ خىزمەت پۇرسىتى بىلەن تەمىنلىدى. «مىم غىزالىرى» قىزغىنلىق، ئىستراتېگىيەلىك پلانلاش ۋە ئاشپەزلىك ماھارىتىنى ۋايىغا يەتكۈزۈش ئۈچۈن تىرىشىش ئارقىلىق ماسلىشىچانلىق ۋە مۇۋەپپەقىيەتنى قولغا كەلتۈرگىلى بولىدىغانلىقنىڭ ئىسپاتىدۇر.

2 - مىسال: ئامېرىكا ۋىرجىنىيە ئىشتاتى شانتىلى شەھىردىكى «تېخنىكا ھالقىسى» (TechCircle) مائارىپ مەركىزى

ئارقا كۆرۈنۈشى:

«تېخنىكا ھالقىسى» 2019 - يىلى شەپقەت ۋە ئىرپان تەرىپىدىن قۇرۇلغان تېخنىكىۋى مائارىپ مەركىزىدۇر. ئەسلىدە باشقا بىر تېخنىكا شىركىتىدە يىلىغا 100 مىڭ دوللار كىرىم قىلىۋاتقان بۇ بىر جۈپ ياش ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى ياخشىلاش ھەمدە IT ئارقا كۆرۈنۈشى بولمىغان كىشىلەرنىمۇ ئاشۇنداق پۇرسەت بىلەن تەمىنلەشنى كۆزلىگەنىدى.

بۇرچ ۋە نىشان:

«تېخنىكا ھالقىسى» نىڭ غايىسى ھەممە ئادەمنى ئۆز ئارزۇسىدىكى خىزمەتنى قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش، تېخنىكا ساھەسىدە ئىككىنچى پۇرسەتنى ئىزدەۋاتقانلار ئۈچۈن «ئۈمىد چىرىغى» بولۇشتۇر. ئۇلارنىڭ نىشانى ماھارەت پەرقىنى كىچىكلىتىش، پەن - تېخنىكا مائارىپىنى ئاممىباباللاشتۇرۇش، شۇنداقلا ئۇيغۇر ۋە باشقا ئوقۇغۇچىلارنىڭ كەسىپ ئالماشتۇرۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئىستراتېگىيەلىك تۈتۈم:

«تېخنىكا ھالقىسى» ئۆز مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، كۆپ جەھەتلىك ئىستراتېگىيەنى قوللانغان. ئۇلار يەرلىك ئوقۇغۇچىلارنى كىچىك سىنىپلاردىكى يۈزتۇرانە دەرسلەر بىلەن، يىراقتىكى ئوقۇغۇچىلارنى بولسا بىرگە بىر يېتەكچىلىك ۋە تور دەرسلىكى بىلەن تەمىنلەيدۇ. شەپقەت بىلەن ئىرپان كەسىپي مەسلىھەتچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىش، تەرجىمھال تەييارلاشقا ياردەملىشىش ۋە داۋاملىق ئۆگىنىش ئارقىلىق ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىۋاتقان بۇ ساھەنىڭ رىتىمىغا يېتىشىپ مېڭىشقا كاپالەتلىك قىلىدى.

خىرىسلار ۋە ئىستراتېگىيەلەر:

ئۆزگىرىشچان تېخنىكا ساھەسىدە مەشغۇلات قىلىۋاتقان «تېخنىكا ھالقىسى» ساھەنىڭ ئۆزگىرىش رېتىمىغا يېتىشىش ۋە كۆپ خىل تاماشىبىنلارنى جەلپ قىلىش جەھەتتە خىرىسلارغا دۇچ كەلدى. ئۇلار ئۇزلۇكسىز يېڭىلىق يارىتىش، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ۋە ئۇنۇملۈك سېتىش ئىستراتېگىيەسىنى يولغا قويۇش ئارقىلىق بۇ مەسىلىنى ھەل قىلدى. ئۇلار داۋاملىق تۇردە سۈپەتلىك مائارىپ، سىغدۇرۇشچانلىق ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ مۇۋاپىقلىشىنى ئۆزلىرىنىڭ يېتەكچى پىرىنسىپى قىلماقتا.

ئۇتۇقلار:

يېقىنقى بەش يىلدا، «تېخنىكا ھالقىسى» 400 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچىنى تەربىيەلەپ، ئوقۇش پۈتتۈرۈش نىسبىتىنى توقسان پىرسەنتكە يەتكۈزدى. بۇ مەركەزدىن ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوتتۇرىچە يىللىق مائاشى 120 مىڭ دولار بولۇپ، ئۇلارنىڭ بۇ يەردىكى تەربىيەلىنىش ھەققى 9000 دولار بويىچە ھېسابلىغاندا، مەبلەغنىڭ پايدا بېرىش نىسبىتى 1233 پىرسەنتتۇر. ئىككى يىلدا بىر مىليون دوللارلىق كىرىم نىشانغا يەتكەن «تېخنىكا ھالقىسى» مەركىزىنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار 2024 - يىلىنىڭ ئالدىنقى ئىككى ئېيىدا يىگىرمىدىن ئارتۇق خىزمەت تەكلىپى تاپشۇرۇۋالدى.

تەسىرى ۋە سىجىللىق:

«تېخنىكا ھالقىسى» نىڭ مۇۋاپىقلىشىش قۇرغۇچىلارنىڭ ئېقتىسادىي گۈللىنىشى بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايدۇ. ئۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەھمىيەتلىك خىزمەت تېپىشىغا يارەدەم بېرىشتىكى ھالقىلىق كۈچكە ئايلاندى. مارکا قىممىتى شىددەت بىلەن ئېشىپ، «تېخنىكا ھالقىسى» نى تېخنىكا مائارىپى ساھەسىدىكى داڭلىق نامغا ئايلاندۇردى. ئۇلار مەزكۇر ساھەدىكى خىرىسلارغا قارىماستىن، يەنىلا كېيىنكى ئەۋلاد تېخنىكا كەسىپى خادىملىرىنى مەيدانغا چىقىرىش ئۈچۈن تىرىشماقتا.

خۇلاسە:

«تېخنىكا ھالقىسى» قولايلىق تېخنىكا مائارىپىنىڭ ئۆزگەرتكۈچ كۈچ ئىكەنلىكىنى نامايان قىلدى. بۇ مەركەز ئىستراتېگىيەلىك پىلانلار، مۇنەۋۋەر بولۇشقا بەل باغلاش ۋە دىققەتنى ئوقۇغۇچىلارنىڭ مۇۋاپىقلىشىتىگە مەركەزلەشتۈرۈش ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ مالىيەۋى نىشانىنى ئىشقا ئاشۇرۇپلا قالماي، تېخنىكا كەسىپىنىڭ كەلگۈسىنى شەكىللەندۈرۈشتىكى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچكە ئايلاندى. بۇ مەخسۇس مىسال تەتقىقاتىدا كۆرسىتىلگىنىدەك، «تېخنىكا ھالقىسى»نىڭ تېخنىكا مائارىپىنى ئاممىباباشتۇرۇش ئۇرۇنۇشى بۇ مەركەزنىڭ قۇرغۇچىلىرىنىڭ تۇرمۇشىغا تەسىر كۆرسىتىپلا قالماي، ئوقۇغۇچىلارنىڭ مۇۋاپىقلىشىتە قازىنىشىدىمۇ زەنجىرسىمان تەسىر پەيدا قىلىپ، بۇ مەركەزنى تېخنىكا مائارىپىنىڭ باشلامچىلىرىدىن بىرىگە ئايلاندۇردى.

C. ئىگىلىك تىكلەش ۋە ئۇنى داۋاملاشتۇرۇشتىكى خىرىس ۋە پۇرسەتلەر

گەرچە ئىگىلىك تىكلەش سەپىرى كىشىگە ئۈمىد بېغىشلىسىمۇ، ئەمما يەنىلا خىرىسلاردىن خالىي ئەمەس. ئۇيغۇرلار چەت ئەلدە ئىگىلىك تىكلەش ۋە ئۇنى داۋاملاشتۇرۇشتا ھەم ئۇنۇمبرسال، ھەم كۈلتۇرەل توسالغۇلارغا دۇچ كەلمەكتە. بۇ خىرىسلار ناتونۇش نازارەت قىلىپ باشقۇرۇش مۇھىتىغا ماسلىشىش، مالىيە بايلىقىغا ئېرىشىش ۋە سودا پائالىيەتلىرىگە تەسىر كۆرسىتىدىغان كۈلتۇرەل ئادەت مەسىللىرىنى ھەل قىلىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تىل توسالغۇسى ۋە كۈلتۇر پەرقى تېخىمۇ كۆپ توسالغۇلارنى پەيدا قىلالايدىغان بولغاچقا، ئالاقىلىشىش ۋە ئىجتىمائىي باردى - كەلدىلەر ئۈچۈن ئىنچىكە تەدبىر قوللىنىش زۆرۈر.

ھالبۇكى، بۇ خىرىسلار ئۆسۈپ يېتىلىش ۋە ماسلىشىش پۈرسەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئۇنۇقلۇق ئۇيغۇر كارخانىچىلار ھەمىشە قىينچىلىق ئالدىدا ئۆزىنىڭ ماسلىشىچانلىقىنى نامايان قىلىپ، خىرىسلاردىن ئۆگىنىش تەجرىبىسى ۋە يېڭىلىق يارىتىش پۈرسىتى سۈپىتىدە پايدىلىنىدۇ. جەمئىيەتنىڭ قوللىشى ۋە مۇناسىۋەت تورى توساقلارنى يېڭىش، يېتەكچىلىك، ھەمكارلىق ۋە ئورتاق بايلىق بىلەن تەمىنلەشتە مۇھىم رول ئويناىدۇ.

ئۇيغۇر كارخانىلىرىنىڭ ئالدىدىكى پۈرسەت ئىقتىسادىي مۇۋەپپەقىيەتتىن ھالقىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇلار ئۆز نۆۋىتىدە يەنە كۈلتۇر ئالماشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈپ، كەڭ جەمئىيەتنىڭ ئۇيغۇر ئەنئەنىسىگە بولغان تونۇشىنى چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ. ئۇيغۇر كارخانىچىلار خىرىسلارغا تاقابىل تۇرۇش ۋە ھەمكارلىق پۈرسىتىنى چىڭ تۇتۇش ئارقىلىق، ئۇنۇقلۇق كارخانىلارنى ۋۇجۇدقا چىقىرىپلا قالماي، ئۆز كۈلتۇرىنىڭ ۋەكىلىگە ئايلىنالايدۇ ھەمدە ئۆزلىرى تۇرۇۋاتقان دىياسپورا جەمئىيىتىنىڭ رەڭدارلىقىنى ئاشۇرالايدۇ.

كېيىنكى بۆلۈملەردە، ئۇيغۇر دىياسپوراسى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىگىلىك تىكلەش تەجرىبىلىرىدىن ئالالايدىغان ساۋاقلارنى مۇلاھىزە قىلىمىز، شۇنداقلا كارخانا قۇرۇش ۋە ئۇنى داۋاملاشتۇرۇش جەھەتتىكى خىرىسلارنى يېڭىش ئىستراتېگىيەلىرىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ مۇھاكىمە قىلىمىز.

3. يەھۇدىي دىياسپوراسىدىن ئېلىنىدىغان ساۋاقلار

A. يەھۇدىي دىياسپوراسى قوللانغان مالىيە ئىستراتېگىيەسى ھەققىدە سېلىشتۇرما تەھلىل

يەھۇدىي دىياسپوراسى قوللانغان پۈل مۇئامىلە ئىستراتېگىيەسىنى سېلىشتۇرۇپ تەھلىل قىلغاندا، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي مۇۋەپپەقىيىتىگە ھەسسە قوشقان پىرىنسىپ ۋە ئەمەلىيەتنىڭ كۆپ خىللىقى نامايان بولىدۇ. دۇنيا مىقياسىدىكى يەھۇدىي دىياسپوراسى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىگىلىك تىكلەش مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە، كۈچلۈك مائارىپ سىستېمىسىغا ۋە ئۇزۇن مۇددەتلىك پىلانغا ئەھمىيەت بېرىدىغان كۈلتۇرگە ئىگە. بۇ بۆلۈم يەھۇدىي دىياسپوراسىنىڭ پۈل مۇئامىلە ئىستراتېگىيەسىنىڭ مۇھىم تەرەپلىرىگە چوڭقۇر چۆكۈپ، ئۇيغۇر دىياسپوراسىنى قىممەتلىك چۈشەنچىلەر بىلەن تەمىنلەيدۇ.

B. ئىگىلىك تىكلەش، مائارىپ ۋە ئۇزۇن مۇددەتلىك پىلانلاشتىكى مۇھىم ساۋاقلارنى ئايدىڭلاشتۇرۇش

ئىگىلىك تىكلەش: يەھۇدىي دىياسپوراسى كۆچلۈك ئىگىلىك تىكلەش روھىغا ئىگە بولۇپ، بۇ خىل روھ ئۇلارنىڭ تۇرلۇك ساھەلەردىكى ئۇتۇقلۇق كارخانىلىرىدا ئىپادىلىنىدۇ. بازار پۇرسىتىنى بايقاش، ھېسابلانغان خەتەرگە تەۋەككۇل قىلىش ۋە يېڭىلىق يارىتىشنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى تەجرىبە - ساۋاقلار ئۇيغۇر كارخانىچىلارنى تەرەققىيات پىلانى بىلەن تەمىنلەيدۇ. يەھۇدىيلارنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى كارخانىلارغا قارىتىلغان مەخسۇس مىسال تەتقىقاتى مۇۋەپپەقىيەتنىڭ كۆپ خىل يولىنى كۆرسىتىپ، ماسلىشىشچانلىق ۋە بازار دىنامىكىسىنى ئېنىق چۈشىنىشنىڭ مۇھىملىقىنى تەكىتلەيدۇ.

مائارىپ: مائارىپ ئەزەلدىن ئىلمىي ئەۋزەللىك ۋە ماھارەت يېتىلدۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىدىغان يەھۇدىي كۇلتۇرىنىڭ ئۇل تاشلىرىدىن بىرىدۇر. يەھۇدىي دىياسپوراسى ئۆگىنىشنى مۇھىم بىلىدىغان بولۇپ، بۇ ئۇلارنىڭ مائارىپ سەۋىيەسىنىڭ ئېشىشىغا تۇرتكە بولغان. ئۇيغۇرلار بۇ خىل مەرپەتپەرۋەرلىكتىن ئىلھام ئېلىپ، بىلىمنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش ۋە ئىگىلىك تىكلەش جەھەتتىكى تۇرتكىلىك رولىنى چۈشىنەلەيدۇ. مائارىپقا مەبلەغ سېلىش شەخسىي تەرەققىيات ئىستراتېگىيەسى بولۇپلا قالماي، ئۆز نۆۋىتىدە يەنە جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈنمۇ كاتالىزاتورلۇق رول ئويناىدۇ.

ئۇزۇن مۇددەتلىك پىلانلاش: يەھۇدىي دىياسپوراسى ئۆزلىرىنىڭ ئىنچىكە ئۇزۇن مۇددەتلىك پىلانلاش ئادىتى بىلەن داڭلىق بولۇپ، بۇ پىلانلار پۈل مۇئامىلە مۇقىملىقى، جەمئىيەت تەرەققىياتى ۋە ئەۋلادلار ئارا بايلىق باشقۇرۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كېلەچەككە يۈزلەنگەن تەپەككۇر ئەندىزىسى ۋە ئىستراتېگىيەلىك مالىيە پىلانلاش ئادىتى يېتىلدۈرۈش، شۇنداقلا مەھەللە ئاپپاراتلىرىنى قۇرۇش سىجىل مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشقا تۆھپە قوشىدۇ. ئۇيغۇرلار بۇنىڭدىن قىممەتلىك تەجرىبە - ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ، سىجىل گۇللىنىشكە ئاساس سالالايدۇ ۋە ئۇزۇن مۇددەتلىك پۈل مۇئامىلە ئىستراتېگىيەسىنىڭ مۇرەككەپ تەرەپلىرىنى ئۆڭۈشلۇق بىر تەرەپ قىلالايدۇ.

C. بۇ ساۋاقلارنىڭ ئۇيغۇر دىياسپوراسىغا تەتبىقلىنىشچانلىقى

يەھۇدىي دىياسپوراسىنىڭ پۈل مۇئامىلە ئىستراتېگىيەسىدىن ئېلىنغان تەجرىبە - ساۋاقلار ئۇيغۇر دىياسپوراسى ئۈچۈن مۇھىم قوللىنىشچانلىققا ئىگە بولۇپ، پۇرسەت تېپىش ۋە خىرىسلارغا تاقابىل تۇرۇش جەھەتتە تەپسىلىي پىلان بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئىگىلىك تىكلەش روھى ئۇيغۇرلارنى ئۆزگىچە سودا پۇرسىتىنى بايقاشقا ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، ئىقتىسادنىڭ ئېشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە رىغبەتلەندۈرەلەيدۇ. مائارىپنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇش شەخسىنىڭ ۋە جەمئىيەتنىڭ ئىلگىرىلىشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان بىلىم ۋە ماھارەت قوغلىشىش بىلەن بىرەكلىككە ئىگە.

ئۇزۇن مۇددەتلىك پىلان ئۇيغۇر جامائەتچىلىكىنىڭ يېتەكچى پىرىنسىپىغا ئايلىنىپ، ئۇلارنى ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇرغا، شۇنداقلا كۇلتۇرلەرنى قوغدايدىغان ۋە ئىقتىسادنىڭ سىجىللىقى ئۈچۈن تۆھپە قوشىدىغان ئاپپاراتلارنى قۇرۇشقا رىغبەتلەندۈرىدۇ. شەخسلەر بۇ ساۋاقلارنى

ئۇيغۇر دىياسپوراسىنىڭ ئۆزگىچە كۇلتۇرەل مۇھىتىغا تەتبىقلاش ئارقىلىق، ئۆز مەھەللىسىنىڭ ئەۋزەللىكىدىن پايدىلىنىپ، ھەم ئۇيغۇرلارنىڭ، ھەم يەرلىك خەلقلەرنىڭ كۇلتۇرىگە ماس كېلىدىغان كارخانا ۋە ئورگانلارنى قۇرالايدۇ.

كېيىنكى بۆلۈملەردە، ئۇيغۇر دىياسپوراسىنىڭ بۇ ساۋاقلارنى قانداق قىلىپ ئۆزلىرىنىڭ پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىغا تەتبىقلىيالايدىغانلىقى، شۇنداقلا داۋاملاشتۇرۇشچان ئىگىلىك تىكلەش، مائارىپنى قۇدرەت تاپقۇزۇش ۋە جەمئىيەتنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك تەرەققىياتىنىڭ يول خەرىتىسىنى تۈزۈپ چىقالايدىغانلىقى ئۈستىدە ئىزدىنىمىز.

4. كۇلتۇرەل سەزگۈرلۈك ۋە سودا مۇڭۇپپەقىيىتى

A. سودا كارخانىلىرىدىكى كۇلتۇرەل ئاڭنىڭ مۇھىملىقى

كۇلتۇرەل ئاڭ مۇڭۇپپەقىيەتلىك سودا كارخانىلىرىنى قۇرۇشنىڭ ئۇل - ئاساسىدۇر، بولۇپمۇ كۆپ خىل كۇلتۇر مۇھىتىغا ئىگە جەمئىيەتلەردە تېخىمۇ شۇنداق. ئۇيغۇر دىياسپوراسىغا نىسبەتەن، كۇلتۇرەل پەرقلەرنى چۈشىنىش ۋە ئۇنىڭغا ئەھمىيەت بېرىش ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرۇش بىلەنلا قالماي، يەنە ئۇيغۇر ئەنئەنىسى ۋە يەرلىك كۇلتۇر بىلەن چوڭقۇر ماسلاشقان كارخانا قۇرۇشتا كاتالىزاتورلۇق رول ئوينىيالايدۇ. بۇ بۆلۈمدە كۇلتۇرەل ئاڭنىڭ سودا ئىستراتېگىيەسى ۋە سەمەرىلىرىنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشتىكى ھالقىلىق رولى گەۋدىلەندۈرۈلىدۇ.

B. ھەم ئۇيغۇر كۇلتۇرىگە، ھەم يەرلىك كۇلتۇرگە ماس كېلىدىغان خاس مەھسۇلات ياكى مۇلازىمەتنى رويابقا چىقىرىش ئىستراتېگىيەلىرى

توختاۋسىز ئۆزگىرىپ تۇرۇۋاتقان يەر شارى بازىرىدا، كۇلتۇرەل كۆپ خىللىققا توغرا مۇئامىلە قىلغان شىركەتلەر كۆپىنچە ھاللاردا ئۆز ساھەسىنىڭ سەركىسىگە ئايلىنالايدۇ. ئۇيغۇر كارخانىچىلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، مەھسۇلات ياكى مۇلازىمەتنى ئىستراتېگىيەلىك خاسلاشتۇرۇش ھەم ئۇيغۇر جەمئىيىتى بىلەن، ھەم تېخىمۇ كەڭ دائىرىلىك يەرلىك خەلق بىلەن ئالاقە ئورنىتىشتىكى كۈچلۈك قورالدۇر. بۇ نىشانلانغان ھەر ئىككى توپتىكىلەرنىڭ (يەنى ئۇيغۇرلار بىلەن يەرلىك خەلقنىڭ) مايىللىقى، قىممەت قاراشلىرى ۋە ئەنئەنىسىنى ئىنچىكە چۈشىنىشنى تەقەززا قىلىدۇ.

كۇلتۇر ئامىللىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەش: شىركەتلەر ئۇيغۇر كۇلتۇر ئېلېمېنتلىرىنى ئۆز مەھسۇلاتلىرى ياكى مۇلازىمىتىگە سىڭدۈرۈپ، ئۆزگىچە قىممەت قاراش تەشەببۇسى ھاسىل قىلالايدۇ. بۇ خىل ئاملىلار كەڭ خېرىدارلار توپىنىڭ ئېرىشىشىگە قولايلىق ھەمدە ئۇلارغا قارىتا جەلپكار بولۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇيغۇر كىملىكىنى نامايان قىلىدىغان ئەنئەنىۋى ئېستېتىكا، تىل ياكى سىمۋوللارنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى مۇمكىن.

يەرلىكلەرنىڭ دىتىغا ماسلىشىش: شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مەھسۇلات ياكى مۇلازىمەتنى يەرلىكلەرنىڭ دىتىغا ماسلاشتۇرۇش ئۇنىڭ تېخىمۇ كەڭ بازاردىكى قوللىنىشچانلىقىغا ۋە قوبۇل قىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ. بۇ يەرلىكلەرنىڭ دىتىغا ماس كېلىدىغان تەم، سۇنۇش

(presentation) ئۇسۇلى ياكى سېتىش ئىستراتېگىيەسىنى شەرت قىلىشى مۇمكىن.

كۇلتۇرلەر ئارا چۈشىنىشنى ئىلگىرى سۈرۈش: شىركەتلەر يەرلىك ئاھالىلەرگە ئۇيغۇر كۇلتۇرىنى تونۇشتۇرۇش ئارقىلىق كۇلتۇرلەر ئارا چۈشىنىشنى ئىلگىرى سۈرەلەيدۇ. بۇ كۇلتۇرەل ئاڭنى ئاشۇرۇپلا قالماي، شىركەتنى توپلار ئارا كۆۋرۈكلۈك سۈپىتىدىكى ئىجابىي ئوبرازغا ئىگە قىلىدۇ.

C. كۇلتۇرەل كىملىك بىلەن سودا مۇۋاپىقلاشتۇرۇش بىر - بىرىگە باغلاش

كۇلتۇرەل كىملىك بىلەن سودا مۇۋاپىقلاشتۇرۇش بىر - بىرىگە باغلاش مەھسۇلاتنى خېرىدارلارغا ماسلاشتۇرۇشتىنلا ئىبارەت بولماستىن، ئۇ يەنە كارخانا بىلەن ئۇ مۇلازىمەت قىلىدىغان جەمئىيەت ئوتتۇرىسىدا تېخىمۇ چوڭقۇر باغلىنىش بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ خىل ھەسسىلەنگەن ئۇنۇمنى قولغا كەلتۈرۈش ئىستراتېگىيەلىرى تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

ئىجتىمائىي ئىشتىراك: ھەم ئۇيغۇرلار، ھەم يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن پائال بىردى - كەلدى قىلىش سىغدۇرۇشچانلىق تۇيغۇسىنى يېتىلدۈرەلەيدۇ. بۇ مەھەللە پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىش، يەرلىك تەشكىلاتلار بىلەن ھەمكارلىشىش ۋە ھەر ئىككى كۇلتۇرگە ئاكتىپ تۆھپە قوشىدىغان پىلانلارنى قوللاشنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى مۇمكىن.

ھېكايە سۆزلەش ۋە ماركا يارىتىش: شىركەتنىڭ كۇلتۇرەل كىملىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ھېكايىنى ۋۇجۇدقا چىقىرىش ئىستېمالچىلار بىلەن شەخسىي سەۋىيەدە ئورتاقلىق ھاسىل قىلالايدۇ. ئۇنۇملۇك ھېكايە سۆزلەش ۋە ماركا يارىتىش شىركەتنىڭ بېسىپ ئۆتكەن مۇساپىلىرىنى، قىممەت قاراشلىرىنى ۋە كۇلتۇرەل ئەھمىيىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، خېرىدارلار بىلەن كۆچلۈك باغلىنىش ھاسىل قىلالايدۇ.

ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەتچانلىق: كارخانىلار ھەم ئۇيغۇرلارغا، ھەم يەرلىك جەمئىيەتكە نەپ يەتكۈزىدىغان دەۋالار بىلەن بىردەكلىكنى ساقلاش ئارقىلىق ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەتكە بولغان ساداقەتنى نامايان قىلالايدۇ. بۇ تېخىمۇ كەڭ ئاممىغا مۇلازىمەت قىلىپلا قالماي، شىركەتنىڭ ئىناۋىتىنىمۇ ئۆستۈرىدۇ.

ماھىيەتىدىن ئېيتقاندا، كۇلتۇرەل ئاڭ بىلەن سودا مۇۋاپىقلاشتۇرۇشدىكى مەنپەئەتدارلىق مۇناسىۋىتى كۇلتۇرەل كىملىكنى قوغداش بىلەن بازارنىڭ ئۆزگىرىشچان تەلىپىگە ماسلىشىش ئوتتۇرىسىدىكى نازۇك تەڭپۇڭلۇقنى تېپىشقا باغلىق. بۇ ماقالىنىڭ قالغان قىسمى ئۇيغۇر كارخانىلىرى كۇلتۇرەل ئاڭنى ئۆزلىرىنىڭ سودا پائالىيەتلىرىگە ئۇنۇملۇك سىڭدۈرۈش ئۇچۇن قوللىنالايدىغان ئەمەلىي مىسال ۋە ئىستراتېگىيەلەرگە چوڭقۇر چۆكۈپ، ئوخشىمىغان خېرىدارلارغا ماس كېلىدىغان مۇۋاپىقلاشتۇرۇش پىلانىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

5. مۇناسىۋەت تورى ۋە ئىجتىمائىي ئىشتىراك

A. مۇناسىۋەت تورىنىڭ سودا تەرەققىياتىدىكى رولى

مۇناسىۋەت تورى سودىنىڭ تەرەققىيات مۇساپىسىدىكى ھالقىلىق ئامىل بولۇپ، پۈرسەت، ھەمكارلىق ۋە قوللاشقا ئېرىشىش ۋاستىسىدۇر. چەت ئەلدىكى ئۇيغۇر كارخانىچىلارغا نىسبەتەن، كۆچلۈك مۇناسىۋەت تورى بەرپا قىلىش ئۇلارنىڭ شىركىتىنىڭ تەسىرىنى كېڭەيتىش يوشۇرۇن كۈچىگە ئىگە. بۇ بۆلۈم مۇناسىۋەت تورىنىڭ سودا تەرەققىياتىدىكى كەم بولسا بولمايدىغان رولىنى، شۇنداقلا ئۇيغۇر دىاسپوراسى ۋە كەڭ جەمئىيەت ئىچىدىكى باغلىنىشنىڭ مۇھىملىقىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ.

B. ئۇيغۇر دىاسپوراسىدا ۋە تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە باغلىنىش ھاسىل قىلىش

مەھەللە ئىچىدە مۇناسىۋەت تورى بەرپا قىلىش: ئۇيغۇر دىاسپوراسىنىڭ ئىچىدە باغلىنىش ھاسىل قىلىش ئىلھامبەخش سودا مۇھىتى يارىتىشنىڭ ئاساسىدۇر. مەھەللە ئىچىدىكى مۇناسىۋەت تورى ئورتاق تەجرىبە، يېتەكلەش پۈرسىتى ۋە بولغۇسى ھەمكارلاشقۇچىلارنى تېپىش پۈرسىتى بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئۇيغۇر جامائەتچىلىكىگە خاس بولغان پائالىيەتلەر، يىغىلىشلار ۋە تور سۆپلىرى بۇ باغلىنىشنى ھاسىل قىلىشتىكى قىممەتلىك بوشلۇقتۇر.

دىاسپورادىكى بايلىقلاردىن پايدىلىنىش: ئۇيغۇر كارخانىچىلار دىاسپورادىكى كۆپ خىل ماھارەت ۋە تەجرىبىلەردىن پايدىلانسا بولىدۇ. مۇناسىۋەت تورى بىلىم، ئىدىيە ۋە ئەڭ ياخشى تەجرىبىلەرنى ئالماشتۇرۇش ئىمكانىيىتى يارىتىپ، شەخسلەر ئۆز كارخانىسىنىڭ مۇۋەپپەقىيىتىگە ئورتاق تۆھپە قوشالايدىغان ھەمكارلىشىشچان ئېكولوگىيە سىستېمىسى بەرپا قىلالايدۇ.

كۇلتۇرەل پاسىللاردىن ھالقىغان باغلىنىش: مەھەللە ئىچىدىكى مۇناسىۋەت تورى ئىنتايىن مۇھىم بولسىمۇ، كۇلتۇرەل پاسىللاردىن ھالقىغان ئۇلىنىش بەرپا قىلىش سودا پۈرسىتىنىڭ ئۇپۇقىنى كېڭەيتىدۇ. ئوخشىمىغان ئارقا كۆرۈنۈشكە ئىگە كىشىلەر بىلەن بىاردى - كەلدى قىلىش تەپەككۇرنى كۆپ خىللاشتۇرۇپ، بازار دائىرىسىنى كېڭەيتىدۇ ھەمدە كۇلتۇرەل توساقلاردىن ھالقىغان ھەمكارلىقنىڭ ئىشكىنى ئاچىدۇ.

C. قوللاشقا ۋە ياردەمگە ئېرىشىش ئۈچۈن، تېخىمۇ كەڭ جامائەتچىلىك بىلەن ھەمكارلىشىش

يەرلىك سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى ۋە تەشكىلاتلار: يەرلىك سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى ۋە تەشكىلاتلارغا پائال قاتنىشىش تېخىمۇ كەڭ سودا ساھەسىگە سىڭىپ كىرىشكە پايدىلىق. ئۇيغۇر كارخانىچىلار يەرلىك سودا ئادىتى، نازارەت قىلىپ باشقۇرۇش چۈشەنچىسى ۋە بولغۇسى ھەمكارلىق پۈرسەتلىرى بىلەن ئۇچرىشىشتىن نەپ ئالالايدۇ. بۇ تەشكىلاتلارغا تۆھپە قوشۇش ئۇيغۇر كارخانىلىرىنى يەرلىك ئىقتىسادىي ئەندىزىگە قىممەتلىك تۆھپە قوشقۇچىغا ئايلاندۇرالايدۇ.

ئىجتىمائىي ئىشتىراك پىلانلىرى: پىلانلار ۋە پائالىيەتلەر ئارقىلىق تېخىمۇ كەڭ جامائەتچىلىك بىلەن بىاردى - كەلدى قىلىش يەرلىك جەمئىيەتكە سىڭىش ئىستىكىنى نامايان قىلىدۇ. كۇلتۇرەل ئالماشتۇرۇشقا قاتنىشىش، مەھەللە پائالىيەتلىرىگە ياردەم بېرىش ياكى كەڭ جەمئىيەتنىڭ مەنپەئەتىگە ماس كېلىدىغان تۇرلەردە ھەمكارلىشىش ئىناۋەت ۋە ئاكتىپ مۇناسىۋەتنى ئىلگىرى سۈرەلەيدۇ.

پايدا كۆزلىمەيدىغان تەشكىلاتلار ۋە ئاممىۋى تەشكىلاتلار بىلەن ھەمكارلىشىش: پايدا كۆزلىمەيدىغان تەشكىلاتلار ۋە ئاممىۋى تەشكىلاتلار بىلەن ھەمكارلىشىش ئىجتىمائىي ئىشتىراك ۋە جەمئىيەتكە تەسىر كۆرسىتىدىغان يول بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئۇيغۇر كارخانىلىرى ئاممىۋى ئوبرازنى ياخشىلاش ۋە ئەھمىيەتلىك مۇناسىۋەتلەرنى بەرپا قىلىش بىلەن بىللە، ئىجتىمائىي ئىشلارغا ئاكتىپ تۆھپە قوشىدىغان پىلانلاردا باشقىلار بىلەن ھەمكارلاشسا بولىدۇ.

يېغىپ ئېيتقانىدا، مۇناسىۋەت تورىنىڭ سودا تەرەققىياتىدىكى رولى كۆپ تەرەپلىمىلىك بولۇپ، ئۇ كەڭ جەمئىيەت بىلەن ئاكتىپ باردى - كەلدى قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇيغۇر دىياسپوراسى ئىچىدە كۆچلۈك قوللاش سىستېمىسى بەرپا قىلىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇيغۇر كارخانىچىلار مۇناسىۋەت بەرپا قىلىش ئارقىلىق، مول بايلىق، يېتەكچىلىك ۋە ھەمكارلىق پۇرسىتىگە ئېرىشەلەيدۇ، بۇ يەككە شىركەتلەرنىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشىغا يارەم بېرىپلا قالماي، يەنە شۇلار پائالىيەت قىلىۋاتقان جەمئىيەتنىڭ كۇلتۇرەل قۇرۇلمىسىنىمۇ بېيىتىدۇ. كېيىنكى بۆلەكلەر ئۇنۇملۇك مۇناسىۋەت تورى بەرپا قىلىش ۋە ئىجتىمائىي ئىشتىراكقا ئالاقىدار ئەملىي ئىستراتېگىيەلەرنى چوڭقۇرلاپ مۇھاكىمە قىلىپ، مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىگىلىك تىكلىمەكچى ۋە كارخانىسىنى تەرەققىي قىلدۇرماقچى بولغان ئۇيغۇر كارخانىچىلارنى يول خەرىتىسى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

6. مالىيە پىلانى ۋە باشقۇرۇش

A. مالىيەۋى مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشىش ئۈچۈن ئەتراپلىق سودا پىلانى تۈزۈش

ئەتراپلىق سودا پىلانى پۈل مۇئامىلە مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ ئۇل تېشى بولۇپ، ئىگىلىك تىكلەش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ مۇرەككەپ جەريانلىرىدا ئۇيغۇر كارخانىچىلارغا يېتەكچىلىك قىلىدىغان يول خەرىتىسى بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇ بۆلۈم ئىنچىكە پىلانلاشنىڭ مۇھىملىقىنى تەكىتلەپ، پۇختا سودا پىلانى تۈزۈشكە يارەم بېرىدىغان مۇھىم ئامىللارنى قىسقىچە بايان قىلىدۇ.

بازار تەھلىلى ۋە پۇرسەتنى بايقاش: بازار ئەھۋالىنى ئەتراپلىق چۈشىنىش تولىمۇ مۇھىم. ئۇيغۇر كارخانىچىلار پۇرسەتنى بايقاش، رىقابەت ئەھۋالىنى باھالاش ۋە ئىستېمالچىلارنىڭ ئېھتىياجىنى چۈشىنىش ئۈچۈن بازارنى تەھلىل قىلىشى كېرەك. بۇ چۈشەنچە ئىستراتېگىيەلىك قارارلارنى ئۈچۈر بىلەن تەمىنلەپ، سودىنىڭ بازار ئېھتىياجى بىلەن ماسلىشىشىغا كاپالەتلىك قىلالايدۇ.

ئېنىق سودا نىشانى ۋە ئىستراتېگىيەسى: نىشاننى يېتەكچى قىلغان سودا تەرەققىياتىدا ئېنىق بېكىتىلگەن نىشان ۋە ئىستراتېگىيەلەر ئىنتايىن مۇھىم. ئۇيغۇر كارخانىچىلار ئۆزلىرىنىڭ قىسقا ۋە ئۇزۇن مۇددەتلىك نىشانىنى بېكىتىپ، ئۇلارنى ئەملىگە ئاشۇرۇشنىڭ قەدەم باسقۇچلىرى ۋە تاكتىكىلىرىنى تەپسىلىي تىزىمغا تۇرغۇزۇشى كېرەك. بۇ يۆنىلىش كۆرسىتىپلا قالماي، ئۆز نۆۋىتىدە يەنە مۇۋەپپەقىيەتنى ئۆلچەشنىڭ ئاساسىدۇر.

مالىيە مۆلچەرى ۋە خەۋپىنى ئازايتىش: مالىيە مۆلچەرى سىزنى شىركەتنىڭ مۆلچەرلەنگەن كىرىمى، چىقىمى ۋە پايدا نىسبىتى ھەققىدە دەسلەپكى چۈشەنچىگە ئىگە قىلىدۇ. ئۇيغۇر

كارخانىچىلار خەۋپىنى ئازايتىش ئىستراتېگىيەسىنى قوللىنىپ، خىرىسنى ئالدىن مۆلچەرلەپ، جىددىي تاقابىل تۇرۇش پىلانى تۈزۈپ چىقىشى كېرەك. بۇ خىل يىراقنى كۆرەرلىك كارخانىنىڭ كۈتۈلمىگەن ئەھۋالغا ماسلىشىش كۈچىنى ئاشۇرالايدۇ.

B. ئۇيغۇر ئىگىلىك تىكلىگۈچىلەرگە قويۇلىدىغان قانۇنىي تەلەپلەر، بېرىلىدىغان ئىجازەتنامىلەر ۋە گۇۋاھنامىلەر

چەت ئەلدە ئىگىلىك تىكلىمەكچى بولغان ئۇيغۇر كارخانىچىلارغا نىسبەتەن، قانۇنىي مۇھىتنى ياخشى چۈشىنىش ۋە ئۇنىڭغا لايىقدا تەييارلىق كۆرۈش تولىمۇ مۇھىم. يەرلىكنىڭ بەلگىلىمىلىرىگە ئەمەل قىلىش، زۆرۈر ئىجازەتنامىلەرنى ۋە گۇۋاھنامىلەرنى ئېلىش قانۇنىي مەسئۇلىيەتچانلىقنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىدۇر.

يەرلىك سودا نىزاملىرىنى چۈشىنىش: ئۇيغۇر كارخانىچىلار رايونلۇق سودا قانۇنلىرى، باج تەلەپلىرى ۋە مۇئەييەن كەسىپكە ئالاقىدار خاس بەلگىلىمە قاتارلىق يەرلىك سودا بەلگىلىمىلىرى بىلەن تونۇشۇپ چىقىشى كېرەك. بۇ چۈشىنىش كارخانىنىڭ قانۇن دائىرىسىدە تىجارەت قىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ.

ئىجازەتنامە ۋە گۇۋاھنامىلەرنى ئېلىش: سودىنىڭ خاراكتېرىگە ئاساسەن، ئۇيغۇر كارخانىچىلار كونكرېت ئىجازەتنامە ۋە گۇۋاھنامىلەرگە ئېھتىياجلىق بولۇشى مۇمكىن. بۇ ساغلاملىق ئىجازەتنامىسى، يېمەكلىك گۇۋاھنامىسى ياكى كەسىپي ئىسپات قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى مۇمكىن. بۇ گۇۋاھنامىلەرنى ئېلىش كارخانىنى قانۇنىيلاشتۇرۇش ۋە قانۇنىي ئاۋارىچىلىكلەردىن ساقلىنىشتا ئىنتايىن مۇھىم.

قانۇنىي قۇرۇلما ۋە توختامنامە: شىركەتكە ــ مەيلى شېرىكسىز كارخانا، شېرىك كارخانا ياكى شىركەت بولسۇن ــ ماس كېلىدىغان قانۇنىي قۇرۇلمىنى تاللاش (ئۇستىگە ئېلىشقا تېگىشلىك) مەسئۇلىيەتكە، باجغا ۋە مەشغۇلات جانلىقلىقىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، ئېنىق ۋە ئەتراپلىق توختامنامە تۈزۈش كارخانا ۋە ئالاقىدار مەنپەئەتدارلارنىڭ مەنپەئەتىنى قوغدايدۇ.

C. مالىيە باشقۇرۇش ئىستراتېگىيەلىرى ۋە خامچوتنىڭ ئەھمىيىتى

ساغلام مالىيە باشقۇرۇش ئۇيغۇر كارخانىلىرىنىڭ سىجىللىقى ۋە يۆكسىلىشىدە ئىنتايىن مۇھىم. خامچوت تۈزۈشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇنۇملۇك مالىيە باشقۇرۇش ئىستراتېگىيەلىرىنى يولغا قويۇش مالىيە مەسئۇلىيەتچانلىقى ۋە ئۇزۇن مۇددەتلىك مۇۋەپپەقىيەتكە ھەسسە قوشىدۇ.

مەشغۇلات ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇش ئۇچۇن خامچوت تۈزۈش: تەپسىلىي خامچوت تۈزۈش بايلىقلارنى ئۇنۇملۇك تەقسىملەپ، مالىيەۋى بېسىمنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، مەشغۇلات ئۇنۇمىنى ئاشۇرىدۇ. ئۇيغۇر كارخانىچىلار ئاقىلانە مالىيە قارارلىرىنى چىقىرىش ئۇچۇن ئۆز كىرىمى، چىقىمى ۋە مۆلچەردىكى نەق پۇل ئوبوروتىنى ئەستايىدىللىق بىلەن تىزىمغا تۇرغۇزۇشى كېرەك.

نەق پۇل ئوبوروتىنى باشقۇرۇش: نەق پۇل ئوبوروتىنى باشقۇرۇش كۈندىلىك مەشغۇلاتتا

ئىنتايىن مۇھىم. ئۇيغۇر كارخانىچىلار تالون چىقىرىش ئادىتى، پۇل تۆلەش شەرتلىرى ۋە زاپاس مال باشقۇرۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان نەق پۇل ئوبوروتنى ئەلالاشتۇرۇش ئىستراتېگىيەلىرىنى يولغا قويۇشى كېرەك. بۇ كارخانىنىڭ ئىلكىدە يېتەرلىك مەبلەغ ساقلىشىغا ھەمدە تەرەققىيات پۇرسىتىنى چىڭ تۇتالىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىدۇ.

مەبلەغ سېلىش ۋە ئۇنىڭدىن كېلىدىغان پايدىنى تەھلىل قىلىش: بولغۇسى مەبلەغ سېلىش قىلمىشلىرىنى باھالاش ۋە مەبلەغ سېلىشتىن كېلىدىغان پايدىنى تەھلىل قىلىش (ROI) مالىيە قارارىغا يېتەكچىلىك قىلىدۇ. ئۇيغۇر كارخانىچىلار پىلانلارنىڭ تەننەرخ - ئۇنۇم نىسبىتىنى باھالىشى، خەۋپ بىلەن بولغۇسى پايدىنى دەڭسەپ كۆرۈشى، مالىيە بايلىقىنى ئېھتىيات بىلەن تەقسىم قىلىشقا كاپالەتلىك قىلىشى كېرەك.

يېغىپ ئېيتقاندا، ئەتراپلىق سودا پىلانى تۈزۈش، قانۇنىي تەلەپلەرنى چۈشىنىش ۋە ئۇنۇملۇك مالىيە باشقۇرۇش ئىستراتېگىيەلىرىنى يولغا قويۇش ئۇيغۇر كارخانىچىلارنىڭ مالىيە مۇۋاپىقىيىتىنى قولغا كەلتۈرۈشىدىكى كەم بولسا بولمايدىغان تەركىبىي قىسىملاردۇر. كېيىنكى بۆلۈملەردە سودا پىلانى، قانۇنغا رىئايە قىلىش ۋە مالىيە باشقۇرۇش جەھەتلەردىكى ئەمەلىي ئۇسۇللار چوڭقۇرلاپ مۇھاكىمە قىلىنىپ، چەت ئەلدە ئۇيغۇر كارخانىلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە سىجىل تەرەققىياتى ئۈچۈن ئەمەلىي چۈشەنچىلەر بېرىلىدۇ.

7. تېخنىكىنى قوبۇل قىلىش ۋە تېخنىكىۋى ماسلىشىشچانلىق

A. تېخنىكىنى قوبۇل قىلىپ، سودىنىڭ ئېشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش

تېخنىكىلارنى قوبۇل قىلىش نوقۇل بىر تاللاشلا ئەمەس، ئۇ دىياسپورادىكى تىجارىتىنىڭ سىجىل ئېشىشىنى كۆزلەيدىغان ئۇيغۇر كارخانىچىلار ئۈچۈن ئۇللۇق ئىستراتېگىيەدۇر. بۇ بۆلۈمدە تېخنىكىنىڭ ئۆزگەرتكۈچ كۈچ ئىكەنلىكى گەۋدىلەندۈرۈلۈپ، ئۇنى تىجارەت مەشغۇلاتلىرىغا ئۇنۇملۇك سىڭدۈرۈش جەھەتتە نەزەردە تۇتۇشقا تېگىشلىك مۇھىم ئامىللار قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

رەقەملىك مەۋجۇتلۇق ۋە توردىكى كۆرۈنۈشچانلىق: كۈچلۈك رەقەملىك مەۋجۇتلۇقنى بەرپا قىلىش تېخنىكا كۆپ كىشىلەر بىلەن ئۇچرىشىشنىڭ ئاساسىدۇر. ئۇيغۇر كارخانىچىلار كەسىپىي تور بېكەتلەرگە مەبلەغ سېلىشى، ئىجتىمائىي ئالاقە سۇپىلىرىدىن پايدىلىنىپ، توردىكى كۆرۈنۈشچانلىقنى ئەلالاشتۇرۇشى كېرەك. ياخشى لايىھەلەنگەن تور مەۋجۇتلۇقى ماركىنىڭ داڭقىنى ئاشۇرۇپ، ئىشەنچ تۇرغۇزالايدۇ ۋە ھەرىكەتچان سېتىش قورالى بولالايدۇ.

ئېلېكترونلۇق تىجارەت ۋە رەقەملىك سودا - سېتىق: ئېلېكترونلۇق سودا سۇپىلىرىنىڭ بىر گەۋدىلىشىشى يوچۇقسىز سودىنى (seamless transaction) ئاسانلاشتۇرىدۇ ۋە بازارنىڭ قاپلاش دائىرىسىنى كېڭەيتىدۇ. ئۇيغۇر كارخانىچىلار تور بازىرى ئۈستىدە ئىزدىنىپ، بىخەتەر پۇل تۆلەش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئىستېمالچىلارنىڭ رەقەملىك مال سېتىۋېلىش سەرگۈزەشتىسىنى ئەلالاشتۇرالايدۇ. بۇ تىجارەتنى قولايلاشتۇرۇپلا قالماي، تىجارەتنى كېڭەيتىشكىمۇ ئىمكانىيەت يارىتىدۇ.

سانلىق مەلۇمات تەھلىلى ۋە سودا ئىستىخباراتى: سانلىق مەلۇمات تەھلىلىنىڭ كۈچىدىن

پايدىلانغانىدا، ئىستېمالچىلارنىڭ قىلمىشى، بازار يۇزلىنىشى ۋە مەشغۇلات ئۇنۇمدارلىقى ھەققىدە قىممەتلىك چۈشەنچىلەرگە ئېرىشكىلى بولىدۇ. ئۇيغۇر كارخانىچىلار تەھلىل قورالىدىن پايدىلىنىپ، ئاقىلانە قارار چىقىرالايدۇ، سېتىش ئىستراتېگىيەسىنى خاسلاشتۇرالايدۇ ۋە سودا ئۇسۇلىنى ئەمەلىي ۋاقىتتىكى سانلىق مەلۇماتلارغا ئاساسەن تەڭشىيەلەيدۇ.

B. بازار ئەھۋالىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ماسلىشىش ئىقتىدارىنى ساقلاش

ئۆزگىرىشچان سودا مۇھىتىدا، ماسلىشىشچانلىق ئۇزۇن مۇددەتلىك مۇۋەپپەقىيەتنى قازىنىشتىكى مۇھىم ئامىلدۇر. ئۇيغۇر كارخانىچىلار چوقۇم ئۆزگىرىشنى قوبۇل قىلىدىغان تەپەككۇر ئەندىزىسىنى يېتىلدۈرۈشى كېرەك، بۇ ئۇلارنىڭ بازارنىڭ ئۆزگىرىشىگە چاققانلىق بىلەن ماسلىشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ.

ئۇزلۇكسىز ئۆگىنىش ۋە ماھارەت يېتىلدۈرۈش: كەسىپ يۇزلىنىشىگە ماسلىشىش ۋە يېڭى ماھارەت ئىگىلەش ماسلىشىش ئۇچۇن ئىنتايىن مۇھىم. ئۇيغۇر كارخانىچىلار ئۇزلۇكسىز ئۆگىنىشنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇشى، مۇناسىۋەتلىك سۆھبەت يىغىنلىرىغا قاتنىشىشى، شۇنداقلا ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرەلەيدىغان ۋە بازاردىكى رىقابەت كۈچىنى ساقلاپ قالالايدىغان تەربىيەلەش پروگراممىلىرىنى ئىزدىشى كېرەك.

بازار تەتقىقاتى ۋە ئىستېمالچىلارنىڭ قايتما ئىنكاسى: قەرەللىك بازار تەتقىقاتى ئېلىپ بېرىش ۋە خېرىدارلارنىڭ تەكلىپ - پىكىرلىرىگە ئاكتىپلىق بىلەن قۇلاق سېلىش ئۇيغۇر كارخانىچىلارنىڭ ئىستېمالچىلارنىڭ توختاۋسىز ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان مايىللىقىنى ۋە بازار دىنامىكسىنى چۈشىنىشىگە شارائىت ھازىرلايدۇ. بۇ تەكرارلىنىش جەريانى مەھسۇلات تەمىناتى، سېتىش ئىستراتېگىيەسى ۋە ئومۇمىي سودا مېتودىنى ۋاقتىدا تەڭشەشكە ئىمكانىيەت يارىتىدۇ.

سودا ئەندىزىسىنىڭ جانلىقلىقى: ماسلىشىشچان بولۇش زۆرۈر تېپىلغاندا سودا ئەندىزىسىنى قايتا باھالاش ۋە تەڭشەشنى تەقەززا قىلىدۇ. ئۇيغۇر كارخانىچىلار ئۆزلىرىنى بازار شارائىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە بەرداشلىق بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلالايدىغان جانلىق سودا قۇرۇلمىسى، كۆپ خىل كىرىم ئېقىمى ۋە ئىستراتېگىيەلىك ھەمكارلىق ئۇسۇلىدە ئىزدەنسە بولىدۇ.

C. مۇناسىۋەت تورى بەرپا قىلىش ۋە سودا پائالىيەتلىرى ئۈچۈن تور بايلىقى ۋە سۈپىلىرىدىن پايدىلىنىش

رەقەملىك دەۋر نۇرغۇنلىغان تور بايلىقلىرى ۋە سۈپىلىرى بىلەن تەمىنلىدى، بۇ ئۇيغۇر كارخانىچىلارنىڭ مۇناسىۋەت تورى بەرپا قىلىش تىرىشچانلىقىغا ۋە تىجارەت پائالىيەتلىرىگە زور دەرىجىدە ھەسسە قوشالايدۇ.

مەۋھۇم مۇناسىۋەت تورى ئورنىتىش پائالىيەتلىرى ۋە سۈپىلىرى: مەۋھۇم مۇناسىۋەت تورى ئورنىتىش پائالىيەتلىرىگە، تور مۇھاكىمە يىغىنلىرىغا ۋە تور مۇنبەرلىرىگە قاتنىشىش ئۇيغۇر دىياسپوراسىنىڭ ئىچىدىكى ۋە سىرتىدىكى ئالاقىلەرنى قولايلاشتۇرىدۇ. ئۇيغۇر كارخانىچىلار رەقەملىك سۈپىلاردىن پايدىلىنىپ ئوخشىمىغان ئارقا كۆرۈنۈشكە ئىگە شەخسلەر بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتالايدۇ، ئۇلاردىن مەسلىھەت ئالالايدۇ ۋە ھەمكارلىق پۇرسىتى ئۇسۇلىدە ئىزدىنەلەيدۇ.

تورنى ئاساس قىلغان مەشغۇلات قوراللىرى: تورنى ئاساس قىلغان قوراللاردىن پايدىلىنىش ئېرىشىش ئىمكانىيىتىنى، ھەمكارلىقنى ۋە سانلىق مەلۇمات بىخەتەرلىكىنى ئاشۇرۇش ئارقىلىق سودا مەشغۇلاتىنى راۋانلاشتۇرىدۇ. ئۇيغۇر كارخانىچىلار تۇر باشقۇرۇش قوراللىرى، خەۋەرلىشىش سۇپىلىرى ۋە تۇردا ساقلاش ئۇسۇللىرىدىن پايدىلىنىپ، خىزمەت ئېقىمىنىڭ ئۇنۇمىنى ئەلالاشتۇرالايدۇ، بولۇپمۇ يىراق مۇساپىلىك خىزمەت قىلىدىغان ياكى خادىملىرى تارقاق جايلاردا خىزمەت قىلىدىغان كارخانىلاردا تېخىمۇ شۇنداق.

ئېلېكترونلۇق سېتىش ۋە ئىجتىمائىي تاراتقۇلاردىكى ئالاقىلەر: ئېلېكترونلۇق سېتىشنىڭ ۋە ئىجتىمائىي ئالاقە سۇپىلرىنىڭ يوشۇرۇن كۇچىنى جارى قىلدۇرۇش ئۇنۇملۇك ئالاقە ۋە سېتىشتا ئىنتايىن مۇھىم. ئۇيغۇر كارخانىچىلار نىشانلىق ئىجتىمائىي تاراتقۇ تەشۋىقاتى ئېلىپ بېرىپ، خېرىدارلىرى بىلەن ئالاقە ئورنىتالايدۇ، شۇنداقلا تور ئېلانىدىن پايدىلىنىپ، ماركا تەسىرىنى كېڭەيتىپ، دۇنيا مىقياسىدا خېرىدار تاپالايدۇ.

يېغىپ ئېيتقانداا، تېخنىكىنى قوبۇل قىلىش، ماسلىشىچانلىقنى يېتىلدۇرۇش ۋە تور بايلىقلىرىدىن پايدىلىنىش چەت ئەلدىكى ئۇيغۇر كارخانىچىلار ئۈچۈن ئالدىن كۆرەر ئىستراتېگىيەنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان تەركىبىي قىسمىلىرىدۇر. كېيىنكى بۆلۈملەردە تېخنىكا ئارقىلىق سودىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، بازار ئۆزگىرىشىگە ماسلىشىش، شۇنداقلا مۇناسىۋەت تورى ۋە مەشغۇلاتلار ئۈچۈن تور بايلىقنى ئەلالاشتۇرۇشتىكى ئەمەلىي قوللىنىشچان چارىلەر ۋە ئەڭ ياخشى تەجرىبىلەر چوڭقۇرلاپ مۇھاكىمە قىلىنىدۇ.

8. كۆپ خىللاشتۇرۇش ۋە خەۋپىنى ئازايتىش

A. سودىنى كۆپ خىللاشتۇرۇش ئىستراتېگىيەلىرى

ئىستراتېگىيەلىك كۆپ خىللىشىش ماسلىشىچانلىق ۋە سىجىل ئېشىشنى كۆزلەيدىغان ئۇيغۇر كارخانىچىلار ئۈچۈن كۇچلۇك چارىدۇر. بۇ بۆلۈمدە سودىنى كۆپ خىللاشتۇرۇش، يېڭىلىق يارىتىشنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە توختاۋسىز ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان بازار ئېھتىياجىغا ماسلىشىشتىكى مۇھىم ئىستراتېگىيەلەر ئۈستىدە ئىزدىنىلىدۇ.

بازار تەھلىلى ۋە ئىستېمالچىلارنى چۈشىنىش: بازارنى ئەتراپلىق تەھلىل قىلىش ۋە ئىستېمالچىلارنىڭ قىلمىشلىرىنى چوڭقۇر چۈشىنىش مۇۋاپىقىيەتلىك كۆپ خىللىشىشنىڭ ئاساسىدۇر. ئۇيغۇر كارخانىچىلار يېڭىدىن گۇللىنىۋاتقان يۈزلىنىشنى بايقاپ، بازاردىكى بوشلۇقنى مۆلچەرلەپ، ئىستېمالچىلارنىڭ مايىللىقى ھەققىدە چۈشەنچە توپلىشى كېرەك. بۇ ئۇچۇرلار مەھسۇلات ۋە مۇلازىمەتنى كېڭەيتىش ياكى ئۆزگەرتىش توغرىسىدىكى ئىستراتېگىيەلىك قارارلارنىڭ ئاساسىدۇر.

تولۇقلىغۇچى (Complementary) مەھسۇلات ياكى مۇلازىمەتنى بازارغا سېلىش: ئۇيغۇر كارخانىچىلار مەۋجۇت ئەۋزەللىكلەرنى ئاساس قىلىپ، تولۇقلىغۇچى مەھسۇلات ياكى مۇلازىمەتنى بازارغا سېلىش ئۈستىدە ئىزدەنسە بولىدۇ. بۇ خىل ئۇسۇلدا مەۋجۇت خېرىدارلارنىڭ ئىشەنچىسىدىن پايدىلىنىپلا قالماي، يەنە ئاشۇ كارخانىنىڭ ئوخشاش نىشانلىق بازاردىكى سودا ئۇلۇشىنى كېڭەيتىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر ئاشخانىلىرى يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمىتى

بىلەن تەمىنلەش ياكى بىر يۇرۇش ئورالغان يېمەكلىكلەرنى بازارغا سېلىش ئارقىلىق كۆپ خىللاشسا بولىدۇ.

ئىستراتېگىيەلىك شېرىكچىلىك ۋە ھەمكارلىق: باشقا كارخانىلار بىلەن ھەمكارلىشىش ياكى ئىستراتېگىيەلىك ھەمكارلىق شەكىللەندۈرۈش كۆپ خىللىششىنىڭ يېڭى يولىنى ئاچالايدۇ. ئۇيغۇر كارخانچىلار تەجرىبە ۋە بايلىقلارنى بىرلەشتۈرۈش ئارقىلىق يېڭى بازارغا كىرەلەيدۇ ياكى بىرلەشمە مەھسۇلات ۋە مۇلازىمەت بىلەن تەمىنلەيلەيدۇ. ئىستراتېگىيەلىك ئىتتىپاقداشلىق تەڭ ئۆسۈپ يېتىلىش ۋە ئۆز-ئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش سۈپىسى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

B. تەڭپۇڭلاشقان سودا بىرىكمىسى (business portfolio) ئارقىلىق خەۋپنى ئازايتىش

خەۋپنى ئازايتىش سودىنى ئۆزۈن مۇددەت داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن ئەقەللىي تەلەپتۇر. ئۇيغۇر كارخانچىلار تەڭپۇڭلاشقان سودا بىرىكمىسىنى ساقلاپ، ئېنىقسىزلىق ۋە بازارنىڭ داۋالغۇشىدىن ساقلىنىش ئارقىلىق خەۋپنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن تىزگىنلىيەلەيدۇ.

كەسىپ ياكى ساھە ھالقىپ كۆپ خىللىشىش: سودا بىرىكمىسىنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش كەسىپ ياكى ساھە ھالقىغان كۆپ خىللىششىنى تەقەززا قىلىدۇ. ئۇيغۇر كارخانچىلار ئوخشىمىغان كەسىپلەردە ئۆزىنىڭ تەجرىبىسى ۋە بازار پۇرسىتىگە ماس كېلىدىغان ئىگىلىك تىكلەشنى ئويلاشسا بولىدۇ. بۇ خىل كۆپ خىللىشىش شۇ ساھەگە خاس خەۋپلەرنىڭ ۋە ئىقتىسادىي چېكىنىشنىڭ زەربىسىگە ئۇچراش ئېھتىماللىقىنى تۆۋەنلىتىدۇ.

جۇغراپىيەلىك كۆپ خىللىشىش: پائالىيەتلەرنى جۇغراپىيە جەھەتتە كېڭەيتىش خەۋپنى تۆۋەنلىتىش ئىستراتېگىيەسى بولالايدۇ. ئۇيغۇر كارخانچىلار ئوخشىمىغان رايون ياكى دۆلەتلەردە پۇرسەت ئىزدەپ، يەككە بازارغا بولغان تايىنىشنى ئازايتالايدۇ. بۇ مېتود يەرلىك ئىقتىسادىي خىرىسلارغا ياكى جۇغراپىيەۋى سىياسەت ئېنىقسىزلىقلىرىغا قارشى ماسلىشىشچانلىقنى ئاشۇرىدۇ.

خەتەرگە بەرداشلىق بېرىش ئىقتىدارىنى ۋە مەبلەغ سېلىشتىن كېلىدىغان پايدىنى باھالاش: قوبۇل قىلىشقا بولىدىغان خەۋپ دەرىجىسىنى چۈشىنىش ۋە يوشۇرۇن مەبلەغ سېلىشتىن كېلىدىغان بولغۇسى پايدىنى باھالاش ئىنتايىن مۇھىم. ئۇيغۇر كارخانچىلار مەبلەغ بىرىكمىسىدىكى ھەر بىر سودا تەركىبىنىڭ خەۋپ - پايدا نىسبىتىنى باھالاپ، مەبلەغ بىرىكمىسىنىڭ شىركەتنىڭ خەتەرگە بەرداشلىق بېرىش ئىقتىدارى ۋە ئومۇمىي سودا نىشانى بىلەن تەڭپۇڭ ۋە ماس بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىشى كېرەك.

C. مۇۋاپىقلىشىش تەلەپلىرىنى، ئۆزگىرىشچانلىقلارغا ساۋاق ئېلىش

ئۆگىنىش داۋاملىشىدىغان جەريانىدۇر. ئۇيغۇر كارخانچىلار ھەم مۇۋاپىقلىشىش تەلەپلىرى، ھەم ئوخشىمىغان قىممەتلىك چۈشەنچە ھاسىل قىلىپ، كەلگۈسىدە قارار چىقىرىشتا شۇ چۈشەنچىلەرنى پايدىلىنالايدۇ ۋە سودىدىكى ئومۇمىي ھۆكۈم قىلىش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرەلەيدۇ.

دوكلات ئېلىش ۋە ئىجرائاتتىن كېيىنكى باھالاش: يېڭى سودا مەھسۇلاتى ياكى

ئستراتېگىيەسىنى يولغا قويغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر كارخانىچىلار ئەتراپلىق دوكلات بېرىش يىغىنى ۋە ئىجرائاتتىن كېيىنكى باھالاش ئېلىپ بېرىشى كېرەك. نەتىجىنى تەھلىل قىلىش، نېمىنىڭ كارغا كېلىدىغانلىقىنى ئېنىقلاش ۋە ئىسلاھ قىلىشقا تېگىشلىك ساھەلەرنى چۈشىنىش داۋاملىشىدىغان ئۆگىنىش دەۋرىيلىكىگە تۇرتكە بولىدۇ.

ئىجادچانلىق كۇلتۇرى يېتىلدۇرۇش: يېڭىلىق يارىتىشقا ھېرىس ۋە مەغلۇبىيەتتىن ساۋاق ئالىدىغان كۇلتۇر بەرپا قىلىش ماسلىششچانلىقنى ۋۇجۇدقا چىقىرىدۇ. ئۇيغۇر كارخانىچىلار ئۆز خىزمەتچىلىرىنى ئوڭۇشسىزلىقنى تەرەققىيات ۋە ئىلگىرىلەشنىڭ پۇرسىتى دەپ قارايدىغان تەپەككۇرنى يېتىلدۇرۇشكە ئىلھاملاندۇرسا بولىدۇ. بۇ خىل مېتود كارخانىلارنى ئۆزگىرىشچان ئەھۋالغا ماسلىشالايدىغان ۋە تەشەببۇسكارلىق بىلەن يېڭىلىق يارىتىدىغان قىلىدۇ.

مەسلىھەت ۋە كەسىپ چۈشەنچىسى ئىزدەش: يېتەكچىلەر ۋە كەسىپي مۇتەخەسسىسلەر بىلەن باردى - كەلدى قىلىش سىرتقى نۇقتىئىنەزەر ۋە قىممەتلىك يېتەكچىلىك بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئۇيغۇر كارخانىچىلار باشقىلارنىڭ كەچۈرمىشلىرىدىن نەپ ئالالايدۇ ھەمدە رىقابەتنى يېڭىش ۋە پۇرسەتتىن پايدىلىنىش ھەققىدە چۈشەنچىگە ئېرىشەلەيدۇ. يېتەكچى - ئۆگەنگۈچىلىك مۇناسىۋىتى داۋاملىق ئۆگىنىش ۋە ئىلگىرىلەشكە پايدىلىق مۇھىت يارىتىپ بېرىدۇ.

يىغىپ ئېيتقاندا، كۆپ خىللاشتۇرۇش ئىستراتېگىيەلىرى، تەڭپۇڭ مەبلەغ سېلىش ئارقىلىق خەتەرنى ئازايتىش، مۇۋەپپەقىيەت ۋە ئوڭۇشسىزلىقلاردىن ساۋاق ئېلىش ئىنتىلىشى دىياسپورادىكى ئۇيغۇر كارخانىلىرىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك تەرەققىياتى ۋە ماسلىششچانلىقىغا ھەسسە قوشىدۇ. كېيىنكى بابلاردا بۇ ئىستراتېگىيەلەرنىڭ ئەمەلىي قوللىنىلىشى ئۈستىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلۈپ، ئۆزگىرىشچان سودا مۇھىتىدا پائالىيەت قىلىۋاتقان ئۇيغۇر كارخانىچىلارغا ئەمەلىي چۈشەنچە بېرىلىدۇ.

9. ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەتچانلىق ۋە كەلگۈسىگە نەزەر

A. كارخانىلاردا ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەتچانلىق پىلانلىرى ئۈستىدە ئىزدىنىش

ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەتچانلىق پىلانلىرىنى سودا ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۇرۇش ئۇيغۇر كارخانىچىلارنىڭ ئۆزلىرى پائالىيەت قىلىۋاتقان يەرلىك ۋە خەلقئارالىق جەمئىيەتلەرگە ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتىشىدىكى كۈچلۈك ۋاستىدۇر. بۇ بۆلۈم ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەتنىڭ مۇھىملىقىنى چوڭقۇرلاپ مۇھاكىمە قىلىپ، ئۇيغۇر كارخانىلىرىنىڭ ئىجتىمائىي پاراۋانلىققا قانداق تۆھپە قوشىدىغانلىقى ھەققىدە چۈشەنچە بېرىدۇ.

ئىجتىمائىي ئىشتىراك ۋە قوللاش: ئۇيغۇر كارخانىچىلار ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىدىغان، مائارىپقا ھەسسە قوشىدىغان ياكى ئىجتىمائىي پاراۋانلىقنى ياخشىلايدىغان پىلانلار ئارقىلىق يەرلىك جەمئىيەت بىلەن ئاكتىپ باردى - كەلدى قىلالايدۇ ۋە ئۇنى قوللىيالايدۇ. بۇ مەھەللە پائالىيەتلىرىگە ياردەم بېرىش، يەرلىكتىكى پايدا كۆزلىمەيدىغان تەشكىلاتلار بىلەن ھەمكارلىشىش ياكى جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا ماس كېلىدىغان تۈرلەرگە مەبلەغ سېلىشنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى مۇمكىن.

داۋاملاشتۇرۇشچان ۋە ئەخلاقلىق سودا مېتودى: داۋاملاشتۇرۇشچان ۋە ئەخلاقلىق سودا مېتودىغا ھېرىسمەن بولۇش مۇھتقا ۋە جەمئىيەتكە بولغان مەسئۇلىيەتچانلىق ئىستىكىنى نامايان قىلىدۇ. ئۇيغۇر كارخانىلىرى مۇھىت ئاسراش پىلانلىرى، ئەخلاققا ئۇيغۇن مال سېتىۋېلىش ۋە مۇھىت ئاسراش ئېڭىغا ئىگە سودا پائالىيەتلىرى ئۈستىدە ئىزدىنىپ، يەر شارى مىقياسىدىكى تېخنىكا ئەكىرىلىك سەۋەبلىك تەرەققىيات تېرىشچانلىقىغا تۆھپە قوشالايدۇ.

كۆپ خىللىق ۋە سغدۇرۇشچانلىق: كۆپ خىللىق ۋە سغدۇرۇشچانلىقنى قەدىرلەيدىغان خىزمەتگاھ كۇلتۇرىنى يېتىلدۈرۈش ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەتچانلىقنىڭ مۇھىم تەرىپىدۇر. ئۇيغۇر كارخانىچىلار ئۆز شىركەتلىرىدە كۆپ خىللىقنى تەشەببۇس قىلىپ، ئوخشىمىغان كۆز قاراش، ئارقا كۆرۈنۈش ۋە ئىختىساسلىقلارغا ھۆرمەت قىلىدىغان مۇھىت يارىتالايدۇ.

B. ئۇيغۇر كارخانىلىرىنىڭ كەڭ جەمئىيەتكە كۆرسىتىدىغان تەسىرى

ئۇيغۇر كارخانىلىرى كەڭ جەمئىيەتتە ئاكتىپ ئۆزگىرىشكە تۈرتكە بولۇش يوشۇرۇن كۈچىگە ئىگە. ئۇلارنىڭ تەسىرى ئىقتىسادىي تۆھپىلەر بىلەنلا چەكلەنمەستىن، كۇلتۇرەل چۈشىنىش، ئىجتىمائىي ئىشتىراك ۋە جەمئىيەتنىڭ ئۇيۇشۇشچانلىقىغمۇ تەسىر كۆرسىتىدۇ.

كۇلتۇرەل ئالماشتۇرۇش ۋە چۈشىنىش: ئۇيغۇر كارخانىلىرى كۇلتۇرەل ئالماشتۇرۇش ۋە چۈشىنىشنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناىدۇ. بۇ كارخانىلار مەھسۇلاتتا، مۇلازىمەتتە ۋە ئۆزئارا تەسىرلىشىش جەريانىدا ئۇيغۇر مىراسلىرىنى گەۋدىلەندۈرۈش ئارقىلىق، تېخنىكا ئەكىرىلىك جەمئىيەتنىڭ كۇلتۇرەل كۆپ خىللىقىغا تېخنىكا بەك ھەسسە قوشىدۇ.

ئىشقا ئورۇنلىشىش پۈرسەتلىرى ۋە ئىقتىسادنىڭ ئېشىشى: ئۇيغۇر كارخانىلىرى ئىش ئورنى يارىتىش ۋە يەرلىكنىڭ ئىقتىسادىغا تۆھپە قوشۇش ئارقىلىق، ئۆزلىرى مۇلازىمەت قىلىدىغان جەمئىيەتنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمىغا ئايلىنىدۇ. بۇ ئىقتىسادي تەسىر ھەرقايسى ساھەلەرگە كېڭىيىپ، بىۋاستە سودا تىجارىتىدىن ھالقىپ ئېشىش ۋە گۈللىنىشنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

مەھەللە قۇرۇش ۋە ھەمكارلىق: مەھەللە قۇرۇش پروگراممىلىرىغا ئاكتىپ قاتنىشىش ۋە باشقا كارخانىلار بىلەن ھەمكارلىشىش ئىتتىپاقلىق ئېڭىنى يېتىلدۈرەلەيدۇ. ئۇيغۇر كارخانىچىلار ئۆز شىركەتلىرىنى كۇلتۇرلەر ئارا ھەمكارلىق سەھنىسى قىلىپ، كىشىلەرنى بىر يەرگە جەم قىلىپ، ئىجتىمائىي رىشتىنى كۈچەيتەلەيدۇ.

C. كەلگۈسىگە نەزەر: دىياسپورادىكى ئۇيغۇر كارخانىچىلارنىڭ ئىستىقبالى ۋە دۇچ كەلگەن خىرىسلىرى

ئۇيغۇر كارخانىچىلار يەر شارى دىياسپوراسىدا ئۆز يولىنى پىلانلاش جەريانىدا، ھەم ئىستىقباللىق كېلەچەك، ھەم ئىستراتېگىيەلىك يېراقنى كۆرەرلىك ۋە ماسلىشىشچانلىقنى تەلەپ قىلىدىغان خىرىسلار ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدا زاھىرلاندى.

ئىستىقبال: يەر شارى بازىرىغا كىرىش: يەر شارى ئىقتىسادىنىڭ ئۆزئارا باغلىنىشچانلىقى ئۇيغۇر كارخانىلىرىنى كۆپ خىل بازارلارغا كىرىش جەھەتتە مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە پۈرسەتلەر بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئىستراتېگىيەلىك كېڭىيىش ۋە خەلقئارا ھەمكارلىق يېڭى ئېشىش پۈرسەتلىرىنى ۋۇجۇدقا چىقىرالايدۇ.

تېخنىكىدا يېڭىلىق يارىتىش: تېخنىكا تەرەققىياتىنى قوبۇل قىلىش ئۇيغۇر كارخانىچىلارنى يېڭىلىق يارىتىشتا ئالدىنقى قاتاردىن ئورۇن ئالغۇزالايدۇ. ئېلېكترونلۇق سودىدىن رەقەملىك سېتىشقىچە، تېخنىكا تېخىمۇ كەڭ خېرىدارلارغا ئېرىشىش ۋە مەشغۇلات ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇش يوللىرى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

خىرىسلار: كۇلتۇرەل سەزگۈرلۈك: ئوخشىمىغان بازارلاردىكى سەزگۈر كۇلتۇرەل مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىش قىيىن ئىشتۇر. ئۇيغۇر كارخانىچىلار يەر شارى مىقياسىدا كېڭىيىشتىن ئىلگىرى، ئۇقۇشماسلىقتىن ساقلىنىش ۋە مۇۋەپپەقىيەتلىك سېڭىشكە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن يەرلىك كۇلتۇر پەرقىنى چۈشىنىشى كېرەك.

جۇغراپىيەۋى سىياسىي ئامىللار: جۇغراپىيەۋى سىياسىي دىنامىكا ئۇيغۇر كارخانىلىرىنىڭ تىجارەت مۇھىتىغا تەسىر كۆرسىتىشى مۇمكىن. جۇغراپىيەۋى سىياسىي ئۆزگىرىشنى چۈشىنىش ۋە ئىستراتېگىيەنى شۇنىڭغا ئاساسەن تەڭشەش ئۈزۈن مۇددەتلىك سىجىل تەرەققىيات ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم.

بايلىقلارغا ئېرىشىش پۈرسىتى: پۇل مۇئامىلە بايلىقىغا، يېتەكچىلىككە ۋە مۇناسىۋەت تورى بەرپا قىلىش پۈرسىتىگە ئېرىشىش ئىمكانىيىتى ئوخشىمىغان رايونلاردا ئوخشىماسلىقى مۇمكىن. ئۇيغۇر كارخانىچىلار تەرەققىياتىنىڭ ئېشىشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان مۇناسىۋەت تورىنى ئاكتىپلىق بىلەن ئىزدىشى ۋە بەرپا قىلىشى كېرەك.

يېغىپ ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەتچانلىق پىلانلىرىنىڭ بىر گەۋدىلىشىشى، ئۇيغۇر كارخانىلىرىنىڭ تېخىمۇ كەڭ جەمئىيەتكە كۆرسىتىدىغان تەسىرى، ئىستىقبال ۋە خىرىسقا بولغان مۆلچەر ئۇيغۇر كارخانىچىلار ئويلىنىشقا تېگىشلىك مۇھىم ئامىللاردۇر. تۆۋەندىكى بۆلەكلەردە ئۇيغۇر كارخانىلىرىنىڭ بۇ دىنامىكىلارغا توغرا مۇئامىلە قىلىپ، دۇنيا مىقياسىدا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشىغا تۈرتكە بولۇش ئۈچۈن، قوللىنىشچان ئىستراتېگىيەلەر ۋە ئەمەلىي كۆز قاراشلار مۇھاكىمە قىلىنىدۇ.

10. خۇلاسە

خۇلاسىلەپ ئېيتقاندا، دۇنيا دىياسپوراسىدىكى ئۇيغۇر كارخانىچىلارنىڭ پۇل مۇئامىلە تەرەققىياتى ۋە سودا ئىستىقبالى ئۈستىدىكى بۇ ئىزدىنىش نۇرغۇن پۈرسەت، خىرىس ۋە ئىستراتېگىيەلىك نۇقتىدىن ئويلىنىشقا تېگىشلىك ئامىللارنى ئوتتۇرىغا چىقاردى. كارخانىچىلىق، كۇلتۇرەل ئاڭ، تېخنىكىنى بىر گەۋدىلەشتۇرۇش ۋە ئىجتىمائىي ئىشتىراك قاتارلىق ھەر قايسى تەرەپلەرگە چوڭقۇرلاپ كىرىش ئارقىلىق، مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىگىلىك تىكلىمەكچى ۋە ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرماقچى بولغان ئۇيغۇرلارنى قوللىنىشچان چۈشەنچە بىلەن تەمىنلەيدىغان ئومۇميۈزلۈك رامكا بارلىققا كېلىدۇ.

A. مۇھىم بايقاشلارنى ۋە چۈشەنچىلەرنى خۇلاسىلەش

بىز بۇ ماقالىدە دىياسپورادىكى ئۇيغۇر كارخانىچىلار قوللىنالايدىغان ھەر خىل يوللار ئۈستىدە تەپسىلىي مۇھاكىمە يۈرگۈزدۇق. كۇلتۇرەل ئاڭنىڭ مەھسۇلات ۋە مۇلازىمەتنى خاسلاشتۇرۇشتىكى ئەھمىيىتىدىن تارتىپ، ھەم ئۇيغۇرلارنىڭ، ھەم يەرلىك خەلقلەرنىڭ

كۇلتۇرىنگە ماسلىشىش، كۆپ خىل سودا بىرىكمىسى ئارقىلىق خەتەرنى ئازايتىش ئىستراتېگىيەسىگىچە، ھەر بىر بۆلۈم ئىگىلىك تىكلەش مۇۋەپپەقىيىتىگە كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشىدۇ.

يەھۇدىي دىياسپوراسى قوللانغان مالىيە ئىستراتېگىيەسىنى سىلىشتۇرۇپ تەھلىل قىلىش ئىگىلىك تىكلەش، مائارىپ ۋە ئۇزۇن مۇددەتلىك پىلاننى قىممەتلىك ساۋاقلار بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇ ساۋاقلارنىڭ ئۇيغۇر دىياسپوراسىغا تەتبىقلىنىشچانلىقى كۇلتۇرلەر ئارا ئۆگىنىش ۋە ماسلىشىشنىڭ يوشۇرۇن كۈچىنى گەۋدىلەندۈردى. مەخسۇس مىسال تەتقىقاتى ئارقىلىق ئۇيغۇر جامائەتچىلىكىدىكى ئىگىلىك تىكلەش روھى ئۇستىدە ئىزدىنىش مۇۋەپپەقىيەت قازانغان كارخانىلارنىڭ ئەمەلىي مىساللىرى بىلەن تەمىنلەپ، ئۇيغۇرلارنىڭ كارخانىچىلىق روھىدا بار بولغان ئەسلىگە كېلىش كۈچى، ئىجادچانلىق ۋە ماسلىشىشچانلىقنى كۆرسىتىپ بېرىدى.

ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەتچان پىلانلارنى تەكتلەش ئىقتىسادىي مۇۋەپپەقىيەتنىلا ئەمەس، ئىجتىمائىي پاراۋانلىقنىمۇ كۆزلەيدىغان روھنى نامايان قىلدى. ئۇيغۇر كارخانىلىرى يەرلىك جەمئىيەت بىلەن پائال باردى - كەلدى قىلسا ۋە ئۇنى قوللىسا، تېخنىمۇ كەڭ ئىجتىمائىي قۇرۇلمىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان تۆھپىكارلىرىغا ئايلىنىپ، كۇلتۇرەل چۈشىنىش ۋە ئىجتىمائىي ئۇيۇشۇشچانلىقنى ئىلگىرى سۈرەلەيدۇ.

B. ئۇيغۇر دىياسپوراسىنىڭ مالىيە تەرەققىياتى ۋە سودا مۇۋەپپەقىيىتىنىڭ يوشۇرۇن كۈچىنى گەۋدىلەندۈرۈش

بۇ ماقالىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەزمۇنلار «ئۇيغۇر دىياسپوراسىدىكى كۇچلۇك ئىقتىسادىي تەرەققىيات ۋە سىجىل سودا مۇۋەپپەقىيىتىنىڭ يوشۇرۇن كۈچى» دىن ئىبارەت كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتىدىغان تېمىغا مەركەزلەشكەن. ئۇيغۇر كارخانىچىلار ئۆزلىرىنىڭ كۇلتۇرەل مىراسلىرى، ماسلىشىشچانلىقى ۋە ھاياتىي كۈچكە تولغان ئىگىلىك تىكلەش روھىدىن مەنبەلەنگەن ئۆزگىچە ئەۋزەللىككە ئىگە. ئۇيغۇرلار بۇ سۈپەتلەرنى جارى قىلدۇرۇش ھەمدە يەھۇدىي دىياسپوراسى قاتارلىق مۇۋەپپەقىيەتلىك دىياسپورا جامائەتلىرىدىن ئىلھام ئېلىش ئارقىلىق، ئىقتىسادنىڭ سىجىل گۈللىنىشىگە يول ئاچالايدۇ.

تېخنىكىنىڭ بىر گەۋدىلىشىشى ئۆزگەرتكۈچ كۈچ (transformative force) بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر كارخانىلىرىنى يەر شارى مىقياسىدا خېرىدار تېپىش، مەشغۇلات ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇش، ئۆزگىرىشچان بازاردا رىقابەت كۈچىنى ساقلاپ قېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. ئۇيغۇر دىياسپوراسىنىڭ ئىچى - سىرتىدىكى مۇناسىۋەت تورىنىڭ مۇھىملىقى ئىجتىمائىي ھەمكارلىق، يېتەكچىلىك ۋە ئورتاق بايلىقنىڭ سودىنىڭ ئېشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى قىممىتىنى گەۋدىلەندۈردى.

C. سىجىل ئىزدىنىش ۋە ئىجتىمائىي ھەمكارلىققا ئىلھام بېرىش

ئۇيغۇر كارخانىچىلار بۇ ماقالىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان پۈرسەت ۋە خىرىسلارنى باشتىن كەچۈرگەندە، سەپەر ئاخىرلاشقان بولماستىن، داۋاملىق يېڭىلىق يارىتىش، ماسلىشىش ۋە ھەمكارلىق ئۇسۇلىدىكى تېخنىمۇ چوڭقۇر ئىزدىنىشكە ئايلىنىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ تەشەببۇسكارلىق

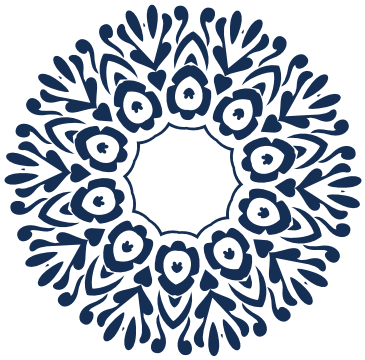
بىلەن يېڭى بىلىملەرنى ئۆگىنىشى، تېخنىكا تەرەققىياتىنى قوبۇل قىلىشى، شۇنداقلا ئۆز كۇلتۇرىنىڭ ئىچى - سىرتىدا مۇناسىۋەت بەرپا قىلىشى زۆرۈر.

ئىجتىمائىي ھەمكارلىق دىياسىپورادىكى كارخانىلارنىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشىنىڭ ئاساسىدۇر. ئۇيغۇر كارخانچىلار يەرلىك ۋە دۇنياۋى جەمئىيەتلەرگە ئاكتىپ ئىشتىراك قىلىش ئارقىلىق، ئەتراپىدىكى مۇھىتنىڭ كۆپ خىللىقىغا ۋە ھاياتىي كۈچىگە ھەسسە قوشۇپلا قالماستىن، ئۆزلىرىنى تېخىمۇ كەڭ ئىقتىسادىي ۋە كۇلتۇرەل مۇھىتنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان مەنپەئەتدارىغا ئايلاندۇرىدۇ.

D. خاتىمە: ھەرىكەت چاقىرىقى

بۇ ماقالە ئۇيغۇر كارخانچىلارنى دىياسپورادىكى سانسىزلىغان پۇرسەتلەرنى چىڭ تۇتۇشقا ئۇندەيدۇ. ئۇيغۇر كارخانىلىرى كۇلتۇرەل ئاڭ، تېخنىكىنىڭ بىر گەۋدىلىشىشى، ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەتچانلىق ۋە ئىجتىمائىي ھەمكارلىق ئۇستىگە قۇرۇلغان مۇستەھكەم ئاساسقا تايىنىپ، ئىقتىسادىي جەھەتتىن تەرەققىي قىلىپلا قالماي، تېخىمۇ كەڭ ئىجتىمائىي مەنزىرىنى بېيىتىشقا مۇھىم تۆھپە قوشالايدۇ.

ئۇيغۇر كارخانچىلارنىڭ دىياسپورادا مۇۋەپپەقىيەتلىك يوللارنى ئېچىش يوشۇرۇن كۈچى شەخسىلەرنىڭ ئارزۇسىنىڭ ئىسپاتى بولۇپلا قالماي، يەنە كۇلتۇرەل ماسلىشىچانلىق ۋە ئوخشىمىغان شارائىتلارغا تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارىغا بولغان ئېتىراپتۇر. كەلگۈسىگە نەزەر سالغىنىمىزدا، ئۇيغۇر كارخانىلىرىنىڭ ھېكايىسى ئۇمىد، ماسلىشىچانلىق ۋە پىداكارلىققا تولغان، پۈل مۇئامىلە تەرەققىياتى ۋە كۇلتۇرنى قوغداش ئۆزئارا ياندىشىپ كېلىدىغان كېلەچەكنى بەرپا قىلىش ھېكايىسىدۇر.

8

تاتلىق تاشمەت كەچۈرمىشلىرىدىن ئۆمەر بەكئالى سەرگۈزەشتلىرىگىچە

ئالماس ھاجى

بارلىقىنى ۋەتىنىمىزنىڭ ئازادلىقى ۋە مۇستەقىللىقى ئۈچۈن بېغىشلىغان قورقماس جەڭچى تاتلىق تاشمەتنىڭ كەچۈرمىشلىرى پىدائىيلار ئېكرانىدا بېرىلگەن پېشقەدەم ئىنقىلابچى شەۋكەت ئەپەندىنىڭ بايانلىرى ئارقىلىق جامائەتكە ئايان بولدى.

تاتلىق تاشمەت 1968 - يىللىرى خىتاي تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى كۆتۈرۈلگەن «يېڭىسار تېتىر ئىنقىلابى»نىڭ غوللۇق كۈرەشچىلىرىدىن بىرى ئىدى. تاتلىق تاشمەت كېكەچلەپ سۆزلەيدىغان، دەلدۈشتەك ماڭىدىغان جىسمانىي كەمتۈكلۈكىدىن پايدىلىنىپ، ئىنقىلاب ئىشلىرىنىڭ بىخەتەر، ئۇنۇملۇك بولۇشىنى كاپالەتلەندۈرگەن پىداكار ئىنقىلابچى ئىدى. يېڭىسار تېتىر ئىنقىلابى خىتاي تاجاۋۇزچىلىرى تەرىپىدىن قانلىق باستۇرۇلۇپ، قوزغىلاڭچىلار ۋە قوللىغۇچىلار ئومۇميۈزلۈك تۇتقۇن قىلىنغاندا تاتلىق تاشمەتمۇ قولغا ئېلىنغان ئىدى. ئۇزۇلمەس سوئال - سوراقلار، دەھشەتلىك قىيىن - قىستاقلار ئۇنى باش ئەگدۈرەلمىدى. قىيناشتىن نەپ ئالالمىغان خىتايلار ئاخىرى ئۇنى 15 يىللىق تۈرمە جازاسىغا ھۆكۈم قىلدى.

تاتلىق تاشمەت 15 يىللىق تۈرمە ھاياتىدا كۆرمىگەن خورلۇقنى كۆرۈپ، ئېغىر ئازاب - ئوقۇبەتلەرنى تارتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ دۈشمەنگە تىز پۈكمىدى. ۋەتىنىنىڭ ئازادلىقى، مۇستەقىللىقى ئۈچۈن كۈرەش قىلىش ئىرادىسىدىن يانمىدى.

ئەمدىلا 28 - 29 ياشلىق قىران يىگىت ۋاقتىلىرىدا تۇتقۇن قىلىنغان تاتلىق تاشمەت 15 يىللىق ئازاب - ئوقۇبەتلىك تۈرمە جازاسىنى تۈگىتىپ چىققىنىدا بوۋايغا ئايلىنىپ قالغان

ئىدى. تاتلىق تاشمەت تۇرمىدىن چىقىپ سەپداشلىرىنى تاپالمىدى. ئۇنىڭ سەپداشلىرى خىتايلار تەرىپىدىن باستۇرۇلغان، سولانغان، ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن يوق قىلىنغان ئىدى. ئەتراپىدىكى ئادەملەر ئۇنىڭغا باشقىچە كۆز بىلەن قاراشتى. بۇ ئادەملەر ئارىسىدا ئۇ ئۆز ئورنىنى تاپالمىدى. ئۇنىڭغا ھېسداشلىق قىلىدىغان، ئۇنى ئارىغا ئالىدىغانلارنى تاپالمىدى. تاتلىق تاشمەت تۇرمۇشتا مەنىۋى ۋە ماددىي جەھەتتىن ئىلاجسىزلىق، موھتاجلىق ئىچىدە قالدى. ئۇ، ئۆز خەلقىم دەپ سەدپارە بولغان ئادەملەر ئۇنى تونۇمىغان ئىدى. ئۇ ئۆز يۇرتىدا خار ۋە سەرسان بولدى. بۇ ھەم ئۇنىڭ ۋە باشقىلارنىڭمۇ بېشىغا كەلگەن ئوخشاش قىسمەت ئىدى.

«ئېھ، ئاللاھ! بۇ ئادەملەرنىڭ ئىمان - ئېتىقادىنى كۆچەيتكىن، ئۇلارغا ئەقىل بەرگىن، پاراسەت بەرگىن، ئۇلارنىڭ ۋىجدانىنى، غۇرۇرىنى ئويغاتقىن. مېنىڭ خەلقىمنى كۆزى كۆرمەس، قۇلقى ئاڭلىماس، ھەق - ناھەقنى بىلەلمەس قىلىپ قويمىغىن!» دەپ ئاللاھقا ندا قىلدى تاتلىق تاشمەت.

1987 - يىلى، ئۇرۇمچىنىڭ ئاۋات رەستىسى بولغان دۆڭكۆۋرۈكتە مىڭ - مىڭ ئادەملەر يۇرۇشەتتى. تاتلىق تاشمەت دۆڭكۆۋرۈكنىڭ بىر بۇلۇڭىدا توپلىشىپ ئولتۇرغان دىۋانلەر ئارىسىغا كىلىپ قوشۇلدى. شۇ ئەسنادا بازار كېزىپ يۈرگەن بىر كىشىنىڭ كۆزى دىۋانلەر توپىغا چۈشتى - دە، ئۇنىڭ يۈرىكى ھاياجاندىن دۈپۈلدەپ سوقۇپ كەتتى. ئۇ كۆككە قاراپ قوللىرىنى ئاچتى ۋە ئاللاھقا ندا قىلدى...

– ئاھ، خۇدا! ئۇ تاتلىق تاشمەتقۇ! ۋاي مېنىڭ قېرىندىشىم، نەھالىڭ بۇ؟!

رەتلىك كىينگەن، سۆلەتلىك بىر يىگىت ئاھ ئۇرۇپ كىلىپ، دىۋانلەر ئارىسىدا قول ئېچىپ ئولتۇرغان تاتلىق تاشمەتنى قۇچاقلىۋالدى. يىگىت ئۇنى باغرىغا چىڭ بېسىپ، بۇقۇلداپ يىغلاپ تۇرۇپ ئۇنىڭدىن ئەھۋال سورايتتى. ئۇنىڭ ئېچىنىش ۋە ئەلەم بىلەن تامچىغان كۆز ياشلىرى، بۇ زالىم ۋە باغرى تاش دۇنياغا بولغان غەزەپ نەپرەتتە بوغۇلغان ئاۋازلىرى ئەتراپتىكىلەرنى ھەيران قالدۇردى. ئادەملەر: «ماۋۇ دىۋانە بۇ يىگىتنىڭ ئۇرۇق - تۇغقىنى ئوخشايدۇ؟» دەپ قالغان ئىدى. ياق! ئۇنداق ئەمەس، بۇ يىگىت ئەسلى تاتلىق تاشمەت بىلەن بىللە ئۆلۈمدىن قورقماي مىللەتنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن، ۋەتەننىڭ مۇستەقىللىق ئۈچۈن مۇرىنى - مۇرىگە تىرەپ كۈرەش قىلغان ئىنقىلابى سەپدىشى، دۇشمەن تۇرمىسىدە جازانى تەڭ تارتقان تۇرمىدىشى، شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابى پارتىيەسىنىڭ غوللۇق ئەزاسى شاۋكەت ئىلى ئىدى...

مەن تاتلىق تاشمەتنىڭ ھېكايىسىنى داۋام ئەتتۈرەلمىدىم، تاتلىق تاشمەت بىلەن شاۋكەت ئىلىنىڭ كېيىنكى ئېچىنىشلىق كەچۈرمىشلىرىنى يازالمىدىم. كانىيمغا قاپلاشقان بىر ئاچچىق تەم كۆز ياشلىرىمغا ئارىلىشىپمۇ چىقىپ كېتەلمىدى. بۇ ئاچچىق تەم يۈرەككە ئۆتكەن ئىدى. كاللامدىكى ئېغىر سوئاللارغا جاۋاب تاپالماي قىينالدىم...

تارىختا مۇستەقىللىق كۈرەشلىرىمىز، قوراللىق قوزغىلاڭلىرىمىزنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۆز ئىچىمىزدىن چىققان خائىنلارنىڭ ساتقۇنلۇقى بىلەن پاش بولۇپ قالدى ۋە خىتاي تاجاۋۇزچىلىرى تەرىپىدىن رەھىمسىزلەرچە قانلىق باستۇرۇلدى. بىز بۇ نۆقتىغا قانچىلىك دىققەت قىلالىدۇق؟ ئىنقىلابتا پىداكارلىق كۆرسىتىپ بەدەل تۆلىگەنلەرگە قانداق مۇناسىۋەتتە

بولدۇق؟ ئۇلار نېمىشقا تاتلىق تاشمەتكە ئوخشاش يېتمىسىرەپ قالدى؟ نېمىشقا ئۇلار موھتاج بولغاندا، قينالغان چاغدا ھالىدىن خەۋەر ئالمىدىغانغا ئادەم چىقمىدى؟ ھازىرچۇ؟

كۆز ئالدىمدىن ئۆمەر بەكئالىنىڭ يازمىلىرىدىن مەلۇم بولغان ئۇنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى ئۆتۈشكە باشلىدى: خىتاي باسقۇنچىلىرىنىڭ جازا لاگېرىدىن قۇتۇلۇپ چىققان ئۆمەر بەكئالى خىتاينىڭ تەھدىتلىرىدىن، ئۆزىگە، ئائىلىسىگە، ئاتا - ئانىسى ۋە قېرىنداشلىرىغا كېلىدىغان خەۋپ - خەتەردىن قورقماي، دادىل ئوتتۇرىغا چىقىپ پۈتۈن دۇنياغا خىتاي ئۇستىدىن شىكايەت قىلدى. خىتاينىڭ جازا لاگېرلىرىدىكى ۋەھشىيانە قىيىن - قىستاق ۋە پاجىئەلىك ئۆلۈم بىلەن تولغان ئىنسانىيەتكە قارشى دەھشەتلىك جىنايى قىلمىشلىرىنى پاش قىلىپ، خىتاي تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندا ئىرقىي قىرغىنچىلىق ئېلىپ بېرىۋاتقانلىقىنى تاشقى دۇنياغا ئاڭلاتتى. شۇ سەۋەبتىن ئۇ ئۆزىنىڭ ئىككىنچى ۋەتىنى بولغان قازاقىستانغا پاتمىدى. مال - مۈلۈكلىرىدىن ساتىدىغانلىنى سېتىپ، باللىرىغا بىر مەزگىللىك خراجەت غەملەپ بېرىپ، بىر دوستىنىڭ يارىدەمىدە جان قاچۇرۇپ تۈركىيەگە كېلىۋالدى.

تۈركىيەدىكى قېرىنداشلار ئۇنى ناھايىتى قىزغىن قارشى ئالدى. قېرىنداشلىق مېھرى نېمىدېگەن ئۇلۇغ - ھە! قىسىنچىلىقتىن سۈغۇرۇلۇپ كەلگەن ئۆمەر بەكئالىنىڭ قەلبى ئىللىپ، كۆزلىرىگە ياش كەلدى. كۈنلەر ناھايىتى ئالدىراش، ناھايىتى ئەھمىيەتلىك ئۆتۈۋاتاتتى. گۈۋاھلىق بېرىش يىغىنلىرى، مۇخبىرلارنىڭ زىيارىتىنى قوبۇل قىلىش، سىنئالغۇلۇق تېلېۋىزىيە سۆھبەتلىرى ئارقا - ئارقىدىن ئۇزۇلمەي بولۇپ تۇردى. ئادەملەر ئۆمەر بەكئالىنىڭ باتۇرلۇقى، پىداكارلىقىغا ئاپىرىن ئېيتىشاتتى. ئۇنىڭ جازا لاگېرىدىكى ئىنسان قېلىپىدىن چىققان ۋەھشىيلىكلەر ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ بەرگەن گۈۋاھلىقىنى يۈرەكلىرى ئېچىشىپ، كۆز ياشلىرى تۆكۈلۈپ تۇرۇپ ئاڭلايتتى.

ئۆمەر بەكئالى خىتاي تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ جازا لاگېرلىرىدا شەرقىي تۈركىستان خەلقىگە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ئىرقىي قىرغىنچىلىق جىنايەتلىرىنى پۈتۈن دۇنياغا پاش قىلىۋاتاتتى. ئۇنىڭ بۇ پىداكارلىقىنى خەلقىمىز ھەرگىز ئۇنتۇپ قالمايتتى. ئۆزىنىڭ، ئائىلىسىنىڭ، ئاتا - ئانىسى ۋە پۈتۈن ئۇرۇق - تۇغقان قېرىنداشلىرىنىڭ خېيىم - خەتەرگە ئۇچرىشىدىن قورقماي دادىل ئوتتۇرىغا چىقىپ، جازا لاگېرلىرىنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى پاش قىلىپ، ئۇ يەردە بولۇۋاتقان جىنايى قىلمىشلار ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ، ئۇنى پۈتۈن دۇنياغا ئاڭلىتىش ھەقىقەتەن بىر باتۇرلۇق ئىدى. ئەپسۇس! بۇ باتۇرنىڭ شۇ جەريانىدىكى چىقىم - راسخوتلىرىگە، ئائىلە تەمىناتىنىڭ قەيەردىن تەمىن ئېتىلىشىگە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئادەملەر ئېتىبارسىز قارىغان ياكى بىر - بىرىگە ئىتتىرىشىپ ئىگىسىز قالدۇرغان ئىدى. بەزى ۋاقىتلاردا نامسىز ھالدا يارىدەم قولىنى سوزغانلارنىڭ يارىدىمى، ھالقىلىق چاغدا يۆلەك بولغان «ئۇيغۇريار فوندى»غا ئوخشاش تەشكىلاتلارنىڭ يارىدىمى بىر مەزگىللىك ئارام بولغان بولسىمۇ، مۇقىم كۈن تەرتىپتە بولمىغاچقا كۈنلەرنىڭ ئۆتىشى بىلەن تۇرمۇشتىكى بۇ موھتاجلىق يەنىلا ئۆز كۈچىنى كۆرسىتىپ تۇرۇۋاتاتتى.

كۈندىن - كۈنگە تۇرمۇش مۇشەققىتى ئۆزىنى كۆرسىتىشكە باشلىدى. شۇنداقتىمۇ ئۆمەر بەكئالى چاقرىغان يىغىلىشلاردىن قالمىدى. مۇخبىرلارنىڭ زىيارىتىنى قوبۇل قىلدى. خەلقئارا ئاخباراتلاردا گۈۋاھلىقتىن ئۆتتى. ئۇنىڭ بوش ۋاقتى يوق ئىدى. لېكىن كۈنسېرى يانچۇق قۇرۇقدىلىشقا باشلىدى. ئۇنى ماختاشلار، «قەھرىمان» دەپ بېرىلگەن شان - شەرەپلەر ئۇنى

پەخرلەندۈرگەن ئىدى. لېكىن ئۇنىڭ قازىننىڭ قاينىتالمىدى. زەي پۇراپ تۇرغان پادىۋال ئۆينىڭ ئۇ يەر - بۇ يەرلىرى يوقسۇللۇق شامالىدا ھۇۋلاشقا باشلىدى. يەنە بىر تەرەپتىن ھاياتى ۋە ئائىلىسىگە بولغان تەھدىتلەر، ئۆلۈم ۋەھىمىسى ئۇنىڭ ئەتراپىنى ئايلىنىشقا باشلىدى. گويا تاتلىق تاشمەتنىڭ پاجىئەسى تەكرارلىنىۋاتقاندەك ئىدى. ئۆمەر بەكئالمۇ بۇ سەۋەبلەر تۈپەيلى ئىلاجسىز بۇ جايدىن يۆتكىلىپ كېتىش قارارىغا كەلدى. ئۇنىڭ بېشىغا يەنە سوروقچىلىق چۈشكەن ئىدى.

ئەجەبا، ئۆمەر بەكئالى پىداكارلىق قىلىۋاتقاندا: «ئۇنىڭ ئىش ئورنى بولمىسا، چىقىم - راسخوتلىرىنى، ئائىلىسىنىڭ تەمىناتىنى نەدىن قاپلايدۇ؟» دەپ ئويلاشتۇقمۇ؟ موھتاجلار سېپىدە تۇرۇپ خەير - ساخاۋەت ئېلىشقا ئۇنىڭ ئائىلىسىنىڭ شەرتى توشمايتتى. بۇنداق مەبلەغ قەھرىمانلارغا ئىشلىتىلسە بولمايتتى. پىداكارلار، قەھرىمانلار مەخسۇس خەير - ساخاۋەت ئورۇنلىرى تارقىتىدىغان تەمناتلاردىن بەھرىمەن بولسا قانداق بولىدۇ؟ بۇمۇ بىر قاملاشمىغان ئىش بولىدۇ - دە! ئۇنىڭ ھەممە يېرى ساق تۇرسا، ئىشلەپ باللىرىنى باقسۇن - دە!

لېكىن، ئۆمەربەكئالىنىڭ ئىش تېپىپ ئىشلەپ، باللىرىنى بېقىشقا قۇربى يەتكەن بىلەن ئۇنىڭ ۋاقتى چىقمىغان ئىدى. ئۇ گۈۋاھلىق بەرمىسە، خىتاينىڭ ئىرقىي قىرغىنچىلىقىنى پۈتۈن دۇنياغا ئاڭلاتمسا قانداق بولىدۇ؟ ۋەتەن ئۈچۈن كۈرەش قىلىش مۇھممۇ ياكى ئۇنىڭ ئائىلىسىمۇ؟ قايسى مۇھىم؟ ئۇنىڭغا ھەر ئىككىسى مۇھىم ئىدى. شۇنداق ئەمەسمۇ؟ ۋەتەن دېسە، كىشىنىڭ كۆز ئالدىغا كېلىدىغىنى – ئاتا - ئانىسى، ئايالى، باللىرى، قېرىنداشلىرى، ئۇرۇق - تۇغقان، يۇرتداشلىرى، تۇغۇلغان ماكانى كېلىدۇ. ئەلۋەتتە ئۇنىڭ ئائىلىسىمۇ - كىچىك ۋەتىنى ئەمەسمىدى؟ لېكىن ئۇ نېمە ئۈچۈندۇر ئۆزىنىڭ كىچىك ۋەتىنىگە ئېشىنالمىغان ئىدى. ياكى ئۇنى خاتىرجەم قىلغۇدەك بىرەر ئورۇنلاشتۇرۇشلار بولمىغان ئىدى.

ئۆمەر بەكئالىنىڭ رەسمىگە قارىدىم، ئۇنىڭ مەڭزىدە توختاپ قالغان بىر تامچە ياش گويا يۇرىكىمگە سىرغىپ چۈشۈپ، ۋىجدانىمغا سوئال قويغاندەك بولدى: زەي پۇراپ تۇرغان پادىۋال ئۆيدە قورقۇمسىراپ تۇگۈلۈپ ئولتۇرغان باللىرىغا قاراپ ئۆمەر بەكئالىنىڭ كۆڭلى بىر قىسما بولدى. ئۇنىڭ يەلكىسىنى موھتاجلىقنىڭ رەھمسىز قوللىرى باسقان ئىدى. ئۇنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدىدىن ئېيتىپ بولمايدىغان بىر خىل خورسىنىش تۆكۈلۈشكە باشلىدى. مەن ۋىجدان سورىقى ئالدىدا تۇراتتىم: خوش، ئۆمەر بەكئالى تۇگۈلۈپ ئولتۇرغاندا سىز نېمىش قىلۋاتقان بولغىيدىڭىز؟ چاينى قېنىق دەملەپ قۇيۇپ، ساپادا كېرىلىپ ئولتۇرۇپ تېلېۋىزور كۆرۈۋاتقان بولغىيمىدىڭىز؟! ئۆمەر بەكئالىنىڭ يانچۇقىدا پۇلىنىڭ تايىنى يوق، سېلىنغان غورىگىل داستىخىنىغا باللىرى تارتىنىپ تۇرۇپ قول ئۇزاتقاندا بولسا، سىز: «ئەجەب ئوخشاپتۇ» دەپ ئوخشىغان ياغلىق پولۇنى يەپ ئولتۇرغان بولغىيمىدىڭىز، تەخسىر؟!

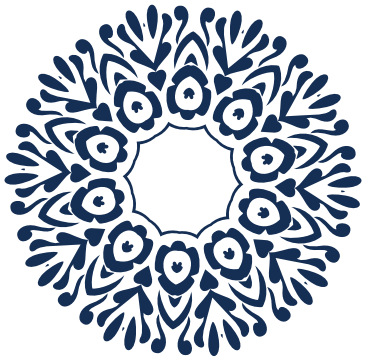
بىر يەرلىرىم جىغىلداپ كەتتى، ۋىجدان ئازابى كانىيمنى بوغقان ئىدى. كەچۈر قېرىندىشىم، ماڭا ئوخشاش شەخسىيەتچىلىك پاتقىقىغا پاتقان، غەم يېمەس، يارىماس قېرىندىشىڭنى كەچۈرگىن! سەن كەچۈرەرسەنمۇ؟ سىلەرگە ئوخشاش پىداكارلار بەدەل تۆلەۋاتقاندا كۆزىنىڭ قىرىدا قاراپ قويۇپ كارى بولمىغان، بېپەرۋالىق بىلەن مەسئۇلىيەتسىزلىك قىلغان ماڭا ئوخشاشلارغا نېمە دېگۈلۈك؟ بىزدە بۇ ھالغا تېخى تەبىر يوق ياكى تۇزىتىدىغان تەدبىرمۇ يوق، بەزىدە تېخى كېرىلىپ ئولتۇرۇپ تۆرنى ئىگىلەيمىز، ئەپسۇس، مىڭ ئەپسۇس! لەنەتلەر بولسۇن!

بىز نۇرغۇن ئىشلاردا سەۋەبىنى تېشىدىن ئىزدەپ، ئۆزىمىزنى بەزلەشكە كۆنۈپ قالدۇق. ھەرىكەت قىلمىز، ھەرىكىتىمىزدە بەرىكەت يوق، بىز كۈتكەندەك نەتىجە يوق. دۇئا قىلمىز، دۇئالىرىمىز ئىجابەت بولمايدۇ. بىز ئاغرىنمىز، بۇ ئاغرىنىش يۈرەكلىرىمىزنى پۈچىلاپ تاشلايدۇ. لېكىن بىز يەنىلا ئاغرىنمىز، پەقەت ئۆزىمىزدىن ئەمەس!

شۇ ئاغرىقلار ئىچىدە ۋىجدانىم نۇرغۇن سوراقلارغا دۇچ كەلدى. كۆز ئالدىمدا تاتلىق تاشمەت، ئۆمەر بەكئالى، سايراگۈل، زۇمرەت داۋۇت، مېھرىگۈل تۇرسۇن، گۈلباھار جېلىلوۋا، گۈلباھار خاتىپھاجى، قەلبىنۇر سىدىق، گۈلزىرە، تۇرسۇنئاي، غەيرەتلەر سوئال نەزىرى بىلەن ماڭا قاراپ تۇرغانىدەك ئىدى. بۇ سوئاللارنى چۈشەنگەندەك بولدۇم. قۇلاق تۇۋۇمدە بىر كۈچلۈك خىتاب ياڭرىغاندەك بولدى: ﴿**ھەرقانداق بىر قۇۋۇم ئۆزىنىڭ ئەھۋالىنى ئۆزگەرتمىگۈچە، ئاللاھ ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى ئۆزگەرتمەيدۇ**﴾ (رەئد سۈرىسى، 11 - ئايەت)

بۇ ئايەتتىن ۋە بىزنىڭ رېئاللىقىمىزدىن شۇنى چۈشەندىمكى، خاتالىقنى تۈزىتىش ئۈچۈن، يەنە قايتا سادىر قىلماسلىق ئۈچۈن، مۇستەقىللىق كۈرىشىمىزنىڭ ساغلام تەرەققىياتى ۋە غەلبىسى ئۈچۈن بىز ئالدى بىلەن ئۆزىمىزنى ئىسلاھ قىلىشىمىز كېرەك ئىكەن. دېمەك، ئۆزىمىزنى ئىسلاھ قىلىپ، ئاللاھتىن تۈزەتمىگۈچە بىزنىڭ ئەھۋالىمىز ئۆزگەرمەيدۇ. شۇڭا، بىز ئىشنى ئۆزىمىزنى ئىسلاھ قىلىشتىن باشلىشىمىز لازىم. سىزچە قانداق؟

بۇ ماقالىنى ئۆمەر ئىمىن تەھرىرلىدى.

9

خەلقئارالىق ئالىي كېڭىشى قۇرۇش توغرىسىدا تەكلىپ

(ھەرقايسى دۆلەتلەردىكى شەرقىي تۈركىستان ئاممىۋى تەشكىلاتلىرىغا)

ئالماس ھاجى

مەسىلىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇش سەۋەبلىرى:

1. مەلۇمكى، ۋەتىنىمىزنىڭ ۋەزىيىتى كۈندىن - كۈنگە يامانلاشماقتا. خىتاي باسقۇنچىلىرىنىڭ زۇلمى ئىرقىي قىرغىنچىلىققا ئايلاندى. خىتاي كومموٴنىستلىرى ئۈچ مىليوندىن ئارتۇق قېرىنداشلىرىمىزنى جازا لاگېرلىرىغا، تۈرمىلەرگە سولاپ زىيانكەشلىك قىلماقتا ۋە ئۆلتۈرمەكتە. بولۇپمۇ، مىللىتىمىزنىڭ ھەر ساھەدە كۆزگە كۆرۈنگەن سەرخىللىرى تۈنقۇن قىلىنىپ، كۆزدىن يوقىتىلماقتا، مىللىتىمىزنىڭ ئومۇرتقىسى ئېزىپ تاشلانماقتا. دىنىمىزنى، تىلىمىزنى، مەدەنىيىتىمىزنى، ئۆرپ - ئادەتلىرىمىزنى چەكلەش، يوقىتىش، خىتايلاشتۇرۇش قەدىمىنى كۈندىن - كۈنگە تېزلەتمەكتە. نۆۋەتتە مىللىتىمىز ھايات - ماماتقا مۇناسىۋەتلىك ئەڭ خەتەرلىك ئەھۋالغا دۇچ كەلدى. بۇ ھال، بىزدىن ئۆزئارا ئىتتىپاق بولۇشنى، تەشكىلاتلىرىمىزنىڭ ھەمكارلىشىپ خەلقئارالىق بىرلىك سەپ تۈزۈشنى، جىددىي پەيتلەردە باش قوشۇپ، پۇختا تۈزۈلگەن پىلان بىلەن بىر بىرگە ماسلاشقان ھالدا تەڭ ھەرىكەت ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلماقتا.

2. مۇھاجىرەتتىكى شەرقىي تۈركىستان تەشكىلاتلىرى ھەر قايسى دۆلەتلەردە ئۆزلىرى تۇرۇشلۇق ئورۇنلاردىكى شارائىت ۋە ئىمكانىيەت ئاساسىدا ئىش ئېلىپ بارماقتا. گەرچە بەزى تەشكىلاتلار رايون خاراكتېرلىك بىرلىك سەپ ھاسىل قىلغان بولسىمۇ، زۆرۈر تېپىلغان جىددىي پەيتلەردە، دۆلەتلەر ئارا بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇش پىلانى ۋە ئۇنىڭ ئىجراسى، خۇلاسە كونترولللۇقى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، خەلقئارا سەھنىدە قەدەملىرىمىز بىردەك بولمايۋاتىدۇ،

ئاۋازىمىز تەسىر كۆرسەتكىنىدەك كۈچلۈك چىقمايۋاتىدۇ، جىددىي پەيتلەردە بىر - بىرىگە ئاۋاز قوشمايۋاتىدۇ. بۇنداق بولغاندا پۈرسەتنى قولدىن بېرىپ قويىمىز، بىر قېتىملىق پۈرسەتنىڭ قولدىن كېتىشى، دەۋا ئىشىمىزنى قانچە ئون يىل ئارقىغا سۈرۈۋېتىشى مۇمكىن. تارىخىي ساۋاقلار بۇنى ئىسپاتلىدى. نۇرغۇن جەھەتلەردە ئاجىزلىقىمىز بىلىنىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، بىز خەلقئارانىڭ ياردىمىگە ۋە قوللىشىغا ئېھتىياجلىق. بۇ مۇناسىۋەتلەر ئىچىدە پۈرسەتنى بىلىش ۋە پۈرسەتتىن پايدىلىنىش - بىز ئۈچۈن ناھايىتى مۇھىم مەسىلە. بەزىدە ئاجىزلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ كۈچلۈكلەردىن غالىپ كېلىدۇ. ھازىر كۆز ئالدىمىزدىكى مۇھىم مەسىلە دۇنيا خەلقىنىڭ ياردىمى بىلەن خەلقئارالىق دىپلوماتىك بېسىم، جازالاش ۋە چەكلەش تەدبىرلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، خىتاينى جازا لاگېرلىرىنى تاقاشقا مەجبۇرلاش. بۇنىڭ ئۈچۈن بىزدە پۈختا تەييارلانغان ئىستراتېگىيەلىك پىلان ۋە ھالقىلىق مەزگىللەرگە توغرىلانغان دۇنيا خاراكتېرلىك ھەرىكەت پىلانى ۋە ئۇنىڭ ئىجراسى، خۇلاسىسى بولۇش لازىم. بىر قانچە تەشكىلاتلارنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن بۇ ئىشلارنى قىلىش قىينىغا توختايدۇ. شۇڭا، تەشكىلاتلار يۇنىلىشى بىردەك تۇرۇپ، ئايرىم كۆز قاراشتىكى پەرقلەر تۈپەيلى بىر يەرگە كېلەلمەيدىغان، بىر - بىرىگە زەربە بېرىدىغان سۆز - ھەرىكەتلەرگە چەك قويۇش لازىم. «بىردىنبىر نوپۇزلۇق ئورگان»، «مەركىزىي تەشكىلات»، «دۇنيا خاراكتېرلىك تەشكىلات» دېگەندەك ئۆز ئەمەلىيەتىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان كۆز قاراشلارنى تاشلاپ، ھەممە تەشكىلاتلار ئۆز مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالغان ھالدا، ئالاھىدىلىكلىرىنى جارى قىلدۇرالايدىغان، پارائېل يوللار بىلەن ئورتاق نىشانغا ماڭالايدىغان بىرلىك سەپ تۈزۈپ، ھازىرقى دۇنيا ۋەزىيىتىگە ئۇيغۇنلىشالايدىغان، ئۆز ئەھۋالىمىزغا ماس كېلىدىغان يېڭى بىر سىستىما ھاسىل قىلىشىمىز لازىم، ۋە بۇ ئارقىلىق كۆپ خىلىققا ھۆرمەت قىلىدىغان، ئوخشىمىغان كۆز قاراشتىكىلەرگىمۇ ئورۇن بېرىدىغان ئادالەت ۋە باراۋەرلىك پىرىنسىپىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، چېچىلاڭغۇ، تارقاق، زىددىيەتلىك ھالەتكە خاتىمە بېرىش زۆرۈر. دېمەك، ھازىرقى دۇنيا ۋەزىيىتى بىلەن بىزنىڭ ھالىمىز، ھەرقايسى دۆلەتلەردىكى شەرقىي تۈركىستان تەشكىلاتلىرىدىن ئىنتىپاقلىشىپ ھەمكارلاشقان ئاساستا دۇنياۋى بىرلىك سەپ تۈزۈشنى تەلەپ قىلماقتا.

3. قارشىمىزدىكى دۈشمەن بىزدىن ھەر جەھەتتىن كۈچلۈك، رەھىمسىزلىكتە چېكىدىن ئاشقان، ھېيلىگەرلىك ۋە نەيرەڭۋازلىقتا ئۇچىغا چىققان، ناھايىتى پۇختا پىلانلار بىلەن ئىش قىلىدىغان ئۈستۈنلۈككە ئىگە. يىللاردىن بېرى كۆزىمىزنى قېقىپ، قېقىپ بولۇپ ئازراق دەم بېرىپ، ياخشىچاق بولۇپ كەلدى. شۇڭا ئارىمىزدىكى خىلى كۆپ كىشىلەر: «بۇ دولقۇن ئۆتۈپ كەتسە، ۋەزىيەت ياخشى بولۇپ قالىدۇ» دەپ قارايدىغان بولۇپ قالدى ۋە بۇنىڭغا كۆنۈپ قالدى. بىراق، خىتاي باسقۇنچىلىرىنىڭ مۇستەملىكە سىياسىتى ناھايىتى پۇختا تۈزۈلگەن ئۇزۇن يىللىق پىلانلار ئاساسىدا يولغا قويۇلغان، ئۇنىڭ ياۋۇز تەبىئىتى، مۇستەملىكە سىياسىتى ئۆزگەرمەستۇر. مەقسىتى: شەرقىي تۈركىستاننى مەڭگۈلۈككە ئۆزىنىڭ قىلىۋېلىش، بۇ زېمىندىن بىزنى يوقىتىشتۇر. بىز بۇ كۈچلۈك، ھېيلىگەر دۈشمەننى ۋە ئۇنىڭ ئىنسانىيەتكە قارشى رەزىل مەقسىتىنى توغرا تونۇشىمىز بىلەن بىرگە، ئۆزىمىزنى ھەم توغرا تونۇشىمىز لازىم. بىز مۇھاجىرەتتىكى ئۇيغۇرلار تارقاق، زىددىيەتلىك، تايانچسىز، ھمايىسىز ۋە جامائەتسىز، تەشكىلچانلىقىمىز ئاجىز ھالەتتە ئوخشىمىغان شارائىتتا تۇرۇۋاتىمىز. بۇنداق ئاجىز ھالەتتە تۇرۇپ كۈچلۈك دۈشمەننى يېڭىش ئۈچۈن، خەلقئارادا دۈشمىنىمىزگە بېسىم ۋە

كۈچ ئىشلىتەلەيدىغان قۇدرەتلىك كۈچلەرنىڭ بىزنى قوللاپ قۇۋۋەتلىشىنى قولغا كەلتۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ. بۇ ھال بىزدىن دۇنياۋى خاراكتېرلىك قوللاشقا ئېرىشىش ئۈچۈن، دۇنياۋى خاراكتېرلىك برلىك سەپ تۈزۈشنى تەلەپ قىلىدۇ.

دېمەك، ۋەتەننىڭ خەۋپلىك ۋەزىيىتى، تەشكىلاتلىرىمىزنىڭ تارقاق ھالىتى، ھەر قايسى جەھەتلەردىكى ئاجىزلىقلىرىمىز، بىزدىن ئىنتىپاقلىشىپ ئۆزئارا ھەمكارلىشىپ، مۇستەقىللىق كۈرىشىمىز يېڭى بۇرۇلۇش، يېڭى يۈكسىلىشنى بارلىققا كەلتۈرەلەيدىغان يېڭى سىستىما بارلىققا كەلتۈرۈشنى، دۇنياۋى خاراكتېرلىك مۇكەممەل قۇرۇلما يېتەكچىلىكىدە كۈرەش قىلىشىمىزنى تەلەپ قىلماقتا.

شۇڭلاشقا، تەشكىلاتلىرىمىز ھازىرقى يەككە گەۋدىلىنىش ۋە ھەركىم ئۆزى بىلگەننى قىلىشتەك ھالەتنى ئۆزگەرتىپ، ئۆز ئالاھىدىلىكلىرىنى جارى قىلدۇرۇشقا تۈرتكە بولىدىغان، دۇنيا ۋەزىيىتىگە ماسلاشقان ھالدا، ھەمكارلىشىپ ھەرىكەت قىلىشقا يېتەكچىلىك قىلالايدىغان بىر يېڭى سىستىما – شەرقىي تۈركىستان تەشكىلاتلىرى خەلقئارالىق ئالىي كېڭىشى (قىسقارتىپ «شەرقىي تۈركىستان ئالىي كېڭىشى»، ش ت ئا، SHTA) سىستېمىسىنى بارلىققا كەلتۈرۈش زۆرۈر. بۇنداق ئادالەت ۋە باراۋەرلىك ئاساسىدا شەكىللەنگەن بىرلىشىش، كۈچلۈك ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن يېڭى ھاياتى كۈچنى جارى قىلدۇرۇپ، ئومۇم ئېتىراپ قىلغان يېڭى قۇرۇلمىنى ۋۈجۇدقا كەلتۈرىدۇ. بۇ ئارقىلىق ۋەزىيىتىمىزدە يېڭى بۇرۇلۇش، يېڭى يۈكسىلىش بارلىققا كېلىدۇ.

ئۇنداقتا شەرقىي تۈركىستان تەشكىلاتلىرى خەلقئارالىق ئالىي كېڭىشىنى قايسى خىل ئۇسۇلدا تەسىس قىلىش كېرەك؟

1. بۇ ئىشنى قوللايدىغان تەشكىلاتلار، شەخسلەر بۇ ھەقتىكى تەشۋىقاتنى كۈچەيتىپ، كۈچلۈك جامائەت پىكرى ھازىرلاش، بۇ ھەقتىكى ئىجابىي پىكىرلەرنى توپلاشقا ئەھمىيەت بېرىش لازىم.

2. ئالدى بىلەن ھەرقايسى دۆلەتلەردە تۇرۇۋاتقان تەشكىلاتلاردىن ئۈچتىن بەشكىچە تەشكىلاتتىن تەركىب تاپقان تەييارلىق كومىتېتنى قۇرۇپ، كېڭەش ئېچىلىشتىن بۇرۇن زۆرۈر بولغان تەييارلىق خىزمەتلىرىنى پۈختا ئىشلەش لازىم. كېڭەشكە قاتنىشىدىغان نامزاتلار ئالدىن كۆرسىتىلگەندىن كېيىن نامزاتلارنىڭ سالاھىيتى قاتتىق تەكشۈرۈلۈپ بېكىتىلىش لازىم. ئوخشىمىغان كۆز قاراشتىكىلەرگە چەك قويماسلىق، بىرمۇ خائىن، جاسۇسلارنىڭ كىرىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش پىرىنسىپىنى ئىزچىللاشتۇرۇش زۆرۈر.

3. تەييارلىق خىزمەتلىرى ئىشلىنىپ پۈتكەندىن كېيىن، ھەر قايسى دۆلەتلەردىكى شەرقىي تۈركىستان تەشكىلاتلىرىنىڭ يېتەكچىلىرى، مۇھاجىرەتتە ياشاۋاتقان كۆزگە كۆرۈنگەن ئۆلىمالار، زىيالىيلار، مۇستەقىل پائالىيەتچىلەرنىڭ سايلام بىلەن كۆرسىتىلگەن ۋەكىللىرى قاتناشقان ھالدا يىغىن چاقىرىش ۋە بۇ يىغىندا كېڭەشكەن ھالدا شەرقىي تۈركىستان تەشكىلاتلىرى خەلقئارالىق ئالىي كېڭىشىنىڭ رەھبەرلىك ئورگىنىنى تەسىس قىلىش؛ ئالىي كېڭەشنىڭ نىزامنامىسىنى ماقۇللاش، شۇ ئاساستا تەشكىلى پىرىنسىپى، خىزمەت تەرتىپى، قائىدە - تۈزۈملىرىنى بەلگىلەش؛ ئالىي كېڭەش تەشكىلى ئاپپاراتلىرىنى تەسىس قىلىش ۋە تەستىقلاش.

4. شەرقىي تۈركىستان تەشكىلاتلىرىنىڭ خەلقئارالىق ئىستراتېگىيەلىك كۆرەش پىلانىنى تۈزۈپ چىقىش، ياكى تۈزۈلگەن پىلان بولسا مۇھاكىمە قىلىپ تەستىقلاش.

5. ئالىي كېڭەشكە قاتناشقان تەشكىلاتلارنىڭ مۇستەقىللىقى ۋە ئۆز ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن تۈزگەن خىزمەت پىلانلىرىغا ھۆرمەت قىلغان ھالدا نۆۋەتتىكى خىزمەت پىلانلىرىنى تۈزۈش ۋە خىزمەت ۋەزىپىلىرىنى بەلگىلەش، تەقسىم قىلىش؛ ئىجرائىيە باسقۇچلىرى، خۇلاسە كونترولluqىنى تىكلەش.

6. يەنە باشقا مۇھىم نۇقتىلار...

يۇقىرىدا شەخسى قاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويدۇم، قېرىنداشلارنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشىنى، خاتالىرىنى تۈزىتىپ، كەم تەرەپلىرىنى تولۇقلىشىنى، بىر - بىرىگە يەتكۈزۈپ كەڭ دائىرىدە جامائەت پىكرى توپلاشقا ئەھمىيەت بېرىشىنى؛ شەرقىي تۈركىستان تەشكىلاتلىرىنىڭ دىققەت ئېتىبارىغا ئېلىپ، كۆڭۈل بۆلۈشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

ھۆرمەت بىلەن: ئالماس ھاجى

2019 - يىلى 5 - ئاينىڭ 13 - كۈنى

بۇ ماقالىنى روشەن خەمىت تەھرىرلىدى.

10

ئويلاش، تەپەككۇردىكى تەشۋىقات كۈچى

ماخمۇت توختى ھاجىم

2024 - يىلى 1 - مارت

ئەسسالامۇئەلەيكۇم قىممەتلىك يۇرتداشلار!

تەشۋىقات - تەرغىبات، يېزىقچىلىق، مەدەنىيەت ئەسەرلىرى قالدۇرۇش ئىشلىرى، ئىجتىمائىي، تەبىئىي دۇنيا ۋە ئىنسان ھاياتىدا ئىككى خىل كۈچ سىلىشتۇرما دوست - دۇشمەن رىقابىتىدە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى 80 يىللىق ھاياتىمدا كۆرۈپ يەتتىم. بۇ سەۋەبتىن، ياشىنىپ قالغانلىقىمغا قارىماي ئازراق بولسىمۇ خاتىرە قالدۇرۇپ قويىاي دەپ قولۇمغا قەلەم ئېلىپ يېزىۋاتىمەن. قۇرئان كەرىمنىڭ تاھا سۈرىسى 24 – 35 - ئايەتلىرىدە تەشۋىقات مىساللىرى بار. يەنى:

﴿پىرئەۋنگە بارغىن، ئۇ ھەقىقەتەن ھەددىدىن ئاشتى. مۇسا ئېيتتى: ‹رەببىم! مېنىڭ قەلبىمنى كەڭ قىلغىن (يەنى ئىمان بىلەن ۋە پەيغەمبەرلىك بىلەن نۇرلاندۇرغىن). مېنىڭ ئىشىمنى ئاسانلاشتۇرغىن. تىلىمدىن كېكەچلىكنى كۆتۈرۈۋەتكىن. ئۇلار مېنىڭ سۆزۈمنى چۈشەنسۇن. ماڭا ئائىلەمدىن قېرىندىشىم ھارۇننى ياردەمچى قىلىپ بەرگىن. ئۇنىڭ بىلەن مېنى تېخىمۇ كۈچەيتكىن. مېنىڭ ئىشىمغا ئۇنى شېرىك قىلغىن. بۇنىڭ بىلەن بىز ساڭا كۆپ تەسبىھ ئېيتقايمىز. ساڭا كۆپ زىكرى ئېيتقايمىز. سەن ھەقىقەتەن بىزنى كۆرۈپ تۇرغۇچىسەن›﴾.

كىتابخۇمارلارغا، ئەۋلادلىرىمغا، ئەتراپىمدىكىلەرگە، قۇلاق سالغۇچىلارغا ۋەز - نەسىھەت بولۇپ قالغۇسى. مەن خىتاي كوممۇنىست ئىشغالچىلىرىنىڭ، ئۇلارغا ھەمتاۋاق بولغان غالچىلىرىنىڭ، ھەممىسىنىڭ شەرقىي تۈركىستان دىيارىنى ئىشغال قىلىۋېلىشتا ماددىي كۈچ ئەمەس، بەلكى مەنىۋى، روھىي، تەشۋىقات - تەرغىباتنىڭ كۈچى بىلەن ئىگىلەپ ھۆكۈم سۈرگەنلىكىنى، ئىگىدارچىلىق قىلغانلىقىنى كۆردۇم. شۇڭا، ئۆزۈم كۆرگەن ۋە ئويلىغانلىرىم ھەققىدە توختىلىمەن.

خىتاي كوممۇنىست ئىشغالچىلىرى 1949 - يىلى شەرقىي تۈركىستان دىيارىغا كىرگەندە تەشۋىقات ۋاستىلىرىنىڭ كۆچىدىن ناھايىتى ئۈستىلىق بىلەن پايدىلاندى. ئۇلار تەشۋىقات ۋاستىلىرىدە «بىز يېڭىچە ئۇسۇل بىلەن خەلقچىل تۈزۈم بويىچە خەلق رايىنى ئاساس قىلىمىز، سىلەرنىڭ ھۆكۈمەت قۇرۇشۇڭلارغا، ھۆكۈمەتنى تەرتىپكە سېلىشىڭلارغا ياردەم بېرىمىز. ئىشلەپچىقىرىش ئىشلىرىڭلارغا ياردەم بېرىپ، يول قۇرۇلۇش، ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەرگە ماددىي كۆچىمىز بىلەن ياردەم قىلىپ، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ ئۇچ - بەش يىلدا قايتىپ كېتىمىز» دېگەنىدەك ۋەدىلەرنى تەرغىب قىلىپ ھەممە يەردە داۋراڭ سالدى. ھەممە يەردە «ئۇچ چوڭ ئىنتىزام، سەككىز دىققەت» ناخشىسىنى ئوقۇدى. يەنى، «ئۆتنە ئالساق قايتۇرىمىز، بۇزۇپ قويساق تۆلەيمىز» دېگەن مەزمۇندىكى ناخشا - قوشاقلارنى ئوقۇدى. شۇنىڭدىن كېيىن، يەر ئىسلاھاتى، ئىجارە كېمەيتىش، تەركىب ئايرىش (يەنى خەلقنى پومېشچىك، باي، ھاللىق، ئوتتۇرا ھال، كەمبەغەل دەپ سىنىپلارغا ئايرىش)، گۇرۇپپا، كوپىراتسىيە، كوممۇنا، ھەمكارلىق سەرمايە (گوڭسى خېيىڭ)، ئومۇمىي خەلقچىللىق، ئېچىلىپ سايراش، مىللەتچى، ئوڭچىلارغا قارشى تۇرۇش، سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى (شېجياۋ)، رېۋىنىزم (شۇيجىڭ جۇيى)، چەتكە باغلانغان ئۇنسۇر، مەدەنىيەت ئىنقىلابى، ئىسلاھات ھۆددىگەرلىك تۈزۈمى قاتارلىق بىر قاتار ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەرنى قوزغىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى تەشۋىق - تەرغىباتنىڭ كۆچى بىلەن ئېلىپ بېرىلدى. بۇ ئارقىلىق ھىيلىگەر خىتاي كوممۇنىستلىرى شەرقىي تۈركىستان دىيارىنى مۇستەملىكە قىلىپ كەلدى، كېلىۋاتىدۇ. بۇنىڭ مىساللىرىنى ئازراق بولسىمۇ سۆزلەپ، يېزىپ ئۆتەي.

خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ ئېغىزىدىكى «شىنجاڭنى تىنچلىق بىلەن ئازاد قىلدۇق» ئىبارىسى، ماھىيەتتە شەرقىي تۈركىستاننى ھىيلە - نەيرەڭ، ساختا تەشۋىقات بىلەن ئىگىلىۋالدۇق دېگەنلىك، خالاس. 1950 - يىللىرى باشلانغان شىمالى كورىيە - ئامېرىكا ئۇرۇشى مەزگىلىدىكى ئەھۋالنى ئېيتىپ ئۆتسەك، بۇ تەشۋىقات ساھەسىدىكى تامامەن يالغانچىلىق، پىسخىكىلىق، خەلقنى قايمۇقتۇرۇش ئۇرۇشى دېسەك بولىدۇ. بۇ مەزگىلدە مەن باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان ئىدىم. بۇ مەزگىلدە، ئالىقانچىلىك رەسىملىك كىتاب بار بولۇپ، لى سىنمان (Syngman Rhee) گۇرۇھى بىلەن بولغان ئۇرۇشنى تەسۋىرلەش، ئۇرۇشتا ئامېرىكىنىڭ مەغلۇبىيىتىنى مۇبالىغىلەشتۇرۇپ شىمالى كورىيە تەرەپنىڭ غەلىبىسىنى كۆپتۇرۇش، بىر بالىنىڭ ئەسكەر بولىمەن دەپ تىرىشىپ ئالدۇرغانلىقى تەسۋىرلەنگەن رەسىم، جاسارەتلەندۇرىدىغان، ئىلھاملاندۇرىدىغان سۆزلەرنى كۆرگەن، ئوقۇغان ئىدۇق. بۇلار خۇددى ھازىرقىدەك ئېسىمدە تۇرۇپتۇ. رەسىملەردە ئۆسمۈر بالا قاۋۇل قىلىپ سىزىلغان بولۇپ، كوماندىرنىڭ ئىلھامبەخش سۆزلىرى، قارشى تەرەپ دۇشمەنلىكى مەغلۇپ بولۇپ قاچقان رەسىملىرىنى ئېغىزىمىزدىن چۈشۈرمەي، بىر - بىرىمىزگە سۆزلەپ تەشۋىق قىلىشنى، ھېكايە قىلىپ سۆزلەشنى مۇئەللىملەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرغىنى، مەھەللىدىكى چوڭلارغىمۇ تەشۋىق قىلغىنى ئېسىمدە. ئۇ چاغلاردا، رەسىملىك كىتاب يېڭىلىق ھېسابلىناتتى.

خىتاي كوممۇنىست ئالدامچىلىرى بۇ ئۇرۇشنىڭ باشلىنىشىدىلا شەرقىي تۈركىستاندا خەلقنى ھەرىكەتلەندۇرۇش ئۈچۈن، پىرولېتارىيات - كەمبەغەللەرنى ئىشقا سېلىپ، ئاۋامغا ئۇرۇشنىڭ زىيىنى، ئېلىپ كېلىدىغان خانۋەيرانچىلىقنى، ياردەم قىلىش ھەققىدە كۆپ تەشۋىق - تەرغىبات ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ باردى. دۇنيا ۋەزىيىتىدە ئامېرىكىنى جاھانگىر،

زومىگەر، ئىشغالچى قىلىپ كۆرسەتتى، ئاڭلاتتى. يېقىنقى زامانلاردىكى قەشقەر ۋەزىيىتى تارىخىدا، ھۆكۈمەتسىزلىك، ھاكىمىيەت كۆپ ئالمىشىشى، قالايمىقان ئۇرۇشلاردىن زېرىككەن خەلق دەرھال ئۇرۇش توختىتىش ھەرىكىتىگە ئاۋاز قوشۇپ يارىدەم قىلدى. ئىقتىساد، ئۆي - جاي، مال - مۈلۈك، ئالتۇن - كۈمۈش سەرپ قىلىپ زايىوم (دۆلەت قەرز چېكى) سېتىۋالدى ھەمدە ماددىي بۇيۇملارنى يارىدەم قىلدى. ھەر خىل ئۇيۇشمىلارنى تەسىس قىلىپ، شىمالى كورىيەگە يارىدەم قىلىش قىلىش ھەرىكىتى باشلىنىپ كەتتى. بۇ قىزغىنلىقتا ئۆي - جايلىرىنى ئاتىغانلارنى كۆردۇم. دادام ئۆي، كالا - چارۋىلارنى سېتىپ زايىوم سېتىۋېلىپ يارىدەم قىلدى. ئەتىگەن - ئاخشاملاردا مەجلىس - يىغىنلارنى ئۇيۇشتۇرۇپ، ئۇرۇش ئېلىپ كېلىدىغان خانۇەيرانچىلىقنى سۆزلەيدىغان ئاكتىپلارنى تەشكىللەپ، مەھەللىمۇمەھەللە، كوچا - كوي، شەھەر، مەسچىتلەردە تەشۋىقات خىزمەتلىرى ئېلىپ بېرىلدى. ھەتتا قەھرىمانلاردىن ھال - ئەھۋال سوراش ئۆمەكلىرى تەشكىللەپ، ماددىي ئىقتىساد بىلەن سەنئەتچى، تەشۋىقاتچى تەشكىللەپ تۆۋەندىن يۇقىرىغا ئادەم ماڭدۇرۇپ، «شىنجاڭ» نامىدا ئالدىنقى سەپكە – چاۋشىيەنگە ئەۋەتىلدى. خەۋەرلەر ئۇزۇندىن ئۇزۇن تەشۋىق قىلىندى. مەكتەپ، مەدرىسە، ياشلار ئۇيۇشمىسى، پۈتۈن خەلق ئېغىزىدا ئامېرىكا جاھانگىرلىكى بىلەن بىر سەپتىكى «ئۇرۇشخۇمار» دۆلەتلەرگە قارشى نامايىش قىلىش، ئۇرۇش توختىتىش، يارىدەم قىلىش ھەرىكەتلىرى كەڭتاشا باشلىنىپ كەتتى. مەن بۇ بىر قېتىملىق تەشۋىقات ئۇرۇشىنى كۆردۇم ۋە شاھىت بولدۇم.

ئۇ چاغلاردا كىنو، رادىيو، ئەقلىي تېلېفون تەشۋىقاتلىرى كەم بولۇپ، يوق دېيەرلىك ئىدى. تەشۋىق - تەرغىباتلار پەقەتلا ئاغزاكى ۋەز، مەددىاھ سورۇنلىرى، كوچا - دوقمۇش پاراڭلىرى، چايخانا، مەشرەپ، باراۋەت، زاراخەتمە، نەزىر - چىراغ، مېھماندارچىلىق سورۇنلىرىدا كۆپ ئېلىپ بېرىلاتتى. تاشقى خەۋەرلەردىن بولسا تىجارەتچى سودىگەرلەر، ئاز ساندىكى گېزىت - ژۇرنال، سالام خەت، سودا كارۋان سارايلىرى، تەكىيەخانا، دەڭ، لەڭگەردىكى كىشىلەرنىڭ ئاغزى، رىۋايەتلىرى ئارقىلىق خەۋەردار بولاتتۇق.

شۇ كۈنلەردە، يەنى 1950 - يىللىرى بولسا كېرەك، ئاكام رەھمەتلىك شەھەردىكى چايخانا پاراڭلىرىغا داخىل بولۇپ قاپتۇ. چايخانىدا بولغان سۆھبەتتىن «ھازىرقى ھۆكۈمەت ئالمىشىدىغان ئوخشايدۇ، ئالماشقان ھۆكۈمەت سوۋېت رۇسىيەنىڭ يولىنى تۇتۇپ ماڭمىش، رۇس تەرەپلەردە كولخوز دېگەن بىر نېمە قۇرۇلۇپتۇ. ھەممە نەرسە ئومۇمنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا بولمىش. ماركس، لېنىن، ستالىننىڭ تۇتقان يولىمىش، پرولېتارىيات دېگەن كەمبەغەل، ئىشچى خەلق ھوقۇق تۇتارمىش. كىشىلەرنى خەلق، ئائىللىلەرنى تەركىب دېگەنگە ئايرىپ، باي - كەمبەغەل، ئوتتۇرا، قۇلاق، پرولېتارىيات دېگەن نام بىلەن سىنىپقا ئايرىپ، پرولېتارىيات باشقۇرارمىش. پۈتۈن ئىقتىسادنى يىغۇېلىپ، يەر - زېمىن بايلىقتىن تارتىپ ئائىلە ئىقتىسادىغىچە كولخوز دېگەن ئومۇمىي تەشكىلات باشقۇرۇپ، ھەممە ئادەم ئەر - ئايال ئوچېچە ئىش ئېلىپ بارارمىش» دېگەن گەپنى كۆتۈرۈپ چىقىپتۇ. دادام: «تاشقىرىنىڭ گېپىگە تازا ئىشەنگىلى بولمايدۇ، بالام. بىز ئۆز ئىشىمىزنى قىلىۋېرەيلى، سەن باردىغان يېرىڭگە بار، ئىشىڭنى قىل» دېدى. ئاكام مەسلىھەت كۆرسىتىپ: «بىز ئىقتىسادنى يىغىشتۇرۇۋالساق، بۇ گەپ - سۆزلەردىن قارىغاندا رەستە كۆتۈرىدۇ. يەر، چارۋا، ياغاچ - تاشلاردىن سېتىپ پۇل قىلىپ قويساق» دېدى. شۇنىڭ بىلەن دادام ئاچچىقلىنىپ خاپا بولۇپ: «يەر، ئورمان دېگەننى ساتامدىغان، پۈتۈن ھاياتلىق يەرگە باغلىق، ئۇچار قۇشلارمۇ يەرگە قاراپ ئۇچىدۇ. نېمەڭگە

نېمە يەتمەي يەر ساتمىز؟! يەر دېگەن بايلىق، ئالتۇن قوزۇق. ئېشىنساق يەر ئالمەن دەپ يۈرمەن. نەدىكى گەپنى توشۇپ چقتىڭ. پۇل لازىم بولسا، ھەقىقىي ئېھتىياجىڭ بولسا كېۋەز سات، پاقلانلارنى سات. نېمەڭگە خراجەت قىلسەن، ھەممە نەرسە ئۆيدە يېتىپ ئاشقۇدەك تۇرسا. بارغان يېرىڭگە بېرىپ، مەشرەپ، باراۋەتلەردە ئويناپ يۈرسەن، يەنە نېمگە پۇل لازىم بولدى؟» دەپ كايىدى.

شۇنىڭ بىلەن بۇ توغرىدىكى دەتالاش بىر مەزگىل، بىرقانچە ئاي داۋام قىلدى. دادام ئالدىراش، ئىككى ئوغلىغا ئىككى يەردە ئۆي - جاي، ئىمارەت، باغ قىلمەن دەپ ياغاچ كېسىپ، خىش قۇيدۇرۇپ، يەر ئايرىپ پىلانلاپ يۈردى. ئاكا بەزىدە ئۆي ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولدى. ئۇ ئويۇن - تاماشىغا ئامراق بولغاچقا، كۆپرەك شەھەردە، مەشرەپلەردە، ئوغلاق تارتقان، ئات چاپتۇرغان يەرلەردە ئات ئوينىتىپ يۈردى. مەن بىر تەرەپتىن ئوقۇش بىلەن، يەنە بىر تەرەپتىن ئائىلىنىڭ چارۋا بېقىش ئىشلىرىغا قارىشىپ يۈردۇم. شۇنداق قىلىپ، ئاخىرى ئاكام بۇ ئىقتىسادە، يەر - زېمىن خىتايغا نېسىپ بولىدىغان ئوخشايدۇ، دادامغا سات دېسەم ئۇنمىدى دەپ، ئاللاھقا ئامانەت دېگىنىچە ئۆيدىن چىقىپ كەتتى. دادام: «نېسىپ بولسا پەقەت مېنىڭلا نېسىپ بولامدۇ، كۆچىلىككە نېمە بولسا ماڭمۇ شۇ. ‹ئەلگە كىرسەڭ ئېلىڭچە، سۇغا كىرسەڭ بېلىڭچە› دەپتىكەن، خەلقتە نېمە بولسا ماڭمۇ شۇ بولىدۇ. ئەل ئاققان ئېرىقتا ئاقماق لازىم. تارىختىن بۇيان يەر ساتمىغان، مۇمكىن بولسا يەر ئالغان. يەر بىلەن ئەر كۆكرەر دەپتىكەن» دەپ يەرنى سېتىشقا ئۇنمىدى. ئالتە ئايدىن كېيىن ئاكامنىڭ خەۋىرى غۇلجىدىن كەلدى. دادام ھەسرەت چېكىپ، «بالىلىرىڭ قېنىلىپ قالدى، قايتىپ كەل» دەپ قايتىپ كېلىشكە مەجبۇرلىدى. ئاكام رەھمەتلىك ئۇچ يىلدىن كېيىن قايتىپ كەلدى.

1952 - يىللىرى بولسا كېرەك، ئاكام قايتىپ كېلىپ ھەممەيلەن جەم بولدۇق. يەر ئىسلاھاتى، ئىجارە كېمەيتىش، تەركىب ئايرىش ھەرىكىتى ئاخىرلىشىپ، بىز ھاللىق دېھقان سىنىپى قاتارىدا باھالاندۇق. شۇنىڭ بىلەن، ئىككى جايدىكى ئۆي - مۇلۇك، باغلىرىمىزنى تارتىۋالدى. كوپېراتسىيەلىشىش يولغا قاراپ ماڭدۇق. تەشۋىقاتلار كۆپەيدى. دېگەندەك تەشۋىقات ئۆز كۈچىنى كۆرسەتتى. تەشۋىق، خەۋەرلەرگە ئاساسەن ئۆزىنى تۇتۇۋالغانلارمۇ بولدى. يەنى، بەزىلەر يەر - زېمىن سېتىپ، ئىقتىساد يېغىپ باشقا شەھەر، يۇرتلارغا چىقىپ كەتتى، بۇنىڭغا شاھىت بولدۇق. تەشۋىقاتنىڭ كۈچى شۇ قەدەر بولدىكى، خىتاي كوممۇنىستلىرى بۇنىڭدىن ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن پايدىلاندى. يەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆلچەم بىلەن ئۆلچەپ ئۇچ خىلغا ئايرىپ، پۇتۇن ۋەخپە يەرلەرنى ھۆكۈمەت ئىگىدارچىلىقىغا ئالدى. كەمبەغەل، ساۋاتسىزلارنىڭ روھىنى كۆتۈرۈپ، «سىلەر فېئودال كۈچلەرنىڭ ئېزىشىگە ئۇچرىدىڭلار. بىز سىلەرگە يەر تەقسىم قىلىپ بېرىمىز، يەر تەڭشەيمىز» دېدى. بايلارغا: «سىلەر كەمبەغەللەرنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئالاتتىڭلار، مانا ئەمدى بىز سىلەرنىڭ ئورنۇڭلاردا، بىز بېرىمىز، يۈكۈڭلار يېنىكلىدى» دەپ يۇمشاق سۆز قىلىپ، زاكات، سەدىقە، پىتىر، كەمبەغەللەرنى يوقلاش ھۆكۈمەتنىڭ ئىشى دەپ، خەلقنى ئالدام خالتىغا چۈشۈردى. خىتاي ھۆكۈمىتى «ھارۋىدا توشقان تۇتىدۇ، پاقىنى ئىسسىق سۇدا پۈشۈرىدۇ» دېگەن مانا شۇ دېدى بەزىلەر.

ئەقىل - تەپەككۇر قىلغانلار بۇ ھۆكۈمەتنىڭ بىر بالاسى بار. «ئوچ بولدى تۈلكە، ئاكاڭ يېسە ناشتا، بىر بالاسى بولمىسا قۇيرۇق تۇرامدۇ تاشتا» دەپ قوشاق توقۇشتى. كېيىن شۇنداق

دېگەنلەرگە ئېچىلىپ سايراشتا زەربە بەردى.

خىتاي كومموئنىستلىرى ۋە غالچىلىرى تەشۋىقات، تەرغىباتنى كۈچەپ تەشۋىق قىلىپ، كوپىراتىپلارنى مۇسابىقىگە تەشكىللەپ، كۆپچىلىك ئىشلەشنىڭ پايدىلىرىنى، بىرلىشىشتىن مەھسۇلات ئاشقانلىقىنىڭ پايدىسىنى كۆز - كۆز قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنىڭ يېتىشمەسلىكىنى ھەل قىلغانلىقىنى، بىرلىكتە ئىشلىگەندە غەلبە بولىدىغانلىقىنى تەشۋىق قىلدى. ئەمەلىيەت بىلەن ھېسابلاشماي، مەھسۇلات ئاشتى دەپ كۆككە كۆتۈردى.

بىلگەنلەر، ئەقلىي تەپەككۇر قىلغانلار «جان كەتتى، ئىش كەلدى»، «چىقمىغا لايىق كىرىم يوق»، «سۇنىڭ سۇغا كەتتى، قالدى قېتىقنىڭ بەس يولى» دېگەن بولدى. ئويۇن يوق، باردى - كەلدى يوق، ھېيت - بايرام ئاز، مەشرەپ يوق، خۇشاللىق يوق، ئىشلەش بار، خەلق قانداق راھەتتە بولسۇن دېيىشىپ مەزەممەت، شاكاڭخۇ قىلىشتى. شۇنىڭ بىلەن، روھىي چۈشكۈنلۈك بولۇپ خەلقنى پادا شەكىلدە باشقۇرۇش داۋام قىلىپ، 1957 - يىللىرى ئالىي كوپىراتىپتىن، 1958 - يىلى كومموئنا (گۈڭشې) دېگەنگە ئۆزگىرىپ ئومۇملىشىپ، ھەتتا يېمەك - ئىچمەك، ئاشخانا بىر يەردىن باشقۇرۇلۇپ ھەممە نەرسە ناچارلىشىپ، خەلق ۋەيرانچىلىققا ماڭدى.

«ھەر كۈنى ئىسسىق نان يەيسىلەر، ئوخشاش تاماق ئومۇملىشىدۇ، باي - كەمبەغەل پەرقى تۇگەيدۇ. كوممۇنىزمغا يېتىمىز» دېگەن تەشۋىق ئۆزىنى كۆرسىتىپ، ئاخىرىدا ئاچارچىلىق خەلقنى ۋەيرانچىلىققا ئېلىپ باردى. بۇ بىر ئەمەلىيەت. 1958 - يىلى باشلانغان چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش، خەلق ئىگىلىكىگە، بولۇپمۇ شەرقىي تۈركىستان يېزا ئىگىلىكىگە ئېغىر زىيانلارنى كەلتۈردى. پۈتۈن خەلقنە تەشۋىق قىلىپ، پولات - تۆمۈر ئېرىتىش ئارقىلىق يېزا ئىگىلىكىدىكى پۈتۈن ئورمان - دەرەخلەرنى كۆيدۈرۈپ، تۆمۈر تاۋلاش سىياسىتە تەشۋىقاتى خەلقنىڭ ئائىلىسىدىكى سەرەمجانلىرىدىن تۆمۈر - تەرسەك ئېتى بار بارلىق قازان - قومۇچ، كەكە - پالتا، كەتمەنلىرىنى يىغىپ، مەجبۇرلاش ئاساسىدا ئېرىتىپ، ۋەزىپە بەلگىلەپ مەجبۇرلاپ، ھەتتاكى تۆت زىياندىشنى يوقىتىش تەشۋىقاتىنى تەرغىب قىلىپ، ئۇچار قاناتلىق قۇش قانات، جانىۋار - ھايۋانلارغىمۇ ئارام بەرمەي ئۆلارنى يوقاتتى. شۇنىڭ بىلەن، ھۆكۈمەت، خەلق كۆپ زەرەر تارتتى. ئاچارچىلىقتا مەملىكەت بويىچە 45 مليوندىن ئارتۇق، ھەتتا 80 مليون كىشى ئۆلدى دەپ ئاڭلىدۇق، بىلگۈچى ئاللاھ.

مۇشۇنداق شارائىتتا، خىتاي كومموئنىست ئىشغالچى ھۆكۈمىتى دەرھال ئۆزىنى تۈزىگەن كىشى بولۇپ، ئىككى قەدەم ئالدىغا، بىر قەدەم ئارقىغا دەسسەش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، گۈڭسەنپىڭ خاتا بولدى دېگەن سىياسەتنى تەشۋىق قىلىپ، قايتا رۇس ئالدامچىلىرى بىلەن خەلقنىڭ كۆڭلىنى ئۇتۇش ھېسابىدا، بىر قازان - چۆگۈنگە 1 يۈەن، كەكە - پالتىلىرىغا 0.50 يۈەن، ۋەيران بولغان پالاس - كىگىزلەرگە 1 يۈەندىن ئارتۇق پۇل قايتۇرغان بولدى. دېمەك، خىتاي كومموئنىست ئىشغالچىلىرى تەشۋىقات، خەۋەر كۈچى، يالغانچىلىق بىلەن دىيارىمىزنى باشقۇرۇپ كەلدى. پىسخىكىلىق تەشۋىق - تەرغىباتنىڭ رولى چوڭ بولدى.

شۇنىڭ بىلەن، خىتاي كومموئنىستلىرى سوتسىيالىستىك تەرىبىيە (يەنى شېجياۋ) خىزمىتىنى ئۈيدۇرۇپ چىقىرىپ، «بىر يىلدىن كېيىن تەرەققىياتىدا شەخس بىلەن كوللېكتىپنىڭ تۇتقان يولى چوڭ پەرقلىق بولىدۇ. شەخسىي ئىگىلىك تەرەققىياتى كاپىتالىزمغا ئېلىپ بارىدۇ. سوتسىيالىزم، كومموئنىزم، ماركس، لېنىن، ماۋ زېدۇڭ ئىدىيەسىگە خىلاپ دېگەن، بۇرژۇئازىيەنى تىرىلدۈرىدۇ.

كاپىتالىزم يولىغا ماڭغان ھوقۇقدارنى تارتىپ چىقىرىش كېرەك» دېگەن تەشۋىقات بىلەن لېۋ شاۋچى ۋە ماۋ زېدۇڭ ئوتتۇرىسىدىكى كۆز قاراشلارنى مۇبالىغىلەشتۇرۇپ، تۆۋەندىن يۇقىرىغا ھوقۇق تارتىۋېلىش سىياسىتى بىلەن جەمئىيەتنى قالايمىقانلاشتۇرۇپ، خەلقنى گاڭگىرىتىپ، سۇنى لېيىتىپ بېلىق تۇتۇش تەشۋىقاتىنى قوللاندى. شۇنىڭ بىلەن، مەدەنىيەت ئىنقىلابى، خەلق ئېغىزىدا مەينەت ئىنقىلاب قوزغالدى. يېتىلمىگەن ئوقۇغۇچىلار، ياشلار قوزغىلىپ ئىدىيە قالايمىقانلاشتۇرىدىغان كۆز قاراش بىلەن قوغدىغۇچى ۋە قارشى تۇرغۇچى دېگەن نامىلار بىلەن قىزىل قوغدىغۇچى (خۇڭ ۋېيبىڭ) تەشكىلاتى قۇرۇلۇپ، مەملىكەت بويىچە زور ئىنقىلاب قوزغالدى. بۇلارنىڭ زىيىنى ئاتالمىش مەدەنىيەت ئىنقىلابى ھەرىكەتلىرى 10 يىل داۋاملىشىپ، ئاخىرى ماۋ زېدۇڭ ئۆلگەندىن كېيىن ئاخىرلاشتى. بۇ دەۋردە چوڭ ئۇرۇپ چېقىش، زىيان، ۋەيرانچىلىق يەنىلا خەلققە بولدى. خەلق كۆپ قېتىملىقلارنى بېشىدىن ئۆتكۈزدى. ئاخىرى دېڭ شياۋپىڭ خاتانى تۈزىتىش، ھۆددىگەرلىك، شەخسىي ئىگىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرۇش سىياسىتىنى تەشۋىق قىلىپ ۋەزىيەتنى نورماللاشتۇردى. بۇ ئاساسىي جەھەتتىن تەشۋىق - تەرغىبات، پىكىر، تەلەپ، تەپەككۇر، ئەقىلنىڭ كۆچى دەپ ئويلىدىم.

مەدەنىيەت ئىنقىلابىنىڭ باشلىنىشىدا، كۈچى - مېڭزىنى پىپەن قىلىش، كونىنى بۇزۇش، كونا قالدۇق ئىدىيەنى سۈپۈرۈپ تاشلاش دېگەن سەپسەتە، پىسخولوگىيەلىك تەشۋىقات بىلەن خەلقنى بىخۇدلاشتۇردى. ھازىرچۇ؟ يەنىلا غەرب ئەللىرىدە كۈچى ئىنستىتۇتلىرىنى ئېچىپ، كۈچى تەلىماتىنى تەشۋىق قىلىۋاتىدۇ. بۇنى ئويلىغىنىمىزدا، ھەقىقەتەن تەشۋىق - تەرغىباتنىڭ كۈچىنى ئىدراك قىلىپ يېتەلەيمىز، ئەلۋەتتە. خىتاي كوممۇنىست ئىشغالچىلىرى ئۆز چۈشەنچىسى بويىچە، يەنى خىتايچە سوتسىيالىزم كۆز قارىشىنى دۇنيا سىياسەت ساھەسىدىكى ئېقىم، تەشۋىقات كۆز قارىشىنى بېسىپ چۈشۈش نىيىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن جېنىنىڭ بارىچە كۈچەۋاتىدۇ. يەنى، ئىقتىسادىي جەھەتتىن ناھايىتى كۆپ مەبلەغ ئاجرىتىپ، بار كۈچى بىلەن تەشۋىقاتنى كۈچەيتىۋاتىدۇ. ئۆز ۋاقتىدا كۈرەشكە تارتقان كۈچى ئىدىيەسىنى تىرىلدۈرۈپ دەسمايە قىلىپ، تەشۋىقات ئارقىلىق دۇنيا جامائەتچىلىكىنى ئالداۋاتىدۇ، تەشۋىقات كۈچىدىن پايدىلىنىۋاتىدۇ. لېكىن قارشى تەرەپ، يەنى ئامېرىكا باشچىلىقىدىكى غەرب ئەللىرىمۇ بوش كەلمەي ئۆزلىرىنىڭ تەشۋىقات، مېدىيا كۈچىدىن زور دەرىجىدە پايدىلىنىپ خىتاي ئىقتىسادىغا زور دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتىۋاتىدۇ. بۇ سەۋەبتىن، خىتاينىڭ تەرەققىياتى، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان مىللىي دارامىتىدە چېكىنىش كۆرۈلدى. نۇرغۇن زاۋۇت، فابرىكىلار ۋەيران بولدى. غەرب ئەللىرى خىتايغا سالغان مەبلەغلىرىنى قايتۇرۇپ چىقىپ كېتىۋاتىدۇ. مانا بۇ، قورال - ياراغ ئارقىلىق ئۇرۇش قىلماي تۇرۇپمۇ تەشۋىقات ئارقىلىق خىتاي ئىقتىسادىغا تەسىر كۆرسىتىش، زەربە بېرىش دېگەنلىكتۇر.

بۈگۈنكى كۈندە، ئۆتمۈشتىمۇ ئۇرۇشنىڭ توققۇزى رەڭ، بىرى جەڭ بولۇپ كەلگەن. بەزىلەر، يەنى ئەركىن سىدىق ئۇكىمىز «بىز خىتاي بىلەن ئىنتېرنېت تور ئۇرۇشى، مەدەنىيەت ئۇرۇشى، تەشۋىقات ئۇرۇشىغا كىردۇق» دەۋاتىدۇ. مەن ئەركىن سىدىق ئىنمىزنىڭ پىسخىكا ئۇرۇشى توغرىسىدا مىسال بىلەن يازغان ماقالىسىنى ئوقۇدۇم. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇنىڭغا رەھمىتىمنى بىلدۈرۈۋالاي. ماشائاللاھ، قەلەم قۇۋۋىتىگە، زېھنىگە ئاللاھ نۇسرەت ئاتا قىلغاي، ئىنشائاللاھ.

﴿شۇبھىسىزكى، بىز ئىنسانىنى ئارىلاشما مەنىي (يەنى ئەر بىلەن ئايالنىڭ مەنىسى)دىن ياراتتۇق،

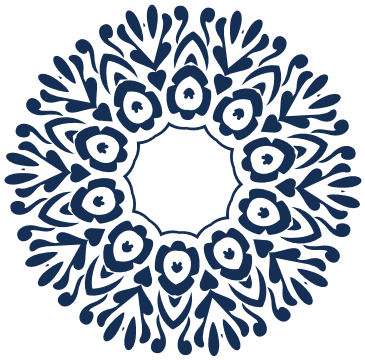
ئۇنى بىز (شەرئەت تەكلىپلىرى بىلەن) سىنايمىز، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنى بىز (ئۇنى نازىل قىلغان ئايەتلىرىمىزنى ئاڭلىسۇن، كائىناتنى ياراتقۇچىنىڭ بىرلىكىگە دالالەت قىلىدىغان دەللىلەرنى كۆرسۇن دەپ) ئاڭلايدىغان، كۆرىدىغان قىلىپ ياراتتۇق﴾ (ئىنسان سۈرىسى 2 - ئايەت).

بىز ئۇيغۇر - شەرقىي تۈركىستان خەلقى تەشۋىقات، يېزىقچىلىق ئىشلىرىغا ئېتىبار بەردۇق ياكى بەرمىدۇق دېسەكمۇ بولىدۇ. تاكى 1980 - يىلىدىن بۇرۇنقى مەن كۆرگەن 1950 - يىللاردىكى ئاخبارات، يېزىقچىلىق ئىشلىرىنى دېسەم، بىز خېلىلا تۆۋەن ئورۇندا تۇرىمىز. 1970 - يىللارغا قەدەر ئوقۇغۇدەك تۈزۈك رومان يوق بولۇپ، غەربىي تۈركىستان ئارقىلىق كىرگەن «پولات قانداق تاۋلاندى»، (ئابدۇللا قادىر توقايوفنىڭ بولسا كېرەك) «بوتا كۆز»، «مېھراپتىن چايان» دېگەندەك رومانلارنى، لۇشۈن ئەسەرلىرىنى، كىنو فاتىفون، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن ۋاسلىسا (پاقاچوكان)، تىرناتىس (ئون ئۈچ قەھرىمان)، ئالدار كوسا، چاپايوپ دېگەندەك كىنولار، كېيىنچە ئۆزبېكستان بىلەن بىرلىشىپ ئىشلىگەن كىنولاردىن «بوستانلىقتا تەنتەنە»، «ئىككى ئەۋلاد» دېگەندەكلەر بار ئىدى.

دېمەك، تەشۋىق - تەرغىبات، ۋەز ئىشلىرىغا، يېزىقچىلىق، مەتبۇئات، خەۋەر، ئاخبارات ئىشلىرىغا ئېتىبار بەرمىسەك، مۇشۇنداق دەۋرنىڭ ئارقىسىدا قالىمىز. بۇ ئىشلاردىن ساۋاق ئېلىش كېرەك. ئەقلىمىزنى ئىشلىتىپ، تەپەككۇر قىلىشىمىز لازىم.

غەلبە ئالدىمىزدا، ئىنشائاللاھ.

بۇ ماقالىنى تەلئەت قادىر تەھرىرلىدى.

11

خىتايچە ئاپتونومىيە، بىڭتۈەن (ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش ئارمىيەسى) ۋە خىتاي سىياسىي كۆچمەنلىرى

ئۆمەرجان مەخسۇت

1991 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇسۇلمان دۆلەتلەرنىڭ تىنچ ئۇسۇلدا مۇستەقىللىقىغا ئېرىشىشى بىلەن، بىر قىسىم ئۇيغۇرلاردىمۇ مۇستەقىللىق بىزگىمۇ تىنچلىق بىلەن نېسىپ بولۇپ قالامدىكىن دېگەن تېما پەيدا بولدى. شۇنىڭ بىلەن، شەرقىي تۈركىستاندىكى مىللەتلەرنىڭ ئورنى ۋە ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى كۆپ تىلغا ئېلىنىپ ۋە ھەر خىل ئەندىزىلەر مەيدانغا چىقىپ، مەلۇم مۇنازىرىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىدى. ھازىر بولسا تەرەققىي قىلىپ شەرقىي تۈركىستاندىكى خىتايلارنىڭ سانىنىڭ كۆپلۈكى، ئۇلارنى قوغلاپ چىقىرىش مۇمكىن ئەمەسلىكى، شۇڭلاشقا چېكىدىن ئاشقان شوئارلار توۋلانسا پەلەستىنەدەك كۈنگە قالىدىغانلىقىمىزنى، ھەتتا خىتايلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە بەك رادىكال سىياسەت تەشۇىق قىلىنسا چوڭ دۆلەتلەرنىڭ شەرقىي تۈركىستانىنى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى بىڭتۈەنگە ئۆتكۈزۈپ بېرىشى مۇمكىنلىكى توغرىسىدا گەپلەرمۇ مەيدانغا چىقىۋاتىدۇ. بۇنداق تەشۇىقاتلارنى ئاڭلىمىغانغا سېلىش، سۈكۈت قىلىش مۇشۇنداق خاتا پىكىرلەرنىڭ يامرىشىغا پۇرسەت يارىتىپ بېرىدۇ. بۇنىڭغا يول قويۇلماسلىقى كېرەك.

شەرقىي تۈركىستاندا خىتاي نوپۇسىنىڭ كۈندىن - كۈنگە كۆپىيىۋاتقانلىقىمۇ، بىڭتۈەننىڭ كۈندىن - كۈنگە كۈچىيىۋاتقانلىقىمۇ ھەقىقەت. بىزنىڭ نۇرغۇن قېرىنداشلىرىمىزدىمۇ بۇ ئەندىشە مەۋجۇت. مېنىڭچە، بۇنداق ئىدىيەلەرنىڭ يوشۇرۇن بىخلانغىنىدىن ئالدىمىزغا قويۇلغىنى ياخشى بولدى، دەپ ئويلايمەن. شەرقىي تۈركىستاندىكى يەرلىك مىللەتلەرنىڭ

سىياسىي ئورنى ۋە «شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش ئارمىيەسى» بىلەن «خىتاي سىياسىي كۆچمەنلىرى»نىڭ سىياسىي ئورنى، ئۇلارنىڭ ئىچكى باغلىنىشى، شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىللىقىنى خەلقئارالاشتۇرۇشتا بىز چوقۇم دۇچ كېلىدىغان مەسىلىلەرنىڭ بىرى. تۆۋەندە، بۇنداق خاتا پىكىر ۋە قىياسلارغا قارشى مەن دەسلەپكى ئىزدىنىشىم بويىچە كۆز قاراشلىرىمنى يازدىم، لېكىن بۇ مەسىلىلەر تېخىمۇ كۆپ ۋەتەنداشلارنىڭ ئىزدىنىشىنى، تېخىمۇ كۆپ پاكىتلارنى مەيدانغا ئېلىپ چىقىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. بىز قىلالايدىغان ئىشلارنى كېيىنكىلەرگە تاشلاپ قويماي، قولىمىزدىن كەلگىنىچە قىلغاچ تۇرايلى.

1. خىتايچە ئاپتونومىيە

خىتاي كوممۇنىستلىرى 1946 - يىلدىكى 7 - قۇرۇلتىيىدا ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىغا فېدېراتسىيە ھوقۇقى بېرىدىغانلىقىنى ۋەدە قىلغانىدى. 1955 - يىلى چىڭداۋ يىغىنىدا تالاش - تارتىش ئىچىدە «ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى» قۇرۇشقا ئاران قوشۇلدى، خىتايلار «ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى» دېگەن بۇ تۇڭۈمدىنمۇ ئەزەلدىن رازى بولغان ئەمەس. خىتاي باش مىنىستىرى جۇ ئېنلەي 1956 - يىللا: «ھازىرچە ئۇيغۇر ئاپتونوم رايون دېگەن قالپاقنى كىيدۇردۇق، بۇ رايونلارنىڭ مىللىي تەركىبلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن بۇ ئەھۋال ئۆزگىرىدۇ» دېگەن ئىدى. 1979 - يىلى سەيپىدىن ئەزىزى خىزمىتىدىن ئېلىپ تاشلانغاندا، دېڭ شياۋپىڭ: «ماۋجۇشى بەك دانا، يىراقنى كۆرىدۇ، ئۇ جۇڭگودا فېدېراتسىيە تۈزۈمى ئورناتمىدى» دېگەن ئىدى. خىتايلار «ئۇيغۇر ئاپتونوم رايون» قۇرۇش بىلەن بىرگە شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئۇيغۇر نوپۇسى كۆپ سانىنى ئىگىلەيدىغان 60% تۇپرىقىدا ئاپتونوم ئوبلاست، ئاپتونوم ناھىيە دېگەندەك سىياسىي رايونلارنى قۇرۇپ، ئۇيغۇر ئاپتونوم رايوننىڭ ھوقۇقىنى ئاجىزلاشتۇردى. ئۇيغۇر بىلەن باشقا يەرلىك مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا مەنپەئەت زىددىيىتى پەيدا قىلىپ، خىتايلار ئوتتۇرىدا «ئادىل قازى» بولۇۋېلىپ ئۇيغۇرلارنىڭ مەنپەئەتىگە زىيان سېلىپ كەلدى. خىتاينىڭ مەقسىتى، باشقا مىللەتلەرگە ھېسداشلىق قىلغان بولۇپ، بۇ زېمىننىڭ ھەقىقىي ئىگىسى بولغان ئۇيغۇرلارنى يېتىم قالدۇرۇش، ئاجىزلىتىش ئىدى. خىتايلار قۇرۇپ بەرگەن بۇ سىياسىي رايونلار گەرچە «ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى» تەركىبىدە بولسىمۇ، لېكىن بۇ رايونلارنىڭ بىرىنچى قول پارتىيە سېكرېتارى بولغان خىتايلار مۇتلەق ئۈستۈنلۈكتە بولۇپ، كوممۇنىستىك پارتىيەگە ۋاكالىتەن ھوقۇق يۈرگۈزىدۇ، «ئاپتونوم ئوبلاست» قۇرغان مىللەتتىن بولغان «ئوبلاست» باشلىقى بىر قورچاق ئەمەلدار بولۇپ، ئۇ ئىدىيەدە ۋە خىزمەتلىرىدە پارتىيە رەھبەرلىكىگە شەرتسىز بويسۇنۇشى لازىم. بۇ «ئاپتونومىيەلىك» ھۆكۈمەتلەردە ئونلارچە مۇئاۋىنلارنىڭ ئىچىگە بىر - ئىككى ئۇيغۇرنى قوشۇپ قويىدۇ. ئۇ ئۇيغۇر ئەمەلدارلار ئىككى مىللەتنىڭ قوش بېسىمىدا ھېچقانداق ئەمەلىي ھوقۇقسىز مۇھىتتا ئىشلەيدۇ. ئاتالمىش «ئۇيغۇر ئاپتونوم رايون»دا يۇقىرىدىن - تۆۋەنگىچە بولغان ھوقۇق ئورۇنلىرىدا پارتكوم، پارتىيە گۇرۇپپىسى، پارتىيە باش ياچەيكىسى دېگەن ئاپپاراتلار قۇرۇلغان ھەمدە مەمۇرىي ئاپپاراتلاردا بار فۇنكسىيەلەر مەركەزدىن تارتىپ يېزىلىق پارتكوملارغىچە مەۋجۇت بولۇپ، مەمۇرىي ئورگانلار بارلىق خىزمەتلىرىنى مۇشۇ پارتىيە تەشكىلاتلىرىنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزىدۇ. پارتىيە تەشكىلاتلىرىنىڭ سېكرېتارلىرى رەھبەرلىك قاتلىمىنىڭ بىرىنچى قول باشلىقى بولۇپ، تەۋەسىدىكى كادىرلارنى ۋەزىپىگە قويۇش، ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە. خەلق قۇرۇلتىيى دېگەنلىرى

بىر شەكىل بولۇپ، پارتكومىنىڭ قارارلىرىنى ئىجرا قىلىشلا ۋەزىپىسى بار. سىكرېتار بولغان خىتاي ئەمەلدار ئۆزى باشقۇرۇۋاتقان مەمۇرىي رايوندىن چوقۇم بىر دەرىجە يۇقىرى ھوقۇقتا بولۇپ، يەرلىك ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىدىن مۇتلەق ئۈستۈنلۈكتە بولىدۇ. مەسىلەن، ناھىيەنىڭ سىكرېتارلىرى چوقۇم ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى ياكى ھەيئەت ئەزاسى، ئەگەر بولمىغاندا شۇ ۋىلايەتنىڭ خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ مۇئاۋىنى بولىدۇ. ۋىلايەت سىكرېتارلىرى ۋە «ئاپتونوم رايون»نىڭ مۇھىم ئورگانلىرىنىڭ سىكرېتارلىرى، شۇنداقلا «ئۇيغۇر ئاپتونوم رايون»نىڭ سىكرېتارىمۇ ئۆزى باشقۇرۇۋاتقان خىزمەتتىكى بىر دەرىجە يۇقىرى ئەمەلدە بولۇپ، ھەقىقىي زوراۋانلارغا ئايلانغان. پارتىيە ھەر دەرىجىلىك سىكرېتارلىرىنى بىۋاستە ئۆزلىرى تەيىنلەيدۇ. بۇ سىكرېتارلار ھەر دەرىجىلىك ئۆزلىرى باشقۇرۇۋاتقان ھۆكۈمەتلەرنىڭ مەمۇرىي باشلىقلىرىنى، مەسىلەن، ئاپتونوم رايون رەئىسى، ئوبلاست باشلىقى، ۋىلايەتنىڭ ۋالىيسى ۋە ناھىيەنىڭ ھاكىمى، يېزا باشلىقى دېگەندەكلەرنىڭ نامزاتلىرىنى ئالدى بىلەن پارتكوم سىكرېتارى قوشۇلغاندىن كېيىن ئۆزىدىن بىر دەرىجە يۇقىرى پارتكومغا يوللايدۇ ۋە يۇقىرىنىڭ پىكرىنى ئالغاندىن كېيىن ئاتالمىش «خەلق قۇرۇلتىيى»دا ئازراق يالغان رەسمىيەتلىرىنى قىلىپ قويىدۇ. دېمەك، مەيلى «ئۇيغۇر ئاپتونوم رايون» بولسۇن، «ئاپتونوم ئوبلاست» بولسۇن، مۇتلەق پارتىيەنىڭ ئىسكەنجىسىدە بولىدۇ. كەلگۈسىدىكى شەرقىي تۈركىستاندا «فېدېراتسىيە ئىتتىپاقى» ياكى «فېدېراتسىيە جۇمھۇرىيىتى» قۇرىمىز دېيىش ئىنتايىن نادانلارچە پىكىر قىلىش بولۇپ، «فېدېراتسىيە جۇمھۇرىيىتى» قۇرىمىز دېگۈچىلەرگە ئايان بولسۇنكى، ئەگەر شەرقىي تۈركىستاندا «ئاپتونوم ئوبلاست»، «فېدېراتسىيە» دېگەندەك سىياسىي رايونلار قۇرۇلۇپ ھەر مىللەتكە بۆلۈپ بېرىلسە، بۇ رايونلاردىكى نوپۇسى 5% تىن 20% كىچە بولغان ئاپتونومىيە يۈرگۈزگۈچى مىللەتلەر مەڭگۈلۈك خوجايىنلارغا ئايلىنىپ، نوپۇسى 80% تىن 95% كىچە بولغان باشقا ئاھالىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ. بۇ رايونلاردا سايلام ئۆتكۈزۈلسىمۇ، باشقا مىللەتتىن نامزات كۆرسىتىشكە بولمايدۇ. دېمەك، زور كۆپچىلىك خەلق ئۈچۈن بۇنداق سايلامنىڭ ھېچبىر ئەھمىيىتى يوق بولۇپ، ئادالەتسىزلىك كېلىپ چىقىدۇ. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، سىياسىي ئىمتىيازلار ۋە ئىقتىسادىي مەنپەئەتلەر سەۋەبى بىلەن تىنچلىق ئۇزۇنغا بارمايدۇ. پەقەت قانۇنلۇق «شەرقىي تۈركىستان پۇقراسى» شەكىللەنگەندىلا، مەيلى قايسى مىللەتتىن بولسۇن، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ مەنپەئەتىنى كۆزلەيدىغان كىشىلەر دېموكراتىك سايلام ئارقىلىق رەھبەرلىك ئورنىغا چىققاندىلا، جەمئىيەت تىنچلىنىدۇ. ئاپتونومىيە تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەردە بولسۇن ياكى يېڭىدىن مۇستەقىل بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرىدە بولسۇن، دۆلەتچىلىك ئېڭىدا پۇقراۋى سالاھىيەتكە قاراپ تەرەققىي قىلىۋاتىدۇ (قوشنىمىز قازاقىستاندا ھازىر 14 ئوبلاست مەۋجۇت بولسىمۇ، ھەممىسى مەمۇرىي رايونلار). ئۇلار كوممۇنىستىك ئەندىزىلەرنى بىكار قىلدى، بۇنداق ساختا ئەندىزىلەرنىڭ شاكىلى پەقەت رۇسىيە بىلەن خىتايدىلا قالدى. شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىللىقدا بۇ ئەندىزىلەر بويىچە باش قاتۇرۇپ پىكىر قىلمايلى. بىزنىڭ 1 - ۋە 2 - جۇمھۇرىيەتلىرىمىزمۇ ھېچكىمگە ئاپتونومىيە ياكى فېدېراتسىيە ۋەدە قىلماپتىكەن، ئۇلار پەقەتلا شەرقىي تۈركىستان پۇقرالىرىغا مۇستەقىللىق ۋە ئەركىن - باراۋەرلىكنى ئەقىدە قىلغانىكەن.

ئەڭ مۇھىم مەسىلە، ئوتتۇرا ئاسىيا چۈشىنى ئازراق كۆرگىنىمىز ياخشى. ئۇلارغا بىر كېچىدە كېلىپ قالغان ئامەت ھەممە كىشىگە كېلىۋەرمەيدۇ. خىتاي بىلەن رۇسىيەنىڭ ئادەم

بېشىغا توغرا كېلىدىغان زېمىنىدا ئىنتايىن چوڭ پەرق بار. مۇستەملىكە رايونلىرىدا رۇسلارنىڭ نوپۇسى ئەزەلدىن يەرلىك مىللەتلەر بىلەن تەڭلىشىپ باققان ئەمەس، ئۇزۇن يىللىق قاتمال سىياسەتتە سوۋېت ئىتتىپاقى ئىقتىسادى جىددىي چېكىنىپ ھالسىراپ قالغان ئىدى، رۇسلارنىڭ تەبىئىي كۆپىيىشى ئاستىلاپ، رۇس بولمىغان مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى تېز كۆپىيىۋاتقان ئىدى، يات مىللەتلەر يۇك بولۇپ قالدى. لېكىن خىتاي ئوخشىمايدۇ، خىتاي ئىقتىسادىنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشىدا شەرقىي تۈركىستانلىك رولى ئىنتايىن چوڭ. ئېنېرگىيە، كان بايلىقلىرى، ئىقتىسادىي زىرائەتلەر، ئورمان بايلىقلىرى قاتارلىق ھەر جەھەتتىن شەرقىي تۈركىستاندىن چوڭ پايدا ئېلىپ بېقىنىپ قالدى، خىتاينىڭ جەنۇبىدىكى بىر قانچە ئۆلكىلىرىدىن باشقىلىرى ئىنتايىن قىيىن ھالەتتە. شەرقىي تۈركىستاندىن ئايرىلىش ئۇلارنى ۋەيران قىلىدۇ، خىتاينىڭ ئۆز ئىچىدىكى مەنپەئەت توقۇنۇشى زور مۇقىمسىزلىق پەيدا قىلىدۇ. شەرقىي تۈركىستان يەنە خىتاينىڭ ئەڭ چوڭ كۆچمەن يۆتكەش رايونى بولۇپ كەلدى. سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدە سىبىرىيە ئۇلارنىڭ جىنايەتچىلەرنى سۈرگۈن قىلىدىغان رايونى ئىدى، خىتاي بولسا يىللاردىن بۇيان شەرقىي تۈركىستاننى شۇنداق رايون قىلىپ كەلدى، ئەڭ چوڭ تۇرمىلەر تارىمدا ئىدى. 2009 - يىلدىكى «ئۈرۈمچى چوڭ قەتلىئامى»دىن كېيىن، شەرقىي تۈركىستان 20 خىتاي ئۆلكىسىنىڭ بىۋاستە مونوپول قىلىشىغا بۆلۈپ بېرىلدى. خىتاينىڭ ھەر قايسى ئۆلكىلىرىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئەمەلدارلىرى يەرلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ رەھبەرلىك قاتلىمىدىن ئورۇن ئىگىلىدى. ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى، پەقەت يەرلەرنى ئىگىلەپ ئۆي سېلىپ، ئۆز ئۆلكىلىرىدىكى ئەڭ نامرات خىتايلارنى شەرقىي تۈركىستانغا يەرلەشتۈرۈش؛ يەنە بىر ۋەزىپىسى، يەر ئۈستى ۋە يەر ئاستى بايلىقلارنى مونوپول قىلىشتىن ئىبارەت بولۇۋاتىدۇ. بىر نەچچە يىلدىن بۇيان، شى جىنپىڭنىڭ 2020 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە خىتاينى نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش پىلانىغا ئاساسەن شەرقىي تۈركىستانىنىڭ كەڭ تۇپرىقى ھەممە خىتاي ئۆلكىلىرىنىڭ نامرات - گادايلىرىنى يۆتكەپ ئورۇنلاشتۇرىدىغان زېمىنغا ئايلىنىپ قالدى. شۇڭلاشقا، «خىتايلار بىر كېچىدىلا شەرقىي تۈركىستاندىن ۋاز كېچەمدىكىن» دېگەن خام خىيالنى كاللىدىن قەتئىي چىقىرىپ تاشلاش لازىم. شەرقىي تۈركىستان مەسلىسى قان تۆكۈلمەي ھەل بولمايدۇ. ئۇرۇشتا غەلبە قىلساق، ھەممە ئىش دېگىنىمىزدەك بولىدۇ؛ ئۇرۇشتا يېڭىلسەك، ھەممىدىن قۇرۇق قالمىز. مەن ئافغانلارغا قايىل بولدۇم، ئۇلار دۇنيانىڭ 1 - ۋە 2 - ھەربىي كۈچى بولغان سوۋېت ئىتتىپاقىنى، ئاندىن ئامېرىكىنى سۆھبەت ئۈستىلىگە ئەكېلەلىدى، خىتايمۇ ئۇلار بىلەن يېقىنلىشىش ئۈچۈن تېپىرلاۋاتىدۇ. ئۇلارنىڭ دۇنيادىكى ئەڭ كەمبەغەل دۆلەت بولۇشى ئۇلارنى ھالسىرىتىپ قويمىدى، ئۇلار چوڭ شەھەرلەرگە كىرىۋالمىدى، يېزىلارنى، تاغ ئۆڭكۈرلىرىنى ماكان تۇتتى، ھەر قانداق قۇربان بېرىشكە چىداپ كۈرەش ئىرادىسىدىن يانمىدى. ئەڭ مۇھىمى، ئۇلار نەچچە ئون يىل غەلبە قىلمىغۇچە كۈرەشنى توختاتمىدى. مىللەتتە قەيسەر روھ بولغاندىلا، تاياقنى يەپ تۇرسىمۇ تەسلىم بولمىساڭلا كۈچلۈك دۈشمەننىمۇ يەڭگىلى بولىدىكەن. ئۆزۈڭ كۈرەشتىن ۋاز كەچمىسەڭلا سىرتتىن ياردەم ھامىنى ئۈزۈلمەي كېلىپ تۇرىدىكەن. مىللەتتە قۇربان بېرىش روھى بىلەن ئۇزۇن مۇددەت كۈرەش قىلىش روھى يېتىلسە، ئاندىن كۆزلىگەن مەقسەتكە يەتكىلى بولىدىكەن. شەرقىي تۈركىستاندىكى پەقەت كۆز ئالدىدىكى نەپنى دەپ كەلگەن خىتايلار قارىماققا كۈچلۈك كۆرۈنگىنى بىلەن، ھۆكۈمىتىنى نەس باسسا بارار يېرى سامانلىق بولىدۇ، خالاس.

2. بىكىتىۋەنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە فۇنكسىيەسى

پۈتۈن خىتاي مەملىكىتى كوممۇنىستلارنىڭ قولغا ئۆتكەندە گومىنداڭدىن تەسلىم بولغان مليوندىن كۆپ ئەسكەر، گومىنداڭدىن يۈز ئۆرۈپ «ھەقىقەتكە قايتقان» بىر نەچچە يۈز مىڭ ئەسكەرلەر بار ئىدى. كوممۇنىستلارنىڭ ئۇرۇش ئېھتىياجى ئۈچۈن مەجبۇرىي ھەربىي سەپكە قوشۇۋالغان سۈپەتسىز ئەسكەرلىرىمۇ كۆپ ئىدى، بۇلارنىڭ ھەممىسى يېڭى ھاكىمىيەتكە يۈك بولدى. بۇلارنىڭ بىر قىسمىنى ئۈچ يىل داۋاملاشقان كورىيە ئۇرۇشىدا توپ يېمى قىلىپ تۈگەتتى، قالغانلىرىنى خىتاي مەملىكىتى بويىچە 15 ئۆلكىدە «جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيەسى تەركىبىدە قۇرۇلۇش ئارمىيەسى» (جەمئىي 12 ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش ئارمىيەسى، 3 ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش دىۋىزىيەسى) قۇرۇپ يىغىشتۇردى. بىكىتىۋەنىڭ تەركىبىدە يەنە كەسىپ ئالماشقان ھەربىيلەر ۋە ياردار بولغان ھەربىيلەر، شەھەرلەردىكى ئېشىنچا ئەمگەك كۈچلىرى، كونا تۈزۈمدە تەربىيە ئالغانلار، ۋەتەنگە قايتقان مۇھاجىرلار، ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانلىرى بولۇپ، 1971 - يىلغىچە بۇ بىكىتىۋەنلەرنىڭ ئادەم سانى 242 تۈمەنگە يەتكەن، يالغۇز «شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش ئارمىيەسى»نىڭ ئادەم سانىلا 2 مليونغا يېتىپ، بىكىتىۋەنلەرنىڭ «چوڭ ئاكا»لىق ئورنىغا چىققان ئىدى. بىكىتىۋەندىن ئىبارەت بۇ قانۇنسىز ئۆسمىنى، 1974 - ، 1975 - يىللىرى خىتاي ئومۇميۈزلۈك ھەربىي باشقۇرۇشنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇلار تۇرۇشلۇق ئۆلكىلەرنىڭ يەرلىك ھۆكۈمەتلىرىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بەرگەن ئىدى. شەرقىي تۈركىستاندىكى ئاتالمىش «جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيەسى شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكىتىۋەنى»مۇ 1975 - يىلى 2 - ئايدا ئەمەلدىن قالغان ئىدى، لېكىن 1976 - يىلى ھەربىي - سىياسىي ئۆزگىرىش بىلەن تەختكە چىققان كونا ھەربىيلەر مەملىكەت بويىچە پەقەتلا شەرقىي تۈركىستاندىكى بىكىتىۋەنىنى 1981 - يىلى 12 - ئايدا يەنە ئەسلىگە كەلتۈردى. بۇ چاغدا خەلقئارانى ئالداش ئۈچۈن «خەلق ئازادلىق ئارمىيەسى» دېگەننى ئاتىماي، «شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش ئارمىيەسى» دەپ ئاتىدى، لېكىن بىكىتىۋەنىنىڭ «قوراللىق قوشۇن»لۇق خاراكتېرىنى ئۆزگەرتمىدى.

شەرقىي تۈركىستاندا قۇرۇلغان بىكىتىۋەن تەركىبى ، خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا بېسىپ كىرگەن 2 - ۋە 6 - كورپۇس ئارمىيەسىنىڭ كۆپ قىسمى، 1950 - يىلى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەنگەن مىللىي ئارمىيە 5 - كورپۇسىنىڭ كۆپ قىسمى، بۇرھان شەھىدى ۋە تاۋ سىيۆلەرنىڭ رەھبەرلىكىدە كوممۇنىستلار تەرەپكە ئۆتكەن گومىنداڭ قوشۇنى، شەرقىي شىمالدا ئەسىرگە چۈشكەن 100 مىڭ كىشىلىك گومىنداڭ قوشۇنى، خىتاينىڭ شاڭخەي قاتارلىق چوڭ شەھەرلىرىدىن شاللاپ چىقىرىۋېتىلگەن تەركىبى يۇقىرى ياشلار ۋە كونا ئەسكەرلەرگە خوتۇن قىلىپ بېرىش ئۈچۈن ھەر قايسى چوڭ شەھەرلەرنىڭ پاھىشىخانىلىرىدىن يىغىپ كەلگەن جالاپلار ۋە ساختا تەشۋىقات بىلەن ئالداپ ئەكەلگەن قىزلاردىن (ئەڭ كىچىكلىرى 13 ياش) قۇراشتۇرۇلغان ئىدى. كۆپ ساندا تۇرمە ۋە «ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدان»لىرىمۇ قوشۇلدى. بۇ تۇرمە ۋە مەيدانلارغا خىتاي ئۆلكىلىرىدىن جىنايەتچىلەرنى ئۈزۈلدۈرمەي يۆتكەپ ئەكەلدى.

شەرقىي تۈركىستاندىكى بىكىتىۋەن، خىتاي بېسىۋالغان زېمىنلار ئىچىدە ئەڭ ئالدىدا، يەنى 1954 - يىلى قۇرۇلغان ئىدى، سەۋەبى 1950 - يىلى خىتاي ئارمىيەسى شەرقىي تۈركىستانغا بېسىپ كىرگەن بولسىمۇ، يەرلىك كۈچلەردىن، يەرلىك مىللەتتىن خاتىرجەم ئەمەس ئىدى.

ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيەسى نامىدا خىتاي قوشۇنىغا قوشۇلغان بولسىمۇ، خىتاي ھۆكۈمىتى ئۇلاردىن قاتتىق ئېھتىيات قىلدى، بولۇپمۇ 1951 - يىل 2 - ئايدىكى «51 چىلەر يىغىنى»دىن خىتاي ھۆكۈمىتى قاتتىق چۆچۈدى. خىتاي شەرقىي تۈركىستانىنىڭ مۇرەككەپ ۋەزىيىتىنى تىزگىنلەپ تۇرۇش ئۈچۈن كۆپلەپ ئەسكەر تۇرغۇزۇشقا ھاجەتمەن بولدى. شۇڭلاشقا ئارمىيە ئىشتاتىدا بولغان، ئۇرۇشمۇ قىلالايدىغان، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىپ جېنىنمۇ باقالايدىغان ئارمىيەگە ھاجىتى چۈشتى، بۇنداق ئارمىيەنى بۇرۇن يەنئەندىمۇ قۇرۇپ ئەپيۇن تېرىپ ئەپيۇن سودىسى قىلغان ئىدى.

2.1 بىڭتۈەن بىر قانۇنسىز تەشكىلات

بىڭتۈەن ئەسلىدىنلا بىر قانۇنسىز تەشكىلات. ئۇنىڭ مەركىزىي ۋەزىپىسى: «شىنجاڭنىڭ چېگرا مۇداپىئەسىنى قوغداش ۋە ئىچكى مۇقىملىقنى كاپالەتلىك قىلىش»تىن ئىبارەت. دېمەك، بىڭتۈەن «ئىچكى ۋە تاشقى دۈشمەنگە تاقابىل تۇرۇشتىكى پولات قورغان» بولدى. بىڭتۈەن قۇرۇلغاندىن تارتىپ خىتاي ئارمىيەسىنىڭ سىياسىي قۇرۇلمىسى ۋە تۈزۈمىنى ساقلاپ قالدى، ھازىرغىچە مەركىزىي فۇنكسىيەسىدە ئۆزگىرىش بولغىنى يوق. بارغانسېرى كۈچىيىۋاتىدۇ. خىتاي مەركىزىنىڭ ھەر قېتىملىق پارتىيە قۇرۇلتايلىرىنىڭ ئېلان قىلغان ئاخباراتلىرى ۋە ھۆججەتلىرىدە، ھەر نۆۋەتلىك رەئىسلىرىنىڭ يولىيورۇقلىرىدا، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ ھەر نۆۋەتلىك يىغىن ئاخباراتلىرى، ئىچكى ھۆججەتلىرى، گېزىت - ژۇرناللاردىكى تەشۋىقات ماتېرىياللىرىدا بۇ تەشكىلاتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشنىڭ ۋە تەرەققىي قىلىشنىڭ ئەھمىيىتى، ۋەزىپىسى ۋە بۇ تەشكىلاتنىڭ قۇرۇلغاندىن بۇيانقى كۆرسەتكەن خىزمەت نەتىجىلىرىدە، بىڭتۈەننىڭ شەرقىي تۈركىستاندا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشنىڭ ھەقىقىي ماھىيىتى ۋە ئۆتكۈزگەن جىنايى پاكىتلىرى تولۇپ تۇرۇپتۇ. خىتاي ھۆكۈمىتى بىڭتۈەننىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات كۆرسەتكۈچلىرى ئارقىلىق گەپ ساتسىمۇ، لېكىن ئەسلىي ماھىيىتىنى ئىنكار قىلىۋېتەلمىشى مۇمكىن ئەمەس. بۇنداق بىر جىنايى تەشكىلات خەلقىمىز تەرىپىدىن ھەرگىز قوبۇل قىلىنمايدۇ.

بىڭتۈەن «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى» بىلەن تەڭ دەرىجىلىك ھۆكۈمەت بولۇپ بولدى. قارىماققا ئاپتونوم رايون بىڭتۈەننىمۇ باشقۇرىدىغاندەك كۆرۈنۈش بار، ئەمەلىيەتتە بىڭتۈەننىڭ مەمۇرىي دەرىجىسى ئۆلكە دەرىجىلىك بولۇپ، «ئۇيغۇر ئاپتونوم رايون»نىڭ ھەر نۆۋەتلىك بىرىنچى سېكرېتارى مۇئاۋىن دۆلەت دەرىجىلىك باشلىق «خىتاي سىياسىي بيۇروسىنىڭ ئەزاسى» بولغاچقا، ئاپتونوم رايوندا پەقەت مۇشۇ بىر مۇئاۋىن دۆلەت رەھبىرى دەرىجىلىك سېكرېتاردىن باشقا، «ئاپتونوم رايون»نىڭ قورچاق رەئىسىنىڭمۇ بىڭتۈەننىڭ خىزمىتىگە قول تىقىش ھوقۇقى يوق. ئەمەلىيەتتە، بىڭتۈەن خېلى بۇرۇنلا «ئاپتونوم رايون»نىڭ ھەر دەرىجىلىك يەرلىك ھۆكۈمەتلىرىنىڭ ھوقۇقىنى ئىگىلەپ بولغان ئىدى. جاللات ژاڭ لېچۈەن «ئاپتونوم رايون»غا بىرىنچى سېكرېتار بولغاندا، «يەرلىككە يارەم بېرىش» دېگەن نام بىلەن 1991 - يىلدىن كېيىن بىڭتۈەندىن بىراقلا 500 كادىرنى ۋە مىڭلىغان ھەربىي سەپتىن ئالماشقان خىتايلارنى ئۇزۇلدۈرمەي يەرلىككە يۆتكەپ، ئوبلاست، ناھىيە، يېزا - كەنتلەرگىچە پارتكوم، ياچېيكلارنىڭ بىرىنچى قول سېكرېتارلىقىنى بىڭتۈەننىڭ خىتايلىرىغا ئېلىپ بەرگەن ئىدى. مەمۇرىي ئورگانلاردىكى ۋالىي، ھاكىم ۋە يېزا باشلىقى دېگەنلەرنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، مۇئاۋىنلىرى ۋە مۇھىم بۆلۈم باشلىقلىقىغا كۆپلەپ بىڭتۈەنلىكلەرنى سەپلەپ پۈتۈن ئەمەلىي ھوقۇقلارنى بىڭتۈەنلىكلەرنىڭ قولىغا تاپشۇردى. بۇ خىتايلار ئۆزلىرى

يەرلىكتە ئىشلىسىمۇ تىزگىنى يەنىلا بىڭتۇەننىڭ قولىدا بولىدى. ھەر دەرىجىلىك يەرلىك ھۆكۈمەتلەر ئاللىقاچان شەكىلگە ئايلاندى. بۇندىن بۇرۇن، بىڭتۇەننىڭ قانۇنسىز ھالدا تېز كېڭىيىپ يەر، سۇ ۋە بايلىقلارنى قانۇنسىز ئىگىلىۋېلىشىغا قارشى يەرلىك بىلەن بىڭتۇەن ئوتتۇرىسىدا ماجىرا بولۇپ تۇراتتى. يەرلىكنىڭ ھوقۇقى بىڭتۇەنگە ئۆتكەندىن كېيىن ھەممە ئىش بىڭتۇەننىڭ پايدىسىغا ھۆكۈم قىلىنىپ، يەرلىك ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ مەنپەئەتى دەپسەندە قىلىندى. بولۇپمۇ شەرقىي تۈركىستانىنىڭ جەنۇبىدىكى بەزى يېزا – كەنتلەردە سۇ يېتىشمەسلىك سەۋەبىدىن تېرىقچىلىق قىلىش مۇمكىن بولمايلا قالدى، باغلاردىكى مېۋىلىك دەرەخلەرمۇ قۇرۇپ كەتتى. نۇرغۇن ئۇيغۇرلار جان بېقىش ئۈچۈن ماكانلىرىنى تاشلاپ چىقىپ كەتتى. ئەمەلىيەتتە «ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ھۆكۈمەت»نىڭ ئىقتىسادىمۇ بىڭتۇەن بىلەن مەركەز كارخانىلىرىنىڭ قىسمىغا جان تالىشىۋاتىدۇ.

ئايرىم چەت ئەللىك تەھلىلچىلەر بىڭتۇەننى «خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستانىنى مۇستەملىكە قىلىشتىكى قورالى، ئۇ بىر سىياسىي ۋە ھەربىي كۈچ» دەپ ئىنتايىن توغرا تەبىر بەرگەن. خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ بىڭتۇەننىڭ ئىقتىسادىنى جېنىنىڭ بارچە يۆلىشىدىكى تۈپ سەۋەبلەرنىڭ بىرى، شەرقىي تۈركىستانىنىڭ ئىقتىسادىي جان تومۇرىنى بىڭتۇەنگە تۇتقۇزۇپ، «ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ھۆكۈمەت»نى بارغانسېرى پالەچ ھالەتكە چۈشۈرۈپ ئۆزلۈكىدىن يوق قىلىپ، شەرقىي تۈركىستانىنى سېپى ئۆزىدىن خىتاي ئۆلكىسى قىلىشتىن ئىبارەت.

3. سىياسىي كۆچمەنلەر (سىياسىي ئاققۇنلار)

3.1 بىڭتۇەن خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ مۇستەملىكە سىياستىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

بىز شەرقىي تۈركىستان دۆلتىنى دەۋا قىلغانىدا خىتاي مۇستەملىكىچىلىكى بىلەن خىتاي سىياسىي كۆچمەنلىرى دېگەن ئۇقۇمنى تەڭ ئورۇنغا قويۇپ تەشۋىق قىلىشىمىز لازىم. بۇ ئۇقۇملار بىر - بىرىنى تولۇقلاپ كۈچلەندۈرىدۇ، چۈنكى سىياسىي كۆچمەنلىكنىڭ ئاساسى مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتىتۇر، مۇستەملىكىچىلىك بولمىسا سىياسىي كۆچمەنمۇ مەۋجۇت بولمايدۇ، سىياسىي كۆچمەنلەر خىتاي مۇستەملىكىچىلىكى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. ئەگەر بىز خىتاي سىياسىي كۆچمەنلىرىنمۇ شەرقىي تۈركىستان پۇقراسى دەپ ئۇلار بىلەن مۇناسىۋەتنى راۋانلاشتۇرۇشقا باش قاتۇرغىلى تۇرساق، تەسلىمچىلىك يولىنى تاللىغان بولىمىز. بىڭتۇەن بىلەن قانۇنسىز خىتاي سىياسىي كۆچمەنلىرىنىڭ قالايمىقانچىلىق چىقارماسلىقى ئۈچۈن چارە - تەدبىر ئىزدەپ ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئۇتمەن دېيىش ئىنتايىن نادانلىق بولىدۇ. دەۋاگەر بوش بولسا قازى مۇتتەھەم بولىدۇ. «دۈشمەننى كۆپەيتىۋالمىز، شەرقىي تۈركىستان مەسلىسى مۇرەككەپلىشىپ بىز پايدىسىز ئەھۋالغا چۈشۈپ قالمىز» دېگۈچىلەر خىتاينىڭ تۈگمىنىگە سۇ قۇيۇۋاتقانلار ياكى سىياسىي ماڭقۇرتلاردۇر. خىتاي سىياسىي كۆچمەنلىرى زوراۋان ئورۇندا تۇرۇۋاتقانلىقتىن تىنچ يول ئارقىلىق ئۇيغۇرلار بىلەن تەڭ ھوقۇقلۇق بولۇپ ياشاشنى ھەرگىز قوبۇل قىلمايدۇ. پەقەت بىز مۇتلەق ئۈستۈنلۈكتە بولساقلا ئىنتايىن ئاز بىر قىسمى رېئاللىقنى قوبۇل قىلىشى مۇمكىن، بۇنى بىزنىڭ 2 - جۇمھۇرىيىتىمىز ۋە ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتى ئىسپاتلىغان. دۇنيادا كۆچمەنلەر كۈندىن - كۈنگە كۆپىيىۋاتىدۇ، بۇ كۆچمەنلەر: سىياسىي پاناھلىق تىلىگەنلەر، پۇل ياكى تېخنىكا كۆتۈرۈپ كېلىپ كۆچمەن بولغانلار، ئۇرۇش

ئاپەتلىرى ۋە ئىرقىي قىرغىنچىلىق سەۋەبىدىن ھەر خىل يوللار بىلەن قاچاق بولۇپ كۆچمەن بولغانلار قاتارلىقلار ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. لېكىن بىز دەۋاتقان «سىياسىي كۆچمەنلەر» مۇستەملىكىچىلىك سىياسەتنىڭ مەھسۇلى ۋە ئىجراچىلىرى، ئۇلار زوراۋانلار، سىياسىي پاناھلىق تىلىگۈچىلەردىن تۇيتىن پەرقلىنىدۇ. ئەگەر خەلقئارانىڭ بېسىمى بىلەن چوڭ ۋەزىيەتتە خىتايغا پايدىسىز ئامىللار كۆپەيسە، خىتاي ھۆكۈمىتى بىڭتۈەننى پۇقراۋى ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرى دەپ دەۋا قىلىشى مۇمكىن. لېكىن 1954 - يىلى بىڭتۈەن قۇرۇلغاندىن تارتىپ تا ھازىرغىچە بولغان ئەمەلىيەت خىتاي ھۆكۈمىتى تېنىۋالالمايدىغان جىنايى پاكىتلار بىلەن تولغان. ئامېرىكا ھۆكۈمىتى بىڭتۈەننىڭ پاختا مەھسۇلاتلىرىدا قۇللۇق خاراكتېرىنى ئالغان مەجبۇرىي ئەمگەك بار دەپ بىڭتۈەنگە جازالاش تەدبىرىنى يولغا قويدى. قۇللۇق ئەمگەك بولغان ئىكەن، بۇنى يولغا قويىدىغان قۇللۇق سىياسەت بولىدۇ؛ قۇل بولغان ئىكەن، قۇلدارمۇ مەۋجۇت بولىدۇ. بۇ قۇلدارلار نەق قۇللار ئەمگىكىدىن نەپ ئېلىۋاتقان يۇقىرى - تۆۋەندىكى خىتاي سىياسىي كۆچمەنلەردۇر.

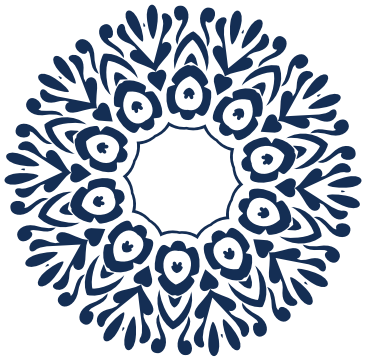
3.2 بىڭتۈەن قۇرۇلغاندىن ھازىرغىچە كۆلەملەشكەن خىتاي

بىڭتۈەن سىياسىي كۆچمەنلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇشنىڭ سىناق ئورنى ۋە كۈچلۈك ئىجراچىلىق رولىنى ئويناپ كەلدى. بىڭتۈەننىڭ ئۆزىلا سىياسىي كۆچمەنلەرنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا، قۇرۇلغاندىن تارتىپلا شەرقىي تۈركىستانغا سىياسىي كۆچمەن يۆتكەشنى باشلىغان ئىدى. 1962 - يىلىدىكى ئىلى - چۆچەك ۋەقەسىدىن بىڭتۈەن ئوبدان پايدىلانىدى، ئۇچ يىل ئىچىدە دەرھالا بېيجىڭ، شاڭخەي، تيەنجىن، ۋۇخەن قاتارلىق چوڭ شەھەرلەردىن 400 مىڭدىن ئارتۇق خىتاينى «شىنجاڭغا يارەم بېرىش» نامىدا يۆتكەپ كېلىپ، ئىلى، بورتالا، چۆچەك، ئالتاينىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان چېگرا بويلىرىدىن يەرلىك مىللەتلەرنى ھەيدەپ چىقىرىپ، خىتاي سىياسىي كۆچمەنلىرى ئۈچۈن يېڭىدىن 38 دېھقانچىلىق مەيدانى قۇرۇپ، خىتاي سىياسىي كۆچمەنلىرىنى يەرلىك مىللەتلەر بەھرىمەن بولالمايدىغان سىياسىي، ئىقتىسادىي ئىمتىيازلار بىلەن كۆچۈرۈپ كەلدى. بىڭتۈەننىڭ ئىشلەپچىقىرىش مەيدانلىرى ئورۇنلاشتۇرغان ئادەم سانىغا قاراپ دۆلەتتىن قوشۇمچە يارەم ئالالايدۇ. يارەمنىڭ ئۆلچىمى ئورۇنلاشقان رايونغا قاراپ بولىدۇ. خىتايلار شەرقىي تۈركىستاننىڭ تەبىئىي شارائىتى ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئەھۋالىغا قاراپ تۆت دەرىجىگە بۆلگەن. 1990 - يىللاردا ئالتاي رايونىغا ئورۇنلاشقان ھەر بىر خىتاي ئۈچۈن مەركەز مالىيەسىدىن 40 مىڭ يۈەن ئورۇنلاشتۇرۇش پۇلى ئاجراتقانكەن، ئورۇنلاشتۇرغان ئادەم قانچە كۆپ بولسا پۇلمۇ كۆپ بولىدىكەن، شۇڭلاشقا تۆۋەننىڭ ئاكتىپچانلىقمۇ يۇقىرى بولغان. بۇ سىياسىي كۆچمەنلەر كەلگەندىن كېيىن خىتاي ھۆكۈمىتىگە ماسلىشىپ مۇقىملىقنى ساقلىغۇچى مۇھىم كۈچ بولغان. يەرلىك مىللەتلەرنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش، بويسۇندۇرۇش، خىتاي ئۈچۈن زېمىننى قولدا تۇتۇپ تۇرۇش، ۋاقتى كەلگەندە زاپاس ھەربىي كۈچ بولۇپ يەرلىكلەرنى رەھىمسىز باستۇرۇش ۋەزىپىلىرىنى ئاكتىپلىق بىلەن ئىجرا قىلىپ كەلدى. بىڭتۈەنگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان خىتايلارنىڭ كۆپىنچىسى ھەر يىلى ھەربىيدىن كەسىپ ئالماشتۇرغان خىتايلار بولۇپ، بۇاستە جەڭگە كىرەلەيدۇ. بۇلار «خەلق ئەسكەرلىرى» نامىدىكى قوراللىق ئەترەتلەرگە تەشكىللەنگەن. خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ مىليونلىغان ئۇيغۇرلارنى جازا لاگېرى، تۈرمىلەرگە قامap، خىتاي ئۆلكىلىرىگە قۇل ئىشچى قىلىپ سېتىپ، ئۇلارنىڭ زېمىنلىرىنى، تېرىلغۇ يەر، مال - چارۋا، باغ - ۋارانلىرىنى

سياسىي كۆچمەنلىرىگە ھەقسىز تەقسىم قىلىپ بېرىدىغان بۇلاڭچىلىق سياسەتلىرى بىلەن، سياسىي كۆچمەنلەر قانۇنسىز نەپ ئېلىپ باي بولدى، خىتايلارنىڭ ئامانلىقى ئۈچۈن ئۇيغۇرلار قۇربان قىلىندى. بۇ ئىشلار سياسىي كۆچمەنلەرگە ئىنتايىن ئايدىڭ. ئۇيغۇرلار بىر كۈن مەۋجۇت ئىكەن، ئۇلارمۇ بىر كۈن ئۆزلىرىنى خاتىرجەم ھېس قىلالمايدۇ، ئۇيغۇرلارنى قانۇنسىز مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن ئەڭ خەتەرلىك دۈشمەن، دەپ تونۇيدۇ. بۇنداق سياسىي كۆچمەنلەرنى قانداقمۇ قانۇنلۇق پۇقرا دېگىلى بولىدۇ؟! بۇ مەسىلىدە ھەرگىز مۇجمەل كۆز قاراشتا بولساق بولمايدۇ.

ئاخىرىدا، ئۇيغۇر مەتبۇئاتلىرىغا، پائالىيەتچىلىرىمىزگە دەيدىغان تەكلىپىم، «خىتاي كۆچمەنلىرى» دېگەن ئاتالغۇنىڭ ئورنىغا «خىتاي سياسىي كۆچمەنلىرى» دېگەن ئاتالغۇنى ئىشلىتەيلى. «سياسىي كۆچمەن» ئاتالغۇسى خىتاي كۆچمەنلىرىنىڭ ماھىيىتىنى تېخىمۇ ياخشى يورۇتۇپ بېرەلەيدۇ، خىتايلارنىڭ ئاساسسىز دەۋالرىنى رەت قىلالايدۇ. «بۆكتۈەن» دېگەن ئاتالغۇنى ئاپتونوم رايونىنىڭ ھۆججەتلىرىدە 70 يىلدىن بۇيان «شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش دۈزىيەسى» دەپ تەرجىمە قىلىپ كەلدى. مۇجمەللىكتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، چەت ئەلدىكى مۇھاجىرلىرىمىزمۇ تەرجىمىدە بىرلىككە كېلىشى كېرەك. بۇنى ئىشلەپچىقىرىش دۈزىيەسى دېيىش خاتا، چۈنكى بۆكتۈەندە ھازىر 14 دۈزىيە بار.

بۇ ماقالىنى جۇرئەت نىزامىدىن تەھرىرلىدى.

12

ئىنسانلارنىڭ ھەرىكەتلىنىشى ۋە ئۇنى قوزغىتىش توغرىسىدا مۇلاھىزە

مەمەت ئىمىن دوختۇر
(ئامېرىكا نيۇ يورك شەھىرىدىكى كولومبىيە ئۇنىۋېرسىتېتى تېببىي مەركىزىنىڭ تېببىي پەنلەر تەتقىقاتچىسى)

قىسقىچە مەزمۇنى

ئىنسان دۇنياغا كەلگەندىن تارتىپ تاكى ئۆلۈپ كەتكەنگە قەدەر، ياشاش ۋە ھەر خىل مەقسەت، نىشانلارغا يېتىش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىدۇ ۋە تىرىشچانلىق كۆرسىتىدۇ. ئىنسانلارنىڭ ھەرىكەتلىنىشىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق ئاساسى ئۆزلىرىنىڭ ئېھتىياجى بولۇپ، ئىنسانلار مەجبۇرلانمىغان ئەھۋال ئاستىدا، ئېھتىياجى بولمىسا ھەرىكەت قىلمايدۇ. ئىنسانلارنىڭ ھەرىكەتلىنىشىنى ئاكتىپ ھەرىكەتلىنىش ۋە پاسسىپ ھەرىكەتلىنىش دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىش مۇمكىن. ئاكتىپ ھەرىكەتلىنىش دېگەندە، ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئۆز ئېھتىياجىنى قانداۋرۇش، ئۆز مەقسەت - مۇددىئاسىغا يېتىش ۋە ئۆز قىممىتىنى يارىتىش ئۈچۈن ئۆزلۈكىدىن ھەرىكەتكە كېلىش بولۇپ، ئۇ ھەرىكەتلىنىشنىڭ ئىچكى ئاملى ھېسابلىنىدۇ. پاسسىپ ھەرىكەتلىنىش دېگەندە، ئۇ باشقىلار ياكى تاشقى كۈچنىڭ تەسىرىدىن ھەرىكەتكە كېلىشىنى كۆزدە تۇتىدىغان بولۇپ، ئۇ ئىنسانلارنىڭ ھەرىكەتلىنىشىدىكى تاشقى ئامىل ھېسابلىنىدۇ. ئىنسانلارنى ھەرىكەتلەندۈرۈشنى ئىجابىي ياكى ئاكتىپ ئۇسۇل بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈش ۋە سەلبىي ياكى نېگاتىپ ئۇسۇل بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈش دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىش مۇمكىن. ئىنسانلارنى ھەرىكەتلەندۈرۈشتە قايسى خىل ئۇسۇلنى قوللىنىش، پەرقلىق جەمئىيەت ۋە تۇزۇلمىدە پەرقلىق بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇنۇمى ئىنسانلارنىڭ ماددىي ئاساسى، ئىجتىمائىي ئورنى، مەدەنىيەت سەۋىيەسى، دۇنيا قارىشى، ئېتىقادى ۋە ھەرىكەتلەندۈرۈشنىڭ مەقسەت، مۇددىئاسى قاتارلىق كۆپ خىل ئاممىلارغا باغلىق بولىدۇ.

ئىنسان دۇنياغا كەلگەندىن تارتىپ تاكى ئۆلۈپ كەتكەنگە قەدەر، ياشاش ۋە ھەر خىل مەقسەت، نىشانلارغا يېتىش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىدۇ، تىرىشچانلىق كۆرسىتىدۇ. بەزىلەرنىڭ مەقسەت، نىشانلىرى يۈكسەك ۋە ئۇلۇغۋار بولىدۇ، ئۇلار ئۇنىڭ ئۈچۈن بىر ئۆمۈر توختاۋسىز ھەرىكەت قىلىدۇ، تىرىشىدۇ. يەنە بەزىلەرنىڭ مەقسەت، نىشانى ناھايىتى ئاددىي ۋە تۆۋەن دەرىجىلىك بولىدۇ، ئۇلار پەقەت قورساق تويسا، ھاياتى داۋام ئەتسە، قانائەت قىلىدۇ ۋە پەقەت شۇنىڭ ئۈچۈنلا ھەرىكەت قىلىدۇ. يەنە بەزىلەر بولسا ھېچنېمىگە ئىنتىلمەيدۇ، ھاياتىنى ئۆمىدسىزلىك ۋە چۈشكۈنلۈك ئىچىدە ئۆتكۈزىدۇ. ئۇنداقتا ئىنسانلارنىڭ ھەرىكەتلىنىشىگە سەۋەب بولغان ئاساللار نېمە؟ نېمە ئۈچۈن بەزىلەر ئۇزۇلۇكسىز ھەرىكەت قىلىدۇ، تىرىشىدۇ؟ يەنە بەزىلەر ئاسانلا قانائەت قىلىدۇ، تىرىشمايدۇ؟ ئۇنداقتا ئۇلارنى قانداق قوزغىتىش ياكى كۈچەيتىش مۇمكىن؟ بۇ سوئاللارغا جاۋاب بېرىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئىنسانلارنىڭ ھەرىكەتلىنىشى ۋە ئۇنىڭغا سەۋەب بولغان ئاساللار بىلەن تونۇشۇپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

ئىنسانلارنىڭ ھەرىكەتلىنىشى دېگەندە، ئۇ ئاساسلىقى ئىنسانلارنىڭ ھاياتىنى داۋام قىلىش، شۇنداقلا مەلۇم مەقسەت، نىشانلارغا يېتىش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىش ۋە تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى كۆزدە تۇتۇلىدىغان بولۇپ، ئۇنى قوزغىتىش دېگەندە، ئاساسلىقى ئىنسانلارنىڭ ھەرىكەتلىنىش قىزغىنلىقىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، يوشۇرۇن كۈچىنى قوزغاپ، ئىنسانلارنىڭ ئىقتىدارى ۋە تالانتىنى ئەڭ يۇقىرى دەرىجىدە جارى قىلدۇرۇپ، كۆزلىگەن مەقسەت، نىشانلىرىغا يېتىشكە ۋە مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشقا تۇرتكە بولۇش كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

ئىنسانلارنىڭ ھەرىكەتلىنىشى ئىنسانلارنىڭ ئېھتىياجى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇ ئىنسانلارنى ھەرىكەتلەندۈرىدىغان ئەڭ مۇھىم ئامىل ياكى كۈچتۇر. ماسلوۋ ئىنسانلارنىڭ ئېھتىياجىنى تۆۋەندىكىدەك بەش خىل ئېھتىياجغا ئايرىغان ئىدى: ئىنسانلارنىڭ بىرىنچى ئېھتىياجى – فىزىيولوگىيەلىك ئېھتىياجى بولۇپ، ئۇ ئىنسانلارنىڭ ياشىشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئەڭ ئېتىدائىي ئېھتىياجىدۇر. ئۇ ئىنسانلارنىڭ ھايات ياشىشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك، ئۇخلاش، ئىسسىنىش قاتارلىق ئېھتىياجلىرىنى كۆزدە تۇتىدۇ. ئىنسانلارنىڭ ئىككىنچى ئېھتىياجى – بىخەتەرلىك ئېھتىياجى بولۇپ، ئۇ ئىنسانلارنىڭ تىنچلىق، مۇقىملىق ۋە سالامەتلىك ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتىدۇ. ئىنسانلارنىڭ ئۈچىنچى ئېھتىياجى – سۆيگۈ ۋە تەۋەلىك ئېھتىياجى بولۇپ، ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئۆيلۈك - ئوچاقلىق بولۇش، سۆيگۈ - مۇھەببەت، دوستلۇق ۋە ئىجتىمائىي تەۋەلىك ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتىدۇ. ئىنسانلارنىڭ تۆتىنچى ئېھتىياجى – ھۆرمەت ۋە شەرەپ ئېھتىياجى بولۇپ، ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئىناۋەت، شان - شۆھرەت، مەرتىۋە ۋە ئابرۇي ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتىدۇ. ئىنسانلارنىڭ بەشىنچى ئېھتىياجى ياكى ئىنسانلارنىڭ ئەڭ ئالىي ئېھتىياجى بولسا، ئۆز - ئۆزىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئېھتىياجى بولۇپ، ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئۆز قىممىتىنى ئەڭ يۇقىرى دەرىجىدە يارىتىش ئېھتىياجى ھېسابلىنىدۇ.

ئىنسانلارنىڭ بىرىنچى ۋە ئىككىنچى ئېھتىياجى ئىنسانلارنىڭ ئەڭ ئاساسىي ئېھتىياجى بولۇپ، ئۇ ھەممە ئىنسانلاردا ئوخشاش بولىدۇ. ئىنسانلارنىڭ ئۈچىنچى ۋە تۆتىنچى ئېھتىياجى روھىي ئېھتىياجى بولۇپ، ئۇ ئوخشىمىغان ئىنسانلاردا پەرقلىق بولىدۇ. يەنى بەزى ئىنسانلارنىڭ روھىي ئېھتىياجى كۈچلۈك بولىدۇ، يەنە بەزى ئىنسانلارنىڭ روھىي ئېھتىياجى بولسا ئۇنداق

كۆچلۈك بولمايدۇ. ئىنسانلارنىڭ بەشىنچى ئېھتىياجى ئىنسانلارنىڭ ئەڭ ئالىي ئېھتىياجى بولۇپ، ئۇ ھەممە ئىنسانلاردا ئورتاق بولمايدۇ. بۇ خىل ئېھتىياجى بار ئىنسانلارنىڭ سانى نىسبەتەن ئاز بولۇپ، ئۇلار ئۆزى تەۋە بولغان مىللەت ۋە جەمئىيەتكە ئالاھىدە زور تەسىر كۆرسىتىدۇ. دۇنيادىكى نۇرغۇنلىغان مەشھۇر شەخسلەر مۇشۇ تۇردىكى ئېھتىياجى كۆچلۈك ئىنسانلار ھېسابلىنىدۇ. ئىنسانلارنىڭ بۇ خىل ئېھتىياجىنىڭ كونكرېت ئۆلچىمى ياكى چېكى بولمايدۇ. ئىنسانلارنىڭ بۇ خىل ئېھتىياجى ئوخشىمىغان ئىنسانلاردا، ئوخشىمىغان شارائىتتا، ئوخشىمىغان دەۋر ۋە ئوخشىمىغان رايونلاردا ناھايىتى زور پەرقلىق بولىدۇ.

ئىنسانلارنىڭ ئاساسىي ۋە روھىي ئېھتىياجى ئىنسانلارنىڭ ھەرىكەتلىنىشىگە تۈرتكىلىك رول ئويناىيدىغان ئاساسلىق سەۋەب ياكى كۈچ بولۇپ، ئۇلار بىلەن ئىنسانلارنىڭ ھەرىكەتلىنىشى تەتۇر تاناسىپ بولىدۇ. يەنى ئىنسانلارنىڭ بۇ ئىككى خىل ئېھتىياجى قانچە قانغانسىرى، ئۇلارنىڭ ھەرىكەتلىنىشى ياكى ئۇلارنىڭ ھەرىكەتلىنىلىشىگە تۈرتكە بولغان كۈچ شۇنچە ئاجىزلاپ ماڭىدۇ. ئىنسانلارنىڭ بۇ ئىككى خىل ئېھتىياجى مەھرۇم قىلىنغانسىرى ياكى قانمىغانسىرى، ئۇنىڭدىن شەكىللەنگەن ھەرىكەتلىنىش شۇنچە كۈچىيىپ بارىدۇ. ئىنسانلارنىڭ ئەڭ ئالىي دەرىجىلىك ئېھتىياجى بولغان ئۆز - ئۆزىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئېھتىياجى دۇنياغا تەسىر كۆرسەتكەن بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ھەرىكەتلىنىشىگە تۈرتكە بولغان ئەڭ كۈچلۈك سەۋەب ياكى كۈچ بولۇپ، ئۇنىڭ بىلەن ئىنسانلارنىڭ ھەرىكەتلىنىشى ئوڭ تاناسىپ بولىدۇ. يەنى، ئىنسانلارنىڭ بۇ خىل ئېھتىياجى قانچە قانغانسىرى، ئۇنىڭدىن شەكىللەنگەن ھەرىكەتلىنىش شۇنچە كۈچىيىپ ماڭىدۇ. ئۇ ئېھتىياجىنىڭ چېكى بولمايدۇ، ئۇ ئېھتىياج سەۋەبىدىن پەيدا بولغان ھەرىكەتلىنىش ئۇزلۇكسىز كۈچىيىپ بارىدۇ. ئەگەر ئىنسانلارنىڭ بۇ خىل ئېھتىياجى ئىنكار قىلىنغاندا ياكى ئىنسانلارنىڭ بۇ خىل ئېھتىياجى ۋەيران قىلىنغاندا، ئۇنىڭدىن شەكىللەنگەن ھەرىكەتلىنىش پۈتۈنلەي ۋەيران بولىدۇ.

ئىنسانلارنىڭ ئاساسىي ئېھتىياجى نىسبەتەن مۇقىم بولغاچقا، ئۇنىڭدىن پەيدا بولغان ھەرىكەتلىنىشمۇ نىسبەتەن مۇقىم بولۇپ، ئوخشىمىغان ئىنسانلار ئارىسىدا، ئوخشىمىغان دەۋر ۋە ئوخشىمىغان تۈزۈلمە ئاستىدا كۆپ پەرقلەنمەيدۇ. ئىنسانلارنىڭ روھىي ئېھتىياجى، بولۇپمۇ ئىنسانلارنىڭ ئەڭ ئالىي ئېھتىياجى بولغان ئۆز - ئۆزىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئېھتىياجى نىسبەتەن ئۆزگىرىشچان ۋە ئوخشىمىغان ئىنسانلاردا، ئوخشىمىغان دەۋردە پەرقلىق بولغىنى ئۈچۈن، ئۇنىڭدىن پەيدا بولغان ھەرىكەتلىنىشمۇ ئوخشىمىغان ئىنسانلار ئارىسىدا، ئوخشىمىغان دەۋر ۋە ئوخشىمىغان شارائىت ئاستىدا پەرقلىق بولىدۇ. دىنغا ئىشىنىدىغان ئىنسانلارغا نىسبەتەن، «ئۆلگەندىن كېيىن جەننەتكە كىرىش» ئەڭ ئالىي دەرىجىلىك روھىي ئېھتىياج بولۇپ، ئۇ ئۇلارنىڭ ھەرىكەتلىنىشىدىكى ئەڭ مۇھىم ئامىل ھېسابلىنىدۇ.

ئىنسانلارنىڭ ھەرىكەتلىنىشىنى ئاكتىپ ھەرىكەتلىنىش ۋە پاسسىپ ھەرىكەتلىنىش دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىش مۇمكىن. ئاكتىپ ھەرىكەتلىنىش دېگەندە، ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئۆز ئېھتىياجىنى قانداقلۇرۇش، ئۆز مەقسەت - مۇددىئاسىغا يېتىش ۋە ئۆز قىممىتىنى يارىتىش ئۈچۈن ئۆزلۈكىدىن ھەرىكەتكە كېلىشىنى كۆزدە تۇتىدىغان بولۇپ، ئۇ ئىنسانلارنىڭ ھەرىكەتلىنىشىدىكى ئىچكى ئامىل ھېسابلىنىدۇ. پاسسىپ ھەرىكەتلىنىش دېگەندە، ئۇ ئىنسانلارنىڭ باشقىلار تەرىپىدىن ھەرىكەتكە كەلتۈرۈلۈشىنى ياكى ھەرىكەتكە كېلىشكە مەجبۇرلىنىشىنى كۆزدە تۇتىدىغان بولۇپ، ئۇ ئىنسانلارنىڭ ھەرىكەتلىنىشىدىكى تاشقى ئامىل ھېسابلىنىدۇ. بەزى

ئىنسانلارنىڭ ھەرىكەتلىنىشى ئاساسەن ئىچكى ئامىل بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئاكتىپ جەريان بولسا، يەنە بەزى ئىنسانلارنىڭ ھەرىكەتلىنىشى تاشقى ئامىللار بىلەن مۇناسىۋەتلىك پاسسىپ جەريانىدۇر. ئەمما، كۆپىنچە ئىنسانلارنىڭ ھەرىكەتلىنىشى ئىچكى ۋە تاشقى ئامىلنىڭ ئورتاق رول ئوينىشىدىن ھاسىل بولىدۇ.

ئىنسانلارنى ھەرىكەتلەندۈرۈشنى ئىجابىي ياكى ئاكتىپ ئۇسۇل بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈش ۋە سەلبىي ياكى نېگاتىپ ئۇسۇل بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈش دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىش مۇمكىن. ئىنسانلارنى ئىجابىي ياكى ئاكتىپ ئۇسۇل بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈش دېگەندە، ئۇ ئاساسلىقى باشقىلارنى رىغبەتلەندۈرۈش، پەخرلەندۈرۈش، ئۈمىدلەندۈرۈش، ئىلھام بېرىش، مۇكاپاتلاش ۋە تەقدىرلەش قاتارلىق ئىجابىي ياكى ئاكتىپ ئۇسۇللارنى قوللىنىش ئارقىلىق ھەرىكەتكە كەلتۈرۈشنى كۆزدە تۇتىدۇ. مەسىلەن، «ئىمتىھاندا ياخشى نەتىجىگە ئېرىشسەڭ، مۇكاپات ئالسەن. تىرىشىپ ياخشى ئوقۇساڭ، كەلگۈسىدە ياراملىق ياكى مەشھۇر ئادەم بولسەن» دېگەندەك. بۇ ئۇسۇلنىڭ كەمچىلكى، مۇكاپات ۋە رىغبەتكە ئەھمىيەت بېرىپ، ئىنسانلارنىڭ مەسئۇلىيىتى ۋە مەجبۇرىيىتىنى يېتەرلىك تەكتىلمەسلىكتۇر. نەتىجىدە بەزى ئىنسانلارنىڭ مىننەتدارلىق تۇيغۇسى تۆۋەنلەش، تەكلىپ ۋە تەنقىد قوبۇل قىلالماسلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئىنسانلارنى سەلبىي ياكى نېگاتىپ ئۇسۇل بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈش دېگەندە، ئۇ ئاساسلىقى باشقىلارنى قامچىلاش، غۇرۇرىنى سۈندۈرۈش، ئىنكار قىلىش، قورقۇتۇش، تەھدىت سېلىش، جازالاش قاتارلىق سەلبىي ياكى نېگاتىپ ئۇسۇللارنى قوللىنىش ئارقىلىق ھەرىكەتكە كەلتۈرۈشنى كۆزدە تۇتىدۇ. مەسىلەن، «سەن مۇشۇنداق داۋام قىلساڭ ئىمتىھاندىن ھەرگىز ئۆتەلمەيسەن؛ ئەگەر ئىمتىھاندىن ئۆتەلمىسەڭ، مەكتەپتىن ھەيدىلىسەن؛ ئەگەر تىرىشىپ ياخشى ئوقۇمىساڭ، كەلگۈسىدە ھېچ ئىشقا يارىماس ئادەم بولسەن، ئاچ قالسەن، ئۆيۈ - ماكانسىز قالسەن» دېگەندەك. بۇ ئۇسۇلنىڭ كەمچىلكى، كۆپىنچە ئىنسانلارنىڭ قىزغىنلىقى ۋە ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىسىگە سەلبىي تەسىر كۆرسىتىش، بەزى ئىنسانلاردا مەيۇسلىنىش ۋە چۈشكۈنلىشىش كەيپىياتى پەيدا قىلىشتۇر. پسىخولوگىيەلىك مونوپول قىلىش، مېڭە يۇيۇش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، باشقىلاردىن پايدىلىنىش ياكى ئۆزى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشنى ئىنسانلارنى سەلبىي ياكى نېگاتىپ ئۇسۇل بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈش دائىرىسىگە كىرگۈزۈش مۇمكىن.

ئۇنداقتا، ئىنسانلارنى قايسى خىل ئۇسۇل بىلەن ھەرىكەتلەندۈرگەندە تېخىمۇ ياخشى ئۈنۈمگە ئېرىشكىلى بولىدۇ؟ ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى، مەدەنىيەت سەۋىيەسى، دۇنيا قارىشى، ئېتىقادى، ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىسى، غۇرۇر - ئىپتىخارى ۋە ماددىي ئاساسى قاتارلىق كۆپ خىل ئامىللار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، پەرقلىق جەمئىيەت ۋە تۇزۇلمىدە ياشىغان ئىنسانلاردا پەرقلىق بولىدۇ. ئۇندىن باشقا يەنە، ئۇ باشقىلارنى ھەرىكەتلەندۈرۈشتىكى مەقسەت - مۇددىئاغمۇ باغلىق بولىدۇ.

دىكتاتۇرلىق تۇزۇمدىكى جەمئىيەتتە، ھاكىمىيەت ئۇستىدىكىلەر ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداش ۋە خەلقنى ئۆزىگە ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش ئۈچۈن قوللىنىشقا بولىدىغان ھەرقانداق ئۇسۇللارنى قوللىنىدۇ، ۋاستە تاللىمايدۇ. بۇ خىل جەمئىيەتتە ئىنسانلارنى ھەرىكەتلەندۈرۈشنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى تاشقى ئامىل بولۇپ، ئىچكى ئامىللارغا يېتەرلىك ئەھمىيەت بېرىلمىگەن بولىدۇ. باشقىلار ئۈچۈن، كەلگۈسى غايە ئۈچۈن كۈرەش قىلىش ئالاھىدە تەشەببۇس قىلىنىپ،

شەخسلەرنىڭ ئېھتىياجى ۋە مەنپەئەتى ئېتىبارغا ئېلىنمىغان، ئىنسانلارنىڭ كەلگۈسى غايىسى ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىش روھى ئېغىر دەرىجىدە سۇيىئىستېمال قىلىنغان بولىدۇ. خەلقنى ھەرىكەتكە كەلتۈرمەكچى بولغانلار، داھىيلار، ھۆكۈمران سىنىپلار ۋە ھاكىمىيەت بېشىدىكىلەر، بىر تەرەپتىن، مەلۇم غايە ياكى غايىۋى جەمئىيەتنى دەسمايە قىلىپ، ئۇ ئەمەلگە ئاشسا ئىنسانلار خالىغىنىنى قىلالايدىغان، خالىغىنىغا ئېرىشەلەيدىغانلىقىنى تەشۋىق قىلىپ، خەلقنى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈشكە تىرىشقان بولسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئىنسانلارنى ئۆزىنى ئۈنتۇپ، ئۆز مەنپەئەتىدىن ۋاز كېچىپ، ئاتاقتا شۇ غايە ياكى غايىۋى جەمئىيەت ئۈچۈن، ئەمەلىيەتتە ھۆكۈمران سىنىپلار ياكى ھاكىمىيەت بېشىدىكىلەر ئۈچۈن خىزمەت قىلىشقا چاقىرىش ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ كۆزلىگەن مەقسەتلىرىگە يېتىش مەقسەت قىلىنغان.

دىكتاتۇرلۇق تۈزۈمدىكى جەمئىيەتتە، خەلقنى ھەرىكەتلەندۈرۈش ئۇچۇن قوللانغان ئۇسۇللارنى تۆۋەندىكى بىر نەچچە تەرەپكە يىغىنچاقلاش مۇمكىن:

1. ھاكىمىيەت بېشىدىكىلەر ئاۋۋال ئىنسانلارنى ماددىي ۋە مەنىۋى ئېھتىياجىدىن مەھرۇم قىلىپ، ئۇلارنى ھاجەتمەن ھالغا چۈشۈرۈپ قويۇپ، ئاندىن ئۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ ئاساسىي ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلدۇرىدۇ. مەسىلەن، خىتايدىكى «يەر ئىسلاھاتى» نامى بىلەن خەلقنىڭ يەرلىرىنى تارتىۋېلىپ، شۇ ئارقىلىق خەلقنى قورساق تويغۇزۇش ئۈچۈن ھەرىكەتلەندۈرۈش.

2. ئىنسانلارنى ھەرىكەتلەندۈرۈشتە بەزى ئىجابىي ياكى ئاكتىپ ئۇسۇللارنى قوللىنىشى مۇمكىن. ھاكىمىيەت بېشىدىكىلەر ئاۋۋال ھەر خىل تەشۋىقات ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىپ، خەلق ئىچىدە ھەر خىل غايە، ئۇلۇغ ئاكى قەھرىمان ئوبرازلارنى يارىتىپ، خەلقنە ئەگەر تىرىشچانلىق كۆرسەتسە، ئۇلارغا ئوخشاش بولىدىغانلىقىنى تەشۋىق قىلىش ئارقىلىق ھەرىكەتلەندۈرۈشى مۇمكىن. مەسىلەن، خىتايدىكى كوممۇنىزم غايىسى، خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىش چاقىرىقى، خىتاي چۈشى، ئۇلۇغ جۇڭخۇا غايىسى دېگەندەكلەر ئارقىلىق خەلقنى ھەرىكەتلەندۈرۈش. خىتاي ھۆكۈمىتى: «خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىش» چاقىرىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان 70 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن كېيىنكى بۈگۈنكى كۈندە، خەلق نۇرغۇن ھەق - ھوقۇق ۋە مەنپەئەتلەردىن مەھرۇم قىلىپ، ھاكىمىيەت بېشىدىكىلەر ئەڭ چوڭ مەنپەئەت ۋە ئىمتىيازغا ئېرىشكەن.

3. ئىنسانلارنى ھەرىكەتلەندۈرۈشتە سەلبىي ياكى نېگاتىپ ئۇسۇللارنى قوللىنىشى مۇمكىن. دىكتاتۇرلۇق تۈزۈمدە، ھاكىمىيەت بېشىدىكىلەر ئەڭ كۆپ قوللىنىدىغان ئۇسۇللار بولسا، خەلقنىڭ ئۆزىگە بولغان ئىشەنچسىزنى ۋەيران قىلىش، ئۇلارنى ھۆكۈمەت بولمسا ياشىيالمايدىغاندەك ھېس قىلدۇرۇش، پىسخولوگىيەلىك مونوپول قىلىش، مېڭە يۇيۇش، جازالاش، تەھدىت سېلىش، ئائىلە ئەزالىرىنى گۆرۈگە ئېلىۋېلىپ، باشقىلارنى ئۆزى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش قاتارلىقلار. مەسىلەن، خىتايدىكى جازا لاگېرلىرى ئارقىلىق بىر تەرەپتىن خەلقنى جازالاش، يەنە بىر تەرەپتىن خەلقنى خىتاي كومپارتىيەسىگە رەھمەت ئېيتقۇزۇش، ھەم شۇنداقلا خەلقنە خىتاي ھۆكۈمىتى ياكى خىتاي كومپارتىيەسى بولمسا، ئۆزلىرىنىڭ خاتىرجەم ۋە بەختلىك ياشىيالمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدۇرۇش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ ئاكتىپچانلىقىنى قوزغاش ۋە ھەرىكەتلەندۈرۈش.

دېموكراتىك تۈزۈلمىدىكى جەمئىيەتتە، ئىنسانلارنىڭ شەخسىي ئېھتىياجى ۋە ئەركىنلىكى ئالاھىدە تەشەببۇس قىلىنغىنى ۋە ئېتىبارغا ئېلىنغىنى ئۈچۈن، ئىنسانلارنىڭ ئۆز ئارزۇسى بويىچە ياشاش نىسبەتەن كاپالەتكە ئىگە قىلىنغان بولىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ئىنسانلارنىڭ ئۆزى توغرا دەپ بىلگەن ئەڭ ئالىي غايىسى ئۈچۈن كۈرەش قىلىشى، ئىنسانلارنى ھەربىكەتكە كەلتۈرىدىغان ئەڭ مۇھىم ھەربىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ بولۇپ قالغان. بۇ جەمئىيەتتە باشقىلارنى ھەربىكەتكە كەلتۈرمەكچى بولغانلار، لىدېرلار، ھەتتا ھاكىمىيەت بېشىدىكىلەرمۇ، ئاساسىي قانۇن يول قويغان دائىرە ئىچىدە، باشقىلارنىڭ شەخسىي ئارزۇسىغا ھۆرمەت قىلغان ئاساستا، ئىككى تەرەپ ئورتاق مەنپەئەتلىنىشنى مەقسەت قىلىپ، شەخس ئېرىشەلەيدىغان ماددىي ۋە مەنىۋى مەنپەئەتنى تەكتلەش ئارقىلىق باشقىلارنى ھەربىكەتكە كەلتۈرەلەيدۇ.

بۇ خىل تۈزۈلمىنىڭ مۇۋاپىقىيەت قازىنىشىنىڭ ئاساسىي سەۋەبىنىڭ بىرى، ئۇنىڭ ئىچكى ئامىلىنى ئىنسانلارنىڭ ھەربىكەتلەندۈرۈش كۈچىنىڭ ئاساسىي مەنبەسى قىلىپ، تاشقى ئامىل ئارقىلىق كەڭ خەلق ئاممىسىنى ھەربىكەتلەندۈرۈش ئارقىلىق يەتمەكچى بولغان مەقسەتنى، ئۇلارنىڭ شەخسىي مەنپەئەتى بىلەن زىچ باغلىشىدا. يەنى، يەتمەكچى بولغان مەقسەت ۋە نىشاندىن ئورتاق مەنپەئەتلىنىش ۋە ئورتاق بەھرىمەن بولۇش – ئىنسانلارنى ئۇنۇملۇك ھەربىكەتلەندۈرۈشتە بەك مۇھىم.

باشقىلارنى ھەربىكەتلەندۈرمەكچى بولغان ھەر قانداق بىر ئادەمگە نىسبەتەن، قانداق قىلىپ باشقىلارنى ئۇنۇملۇك ھەربىكەتلەندۈرۈپ، پىلانلىغان ۋاقىت ئىچىدە كۆزلىگەن مەقسەتكە يېتىشتە قانداق ئۇسۇلنى قوللىنىش بەكلا مۇھىم. بولۇپمۇ كۆزلىگەن مەقسەتكە يېتىشنىڭ كۈچلۈك كاپالىتى بولمىغان ياكى قىلماقچى بولغان ئىش ئىنسانلارنىڭ قانۇنىي مەجبۇرىيىتى بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا، كۆپچىلىك ئۆزئارا ھەمكارلىشىپ، ئورتاق بىر ئىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا كۆپچىلىكنى ھەربىكەتلەندۈرمەكچى بولغان شەخسنىڭ، باشقىلارنى قانداق ھەربىكەتكە كەلتۈرۈشنى بىلىشى بەكلا مۇھىم.

ئىنسانلارنى ھەربىكەتلەندۈرۈشنىڭ قەدەم - باسقۇچلىرى ۋە ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلار

1. قىلماقچى بولغان مەلۇم ئىش ياكى يەتمەكچى بولغان مەلۇم مەقسەتتە، باشقىلارنى ھەربىكەتكە كەلتۈرمەكچى بولغان شەخس ئالدى بىلەن ئۆزى ئۇلگە بولۇش ۋە ئۆزىنى ھەربىكەتكە كەلتۈرۈشى كېرەك. باشقىلارنى ھەربىكەتلىنىشكە چاقىرىق قىلغان شەخسنىڭ شەخسىي ئەخلاق پەزىلىتى، خەلق ئارىسىدىكى ھۆرمىتى ۋە ئىناۋىتى باشقىلارنى رىغبەتلەندۈرۈشتە ۋە ھەربىكەتكە كەلتۈرۈشتە بەك مۇھىم رول ئويناىدۇ. باشقىلاردىن ياخشى نەتىجە كۈتۈشنىڭ ئەڭ ياخشى ئۇسۇلى ئالدى بىلەن ئۆزى ياخشى نەتىجىگە ئېرىشىشتۇر.

2. مۇۋاپىقىيەت قازانغانلارنىڭ ھېكايىسىنى ۋە ئىش - ئىزلىرىنى سۆزلەش، ئۇلارنى ئۇلگە قىلىش. ھېكايە سۆزلەش گەرچە كىشىلەرگە كونكرېت نېمە قىلىش توغرىسىدا كۆپ نەرسە ئۆگەتمىسىمۇ، بىراق باشقىلارنىڭ تەپەككۇر قىلىش ۋە ئويلاش قابىلىيىتىنى يۇقىرى كۆتۈرىدۇ.

3. كىشىلەرنى ئۆزىنىڭ قابىلىيىتى ۋە ئىقتىدارى بويىچە ئىش كۆرۈشكە، يەنى ئۆز

قابىلىيەتى ۋە تالانتىغا ماس ھالدا تىرىشچانلىق كۆرسىتىشكە چاقىرىق قىلىش كېرەك. ئەڭ مۇھىمى، ھەربىر كەتلەندۇرمەكچى بولغان ئىنسانلارغا ئۇلارنىڭ قىلىۋاتقان ئىشىنىڭ ناھايىتى مۇھىم ئىكەنلىكىنى، ئەگەر پىلانلىغان ئىش ياكى يەتمەكچى بولغان مەقسەتكە يەتسە، ئۇلارنىڭ جەمئىيەتكە تېخىمۇ چوڭ تۆھپە قوشالايدىغانلىقىنى تەكىتلەش كېرەك، يەنى ئۇلارنىڭ رولىنى جەزملەشتۇرۇش كېرەك.

4. باشقىلارغا ئىشىنىش، يەنى ھەربىر كەتلەندۇرمەكچى بولغان كىشىلەرگە ھەر زامان ئىشىنىدىغانلىقىنى تەكىتلەپ تۇرۇش كېرەك. ئۇلارغا ئۇلاردىن گۇمانلىنىش تۇيغۇسىنى بېرىپ قويۇشتىن ساقلىنىش كېرەك. ئۆزئارا ئىشىنىش ئىنسانلارنى ھەربىر كەتكە كەلتۇرۇشتە ئالاھىدە مۇھىم رول ئويناىدۇ.

5. ھەربىر كەتلەندۇرمەكچى بولغان كىشىلەرنى قىينىچىلىقتىن غالىب كېلىشكە ئۇندەش كېرەك. ئىنسانلارغا بېرىلگەن ۋەزىپە بىلەن ئۇلارنىڭ قابىلىيىتى ئۆزئارا ماسلىشىشى كېرەك. ئەگەر باشقىلارغا قابىلىيىتىدىن تۆۋەن ۋەزىپە بېرىلگەندە، ئۇلارغا بېرىلگەن ۋەزىپە ئۇلارنىڭ ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرۇشقا توسقۇنلۇق قىلىشى مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋالدا ئۇلارغا ئىلھام بېرىشنىڭ ئۇنۇمى بولمايدۇ. ئەگەر ئۇلارغا بېرىلگەن ۋەزىپە ئۇلارنىڭ ئەڭ يۇقىرى قابىلىيىتىدىن كۆپ يۇقىرى بولغاندا، ئۇلاردا قابىلىيەتسىزلىك تۇيغۇسى پەيدا قىلىپ قويۇشى ۋە ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىسى تۆۋەنلەپ كېتىشى مۇمكىن.

6. ھەرقانداق ئىنساننىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشى ئىچكى ۋە تاشقى ئامىللار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇنى تېخىمۇ كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، بىر شەخسنىڭ ھەر قانداق بىر ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشى ئۇنىڭ تالانتى ياكى تۇغما قابىلىيىتى، شۇ شەخسنىڭ تىرىشچانلىقى ۋە شەرت - شارائىتىغا، يەنى تاشقى مۇھىتقا باغلىق. قىلماقچى بولغان ئىش ياكى پىلانلىغان ۋەزىپە، نىشان شەخسنىڭ ئىقتىدارىدىن كۆپ تۆۋەن بولغاندا، زېرىكىشلىك كېلىپ چىقىدۇ. قىلماقچى بولغان ئىش ياكى پىلانلىغان ۋەزىپە، نىشان شەخسنىڭ قابىلىيىتىدىن بەك يۇقىرى بولغاندا زىيادە كۈچەش، ماغدۇرسىزلىق كېلىپ چىقىدۇ. نەتىجىدە ئۆزىگە ئىشەنمەسلىك، ئۈمىدسىزلىك پەيدا بولىدۇ.

7. ئىنسانلارنىڭ ئېھتىياجىنىڭ ئىنسانلارنى ھەربىر كەتلەندۇرۇشتىكى مۇھىملىقىنى تونۇپ يېتىش ۋە ئۇنىڭغا ئېتىبار بېرىش كېرەك. شۇ ئارقىلىق ئىنسانلارنىڭ ھەربىر كەتلىنىشكە بولغان قىزغىنلىقىنى يۇقىرى كۆتۈرگىلى بولىدۇ.

8. ھەربىر كەتلەندۇرمەكچى بولغان كىشىلەرنىڭ مەسئۇلىيىتىنى ئېنىق بىلدۇرۇش كېرەك. مۇكاپاتلاش ۋە تەقدىرلەشنى تەكىتلىگەندە، پۈل ۋە ماددىي بۇيۇملارغا بەك تايىنىۋالماسلىق ياكى ئۇنى بەك مۇھىم ئورۇنغا قويۇۋالماسلىق كېرەك. چۈنكى ئەگەر پۈل ۋە ماددىي بۇيۇملارنى باشقىلارنى ھەربىر كەتلەندۇرۇشنىڭ ئاساسلىق قورالى قاتارىدا قوللانغاندا، ئىنسانلار پۈل ۋە ماددىي بۇيۇملارغا ئېرىشكەندىن كېيىن، ئۇلارنى داۋاملىق ھەربىر كەتلەندۇرۇش قىيىن بولىدۇ ياكى تەلەپ ئۇزلۇكسىز يۇقىرىلاپ ماڭىدۇ. شۇڭا ئىنسانلارنى ھەربىر كەتلەندۇرمەكچى بولغاندا، مۇكاپاتلاش ئۇسۇلىنى مۇۋاپىق تالىلاش، ئۇلارنى پايدا ئۇچۇنلا بىر ئىش قىلىشقا كۆندۇرۇپ قويۇشتىن ساقلىنىش كېرەك. ئەڭ مۇھىمى، ئۇلاردا مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى پەيدا قىلىش كېرەك.

9. ھەربىرىتەلەندۇرمەكچى بولغان ئىنسانلارغا ئۆزىنىڭ ۋە ئۆزى قىلىۋاتقان ئىشنىڭ مۇھىملىقىنى ھېس قىلدۇرۇش كېرەك. ئىنسانلار ئۆزلىرى مۇھىم دەپ ھېس قىلمىغان، كۆرمىگەن ۋە تۇيمىغان ئىشلار ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسەتمەيدۇ. ئىنسانلار پەقەت قىلماقچى بولغان ئىشنىڭ، يەتمەكچى بولغان نىشاننىڭ مۇھىملىقىنى، ئۆزىنىڭ ئۇ نىشانغا يېتىشتە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدىغانلىقىنى ھېس قىلغاندا ياكى ئۇنى تونۇپ يەتكەندە، ئاندىن ئۇ ئىشنى قىلىش ياكى ئۇ نىشانغا يېتىش ھەرقانچە قىيىن بولسىمۇ، ئۇنىڭغا تىرىشچانلىق كۆرسىتىدۇ.

10. ئىنسانلارغا ياخشى مۇئامىلە قىلىش، ئۇلارنىڭ دەردىگە قۇلاق سېلىش ۋە ئۇلارنىڭ دەردىگە دەرمان بولۇش – ئىنسانلارنىڭ مۇھىم روھىي ئېھتىياجى بولۇپ، ئۇ ئىنسانلارنى ھەربىرىتەكە كەلتۈرۈشتە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدۇ. بىزدە «ياخشى سۆز تاشنى ئېرىتەر» دەيدىغان ئاتا سۆزى بار بولۇپ، ئىنسانلارغا ياخشى مۇئامىلىدە بولۇش، ئۇلارنى قوزغاشنىڭ كۈچلۈك قوزغاتقۇچى كۈچى ھېسابلىنىدۇ. ھەددىدىن زىيادە ئەيىبلەش، تەنە قىلىش ۋە باشقىلارنى ئوسال ھالەتكە چۈشۈرۈش كۆپىنچە ھالدا سەلبىي تەسىر كۆرسىتىدۇ.

11. قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلەرنى ئورتاقلىشىش، باشقىلارنى ئۈمىدلەندۈرۈپ تۇرۇش كېرەك. تۈزۈلگەن قىسقا، ئوتتۇرا ۋە ئۇزۇن مەزگىللىك پىلانلارنىڭ ھەر بىر باسقۇچى تامامىلانغاندا، ئۇنى تەبرىكلەش، ئۇنىڭدىن ئورتاق بەھرىمەن بولۇش ۋە ئۇ نەتىجىلەر ئارقىلىق باشقىلارنىڭ ئاكتىپچانلىقىنى قوزغاش بەك مۇھىم.

12. ئىنسانلارنى ھەربىرىتەلەندۈرۈشتىكى ئىجابىي ۋە سەلبىي ئۈسۈل ئارىسىدىكى تەڭپۇڭلۇقنى ياخشى ساقلاپ، بۇ ئىككى خىل ئۈسۇلنىڭ قايسىسىنى قوللىنىشنى كونكرېت ئەھۋال ۋە كونكرېت ئىنسانلارغا قاراپ كونكرېتلاشتۇرۇش كېرەك. مەغلۇبىيەتلەرنى بەك تەكىتلەپ، كىشىلەر ئارىسىدا ۋەھىمە، قورقۇنچ پەيدا قىلىشتىن ياكى باشقىلارغا تەھدىت سېلىشتەك سەلبىي ئۈسۇللارنى قوللىنىپ، كىشىلەر ئارىسىدا ئۈمىدسىزلىك ۋە روھىي چۈشكۈنلۈك پەيدا قىلىشتىن ساقلىنىش كېرەك.

13. ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىسى يۇقىرى، ھەر زامان ئۆزىنى ئەڭ كۈچلۈك، ئەڭ قابىلىيەتلىك سانايدىغان ئىنسانلارغا نىسبەتەن، پاسسىپ ۋە سەلبىي ئۈسۇللارنىڭ سالمقىنى بەلگىلىك دەرىجىدە ئاشۇرۇش، ئۇلارغا مەغلۇبىيەتنىڭ ئاقىۋىتىنى ھەر زامان ئەسلىتىپ تۇرۇش كېرەك. ئاللىبۇرۇن روھى چۈشكۈنلەشكەن ۋە ئاسان ئۈمىدسىزلىنىدىغان كىشىلەرگە نىسبەتەن، ئەڭ ياخشىسى ئاكتىپ ئۈسۇللارنى ئاساس قىلىپ قوللىنىپ، ئۇلارنى ئۈمىدلەندۈرۈپ تۇرۇش كېرەك؛ پاسسىپ ۋە سەلبىي ئۈسۇللارنى كۆپ قوللىنىشتىن ساقلىنىش كېرەك.

14. ئىنسانلارنى ھەربىرىتەكە كەلتۈرۈشتە، ئەڭ مۇھىمى ئۇلارنىڭ ئېتىقادىنى كۈچلەندۈرۈش، ئورتاق نىشان تۇرغۇزۇش ۋە ئۈمىدۋار بولۇش كېرەك. ئۈمىد دېمەك، ئەتراپىنى قاراڭغۇلۇق باسقاندا بىر تال چىراغنىڭ نۇرىنى كۆرەلەش دېمەكتۇر. ئۈمىد دېمەك، تېز ئېقىۋاتقان دەريادا چۈشۈپ كېتىپ، ھاياتىمىز تەھدىتكە ئۇچرىغاندا، ھاياتىمىزنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن قولىمىزغا ئېلىنغان بىر تال ياغاچتۇر.

بۇ ماقالىنى ئۆمەر ئىمىن تەھرىرلىدى.

13

رەقەملىك ئاكتىۋىزمدا رەقەملىك سۇپىلاردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش

مۇھەممەت ئابدۇمجىت

كىرىش سۆز

ۋەتەندىكى كومپيۇتېر تېخنىكا قابىلىيىتى يۇقىرى بىر قىسىم تورداشلارنىڭ VPN ياكى شۇ تۈردىكى تام ئاتالاش دېتاللىرىدىن پايدىلىنىپ، ۋاستىلىك ياكى بۋاستە ھالدا مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلاردىن خەۋەردار بولۇپ تۇرۇۋاتقانلىقى ۋە يېڭى ئۇچۇرلارنى مەقسەتلىك ھالدا سىرتقا يېيىشقا تىرىشىۋاتقانلىقى مەلۇم. دىياسپورادىكى ئاكتىۋىستلارنىڭمۇ خەلقىمىز ۋەتەنىدە ئۇچرىغان ناھەقچىلىكلەرنىڭ رەسىم ياكى ۋىدىيولۇق كۆرۈنۈشلىرىگە رەقەملىك ۋاستىلەر سايىسىدە ئېرىشكەنلىكى ۋە يەنە شۇ رەقەملىك ۋاستىلەرنىڭ سايىسىدە ئۆزىنىڭ ئىنكاسلىرى بىلەن قوشۇپ ھەر خىل تىللاردا تارقىتىپ، خەلقئارا جامائەتچىلىكنىڭ دىققەت نەزىرىگە سۇنۇۋاتقانلىقى بىر ھەقىقەتتۇر.

دىياسىپورادا تەشكىللىك ياكى شەخس مەركەزلىك سىياسىي ۋە سوتسىيو - كۇلتۇرەل پائالىيەتلەرنىڭ تېخمۇ كۆپ كىشىلەرگە يەتكۈزۈلۈشى جەھەتتىنمۇ رەقەملىك سۇپىلار كۆرۈنەرلىك رول ئويناپ كېلىۋاتىدۇ.

دىياسىپورادىكى تەشۋىقات پائالىيەتلىرى پىدائىيلىق ياكى ئىندىۋىدۇئال تەشەببۇسكارلىقنى ئاساس قىلغان بولغاچقا، پائالىيەتنىڭ تەسىرى جەھەتتىن تەقدىرلەشكە لايىق دېيىشكە بولسىمۇ، رەقەملىك سۇپىلارنىڭ فۇنكسىيەسى جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ كۆپ قىسىم فۇنكسىيەلىرىدىن تېخى تولۇق پايدىلىنىلىپ كېتىلگىنى يوق دېيىش مۇمكىن.

شۇ ۋەجدىن، بۇ يازمىدا رەقەملىك ئىجتىمائىي سۇپىلارنىڭ فۇنكسىيەسىدىن چىقىش قىلىپ تۇرۇپ، ئۇيغۇر سىياسىي ھەرىكىتىنى رەقەملىك مۇھىتتا قانات يايدۇرۇشنىڭ مۇمكىنچىلىكلىرى تەسەۋۋۇر قىلىنىدۇ. جۇملىدىن، رەقەملىك ئىجتىمائىي ئالاقە تورىنىڭ فۇنكسىيەسى، رەقەملىك ئاكتىۋىزم، ئۇيغۇر مەسىلىسىنى رەقەملىك ئىجتىمائىي ئالاقە تورىدا كۇنتەرتىپكە كەلتۈرۈش ۋە كۇنتەرتىپتە تۇتۇشنىڭ قىسقا ۋە ئۇزۇن مەزگىللىك مېتودلىرى، ئۇچۇر تېخنىكىسى، يەنى يۇمتاللارنىڭ پايدىلىنىشچانلىقى ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ.

1. رەقەملىك ئىجتىمائىي ئالاقە تورى ئۇقۇمى ۋە ئۇنىڭ فۇنكسىيەلىرى

رەقەملىك ئىجتىمائىي ئالاقە تورى (Digital Social Networks) – تورداشلار ئۆزئارا ئۇلىنىش، ئۇچۇر ئورتاقلىشىش ۋە ئالاقە قىلىشتا ئىشلىتىدىغان تور سۇپىلىرى بولۇپ، Facebook، Twitter، Instagram ۋە Mastodon غا ئوخشاش ئالاقە سۇپىلىرى رەقەملىك ئىجتىمائىي ئالاقە سۇپىسىغا كىرىدۇ. بۇ سۇپىلار رەقەملىك ئاكتىۋىزمنىڭ مۇھىم ۋاستىسى بولۇپ، ئاكتىۋىستلارنىڭ جامائەت پىكرى يارىتىش، قوللاشقا سەپەرۋەر قىلىش، پائالىيەت تەشكىللەش قاتارلىق جەريانلاردا ئاچقۇچلۇق رول ئويناىدۇ.

فۇنكسىيە جەھەتتىن ئېيتقاندا، رەقەملىك ئىجتىمائىي ئالاقە تورى ئاكتىۋىستلارنىڭ ئۇچۇر ۋە تەجرىبىلىرىنى تېخمۇ كۆپ تورداشلارغا يەتكۈزۈش ئارقىلىق كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكى قاتارلىق مەسىلىلەرگە بولغان تونۇشنى ئۆستۈرۈشىگە يار‌دەم بېرىدۇ. ئىجتىمائىي ئالاقە سۇپىلىرى ئاكتىۋىستلارنىڭ پائالىيەت، ئىلتىماس، مۇراجىئەتنامە، ئىمزا يىغىش ۋە باشقا شەكىلدىكى رەقەملىك پائالىيەتلەرنى مەۋھۇم مۇھىتتا چېگرا ھالقىپ تۇرۇپ تەشكىللىشىگە ۋە ئىجرا قىلىشىغا ئاسانلىق تۇغدۇرىدۇ. ئاخبارات ئەركىنلىكى چەكلەنگەن دۆلەتلەردە بولسا، ئىجتىمائىي ئالاقە سۇپىلىرى پائالىيەتچىلەرنى ئەنئەنىۋى ئاخبارات قانالىلىرىنىڭ قولىغا قاراپ قېلىش چارىسىزلىكىدىن قۇتقۇزۇپ، ئۇچۇرغا ئېرىشىش ۋە تارقىتىش پۇرسىتى بىلەن تەمىنلەيدۇ. رەقەملىك ئىجتىمائىي ئالاقە تورى ئاكتىۋىستلارنىڭ گۇرۇپپا ۋە مۇنبەرلەرنى قۇرۇپ، ئورتاق تېمىلارنى چۆرىدەپ ئۇيۇشۇپ، كوللېكتىپ ھالەتتە ھەرىكەت قىلىش سەھنىسى سۇنىدۇ. [1]

يىغىنچاقلىغاندا، رەقەملىك ئىجتىمائىي ئالاقە تورى زامانىۋى رەقەملىك ئاكتىۋىزمنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان قورالى بولۇپ، پائالىيەتچىلەرنىڭ ئاۋازىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، ھەرىكەت

[1] https://sopa.tulane.edu/blog/decentralized-social-networks (2024.03.12)

تەشكىللەش، سىنزورلاردىن قۇتۇلۇپ، مەقسەتلىرىنى چۆرىدەپ دۇنيا خاراكتېرلىك تەسىر پەيدا قىلىش ۋە ھەمپىكىردىكى پائالىيەتلەرنى قوللاشتا ئۇنۇملۇك ۋاستە ھېسابلىنىدۇ.

2. ئىجتىمائىي ھەرىكەت ئۇقۇمى

ئاكتىۋىزم ھەققىدە توختىلىشتىن بۇرۇن، ئاكتىۋىزم ۋە ئاكتىۋىست ھەرىكەتلىرىنىڭ باشلىنىشى بولغان ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەرنى قىسقىچە شەرھلەپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. چۈنكى، بۈگۈن بىز توختىلۋاتقان رەقەملىك ئاكتىۋىزم ئەسىرلەر مابەينىدە ئوخشىمىغان شەكىل ۋە سەۋىيەدە، دەۋرنىڭ ئىمكانىيەت ۋە شارائىتلىرىغا مۇناسىپ شەكىلدە ئوتتۇرىغا چىققان شەخس مەركەزلىك، تەشكىللىك ياكى تەشكىلسىز ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەرنىڭ داۋامى ھېسابلىنىدۇ.

ئىجتىمائىي ھەرىكەت – بىر گۇرۇپپا كىشىلەرنىڭ ئورتاق مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن بىرلىكتە ئېلىپ بارىدىغان ئۇزۇن مۇددەتلىك تىرىشچانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ مەقسەت كۆپىنچە ئەھۋالدا مەلۇم بىر ئىجتىمائىي، سىياسىي ياكى ئىقتىسادىي ئۆزگىرىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئىجتىمائىي ھەرىكەتنىڭ يىلتىزىدا كىشىلەرنىڭ ئادالەتكە ئىنتىلىش تۇيغۇسى بىلەن ناھەقچىلىككە قارشى توختاۋسىز كۈرەش قىلىش ئىرادىسى ياتىدۇ. ئىقتىسادىي تالان - تاراج، ئۇمىدسىزلىك، نامراتلىق، ئادالەتسىزلىك، غەيرىي دېموكراتىك سىياسىي تۈزۈم، زالىم دۆلەت، ئادالەتسىز سوت، ئىرقچىلىق، چەت ئەللىكلەرگە ئۆچمەنلىك قىلىش، سىنزورلاش، ساقچىلارنىڭ رەھىمسىزلىكى، ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى، دىنىي فاناتىزىم، تەبىئەتكە پەرۋاسىز مۇئامىلە قىلىش، شەخسىي ئەركىنلىك ۋە شەخسىي مەخپىيەتلىككە دەخلى - تەرۇز قىلىش، ياشانغانلار باشقۇرىدىغان ھۆكۈمەت، بېكىنمىچىلىك، جىنسىيەتچىلىك، ھەمجىنسۋازلىق، ئەرلەرنىڭ ئايالالار ۋە بالىلار ئۈستىدىكى نوپۇزى قاتارلىق ئامىللار ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەرنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى ئاساسلىق كاتالىزاتورلاردىن ئىبارەت. [2]

ئەسىرلەردىن بۇيان كىشىلەر ئۆزلىرى ياشاۋاتقان جەمئىيەتلەردە نۇرغۇن كۈلتۇرەل، سىياسىي ياكى ئىقتىسادىي ئۆزگىرىشلەرگە شاھىت بولدى ۋە بۇ ئۆزگىرىشلەرنىڭ بەزىسىگە ئېتىراز بلدۇردى ۋە قارشى ئىنكاسلىرىنى بايان قىلدى. ئۇلارنىڭ قارشى چىقىش شەكلى ۋە تەشكىللىنىش شەكلى شۇ دەۋرنىڭ ھەرىكەت ئەندىزىسىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بەردى. شۇنىڭغا ئاساسەن، ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەرنى ئۇلارنىڭ تارىخىي جەريانىدا ئوتتۇرىغا چىقىش شەكلى ۋە ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن «كونا ئىجتىمائىي ھەرىكەت» ۋە «يېڭى ئىجتىمائىي ھەرىكەت» دەپ ئىككىگە ئايرىپ تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ.

كونا ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەر سانائەت ئىنقىلابىدىكى ئىشلەپچىقىرىش شەكلى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنى شەكىللەندۇرىدىغان ۋە سىنىپ ئۇقۇمى ئوتتۇرىغا چىققان دەۋردە باشلاندى. كونا ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەرنىڭ كۈرەش مەقسىتى – تەڭسىزلىكنى توگىتىپ، ھوقۇقنى قولغا ئېلىش ئىدى. ئۇلارنىڭ نىشانى – ئوچۇقتىن - ئوچۇق دۆلەت ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇلار ئۆزگىرىش

[2] Manuel Castells, İsyan ve Umut Ağları İnternet Çağında Toplumsal Hareketler. (E. Kılıç, Çev.) Koç İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları., 2013: 25-26

مۇمكىنچىلىكىنى دۆلەتنىڭ كونتروللۇقىغا ئېرىشىش شەرتى بىلەن باغلايدۇ. [3]

كونا ئىجتىمائىي ھەرىكەتنىڭ ئاساسلىق ئىككى ئېلېمېنتى بار بولۇپ، بىرىنچىسى، سىنىپ ئايرىمىچىلىقى؛ ئىككىنچىسى مىللەتچىلىكتۇر. بۇ ھەر ئىككى ئېقىم ھۆكۈمەتكە قارشى بولۇپ، «ئىجتىمائىي قۇرۇلمىدا چوقۇم تۆپتىن ئۆزگىرىش بولۇشى كېرەك» دېگەن تونۇشتا بىردەكتۇر. ئۇلار ئىجتىمائىي قۇرۇلمىدا كۆرۈلگەن مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ ئورنىغا، سىستېمدا ئۇزۇل - كېسىل ئۆزگىرىش بولۇش كېرەك دەپ چىڭ تۇرىدۇ.[4]

ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەر ئۆتمۈشتىمۇ مەۋجۇت بولغان بولسىمۇ، لېكىن پەقەت سانائەت ئىنقىلابىدىن كېيىن، بولۇپمۇ 18 - ئەسىردىن باشلاپ كەڭ كۆلەمدە تارقالغان. 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا بارلىققا كەلگەن ئىشچىلار ھەرىكەتلىرى ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەرنىڭ باشلىنىشى دەپ قارىلىدۇ. بۇ ھەرىكەتلەر سانائەت جەمئىيىتىگە تەۋە بولغانلىقى ئۈچۈن ئۆچۈر جەمئىيىتىگە قارىغاندا كىلاسسىك ھېسابلىنىدۇ. بۇ سەۋەبتىن «كونا» دەپ تەسۋىرلەنگەن. بۇ ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەر ئىشچىلار ھەرىكىتىدىكىگە ئوخشاش ئىقتىسادىي مەنپەئەتنى چۆرىدىگەن ئاساستا بولۇپ، سىياسىي كۈچنى قولغا ئېلىشنى مەقسەت قىلىدۇ. [5]

يېڭى ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەر 1968 - يىلى فرانسىيەدە يۈز بەرگەن توپىلاڭ، ئۇرۇشقا قارشى نامايىش، ئايالىلار ھەرىكىتى ياكى ئامېرىكىدىكى ئوقۇغۇچىلار ھەرىكىتى دېگەندەك نارازىلىق ھەرىكەتلىرى بىلەن باشلاندى. جەمئىيەتتە يۈز بېرىۋاتقان ھەرىكەت ئوقى ماددىي ئاساستىكى مەسىلىلەردىن مەنىۋى مەسىلىلەرگە يۆتكەلدى. [6]

يېڭى ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەرگە ئېكولوگىيىلىك ھەرىكەت، ئايالىلار ھەرىكىتى، تىنچلىق ھەرىكىتى، يادروغا قارشى ھەرىكەت، ئاز سانلىق مىللەتلەر ھەرىكىتى ۋە يەرلىك ئاپتونومىيە ھەرىكىتى قاتارلىقلار كىرىدۇ. [7]

يېڭى ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەر نۇرغۇن مەزمۇن ۋە مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ھەرىكەتلەرنىڭ تەشكىللىنىش دەرىجىسى مەلۇم دەرىجىگە يەتمىگەن بولۇپ، ھەرىكەتنىڭ ئىزچىللىقى شۈبھىلىك بولىدۇ. لېكىن، بۇ ھەرىكەتلەر ئىجتىمائىي ئاڭ ۋە تونۇشنى ئاشۇرۇشتا مۇھىم رول ئويناىدۇ. يېڭى ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەر ئۆزگىچە ئەخلاق تەرتىپى بولۇپ، ھەرىكەت ئاكتىيورلىرى ئۆز ھەرىكىتىنى جەمئىيەتنىڭ كۈچلۈك قاتلاملىرىنىڭ ئارزۇسىغا قاراپ شەكىللەندۈرمەيدۇ. [8]

يېڭى ئىجتىمائىي ھەرىكەت ئاكتىيورلىرى كونا ئىجتىمائىي ھەرىكەت ئاكتىيورلىرىغا قارىغاندا پەرقلىق بولۇپ، مەلۇماتلىق، جەمئىيەتكە مۇئەييەن دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان كىشىلەر، سەنئەتچىلەر، ئىستۇدېنتلار بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ. ئەلۋەتتە، بۇ ھەرىكەتلەر بۇ

[3] Claus Offe, "Yeni Sosyal Hareketler: Kurumsal Politikanın Sınırlarının Zorlanması," içinde Yeni Sosyal Hareketler, der. Kenan Çayır , İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999: 15-17.

[4] Zafer Yenal ve Cengiz B. Kırlı, "Distopyalar ve Ütopyalar Arasında Karşı Küreselleşme Hareketleri," Karşı Küreselleşme Hareketleri 1, 197, 2015: 10-17.

[5] Yedekçi, Erdem. Yeni toplumsal hareketler ve "bir araya gelmenin koreografisi" bağlamında video aktivizm. Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi, 2018: 55-74.

[6] Gülçin E. Lelandais, "Sosyal Hareketler Teorileri ve Küreselleşme," içinde Yeni Toplumsal Hareketler Küreselleşme Çağında Toplumsal Muhalefet, der. Barış Çoban (İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2009: 65-67.

[7] Kezban Karagöz . Yeni Medya Çağında Dönüşen Toplumsal Hareketler Ve Dijital Aktivizm Hareketleri. İletişim ve Diplomasi, 1, 131-157. 2013: 134

[8] Alain Touraine, Modernliğin Eleştirisi, çev. Hülya Tufan (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002: 204-276

كىشىلەر بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ.

كونا ۋە يېڭى ئىجتىمائىي ھەرىكەت ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەر[9]

	كونا ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەر	يېڭى ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەر
ئاكتيورلار	☑ مۇئەييەن مەسىللەرنى چۆرىدىگەن ھالدا توپلىنىدۇ؛ ☑ جەمئىيەتنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىدۇ؛ ئەمما گۇرۇپپا بولۇپ ھەرىكەت قىلمايدۇ.	☑ مۇئەييەن مەسىللەرنى چۆرىدىگەن ھالدا توپلىنىدۇ؛ ☑ جەمئىيەتنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىدۇ؛ ئەمما گۇرۇپپا بولۇپ ھەرىكەت قىلمايدۇ.
قىممەت قاراشلار	☑ ماددىي تەرەققىيات ☑ ئىستېمال بىخەتەرلىكى ☑ ئەركىنلىك	☑ شەخسىي ئەركىنلىك ☑ كىملىك
باشتېمىلار	☑ ئىقتىسادىي ئېشىش ۋە تەقسىمات ☑ ھەربىي ۋە ئىجتىمائىي بىخەتەرلىك ☑ ئىجتىمائىي كونترول	☑ كىشىلىك ھوقۇق ☑ تىنچلىقنى قوغداش ☑ مۇھىتنى قوغداش
ھەرىكەت شەكلى	ئىچكى: ☑ كەڭ كۆلەملىك ۋەكىل تارماقلىرىغا ئىگە ☑ رەسمىي تەشكىللىنىش بار	a) ئىچكى: تۆۋەن دەرىجىدە ۋېرتىكال ۋە گورىزونتال پەرقى بار، غەيرىي رەسمىيلىك يارقىن b) تاشقى: سەلبىي ئاتالغۇلارنى ئاساس قىلىپ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ، مۇئەييەن تەلەپنى تۇنجا قىلىپ نامايىشلار ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ

كلائۇس ئوف (Claus Offe) ئوتتۇرىغا قويغان كونا ۋە يېڭى ئىجتىمائىي ھەرىكەت ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى ئايرىم - ئايرىم تەھلىل قىلغىنىمىزدا تۆۋەندىكىدەك خۇلاسىگە كېلىشىمىز مۇمكىن:

ئاكتيورلىق جەھەتتىن ئېيتقاندا: كونا ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەردە سىنىپ ۋە ئىقتىسادىي ئامىللار ئالدىنقى ئورۇندا تۇرسا؛ يېڭى ھەرىكەتلەردە ياش، ئورۇن ۋە ئىجتىمائىي جىنسىيەت قاتارلىق يەككە ئالاھىدىلىكلەر ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدۇ.

قىممەت قاراش جەھەتتىن ئېيتقاندا: كونا ھەرىكەتلەر ماددىي ئىستېمال ۋە شەخسىي ئىستېمال ئەركىنلىكىنى تەكتلىسە؛ يېڭى ھەرىكەتلەردە كىملىك ۋە شەخسىي ئەركىنلىك ئالاھىدە مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ.

تېما جەھەتتىن ئېيتقاندا: كونا ھەرىكەتلەر ئىقتىسادىي مەسىلىلەرگە بەكرەك ئەھمىيەت بېرىدۇ؛ يېڭى ھەرىكەتلەر ئومۇمەن تىنچلىق، كىشىلىك ھوقۇق، مۇھىت ئاسراش قاتارلىق ئۇنۇۋېرسال مەسىلىلەرگە مەركەزلىشىدۇ.

ھەرىكەت شەكلى جەھەتتىن ئېيتقاندا: كونا ھەرىكەتلەر بىرئاز خىيالىي بولسىمۇ، جەمئىيەتنى ئىدىيەۋى قاراش بىلەن قايتىدىن شەكىللەندۈرۈشنى مەقسەت قىلسا؛ يېڭى ھەرىكەتلەر ھازىرقى تۈزۈلمىگە گۇمان بىلەن قاراشقا مايىل ۋە تەلەپلىرىنىڭ ئورۇندىلىشى ئۈچۈن كونكرېت مەسىلىلەرنى چۆرىدەپ ھەرىكەت قىلىدۇ.

ئىجتىمائىي ھەرىكەت ئۇقۇمى تېخنىكا تەرەققىياتى ۋە ئىنتېرنېتنىڭ تەرەققىياتى مۇساپىسىدە

[9] Claus Offe, New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics. Social Research, (1985). 52(4), 817-868.

مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن يېڭى تۈس ئالدى. 20 - ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىدىن باشلاپ ئىنتېرنېتنىڭ ئىجتىمائىي تۈرمۇشتىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنى ئۇنىڭ تەسىرىنى جەمئىيەتنىڭ ھەر ساھەلىرىدە، شۇنداقلا ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەردە ھېس قىلدۇردى.

ۋاقىت ۋە ماكاندىن مۇستەقىل ھالدىكى ئىنتېرنېتاكتىپ قۇرۇلمىسى بىلەن ئىجتىمائىي جەمئىيەتتە نۇرغۇن ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىياتلارنى يارىتىقان ئىنتېرنېت تېخنىكىسى ئەنئەنىۋى مەندىكى ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەرنى تور بوشلۇقىغا تارتىپ كىرىپ يېڭى پەللىگە كۆتۈردى. 1970 - يىللىرى ئوتتۇرىغا چىققان ئاكتىۋىزم ۋە ئاكتىۋىست ئۇقۇملىرى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئىجتىمائىي ھەرىكەت ئەندىزىلىرى بىلەن بىرلىشىپ، ئۇنۇمى ۋە تەسىر دائىرىسى سەۋەبلىك تېخىمۇ كۆزگە چېلىقىشقا باشلىدى. ئىنتېرنېت رەقەملىك ئالاقە سۇپىلىرى ئاكتىۋىستلارغا تەشكىللىنىش، ماس قەدەمدە ۋە ئوخشاش مەقسەتتە ئۇنۇملۇك ھەرىكەت قىلىش جەھەتتىن ئۆزئارا پىكىر ئالماشتۇرۇش، بىر - بىرىنىڭ پائالىيەتلىرىدىن ۋاقتىدا خەۋەردار بولۇش پۇرسىتى بىلەن تەمىنلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا، پەقەت توردىلا ئېلىپ بېرىلىدىغان ئاكتىۋىست ھەرىكەتلەرنى بارلىققا كەلتۈردى. «رەقەملىك ئاكتىۋىزم» دەپ ئاتىلىۋاتقان بۇ خىل پائالىيەتلەر بىلەن ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەر تور مۇھىتىغا كۆچۈپ، كەڭ تور جامائەتچىلىكىنىڭ دىققىتىنى تارتىشقا باشلىدى.

3. ئاكتىۋىزم

ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەر بۇگۈن «ئاكتىۋىزم» (Activism) دەپ ئاتىلىدۇ.[10] ئوكسفورد لۇغىتىدە ئاكتىۋىزمغا «سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش يارىتىش ئۈچۈن كۈچلۈك كامپانىيەلەردىن (campaign) پايدىلىنىش سىياسىتى ياكى پائالىيىتى» دەپ ئېنىقلما بېرىدۇ.[11] ئاكتىۋىزم – ئىجتىمائىي، سىياسىي، ئېكولوگىيەلىك ۋە باشقا جەھەتلەردە ئۆزگىرىش پەيدا قىلماقچى بولغان شەخسلەر ياكى گۇرۇپپىلارنىڭ پائالىيىتى بولۇپ، ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ئۈچۈن قىلىنغان ھەرىكەتلەردۇر. بۇ ھەرىكەتنى ئىجرا قىلغۇچىلار «ئاكتىۋىستلار» (Activist) دەپ ئاتىلىدۇ. [12]

ئاكتىۋىزم – ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش پەيدا قىلىش ئارزۇسى بىلەن قىلىنىدىغان مەقسەتلىك ھەرىكەت. تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا، شەخسلەرنىڭ ئورگان ياكى تەشكىلاتلارغا بېسىم ئىشلىتىش ئارقىلىق، ئۇلار «مەسىلە بار» دەپ قارىغان سىياسەت ياكى ئەھۋاللارنى ئۆزگەرتىش تىرىشچانلىقىدىن ئىبارەت. ئاكتىۋىزمنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلىدىغان «مەسىلە بار» دەپ قارالغان ساھە ۋە تېمىلار بىر قەدەر كۆپ خىل بولۇپ، ئىقتىساد، سىياسەت، دىن، مۇھىت، ئىرق ۋە جىنس قاتارلىق ساھە ۋە مەسىلىلەر ئاكتىۋىزمنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى بولالايدۇ. شۇڭلاشقا، ئاكتىۋىزم ئىجتىمائىي جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى ساھە ۋە مەسىلىلىرىنى باشلىنىش

[10] Tuncay Önder: Ekoloji, Toplum ve Siyaset, Ankara, Odak Yayınevi. 2003: 34-35

[11] https://www.dictionary.com/browse/activism (2024.03.24)

[12] Güher Dündar Öztür, Berkant Yılmaz ve Taala Oskay, "Dijital Ortamda Aktivizm: Online İmza Kampanyalarına Katılım Davranışlarının İncelenmesi (Kocaeli Üniversitesi İletişim Fakültesi Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma)", E-Journal of Intermadia, ,(2015). s. 481-504. S. 487

مەنبەسى قىلالايدۇ. [13]

ئاكتىۋىزمنى ئوتتۇرىغا چىققان تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش، ھەرىكەتنىڭ ئېلىپ بېرىلىش شەكلى، تاللانغان مېتود ۋە ۋاستىلەرگە ئاساسەن ئەنئەنىۋى ئاكتىۋىزم ۋە يېڭى ئاكتىۋىزم دەپ ئايرىپ تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ. ئەلۋەتتە، يېڭى ئاكتىۋىزم دېگەندە ئىنتېرنېت ۋە رەقەملىك سۇپىلاردا جانلىنىۋاتقان رەقەملىك ئاكتىۋىزم كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

3.1 ئەنئەنىۋى ئاكتىۋىزم

ئەنئەنىۋى ئاكتىۋىزم – ئىجتىمائىي سەپەرۋەرلىك ۋە ئىجتىمائىي ياكى سىياسىي ئۆزگىرىشلەر ئۈچۈن تەشكىللىك ھەرىكەت قاتارلىق ئەنئەنىۋى ئۇسۇللار ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغان ئاكتىۋىزم بولۇپ، بۇ ئاكتىۋىزم فىزىكىلىق پائالىيەت، نامايىش، يۈرۈش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش كونكرېت ھەرىكەتلەرنى ئاساس قىلىدۇ. ئۇ جىسمانىي جەھەتتىن قاتنىششىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇنىڭدا كوچىدا ئاۋازنى ئاڭلىتىش مەقسەت بولۇپ، ئاممىنىڭ دىققىتىنى قوزغاشقا تىرىشىدۇ؛ كىشىلەر بىر يەرگە يىغىلىپ بىر ئۆزگىرىشنى رويابقا چىقىرىش ئۈچۈن ھەرىكەتكە ئۆتىدۇ.

ئەنئەنىۋى ئاكتىۋىزمنىڭ بەزىلىرى تۆۋەندىكىچە:

پۇقراۋى ئىتائەتسىزلىك (Civil disobedience): جەمئىيەت ياكى شەخسكە پاسسىپ تەسىر كۆرسەتكەن بىر ھادىسىگە قارشى بارلىق قانۇنىي ۋاستىلەر سىنالغاندىن كېيىن ئېلىپ بېرىلىدىغان قانۇنسىز پائالىيەت بولۇپ [14]، قانۇنغا بويسۇنماسلىق بۇ ئاكتىۋىزمنىڭ ئالدىنقى شەرتىدۇر.[15] بۇ، قانۇن ياكى ھۆكۈمەت سىياسىتىگە قارشى ئېلىپ بېرىلىدىغان، ئاممىۋى سورۇنلاردا قىلىنىدىغان زوراۋانلىق تۈسى بولمىغان، ۋىجدانىي بىر پائالىيەت بولۇپ، جەمئىيەتنىڭ ئادالەت تۇيغۇسىغا مۇراجىئەت قىلىش، باراۋەرلىك ۋە ئەركىنلىك پىرىنسىپىنى تەكىتلەش ئۈچۈن قىلىنىدۇ. پۇقراۋى ئىتائەتسىزلىكتە شەخس ياكى گۇرۇپپىلار ھۆكۈمەت ياكى كۈچ مەركەزلىرىگە تىنچلىق بىلەن نامايىش قىلىش ياكى نارازلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن قانۇنغا ئاڭلىق رەۋىشتە بويسۇنمايدۇ. بۇ ئاكتىۋىزمنىڭ قانۇنسىز بولۇشى دۆلەتنىڭ بارلىق قانۇن - تۈزۈملىرىگە قارشى ئىكەنلىكىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. بۇ يەردە، شەخس ياكى گۇرۇپپىلار ئۆزلىرى نارازى بولغان مەلۇم بىر قانۇن ياكى سىياسەتكە قارشى چىقىپ، ئۆزىنىڭ مەزكۇر قانۇن ياكى سىياسەت تۈپەيلى ئۆچرىغان ئادالەتسىزلىكلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، جامائەت پىكرى يارىتىشقا تىرىشىدۇ. بۇ ھەرىكەت كۇنلۇكى ئاستىدا ھۆكۈمەت ياكى ئورگانىنىڭ دىققىتىنى تارتىش ياكى مەلۇم بىر سەلبىي يۈزلىنىشنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، مەلۇم

[13] Emet Gürel, Azra Nazlı, "Dijital Aktivizm: Change.org Kampanyaları Üzerine Bir Analiz", Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt/Vol.: 19-Sayı/No: 4 (187-206), s.189

[14] پۇقراۋى ئىتائەتسىزلىك – ھېنرى داۋىد توربئو (Henry David Thoreau) نىڭ 1848 - يىلى يېزىلغان ۋە تۇنجى قېتىم 1849 - يىلى نەشر قىلىنغان كىتابىنىڭ ئىسمى. توربئو كىتابىدا دۆلەتنىڭ خاتا سىياسىتىگە قارشى شەخسىي پاسسىپ قارشىلىق قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. شەخسلەرنى نائادىل ھۆكۈمەت بىلەن ھەمكارلاشماسلىققا، ئۇلارنىڭ ئادىل بولمىغان قانۇنلىرىغا بويسۇنماي ئەخلاقىي مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلىشقا چاقىرىدۇ. توربئو ئامېرىكا - مېكسىكا ئۇرۇشىغا ۋە قۇللۇققا قارشى تۇرۇش ۋە باج تاپشۇرماسلىق ئارقىلىق قارشى تۇرۇپ پۇقراۋاي ئىتائەتسىزلىكنى ئۆز ھاياتىدا تەتبىقلايدۇ. «پۇقراۋى ئىتائەتسىزلىك» ناملىق كىتابىنىڭ تەسىرى 20 - ئەسىرنىڭ باشىدا گەندىغا، مارتىن لۇتېر كىڭ ۋە ئۇلارغا ئەگەشكەن مىڭلىغان ئادالەتنى تەشەببۇس قىلغۇچىلارغا كېڭىيدۇ.

[15] Sert, Nuray. "Online Aktivizm Araçları Yoluyla Oluşturulan Etkilerin Metafor Kullanılarak Açıklanması", Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, (2012), Sayı 17, s. 126-140. S. 127

بىر قانۇن ياكى نىزامغا ئاڭلىق هالدا ئەمەل قىلماسلىققا بولىدۇ. مەسىلەن، باج تاپشۇرماسلىق، هەربىيلىككە قاتناشماسلىق، يولدا ئولتۇرۇۋېلىش، ئاچلىق ئېلان قىلىش ياكى بەزى تاۋارلارنى سېتىۋالماسلىق قاتارلىقلار.

پۈقراۋى ئىتائەتسىزلىكنىڭ ئالاهىدىلىكلىرىنى تۆۋەندىكىدەك ئىپادىلەشكە بولىدۇ:

1. هەربىر قانۇنغا خىلاپ بولىدۇ؛
2. زوراۋانلىقنى رەت قىلىدۇ؛
3. هەربىر ئاكتىيورى سىياسىي ۋە قانۇنىي مەسئۇلىيەتلەرنى ئۈستىگە ئالىدۇ؛
4. ئاكتىيورلار، مەقسەت ۋە مۇددىئا ئېنىق بولىدۇ؛
5. ئورتاق ئادالەت چۈشەنچىسىگە / جامائەت ۋىجدانىغا چاقىرىق قىلىدۇ؛
6. تۈزۈمگە ئەمەس، يەككە ئادالەتسىزلىككە قارشى ئورتاق هەربىر رەت قىلىدۇ؛
7. هەربىر ئېغىر ناهەقچىلىككە قارشى بولۇپ، ئادالەتسىزلىك بىلەن مەنتىقىلىق مۇناسىۋىتى بار؛
8. ئادالەتسىزلىككە قارىتا قوش ئۆلچەم قوللانمايدۇ. مەسىلەن، (زوراۋانلىققا قارشى چىققان بولسا، ئۆز مەنپەئەتىگە چېتىشلىق زوراۋانلىققىلا ئەمەس، زوراۋانلىقلارنىڭ هەممىسىگە قارشى چىقىشى كېرەك). [16]

پۈقراۋى ئىتائەتسىزلىكنىڭ ئىككى نىشانى بار بولۇپ، بىرىنچىدىن، هەربىر ئاكتىيورى بۇ هەربىر ئارقىلىق دۆلەت ياكى هۆكۈمەتكە ئۇچۇر يەتكۈزمەكچى بولىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، جەمئىيەتنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىش ۋە هەربىر تەنى زوراىتىش ئۇچۇن جامائەت پىكرىگە قارىتىلغان بولىدۇ. بۇ ئارقىلىق ئاكتىيورلار ئىتائەتسىزلىكنى جەمئىيەتنىڭ نەزىرىدە يوللۇقلاشتۇرۇش ۋە ئاممىنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈشنى مەقسەت قىلىدۇ.[17] پۈقراۋى ئىتائەتسىزلىك تىنچ ۋە زوراۋانلىق بولمىغان رەۋىشتە بولىدۇ. ئەمما بەزىدە قانۇنىي ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن. بۇ خىل هەربىر ئاۋامنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىتىش ۋە ئاممىۋى قارالمىنى ئۆزىگە تارتىش مەقسىتىگە يېتەلمىسىمۇ، ئەمما بەزىلەرنىڭ تەنقىدىگە ئۇچرىشى ياكى هۆكۈمەت تەرىپىدىن رەت قىلىنىشى مۇمكىن.

نامايىش ۋە يىغىلىش (Demonstrations and Rallies): بىر گۇرۇپپا ياكى ئۇيۇشما تەرىپىدىن مەلۇم بىر پائالىيەتكە دىققەت تارتىش ئۇچۇن ئاممىۋى ئورۇنلاردا ئۆتكۈزۈلىدىغان يىغىنلار بولۇپ، ئىجتىمائىي هەربىر تەلەپنىڭ ئەڭ قەدىمكى ۋە ئەڭ كىلاسسىك شەكلى هېسابلىنىدۇ. گەرچە ئۇ سىياسىيونلار ياقتۇرىدىغان پائالىيەت بولسىمۇ، ئەمما هەرقانداق ئىجتىمائىي مەسىلە ياكى تۈزۈلمىگە قارىتا ئىنكاسلار ئورتاق ئىپادىلىنىدىغان هەر قانداق نامايىش «يىغىلىش» دەپ ئاتىلىدۇ.[18] هۆكۈمەتكە ياكى مەلۇم سىياسەتكە قارشى تۇرىدىغان

[16] Yakup Coşar, "Kavram ve eylem olarak sivil itaatsizlik", Varlık Dergisi, Sayı 1074 (1 Mart 1997), s.2-7 ve Hayrettin Ökçesiz s.114-129.

[17] JoseBove ve GillesLuneau, Sivil İtaatsizliğe Çağrı, Çev. Işık Ergüden, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 168.

[18] Özel, A. (2014), "Halkla İlişkiler ve Aktivizm İlişkisine Kuramsal Bir Yaklaşım", Halkla İlişkilerde Yeni Yaklaşımlar, İstanbul, Paradigma Akademi Yayınları, s.39-63. s. 42

شەخسلەر ياكى گۇرۇپپىلار نامايىش، يىغىلىش ياكى جىم ئولتۇرۇۋېلىش قاتارلىق نامايىشلارنى تەشكىللەپ، كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغىسا بولىدۇ.

ئىش تاشلاش (Strike): ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ كوللېكتىپ ھالەتتە ئىشقا بېرىشنى رەت قىلىشى بولۇپ، ئادەتتە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ نارازىلىقى تۇپەيلى مەيدانغا كېلىدۇ. ئىشچىلار خوجايىنلىرى تەرىپىدىن ئادالەتسىز مۇئامىلىگە ئۇچرىغاندا، مائاش ۋە باشقا ئىجتىمائىي تەمىناتلاردىن رازى بولمىغاندا، نورمال خىزمەت ۋە تۇرمۇش تەرتىپىگە ياكى كەيپىياتىغا پاسسىپ تەسىر كۆرسىتىدىغان يېڭى بىر بەلگىلىمە ئوتتۇرىغا چىققاندا، خوجايىنلىرىدىن ياكى مۇناسىۋەتلىك تارماقلاردىن مەسىلىنى ھەل قىلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇنىڭ دەسلەپكى قەدەملىرى ئىلتىماس يېزىش، نارازىلىق بىلدۈرۈش بىلەن باشلىنىپ، مەسىلە ھەل قىلىنمىغاندا كوللېكتىپ ئىش تاشلاپ ئارقىلىق قارشىلىق بىلدۈرۈلىدۇ.

بايقۇت (boycott): بايقۇت – نامايىشنىڭ بىر خىل شەكلى بولۇپ، ئىختىيارىيلىق ئاساسىدا بىر مەھسۇلاتتىن، بىر كىشىدىن، بىر تەشكىلات ياكى دۆلەتتىن ئۆزىنى تارتىش ھەرىكىتىدىن ئىبارەت. ئۇ ئادەتتە ئەخلاقىي، ئىجتىمائىي، سىياسىي ياكى مۇھىتقا ئالاقىدار مەسىلىلەر سەۋەبلىك بولىدۇ. بايقۇت، نىشانغا بەزى ئىقتىسادىي زىيانلارنى ئېلىپ كېلىش ياكى ئەخلاقىي غەزىپىنى ئىپادىلەش ۋە بۇ ئارقىلىق نىشاننىڭ قۇسۇرلۇق ھەرىكىتىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇرلاشنى مەقسەت قىلىدۇ. بەزىدە بايقۇت ئەخلاقىي سېتىۋېلىش دەپ نام بېرىلگەن ئىستېمالچى ئاكتىۋىزمنىڭ بىر خىل شەكلى بولۇشى مۇمكىن. بۇنىڭغا ئوخشاش تەدبىرنى بىر ھۆكۈمەت يولغا قويغاندا، بۇ، جازا (ئېمبارگو) غا ئۆزگىرىدۇ. ئەمما كۆپىنچە ۋاقىتلاردا، كارخانىنى بايقۇت قىلىش بىلەن تەھدىت قىلىش قۇرۇق تەھدىت بولۇپ، سېتىشقا كۆرۈنەرلىك تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ. [19]

3.2 رەقەملىك ئاكتىۋىزم

رەقەملىك ئاكتىۋىزم – ئىنتېرنېت ۋە يېڭى مېدىيا تېخنولوگىيەسىنى پايدىلىنىپ ئېلىپ بېرىلىدىغان ئاكتىۋىزم بولۇپ، ئىنتېرنېت مۇھىتىدا ئىجتىمائىي ياكى سىياسىي مەسىلىلەرگە قارشى تۇرۇش ياكى قوللاش پوزىتسىيەسىدە بولۇش، ھەر قانداق بىر تېمىدا كىشىلەرنىڭ قارىشىنى ئۆزگەرتىشگە تەسىر كۆرسىتىشكە تىرىشىشتىن ئىبارەت.[20] ئاكتىۋىستلار رەقەملىك سۇپىلاردا ئىجتىمائىي، سىياسىي ياكى مۇھىت مەسىلىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ؛ ئۆزگىرىش ئېڭى پەيدا قىلىش ئۈچۈن مەسىلىنى شەرھلەيدۇ. رەقەملىك ئاكتىۋىزم تور ئاكتىۋىزمى ياكى سىبىر ئاكتىۋىزم دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

رەقەملىك ئاكتىۋىزمدا كونا ۋە يېڭى ئاكتىۋىزم پائالىيەتلىرىدىكىگە ئوخشاش ھەرىكەت ۋە نامايىشقا جىسمانىي جەھەتتىن قاتنىشىش تەشەببۇس قىلىنمايدۇ. رەقەملىك ئاكتىۋىستلار ھەر قانداق مەسىلە ياكى ئەھۋالغا قارىتا ھەرىكەت ۋە نامايىشنى كومپيۇتېر ئالدىدا ئولتۇرۇپ ئىنكاس يېزىش ئارقىلىق، يوللانمىلارنى ياقتۇرۇش ئارقىلىق، ھەمبەھرلەش ئارقىلىق،

[19] Chang, Andrea."Patagonia shows corporate activism is simpler than it looks". Los Angeles Times (2021-05-09).

[20] Çoban, S. & İnceoğlu, Y. (2015). İnternet ve Sokak. İstanbul: Ayrıntı, s.15

ئىمزا كامپانىيەلىرىنى تەشكىللەش ياكى قاتنىشىش ئارقىلىق، خەۋەر، ماقالە، رەسىم، سىن قاتارلىقلارنى تارقىتىش ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. شۇڭلاشقا، رەقەملىك ئاكتىۋىستلارنىڭ قىزىقىش دائىرىسى، ھەربىرىنىڭ خاراكتېرى ۋە تەسىر دائىرىسى پەقەت ئۆزىنىڭ جۇغراپىيەلىك مۇھىتى بىلەنلا چەكلىنىدۇ، دېيىشكە بولمايدۇ. چۈنكى، ئىنتېرنېت دۇنياسىنى ۋىرتۇئال دەپ قارىساق، ئۇ ئەسلىدە ئىنسانلار ئارىسىدىكى ئالاقىنى ئاسانلاشتۇرۇش ئۈچۈن ياسالغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسىي ئىشلىتىلىش ئورنى ئىجتىمائىي ئالاقە بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۇ يەنە ئىقتىسادىي، سىياسىي، مەدەنىيەت قاتارلىق ساھەلەرگىمۇ كەڭ كۆلەمدە كىرىپ بارغان. ئۇنداقتا، ئىنتېرنېت ئاكتىۋىزمى دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى نېمە؟ ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ھەرىكەت ۋە سىياسىي ھەرىكەتلەرگە قانداق تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقى قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.

رەقەملىك ئاكتىۋىزم ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋە مۇھىت ئۆزگىرىشىنى تېزلىتىش يوشۇرۇن كۈچىگە ئىگە. ئۇ پائالىيەتچىلەرگە ئۇچۇرلارنى تورداشلارغا تېز سۈرئەتتە يەتكۈزۈش، تورداشلارنىڭ ئېڭىنى ئۆستۈرۈش ۋە قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش پۇرسىتى بىلەن تەمىنلەيدۇ. پائالىيەتنىڭ رەقەملىشىشى بىلەن مەسىلىدىن ئىلگىرى خەۋەرسىز قالغان جەمئىيەتنىڭ بىر قىسمى مەسىلە ھەققىدە ئۇچۇرلارغا ئېرىشەلەيدۇ ۋە دېموكراتىك ئېڭى ۋە ھوقۇقنى جارى قىلدۇرالايدۇ. رەقەملىك ئاكتىۋىزم ئىدارە ۋە ئورگانلارنى ئاۋامنىڭ تەلەپلىرىگە تېخىمۇ تېز ئىنكاس قايتۇرۇشقا ئىلھاملاندۇرىدۇ.

رەقەملىك ئاكتىۋىزم سىلاكتىۋزم (slactivism)، تەشەببۇسچىلىق (advocacy)، سىياسىي ئىستېمال (Political Consumption)، خاكتىۋىزم (hacktivism) ... قاتارلىق پائالىيەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

سىلاكتىۋىزم (slactivism): سىلاكتىۋىزم slacker (بوشاڭ) ۋە «activism» (ئاكتىۋىزم) سۆزىنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن بولۇپ، تورداشلارنىڭ رەقەملىك مۇھىتتا ھەرقانداق بىر گۇرۇپپىغا قاتناشماستىن باشقىلار يازغان يازما، ماقالە، رەسىم ياكى مەزمۇنلارنى ھەمبەھرلەش ئارقىلىق ھەرىكەتنى قوللىشى دەپ ئېنىقلىما بېرىلگەن.[21] سىلاكتىۋىزمدا كىشىلەر ئۆز ئالدىغا ئاكتىپ بىر نەرسە يازمايدۇ، بىرەر پائالىيەتمۇ تەشكىللىمەيدۇ، پەقەت ئىجتىمائىي ئالاقە سۇپىلىرى ئارقىلىق ئۆزى قوللايدىغان ئاكتىۋىست ھەرىكەتلەرگە ئالاقىدار تېمىلارنى ياقتۇرۇش (يۇرەك بېرىش)، قوللاپ ئىنكاس يېزىش، ھەمبەھرلەش ئارقىلىق ھەرىكەتنى قوللىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. ئەمەلىيەتتە، بۇ، سلاكتىۋىستلارنىڭ ھېچ بولمىسا ھەرىكەتنى قوللاپ بەردىمغۇ، دەپ پائال ھەرىكەت قىلماي تۇرۇۋېلىش پوزىتسىيەسى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئۆزىنى ئەيىبلەش پىسخىكىسىدىن قۇتۇلۇش چارىلىرىدىن بىرى.

تەشەببۇسچىلىق (Advocacy): رەقەملىك مۇھىتتا مەزمۇن ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئورتاقلىشىش پائالىيىتىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ھەرىكەتلەر دائىم سىياسىي يۆنىلىشتە بولىدۇ ۋە ئاكتىيورلارنىڭ كونكرېت نىشانغا يېتىشىنى مەقسەت قىلغان سىستېمىلىق تىرىشچانلىقىنى تەسۋىرلەيدۇ. ھوقۇقنى تەشەببۇس قىلىش ھەرىكەتلىرى شەخس ياكى ئورگانلارنىڭ قارارىغا تەسىر كۆرسىتىش ياكى ئۆزگەرتىشنى مەقسەت قىلىدۇ.[22] ئىجتىمائىي ئالاقە تورىدا مەزمۇن تەييارلاش ۋە ئىمزا قويۇش پائالىيەتلىرىنى تەشكىللەش بۇ خىل ھەرىكەتلەرگە مىسال بولالايدۇ. Hashtag (خەتكۈچ، يەنى #) ئاكتىۋىستلىقىمۇ بۇ تۈرگە كىرىدۇ دېيىش مۇمكىن. تورداشلار ئىجتىمائىي ئالاقە تورىدا كۆنتەرتىپتە تۈرۈۋاتقان بىر تېمىنى قوللاش ۋە پىكىر بايان قىلىش ئۈچۈن مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلارنى «#» بىلەن گەۋدىلەندۈرۈپ يوللايدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇ تېمىغا مۇناسىۋەتلىك بارلىق مەزمۇنلارنى بىر تىزىمدا بىللە كۆرگىلى بولىدۇ. بولۇپمۇ

[21] Haldun Narmanlıoğlu, "İnternet Aktivizmi ve Miskin Eylemcilik Üzerine Bir Araştırma," Tarih Okulu Dergisi 9,25 (2016): 446.

[22] Gürel, E., & Nazlı, A.: Dijital aktivizm: Change.org kampanyaları üzerine bir analiz. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, (2019). 19(4), 187-206.

تۆنتىپر قاتارلىق سۇپىلاردا قوللىنىلىدىغان ھوقۇقنى تەشەببۇس قىلىش ھەرىكىتىدە كىشىلەرنى بىر يەرگە توپلاش ۋە كۆن تەرتىپىنى ئۆزگەرتىشتە «#» پائالىيىتىنىڭ رولىغا سەل قاراشقا بولمايدۇ.

سىياسىي ئىستېمال (Political Consumption): تېمىنى بايقۇت ئۇقۇمى بىلەن باغلىساق مەزمۇن تېخمۇ ئايدىڭ بولۇشى مۇمكىن. شىركەتلەرنىڭ مەھسۇلاتلىرى ۋە مۇلازىمەتلىرىنىڭ سۈپىتى، خاراكتېرى، باھاسى، ئالاھىدىلىكى، مۇھىت سەزگۈرلۈكى، ھايۋانلارنىڭ ھوقۇقىغا بولغان سەزگۈرلۈكى، كىشىلىك ھوقۇققا تۆتقان پوزىتسىيەسى، سىياسىي مەيدانى قاتارلىق مەسىلىلەر ئىستېمالچىلارنىڭ سېتىۋېلىش قارارىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. بۇ رامكىدا ئىستېمالچىلار ئاگاھلاندۇرماقچى بولغان شىركەتنى بايقۇت قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، توغرا تاپقان شىركەتلەرنىڭ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ئارقىلىق ئۇ شىركەتنى قوللاشقا تىرىشىدۇ. بۇ خىل پوزىتسىيەنى رەقەملىك ئاكتىۋىزمدا ئەكس ئەتتۈرۈش ئىجتىمائىي ئالاقە مۇھىتىدا شىركەتلەرگە قارىتا ئىجابىي ياكى سەلبىي تەشكىللىك كامپانىيەلەرنى تەشكىللەش ۋە ئۇ يەردىن سېتىۋېلىش ياكى بايقۇت قىلىشقا چاقىرىش، بولۇپمۇ Twitter دا بۇ تەشەببۇسنى جانلاندۇرۇش ئارقىلىق سىياسىي ئىستېمال ئاكتىۋىزمنى رويابقا چىقىرىشقا بولىدۇ. «#» ئارقىلىق ئاكتىۋىستلار ئەل رايىنى يېتەكلەش، دۆلەت ئورگانلىرىنى ھەرىكەتكە چاقىرىش ۋە شىركەتلەرگە تەسىر كۆرسىتىشنى مەقسەت قىلىدۇ.

بوت ئاكتىۋىزمى (Botivism): bot ۋە activism سۆزىنىڭ بىرىكمىسىدىن شەكىللەنگەن ئاتالغۇ بولۇپ، بوت ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغان ئاكتىۋىستلىقنى كۆرسىتىدۇ. بوت ئاپتوماتىك ئىشلەيدىغان يۇمتاللار بولۇپ، ئومۇمەن ئىجتىمائىي ئالاقە سۈپىلىرىدا ئىشلىتىلىدۇ. بوتلارنى مەلۇم بىر مەسىلىگە دىققەت تارتىش، ئۇچۇر تارقىتىش ياكى مەلۇم بىر كامپانىيەنى قوللاش ئۈچۈن ئىشلىتىشكە بولىدۇ. لېكىن، بوتلارنى ئۆكتىچى گۇرۇپپىلارمۇ كونترول قىلالايدۇ ياكى ئاكتىۋىست ھەرىكەتلەرنى توسالايدۇ. مەسىلەن، بىر ئىجتىمائىي ئالاقە سۈپىسىدا بىر گۇرۇپپا ئاكتىۋىست مەلۇم بىر كىشىلىك ھوقۇق مەسىلىسىگە دىققەت تارتىش ۋە تونۇشنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن كامپانىيە باشلىشى مۇمكىن. بۇ كامپانىيەدە بوتلارنى قەرەللىك ھالدا سۈپىغا ئاپتوماتىك يوللانما يوللىتىش مەقسىتىدە پروگراممىلاشقا بولىدۇ. بۇ يوللانمىلاردا مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلار، مۇناسىۋەتلىك hashtags ۋە كامپانىيەنى قوللاش چاقىرىقلىرى بولۇشى مۇمكىن. بوتلار سايىسىدە، كامپانىيەنىڭ ئۇچۇرى تېخمۇ تېز تارقىلىدۇ ۋە تېخمۇ كۆپ تورداشلارغا يەتكۈزۈلىدۇ. ئىشلىتىلىدىغان سۈپا ۋە بوتنىڭ ۋەزىپىلىرىگە ئاساسەن بوتلارنى ياساش جەريانى، چىقىمى ۋە تېخنىكىلىق ئىقتىدارغا قويۇلىدىغان تەلەپ ئوخشاش بولمايدۇ. ئاددىي پروگراممىا تۈزۈش بىلىملىرىدىن خەۋەردار بىرسى ئۈچۈن ئاددىي بىر بوتنى ياساش تەس بولماسلىقى مۇمكىن. ئەمما، تېخمۇ مۇرەككەپ بوتلارنى ياساش تېخمۇ كۆپ ۋاقىت ۋە ماھارەت تەلەپ قىلىشى مۇمكىن. بولۇپمۇ، بوتنىڭ ئۇنۇملۇك ۋە بىخەتەر ئىشلىشى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئالاقە سۈپىلىرىنىڭ سىياسىتىگە ئاساسەن ئىشلىشى ۋە توختىماي يېڭىلىنىشى ئىنتايىن مۇھىم.

خاكتىۋىزم (hacktivism) & خاككېرلىق (hack): يەنى «بۇزماق» دېگەن سۆزدىن تۈرلەنگەن خاككېرلىق، تېخنىكىنى ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگە نارازلىق ئىنكاسىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئىشلىتىش ھەرىكىتىدىن ئىبارەت.

خاككېرلىق «سىياسىي نىشانغا يېتىش ئۈچۈن كومپيۇتېر ۋە رەقەملىك توردىن پايدىلىنىپ كۈچ مەركىزىنى قالايمىقانلاشتۇرۇش»[23] ۋە «كومپيۇتېر تېخنىكىسى ياكى پروگراممىلا تۈزۈش سىستېمىسىنىڭ ئىجتىمائىي بىر مەسىلىگە ئىنكاس قايتۇرۇش مەقسىتىدە ئىشلىتىلىشى»دىن ئىبارەت.[24] ھەر ئىككى ئېنىقلىمىدا، خاكتىۋىزمنىڭ ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنى مەقسەت قىلىدىغانلىقى تەكىتلەنگەن. بۇ، خاككېرلىقنى تور تېررورلۇقى ۋە باشقا تور جىنايەتلىرىدىن ئايرىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، ئەگەر چېركىلىك خاككېرلىق ئارقىلىق بايقالسا ۋە ئېلان قىلىنسا، كىشىلەرنى ئاگاھلاندۇرىدۇ ۋە ئىجتىمائىي ئىنكاس پەيدا قىلىدۇ، بۇ خاككېرلىققا كىرىدۇ. لېكىن، خەكلەش ئارقىلىق ئېرىشكەن مەخپىي ئۇچۇرلارنى قارا چاپلاش ياكى پۇل تېپىش قەرزىدە ئىشلىتىش خاكتىۋىزم ئەمەس. تېررورچىلارنىڭ ھۆكۈمەتلەرنى يېقىتىش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان بۇزغۇنچىلىق پائالىيەتلىرىمۇ خاككېرلىق ئەمەس، بەلكى تور تېررورلۇقىدىن ئىبارەت.[25] مەسىلەن، دۆلەت ۋە ھۆكۈمەتلەرنىڭ مەخپىي ھۆججەتلىرىنى پاش قىلىش بىلەن تونۇلغان خاككېرلىق قۇرۇلۇشى WikiLeaks نى خاكتىۋىزمغا مىسال كۆرسىتىشكە بولىدۇ. ئۇ، قۇرۇلۇش كۈچ مەركەزلىرىنىڭ ناھەق قىلمىشلىرى، پارىخورلۇق، ئۇرۇش جىنايىتى ۋە كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكىگە مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن مەخپىي ھۆججەتلەرنى پاش قىلىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. مەسىلەن، 2010 - يىلى، WikiLeaks ئافغانىستان ئۇرۇشىغا مۇناسىۋەتلىك 90 مىڭ مەخپىي ھەربىي ھۆججەتنى ئېلان قىلدى. ھۆججەتلەردە ئامېرىكا ئەسكەرلىرى سەۋەب بولغان پۇقرالارنىڭ ئۆلۈمى ۋە ئۇرۇشنىڭ ھەقىقىي يۈزىگە مۇناسىۋەتلىك مۇھىم ئۇچۇرلار بار ئىدى. [26]

توردا ئىمزا يىغىش كامپانىيەلىرى (online petition): توردا ئىمزا كامپانىيەلىرى ئەنئەنىۋى ئاكتىۋىزم مېتودلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، مەقسىتى – ئىجتىمائىي تاراتقۇ ياكى تور بېكەتلەر ئارقىلىق جەمئىيەتنىڭ دىققىتىنى تارتىش. كىشىلەر ئۆزى نارازى بولغان مەسىلىدە بۇ خىل كامپانىيەلەرنى باشلىيالايدۇ. يېتەرلىك ئىمزا توپلانغاندا، مۇناسىۋەتلىك ئورگانلارغا يوللاپ ئەرز - شىكايەتلىرىنى يەتكۈزسە بولىدۇ. بۇ خىل ئاكتىۋىزم ئۇچۇن تەسىرى كۈچلۈك نۇرغۇن ئىمزا يىغىش تور بەتلىرى بار. مەسىلەن:

change.org: دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئىنتېرنېتتا تەشكىللىنىش مەقسىتىدە قۇرۇلغان بولۇپ، 196 دۆلەتتە 70 مىليوندىن ئارتۇق ئابونتى بار. Change.org كۆرسەتكەن تەسىرى سەۋەبلىك ئۆزىنى «دۇنيانىڭ ئۆزگىرىش سۈپىسى» دەپ سۈپەتلەيدۇ. [27]

imza.la: «بىرەر مەسىلىگە نارازىلىقىڭىز بارمۇ؟ ئاغرىنىدىغان ئىشلىرىڭىز بارمۇ؟ ئاۋازىڭىزنى ئاڭلىتىش ئۈچۈن ئەمدى ساقلىمايسىز. دەرھال بىر كامپانىيە تەشكىللەڭ ۋە سىز بىلەن ھەمپىكىرلىك كىشىلەرنى تېپىڭ! بلوگىڭىز، تور بېتىڭىز ۋە ئىجتىمائىي تاراتقۇلىرىڭىز بىلەن كامپانىيەڭىزنى تېخىمۇ كۆپ كىشىلەرگە يەتكۈزۈش ئارقىلىق ئاۋازىڭىزنى ئاسانلا ئاڭلىتالايسىز، بەلكىم سىز ئويلىغاندىنمۇ قىسقا ۋاقىت ئىچىدە نىشانىڭىزغا يېتەلىشىڭىز

[23] Krapp, Peter: “Terror and Play or What Was Hacktivism? Grey Room” MIT Press. (2005)
[24] Demirkan, Pınar. Hack Kültürü ve Hacktivizm: Yeni bir Siyaset Biçimi. (Der. Ali Rıza Keleş) Alternatif Bilişim. 2013.
[25] Durmuş Gökhan Turhan, Dijital Aktivizm, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Yıl: 2017/1, Sayı:26, s.26-44
[26] https://boingboing.net/2010/07/06/us-army-manning-wont.html (2024.03.21)
[27] https://www.change.org/ (2024.03.21)

مۇمكىن»[28] قاتارلىقلارنى شۇئار قىلغان مەزكۇر تور بەت تۈركىيە مەركەزلىك بولۇپ، تۈركىيەدىكى ئاكتىۋىست ھەربىرتەر ئۇچۇن ئۇنۇملۇك سۇپا بولالىشى مۇمكىن. بۇنىڭدىن سىرت يەنە imzakampanyam.com، avaaz.org قاتارلىق تور بېكەتلەرمۇ ئوخشاش فۇنكسىيەگە ئىگە.

3.3 رەقەملىك ئاكتىۋىزمنىڭ ئىستراتېگىيە ۋە تاكتىكىلىرى

رەقەملىك ئالاقە سۇپىلىرىنى ياكى تېخنىكا مودا ئىسمى بىلەن «سوتسىيال مېدىيا»نى ھەربىرى مەيدانى قىلغان رەقەملىك ئاكتىۋىستلار بۇ يېڭى سۇپىلاردىن پايدىلىنىشتا تۆۋەندىكى ئىستراتېگىيەلەرگە مۇراجىئەت قىلىدۇ: [29]

- توغرا ئۇچۇرغا ئېرىشىش
- مۇئەييەن بىر مەسىلىگە قارىتا ئاۋامنىڭ دىققىتىنى تارتىش
- سايلىغۇچىلارغا يارىدەم قىلىش ئۇچۇن سانلىق مەلۇماتلارنى تەھلىل قىلىش ۋە بىر يەردىن تېپىشقا ئاسانلىق تۇغدۇرۇش
- سىياسەتچى ۋە سايلىغۇچىلار بىلەن بىۋاستە ئالاقىلىشىش
- يېڭى ئەزالار بىلەن ئالاقىلىشىش
- پائالىيەتلەرنى تەشكىللەش ۋە لوجىستىك جەھەتتىن يارىدەم قىلىش
- كوللېكتىپ پائالىيەتلەر ئۇچۇن ئىجادىي مېتودلارنى تېپىپ چىقىش، مەبلەغ تەمىنلەش ۋە يېڭىلىقلارنى ئوتتۇرىغا چىقىرىش
- باشقا ئاممىۋى تەشكىلاتلار ۋە پائالىيەتچىلەر ئارىسىدا ئۇچۇر ئالماشتۇرۇش ۋە بۇ ئۇچۇرلارنى تارقىتىش

ئاكتىۋىستلارنىڭ مەقسەت ۋە نىشانلىرىنى قانداق ئەمەلگە ئاشۇرىدىغانلىقى ھەققىدە تېخنىكا ياخشى تونۇشقا ئىگە بولۇش ئۇچۇن، يۇقىرىقى ئىستراتېگىيەلەرنى جەدۋەل ئارقىلىق كونكرېتلاشتۇرۇشقا تىرىشىمىز.

نىشان	ئىستراتېگىيە
تونۇش پەيدا قىلىش	☑ ئىجتىمائىي تاراتقۇ كامپانىيەلىرىنى تەشكىللەش ئارقىلىق بەزى مەسىلىلەرگە دىققەت قىلىش ☑ توردا ئىمزا يىغىش، ئەرز قىلىش ☑ ھەسىم ۋە سانلىق مەزمۇنلارنى ھەمبەھىرلەش ئارقىلىق ئۇچۇرلارنى ئاممىۋىلاشتۇرۇش

[28] https://imza.la/ (2024.03.21)

[29] Ali vd. (2018) Dijital Aktivizm Bağlamında Artvin Cerattepe Olayları Üzerine Bir İçerik Analizi. Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, (AKİL) Kasım (30) s. 57-76

تەشكىللىنىش ۋە سەپەرۋەرلىك	☑ ھەر خىل رەقەملىك ئالاقە سۇپلىرىدا گۇرۇپپا ۋە مۇنبەرلەرنى قۇرۇش ☑ نىشان ئاممىنى پائالىيەت ۋە نامايىشلارغا چاقىرىش ☑ رەقەملىك ئالاقە سۇپلىرى ئارقىلىق تېز ۋە ماس قەدەملىك ھەرىكەتلەرنى تەشكىللەش ☑ مەسىلەن، ھەم نامايىش تەشكىللەش، ھەم نامايىش قىلىش ھەمدە نامايىشنى ئالاقە سۇپلىرى ئارقىلىق بۇاستە تارقىتىپ ئۇنۇمنى ئۆستۈرۈش
ئۇچۇر ئورتاقلىشىش	☑ تۇردا ئالاقىدار ئۇچۇر، سانلىق مەلۇمات ۋە مەنبەلەرنى ئورتاقلىشىش ☑ مەلۇماتقا ئىگە قىلىش تۈسىدىكى مەزمۇنلارنى، قوللانمىلارنى ۋە دوكلاتلارنى تارقىتىش ☑ باشقا رەقەملىك ئاكتىۋىستلارنىڭ ھەرىكىتىنى قوللاش
قانۇنىي ۋە سىياسىي بېسىم	☑ ئەمەلدارلار، ئىدارە - ئورگانلار ۋە قارار چىقارغۇچىلارنىڭ مەسئۇلىيىتىنى سۈرۈشتۈرۈش ☑ تۇردا بۇاستە نارازىلىقنى بىلدۈرۈش، ئېلخەت يېزىش ۋە ئىجتىمائىي تاراتقۇ ھەرىكەتلىرى ئارقىلىق بېسىم پەيدا قىلىش ☑ رەقەملىك ۋاستىلەر ئارقىلىق قانۇنىي جەريانلارنى نازارەت قىلىش ۋە جامائەت پىكرى ئارقىلىق ئۇنىڭغا تەسىر كۆرسىتىشكە تىر ىشىش

يۇقىرىقىلاردىن سىرت، كۆزلىگەن نىشانغا يېتىش ئۈچۈن پايدىلىنىشقا بولىدىغان بىر قىسىم تاكتىكىلارمۇ بار. مەسىلەن:

ئەقىللىق تور شايكىلىرىنى (Smart Mobs) تەشكىللەش: ئېلېكترونلۇق گۇرۇپپا، قىسقا ئۇچۇر گۇرۇپپىسى، WhatsApp گۇرۇپپىسى، Facebook گۇرۇپپىسى قاتارلىق تېخنىكىلىق پۈرسەتلەرنىڭ ياردىمىدە تېز ۋە ئاسان تەشكىللىنىدىغان ئىجتىمائىي قۇرۇلمىنى كۆرسىتىدۇ.

كۆڭۈل ئېچىش گۇرۇپپىلىرى (Flash Mobs) قۇرۇش: بىرى - بىرى بىلەن مۇناسىۋەتسىز شەخسلەر بىر يەرگە جەم بولۇپ، كۆپىنچە مەنىسىز ۋە كۆڭۈل ئېچىش مەقسىتىدە ئېلىپ بارىدىغان ھەرىكەتنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلار ئويلىمىغان پەيتلەردە بىر يەرگە يىغىلىپ، سىياسىي مەقسەت، كۆڭۈل ئېچىش ياكى ئېلان - تەشۋىقات ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىشى مۇمكىن.

ئېنىق ۋە ئەتراپلىق ھېكايىلەرنى يېزىش: رەقەملىك ئاكتىۋىست ھەرىكەتلىرىنىڭ مەقسىتى – ھەرىكەت ئۇسۇلۇبى ۋە ئىشتىراكچىلىرى قاتارلىق تەپسىلاتلارنى ئېنىق بايان قىلىش ھەرىكەتنىڭ مانىپۇلاتسىيەگە ئوچۇق خاراكتېرى سەۋەبىدىن ئەڭ ياخشى ئىستراتېگىيەلىك ئۇسۇلدۇر.

يۇزتۇرانە كۆرۈشۈش: ئاكتىۋىستلار قەرەللىك ھالدا بىر يەرگە يىغىلىپ كۆرۈشۈپ تۇرسا، كىشىلىك مۇناسىۋەت ۋە ئىشەنچ كۈچىيىدۇ. ئاكتىۋىستلارنىڭ ھەربىرىتكە بولغان قىزغىنلىقى ۋە سەمىمىيلىكى ئاشىدۇ.

قىسقا مۇددەتلىك، ئېنىق تۈرلەرنى (پىروجېكتلەرنى) تۈزۈش: تۈر چوقۇم رەقەملىك يەرلىكلەرنىڭ خاراكتېرىگە ماس كېلىشى كېرەك. چۈنكى ئۇلار ئاسانلا زېرىكىدۇ ۋە ئۇزۇن مۇددەتلىك ھەربىرىتكە تېزلا سۇۋۇيدۇ. قىسقا مۇددەتلىك ۋە ئېنىق بېكىتىلگەن تۈرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇش تولىمۇ مۇھىم.

مۇقىم تور سورۇنلىرىنى بەرپا قىلىش: تور بېكەت، خەت ساندۇقى ۋە ئىجتىمائىي ئالاقە ھېسابات‌لىرى قاتارلىق تور سورۇنلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقى تەشكىلىنىڭ خاتىرىسى سۈپىتىدە خىزمەت قىلىدۇ.

ۋىرالىشىش: كۆزلىگەن ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنى رويابقا چىقىرىدىغان پائالىيەتلەرنىڭ ئىمكانقەدەر جىق كىشىگە يېتىپ بېرىشى ناھايىتى مۇھىم. ۋىرالىشىش ھەم چىقىمسىز ھەم ناھايىتى تېز يۇز بېرىش ئەۋزەللىكىگە ئىگە. شۇڭلاشقا مۇۋاپىق ماتېرىيال تەييارلاش ئىنتايىن مۇھىم. [30]

3.4 رەقەملىك ئاكتىۋىزمغا دائىر بەزى مىساللار

ئىنتېرنېت سايىسىدە مەيدانغا كەلگەن رەقەملىك ئاكتىۋىزم ھەربىرىتكە تىرقانچىنى مىسال قىلىش ئارقىلىق يېڭى ئىجتىمائىي ھەربىرەت كۈنلۈكى ئاستىدا رەقەملىك ئاكتىۋىزم ئۇقۇمىنى چۈشەندۈرۈشكە تىرىشىمىز.

3.4.1 ئەرەب باھارى

2010 - ، 2011 - يىللاردا ئوتتۇرا شەرق ۋە شىمالىي ئافرىقا رايونىدا كۆتۈرۈلگەن ئەرەب باھارى، رەقەملىك ئاكتىۋىزمنىڭ ئەڭ يارقىن مىسالى ئىدى. 2010 - يىلى تۇنىستا شەھەر باشقۇرۇش خادىملىرى مۇھەممەد بوئازىزى ئىسىملىك بىر باققال يىگىتكە شاپىلاق سالدۇ. بۇنىڭغا نارازى بولغان ياش سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي مەسىللەر سەۋەبلىك سادىر بولۇۋاتقان تەڭسىزلىك ۋە ئىشسىزلىق سەۋەبىدىن ئۆزىگە ئوت قويۇپ ئۆلۈۋالىدۇ. نەتىجىدە 2011 - يىلى ئاۋغۇال تۇنىستا، ئاندىن بارلىق ئەرەب دۆلەتلىرىدە ھۆكۈمەتنى ئالماشتۇرۇش مەقسەت قىلىنغان رايون خاراكتېرلىك ئىجتىمائىي ھەربىرەت، يەنى «ئەرەب باھارى» بارلىققا كېلىدۇ. پائالىيەتچىلەر Facebook، Twitter ۋە YouTube قاتارلىق ئىجتىمائىي ئۇچۇر تارقىتىش سۇپىلرىنى ئىشلىتىپ تەشكىللىنىدۇ. رەقەملىك سۇپىلار ئاكتىۋىستلارغا دۆلەت سىنزورىنى ھالقىپ ئۆتۈپ ھەربىرەتلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇشقا ۋە ئاۋازلىرىنى پۈتۈن دۇنياغا يەتكۈزۈشكە كۆڭۈلۈك بولىدۇ.

بۇ جەريانىدا مىليونلىغان كىشى ئىشسىزلىق، يىمەكلىك باھاسىنىڭ يۇقىرى بولۇشى ۋە

[30] Kavada, Anastasia. Activism Decoded: The New Mechanics of Change. International Debate Education Association. (Derleyen Mary Joyce) 2010. S. 114-117

كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكى قاتارلىق مەسىلىلەرگە قارشى تەشكىللىنىپ، ئىلگىرى ئىجتىمائىي مەقسەتتە ئىشلىتىلگەن YouTube، Twitter، Instagram ۋە Facebook قاتارلىق ئىجتىمائىي سوپىلاردا كەڭ كۆلەملىك نامايىش ۋە يىغىنلارنى ئۆتكۈزدى. نەتىجىدە، پائالىيەتچىلەر ئىنكاسىنى بىلدۈرۈش ۋە بۇ ئىنكاسلارنى تۇرغان دۆلەتتىلا ئەمەس، بەلكى دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئىلان قىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشتى. ھەتتا بۇ مەزگىلدە رەقەملىك سوپىلار تەشكىللىنىش ۋاستىسى قىلىپ ئىشتىلگەن بولغاچقا، «ئەرەب باھارى»نى ئىجتىمائىي ھەرىكەت دېيىشنىڭ ئورنىغا «ئىجتىمائىي تاراتقۇ ئىنقلابى» ياكى «تۆنتۈر ئىنقلابى» دەپ ئاتىغانلارمۇ بولدى. [31]

دەسلەپتە، رەقەملىك تاراتقۇلار دېموكراتىيەلىشىش ھەرىكىتىنىڭ مۇستەبىتلەرنى تەييارلىقسىز ھالەتتە تۇتۇۋېلىپ يېڭى تاكتىكىلارنى ئىشقا سېلىشىغا يول قويدى. بۇ نامايىشلار تېز ئىلگىرىلىدى. ئورنى ئۆزگەرمەيدۇ دەپ قارالغان سىياسەتچىلەرنىڭ ئورنى ئۆزگەردى ۋە ھاكىمىيەتلەر يىمىرىلدى. خەلق ھەرىكىتىنىڭ نەتىجىسىدە، مىسىر پرېزىدېنتى ھوسنى مۇبارەك ئىستېپا بەردى. تۇنىستا ھۆكۈمەت ئۆزگەردى، لىۋىيەدىكى ئىچكى ئۇرۇش سەۋەبلىك ھاكىمىيەت يىمىرىلدى. ئەرەب باھارى ھەرىكىتىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرى شۇكى، بۇ ھەرىكەت جەريانىدا رەقەملىك ئالاقە تورلىرى ئىشلىتىلدى ۋە بۇ بىر قىسىم دۆلەتلەرنىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشىغا ۋە ئۆزگىرىشىگە تۈرتكە بولدى.

3.4.2 ۋول كوچىسىنى ئىشغال قىل

2011 - يىلى 5 - ئاينىڭ 15 - كۈنى، ئىسپانىيەدە تەشكىللەنگەن غەزەپلەنگەنلەر (Indignados) ھەرىكىتى ئامېرىكىدىكى ياشلارنى ئىلھاملاندۇرۇپ، ئۇلارغا ئۇلگە بولدى. ئامېرىكىلىقلار كانادالىق پائالىيەتچى «Adbusters»نىڭ رەھبەرلىكىدە ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ئادالەتسىزلىك ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ، 2011 - يىلى 17 - سېنتەبىر نيۇ - يوركتىكى ۋول كوچىسى پۇل مۇئامىلە رايونىدا نامايىش قىلىشقا باشلىدى. [32]

ۋول كوچىسىنى ئىشغال قىل (Occupy Wall Street) ھەرىكىتى ئىقتىسادىي تەڭسىزلىك ۋە يەر شارىلىششىقا قارشى مۇھىم بىر رەقەملىك ئاكتىۋىزم ئىدى. ئاكتىۋىستلار «ۋول كوچىسىنى ئىشغال قىل» چاقىرىقىنى پۈتۈن دۇنياغا تارقىتىش ئۈچۈن رەقەملىك ئىجتىمائىي ئالاقە سوپىلىرىنى ئىشلەتتى. رەقەملىك سوپىلار بۇ ئەمەلىي رەھبەرسىز ھەرىكەتنىڭ قوللىغۇچىلارنى تېز سەپەرۋەر قىلىشىغا ۋە ئاكتىۋىستلار ھەققىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى ۋاقتىدا ئېلان قىلىشىغا شارائىت يارىتىپ بەردى. رەقەملىك سوپىلار پەرقلىق نارازىلىقلارنى ئومۇمىي ئويغىنىش ۋە ھەرىكەتكە ئايلاندۇرۇشتا ئۇنۇملۇك رول ئوينىدى.

بۇ ھەرىكەت غەزەپلەنگەنلەر ھەرىكىتىدىكىگە ئوخشاش كوچىلارغا تېشىشتىن بۇرۇن تور سوپىلىرىدا نەچچە ئاي دەملەندى. www.adbusters.org تورى ئارقىلىق تەشكىللىنىشكە باشلىغان پۇقرالار يەنە «نامسىزلار گۇرۇپپىسى» (Anonymous) ۋە «نيۇ - يورك خامچوتنى قىسقارتىشقا قارشى تۇرغۇچىلار» قاتارلىق گۇرۇپپىلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. نامايىش

[31] Yüksel, O. (2013, 5 Temmuz). Arap Baharı ve Sosyal Medya. Erişim adresi: https://politikakademi.org/2013/07/arap-bahari-ve-sosyal-medya

[32] Yüksel, O. (2013, 5 Temmuz). Arap Baharı ve Sosyal Medya. Erişim adresi:

جەريانىدا ھەم ھەربىرتتىكى كىشىلەرنىڭ قىزغىنلىقىنى ئاشۇرۇش ھەمدە تېخىمۇ كۆپ كىشىلەرنى ناماياشقا قاتنىشىشقا قايىل قىلىش ئۈچۈن، Facebook ۋە YouTube قاتارلىرى ئاكتىپ ئىشلىتىلدى.

3.4.3 گەزى باغچىسى ۋەقەسى

2013 - يىلى، ئىستانبۇلدىكى گەزى باغچىسىنىڭ قۇرۇلۇشىغا قارشى ئاكتىۋىستلار پۈتۈن تۈركىيە مىقياسىدا ھۆكۈمەتكە قارشى بىرلەشتى. فەيسبۇك، تۋىتتېر ۋە يۇتيۇب قاتارلىق ئىجتىمائىي ئۇچۇر سۇپىلىرى ئاكتىۋىستلارنىڭ تەشكىللىنىش، ئۇچۇر تارقىتىش ۋە ساقچىلارنىڭ «زوراۋانلىق»نى ھۆججەتلەشتۈرۈشىدە ئاساسىي رول ئوينىدى. رەقەملىك ئالاقە سۇپىلىرى سايىسىدە گەزى باغچىسى ئۇچۇرلىرى تېز تارقىلىپ خەلقئارانىڭ دىققىتىنى قوزغىدى. فەيسبۇك ۋە تۋىتتېر نامايىشچىلارنىڭ بىر - بىرىنى خەۋەردار قىلىشىدا مۇھىم رول ئوينىدى. #GeziParki، #OccupyGezi ۋە #DirenGeziParki ئىسمى بىلەن خەتكۈچ كامپانىيەلىرى ئېلىپ بېرىلدى. 12 سائەت ئىچىدە بۇ تېمىدا 2 مىليون tweet يوللاندى. بۇنىڭ %88 ى تۈركچە ئېلان قىلىنغان بولسا، ئېلان قىلىنغان tweet نىڭ 90% نى تۈركلەر يوللىغان ئىدى. ئانا ئېقىم مېدىيا نامايىشچىلارنىڭ ھەرىكىتىنى خەۋەر قىلمىغاچقا، بۇنىڭغا نارازىلىق بىلدۈرۈش ئۈچۈن #BugünTelevizyonlarıKapat (بۈگۈن تېلېۋىزورنى ئۆچۈرۈڭ) نامىدا خەتكۈچلىك 50 مىڭ tweet يوللاندى. [33]

3.4.4 ماھسا ئامىنى ۋەقەسى

2022 - يىلى، ئىراننىڭ ئەخلاق ساقچىلىرى ئىرانلىق ماھسا ئامىنى ئىسىملىك ئايالنى ھىجابنى «ئۆلچەملىك ئارتمىدى» دېگەن باھانە بىلەن قولغا ئالىدۇ ۋە ئۆلۈشىگە سەۋەب بولىدۇ. بۇ ئەھۋال ئىجتىمائىي تاراتقۇلاردا قاتتىق غەزەپ - نەپرەت قوزغايدۇ. ئۆلۈم خەۋىرى بىلەن باشلانغان بۇ ھەرىكەتتە رەقەملىك سۇپىلار مۇھىم رول ئوينايدۇ. ئاكتىۋىستلار ئىران ھۆكۈمىتىگە قارشى نارازىلىقنى بىلدۈرۈش ۋە خەلقئارانىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئىجتىمائىي ئۇچۇر تارقىتىش سۇپىلىرىنى ئاكتىپ ئىشلىتىدۇ. بۇ جەريانىدا #MahsaAmini خەتكۈچى بىلەن يوللانغان پارسچە tweet تۋىتتېردىكى ئەڭ كۆپ قايتا يوللانغان hashtags بولۇپ قالىدۇ. بۇ خەتكۈچ بىلەن يوللانغان tweet سانى 10 مىليوندىن ئېشىپ كېتىدۇ.[34] نۇرغۇن دۆلەتلەردە ماھسا ئامىنىنى قوللاش ئۈچۈن ئايالىلار ئاممۇزى سورۇنلاردا چېچىنى كېسىپ رومالىرىنى كۆيدۈرىدۇ ۋە بۇلارنىڭ سىنلىق كۆرۈنۈشىنى ئىجتىمائىي تاراتقۇلاردا تارقىتىدۇ. ئايالىلارلا ئەمەس، ھەتتا ئەرلەرمۇ بۇ ۋەقەگە بولغان ئىنكاسىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن YouTube، Instagram، Facebook ۋە Twitter قاتارلىق نۇرغۇن ئىجتىمائىي ئالاقە تورلىرىدا يازمىلارنى يېزىپ تارقىتىدۇ. رەقەملىك سۇپىلار ئارقىلىق تېخىمۇ كۆپ كىشىلەر ۋەقەدىن خەۋەردار بولىدۇ ۋە ئىران ھۆكۈمىتىنىڭ يۇقىرى بېسىملىق سىياسەت ۋە باستۇرۇشلىرىغا قارشى نامايىش ۋە يىغىلىشلارنى تەشكىللەيدۇ.

[33] https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/gezi-parki-icin-24-saatte-2-milyon-tweet-425638 (2024.04.05)

[34] https://www.reuters.com/world/middle-east/fury-grows-iran-over-woman-who-died-after-hijab-arrest-social-media-2022-09-18/ (2024.04.08)

3.4.5 رۇسىيە - ئۇكرائىنا كىرىزىسى

2022 - يىلى، رۇسىيە ئۇكرائىناغا ھۇجۇم باشلىغان كۈنلەردە ئىجتىمائىي ئالاقە سۇپلىرى پائالىيەتچىلەرنىڭ تېز، ئۇنۇملۇك تەشكىللىنىشى ۋە ئالاقلىشىشىگە شارائىت ھازىرلاپ بەردى. بۇ سۇيىلارنىڭ ياردىمىدە، كىشىلەر نامايىشقا مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلارنى ئىگىلەش، پىلان تۈزۈش ۋە باشقا پائالىيەتچىلەر بىلەن ماس قەدەمدە ھەرىكەت قىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشتى. ئىجتىمائىي ئالاقە سۇپلىرى كىشىلەرنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىتىش ۋە ئىنكاسلىرىنى ئىپادىلەش قورالى سۈپىتىدە ئىشلىتىلدى. بۇ سۇيىلار ئۇرۇشقا قارشى ئۇچۇر، شوئار ۋە لوزۇنكا قاتارلىق قارشىلىق ئېلېمېنتلىرىنى ئورتاقلىشىدىغان سەھنىگە ئايلاندى، تەشۋىقات ۋە قارشى تۇرۇش سەھنىسى بولدى. ئىجتىمائىي تاراتقۇلار ھەم رۇسىيە ھەم ئۇكرائىنا تەرىپىدىن ئۇرۇش تەشۋىقاتى ۋە قارشى تەشۋىقات مەقسىتىدە ئىشلىتىلدى. ھەر ئىككى تەرەپ ئۆزلىرىنىڭ ئارگۇمېنت (كۆرسەتكەن مىساللىرى) ۋە كۆز قارىشىنى كۈچلەندۈرىدىغان مەزمۇنلارنى ئىشلىدى ۋە ئورتاقلاشتى.

قىسقىسى، ئىجتىمائىي تاراتقۇ سۇيىلىرى رۇسىيە بىلەن ئۇكرائىنا ئۇرۇشى جەريانىدا ئۇچۇرلارنىڭ ئايلىنىشىنى تېزلىتىپ، نامايىش ۋە قارشىلىق ھەرىكەتلىرىنى تەشكىللەشكە ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ، خەلقئارانىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش، تەشۋىقات ۋە قارشى تەشۋىقات قورالى سۈپىتىدە ئىشلىتىلدى.

3.4.6 ئىسرائىلىيە ۋە پەلەستىن (غەززە) توقۇنۇشى

X، Telegram (ئىلگىرىكى Facebook، Twitter) ۋە TikTok قاتارلىق ئىجتىمائىي ئالاقە سۇيىلىرى ئىسرائىلىيە - غەززە توقۇنۇشى مەزگىلىدە «ئۇچۇر ئۇرۇشى»دىكى مۇھىم جەڭ مەيدانىغا ئايلاندى. خاماس ۋە پەلەستىن قوراللىق گۇرۇپپىلىرى 2023 - يىلى 7 - ئۆكتەبىردىكى دەسلەپكى ھۇجۇمدىن كېيىن Telegram دىن پايدىلىنىپ تەشۋىقات پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇردى. Telegram ئۇلارنىڭ بايانلىرىنى تارقىتىشقا شارائىت ھازىرلاپ بەردى.

X ۋە TikTok غا ئوخشاش سۇيىلاردا، پەلەستىننى قوللايدىغان مەزمۇن ۋە خەتكۈچلىك يوللانمىلار ئىسرائىلىيەنى قوللايدىغانلاردىن كۆپ ئېشىپ كەتتى ۋە ئىسرائىلىيە «ئۇچۇر ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولدى» دېگەن قاراشنى پەيدا قىلدى. [35]

ئىجتىمائىي تاراتقۇ شىركەتلىرىنىڭ سۇپا لايىھەسى ۋە مەزمۇن باشقۇرۇش قارارى توقۇنۇشنىڭ تۇردا قانداق تونۇلۇشىنى شەكىللەندۈرۈشتە ئاساسلىق رول ئويناندى. سۇيىلاردىكى ئوخشىماسلىق رېئاللىقنىڭ بۇرمىلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئىجتىمائىي تاراتقۇلارنىڭ ھېسسىي، ئىلھامبەخش مەزمۇنلارنى گەۋدىلەندۈرۈش خاھىشى توقۇنۇشنىڭ بىر تەرەپلىمە بايان قىلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. [36]

[35] https://abcnews.go.com/International/social-media-information-war-israel-hamas-conflict/story?id=104845039 (2024.04.08)

[36] https://www.atlanticcouncil.org/content-series/the-big-story/distortion-by-design-how-social-media-platforms-shaped-our-initial-understanding-of-the-israel-hamas-conflict/ (2024.04.08)

توقۇنۇش جەريانىدىكى مەزمۇن باشقۇرۇش سىياسىتى

X (ئىلگىرىكى Twitter)، Meta (Facebook / Instagram) ، Telegram ۋە TikTok قاتارلىق ئىجتىمائىي ئالاقە سۇپىلىرى ئىسرائىلىيە - غەززە توقۇنۇشىغا مۇناسىۋەتلىك يوللانما كەلكۈننى ئۇنۇملۇك كونترول قىلىش ئۈچۈن كۈرەش قىلدى.

مېتا (Meta) سۇپىسىدىكى پەلەستىننى قوللايدىغان مەزمۇنلارنى سىستېمىلىق تەكشۈرۈش ۋە باستۇرۇش ئارقىلىق پەلەستىننىك ئاۋازىنى جىمقتۇردى دەپ ئەيىبلەندى. بىر مۇستەقىل تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە، مېتانىڭ مەزمۇن باشقۇرۇش سىياسىتىنىڭ «پەلەستىنلىكلەرنىڭ كىشىلىك ھوقۇقىغا سەلبىي تەسىر كۆرسەتكەنلىكى» ئوتتۇرىغا قويۇلدى. [37]

X مۇ مەزمۇنلارنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشتا قېينچىلىققا دۇچ كەلدى: «سۇپا توقۇنۇشقا مۇناسىۋەتلىك نەپرەت تىلى ۋە خاتا ئۇچۇرلارنى ئۆچۈرەلمىدى» دەپ ئەيىبلەندى ۋە ئاساسلىق ئېلان بەرگۈچىلەرنىڭ سۇپىدىن ئايرىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. Telegram خاماس ۋە باشقا پەلەستىن قوراللىق گۇرۇپپىلىرىنىڭ توقۇنۇشنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە تەشۋىقات، گرافىكىلىق سىنلارنى تېز سۈرئەتتە تارقىتىشىغا، ئابونت سانىنى ئاشۇرۇشىغا يول قويدى. [38]

ھۆكۈمەت ۋە كىشىلىك ھوقۇق تەشەببۇسچىلىرىنىڭ پوزىتسىيەسى

ئىسرائىلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ تور تارمىقى (cyber unit) ئىجتىمائىي ئالاقە سۇپىلىرىدىن مەزمۇننى ئۆچۈرۈشنى تەلەپ قىلدى. www.atlanticcouncil.org تورىنىڭ خەۋىرىدە قەيت قىلىنىشىچە، بۇ تەلەپلەرنىڭ 95% ى Meta سۇپىلىرىدا مۇۋاپىقلىتىلىك ئورۇندالدى.[39] بۇنىڭغا سېلىشتۇرغاندا، پەلەستىنلىكلەرنىڭ ئاممىۋى دوكلات بېرىش ياكى مەزمۇنلارنى ئىجتىمائىي ئالاقە توردىن چىقىرىۋېتىش مېخانىزمى يوق. شۇڭا بۇ سۇپىلارنىڭ توقۇنۇشنى قانداق كونترول قىلىشدا تەڭپۇڭسىزلىق مەۋجۇت دېيىشكە بولىدۇ.

رەقەملىك ھوقۇق ۋە كىشىلىك ھوقۇق تەشەببۇسچىلىرى بۇ سۇپىلارنى ئەركىن پىكىر ۋە كىشىلىك ھوقۇقنى قوغدىمىدى دەپ ئەيىبلىدى ھەمدە مەزمۇننى تەڭشەش جەھەتتە تېخىمۇ ئوچۇق بولۇشقا چاقىردى.[40]

ئىجتىمائىي تاراتقۇ سۇپىلىرىنىڭ ئىسرائىلىيە - غەززە توقۇنۇشىغا مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلارنى تىزگىنلىشىنىڭ ئاقىۋىتى قانداق بولدى؟

بۇ سۇپىلاردا مەزمۇننى تىزگىنلەش قارارى ۋە ئالگورىزم سىياسەتلىرى توقۇنۇشقا مۇناسىۋەتلىك بۇرمىلانغان، بىر تەرەپلىمە خەۋەرلەرنىڭ يامرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

[37] https://www.hrw.org/report/2023/12/21/metas-broken-promises/systemic-censorship-palestine-content-instagram-and (2024.04.08)

[38] https://www.theguardian.com/technology/2023/nov/21/techscape-israel-gaza-war-social-media-content-censorship (2024.04.08)

[39] https://www.atlanticcouncil.org/content-series/the-big-story/distortion-by-design-how-social-media-platforms-shaped-our-initial-understanding-of-the-israel-hamas-conflict/ (2024.04.08)

[40] https://www.hrw.org/report/2023/12/21/metas-broken-promises/systemic-censorship-palestine-content-instagram-and (2024.04.11)

ئىجتىمائىي تاراتقۇلاردا دەللىلەنمىگەن يالغان ئۇچۇرلار كىشىلەرنىڭ يۈز بېرىۋاتقان ۋەقەلەرگە ئائىت پاكىتلارنى ئۇقۇشنى قىينلاشتۇرۇۋەتتى. غەززەدە نەق مەيداندىكى ژۇرنالىستلارنىڭ كەمچىل بولۇشى ئىجتىمائىي تاراتقۇلارنىڭ يازمىلىرى ۋە ئىختىيارىي ژۇرنالىستلىقنى مۇھىم، ئەمما ئىشەنچسىز ئۇچۇر مەنبەسىگە ئايلاندۇرۇپ، مەزمۇننى دەللىلەشنى تېخىمۇ مۇرەككەپلەشتۇرۇۋەتتى. بۇ سۇپىلارنىڭ توقۇنۇش جەريانىدىكى مەزمۇننى تەكشەش سىياستى نارازىلىق پەيدا قىلدى. ئېلان بەرگۈچىلەرنىڭ ئىشەنچسى تۆۋەنلىدى. رەقەملىك سۇپىلارنىڭ مەسىلىگە نىسبەتەن بىر تەرەپلىمە پوزىتسىيە تۇتۇشى ۋە بەزى ئۇچۇرلارنى ئۆچۈرۈۋېتىشى كىشىلەرنىڭ بۇ شىركەتلەرگە بولغان ئىشەنچسىنى تۆۋەنلىتىۋەتتى. [41]

ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا، ئىسرائىلىيە - غەززە توقۇنۇشى ئىجتىمائىي تاراتقۇ سۇپىلىرىنىڭ كىرىزىس ۋە ئۇرۇش مەزگىلىدە ئۇچۇر بىر تەرەپ قىلىش جەريانىدىكى ئاساسلىق نۇقسانلىرىنى گەۋدىلەندۇرۇپ، رېئاللىقنىڭ بۇرمىلىنىشى، خاتا ئۇچۇرلارنىڭ تارقىلىشى ۋە بەزى ھېكايىلەرنىڭ جىمقىتۇرۇلۇشى قاتارلىق نائادىل مەسىلىلەرنىڭ بارلىقىنى ئاشكارا قىلدى. بۇ سۇپىلارنىڭ مەزمۇن تەكشەش قارارى ھۆكۈمەت بېسىمىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى ۋە جاۋابكارلىقنى ئۈستىگە ئالغۇچى بولمىدى.

3.5 ئۇيغۇر ئاكتىۋىستلارنىڭ رەقەملىك تەشەببۇسلىرى

رەقەملىك سۇپىلار چىقمىنىڭ ئاز بولۇشى، ھېساب ئېچىش شەرتى ۋە ئۆلچەملىرىنىڭ ئاممىباب بولۇشى، مەزمۇنغا قويۇلغان چەكلىمىنىڭ نىسبەتەن ئېلاستىكلىق بولۇشى، تېكىست، رەسىم ۋە سىنلىق مەزمۇنلارنىڭ تارقىلىش سۈرئىتىنىڭ تېز بولۇشى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئالتېرناتىپ مېدىيا رولىنى ئۆتەيدۇ. شۇڭلاشقا ئانا ئېقىم مېدىيادا كۆتۈلگەن سەزگۈرلۈك ۋە غەمخورلۇققا ئېرىشەلمىگەن دىياسپورادىكى ئۇيغۇرلار مۇراجىئەت قىلىدىغان ئەڭ ئىدىئال (كۆڭۈلدىكى) قانال رەقەملىك سۇپىلار، ئەلۋەتتە. ئەمما دىياسپورادىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ بىرەر تالدىن ئىجتىمائىي تاراتقۇ ھېسابى بار دەپ پەرەز قىلساقمۇ، ھەممىسىنى ئاكتىپ سىياسىي ياكى ئىجتىمائىي ئاكتىۋىست دېيەلمىگەنلىكىمىز ئۈچۈن رەقەملىك سۇپىلارنى رەقەملىك ئاكتىۋىزم ئۇقۇمىغا مۇۋاپىق رەۋىشتە ھەر دائىم ئاكتىپ ئىشلەتتى، دېيەلمەيمىز. شۇنداقتىمۇ بىر قىسىم تورداشلار بۇ سۇپىلارنى رەقەملىك ئاكتىۋىزم ۋاستىسىگە ئايلاندۇرۇپ مۇئەييەن تەسىر قوزغىدى.

#MeTooUyghur ھەرىكىتى: 2019 - يىلى، ناخشىچى ئابدۇرېھىم ھېيتىنىڭ خىتاي تۇرمىسىدە ئۆلتۈرۈلگەنلىكىگە دائىر خەۋەر تارقالغاندىن كېيىن، تۈركىيە باشلىق بىر قىسىم دۆلەت ۋە خەلقئارالىق تەشكىلاتلارنىڭ دىققىتى بۇ ۋەقەگە مەركەزلەشتى. تۈركىيە ھۆكۈمىتى خىتاينى ئەيىبلەپ بايانات ئېلان قىلدى. ئاردىدىن بىرقانچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن خىتاي دائىرىلىرى ئۆزىنىڭ يەر شارى تېلېۋىزىيە تورىدا ئابدۇرېھىم ھېيتىنىڭ قىسقا سىنلىق نۇتۇقىنى ئورتاقلىشىپ، ئابدۇرېھىم ھېيتىنىڭ ھايات ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى. بۇنىڭغا قارشىلىق دىياسپورادىكى ئۇيغۇرلار «مېنىڭمۇ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىمنى كۆرسەت، مېنىڭ ئۇرۇق

[41] https://www.theguardian.com/technology/2023/nov/21/techscape-israel-gaza-war-social-media-content-censorship (2024.04.11)

- تۇغقانلىرىمىز ھاياتمۇ؟» دېگەن مەنىنى چۆرىدىگەن ئاساستا خىتاي ھۆكۈمىتىگە خىتاب قىلىپ، قولىدا ئالاقە قىلالمايۋاتقان ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ رەسىمىنى تۇتۇپ سۈرەتكە چۈشۈپ رەقەملىك ئالاقە سۇپىلىرىدا يوللاشقا باشلىدى.

بۇ پەيتتە فىنلاندىيەدە تۇرۇشلۇق ئاكتىۋىست خالمۇرات تۇنتىبردا #MeTooUyghur دېگەن خەتكۈچ بىلەن ھەمبەھرلىگەن ئۇچۇرىدا خىتاي دائىرىلىرىگە: «خىتاي دائىرىلىرى ئابدۇرېھىم ھېيتنىڭ ھاياتلىقىغا ئائىت سىنلىق ئىسپاتلارنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ھازىر سوراۋاتىمىز: ‹مىليونلىغان ئۇيغۇرلار نەدە؟›» دەپ خىتاب قىلىدى ۋە خىتاي دائىرىلىرىدىن ئابدۇرېھىم ھېيتنىڭ سىنلىق كۆرۈنۈشىنى يوللىغانغا ئوخشاش باشقا مەھبۇسلارنىڭمۇ سالامەتلىك ئەھۋالىنى ئىسپاتلايدىغان سىن تارقىتىشقا چاقىرىلىدى.[42] #MeTooUyghur مەزكۇر پائالىيىتىنى سەپەرۋەرلىك سەۋىيەسىگە كۆتۈردى. شۇنىڭ بىلەن تۇنتىبردا #MeTooUyghur خەتكۈچى بىلەن يۈزلىگەن يوللانمىلار ھەمبەھرلەندى. بۇنىڭ بىلەن پائالىيەت خەلقئارالاشتى ۋە نۇرغۇن نوپۇزلۇق تاراتقۇلار خالمۇراتنى ۋە باشقا ئۇيغۇرلارنى زىيارەت قىلىپ خەۋەر ۋە ھۆججەتلىك فىلىملارنى ئىشلىدى. #MeTooUyghur پائالىيىتى ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى كەڭ كۆلەملىك تۇتقۇن ۋە غايىب بولغان تۇغقانلىرىنىڭ ئەھۋالىنى يورۇتۇش ۋە خىتاي ھۆكۈمىتىدىن جاۋابكارلىقنى سۈرۈشتۈرۈش ئۇچۇن قىلغان رەقەملىك ئاكتىۋىزم تەشەببۇسلىرىدىن بىرىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. بۇ پائالىيەت ئىجتىمائىي تاراتقۇلاردىن پايدىلىنىپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئاۋازى ۋە كەچۈرمىشلىرىنى دۇنيا مىقياسىدا تونۇتۇشنى مەقسەت قىلغان.

#HearUyghurs ھەرىكىتى: 2022 - يىلى 4 - ئاينىڭ 17 - كۈنى، ئۇيغۇر ئاكتىۋىست ئارسلان ھىدايەت #HearUyghurs خەتكۈچى بىلەن يېڭى ئىجتىمائىي تاراتقۇ پائالىيىتىنى باشلىدى. پائالىيەتتە پۈتۈن ئۇيغۇر دىياسپوراسى ئۇچرىغان جاراھەت گەۋدىلەندۈرۈلدى. خەلقئارا جەمئىيەت شەرقىي تۈركىستاندىكى قىرغىنچىلىقىنى ئاخىرلاشتۇرۇش ئۇچۇن ھەرىكەت قىلالمىدى. دىياسپورادىكى ئۇيغۇرلار ئۇچرىغان ناھەقچىلىكلەرنى مۇناسىۋەتلىك ئەربابلارغا يەتكۈزەلمىدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ خەتكۈچلىك ھەرىكەتتە ئۇيغۇرلار ئېغىزى ئېتىلگەن ھالەتنى قىسقا سىنلىق كۆرۈنۈشلەرنى يولىلاپ، «#HearUyghurs» (ئۇيغۇرلارنى ئاڭلاڭ) دېدى. قىسقا ۋاقىت ئىچىدە باشقىلارنىڭ دىققىتىنى قوزغىغان بۇ ھەرىكەتكە ئالاقىدار كۆرۈنۈشلەر نەچچە ئون مىڭ قېتىم كۆرۈلدى. [43]

بۇنىڭدىن سىرت، ئۇيغۇر ئاكتىۋىستلار تورداشلارنىڭ دىققەت ئېتىبارىنى قوزغاش ئۇچۇن بىر قىسىم خەتكۈچ پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بارىدى ۋە بېرىۋاتىدۇ. ئۇلاردىن بىر قىسىملىرى تۆۋەندىكىچە:

#ShowThemAll ھەرىكىتى (2020 - يىلى 1 - ئاي)

#VirusThreatInCamps ھەرىكىتى (2020 - يىلى 1 - ئاي)

#StillNoInfo ھەرىكىتى (2019 - يىلى 12 - ئاي)

#ChinaShowThemAll ھەرىكىتى (نويابر 2019)

#GoogleUyghurs ھەرىكىتى ھەرىكىتى (2019 - يىلى ئۆكتەبىر)

[42] https://www.dw.com/tr/uygurlar-%C3%A7ine-kar%C5%9F%C4%B1-sosyal-medya-kampanyas%C4%B1-ba%C5%9Flatt%C4%B1/a-47496753 (2024.04.02)

[43] https://uhrp.org/report/uhrp-explainer-uyghur-activists-ask-world-hearuyghurs/ (2024.04.01)

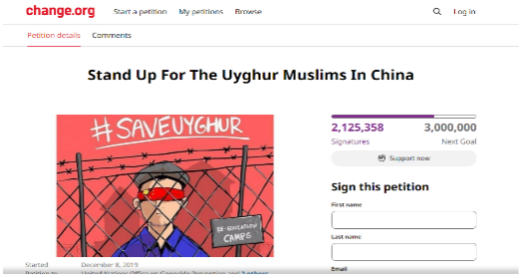
#MeTooUyghur هەرىكىتى (2019 - يىلى 2 - ئاي)

#StandWithUyghur هەرىكىتى (2019 - يىلى 2 - ئاي)

يۇقىرىقىدەك خەتكۈچ پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇۋاتقان ئىجتىمائىي تاراتقۇ سۇپىلىرىدىن: «Talk to East Turkestan» سەھىپىسىنى (ئىنگلىزچە)، «turkistantoday@» سۇپىسىنى (ئەرەبچە)، «Doğu Türkistan» سۇپىسىنى (تۈركچە) ئاكتىۋىزم هەرىكەتلىرى ئۈچۈن مىسال كۆرسىتىش مۇمكىن.

بۇنىڭدىن سىرت يەنە، ئۇيغۇر ئاكتىۋىستلار ياكى ئۇيغۇر مەسىلىسىگە كۆڭۈل بۆلىدىغان كىشىلىك هوقۇق پائالىيەتچىلىرى رەقەملىك مۇراجىئەتنامىلەرنى رەقەملىك ئاكتىۋىزمنىڭ بىر خىل شەكلى سۈپىتىدە ئىشلىتىپ، دۇنيا مىقياسىدا ئۇيغۇر مەسىلىسىگە بولغان تونۇشنى ئۆستۈرۈۋاتىدۇ. تۆۋەندە ئۇنىڭ بىرقانچە مىسالىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

Change.org دىكى: «خىتايدىكى ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرى ئۈچۈن ئورنىڭىزدىن تۇرۇڭ» ماۋزۇلۇق مۇراجىئەتنامە دۇنيانىڭ هەرقايسى جايلىرىدىكى كىشىلەرنىڭ 2 مىليون 125 مىڭدىن ئارتۇق ئىمزاسىغا ئېرىشكەن. مۇراجىئەتنامىدە بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى، خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى ۋە دۇنيا رەھبەرلىرىنى خىتاي هۆكۈمىتىنىڭ ئۇيغۇرلارنى زىيانكەشلىك ۋە كەڭ كۆلەمدە تۇتۇپ تۇرۇشىغا قارشى هەرىكەت قوللىنىشقا چاقىرغان.[44]

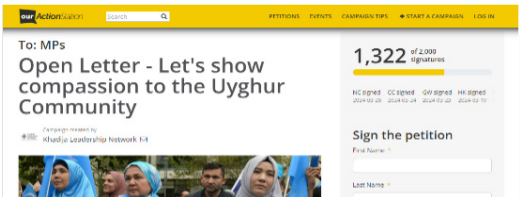
ئەنگلىيە پارلامېنتىنىڭ تور بېتىدە يەنە بىر مۇراجىئەتنامە ئېلان قىلىنىپ، خىتايغا ئۇيغۇرلارغا قىلغان مۇئامىلىسى ئۈچۈن جازا يۈرگۈزۈلۈشى تەلەپ قىلىنغان. بۇ مۇراجىئەتنامە 146 مىڭدىن ئارتۇق ئىمزا يىغقان. [45]

يېڭى زېلاندىيەدە ئۇيغۇر پائالىيەتچىلىرى ۋە كىشىلىك هوقۇق گۇرۇپپىلىرى ئوچۇق خەت پائالىيىتى باشلاپ، هۆكۈمەتنى ئۇيغۇر مۇساپىرلىرىنى دۆلەتنىڭ مۇساپىرلار پىلانىنىڭ بىر قىسمى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىشقا چاقىرغان. بۇ مۇراجىئەتنامىدە 1000 دىن ئارتۇق ئىمزا توپلانغان. [46]

[44] https://www.change.org/p/stand-up-for-the-uyghur-muslims-in-china-antonioguterres-amnesty-un (2024.04.01)

[45] https://petition.parliament.uk/petitions?page=1&q=china&state=all (2024.04.01)

[46] https://our.actionstation.org.nz/petitions/open-letter-let-s-show-compassion-to-the-uyghur-community (2024.04.05)

بۇ مۇراجىئەتنامىلەر ئۇيغۇر پائالىيەتچىلىرىنىڭ دۇنيا جامائەتچىلىكى ۋە تەدبىر بەلگىلىگۈچىلەرنى ئۇيغۇرلارغا قارىتىلغان كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ھەرىكەتكە ئۆتۈشكە قىلغان رەقەملىك خىتابلىرى ھېسابلىنىدۇ. خۇلاسىلەپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇر ئاكتىۋىستلار رەقەملىك مۇراجىئەتنامىلەرنى تونۇشنى ئۆستۈرۈش، خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇيغۇرلارنى باستۇرۇشقا قارشى خەلقئارا جەمئىيەت ۋە دۆلەتلەرنى كونكرېت ھەرىكەتلەرنى قىلىشقا تەشەببۇس قىلىش ئۈچۈن ئۇنۇملۇك قورال سۈپىتىدە ئىشلىتىشكە تىرىشۋاتىدۇ.

3.6 ئۇيغۇر رەقەملىك ئاكتىۋىزمىدا رەقەملىك سۈپىلاردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش

رەقەملىك ئالاقە سۈپىلىرى كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكىگە قارشى نارازىلىق ۋە ھەقلىق تەلەپلەرنى بايان قىلىدىغان مەيدان بولۇپ، رەقەملىك ئاكتىۋىزم كۈنلۈكى ئاستىدا ئۇيغۇر ئاكتىۋىستلار ئۇيغۇر مەسىلىسىنى تېخمۇ كۆپ كىشىلەرگە تونۇتۇپ، خەلقئارا جامائەت پىكرىنى قوزغىتالايدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن مۇراجىئەت قىلسا ئۇنۇمى ياخشىراق بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارىغان بىر قانچە تۈر ھەققىدە توختىلىمىز.

قەرەللىك ھالدا ئىجتىمائىي ئالاقە كامپانىيەلىرىنى تەشكىللەش: X، Facebook، Instagram قاتارلىق ئىجتىمائىي ئالاقە سۈپىلىرىدا خەتكۈچ (hashtag) ئارقىلىق خەلقئارا جامائەتنىڭ ئۇيغۇر قىرغىنچىلىقى ۋە كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكىگە بولغان تونۇشىنى ئۆستۈرگىلى بولىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەركىنلىك ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۈرۈش ۋە ئۇيغۇرلار ئۈچراۋاتقان كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكىگە دىققەت تارتىش ئۈچۈن: # ئۇيغۇرلارغا ئەركىنلىك؛ ئۇيغۇرلار ئۈچرىغان ھەقسىزلىكلەرنى پاش قىلىش ئۈچۈن # ئۇيغۇرلارغا ئادالەت؛ خانۇەيران قىلىنۋاتقان ئۇيغۇر كۇلتۇرىنى كۆنتەرتىپكە كەلتۈرۈش ئۈچۈن: # ئۇيغۇر كۇلتۇرى؛ ئۇيغۇرلار دۇچ كەلگەن قىينىچىلىقنى قوللاش مەقسىتىدە خىتايدىكى كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكىگە چېتىشلىق دەپ قارالغان ماركىلارنى بايقۇت قىلىش ئۈچۈن: # خىتاي يانتاياقلىرىنى بايقۇت قىلىڭ؛ ئۇيغۇر بالىلىرىنىڭ ھوقۇقىنى قوغداش ۋە ئۇلار يولۇققان ناھەقچىلىكلەرگە دىققەت تارتىش ئۈچۈن: # ئۇيغۇر بالىلىرى؛ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتىنى تەشۋىق قىلىش ۋە قوغداش ئۈچۈن: # ئۇيغۇر سەنئىتى؛ جازا لاگېرلىرىنى تاقاشقا چاقىرىق قىلىش ئۈچۈن: # لاگېرلار تاقالسۇن... دېگەندەك خەتكۈچ پائالىيەتلىرىنى قەرەللىك يېڭىلاپ تەشكىللەشكە بولىدۇ.

ئەمما، تور ئاممىسىنىڭ دىققىتىنى تارتىش ئۈچۈن كامپانىيەلەر چوقۇم يېڭى بولۇشى، كونكرېت بىر نىشان بېكىتىلگەن بولۇشى لازىم. كامپانىيەنى تەشكىللىگۈچى باشلاشتىن بۇرۇن كامپانىيەنىڭ مەقسىتى، ۋاقتى، قايسى رەقەملىك مېدىيادا بولىدىغانلىقى، خەتكۈچ

تېكىستى قاتارلىقلارنى ئالدىنئالا تەييارلاپ ئىمكانقەدەر جىق كىشىنى خەۋەردار قىلسا، پائالىيەتنىڭ ئۇنۇمى تېخىمۇ يۇقىرى بولۇشى مۇمكىن. مۇڭاپىق دەپ قارالسا تور چولپانلىرى ياكى ئەگەشكۈچىسى بىر قەدەر كۆپ شەخسلەرگە ئايرىم خەت يېزىپ ياكى ھېسابنى نوقۇپ تۇرۇپ قوللاشنى تەلەپ قىلىشقا بولىدۇ.

مۇكاپاتلىق رەسىم سىزىش، كارىكاتۇرا لايىھەلەش، قىسقا فىلىم ئىشلەش مۇسابىقىلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش: ئىلگىرى ھېچ كۆرۈشۈپ باقمىغان، تونۇشمايدىغان كىشىلەرگىمۇ ئېلان ۋە چاقىرىقلارنى ئىنتېرنېتتا قىسقا ۋاقىتتا يەتكۈزگىلى بولىدۇ. ئىنتېرنېتنىڭ بۇ ئەۋزەللىكى سايىسىدە مۇكاپاتلىق مۇسابىقە ئۇچۇرى تېز تاقىلىدۇ ۋە نۇرغۇن مۇناسۋەتسىز كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى تارتالايدۇ. مۇكاپاتلىق مۇسابىقىلەرنىڭ مۇكاپات بۇيۇمى كىشىلەرنى تالانتىنى غىدىقلاپ، تېمىغا سۆرەپ كىرىشى مۇمكىن. ئەگەر مۇكاپات سوممىسى يۇقىرى بولسا ياكى مۇكاپات بۇيۇمى قىممەت باھالىق بولسا، تېخىمۇ كۆپ ماھىرلار چاقىرىققا ئاۋاز قوشۇشى ۋە مۇسابىقىنىڭ نەتىجىسى تېخىمۇ ئۇتۇقلۇق بولۇشى مۇمكىن. مۇسابىقە ئورۇنلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، مۇكاپاتقا ئېرىشكەن ياكى ئېرىشەلمىگەن بارلىق فىلىملار رەقەملىك ئاكتىپلىزم ئۇچۇن رەقەملىك سۇپىلاردا بىرەر مەزمۇن سۇپىتىدە خىزمەت قىلىۋېرىدۇ. مەسىلەن، «ئۇيغۇر كىشىلىك ھوقۇقى»، «ئۇيغۇر بالىلار ھوقۇقى»، «ئۇيغۇر ئايالىلار ھوقۇقى»، «لاگېردا بىر كۈن»، «شەرقىي تۈركىستاندا بىر كۈن»، «رامىزان ئېيىدا ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلار»، «بىر ئۇيغۇر مۇسۇلمانىنىڭ تۇنۇقۇن قىلىنىش سەۋەبى» ... دېگەندەك تېمىلاردا رەقەملىك قىسقا فىلىم مۇسابىقىلىرىنى تەشكىللەشنىڭ ئاممىۋى قارالمىلىق جەلپ قىلىشتا رولى ئۇنۇملۇك بولۇشى مۇمكىن. مۇسابىقىنىڭ تېمىسى، نىشانى، ئەسەر فورماتى، باھالاش باسقۇچى، ئېلان قىلىدىغان ئورۇن، رەقەملىك ۋاستە، ماھىرلارغا قويۇلغان تەلەپ، مۇكاپات سوممىسى بۇيۇمى قاتارلىقلارنى مۇسابىقە تەشكىللىگۈچى شارائىتقا قارىتا بېكىتسە بولىدۇ.

رەقەملىك ئىمزا يىغىش پائالىيەتلىرىنى تەشكىللەش: ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھوقۇقى ۋە ئەركىنلىكىنى قوللاشنى تەلەپ قىلىپ، Change.org قاتارلىق سۇپىلاردا مۇراجىئەتنامىلەرنى چىقىرىپ ئىمزا توپلاشقا بولىدۇ. بۇ ئەرزىيەتلەر ئارقىلىق خەلقئارا جامائەت پىكرىنى قوزغاپ، ھۆكۈمەت ياكى قۇرۇلۇشلارغا بېسىم قىلىشقا بولىدۇ. مەلۇم بىر ھۆكۈمەت ياكى مەلۇم بىر تىجارى ئاپپاراتنىڭ كىشىلىك ھوقۇقىغا زىت پوزىتسىيە ۋە سىياسەتلىرىنى بايقۇت قىلىش ئۇچۇن رەقەملىك ئىمزا كامپانيالىرىدىن پايدىلىنىشقا بولىدۇ. نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن ئىمزا كامپانيەلىرى مېدىيا ئاپپاراتلىرىنىڭ دىققىتىنى قوزغىيالايدۇ ۋە ئۇيغۇر مەسىلىسى ھەققىدە تېخىمۇ كۆپ خەۋەر ئىشلىشگە تۈرتكە بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، «ئۇيغۇر ئىرقىي قىرغىنچىلىقى»غا بولغان تونۇشنى تېخىمۇ ئاشۇرغىلى بولىدۇ. رەقەملىك ئىمزا پائالىيەتلىرى ئۇيغۇر جامائىتىنى بىر نۇقتىدا ئۇيۇشتۇرۇپ، كوللېكتىپ ئاۋاز چىقىرىشىغا يارىدەم بېرەلەيدۇ. بۇ ئارقىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز دەۋاسىنى قوغداش ئىقتىدارى ۋە ئۇنۇمىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ.

بۇ نۇقتىدا، ئۇيغۇر مەسلىسى مۇرەككەپ بىر سىياسىي مەسىلە بولغاچقا، بۇنى بىر ئىمزا ئارقىلىقلا «ئۇزۇل - كېسىل ھەل قىلىمەن» دېيىش رېئاللىققا ئۇيغۇن ئەمەس. شۇڭلاشقا، ئىمزا پائالىيەتلىرىدە پائالىيەتنى تەشكىللىگۈچى ئورگان ياكى شەخس مەلۇم بىر ئىجتىمائىي ياكى سىياسىي مەسىلىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇپ، ھەل قىلىنىشنى تەلەپ قىلسا ئۇنۇمى ياخشىراق بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، ئەگەر مەسىلە شەرقىي تۈركىستانىنىڭ بېسىۋېلىنغان زېمىن

ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلدۇرۇش مەقسىتىدە ئىمزا توپلاش بولسا، مۇراجىئەتنامە شۇنىڭغا ماس ئىبارە ۋە ئۇسۇلۇبتا يېزىلىشى كېرەك. ئۇنىڭغا شەخسىي تەلەپ ياكى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ھەل بولدىغان كىشىلىك ھوقۇق مەسىلىسىنى قىستۇرۇش دېگەندەك مۇۋاپىق بولمايدۇ. ناۋادا مەسىلە، خىتايلارنىڭ «ئىرقىي قىرغىنچىلىق جىنايىتى»نى دۆلەتلەرگە ئېتىراپ قىلدۇرۇش بولسا، مۇراجىئەتنامە يېزىشتا مۇناسىۋەتلىك ئىسپات ۋە كونتېكستكە ئەھمىيەت بېرىلسە ياخشى. ئەگەر مەسىلە، مەلۇم بىر شەخس ئۆزى ياكى ئۇرۇق - تۇغقانلىرى دۇچ كەلگەن ناھەقچىلىككە مۇناسىۋەتلىك بولسا، مۇراجىئەتنامىنى شۇنىڭغا ماس كونكرېت ئۇچۇرلار ۋە قوللاشقا ئېرىشسە قولغا كېلىدىغان تەخمىنىي نەتىجىلەرنى گەۋدىلەندۈرۈپ يازغان ئەۋزەلدۇر. شۇنىڭغا ئوخشاش، مەلۇم بىر شىركەتنىڭ كىشىلىك ھوقۇقنى نەزەردىن ساقىت قىلىشى ياكى كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكىگە شېرىك بولۇشنى پاش قىلىش ۋە بايقۇت قىلىش ئۇچۇن تەشكىللىگەن پائالىيەتلەر ئۇچۇنمۇ يۇقىرىقى تەۋسىيەلەر كۇچكە ئىگە. ئۇنىڭدىن سىرت، كامپانىيەلەرنى تارقىتىدىغان قانالالارغىمۇ ئەھمىيەت بېرىش لازىم. تارقىتىدىغان سۇپا، نىشان، ئاممىنىڭ يېشى، مەدەنىيەت سەۋىيەسى ۋە جۇغراپىيەلىك ئورنى قاتارلىقلارنىمۇ ئويلىشىشقا ئەرزىيدۇ. ئەگەر تەشكىللىگەن پائالىيەت ئۇنۇقلۇق بولۇپ كۆزلەنگەن نەتىجە قولغا كەلسە، قوللىغۇچىلارنىڭ ھەممىسىگە ئوچۇق تەشەككۇر ئېيتىش، «رولى ئالاھىدە كۆرۈنەرلىك بولدى» دەپ قارالغان كىشىلەرنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ تۇرۇپ، مىننەتدارلىق بىلدۇرۇش كېيىنكى قېتىملىق پائالىيەتلەر ئۇچۇن پايدىلىق بولۇشى مۇمكىن.

كۆرۈنۈشلۈك مەزمۇنلاردىن پايدىلىنىش: سۈرەت ۋە سىنلار ئارقىلىق خىتايلارنىڭ كىشىلىك ھوقۇققا دەخلى - تەرۇز قىلىش قىلمىشلىرىنى ئىسپاتلاش ۋە قەيت قىلىپ مېڭىشقا بولىدۇ. ئۇيغۇر خەلقى ئۇچرىغان زۇلۇم ۋە ئىرقىي قىرغىنچىلىقنى تەسۋىرلەيدىغان سىنلارنى YouTube\ Instagram, X ياكى TikTok قاتارلىق سىن ھەمبەھرلەش سۇپلىرىدا ئېلان قىلىشقا بولىدۇ. يوقاپ كەتكەن ياكى تۇنقۇن قىلىنغان ئۇيغۇرلارنىڭ سۈرىتىنى ھەمبەھرلەش ياكى سۈرەتنى كىرىشتۇرۇپ سىنلاشتۇرۇپ تارقىتىشقا بولىدۇ. #MeTooUyghur بۇنىڭ ئەڭ ياخشى مىساللىرىدىن بىرى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى تۇرمۇش ئۇسۇلى، سەنئەت مۇزىكىسى ۋە بىناكارلىق سەنئىتى قاتارلىق ئېلىمىنتلار ئارقىلىق ئۇيغۇرلار ئىگە بولغان مەنىۋى مىراسلارنى تەشۋىق قىلىشقا ۋە بۇ غەيرىي ماددىي بايلىقلار ئۇچراۋاتقان خىرىسلارنى تونۇشتۇرۇشقا بولىدۇ. ساقچى تاراقلىرىنىڭ ئۇيغۇرلارغا قارىتىلغان زوراۋانلىق ۋە كەمسىتىش قىلمىشلىرىنىڭ سۈرەتلىرىنى تارقىتىش ئارقىلىق خىتاينىڭ قىلمىشلىرىنى پاش قىلىشقا بولىدۇ. خەلقئارا جەمئىيەتنىڭ ئۇيغۇرلارنى قوللىغانلىقىنى ئەكس ئەتتۇرىدىغان نامايىش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش كۆرۈنۈشلۈك مەزمۇنلارنى ئورتاقلىشىشقا بولىدۇ. قىسقىسى، كۆرۈنۈشلۈك مەزمۇنلار ئۇيغۇر قىرغىنچىلىقىنى ئىسپاتلاش، ئاۋامنىڭ ئۇيغۇر مەسىلىسىگە بولغان تونۇشىنى ئاشۇرۇش، ئۇيغۇر مەدەنىيەت - كۇلتۇرەل ئامىللىرىنى تونۇشتۇرۇش ۋە خەلقئارانىڭ قوللىغانلىقىنى كۆرسىتىش قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۇستىگە ئالالايدۇ.

سىنلىق ئۇچۇرلارنى ئامال بار زەن قويۇپ، ئەستايىدىل تەييارلاش لازىم. قىسقا، باشلىنىشىدىلا كۆرۈرمەننى جەلپ قىلىدىغان، دىققىتىنى ئېكرانىدا تۇتۇپ تۇرىدىغان رەۋىشتە لايىھەلەش كېرەك. مەسىلەن، پەرقلىق ئاۋاز، گرافىك ۋە رەڭلەر ئارقىلىق كۆرۈرمەننى سىن

تۈگىگىچە ئېكرانـدا تۇتـۇپ تۇرغىلـى بولۇشـى مۇمكـىن. ئۇنىڭدىـن سـىرت، سـىن يوللىنىدىغـان سـۇپىلارنىڭ مەزمـۇن سىياسـىتى ۋە ئۇزۇنلـۇق بەلگىلىملىرىگـە مۇۋاپىـق بولۇشـى زۆرۈر. سـىنلىق ئۇچۇرلارنـى ئىشـلىگەندە كۆرۈرمەننى بـىر تـالاي ئۇچـۇر بىلـەن زېرىكتۈرمەسـلىك كېرەك! بـىر قىسـقا سـىندا مەلـۇم بـىر ناھەقچىلىكنـى ئوتتۇرىغـا قويـۇش يېتەرلـىك. ئۇيغـۇر مەسىلىسـىنى كۆنتەرتىپكـە كەلتـۈرۈش ئۈچـۈن سىنلاشتۇرۇشقا تېگىشلىك نۇرغـۇن خـام ماتېرىيالـلار بـار. مەسـىلەن، ئادرېئـان زېنـز ئېـلان قىلغـان «شـىنجاڭ سـاقچى ھۆججەتلىرى»دىكـى لاگېـر مەھبۇسـلىرىنىڭ ئىسـمى، يېشـى، تۇتۇلـۇش سـەۋەبى ۋە تۇتـۇپ تۇرۇلۇۋاتقـان ئورنىنـى قىسـقا سىنلاشـتۇرۇپ، سـۈنئىي ئەقـل تېخنىكىسـىدىن پايدىلىنىـپ ھـەر خىـل تىللارغـا تەرجىمـە قىلـدۇرۇپ تارقىتىشـقا بولىـدۇ. بـۇلار «شـىنجاڭ ساقچى ھۆججەتلىـرى» ھـەم ئاكتىۋىسـتلار ئۈچـۈن مەزمۇن ئىشـلەيدىغان خـام ماتېرىيال ھـەم لاگېـر مەسىلىسـىنى تېخمـۇ كـۆپ كىشـىلەرگە تونۇشـتۇرۇش ئۈچـۈن يېڭـى ئۇسـۇلدۇر.

ئۇنىڭدىـن سـىرت، كۆرۈنۈشـلۈك مەزمۇنلارنـى مەقسـەتلىك ئىشـلەپ، ۋىـرال بولـۇش ئارقىلىـق مەلـۇم بـىر مەسـىلىنى ئاممـۋى قارالمـدا ئـۇزۇن مـۇددەت تۇتـۇپ تۇرغىلـى بولۇشـى بولۇشـى مۇمكـىن. كۆرۈنۈشـلۈك مەزمۇنـلار بىلـەن ۋىـرال بولـۇش جەريانـى كۆزنـى قاماشـتۇرىدىغان، قىزىقارلىـق، تەسـىرلىك مەزمۇنلارنـى ئىشـلەش ۋە بـۇ مەزمۇنلارنـى توغـرا قانالـلاردا تارقىتىـش ئارقىلىـق ئەمەلگـە ئاشـىدۇ. بۇنىـڭ ئۈچـۈن تۆۋەندىكـى باسـقۇچلاردىن پايدىلىنىشـقا بولىـدۇ:

1. ئىجادىـي ۋە تەسـىرلىك مەزمۇنلارنـى ئىشـلەش: مەزمۇننىـڭ ئارگىنـال، ئىجادىـي ۋە تەسـىرلىك بولۇشـى ناھايىتـى مۇھىـم. قىزىقارلىـق، تەسـىرلىك ۋە مەنىلىـك رەسـىم، سـىن ياكـى سانلىق مەلۇماتلارنـى ئىشـلىتىپ، كىشـىلەرنىڭ دىققىتىنـى تارتقىلـى ۋە ئۇلارغـا تەسـىر كۆرسـەتكىلى بولىـدۇ.

2. مەزمۇننـى نىشـانغا ماسلاشـتۇرۇپ ئىشـلەش: مەزمـۇن بىلـەن نىشـان ماسلاشـقاندا، ئاممىنىڭ قىزىقىشـى ۋە زوق ئېھتىياجىغـا مـاس كېلىدىغـان مەزمۇنلارنـىڭ كۆرۈلـۈش ۋە تارقىلـىش سـانى يۇقـىرى بولىـدۇ.

3. ئېچىـش، ئورتاقلىشـىش ۋە چۈشـۈرۈش قـولاي بولـۇش: مەزمۇننـى زىيـارەت قىلـىش، ئورتاقلىشـىش ۋە چۈشـۈرۈش ئاسـان بولىدىغـان ئىجتىمائـي ئالاقـە سـۇپىلىرىدا تارقاتقانـدا، مەزمۇننىـڭ تېخمـۇ كۆپلـەپ زىيـارەت قىلىنـىش، قايتـا يوللىنىـش پۈرسـىتىنى قولغـا كەلتۈرگىلـى بولىـدۇ.

4. مـودا مەزمۇنلارنـى تەييـارلاش: نۆۋەتتىكـى يۇزلىنىـش ياكـى ئاممىبـاب تېمىغـا مـاس كېلىدىغـان مەزمۇنلارنـى ئىشـلەپچىقارغاندا، تېخمـۇ كـۆپ كىشـىلەرنىڭ دىققىتـى مەزمۇنغـا يۇزلىنىـدۇ.

5. كۆرۈنـۈش سـۈپىتىگە دىققـەت قىلـىش: كۆرۈنـۈش يېقىملىـق، ئۆزگىرىشـچان، رېتىملىـق، مۇزىكىلىـق ۋە سـۈپەتلىك بولغانـدا، تورداشـلارنىڭ قاراپـلا ئاتـلاپ كېتىشـىنىڭ ئالدىنـى ئالغىلـى بولىـدۇ.

6. توغـرا مـاۋزۇ ۋە ئۇسـتىلىق بىلـەن تەسـۋىرلەش: كىشـىلەر مەزمۇنلارنـى كۆرۈشـتىن بـۇرۇن مـاۋزۇ ۋە ئەسـەرنىڭ چۈشەندۈرۈلۈشـىگە قارايـدۇ؛ كىشـىلەرنى قىزىقتۇرىدىغـان مـاۋزۇلار مەزمۇنلارنـىڭ چېكىلىـش، ئېچىلىـش نىسـبىتىنى يۇقـىرى كۆتۈرىـدۇ.

7. مەزمۇننـى توغـرا قانالـدا تارقىتـىش: مەزمۇنلارنـى توغـرا قانالـدا، مۇۋاپـىق فورماتتـا ۋە

ئۇنۇملۇك ۋاقىتتا تارقىتىش كېرەك. ئاممـا ئـەڭ كـۆپ ۋاقـت سـەرپ قىلىدىغـان ئىجتىمائـي ئالاقـە سـۇپىلىرىنى ئېنىقـلاش ۋە مەزمۇنلارنـى بـۇ سـۇپىلاردا ھەمبەھرلـەش كېـرەك.

بـۇ ئىسـتراتېگىيەلەر ئارقىلىـق كۆرۈنۈشـلۈك مەزمۇنلارنـڭ ۋىـرال بولـۇش ئېھتىماللىقىنـى ئاشـۇرۇپ، تېخمـۇ كـۆپ كۆرۈرمەنلەرنـى تېمىدىـن خـەۋەردار قىلغىلـى بولۇشـى مۇمكـىن. ئەپسۇسـكى، ۋىـرال بولىدىغـان مەزمۇننـى ياكـى جەريانىنـى بېكىتكىلـى بولمايـدۇ. بەزىـدە ئويـلاپ باقمىغـان بىر مەزمـۇن ۋىـرال بولۇشـى مۇمكـىن. بـەك ياخشـى دەپ قارالغـان بىـر كۆرۈنـۈش ھېچبىـر كىشـىنىڭ دىققـەت ئېتىبارىنـى قوزغىماسـلىقىمۇ مۇمكـىن.

8. رەقىملىـك نامايـىش ۋە مەۋھـۇم پائالىيەتلەرنـى تەرتىپلـەش: ئۇيغـۇر مەسلىسـىگە مۇناسـىۋەتلىك مەۋھـۇم پائالىيەتلەرنـى Zoom ياكـى باشـقا تـور يىغىـن سـۇپىلىرىدا ئۆتكۈزۈشـكە بولىـدۇ. بـۇ پائالىيەتلـەر پائالىيەتچىلەرنـڭ بىـر يەرگـە جـەم بولۇشـى، ئۇچۇردىـن تـەڭ بەھرىمـەن بولۇشـى ۋە ئىستراتېگىيەسـىنى تەرەققـي قىلدۇرۇشـىغا يـاردەم بېرىـدۇ. Reddit قاتارلـىق تـور مۇنبەرلـىرى ياكـى Facebook گۇرۇپپىلـىرى قاتارلـىق ئىجتىمائـي تاراتقـۇ گۇرۇپپىلـىرى ئۇيغـۇر مەسلىسـىنى قوللىغۇچىلارنـى بىـر يەرگـە جـەم قىلىـپ، پىكىـر ئالماشتۇرۇشـقا سـەھنە ھازىـرلاپ بېرىـدۇ.

9. قارشـى تەشـۋىقات پائالىيەتلىرىنـى قانـات يايـدۇرۇش: چـەت ئەلـدە خىتاينـڭ دۆلـەت كونترولىۇقىدىكـى مېدىيـا ئاپپاراتلـىرى ۋە دىپلوماتلـىرى پـات - پـات ئۇيغۇرلارغـا دائىـر خـەۋەر ۋە كۆرۈنۈشـلۈك يوللانمىلارنـى يولـلاپ تۇرىـدۇ. بۇلارنـڭ بەزلـىرى ئۆزىنـڭ يۇقـىرى بېسـىملىق سىياسـىتىنى ئاقلاشـقا خىزمـەت قىلسـا، بىـر قىسـمى ئۇيغۇرلارنـڭ خـۇددى ھېچقانـداق سىياسـي بېسـىمغا يولۇقمـاي خۇشـال - خـۇرام ياشـاۋاتقانلىقىدەك بىـر كەيپىياتنـى ئەكـس ئەتتۈرمەكچـى بولىـدۇ. ئاكتىۋىسـتلار خىتـاي قاناللىرىنـڭ ئۇيغۇرلارغـا مۇناسـىۋەتلىك يوللانمىلىرىغـا قارىتـا نارازىلىـق تۇسـى ئالغـان يوللانمىلارنـى يوللىسـا بولىـدۇ. خىتاينـڭ ئارگـۇمېنتلىرىنـى (كۆرسـەتكەن مىسـاللىرى) رەت قىلىدىغـان يوللانمـا ۋە ئىنكاسـلارنى كۆپلـەپ يېزىـپ، خىتاينـڭ يوللانمىسـىنى ئۇنۇمسىزلەشـتۈرۈش، باشـقا كۆرۈرمەنلەرنـى توغـرا ئۇچـۇر بىلـەن تەمىنلـەش مەقسـىتىگە ئىنكاس رايونـى ئارقىلىـق ئۇرۇنـۇپ بېقىشـقا بولىـدۇ. ئۇنىڭدىـن سـىرت، ئۇيغـۇرلار مۇناسـىۋەتلىك خـەۋەر، ئۇچـۇر ۋە كۆرۈنۈشـلەرنى تەسـتىقلاش رولىنى ئۆتەيدىغان جەزملەشـتۈرۈش سـۇپىلىرىنى (مەسـىلەن، تۈركچـە tyit.org غـا ئوخشـاش)، يالغـان - ياۋىـداق ۋە تۆھمـەت خاراكتېرلـىك ئۇچـۇرلارنـى ئىنكار قىلىـپ، توغـرا مەلۇمـات بىلـەن تەمىنلـەش رولىنـى ئۆتەيدىغـان دېزئىنفورماتسـىيەگە قارشـى تـۇرۇش مۇنبەرلىرىنـى تەسـىس قىلىشـقا بولىـدۇ (مەسـىلەن، تۈركىيـە ئالاقـە باشقارمىسـىغا قاراشـلىق Dezenformasyonla Mücadele Merkezi گـە ئوخشـاش).

بوتلاردىن پايدىلىنىش

ئىجتىمائـي بوتـلار: (Social botlar): ئـۇلار ئىجتىمائـي ئالاقـە سـۇپىلىرىدا ئاپتوماتىـك يازما يازالايـدۇ، ئەگەشـكۈچىلەرنى كۆپەيتەلەيـدۇ ياكـى بـەزى ئاچقۇچلـۇق سـۆزلەرنى ئاسـاس قىلىـپ مەزمـۇن ئورتاقلىشـالايدۇ. ئىجتىمائـي بوتـلار مەلـۇم بىـر تېمـا ھەققىـدە يازمـا يېزىـپ تارقىتـىش ئارقىلىـق مەسـىلىنىڭ تونۇلۇشـىنى ئۆسـتۈرەلەيدۇ. بىـر مەزمۇننـى بىـر قانچـە خىـل ئۇسـلۇبتا ۋە

پەرقلىق ئىنتوناتسىيەدە تېزلا يازالايدۇ.

پاراڭلىشىش بوتلىرى (Chatbot): تور بېكەت ياكى ئۇچۇر پروگراممىلىرىدا ئىشلىتىلىدىغان پاراڭلىشىش ئۇسكۇنىلىرى زىيارەتچىلەر بىلەن ئاپتوماتىك پاراڭلىشالايدۇ. سوئاللارغا جاۋاب بېرەلەيدۇ ياكى مەلۇم ئۇچۇر بىلەن تەمىنلەيدۇ. مەلۇم بلوگ ياكى تور بېتىدە مەلۇم بىر تېمىدا پائالىيەت قىلىدىغان بىر ئاكتىۋىست تېمىغا مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلار كودلانغان بوت يارەمچىلىرى ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ ئۇچۇر ئېلىشىنى قولايلاشتۇرالايدۇ.

سانلىق مەلۇمات توپلاش بوتلىرى: بوتلار ئىجتىمائىي ئالاقە سۇپىلىرىدىن سانلىق مەلۇمات توپلاش ئارقىلىق بەزى يۇزلىنىش ۋە تېمىلارنى تەھلىل قىلالايدۇ. بۇ ئانالىزلار پائالىيەتچىلەرنىڭ ئىستراتېگىيەسىنى بەلگىلىشىگە ۋە تەشۋىقاتلىرىنى ئەلالاشتۇرۇشىغا يارەم بېرەلەيدۇ.

ئامانلىق ساقلاش بوتلىرى: يامان غەرەزلىك بوتلار تور ھۇجۇمى ياكى يامان غەرەزلىك يۇمشاق دېتاللارغا ئىشلىتىلىدۇ. بۇ خىل بوتلار تورغا سىڭىپ كىرىش، ئەخلەت خەت ئەۋەتىش ياكى كىملىك ئوغرىلاش قاتارلىق زىيانلىق ھەرىكەتلەرنى قىلالايدۇ. بۇنىڭغا قارشى ئاق نىيەتلىك بوتلارنى كودلاپ، سېبىر ھۇجۇملاردىن ئالدىن سىگنال ئالغىلى ۋە سېبىر ھۇجۇملاردىن ساقلانغىلى بولىدۇ.

قانداقلا بولمىسۇن، بوتلارنى ئۇنۇملۇك ۋە توغرا مەقسەتتە ئىشلىتىش ئىنتايىن مۇھىم. يامان غەرەزدە ياكى پەرۋاسىزلارچە ئىشلىتىشتىن ساقلىنىش كېرەك. خاتا ئۇچۇرلارنى تارقىتىش قاتارلىق زىيانلىق مەقسەتلەردە ئىشلىتىش كىشىنىڭ ئۆزىنى ئوسال ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويۇشى مۇمكىن.

خۇلاسە

ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەر – ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش ياكى مەلۇم بىر نىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن كوللېكتىپ ياكى يەككە ھالەتتە ئېلىپ بېرىلىدىغان پائالىيەتلەرنى كۆرسىتىدۇ. ئىجتىمائىي ھەرىكەت ئەنئەنىۋى ۋە يېڭى ئىككىگە ئايرىلىدۇ. ئەنئەنىۋى ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەر – يىغىلىش، نامايىش ۋە ئىش تاشلاش قاتارلىق بۇاستە ھەرىكەتلەر بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. يېڭى ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەر 1968 - يىلدىكى فرانسىيەدىكى ۋەقەلەرگە ئوخشاش تېخىمۇ كەڭ سىياسىي ۋە مەدەنىيەت ئۆزگىرىشى تەلىپىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ خىل ھەرىكەتلەر ئادەتتە ياشلار، ئوقۇغۇچىلار ۋە ئىشچىلار توپىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان بولۇپ، ھازىرقى ئىجتىمائىي تەرتىپنى سوراش ۋە ئۆزگەرتىشنى مەقسەت قىلىدۇ.

كونا ۋە يېڭى ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئاكتىورلار، قىممەت قاراشلار، تېمىلار ۋە ھەرىكەت شەكلى جەھەتتىن ئېنىق پەرقلەر بار. ئاكتىورلار تەرەپتىن ئېيتقاندا، كونا ھەرىكەتلەردە سىنىپ ۋە ئىقتىسادىي ئاممىلار ئاساسىي رول ئوينىسا؛ يېڭى ھەرىكەتلەردە ياش، جۇغرافىيەلىك ئورۇن ۋە جىنسىيەت قاتارلىق ئىندىۋىدۇئال ئالاھىدىلىكلەر تېخىمۇ مۇھىم ئورۇنغا ئىگە. قىممەت قاراشلار جەھەتتىن ئېيتقاندا، كونا ھەرىكەتلەر ماددىي بايلىقلارنى كۆپەيتىش ۋە ئىستېمال ئەركىنلىكىنى تەكتلىسە؛ يېڭى ھەرىكەتلەر شەخسىي كىملىك، شەخسىي

مۇستەقىللىق ۋە ئۆزىنى ئىپادىلەشنى تېخىمۇ ئەھمىيەتلىك دەپ قارايدۇ. تېما جەھەتتىن، كونا ھەربىكەتلەر ئىقتىسادىي مەسىللەر ۋە تەقسىماتقا بەكرەك دىققەت قىلسا؛ يېڭى ھەربىكەتلەر تىنچلىق، كىشىلىك ھوقۇق، ئېكولوگىيە قاتارلىق ئۇنىۋېرسال تېمىلارغا كۆپرەك ئەھمىيەت بېرىدۇ. ھەربىكەت شەكلى جەھەتتىن، كونا ھەربىكەتلەر جەمئىيەتنى مۇئەييەن ئىدىيەلەر ئاساسىدا قايتىدىن شەكىللەندۈرۈشنى مەقسەت قىلسا؛ يېڭى ھەربىكەتلەر مەۋجۇت سىستېمىغا گۇمان بىلەن قاراپ، ئېنىق مەسىللەرنى ھەل قىلىشقا ئۇرۇنىدۇ. يەنى، كونا ھەربىكەتلەر ئىدىيەۋى ئۆزگىرىشكە ئۇرۇنسا؛ يېڭى ھەربىكەتلەر رېئال ۋە قىسقا مۇددەتلىك مەسىللەرگە يۈزلىنىدۇ. يۇقىرىدىكى پەرقلەر شۇنى كۆرسىتىدۇكى، يېڭى ئىجتىمائىي ھەربىكەتلەر، كونا ھەربىكەتلەرگە قارىغاندا تېخىمۇ كۆپ قىرلىق، ئىندىۋىدۇئاللاشقان ۋە كونكرېت بولۇپ، ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىڭ قىممەت قارىشى ۋە ئېھتىياجلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

يېڭى ئىجتىمائىي ھەربىكەتلەر ئىنتېرنېت ۋە يېڭى مېدىيا تېخنولوگىيەلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، رەقەملىك ئاكتىۋىزم شەكلىدە تېخىمۇ مول ۋە خىلمۇخىل ئىپادىلىنىش يوللىرىغا ئېرىشتى. بۇ جەريانداا، ئىجتىمائىي ھەربىكەتلەرنىڭ تەشكىللىنىش ئۇسۇلى، تەشۋىقات ۋاستىلىرى ۋە تەسىر دائىرىسى زور دەرىجىدە كېڭەيدى. نەتىجىدە، يېڭى ئىجتىمائىي ھەربىكەتلەر تېخىمۇ كۆپ كىشىلەرنى جەلپ قىلىپ، ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنى ئىلگىرى سۈرۈشتە تېخىمۇ مۇھىم رول ئويناىدىغان بولدى.

ئىجتىمائىي ھەربىكەتلەرنىڭ داۋامى ياكى يېڭى شەكلى بولغان ئاكتىۋىزم بولسا، مەسىلە بار دەپ قارىغان مەلۇم بىر تېمىنى تۇتقا قىلىپ ئېلىپ بېرىلىدىغان پائالىيەت بولۇپ، مەزكۇر ماقالىدە «ئەنئەنىۋى ۋە رەقەملىك ئاكتىۋىزم» دەپ ئىككىگە ئايرىپ تەھلىل قىلىندى. ئەنئەنىۋى ئاكتىۋىزم – پۇقراۋى ئىتتىپاقتىسىزلىك، ئىش تاشلاش ۋە بايقۇت قىلىش قاتارلىق بىۋاستە ھەربىكەت شەكىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. پۇقراۋى ئىتتىپاقتىسىزلىك قىلىشى ھۆكۈمەتنىڭ سىياسىتىگە ياكى قانۇنلىرىغا ئېتىراز بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئاممىۋى تەرتىپكە تىنچلىق بىلەن خىلاپلىق قىلىشنى، ئىش تاشلاش – ئىشچىلارنىڭ تېخىمۇ ياخشى خىزمەت شارائىتى ياكى تېخىمۇ ياخشى ئىش ھەققى ئۈچۈن ئىشقا بېرىشنى رەت قىلىشنى، بايقۇت بولسا مەلۇم بىر مەھسۇلات ياكى مۇلازىمەتنى ئىشلەتمەسلىك ئارقىلىق شىركەت ياكى ئورگاننىڭ سىياسىتىگە ئېتىراز بىلدۈرۈشنى مەقسەت قىلىدۇ.

رەقەملىك ئاكتىۋىزم – ئىنتېرنېت ۋە رەقەملىك ئالاقە قوراللىرى ئارقىلىق ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش ۋە سىياسىي ئالاقىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان پائالىيەتلەرنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، ئىجتىمائىي تاراتقۇ تەشۋىقاتى، توردا ئىمزا توپلاش، روبوتىۋىزم (روبوت ئاكتىۋىزمى)، خاككېرلىق (كومپيۇتېر خاككېرلىقى) قاتارلىق ھەر خىل تۈرلەر بار.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، كونا ۋە يېڭى ئىجتىمائىي ھەربىكەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەر جەمئىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە تەرەققىياتىنىڭ ئەكس ئېتىشى بولۇپ، ئۇلار ئوخشىمىغان تارىخىي باسقۇچلاردا كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئادالەت، باراۋەرلىك ۋە ھوقۇق ئۈچۈن بولغان كۈرەشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بولۇپمۇ رەقەملىك ئاكتىۋىزمنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئومۇملىششى بىلەن يېڭى ئىجتىمائىي ھەربىكەتلەر تېخىمۇ كۆپ ئىمكانىيەتكە ئېرىشتى ۋە تەسىرى كۈچەيدى. كەلگۈسىدە، رەقەملىك تېخنولوگىيەنىڭ ئىزچىل تەرەققي قىلىشىغا ئەگىشىپ، يېڭى ئىجتىمائىي ھەربىكەتلەرنىڭ يېڭى قىياپەتلەردە ۋە يېڭى شەكىللەردە ئوتتۇرىغا چىقىشى ۋە ئىجتىمائىي

تەرەققىياتقا تېخىمۇ چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىشى مۇمكىن. بۇ جەريانىدا ئۇيغۇر ئاكتىۋىستلار رەقەملىك تېخنىكىلارنىڭ فۇنكسىيەسىنى ياخشى ئىگىلەپ ئۆزلەشتۈرسە، كېتەرلىك تېخنىكىلىق ساۋاتلارنى پىششىق ئۆگەنسە، خەلقئارادا دىققەت قوزغاۋاتقان ئاكتىۋىستلارنىڭ ئىستراتېگىيە ۋە تاكتىكىلىرىنى يېقىندىن كۆزەتسە، ئۆزى ئوتتۇرىغا قويماقچى، دىققەتكە تارتماقچى، ھەل قىلماقچى بولغان مەسىلىنى مۇۋاپىق ھەرىكەت لايىھەسى بىلەن باشلىسا ئۇنۇمگە ئېرىشەلىشى مۇمكىن. يۇقىرىدا ئۇيغۇر داۋاسىنى خەلقئارا كۈنتەرتىپكە كەلتۈرۈش ۋە كۈنتەرتىپتە تۇتۇپ تۇرۇش ئۈچۈن مۇراجىئەت قىلىشقا تېگىشلىك ئۇسۇل ۋە تەۋسىيەلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى. قەرەللىك ھالدا ئىجتىمائىي ئالاقە كامپانىيەلىرىنى تەشكىللەش، قىسقا فىلىم ئىشلەش مۇسابىقىلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش، كۆرۈنۈشلۈك مەزمۇنلارغا ئەھمىيەت بېرىش، رەقەملىك ئىمزا كامپانىيەلىرى، رەقەملىك نامايىش، رەقەملىك قارشى تەشۋىقات ۋە روبوت ۋە سۈنئىي ئەقىل تېخنىكىسىدىن پايدىلىنىش قاتارلىقلار قىسقىچە تونۇشتۇرۇلدى. رەقەملىك ئۇسكۇنىلەرنىڭ تەرەققىياتى ۋە فۇنكسىيەسىگە ماس ھالدا، مەقسەتنى چۆرىدىگەن ئاساستا يېڭى - يېڭى مېتود ۋە تاكتىكىلارغا مۇراجىئەت قىلىشقا بولىدۇ.

ئەمما، رەقەملىك ئاكتىۋىزمنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا يەنە بىر قاتار مەسىلىلەرگىمۇ دىققەت قىلىش كېرەك. مەسىلەن، خاتا ئۇچۇرلارنىڭ تارقىلىشى، شەخسىي مەخپىيەتلىكنىڭ ئاشكارىلىنىپ كېتىشى، قانۇنغا خىلاپ بەزى ئاكتىۋىزم ھەرىكەتلىرى قاتارلىقلار. بۇ مەسىلىلەر ھەل قىلىنمىسا، رەقەملىك ئاكتىۋىزمدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش قىيىن.

ئىزاھاتلار:

[1] Manuel Castells, İsyan ve Umut Ağları İnternet Çağında Toplumsal Hareketler. (E. Kı-lıç, Çev.) Koç İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları. ,2013: 25-26

[2] Jürgen Habermas, "New Social Movements," Telos, 49, 1981: 33-37

[3] Claus Offe, "Yeni Sosyal Hareketler: Kurumsal Politikanın Sınırlarının Zorlanması," içinde Yeni Sosyal Hareketler, der. Kenan Çayır , İstanbul: Kaknüs .Yayınları, 1999: 15-17

[4] Zafer Yenal ve Cengiz B. Kırlı, "Distopyalar ve Ütopyalar Arasında Karşı .Küreselleşme Hareketleri," Karşı Küreselleşme Hareketleri 1, 197, 2015: 10-17

[5] Yedekçi, Erdem. Yeni toplumsal hareketler ve "bir araya gelmenin koreografisi" .bağla-mında video aktivizm. Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi, 2018: 55-74

[6] Kezban Karagöz . Yeni Medya Çağında Dönüşen Toplumsal Hareketler Ve Dijital Ak-tivizm Hareketleri. İletişim ve Diplomasi, 1, 131-157. 2013: 134

[7] Alain Touraine, Modernliğin Eleştirisi, çev. Hülya Tufan (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002: 204-276

[8] Gülçin E. Lelandais, "Sosyal Hareketler Teorileri ve Küreselleşme," içinde Yeni Toplum-sal Hareketler Küreselleşme Çağında Toplumsal Muhalefet, der. Barış .Çoban (İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2009: 65-67

[9] Claus Offe, New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional .Poli-tics. Social Research, (1985). 52(4), 817-868

[10] Tuncay Önder: Ekoloji, Toplum ve Siyaset, Ankara, Odak Yayınevi. 2003: 34-35

[11] Güher Dündar Öztür, Berkant Yılmaz ve Taala Oskay, "Dijital Ortamda Aktivizm: On-line İmza Kampanyalarına Katılım Davranışlarının İncelenmesi (Kocaeli Üniversitesi İle-tişim Fakültesi Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma)", E-Journal of Intermadia, ,(2015). s. 481-504. S. 487

[12] Emet Gürel, Azra Nazlı, "Dijital Aktivizm: Change.org Kampanyaları Üzerine Bir Ana-liz", Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt/Vol.: 19 - Sayı/No: 4 (187-206), s.189

[13] Sert, Nuray. "Online Aktivizm Araçları Yoluyla Oluşturulan Etkilerin Metafor Kullanı-larak Açıklanması", Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, (2012), Sayı 17, s. 126-140. S. 127

[14] Yakup Coşar, "Kavram ve eylem olarak sivil itaatsizlik", Varlık Dergisi, Sayı 1074 .(1 Mart 1997), s.2-7 ve Hayrettin Ökçesiz s.114-129

[15] JoseBove ve GillesLuneau, Sivil İtaatsizliğe Çağrı, Çev. Işık Ergüden, İletişim .Yayınları, İstanbul, 2006, s. 168

[16] Özel, A. (2014), "Halkla İlişkiler ve Aktivizm İlişkisine Kuramsal Bir Yaklaşım", Halk-la İlişkilerde Yeni Yaklaşımlar, İstanbul, Paradigma Akademi Yayınları, s.39-63. s. 42

[17] Chang, Andrea."Patagonia shows corporate activism is simpler than it looks". Los ..(An-geles Times (2021-05-09

[18] Çoban, S. & İnceoğlu, Y. (2015). İnternet ve Sokak. İstanbul: Ayrıntı, s.15

[19] Haldun Narmanlıoğlu, "İnternet Aktivizmi ve Miskin Eylemcilik Üzerine Bir .Araştırma," Tarih Okulu Dergisi 9,25 (2016): 446

[20] Gürel, E., & Nazlı, A.: Dijital aktivizm: Change.org kampanyaları üzerine bir .analiz. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, (2019). 19(4), 187-206

[21] Pınar Demirkıran, "Hacktivizm," içinde Hack Kültürü ve Hacktivizm: Yeni Bir Siyaset Biçimi, Hacktivizm der. Yetkin Sal ve Ali Rıza Keleş (Ankara: Alternatif .Bilişim, 2013: 27-28

[22] Krapp, Peter: "Terror and Play or What Was Hacktivism? Grey Room" MIT Press. ((2005

[23] Demirkan, Pınar. Hack Kültürü ve Hacktivizm: Yeni bir Siyaset Biçimi. (Der. Ali .Rıza Keleş) Alternatif Bilişim. 2013

[24] Durmuş Gökhan Turhan, Dijital Aktivizm, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bi-limler Enstitüsü Dergisi Yıl: 2017/1, Sayı:26, s.26-44

[25] Ali vd. (2018) Dijital Aktivizm Bağlamında Artvin Cerattepe Olayları Üzerine Bir İçerik Analizi. Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, (AKİL) Kasım (30) s. 57-76

[26] Kavada, Anastasia. Activism Decoded The New Mechanics of Change. International Debate Education Association. (Derleyen Mary Joyce) 2010. S. 114-117

[27] :Yüksel, O. (2013, 5 Temmuz). Arap Baharı ve Sosyal Medya. Erişim adresi

[28] (https://sopa.tulane.edu/blog/decentralized-social-networks (2024.03.12

[29] (https://www.dictionary.com/browse/activism (2024.03.24

[30] (https://boingboing.net/2010/07/06/us-army-manning-wont.html (2024.03.21

[31] (https://www.change.org/ (2024.03.21

[32] (https://imza.la/ (2024.03.21

[33] https://politikakademi.org/2013/07/arap-bahari-ve-sosyal-medya

[34] https://www.journalofdemocracy.org/articles/the-upheavals-in-egypt-and-(tunisia-the-role-of-digital-media/ (2024.03.27

[35] (https://www.cnnturk.com/guncel/10-soruda-wall-streeti-isgal-et (2024.04.03

[36] https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/gezi-parki-icin-24-saatte-2-milyon-(tweet-425638 (2024.04.05

[37] https://abcnews.go.com/International/social-media-information-war-israel-(hamas-conflict/story?id=104845039 (2024.04.08

[38] https://www.atlanticcouncil.org/content-series/the-big-story/distortion-by-design-how-social-media-platforms-shaped-our-initial-understanding-of-the-(israel-hamas-conflict/ (2024.04.08

[39] https://www.hrw.org/report/2023/12/21/metas-broken-promises/systemic-(censorship-palestine-content-instagram-and (2024.04.08

[40] https://www.theguardian.com/technology/2023/nov/21/techscape-israel-gaza-(war-social-media-content-censorship (2024.04.08

[41] https://www.atlanticcouncil.org/content-series/the-big-story/distortion-by-design-how-social-media-platforms-shaped-our-initial-understanding-of-the-(israel-hamas-conflict/ (2024.04.08

[42] https://www.hrw.org/report/2023/12/21/metas-broken-promises/systemic-(censorship-palestine-content-instagram-and (2024.04.11

[42] https://www.theguardian.com/technology/2023/nov/21/techscape-israel-gaza-(war-social-media-content-censorship (2024.04.11

[43] https://www.dw.com/tr/uygurlar-%C3%A7ine-kar%C5%9F%C4%B1-sosyal-(medya-kampanyas%C4%B1-ba%C5%9Flatt%C4%B1/a-47496753 (2024.04.02

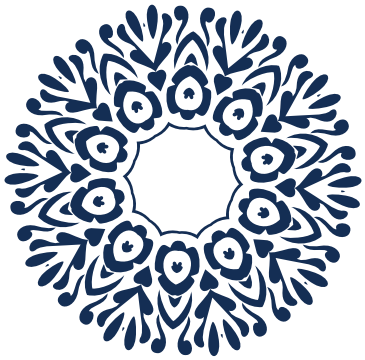
[44] https://uhrp.org/report/uhrp-explainer-uyghur-activists-ask-world-(hearuyghurs/ (2024.04.01

[45] https://www.change.org/p/stand-up-for-the-uyghur-muslims-in-china-(antonioguterres-amnesty-un (2024.04.01

[46] (https://petition.parliament.uk/petitions?page=1&q=china&state=all (2024.04.01

[47] https://our.actionstation.org.nz/petitions/open-letter-let-s-show-compassion-to-(the-uyghur-community (2024.04.05

بۇ ماقالىنى ئۆمەر ئىمىن تەھرىرلىدى.

بىز نەدە ئىدۇق، نەگە كېلىپ قالدۇق، نېمە قىلىشىمىز كېرەك

مۇھەممەد يۈسۈپ

شەك - شۇبھىسىزكى، ئىسلام دىنى خار - زەبۇنلۇققا خاتىمە بېرىش دىنىدۇر. بۇ ھەقىقەتلەرنى بىز سۆيۈملۈك پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھاياتىدىن، ساھابىلەرنىڭ ئىش - ئىزلىرىدىن ۋە ئىسلامنىڭ ئالتۇن دەۋرلىرىدە ياشىغان مۇسۇلمانلارنىڭ قۇدرىتىدىن كۆرۈپ كېلىۋاتىمىز.

بىز نەدە ئىدۇق؟

ئاللاھ تائالا پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا: ﴿**بىز سېنى پەقەت ئالەملەرگە رەھمەت قىلىپلا ئەۋەتتۇق**﴾[1] دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە مۇئمىنلەرگە ﴿**(دۈشمەنگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن) ئۇلارغا قارشى قولۇڭلاردىن كېلىشىچە كۈچ ۋە جەڭ ئېتى تەييارلاڭلار. بۇنىڭ بىلەن ئاللاھنىڭ دۈشمىنى، ئۆزۈڭلارنىڭ دۈشمىنى ۋە ئۇلاردىن باشقا دۈشمەنلەرنى قورقۇتىسىلەر**﴾[2] دەپ كۈچىيىشكە، قۇدرەت تېپىشقا بۇيرۇغان. «رەھمەت» كەلىمىسى «كۆيۈنۈش، مېھرىبانلىق، ياخشىلىق قىلىش، رەھىم - شەپقەت قىلىش» دېگەن مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ دىن رەھىم - شەپقەت ۋە ياخشىلىق قىلىشنى تەرغىب قىلىدىغان، زۇلۇم قىلىشقا ۋە مەزلۇم بولۇشقا يول قويمايدىغان ئادالەت دىنىدۇر. ئاللاھ تائالا كۈچ - قۇۋۋەت بىلەن غەلىبىنى ئىمانغا باغلاپ: ﴿**غەلىبە ئاللاھقا، ئاللاھنىڭ پەيغەمبىرىگە ۋە مۇئمىنلەرگە مەنسۇپتۇر**﴾ دېگەن.

بىزنىڭ دىنىمىز مۇسۇلمانلارنى كۈچلۈك بولۇشقا، بىر قولدا قۇرئان، يەنە بىر قولدا

[1] ئەنبىيا سۈرىسى 107 - ئايەت.
[2] ئەنفال سۈرىسى 60 - ئايەت.

قىلىچ تۇتۇپ كۈرەش قىلىشقا بۇيرۇغان دىندۇر. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ: «كۈچلۈك مۇئمىن ئاجىز مۇئمىندىن ياخشى ۋە ئاللاھقا ئەڭ يېقىملىقتۇر. ھەممىسىدە ياخشىلىق بار» دېگەن ھەدىسىمۇ مۇشۇ مەنىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئاللاھ تائالانىڭ ئىككى قانۇنى بار بولۇپ، بىرى، تەبىئەت قانۇنى؛ يەنە بىرى، شەرىئەت قانۇنىدۇر. تەبىئەت قانۇنى ــ ئاللاھ تائالانىڭ تەبىئەتكە بېكىتىۋەتكەن قانۇنىيىتى بولۇپ، ئۇنىڭ سىر - ئەسرارلىرىنى ئىنسانىيەت پەقەت تەپەككۇر بىلەن يېشىدۇ ۋە تىرىشچانلىقى بىلەن رويابقا چىقىرىدۇ. بۇ قانۇنىيەتكە ئەمەل قىلغانلار قايسى مىللەتتىن ۋە قانداق دىندا بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، تۆلىگەن بەدىللىرىنىڭ نەتىجىسىنى كۆرەلەيدۇ. بۇ قانۇنىيەتكە خىلاپلىق قىلغانلار مۇشۇ دۇنيانىڭ ئۆزىدىلا ھەر خىل بەختسىزلىكلەرگە ئۇچراش ئارقىلىق قىلمىشلىرىنىڭ جازاسىنى تارتىدۇ. شەرىئەت ــ قۇرئان كەرىمنىڭ ئايەتلىرى ياكى سەھىھ ھەدىسلەر بىلەن بەلگىلەنگەن ئەھكاملىرى بولۇپ، بۇ «قىل» ۋە «قىلما» دېگەن ئىككى سۆزگە مەركەزلىشىدۇ. شەرىئەتتە «قىل» دەپ بۇيرۇلغان ئىشلارنى مۇكەممەل ئورۇنداش، «قىلما» دەپ مەنئى قىلىنغان ئىشلارنى قەتئىي قىلماسلىق ھەربىر مۇئمىن، مۇسۇلمانغا پەرزدۇر. شەرىئەتكە ئەمەل قىلغانلار دۇنيا ۋە ئاخىرەتتە بەخت - سائادەتكە ئېرىشىدۇ. ئۇنىڭغا خىلاپلىق قىلغۇچىلار قىلمىشلىرىنىڭ جازاسىنى بۇ دۇنيادا ياكى ئاخىرەتتە تارتىدۇ.

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مۇشۇ قانۇنىيەت بويىچە ئىش كۆرگەن بولۇپ، بىر تەرەپتىن، مۇسۇلمانلارنى ئىمان ۋە ئەخلاق جەھەتتىن يېتىشتۇرسە؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇلارنى كۈچ - قۇۋۋەت جەھەتتىن يېتىشتۇرگەن. نەتىجىدە، چارەك ئەسىرگىمۇ يەتمەيدىغان قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئىسلام دىنىنى ئەرەب يېرىم ئارىلىدا ئومۇملاشتۇرۇپ بولغان. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامدىن كېيىن خەلىپىلەر ئۇنىڭ ئىزىنى بېسىپ توختىماي ئىلگىرىلەش ۋە كۈچىيىش نەتىجىسىدە شۇ ۋاقىتتا دۇنيانى تىترىتىدىغان ئەڭ كۈچلۈك رىم ۋە پارس ئىمپېرىيەلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئاسىيا، ئافرىقا ۋە ياۋروپاغا سوزۇلغان، ئادالەت بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئىسلام ھاكىمىيىتىنى قۇرۇپ چىققان ئىدى. ئۇلار ئاللاھ تائالاغا تەۋەككۈل قىلىش بىلەن سەۋەب قىلىش ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ناھايىتى ياخشى چۈشەنگەن ۋە بارلىق ئىشلىرىنى مۇشۇ مەپكۇرىنگە ئاساسەن يۈرگۈزگەن. چۈنكى، ھەقىقىي تەۋەككۈل قىلىش ئىمكانىيەت يارىتىش دېمەكتۇر. ئاددىي بىر دېھقاننىڭ ئاللاھ تائالاغا تەۋەككۈل قىلىشى ئالدى بىلەن يەرگە ئۇرۇقنى سېلىپ، سۇغرىپ، يېتەرلىك پەرۋىشلەرنى تولۇق قىلىپ، ئاندىن ئۇنىڭ نەتىجىسىنى كۈتۈشتۇر. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام سەۋەب بىلەن تەۋەككۈلنى بىرلەشتۇرۇپ مۇنداق دېگەن: «ئۆزۈڭگە مەنپەئەتلىك ئىشقا تىرىشقىن ۋە ئاللاھتىن ياردەم تىلىگىن». بۇ ھەدىستىكى «ئۆزۈڭگە مەنپەئەتلىك ئىشقا تىرىشقىن» دېگەن جۈملە «مەيلى دۇنيالىق ياكى ئاخىرەتلىك بولسۇن، ئۆزۈڭگە پايدىلىق ئىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، قولۇڭدىن كېلىدىغانلىكى سەۋەبنىڭ ھەممىنى قىلغىن؛ نىيىتىڭدە، ھىممىتىڭدە، ئىش - ھەرىكىتىڭدە ۋە تەدبىرلىرىڭدە ئاكتىپ ۋە جىددىي بولغىن» دېگەننى ئىپادىلىسە؛ «ئاللاھتىن ياردەم تىلىگىن» دېگەن جۈملە «ئاللاھ تائالانىڭ قۇدرىتىگە ۋە ساڭا ياردەم قىلىدىغانلىقىغا چىن دىلىڭدىن ئىشىنىپ، ئۇنىڭغا تايانغىن، ئىشەنچىنى نەتىجىسىنى ئاللاھ تائالاغا تاپشۇرغىن» دېگەنلىكتۇر.

ئەنەس ئىبنى مالىك رەزىيەللاھۇ ئەنھۇدىن رىۋايەت قىلىنىدۇكى، بىر ئادەم پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامدىن: «ئاۋۋال تۆگەمنى باغلاپ، ئاندىن ئاللاھقا تەۋەككۈل قىلايمۇ ياكى

تۆگەمنى قويۇپ ببرىپ، ئاللاھقا تەۋەككۇل قىلايمۇ؟» دەپ سورىغان. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئۇنىڭغا: «ئاۋۋال تۆگەڭنى باغلىغىن، ئاندىن ئاللاھقا تەۋەككۇل قىلغىن» دېگەن. سەۋەب قىلىش بىلەن بىللە ئاللاھقا تاپىنىش ھەقىقىي مۇئمىنلىكتۇر.

ئىسلامنىڭ ئالتۇن دەۋرلىرىدە ئىلىملەر «دىنىي ئىلىم»، «پەننىي ئىلىم» دەپ ئايرىلمايتتى. ئۆز ۋاقتىدا جابىر ئىبنى ھەييان، ئەبۇ بەكرى رازىي، بىرۇنى، خارەزمى، فارابى ئىبنى رۇشد، ئىبنى ھەيسەم، ئىبنى سىنا قاتارلىق ئالىم - ئۆلىمالارنىڭ ھەربىرى دىندا ئالىم بولغاندىن سىرت، پەلسەپە، مېدىتسىنا، ماتېماتىكا، خىمىيە، ئاستىرونومىيە، فىزىكا، بىيولوگىيە قاتارلىق ساھەلەردىمۇ ئالەمشۇمۇل مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ نۇرغۇنلىغان ئىلىملەرنىڭ نەزەرىيەۋى ئاساسلىرىنى سېلىپ بەرگەن ئىدى. دېمەك، ئۇلار ئىلمىنى دىنىي ئىلىم، پەننىي ئىلىم ياكى دۇنيالىق ئىلىم، ئاخىرەتلىك ئىلىم دەپ ئايرىمىغان، بەلكى ھەممىنى ئوقۇغان ۋە ھەممىگە كۆڭۈل بۆلگەن.

مۇسۇلمانلارنىڭ تۇنجى دوختۇرخانىسى مىلادىيە 706 - يىلى ئۇمەييىدلەر خەلىپىسى ۋەلىد ئىبنى ئابدۇلمەلىك دەۋرىدە دەمەشقتە سېلىنغان بولۇپ، «بىمارىستان» دەپ ئاتالغان. ئەنگلىيەدە بولسا تۇنجى دوختۇرخانا 14 - ئەسىردە بارلىققا كەلگەن.

مۇسۇلمانلار مىلادىيە 707 - يىلى دەمەشقتە تۇنجى ئاق كېسەللىكلەر دوختۇرخانىسىنى سالغان بولسا، ياۋروپادا 1313 - يىلى پادىشاھ فىلىپ دەۋرىدە ئاق كېسەللەرنى بىر يەرگە يىغىپ، كۆيدۇرۇپ ئۆلتۈرۈش ھەققىدە قارار چىقىرىلغان ئىكەن. چۈنكى، ئۇلارنىڭ ئېتىقادى بويىچە ئاق كېسەللەر ئاللاھنىڭ غەزىپى ۋە دۆلەتكە شۇملۇق كەلتۈرىدىغان ئاپەتلەر دەپ سانىلىدىكەن.

مۇسۇلمانلارنىڭ تۇنجى ئۇنىۋېرسىتېتى مىلادىيە 737 - يىلى تۇنىس شەھىرىدە قۇرۇلغان «زەيتۇنە ئۇنىۋېرسىتېتى» بولۇپ، ھازىرمۇ شۇ ئىسىم بىلەن داۋاملىشىپ كەلمەكتە. مىلادىيە 830 - يىلى باغداد شەھىرىدە بەيتۇلھېكمەت بىلىمگاھى، 859 - يىلى ماراكەشتە قۇرۇلغان قەرەۋىيىن ئۇنىۋېرسىتېتى، 970 - يىلى قاھىرەدە ئەزھەر ئۇنىۋېرسىتېتى قۇرۇلغان. بۇ ئۇنىۋېرسىتېتلار ھازىرمۇ مۇشۇ ئىسىملار بىلەن داۋام قىلىپ كەلمەكتە. ياۋروپادا تۇنجى قۇرۇلغان ئۇنىۋېرسىتېت 1090 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، پادىشاھ رۇجىر II مۇسۇلمانلاردىن ئىلھاملىنىپ قۇرۇپ چىققان ئىكەن. ئاندىن 1222 - يىلى ئىتالىيەدە بادۇۋا ئۇنىۋېرسىتېتى قۇرۇلغان ئىكەن.

مۇسۇلمانلار مىلادىيە 751 - يىلى تالاس (ھازىرقى قازاقىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ جامبۇل ۋىلايىتى تاراز شەھىرى) ئۇرۇشىدا خىتايلارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، ئۇرۇشقا قاتناشقان ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەردىن قەغەز ئىشلەپچىقىرىش سىرىنى ئۆگىنىۋېلىپ، سەمەرقەند شەھىرىدە تۇنجى قەغەز زاۋۇتىنى قۇرغان.

مۇسۇلمانلارنىڭ تۇنجى باسمىخانىسى مىلادىيە 900 - يىلى باغدادتا بارلىققا كەلگەن. ئاندىن دەمەشق، ماراكەش، ئەندەلۇس قاتارلىق جايلاردا باسمىخانىلار ۋە كۇتۇپخانىلار قۇرۇلغان بولسا، بۇ تەرەققىياتنى مۇسۇلمانلار ياۋروپاغا 13 - ئەسىردە ئېلىپ بارغان.

10 - ئەسىرگە كەلگەندە، ئىسپانىيە (ئەندەلۇس) تىكى قۇرتۇبە (كوردوبا Córdoba) شەھىرىدە 700 مەسچىت، 60 مىڭ ساراي، 70 كىتابخانا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، بۇ

كىتابخانىلاردا 600 مىڭدىن كۆپىرەك كىتاب قويۇلغان. شۇ ۋاقىتتا قاھىرە كىتابخانىلىرىدا ئىككى مىليوندىن ئارتۇق كىتاب قويۇلغان ئىكەن.

ئىسلام بىناكارلىقىنىڭ ئىزنالىرى ئىسپانىيەدە ھازىرمۇ ئۆزىنى نامايان قىلىپ تۇرماقتا. ھازىرمۇ ھەر كۈنى مىڭلىغان سايياھەتچىلەر مەزكۇر جايلارنى زىيارەت قىلىپ تۇرىدۇ.

جابىر ئىبنى ھەييان (721 – 815) شام دىيارىنىڭ شەرقىدە دۇنياغا كەلگەن مۇسۇلمان ئەرەب ئالىمى. خىمىيەدە «دۇنيانىڭ ئۇستازى» دەپ نامى بار. خىمىيەدىن باشقا يەنە پەلسەپە، ئاستىرونومىيە، تېبابەت قاتارلىق نۇرغۇن ساھەلەرنىڭ تۇنجى نەزەريەسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. جابىر ئىبنى ھەييان دۇنيا تارىخىدا تۇنجى قېتىم خىمىيەنى قوللانغان ئالىم ھېسابلىنىدۇ.

ئەبۇ بەكرى رازىي (865 – 925) ئارستوتىل ۋە گالىنۇس قاتارلىقلارنىڭ «ئىنسان ۋۇجۇدىنىڭ تۈزۈلۈشى» ھەققىدىكى نەزەريەلىرىنىڭ خاتالىقىنى ئىسپاتلاپ چىققان ئىرانلىق مۇسۇلمان ئالىم. پەلسەپە، مەنتىق، خىمىيە، ئاستىرونومىيە، ئەرەب ئەدەبىياتى، ماتېماتىكا قاتارلىق ساھەلەردە نۇرغۇن كىتابلارنى يازغان. ئۇنىڭ مەشھۇر كىتابلىرىدىن بىرى «تارىخى تېب» (تېبابەت تارىخى) دېگەن كىتابىدۇر.

ھەسەن ئىبنى ھەيسەم (965 – 1040) مېدىتسىنا، فىزىكا، ئاستىرونومىيە، پەلسەپە، كۆز دوختۇرلۇقى ساھەسىدە دۇنياغا تونۇلغان ۋە دۇنيادا تۇنجى قېتىم كۆز ئوپېراتسىيەسىنى ئەمەلگە ئاشۇرغان مۇسۇلمان ئالىم.

ئىبنى سىنا (980 – 1037) دۇنيادا مېدىتسىنا ساھەسىدە تۇنجى قېتىم كىتاب يازغان مۇسۇلمان ئالىمى. ئۇنىڭ «ئەلقانۇن فىتتېب» (تېبابەت قانۇنلىرى) دېگەن كىتابى 12 - ئەسىردە ئەرەبچىدىن لاتىنچىغا تەرجىمە قىلىنغان. دۇنيانىڭ ئەڭ مەشھۇر ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدا 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە دەرسلىك قىلىنغان، شۇنداقلا مېدىتسىنا ساھەسىدە ئاساسىي قوللانما بولۇپ كەلگەن.

ئىبنى رۇشد (1126 – 1198) ئەندەلۇستا دۇنياغا كەلگەن مۇسۇلمان ئەرەب ئالىمى بولۇپ، پەلسەپە، فىزىكا، تېبابەت، تىل - ئەدەبىيات، فىقھ، ئاستىرونومىيە قاتارلىق پەنلەردە مۇكەممەل يېتىشكەن ۋە دۇنياغا تونۇلغان. مەزكۇر پەنلەرنىڭ ھەممىسىدە كىتاب يازغان بولۇپ، كىتابلىرىنىڭ سانى 58 پارچىغا يەتكەن. ياۋروپادا «كۇللىياتى فىتتېب» (تېبابەت ئاساسلىرى) ناملىق كىتابى، ئىسلام دۇنياسىدا «بىدايەتۇل مۇجتەھىد ۋە نىھايەتۇل مۇقتەسىد» ناملىق كىتابى مەشھۇردۇر.

فارابى (874 – 950) پەلسەپە، ئەدەبىيات، ماتېماتىكا، مەنتىق، مۇزىكا، مېدىتسىنا، مېتافىزىكا قاتارلىق ساھەلەردە تونۇلغان، مۇسۇلمان ئۇيغۇر ئالىمى. ئارستوتىلدىن كېيىنكى «ئىككىنچى ئۇستاز» دېگەن نامغا نائىل بولغان مەشھۇر ئالىم.

بىرۇنى (973 – 1048) پەلسەپە، مېدىتسىنا، ئاستىرونومىيە، دوريگەرلىك، گېئولوگىيە، ماتېماتىكا، خىمىيە، جۇغراپىيە، تارىخ قاتارلىق ساھەلەردە مۇكەممەل يېتىشكەن، مۇسۇلمان ئالىمى. «يەر شارى ئۆز ئوقىدا ئايلىنىدۇ» دېگەن نەزەريەنى تۇنجى بولۇپ ئوتتۇرىغا قويغان ۋە بۇ ماۋزۇدا 120 بەتلىك كىتاب يازغان كىشى.

مەھمۇد كاشغەرىي (1008 – 1105) ئۇيغۇرلاردىن چىققان بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىك ئالىم، سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىسى، دۇنياغا داڭلىق مەشھۇر ئەسەر «دىۋانۇ لۇغاتىت

تـۇرك» (تۈركـي تىللار دىۋانـى) نـىڭ مۇئەللىپى. ئالـىم بـۇ ئەسـەرنى 1072 – 1074 - يىللـرى ئارىسـىدا ئاباسـيلار خەلىپىلىكىنـىڭ پايتەختـى باغـداد شـەھرىدە تاماملىغـان ۋە خەلىپـە مۇھەممـەد ئەلمۇقتەدى بىئەمرۇللاغـا ھەدىيـە قىلغـان. ئۇلـۇغ ئالىمنـىڭ بـۇ ئالەمشـۇمۇل تۆھپىسـى ئۇچـۇن، بىرلەشـكەن دۆلەتلـەر تەشـكىلاتى 2008 - يىلىنـى «دۇنيـا مەھمـۇد كاشـغەرىي يىلـى» قىلـىپ بېكىتكـەن.

يۈسـۇپ خـاس ھاجـىپ (1019 – 1085) قاراخانيـلار دەۋرىدىكـى بۈيـۈك مۇتەپەككـۇر، تالانتلىـق ئەدىـب ۋە شـائىر. بۈيـۈك ئالـىم يۈسـۇپ خـاس ھاجـىپ دۇنيـاغا داڭلـىق مەشـھۇر ئەسـىرى «قۇتادغۇبىلىك»نـى مىلادىيـە 1069 - يىلـى قەشـقەردە تامامـلاپ، قاراخانيـلار خانـى ھەسـەن بۇغراخانغـا ھەدىيـە قىلغـان. قاراخانيـلار خانـى بـۇ ئەسـەرگە يۈكسـەك باھـا بېرىـپ، مۇئەللىپكـە «خـاس ھاجـىپ» ئۇنۋانىنـى بەرگـەن. شـۇنىمۇ جەزمەلەشـتۈرەلەيمىزكى، ھەسـەن بۇغراخـان ھاكىمىيـەت بېشـىدا 40 يىلدىـن ئارتـۇق تـۇرۇپ، قاراخانيـلار تارىخىـدا ئـەڭ ئـۇزۇن ھۆكۈمـران بولۇشـىدا يۈسـۇپ خـاس ھاجىپنـىڭ پەلسـەپىۋىلىككە تويۇنغـان بۈيـۈك دېداكتـىك ئەسـەرنىڭ نەتىجىسـىدىن بولغـان.

نەگە كېلىپ قالدۇق؟

ئاللاھ تائـالا بىزگـە: «(دۇشـمەنگە تاقابـل تـۇرۇش ئۇچـۇن) ئۇلارغـا قارشـى قولۇڭلاردىـن كېلىشـچە كـۇچ ۋە جـەڭ ئېتـى تەييارلاڭلار. بۇنـىڭ بىلـەن ئاللاھنـىڭ دۇشـمىنىنى، ئۆزۈڭلارنـىڭ دۇشـمىنىنى ۋە ئۇلاردىـن باشـقا دۇشـمەنلەرنى قورقۇتسـىلەر» دەپ بۇيرۇغـان. ئايەتتىكـى «دۇشـمەنلەرنى قورقۇتسـىلەر» دېگەننـىڭ مەنىسـى: «سـىلەر كۈچلـۈك، قۇدرەتلـىك بولسـاڭلارلا، سـىلەرگە خىرىـس قىلماقچـى بولغانـلار ياكـى زۇلـۇم قىلماقچـى بولغانـلار سـىلەردىن ئەيمىنىـپ چېقىلالمايـدۇ» دېگەنلىكتـۇر. پەيغەمبىرىمـىز ۋە ئىسـلامنىڭ ئالتـۇن دەۋرلىرىـدە ياشـىغان مۇسـۇلمانلار ئاللاھ تائالانـىڭ بـۇ كۆرسەتمىسـىنىڭ مەنىسـىنى ئوبـدان چۈشـەنگەن ۋە تولـۇق ئەمەل قىلغـان. ئـۇلار شـۇ دەۋرنـىڭ ئـەڭ ئىلغـار ۋە ئـەڭ كۈچلـۈك قوراللىرى بىلـەن قوراللانغـان. شـۇڭا، ئـۇلار ئـۇچ قىتئىـدە ئىسـلام بايرىقىنـى لەپىلدەتكـەن. ھازىرقـى دەۋردە كـۇچ - قـۇۋۋەت پەقـەت ئىلىـم - پـەن بىلەنـلا ۋۇجۇدقـا چىقىـدۇ. ئايەتتىكـى «كـۈچ» دېگـەن سـۆز ھەرقانـداق ماددىـي ۋە مەنـۋى كۈچنـى كۆرسـىتىدۇ. ئەپسۇسـكى، بىـز مۇسـۇلمانلار 16 - ئەسـىردىن كېيىـن تەركىدۇنيالـىق سەپسەتىسـىگە ئىشـىنىپ كېتىـپ، ئىلىمنـى «دىنـىي ئىلىـم ۋە پەننـىي ئىلىـم» ياكـى «ئاخىرەتلىـك ئىلىـم ۋە دۇنيالـىق ئىلىـم» دەپ ئايرىۋالغانـدىـن باشـقا، ئىلىـم - پەننـىڭ رېئاللىقتىكـى رولىغـا، ئەھمىيىتىگـە سـەل قارىغانلىقىمىزدىـن «قوغلايدىغـان»، «قورقۇتىدىغـان» قىۋمىدىـن «قاچىدىغان»، «قورقىدىغـان» ھالغـا چۈشـۈپ قالغـان ئىـدۇق.

دىنىمـىز ھاياتلىقنـىڭ پۈتـۈن سـاھەلىرىنى ئـۆز ئىچىگـە ئالغـان بولـۇپ، مەيلـى مۇسـۇلمان بولسـۇن ياكـى غەيرىـي مۇسـۇلمان بولسـۇن، خاتىرجـەم ياشىشـى كاپالەتكـە ئىگـە قىلىنغـان؛ ئىلىـم - پەنگـە، تەرەققىياتقـا رىغبەتلەندۈرىدىغـان مۇكەممـەل دىنىمىزنـىڭ قىممەت قاراشـلىرىدىن يىراقلاشـتۇق، شـۇنىڭدىن ئېتىبـارەن مۇسـتەملىكىلىك، خـار - زەبۇنلـۇق، ئاجىزلـىق، ئېزىلىـش، ھـەق - ھوقۇقلىرىدىـن مەھـرۇم قېلىـش، باشـقىلارنىڭ ئەندىزىسـىدە ياشاشـقا مەجبـۇر بولـۇش قاتارلـىق بەختسـىزلىكلەرگە مۇپتـىلا بولـدۇق.

11 - ئەسىردە يېزىلغان، ئۆلىمالار ھەممە ئىلمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇكەممەل كىتاب دەپ تەرىپلىگەن «ئىھيائۇل ئۇلۇمىددىن» (دىنىي ئىلىملەرنى ئىھيا قىلىش) دېگەن كىلاسسىك ئەسەرنىڭ بىرىنچى بابىلا «مال - دۇنياغا بېرىلىشنىڭ يامانلىقى» دەپ باشلانغان. ۋاھالەنكى، ئاللاھ تائالا قۇرئان كەرىمدە مال - دۇنيانى «خەير» دەپ ئاتىغان. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام: «خەيرلىك مال - دۇنيا ياخشى ئادەم ئۈچۈن نېمىدېگەن ياخشى» دەپ ماختىغان تۇرسا، بىزنىڭ ئۆلىمالىرىمىز بولسا ئۇنى يامان كۆرسىتىشكە ئۇرۇنسا، ئۇ چاغدا بۇ ئۇممەتنىڭ ھالى نېمە بولماقچىتى؟!

ئاسترونومىيە ئىلمىگە غايەت زور تۆھپە قوشقان بۈيۈك ئالىم مىرزا ئۇلۇغبېك «مۇرتەد» دېيىلىپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى؛ ھاياتىنى خەلقىمىزنى جاھالەتتىن قۇتۇلدۇرۇش يولىغا بېغىشلىغان بۈيۈك مائارىپچى ئابدۇقادىر داموللام باشلىغان ئاقارتىش ھەرىكىتىنى «جەدىدىزم» دېگەن پىتنە بىلەن قارىلاپ، مەرھۇم ئالىمنى سۈيقەست بىلەن قەتل قىلىشى جاھالەتچىلىكنىڭ تىپىك مىساللىرىدۇر.

قاراخانىيلارنىڭ قۇرغۇچىلىرى بولغان ئۇيغۇرلار 960 - يىلى ئىسلام دىنىنى رەسمىي دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتكەن. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇر ئىسلام مەدەنىيىتى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ بولسا ئىسلام ئىدىئولوگىيەسى، ئىسلام ئەخلاقى ۋە ئىسلام پىرىنسىپلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇكەممەل بەخت - سائادەت ئاچقۇچىنى قالدۇرۇپ كەتكەن. «قۇتادغۇبلىك» ئائىلە نىزامنامىسىدىن دۆلەت تۈزۈمگىچىلىك بولغان كەڭ ساھە بويىچە ئىنسانىيەتكە زۆرۈر بولغان بىلىملەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

بىز ئىسلامنى توغرا چۈشىنىپ، ئىسلام بويىچە ياشاپ ئەزىزلىككە ئېرىشكەن ئىدۇق. ئەجدادلىرىمىزنىڭ يولىدىن چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، بىزدىكى ئەزىزلىك خارلىققا، مۇستەقىللىق بېقىندىلىققا، كۈچ - قۇدرەت ئاجىزلىققا ئايلىنىپ قالدى. بارچە ئىسلام ئەللىرى ھەر خىل شەكىلدىكى مۇستەملىكىلەرگە ئۇچرىغانىدەك، بىزمۇ ئۇزۇن مەزگىل موڭغۇل، مانجۇ ۋە خىتايلارنىڭ مۇستەملىكىسىدە قالدۇق.

ئەمدى نېمە قىلىش كېرەك؟

1. ئالدى بىلەن ئەقىدىمىزنى، ئەخلاقىمىزنى ئىسلاھ قىلىشىمىز كېرەك. بۇ ئىش قۇرئان ۋە ھەدىسكە مۇراجىئەت قىلىش، بۇ ئىككىسىنىڭ روھى بىلەن ۋۇجۇدقا چىقىدۇ.

2. ھەرقايسى ئىلىم ساھەلىرىدە، يەنى دەۋرىمىز تەقەززا قىلىۋاتقان ھەر ساھەدە كۆچلىنىشىمىز كېرەك. چۈنكى، بېشىمىزغا كەلگەن كۈلپەتلەرنىڭ ھەممىسى مائارىپنى يەككە لىنىيە بويىچە يۈرگۈزگەنلىكىمىز سەۋەبىدىندۇر.

3. ھازىرقى پەيتتە مۇسۇلمانلارنىڭ، خۇسۇسەن، بىز ئۇيغۇرلارنىڭ پەن - تېخنىكا ئىگىلىشىمىز تەپسىر، ھەدىس ۋە فىقھى ئوقۇغانغا ئوخشاش زۆرۈر ۋە مۇھىمدۇر. شۇڭا، پەرزەنتلىرىمىزنى ھەم دىندا، ھەم پەندە ئوقۇتۇشىمىز لازىم.

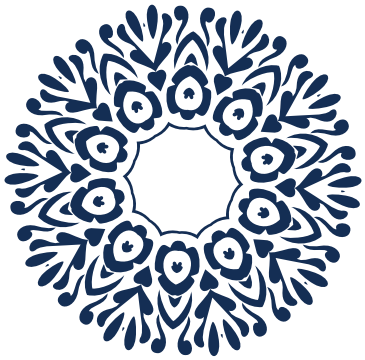
4. بىز ئانا ۋەتەندىكى «مەكتەپ» ئۇقۇمى بىلەن تۈركىيەدىكى ۋە باشقا دۆلەتلەردىكى «مەكتەپ» ئۇقۇمىنى ئايرىۋېلىشىمىز لازىم. ئانا ۋەتەندە «مەكتەپ» دېيىلگەن ھامان

ئاتېئىزمچىلارنىڭ ئىدىيەسىنى تەشۋىق قىلىدىغان ئورگان ئېسىمزگە كېلىدۇ. ئەمما، تۈركىيەدە ۋە باشقا ئىسلام ئەللىرىدە «مەكتەپ» ھەم پەننىي، ھەم دىنىي بىلىملەرنى ئۆگىتىدىغان ئورگانىدۇر. شۇڭا، بالىلار دىپلوم بېرىدىغان مۇنتىزىم مەكتەپلەردە ئوقۇشى لازىم. ئىلىم بىر قورال، دىپلوممۇ ئۆز نۆۋىتىدە بىر قورال. ھازىر دۇنيانىڭ ھەممىلا يېرىدە مۇشۇ ئىككى قورال بىلەن دىنسىزغا، ۋەتىنسىزگە خىزمەت قىلغىلى بولىدۇ. چۈنكى، ئىلىم بولمىسا زادى بولمايدۇ؛ ئىلىم بولۇپ، دىپلوم بولمىسا يەنە بولمايدۇ. چۈنكى، دىپلوم بولمىسا، شۇ ئىلمىنى ئۆگىتىش ئۈچۈن سەھنە ھازىرلىغىلى بولمايدۇ. ھازىرقى دۇنيادا كىشىلەرنىڭ ئىلمىي قۇۋۋىتى قولىدىكى دىپلوم ئارقىلىق ئۆلچىنىدۇ ۋە ئىسپاتلىنىدۇ. دىپلومى بولمىسا، ئىلمىي ساھەدە ئىش قىلغىلى قويمايدۇ.

5. ئاللاھ تائالانىڭ ئىككى كىتابى بار بولۇپ، بىرى «قۇرئان كەرىم»، يەنە بىرى «تەبىئەت»تۇر. بىز مۇسۇلمانلار ئاللاھ تائالانىڭ ھەر ئىككى كىتابىنى ئوقۇشقا بۇيرۇلغان. ئاللاھ تائالانىڭ «قۇرئان» نامىلىق كىتابىنى ئوقۇش ئارقىلىق ئەقىدىمىزنى ۋە ئەخلاقىمىزنى توغرىلىساق، «تەبىئەت» نامىلىق كىتابىنى ئوقۇش ئارقىلىق ئاللاھ تائالانى، ئۇنىڭ چەكسىز قۇدرىتىنى ۋە گۈزەل سەنئەتلىرىنى بىلىشكە قادىر بولىمىز. ئاللاھ تائالانىڭ «تەبىئەت» نامىلىق كىتابىنى ئوقۇغان ئالىم بىر تال قار دانچىسىدا ئىلاھىي سەنئەتنى، مۇكەممەل لايىھەلەنگەن گۈزەللىكنى كۆرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاللاھنىڭ ماھارىتىنى ۋە ھېكمەتلىك ئىش قىلىدىغانلىقىنى بىلىدۇ. ئەمما، شەيئىلەرگە يۈزەكى باقىدىغان ئالىم قار دانچىسىنى «مۇزلىغان سۇ» دەپلا كۆرىدۇ.

ئەنگلىيەلىك پەيلاسوپ ھېربېرت سپېنسېر مۇنداق دېگەن: «تەبىئىي پەن ئىلمىلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشمۇ ئىبادەتتۇر. چۈنكى، تەبىئىي پەن ئىلمىلىرىگە ئېچىرلىەپ كىرىش – بىز سىرلىرىغا يېتىپ بولالمايلا جاپا چېكىۋاتقان ۋە ئاستا - ئاستا بىلىۋاتقان شەيئىلەرنىڭ نەقەدەر ئېسىللىكىنى ئېتىراپ قىلىش، ئاندىن ئۇلارنى ياراتقان زاتنىڭ چەكسىز قۇدرىتىنى تونۇش دېمەكتۇر. بۇ ئاغزاكى زىكىر ئەمەس، ئەمەلىي زىكىردۇر. بىر تامچە سۇنى كۆرگەن ئالىم ئۇنىڭ مەلۇم نىسبەتتە ئوكسىگېن بىلەن ھىدروگېندىن تەركىب تاپقان سۇ ئىكەنلىكىنى، ناۋادا ئۇ سۇ ئاشۇ نورمالىلقىدىن ئۆزگىرىپلا كەتسە، سۇ ئەمەس، باشقا نەرسىگە ئايلىنىپ قالىدىغانلىقىنى ئوبدان بىلىدۇ. بۇنىڭدىن ئاللاھ تائالانىڭ قۇدرىتىنى ۋە ھېكمەت بىلەن شۇنداق ئورۇنلاشتۇرغانلىقىنى چۈشىنىپ يېتىدۇ» .

بۇ ماقالىنى ئابدۇرېشىت نىياز تەھرىرلىدى.

15

ۋەتەنپەرۋەرلىك – ئادەمىيلىكنىڭ نامايەندىسىدۇر

مۇھەممەد يۈسۈپ

ۋەتەن سۆيگۈسى – ئەڭ تەبئىي، ئەڭ سەمىمي ۋە مۇقەددەسىتۇر. چۈنكى، ھەرقانداق بىر ئادەم ئۆزىنىڭ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ۋەتىنىنى ياخشى كۆرىدۇ. ئۇنىڭدىن ئايرىلغاندا ئازاب، ئىزتىراپ چېكىدۇ، سېغىنىش پىراقلىرىدا پۈچىلىنىدۇ.

بىر ئەرەب شائىرى مۇنداق دېگەن:

سۆيگۈڭنى بەر پەقەت تۇنجى يۇرتۇڭغا،
تۇنجىسى ھەقىقىي سۆيگۈدۇر ھاي - ھاي.
يىگىتلەر ھەر جايغا كۆنۈپ قالسىمۇ،
كەتمەيدۇ دىلىدىن پەقەت ئۆسكەن جاي.

ھەركىمنىڭ ۋەتىنى خۇددى ئانىسىنىڭ باغرىدەك ئىسسىق ۋە ئارامبەخشىتۇر. شۇڭا ئۇنى «ئانا ۋەتەن» دەيمىز. ئانىمىز خەۋپكە ئۇچرىسا، بىزنىڭ قانچىلىك بىئارام بولۇپ كېتىدىغانلىقىمىز ۋە ئۇنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن جىددىي ھەرىكەت قىلىدىغانلىقىمىزنى سۆزلەپ يۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق. شۇنداق ئىكەن، مۇستەملىكىدە قالغان ۋەتىنىمىزنى قۇتقۇزۇش يولىدا ھەرىكەت - تەدبىر قوللانماسلىق، مەسئۇلىيەت نۇقتىسىدىنلا ئەمەس، بەلكى ئادەمىيلىك نۇقتىسىدىنمۇ جىنايى قىلمىشتۇر. شۇڭا، ۋەتەن تىلغا ئېلىنغىنىدا قەلبى لەرزىگە كەلمىگەن ئادەمنى ئىنسانىيلىقتىن نېسىۋىسىنى تولۇق ئالالمىغان ئادەم دېسەك قىلچە مۇبالىغە قىلغان

بولمايمىز. ئۇنىڭ يولىدا پۈلنى، مېلىنى، ھەتتا گېزى كەلگەندە جېنىنى پىدا قىلىشقا ھەر ۋاقىت تەييار تۇرۇش لازىمدۇر. چۈنكى، ۋەتەن – ۋىجدانلىق ئىنسان ئۈچۈن مەڭگۈلۈك بۇرچ ۋە مۇقەددەس تۇيغۇدۇر.

ئىسلامدا ژەتەنپەرژەرلىك

ژەتەنپەرژەرلىك – ئىسلام دىنىدىكى ئەڭ مۇھىم تېمىلارنىڭ بىرى، ئىسلام دىنى ژەتەننى قوغداشنى مۇھىم پەرزلەردىن سانايدۇ. بۇنى تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە نۇقتىدىن چۈشەندۈرۈش مۇمكىن:

1. ژەتەنپەرژەرلىك ئىنسانىنىڭ تەبىئىي تۇيغۇسى بولۇپ، ئىسلام دىنى ئىنسان تەبىئىتىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ ۋە ئۇنى پەرۋىش قىلىپ توغرا مېتودتا يېتەكلەيدۇ. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مەككىدىن ئايرىلىش ئالدىدا ئۇنىڭ: «ئى سۆيۈملۈك يۇرتۇم مەككە! قووشمىڭ مېنى كېتىشكە مەجبۇر قىلمىسا ئىدى، سەندىن ھەرگىز ئايرىلمايتتىم» دېگەن ھەدىسىمۇ بۇ نۇقتىنى ناھايىتى يارقىن ئىپادىلەيدۇ. ئەمەلىيەتتە، مەككە بولسا «گىياھسىز بىر ۋادى» ئىدى. لېكىن، بىر يۇرتنىڭ يېشىللىققا پۈركىنىشى، سۈينىڭ ئەلۋەك بولۇشى، ھاۋاسىنىڭ ساپ بولۇشى ھەرگىزمۇ ئۇ يەرنى سۆيۈپ قېلىشنىڭ سەۋەبى بولالمايدۇ. ھەر ئادەمنىڭ ئۆز يۇرتى، مەيلى قانچىلىك نامرات ياكى سەھرايى قىيام بولۇشتىن قەتئىنەزەر، ئۇنىڭ جەلپكارلىقىنى ھېچقانداق كۈچ سۇندۇرالمايدۇ.

2. ژەتەننى قوغداش ژەتەنپەرژەرلىكنىڭ يەنە بىر ئىپادىسىدۇر. چۈنكى، ئىسلام دىنى تاجاۋۇزچىلارغا قارشى جىھادنى ئەر - ئايال، چوڭ - كىچىك ھەممىگە پەرز قىلغان.

﴿أُذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتَلُونَ بِأَنَّهُمْ ظُلِمُوا وَإِنَّ اللَّهَ عَلَى نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ. الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بِغَيْرِ حَقٍّ إِلَّا أَنْ يَقُولُوا رَبُّنَا اللَّهُ﴾

«ھۇجۇم قىلىنغۇچىلارغا، زۇلۇمغا ئۇچرىغانلىقلىرى ئۈچۈن، (قارشىلىق كۆرسىتىشكە) رۇخسەت قىلىندى. شەكسىزكى، ئاللاھ ئۇلارغا ياردەم بېرىشكە ئەلۋەتتە قادىردۇر. ئۇلار پەقەت ‹رەببىمىز ئاللاھتۇر› دېگەنلىكى ئۈچۈنلا، ئۆز يۇرتلىرىدىن ناھەق ھەيدەپ چىقىرىلدى»[1].

﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الْمَلَإِ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ مِنْ بَعْدِ مُوسَى إِذْ قَالُوا لِنَبِيٍّ لَهُمُ ابْعَثْ لَنَا مَلِكًا نُقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ قَالَ هَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ أَلَّا تُقَاتِلُوا قَالُوا وَمَا لَنَا أَلَّا نُقَاتِلَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَقَدْ أُخْرِجْنَا مِنْ دِيَارِنَا وَأَبْنَائِنَا فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ تَوَلَّوْا إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ﴾

«ساڭا مۇسادىن كېيىن كەلگەن ئىسرائىل ئەۋلادىدىن بولغان بىر جامائەنىڭ خەۋىرى يەتمىدىمۇ؟ ئۇلار ئۆز ۋاقتىدا ئۆزلىرىنىڭ پەيغەمبىرىگە: ‹بىزگە پادىشاھ تىكلەپ بەرگىن، (ئۇنىڭ باشچىلىقىدا دۈشمەنلەرگە قارشى) ئاللاھنىڭ يولىدا جىھاد قىلايلى› دېيىشتى. پەيغەمبەر: ‹سىلەرگە جىھاد قىلىش

[1] سۈرە ھەج 39 - ، 40 - ئايەت.

پەرز قىلىنسا جىھاد قىلماي قالارسىلەرمۇ؟› دېدى. ئۇلار: ‹يۇرتلىرىمىزدىن ھەيدەپ چىقىرىلغان ۋە ئوغۇللىرىمىزدىن جۇدا قىلىنغان تۇرساق قانداقمۇ ئاللاھنىڭ يولىدا جىھاد قىلمايلى؟› دېدى. ئۇلارغا جىھاد پەرز قىلىنغان چاغدا، ئازغىنىسىدىن باشقا ھەممىسى جىھادتىن باش تارتتى. ئاللاھ زالىملارنى ئوبدان بىلگۈچىدۇر» [2].

ئاللاھ تائالا بۇ ئايەتتە ۋەتىنىنى مۇستەملىكىچىلەردىن تارتىپ ئېلىش يولىدا ئۇرۇش قىلىشنىڭ ئاللاھ يولىدا جىھاد قىلغانلىق ئىكەنلىكىنى ئوپئوچۇق بايان قىلغان.

﴿وَلَوْ أَنَّا كَتَبْنَا عَلَيْهِمْ أَنِ اقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ أَوِ اخْرُجُوا مِنْ دِيَارِكُمْ مَا فَعَلُوهُ إِلَّا قَلِيلٌ مِنْهُمْ﴾

«ئەگەر بىز ئۇلارغا: ‹ئۆزۈڭلارنى ئۆلتۈرۈڭلار ياكى يۇرتۇڭلاردىن چىقىپ كېتىڭلار› دەپ ئەمر قىلغان بولساق (يەنى ئىلگىرىكىلەرگە يۈكلىگەنىدەك ئېغىر تەكلىپنى ئۇلارغا يۈكلىسەك) ئىدۇق، ئۇلارنىڭ ئازغىنىسىدىن باشقىسى بۇنى ئىجرا قىلمايتتى» [3].

بۇ ئايەت ۋەتەننى قولدىن بېرىشنىڭ ئۆلگەن بىلەن تەڭ ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا، جاننى قوغداش قانچىلىك زۆرۈر بولسا ۋەتەننى قوغداشنىڭمۇ شۇنچىلىك، بەك زۆرۈر ئىكەنلىكىگە قەيت قىلىدۇ.

دۇشمەنلەرنىڭ ھىيلە - نەيرەڭلىرىدىن پەخەس بولۇشمۇ ۋەتەنپەرۋەرلىكتۇر

دىن دۇشمەنلىرى ئىسلامنى سۇيىئىستېمال قىلىش ئارقىلىق غەربنىگە يەتمەكچى بولىدۇ. بۇ مۇددىئاسىغا يېتىشتە ئەڭ كۆپ قوللىنىدىغان ۋاستىسىنىڭ بىرى، سەھىھ ھەدىسلەرنى بۇرمىلاشتۇر. ئىمام مۇسلىم جۇندۇب ئىبنى ئابدۇللاھ رەزىيەللاھۇ ئەنھۇدىن رىۋايەت قىلغان بىر ھەدىستە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مۇنداق دېگەن: «كىمكى رادىكاللىقنى تەرغىب قىلىش ياكى يارەم قىلىش يولىدا ئۆلىدىكەن، ئۇ كاپىرلىق ئۆلۈمىدە ئۆلگەن بولىدۇ». ھەدىستىكى رادىكاللىق قەبىلىۋازلىقنى، مەھەللىۋازلىقتىن ئىبارەت ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئىللەت ۋە قىلمىشلارنى كۆزدە تۇتاتتى.

ئەمما دىن دۇشمەنلىرى بۇ ھەدىسنى بۇرمىلاپ، ئۇنى ۋەتەنپەرۋەرلىككە ۋە مىللەتپەرۋەرلىككە قارىتىلغان دەپ بىلجىرلىغان. «ۋەتەن دەۋاسى قىلىش يوق» دەپ جار سېلىشىۋاتقانلار نەق شۇلارنىڭ تائىپىسىدىندۇر. ھالبۇكى، ۋەتەنپەرۋەرلىك – دىن ۋە دىيانەتنىڭ نامايەندىسىدۇر.

دۇشمەنلەرنىڭ يۇرۇش - تۇرۇشىنى، ھەرىكىتىنى كۆزىتىش ۋە سەگەك بولۇشمۇ ۋەتەنپەرۋەرلىك جۈملىسىدىندۇر.

مىلادىيە 630 - يىلى پەيغەمبىرىمىزگە، ۋىزانتىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ غەسسان قەبىلىسى بىلەن بىرلىشىپ ئەمدىلا بەرپا بولۇۋاتقان ئىسلام ھاكىمىيىتىگە قارشى قوشۇن توپلاۋاتقانلىقى ھەققىدىكى ئۇچۇر كېلىدۇ. پەيغەمبىرىمىز يۈكسەك سىياسىي پاراسىتى بىلەن بۇ خىرىسنىڭ ئېغىرلىقىنى دەرھال ھېس قىلىدۇ ۋە ئوتتۇز مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەشكىللەپ، ئۆزى بۇاسىتە

[2] سۈرە بەقەرە 246 - ئايەت.
[3] سۈرە نىسا 66 - ئايەت.

قوماندانلىق قىلىپ، تومۇزنىڭ ئىسسىقلىقىغا قارىماي، بىر ئايلىق مۇساپىنى بېسىپ ۋىزانتىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ چېگراسىغا يېتىپ كېلىدۇ. مانا بۇ تارىختىكى مەشھۇر تەبۇك غازىتىدۇر.

ۋىزانتىيە ئىمپېرىيەسى پەيغەمبىرىمىزنى ياقا - يۇرتلارغا ئەسكەر تارتقۇدەك مۇنتىزىم ئارمىيەگە ئىگە ئىكەن دەپ بىلگەن ۋە شۇنىڭدىن كېيىن ئىسلام دىيارىغا كۆز تىكىشكە پېتىنالمىغان.

ئەگەر پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بۇ ئۇرۇشقا چىقمىغان بولسا، ئۇلار مەدىنىگە ھۇجۇم قىلاتتى. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامدا بولغان بۇ ھوشيارلىقنىڭ ۋە ئۇرۇش تاكتىكىسىنىڭ يۈزدىن بىرى ھازىرقى مۇسۇلمانلاردا بولغان بولسا ئىدى، ئىسلام دىيارى بۈگۈنكىدەك خار - زەبۇنلۇقتا قالمىغان بولاتتى.

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام يەنە مۇنداق دېگەن: «مال - مۈلكنى قوغداش يولىدا ئۆلگەن ئادەم شېھىتتۇر، ھاياتنى قوغداش يولىدا ئۆلگەن ئادەم شېھىتتۇر، دىننى قوغداش يولىدا ئۆلگەن ئادەم شېھىتتۇر، ئائىلىسىنى قوغداش يولىدا ئۆلگەن ئادەم شېھىتتۇر». مۇستەقىل ۋەتىنىڭىز بولمىسا، نە مال - مۈلكىڭىزنى، نە ئائىلىڭىزدىكىلەرنى، نە دىنىڭىزنى قوغداپ قالالمايسىز. شەكسىزكى، جاننى، مال - مۈلۈكنى، ئائىلىنى ۋە دىننى قوغداپ تۇرىدىغان بىردىنبىر قورغان – ۋەتەندۇر. مۇستەقىل ۋەتىنىڭىز بولمىسا، مال - مۈلكىڭىزنىڭ، ئائىلە تاۋابىئاتلىرىڭىزنىڭ، دىنىڭىزنىڭ بىخەتەرلىكىگە كىم كاپالەتلىك قىلىدۇ!؟ دېمەك، سىزنىڭ ئادەمىيلىك سالاھىيىتىڭىز بىلەن ئەركىن - ئازادە، خاتىرجەم ياشىشىڭىز ئۈچۈنمۇ ۋەتەن كېرەك. ئاللاھ تائالانىڭ مۇئمىن بەندىسى بولۇپ ياشىشىڭىز ئۈچۈنمۇ ۋەتەن كېرەك.

بۇ ماقالىنى ئابدۇرېشىت نىياز تەھرىرلىدى.

16

ئىنگلىزچە نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر شېئىرلىرى» ناملىق كىتاب ھەققىدە

ئەزىز ئەيسا ئەلكۇن

ئىلاۋە:

2023 - يىلى7 - نويابىر كۈنى بۈيۈك بېرىتانىيەدىكى نوپۇزلۇق كىلاسسىك نەشرىياتلارنىڭ بىرى بولغان «ئەۋرىيمەن كۈتۈپخانىسى (Everyman’ Library)» تەرىپىدىن ئىنگلىزچە نەشر قىلىنغان، پىنگۋىن نەشرىياتى تەرىپىدىن بېسىپ تارقىتىلغان «ئۇيغۇر شېئىرلىرى» (Uyghur Poems) ناملىق كىتابنى كەمىنە ئەزىز ئەيسا ئەلكۇن تەھرىرلىگەن بولۇپ، كىتابقا تاللانغان شېئىرلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى يىللاردىن بۇيان ئۆزۈم تەرجىمە قىلدىم، كىتابقا يەنە بىر قانچە تەرجىمانلارنىڭ تەرجىمە قىلغان شېئىرلىرىمۇ كىرگۈزۈلدى.

ئۇشبۇ كىتاب، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر ئوغۇز ئەپسانىلىرىدىن تارتىپ شامانىزم، بۇددىزم، ئىسلامىيەت پەلسەپە دەۋرى، ئوتتۇرا ئەسىردىكى سوپىزم، 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر جەددىزم ۋە يېڭى ئويغىنىش يىللىرى قاتارلىق ئۇزاق دەۋرلەرنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان مەزمۇنلارنى، ھەمدە مىلادى 2015 - يىلىدىن باشلانغان ئۇيغۇر ئىرقىي قىرغىنچىلىقىنى ئەكس ئەتتۈرگەن شېئىرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، ئىنگلىز تىلىدىكى تۇنجى قېتىملىق، ۋە مەزمۇنى كەڭ، مۇكەممەل بولغان ئۇيغۇر شېئىرىيەت قوللانمىسى بولۇپ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ 2000 مىڭ يىللىق ئىزناسىدۇر.

نۆۋەتتە مىليون تىراژ بىلەن دۇنيا مىقياسىدا تارقىتىلۋاتقان بۇ كىتاب، شۇبھىسىزكى، خىتاي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن يوقىتىلۋاتقان ئۇيغۇر مەدەنىيەت كىملىكىنى دۇنياغا تونۇتۇشتا ۋە دۇنياۋى سەۋىيەدە ساقلاپ قېلىشتا بېسىلغان ئەمەلىي ۋە غەلىبىلىك بىر قەدەم بولۇپ

ھېسابلىنىدۇ. 2015 - يىلدىن بۇيان خىتاي ھۆكۈمىتى ئۇيغۇر ۋەتىنىدە يۈزلىگەن شائىر - يازغۇچىلارنى تۇتقۇن قىلىپ ئۇزۇن مۇددەتلىك تۈرمە جازالىرىغا مەھكۇم قىلدى. جۈملىدىن، مىڭلىغان قەدىردان ئۇيغۇر پەرزەنتلىرى شېئىرلار يازغانلىقى، ئۇيغۇر تىلىنى، ئەدەبىياتىنى ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەۋجۇتلۇقىنى قوغدىغانلىقى ئۈچۈن خىتاي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئېغىر جازالارغا ئۇچراپ، لاگېر ۋە تۈرمىلەرگە قامالدى. شۇڭا بۇ كىتابنىڭ مۇشۇ ۋاقىتتا نەشر قىلىنىشى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، بىز ھېچ بىر ۋاقىت بۇ سۆيۈملۈك تەۋەررۈك شائىرلىرىمىزنى ئۇنتۇمايمىز ۋە ئۇلارنىڭ بالىدۇررىق ئەركىنلىككە ئېرىشىشىنى ئارزۇ قىلىمىز.

مەن ئۇيغۇر قېرىنداشلىرىمىزنىڭ، ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئۇزاق تارىخى يەكۈنلەنگەن ۋە بۈگۈنى ئەكس ئەتتۈرۈلۈۋاتقان چۇشەندۈرۈلگەن مەزمۇنلارنى بىلىۋېلىشىنى مەقسەت قىلىپ، ئىنگلىزچە نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر شېئىرىيىتى» ناملىق كىتابنىڭ كىرىش سۆز قىسمىنى ئۇيغۇرچىغا ئەينەن تەرجىمە قىلىپ بۇ يەردە تونۇشتۇردۇم. مەزكۇر ماقالىدە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ 2000 مىڭ يىللىق يىرىك ئىزناسى بولغان ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ئەتراپلىق بايان قىلىنىدۇ. ياقتۇرۇپ ئوقۇشۇڭلارنى ئۈمىد قىلىمەن.

ئۇيغۇر شېئىرىيىتى

ئۇيغۇر شېئىرىيىتى مول ۋە رەڭدار بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تەخمىنەن ئىككى مىڭ يىلدىن بۇيان ياشىغان مەشھۇر يىپەك يولىنىڭ مەركىزىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەيۋەتلىك تەبىئىي مەنزىرىسىنى، ئۇنىڭ كەڭرى سەھرالىرى، ھەيۋەتلىك تاغ تىزمىلىرى ۋە سىرلىق قۇملۇقلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسىرلەر بويى باشتىن كەچۈرگەن رەھىمسىز ئىمپېرىيەلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا قېلىشى، ئىچكى جېدەل - ماجىرالىرىغا پېتىپ قېلىشى، يۇز بەرگەن بەزى سىياسىي داۋالغۇشلار، زۇلۇم ۋە ئۇرۇشلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە ئۆز ئىزنالىرىنى قالدۇرغان. شېئىرلار تېپىك ھالدا، كۆچۈش ۋە مۇساپىرلىق، ئۇرۇش ۋە تىنچلىق، شۇنداقلا ئۇنۇتۇلۇسال تېما بولغان تەبىئەت ۋە مۇھەببەت تېمىلىرىغا مەركەزلەشكەن. ئۇيغۇر شېئىرىيىتى كۆپ خىل ۋە كۆپ تەرەپلىمىلىكتۇر. ئۇ، ئۇيغۇر تارىخىنىڭ مۇرەككەپلىكىنى ۋە ئۇلارنىڭ دائىم ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان سىياسىي ھاياتىنىڭ داۋالغۇشلىرىنى روشەن ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ شېئىرلىرى ئىنگلىز تىللىق خەلقلەرگە ئىنتايىن كەم تونۇلغان. مەن ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنى تونۇشتۇرۇشتىن بۇرۇن ئۇيغۇرلارنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى قىسقىچە چۈشەندۈرۈپ ئۆتمەن.

ئۇيغۇرلار تۈركىي خەلقلەردىن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىسمى مىلادىيە 2 - ئەسىر ئەتراپىدىكى تارىخىي خاتىرىلەردە كۆرۈلىدۇ. ئۇيغۇر سۆزى «ئىتتىپاقلىشىش، ئۇيۇشۇش» دېگەندەك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. ئۇيغۇرلار قەدىمكى دەۋرلەردە، ئالتاي ۋە تەڭرى تاغلىرىنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان كەڭ زېمىنلارنى مەركەز قىلىپ، بۈگۈنكى جەنۇبى موڭغۇلىيەنىڭ غەربى - جەنۇبى يايلاقلىرىدىن تارتىپ جەنۇبقا سوزۇلغان تەكلىماكان ۋە تۇرپان ئويمانلىقلىرى بوستانلىقلىرىدا ياشىغان، بۈگۈنكى كۇنگە قەدەر بۇ كەڭ زېمىندا ياشاپ كەلمەكتە. ئورتاق بەھرلىنىدىغان مەدەنىيەت، جۇغراپىيەلىك تۇپراقلاردا ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە ئەڭ بالدۇر شەھەرلەشكەن خەلقتۇر. ئۇيغۇرلار ئىككى مىڭ يىلدىن بۇيان تەڭرىزىم (ئاسمانغا

چوقۇنۇش)، شامانىزم ۋە مانى دىنى، نېستورىيان خرىستىيان دىنى ۋە بۇددىزم قاتارلىق نۇرغۇن ئوخشىمىغان دىنلارغا ئېتىقاد قىلىپ كەلگەن. مىلادى 10 - ئەسىردىن باشلاپ، ئۇلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا باشلىغان. بۈگۈنكى كۈندە ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلار ئېتىقاد قىلىدىغان ئەڭ ئاساسلىق دىندۇر.

18 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى مۇستەقىل ھۆكۈمرانلىرى بولغان خوجىلار، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان كېڭەيمچىلىكى نەتىجىسىدە ئاغدۇرۇلدى. 19 - ئەسىردە، خىتاي ھۆكۈمىتى رەسمىي ھالدا ئۇيغۇر ۋەتىنىگە «شىنجاڭ» دەپ ئىسىم قويدى، يەنى بۇ خىتايچىدا «يېڭى چېگرا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇيغۇرلار ئۆز ۋەتىنىنى شەرقىي تۈركىستان ياكى ئۇيغۇرىستان دەپ ئاتاشنى بەكرەك ياخشى كۆرىدۇ. 1911 - يىلى مانجۇ خىتاي ئىمپېرىيەسى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار 1933 - يىلى بىرىنچى قېتىم، 1944 - يىلى ئىككىنچى قېتىم بولۇپ، تارىختا ئىككى قېتىم قىسقا مۇددەتلىك مۇستەقىل دۆلەت قۇرغان. ئىككىنچى قېتىم قۇرغان جۇمھۇرىيەت 1949 - يىلى ئۆكتەبىردە، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ خىتاي قىزىل ئارمىيەسىگە بەرگەن ھەربىي ياردىمىدە بۇ رايونىنى ئىشغال قىلىشى بىلەن ئاخىرلاشقان. بۈگۈنكى كۈندە، خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ نوپۇس تەكشۈرۈش نەتىجىسىگە ئاساسلانغاندا، شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇر نوپۇسى 12 مىليونچە ئىكەن. 2 مىليوندىن ئارتۇق ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرىدە، ئاز بىر قىسمى ئوتتۇرا شەرق، ياۋروپا ۋە شىمالىي ئامېرىكا دۆلەتلىرىدە ياشايدۇ.

تارىختىن بۇيان، شېئىر ئىنسانلارنىڭ ھاياتىنى ھەر جەھەتتىن ئەكس ئەتتۈرۈپ كەلگەن. ئىنسانلار ئۆز خۇشاللىقى ۋە قايغۇسىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن شېئىر يازغان، ئاغزاكى ۋە يازما شەكىللەردە ئەۋلادتىن ئەۋلادقا تارقىلىپ، بۈگۈنكى كۈنىمىزگىچە نۇرغۇنلىغان ئوخشىمىغان ئىپادىلەش شەكلى ۋە ئۇسلۇبلىرى بىلەن يېتىپ كەلگەن. ئۇيغۇر شېئىرىيىتى تەنھا ئۆز ئالدىغا تەرەققىي قىلغان ئەمەس. ئۇيغۇرلار مەشھۇر يىپەك يولىدا ياشاپ، ئەسىرلەردىن بۇيان بۇ كەڭ زېمىنلاردىن كېسىپ ئۆتىدىغان سودا كارۋانلىرىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان. ئايىغى ئۈزۈلمەي كېلىپ تۇرىدىغان تۆگە كارۋانلىرى، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى چاڭئەن يېكى شەرقىي رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ پايتەختى كونستانتىنوپولدىن قۇملۇق ۋە تاغلارنى كېسىپ ئۆتكەنده، ئۇلارنىڭ قوڭغۇراق ئاۋازلىرى چەكسىز ئۇپۇقلاردىن ھالقىغان يىراق ئەللەرنىڭ مەدەنىيەتلىرىنى ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئېلىپ كەلگەن. ئەنە شۇ يىپەك يولى ۋە ئۇنىڭدىن قالغان تارىخى ئىزنالار ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ خاراكتېرىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇيغۇر شېئىرىيىتى، قەدىمكى يىپەك يولىدا دېڭىز يولى ئېچىلىشتىن بۇرۇنقى يېڭى تەپەككۇر ۋە يېڭى مەدەنىيەتلەرنى كۆزىتىش ۋە ئۆزلەشتۈرۈشتەك ھەرىكەتچان ئىقتىدارىنى نامايان قىلغان.

ئۇيغۇر تىلى ئۇرال - ئالتاي تىلى ئائىلىسىنىڭ تۈرك تىلى قارلۇق تارمىقىغا تەۋە (ئۇ يەنە چاغاتاي تىلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ). ئۇيغۇر تىلى ئوتتۇرا ئاسىيادىن باشلاپ ئاناتولىيە ئېگىزلىكىگىچە بولغان تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىللىرى بىلەن ئىنتايىن يېقىن.

بىز ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ يازما ئىزنالىرىنى 6 - ئەسىردە ئىجاد قىلىنغان ۋە كەڭ قوللىنىلغان تۇنجى ئۇيغۇر يېزىقىدىن تاپالايمىز. ئۇ دەۋردە ئۇيغۇر تىلى نۇرغۇن تۈرك تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ ئاساسلىق ئەدەبىي تىلى بولۇپ قوللىنىلغان.

ئەڭ بۇرۇنقى ئۇيغۇر شېئىرى مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردە بارلىققا كەلگەن دەپ

قارىلىدۇ. ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ قەدىمكى زامان ئېغىز تىلى ئەنئەنىسى، زامانىۋى ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتىنى ئاساس بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئاغزاكى شېئىرى داستانلار تۈرك خەلقلىرى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان. پادىشاھلار، ئەۋلىيالار، قەھرىمانلار، ئۇرۇشلار، تۈرلۈك مۆجىزىلەر ۋە ھەج قىلىش توغرىسىدىكى ھېكايىلەر مۇقەددەس مازارلاردا مەددىھىلار تەرىپىدىن ئېيتىلغان، ھەمدە مۇزىكانتلار ئاممىۋى يىغىلىشلاردا ناخشا قىلىپ ئېيتقان. نۇرغۇن قېتىملاپ تەكرارلاش بىلەن بېيىغان بۇ چۆچەكلەر ئەۋلادمۇئەۋلاد داۋاملىشىپ كەلگەن بولۇپ، ئۇلار ئۇيغۇر تارىخىنى كېينكىلەرگە تارقىتىشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغان. بۇ تۈردىكى ژانىرنىڭ بىر مۇھىم مىسالى «ئوغۇزنامە داستانى» بولۇپ، ئۇ مىلادى 10 - ئەسىردە ئۇيغۇر يېزىقىدا خاتىرىلەنگەن. بۇ داستان ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر تەرىپىدىن تەڭ ئورتاقلىشىلغان. داستاندا قەھرىمانلىق تېمىلىرى ۋە جەڭلەر ھەققىدىكى ھېكايىلەر بىلەن بىللە مۇھەببەت تېمىسى بىرلەشتۈرۈلگەن ھالدا روشەن يورۇتۇپ بېرىلگەن:

ئۇ قىز شۇنداق گۈزەل ئىدىكى،
كۈلسە تەڭرىمۇ تەڭ كۈلەتتى
ئۇ يىغلىسا تەڭرىمۇ تەڭ يىغلار ئىدى.
ئوغۇز خاقان ئۇنى كۆرگىنىدە
پۈتۈن بەدىنىنى تىترەك بېسىپ
ھوشىدىن كەتتى
ئۇنىڭغا كۆيۈپ قالدى، ئۇنى ئالدى...

كېيىنكى ئەسىرلەردە، ئۇيغۇرلار ئۆز ئېلىدە يۈز بەرگەن ئىشلارنى ئەتراپقا تارقىتىش، بولۇپمۇ مۇھىم ۋەقەلەرنى ياكى ئۇرۇش پاجىئەلىرىنى خاتىرىلەش ۋە يېقىنقى تارىخنى خەلقنىڭ ئېسىدە ساقلاپ قېلىشى ئۈچۈن نۇرغۇن شېئىرلارنى يېزىپ قالدۇرغان. شېئىرلارنىڭ ئەل ئارىسىدا تارقىلىشى تولىمۇ مۇھىم بولۇپ، ئۇلار دائىم بازار - رەستىلەردە شېئىرلارنى مۇزىكىغا تەڭكەش قىلىپ ئېيتىشقان. تۆۋەندىكىسى، 19 - ئەسىردىكى ھۆكۈمدار ياقۇپ بەگنىڭ ۋاپاتىغا ئېچىنىپ يېزىلغان مەرسىيە بولۇپ، خەلق ناخشىسىغا ئايلىنىپ كەتكەن بىر قىسىم مىسرالار:

ياقۇپ بەگ ئۆزى باتۇر،
دۈشمەنگە تېپىك ئاتۇر.
ئۆلگەن خىتاينىڭ بېشى،
ساينىڭ تېشىدەك ياتۇر.
بېيجىڭدىن خىتاي كەلدى،
چىشلىرىنى ھېگايتىپ.
بەگ - غوجام قويۇپ قاچتى،
قۇيرۇقىنى دېگايتىپ.
ئاسماندىكى پەرىشتە،
ھۆرلەر تونى كىيىشتە.
يىغلىماڭلار ئايىملار،
ياقۇپ بېگىم بېھىشتە.

ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ يېزىقچىلىق ئەنئەنىسى 9 - ئەسىردىن باشلانغان. ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ سارايلىرىدا دىنىي ۋە پەلسەپە تېمىسىدىكى شېئىرلار ئىجاد قىلىنغان ۋە بۇ خىل ئۇسلۇب قەشقەرنى پايتەخت قىلغان ئۇيغۇر قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدىمۇ قوللىنىلغان بولۇپ، تاكى 16 - ئەسىردىكى ياركەنتنى پايتەخت قىلغان سەئىدىيە ئۇيغۇر پادىشاھلىقىغىچە داۋام قىلغان. بۇرۇنقى ساقلانغان بەزى مىسىللاردا ئوخشىمىغان ئېتىقادلارنىڭ روشەن ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆرەلەيمىز. ئۇزۇن داۋاملاشقان تەڭرىزىم ۋە شامانىزم ئېتىقاد دەۋرىدىكى كۆزگە كۆرۈنەرلىك كىنايىلەر ۋە سىمۋوللار ئاسمان ۋە قۇياشنىڭ كۈچىنى، سېھرىلىك ساھىبجامال ياكى ئورمانلىقتا يالغۇز بۆرە بىلەن ئۇچراشقان قەھرىمانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭغا ئوخشاش قەدىمكى زاماندىكى سىمۋوللار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىمۇ ئەكس ئېتىدۇ. مانى دىنى ۋە بۇددىزم دەۋرىدىكى شېئىرىي پارچىلار ئىنسانلارنىڭ مەنىۋىيىتىنى، دۇنيا ۋە ئاخىرەتنى، قايتىدىن تىرىلىشكە بولغان ئېتىقادى ۋە تەپەككۇر قىلىشىنى نېرۋاناغا يېتىشنىڭ ۋاستىسى سۈپىتىدە ئىزدىنىدۇ:

تەشنالىق ۋە مۇھەببەت تەڭلا مەۋجۇت ئەلمىساقتىن،
ئۇلار گىرەلەشكەن، ئارىسىدىن بىرى بولىدۇ دۇشمەن ھامان.
يېغان چەككەن سۆيگۈسىز يۈرەك - ئۇ زەھەرلىك يىلانغا ئوخشاش،
ئەگەر بىر ئادەم دۇنيادا ئاچكۆزلۈك قىلماي ياشىيالسا،
ئىختىلاپلىق جەمئىيەتتە جېدەلنىڭ ئىچىگە كىرىپ قالمىسا،
يەردە مۇستەھكەم تۇرالسا، كىشى ۋۇجۇدى يېتەر پاكلىققا،
ئۇ پاك زېمندا، ئۇنىڭ جىسمى بولۇر ئەخلاققا خاقان.

ئۇيغۇرلار 10 - ئەسىردە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا باشلىغان ۋە بۇ يېڭى دىن ئۇلارنىڭ ھاياتىغا ناھايىتى زور بۆسۈش خاراكتېرلىك ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كېلىپ، ئىجتىمائىي تۇرمۇش ۋە مەدەنىيەتلىرىنى ئۆزگەرتكەن. ئىسلام دىنىنىڭ ساۋات چىقىرىش ۋە ئوگىنىشكە ئەھمىيەت بېرىشى نەتىجىسىدە شېئىر يېزىش ئادىتى تېخىمۇ كەڭ تارقالغان. بۇ دەۋرنىڭ شېئىرىيىتى ھەمىشە دىداكتىكا ياكى پەلسەپىلىك شېئىرلار بولغان. ئەسىرلەردىن بۇيان ئاغزاكى تارقىلىپ كەلگەن ئۇيغۇر شېئىرلىرىنىڭ تۇنجى يازما خاتىرىسىنى 11 - ئەسىردە ياشىغان ئالىم مەھمۇد قەشقەرى يېزىپ چىقتى. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ لۇغىتى بىزنى قىممەتلىك ئەدەبىي بايلىق بىلەن تەمىنلەيدۇ. تۆۋەندىكى شېئىر مېھماندوستلۇقنىڭ مۇھىملىقىنى ئوگىتىدىغان ئۇنۇتۇلمەس بولۇپ، ئۇيغۇرلار مېھماندوست بىر خەلق سۈپىتىدە تونۇلغان:

مېھمان كەلسە چۈشۈرگىن،
ئۇنىڭ ھاردۇقى چىقسۇن،
ئارپا، سامان كەلتۈرگىن،
ئېتى يالتىراپ كەتسۇن.

ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ ئۇيغۇر شېئىرىيىتى پارس ۋە ئەرەب شېئىرىي ئەنئەنىلىرىنىڭ كۆرۈنەرلىك تەسىرىگە ئۇچرىغان. چۈنكى، بۇ تىللار ئەرەب يېزىقى بىلەن بىللە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەدەبىيات مەدەنىيىتىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان. ئەنئەنىۋى ئۇسۇلۇپتىكى ئەركىن ۋە ئاددىي بوغۇملۇق قاپىيەنى ئاساس قىلغان شېئىر، يېڭى ۋە تېخىمۇ مۇرەككەپ شېئىر تۈرلىرى بىلەن بىللە يۇغۇرۇلۇپ داۋاملاشقان. بۇلار ئەندىزە ۋە كۆپ خىللىقتا ئوتتۇرا شەرق مودىللىرىغا يېقىندىن ئەگىشىپ كەلگەن.

13 - ۋە 14 - ئەسىرلەردە، ئۇيغۇر شېئىرىيىتى تېخىمۇ كۆپ ئۆزگىرىشلەرنى باشتىن كەچۈرگەن بولۇپ، تۈرك تىللىرىغا ماسلىشىشتىن بۇرۇن تۇنجى قېتىم ئەرەب - پارس ساھەسىدە گۈللەنگەن سوپى شېئىرىيەت ئەنئەنىسىنى قوبۇل قىلغان. بۇ بۇرۇلۇش ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھېرات شەھىرىدە تۇغۇلغان ئۇلۇغ شائىر ئەلىشىر نەۋائىنىڭ (1441 – 1501) تۆھپىسىدە مۇستەھكەملەنگەن. ئۇنىڭ ئالەمشۇمۇل شېئىرلىرى ۋە باشقا ئەدەبىي ئەسەرلىرى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا تۈركي چاغاتاي تىلىنىڭ چوڭقۇر ھېسسىياتىنى، گۈزەللىكىنى ئىپادە قىلالايدىغان ئەدەبىي تىل سۈپىتىنى نامايان قىلغان. ئۇيغۇرلار ئەلىشىر نەۋائىنى ئۇيغۇر مىللىتىدىن دەپ قارايدۇ ۋە نەۋائىنىڭ قالدۇرغان سەلتەنەتلىك ئەدەبىي مىراسلىرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا ئاساس سالغان دەپ قارىلىدۇ. ئۇيغۇرلار نەۋائىنىڭ شېئىرلىرىنى يېزىق شەكلىدىلا ئەمەس، بەلكى سوپى يىغىلىشلىرىدا ۋە مۇزىكا ئورۇنداش سورۇنلىرىدا داۋاملىق ئەتىۋارلاپ ئېيتىپ ھەمبەھرلىگەن. ئۇنىڭ شېئىرلىرى تاكى بۈگۈنگىچە داۋاملىشىپ تارقىتىپ كېلىندى.

بىر كۆرۈپ ھەسرەتتە قالدىم ئول پەرى رۇخسارىنى،
ئىككى كۆرسەم دەپ تىلەيمەن كۆزلىرى خۇمارىنى.
ئۇچ كۆرۈشكەندە سالۇرلەر خەنجىرى تەييارىنى،
تۆت كۆرۈشكەندە سالۇرلەر ئاي يۈزىگە خالىنى.
بەش كۆرۈپ ئالدىڭدا جان بەرسەم شېھىدۇ ئىشقى مەن،
ئالتە كۆرسەم دەپ تىلەيمەن كۆزلىرى مەستانىنى.
يەتتە ئىقلىمدا يوق ئىمىش سەن كەبى نازۇك بەدەن،
سەككىز ئۇچماققا تىلەرمەن سەن كەبى ھۆر - يارىنى.

بۇ غەزەلنىڭ بىر قىسمى. غەزەل - ئارۇز ۋەزنى بىلەن يېزىلىدىغان ئۇيغۇر سوپىلىق ئەنئەنىسىدە كۆپ ئۇچرايدىغان شېئىر شەكلى. ھەر ئىككىسى كىلاسسىك ئەرەب ۋە پارس شېئىرىيىتىدىن كەلگەن. غەزەللەر ئادەتتە مۇقىم رىتىملىق شەكىلدە تىزىلغان، ھەر بىر مىسراسى يىگىرمە ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق بوغۇمدىن تەركىب تاپىدىغان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى ئىككىدىن يىگىرمە مىسراغىچە ياكى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ بولىدۇ. غەزەلنىڭ نۇرغۇن رىتىملىق قاپىيە شەكىللىرى بار بولۇپ، بۇرۇنقى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە قوللىنىلغان ئادەتتىكى تۆت مىسرالىق شېئىرلارغا قارىغاندا تېخىمۇ مۇرەككەپ. غەزەل شائىرنىڭ ھېسسىياتىنى، گۈزەللىكە بولغان مۇھەببەتنى، چىدىغۇسىز ھىجران ئازابىنى ۋە ئىلاھىي مۇھەببەتتىن ئايرىلىشنىڭ قايغۇسىنى تولۇق ئىپادىلەيدىغان گۈزەل بىر شېئىر ژانىرىدۇر. ئەسەرلىرى ئاساسەن غەزەل شەكلىدە يېزىلغان دەرۋىش شائىر بابا رەھىم مەشرەپنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى جاھانكەزدىلىك

ھېكايىلىرى بۇگۈنمۇ ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلەرنى ئىلھاملاندۇرىدۇ. ئۇنىڭ تەسەۋۋۇپ شېئىرىيىتى چوڭ تېپتىكى ئۇيغۇر كىلاسسىك مۇزىكىسى – ئون ئىككى مۇقام تېكىستىنىڭ مۇھىم بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ.

چۈشۈپتۇر باشىمە سەۋدا، رۇمۇزى ئىشقىدىن غەۋغا،
ئۆزىگە ئەيلەدى شەيدا، مېنى يوقلار كىشىم بارمۇ؟
تۇرارغە تاقەتىم يوقتۇر، يۇرەرگە ھالەتىم يوقتۇر،
يۇرەكتە ئىشق ئوتى كۆيتۇر، مېنى يوقلار كىشىم بارمۇ؟
بۇ مىسكىن زارى مەشرەپنىڭ كىشى ھالىنى بىلمەيدۇ،
بۇ يەردىن باش ئالىپ كەتسەم مېنى يوقلار كىشىم بارمۇ؟

ئۇيغۇر شېئىرلىرى توپلىمى ھىندىستان موڭغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ قۇرغۇچىسى، زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر (1483 – 1530) نىڭ بىر قاتار شېئىرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان بولۇپ، ئانىسى قۇتلۇق نىگار 1514 - يىلى قۇرۇلغان ياركەنت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بىر ئائىلە ئەزاسى ئىدى. بابۇر ئەلىشىر نەۋائىي غەزەللىرىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىغان، ئۇ رۇبائىي ئۇسلۇبىدا تۆت مىسرالىق شېئىرلارنى يازغان. ئۇنىڭ نۇرغۇن شېئىرلىرى ھايات تەجرىبىسىدىن كەلگەن بولۇپ، ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ۋەتەن سىرتىدا ئۆتكۈزگەن بىر مۇساپىرنىڭ ئازاب - ئوقۇبەت ۋە ۋەتەن سېغىنىشىنى تەسۋىرلەيدۇ. ھەتتا ئۇنىڭ ھىندىستانىنى فەتھى قىلىشى ئۇنىڭغا كۆپ خۇشاللىقلارنى ئېلىپ كېلەلمىگەن.

ئەيكىم، ماڭا مۇجدە بەردىڭ ئول جاناندىن،
قىلدىڭ مېنى ئازادە غەمى ھىجراندىن.
بۇ مۇجدەنى نې نەۋائى سىفەت قىلغايسەن،
گويا كى خەبەر بەدرىڭ ئۆلۈككە جاندىن.
ۋە يەنە:
تالئى يوقى جانىمغە بالالىغ بولدى،
ھەر ئىشىنكى، ئەيلەدىم، خەتالىغ بولدى.
ئۆز يەرنى قويۇپ ھىند ساري يۈزلەندىم،
يا رەب، نېتەيىن، نې يۈز قەرالىغ بولدى.

ئوتتۇرا ئەسىردە مۇكەممەللەشتۈرۈلگەن ئاروز ۋەزىنلىك قېلىپلاشقان شېئىرلار، ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ تەرەققىياتىدا ئەسىرلەر بويى يېتەكچىلىك ئورۇنىنى تۇتۇپ كەلگەن بولۇپ، ھازىرمۇ بۇ ئۇسلۇبتىكى شېئىرلار تەسىر كۈچىگە ئىگە. 20 - ئەسىرنىڭ ئاخىرقى ئون يىللىرىدا، بولۇپمۇ رۇس شېئىرىيىتى بىلەن ئۇچرىشىش ئۇيغۇرلارغا يېڭىچە شېئىرىيەت ئۇسلۇبلىرىنى يەنى مودېرنىزمنى ئېلىپ كەلدى، كېيىنكى دەۋرلەردىكى شېئىرلارنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى. ئەخمەتجان ئوسمانىنىڭ «تۇمان» ناملىق (گۇڭگا) شېئىرلىرى بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ:

داپ ئۇسسۇلى
تەڭرىنى
تەجەللى شاملى تاشلار تۇپراقتا،
ياڭرىغاندا ئەزان - تەكبىر تەن مەسچىتىدە.
تونۇر
ئۇنەر ئالتۇندا
شەھەردىن قوغلاندى قىلىنغان شاراب
بىزدە ئۇنتۇپ قويۇپ كەتكەن ئەس.

21 - ئەسىردە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىشلىتىلىشىنى چەكلەشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ تۇرلۇك باستۇرۇش سىياسەتلىرى كۈنسېرى كۈچەيدى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، خىتاي ھۆكۈمىتى بارلىق كۈچىنى ئىشلىتىپ ئۇيغۇرلارنى خىتاي مەدەنىيىتىگە ئاسسىملياتسىيە قىلىش سۇرئىتىنى تېزلەتتى. نۇرغۇنلىغان تالانتلىق يازغۇچى - شائىرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 2 مىليوندىن ئارتۇق كىشىلەر خىتاينىڭ جازا لاگېرلىرىدا تۇتۇپ تۇرۇلۇۋاتقان بۇ ئېچىنىشلىق مەزگىلدە، ئۇيغۇر تىلى ۋە مەدەنىيىتىنى ساقلاپ قېلىشتا، ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ئادالەت ۋە ئەركىنلىك كۈرىشى ئۈچۈن مۇھىم قورالغا ئايلاندى. شائىرلار ئۆز ۋەتىنىدە يۈز بېرىۋاتقان پاجىئە ۋە سۇرگۈندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بېشىدىن كەچۈرۈۋاتقان ئازاب - ئوقۇبەتلىرىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ، ئۇيغۇر قىرغىنچىلىقى ئەدەبىياتىدىن ئىبارەت يېڭى بىر ژانىرنى ياراتتى. بۈگۈن سۇرگۈندىكى ھەر بىر ئۇيغۇر ئۆزىنىڭ خىتاي تەرىپىدىن يوقىتىۋېتىلگەن ئائىلە ئەزالىرى، ساۋاقداش - دوستلىرى ھەققىدە ئوخشاش ھېكايىلەرنى سۆزلەپ بېرەلەيدۇ. بۇ دەۋردە بىز، يەنە بىر ئەۋلاد مۇنەۋۋەر ئۇيغۇر ئايال شائىرلىرىنىڭ قەد كۆتۈرگەنلىكىنى كۆردۇق. گۈلنىسا ئىمىن گۈلخانىنىڭ شېئىرى بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ:

كۆزىمدىكى ياشنى تۆككۈسى كەلمەيدۇ
كۆتۈرمەكچى بولىدۇ بېشىنى
قارىماقچى بولىدۇ قۇياشسىز ئاسمانغا.
سېغىنىشلىرىنى، ئەنسىرەشلىرىنى
قورقۇپ جۆيلۈشلىرىنى، كېچىدە ئويلىنىشلىرىنى
دەپ بەرمەكچى بولىدۇ ئاشۇ تەرەپتىكى بىر ئىنسانغا.

شېئىر يازغانلىقى ئۈچۈن تۇرمىگە قامالغان ئۇيغۇر شائىرلىرىنى ئەسلەش ئۈچۈن ئۆز شېئىرىمنى قوشتۇم:

مەن سېنىڭ قەپىسىڭنى بۇزىمەن
مەن سېنىڭ سۇكۈتۈڭنى بۇزىمەن
مەن ھۆر بولىمەن
قۇشقا ئوخشاش
ئەركىن پەرۋاز قىلىمەن كۆك ئاسماندا

چۈنكى بىزگە تەۋە بۇ دۇنيادا
ئۇرۇش ۋە جېدەلگە يوق ۋاقتىمىز ئەسلا.

مەن شائىرلارنىڭ ئېسىل ئەسەرلىرىنى دۇنياغا تونۇشتۇرۇش ۋە ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى بىلدۈرۈش مەقسىتىدە، تۇرمىدىكى شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىنىمۇ تەرجىمە قىلدىم. تۆۋەندە، 2017 - يىلى پۈتۈن ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن قولغا ئېلىنغان، تونۇلغان ئۇيغۇر شائىرى ئادىل تۇنيازنىڭ شېئىرلىرىدىن بىر قانچە مىسرا:

ۋەتەنسىز قۇشلار
پەسسللەرگە ۋەتەن دەپ يىغلار.
سەرسان شامال كۆتۈرۈپ يۈرەر
غازىڭنى ئۆز ۋەتىنىڭ.

ئادىل تۇنيازنىڭ ۋە ئۇنىڭغا ئوخشاش باشقا يەنە نۇرغۇن شائىرلار ئېكسپلاتاتسىيە، زۇلۇم ۋە ئىرقىي قىرغىنچىلىق ئالدىدا سۈكۈت قىلىشنى رەت قىلدى. ئۇلارنىڭ شېئىرلاردىكى سادالرى ناھايىتى كۈچلۈك بولۇپ، مۇستەبىت ھاكىمىيەتكە جەڭ ئېلان قىلدۇ. تۇرمىدىكى شائىر پەرھات تۇرسۇن مۇنداق يازىدۇ:

ئاغرىنمايلى مەنسىز دەپ ھاياتنى،
تەنھالىقمۇ يېتەر بىر كۈن چېكىگە.
ياش تۆكەيلى، بەلكىم گۈزەل كۆز ياشمۇ،
تۆكۈلگەندە سۆيگۈ ئۇچۇن پىنھانە.
ئىزدىمەيلى گۈزەللىكنى گۈلدىنلا،
بەكرەك گۈزەل تىكەندىكى قان ئىزى. . .

بۇ تۇنجى قېتىم نەشر قىلىنغان ئىنگلىز تىلىدىكى ئونتولوگىيە (شېئىرلار توپلىمى) بولۇپ، ئۇيغۇر شېئىريىتىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى ۋە ھازىرقى ۋەزىيىتى ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە بېرىشنى مەقسەت قىلىدۇ. تىل ۋە مەدەنىيەت پەرقلىرى تۈپەيلىدىن، يەنە كېلىپ بۇرۇن ئىنگلىزچىگە تەرجىمە قىلىنغان ئۇيغۇر شېئىرلىرىنىڭ ئىنتايىن كەم بولۇشى سەۋەبلىرىدىن، بۇ كىتابنى پۈتتۈرۈشكە مۆلچەرلىگەندىن كۆپ ۋاقىت سەرپ قىلىندى. مۇشۇنداق بولۇشىغا قارىماي، پەۋقۇلئاددە سىياسىي بېسىم ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى خەلقئارا سەھنىلەردە تەشۋىق قىلىشنىڭ جىددىي ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، مەن ئۆزۈم تەرجىمە قىلغان نۇرغۇن شېئىرلارنى، شۇنداقلا باشقا دوستلارنىڭ تەرجىمە قىلغان قىممەتلىك شېئىرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇ كىتابنى تاماملاش ئۈچۇن جاپالىق مېھنەت سىڭدۈردۇم. گەرچە مەن ئۆزۈم شائىر، تەرجىمان، ئانا تىلىم ئۇيغۇرچە بولسىمۇ، ئانا تىلىمدىن ئىنگلىزچىگە تەرجىمە قىلىشتا قىينىچىلىقلارغا دۇچ كەلدىم. نۇرغۇن تەرجىمىلەردە مەن بىللە ئىشلىگەن ئايالىم رەيچىل ھاررىسقا مىننەتدارلىقىمنى بىلدۈرىمەن. ئاخىرىدا، تۆۋەندىكى شېئىرىمنى 2017 - يىلىدىن باشلاپ ئالاقەم ئۇزۇلۇپ قالغان سۆيۈملۈك ئانامغا بېغىشلايمەن. ئانامنىڭ ھايات ۋە سالامەت بولۇشىنى

تىلەيمەن!

مەن تۇغۇلغان ئۇ يەر
ئالۋاستىلار مازارگاھىغا ئايلاندى،
ئۇ يەر پەقەت ھازىر مەۋجۇتسىزلىق ئىچىدىلا مەۋجۇت
چۈنكى دۇنيانىڭ كۆزى
ئاچكۆزلۈككە لىق تولدى.
ئەتىرگۈللىرىم
ئۇمىد بىلەن چېچەكلەۋاتىدۇ
ئەركىنلىك مېلودىيەسى ئېيتىۋاتىدۇ ...
ئۇلار باھارنىڭ كېلىشىنى كۈتمەس
ئۇلار ئېسىمزگە شۇنى سالدۇ، گاھىدا -
ھايات قېلىش نېمە دېگەن گۈزەل
ھەم تىنچ ياشاش بۇ گۈزەل دۇنيادا.

بۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرى توپلىمىنى ئوقۇپ ھۆزۈرلىنىشىڭلارنى ئارزۇ قىلىمەن، شۇنداقلا سىلەردىن ئۇيغۇرلارنى، ھەمدە ئۇلارنىڭ ئىنسانىيەت، مۇھەببەت، ئەركىنلىك ۋە ئادالەتنى كۆيلەيدىغان شېئىرىي سادالىرىنى ئۇنتۇپ قالماسلىقىڭلارنى سورايمەن. رەھمەت سىلەرگە.

يازغۇچىنىڭ قىسقا تەرجىمھالى:

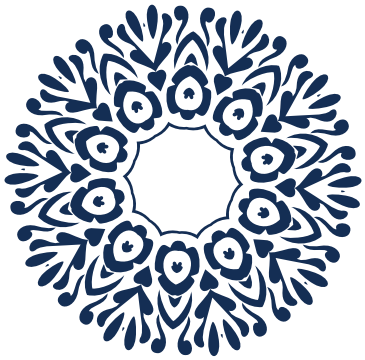

ئەزىز ئەيسا ئەلكۆن

- 1970 - يىلى شايار ناھىيەسىنىڭ تويبولدى يېزىسى يېڭىچمەن كەنتىدە دوختۇر ئائىلىسىدە تۇغۇلغان.
- 1988 - يىلى شايار ناھىيەلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ۋە شۇ يىلى 9 - ئايدا ئۈرۈمچى ئۇنىۋېرسىتېتى رۇس تىلى كەسپىگە ئوقۇشقا كىرگەن.
- 1991 - يىلى ئۇنىۋېرسىتېتنى تۈگەتكەندىن كېيىن، ئاقسۇ شەھىرىگە خىزمەتكە تەقسىم قىلىنغان.
- 1991 - يىلى 9 - ئايدىن 1992 - يىلى 2 - ئايغىچە ھۆكۈمەتتە 6 ئاي سىناق خىزمىتى قىلغاندىن كېيىن ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە ئۇنىۋېرسىتېتتا سىياسىي پائالىيەتلىرى ۋە ھەربىكەتلىرى سەۋەبىدىن «12 - دېكابىر ئوقۇغۇچىلار ھەربىكىتى» بىلەن ئەيىبلىنىپ خىزمەتتىن ھەيدەلگەن.
- 1992 - يىلىدىن 1999 - يىلى 2 - ئايغىچە ئاقسۇ شەھىردە رۇس تىلى ئوقۇتقۇچىسى ۋە تەرجىمان بولۇپ خىزمەت قىلغان.
- 1999 - يىلى باھاردىن ۋەتەندىن ئايرىلغاندىن كېيىن، شۇ يىلى دېكابىردا گېرمانىيەنىڭ مىۋنخېن شەھىرىگە كەلگەن.
- 2001 - يىلى ئاۋغۇستتا لوندونغا كەلگەن ۋە شۇ يىلىدىن باشلاپ يىلىدىن 2009 - يىلىغىچە لوندون مورلېي ۋە لامبېت ئىنستىتۇتلىرىدا
- ئىنگلىز تىلى، قوش تىل مائارىپى ۋە كومپيۇتېر كەسپىلىرىدە ئوقۇغان.

- 2004 لوندون ئۇيغۇر ئانسامبلنى تەشكىللەپ، 2017 - يىلغىچە مەزكۇر ئانسامبلنىڭ يېتەكچىسى بولۇپ ئىشلىگەن.
- 2009 - 2011 - يىلغىچە لوندون بىرىكمىسىنىڭ ئىنستىتۇتىدا كومپيۇتېر ئىلمى ۋە مېدىيە كەسپىنى پۈتتۈرىدۇ ۋە 2011 - يىلى «دونياي دەرياسىدىن ئورخۇن بويلىرىغىچە» ناملىق كىتابنى نەشر قىلىنغان.
- 2011 - 2022 - يىلغىچە «ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزى» ئىدارە ھەيئىتى، باش كاتىپ ۋە پروگىرامما مەسئۇلى قاتارلىق خىزمەتلەرنى قىلغان.
- بۇ يىللاردا لوندون ئۇنىۋېرسىتېتى ئافرىقا ۋە شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا بىرىتانىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەن «خىتايدىكى ئىسلامي ئاۋاز»، «مەشرەپ» قاتارلىق تەتقىقات تۈرلىرىدە تەتقىقاتچى بولۇپ ئىشلىگەن.
- 2023 - يىلى 7 - نويابىردا ئەزىز ئەيسا ئەلكۇننىڭ تەھرىرلىكى ۋە تەرجىمە قىلىشى بىلەن ئىشلىگەن ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئومۇمىي نامايەندىسى بولغان « ئۇيغۇر شېئىرىيىتى» (Uyghur Poems) ناملىق پىنگۋىن كەم تېپىلدىغان كىتابلار نەشرىياتى (Penguin Random House) تەرىپىدىن لوندون، نيۇ - يورك ۋە تورونتودا ئىنگلىز تىلىدا نەشر قىلىنغان.
- 2023 - يىلىدىن سېنتەبىردىن باشلاپ لوندون ئۇنىۋېرسىتېتى ئافرىقا ۋە شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا «دۆلەت ھالقىغان مۇقام» (Maqam Beyond Nation) ناملىق ئىش تۇرىدە تەتقىقاتچى بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ. ئەزىز ئەيسا ئەلكۇن ئەپەندىنىڭ تۇرلۇك مەزمۇنلاردىكى ئەدەبىي ۋە ئىلمىي ئەمگەكلىرىنى «ئەلكۇن تورى» ئارقىلىق ئوقۇيالايسىز: www.azizisa.org

بۇ ماقالىنى روشەن خەمىت تەھرىرلىدى.

17

مىللەتنىڭ تەقدىرىدە «ئۇيغۇر» كەلىمىسىنىڭ كۈچى

گۈلشەن ئابدۇقادىر (سەھەر)

ماڭا نىسبەتەن دۇنيادىكى كەلىمىلەر قامۇسىدا، «ئۇيغۇر» كەلىمىسىنىڭ سەلتەنەتى، جەزبىدارلىقى، سۆيۈملۈكلۈكى باشقىچە تۇيۇلىدۇ. دىنمىنى تاللاشتىن بۇرۇن مەن ئۇيغۇر بولۇپ تۇغۇلغان.

– خاتىرەمدىن

مۇقەددىمە

كۈچ ھەققىدە سۆز بولغاندا، بىز ئاتوم بومبىسى، يادرو قوراللىرى، بىر دۆلەتنىڭ ھەربىي ۋە ئەسكىرىي ئىقتىدارىغا ئائىت تېخنىكىلىق كۈچ، شۇنداقلا ئىقتىسادىي ئامىل ۋە ئەقلىي ئاملىغا ئائىت يۈكسەك تەرەققىياتلارنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىمىز. ئۇندىن باشقا بىز يەنە رېئال تۇرمۇشىمىزدا دۇنيانىڭ تارتىش كۈچى، زېھىننىڭ كۈچى، چۈشەنچىلەرنىڭ كۈچى، بىلىمنىڭ كۈچى، سۆيگۈنىڭ كۈچى، سەلتەنەتلىك ۋە كۈچلۈك ئىمپېراتورلۇقلىرىمىزنىڭ بىزگە قالدۇرغان مەنىۋى كۈچى... قاتارلىقلارنى بايقايمىز. سۆز - ئىبارە ۋە كەلىمىلەرنىڭمۇ كۈچى بار. بىر مىللەتنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەشتە شۇ مىللەت ئىگىلىرىنىڭ ئۆز - ئۆزىگە سۆزلىگەن سۆز - كەلىمىلىرى، ئىجتىمائىي تاراتقۇلاردا سۆزلىگەن سۆز - كەلىمىلىرى، شۇنداقلا دۇنياۋى سىياسىي سەھنىلەردە سۆزلىگەن سۆز - كەلىمىلىرى ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

چەت ئەللەردە ئۇيغۇرلارنى ئۆزئارا جەڭگى - جېدەلگە سېلىپ كېلىۋاتقان كەلىمىلەر

شەرقى تۈركىستانمۇ؟ ئۇيغۇرىستانمۇ؟ شىنجاڭمۇ؟ قوراللىق كۈرەشمۇ؟ ئاپتونومىيەمۇ؟

مۇستەقىللىقمۇ؟ كىشىلىك ھوقۇق، زېمىن دەۋاسى، ئىندىجېنىس پىپول، سۇرگۈندىكى ھۆكۈمەت، ئۇيغۇرغا ۋەكىللىك قىلالمايدۇ، 10 مىڭ ئىمزا، جىھاد، سۇرىيە، قارا چۈمبەل، پەلەستىن، خاماس، ئىسرائىل. بۇ كەلىمىلەر ئىچىدە سۇرگۈندىكى ھۆكۈمەت بىلەن ئىندىجېنىس پىپول كەلىمىسى ئىنتايىن مەشھۇر بولۇپ، يېقىندا كانادادىكى بىر ئۇيغۇر چارۋىچىلىق مەيدانىدا سىنغا ئېلىنغان ھايۋاناتلار ئارىسىدا سۇرگۈندىكى ھۆكۈمەت قۇرۇش سايلىمى ھەققىدىكى ھەجۋى قىسقا فىلىم، سۇرگۈندىكى ھۆكۈمەت مەسلىسىنى ھەجۋى قىلىشتىكى ئەڭ ۋەكىللىك خاراكتېرلىك فىلىم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇندىن باشقا، ئىندىجېنىس پىپول كەلىمىسىنىڭ دەرىجىدىن تاشقىرى، پارچىلاش، ئۆچ - ئاداۋەت سېلىش كۈچى سەۋەبىدىن ھەرقايسى دۆلەتلەردىكى ئۇيغۇر جامائەتلىرى خۇددى ۋابا كېسىلى تارقالغاندەك پارچىلىنىپ كەتتى. پۈتۈن دۇنياغا بىرلىك - ئىتتىپاقلىقنىڭ نەمۇنىسى، ئىللىقلىق تارقىتىش، مېھىر قولىنى سۇنۇشتا ئالدىنقى قاتاردا تۇرۇۋاتقان كانادا جامائىتى «ئىندىجېنىس پىپول» كەلىمىسى پەيدا قىلغان بەس - مۇنازىرە بىلەن، پارام - پارچە بولۇپ كەتتى. مانا بۇ كەلىمىنىڭ كۈچى بولۇپ، خىتاي قاتارلىق زوراۋان كۈچلەر، بارلىق ھەربىي كۈچلىرىنى ئىشلىتىپمۇ ئۇيغۇرلارنى پارچىلاش جەھەتتە بۇندىق ئۇنۇملۇك نەتىجىگە ئېرىشەلمەيدۇ.

كەلىمىلەرنىڭ تەسەۋۋۇر كۈچى 1#: ماركىلاشتۇرۇلغان قالپاق كەلىمىلەر

ئۇچىي، يەرلىك مىللەتچى، شىۋىجېڭجۇيچى، چەتكە باغلانغان ئۇنسۇر، پومپۇشچىك، پانتۇركىست، پانئىسلامىست، كاۋاپچى، ياۋايى، تېررورچى، دىنىي ئەسەبىي، كوچىدىن ئۆتكەن چاشقاننى ئۇر - ئۇر قىلىش، ئاسماندا تور يەردە قاپقان، ئۇچ خىل كۈچلەر، مىللىي بۆلگۈنچى، قانۇنسىز دىنىي پائالىيەت، دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى پارچىلاشقا ئۇرۇنغۇچى، ئىككى يۈزلىمچى كادىر... بۇ كەلىمىلەر 1949 - يىلى خىتاي ھاكىمىيىتى ئۇيغۇر زېمىنىنى بېسىۋالغاندىن بۇيان ئۇيغۇر خەلقىنى قارىلاش ئۈچۈن قوللانغان كەلىمىلەر بولۇپ، خىتاي زېمىنى ئىچىدىكى ئۇيغۇر بولمىغان ھەرقانداق بىر مىللەت بۇ كەلىمىلەرنى ئىشتىكەن زامان، سۆز تېمىسىنىڭ ئۇيغۇرلار ئۈستىدە بولۇۋاتقانلىقىنى ھېس قىلالايدۇ. شۇنداقلا بۇ سەلبىي كەلىمىلەر خۇددى سۇ مولېكۇلالىرىغا سەلبىي سۆز بىلەن توقۇلتىلغاندا يۇز بەرگەن شەكىلدەك ئۇيغۇرلارنىڭ روھىي دۇنياسى ئارقىلىق يۈزىگە تەپچىيدۇ. بۇ كەلىمىلەرنىڭ كۈچى ئارقىلىق 80 يىلغا يېقىن بىر ۋاقىتتا خىتاي ھاكىمىيىتى ئۇيغۇرلارنى كونترول قىلىپ كەلدى. شۇنداقلا، دۇنياغا «ئۇيغۇر» دېگەن بىر مىللەتنىڭ ناھايىتى قورقۇنچلۇق ياۋايى، مائارىپسىز، رادىكال مىللەت ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ، ئەگەر ئۇيغۇرلارنى ئۆزلىرى كونترول قىلىپ تۇرمىغان شارائىتتا، ئۇيغۇرلارنىڭ دۇنياغا بالايىئاپەت بولىدىغانلىقىدىن ئىبارەت تەشۋىقاتنى ناھايىتى ياخشى ماڭدۇرۇپ كەلدى.

كەلىمىلەرنىڭ تەسەۋۋۇر كۈچى 2#: ئۇيغۇر كىملىكىدىكى ماھىيەتلىك كەلىمىلەر

چىمەن دوپپا، تۇماق، ئەتلەس، مۇقام، يىپەك يولى، دۇتار، تەمبۇر، ساتار، داپ، ئۇيغۇر ئۇسسۇلى، تەكلىماكان، لەڭمەن، پولۇ، ئاي يۈلتۇزلۇق كۆك بايراق، ھون، ئوغۇزخان، ئاتتىلا، كۆكتۈرك، ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانىدانلىقى، قوجۇ ئۇيغۇر خانىدانلىقى، قاراخانىيلار سۇلالىسى، يەكەن ئۇيغۇر خانىدانلىقى، ئەخمەتجان قاسىمى، قاراقۇرۇم، تەكرىتاغ، پامىر، تارىم دەرياسى،

ئىلى دەريا سى... يەنە نۇرغۇنلىغان كەلىملەر مەلۇم زوراۋان ھۆكۈمرانلىقلار تەرىپىدىن مەلۇم سىياسىي مەقسەت ئۈچۈن قالپاقلاشتۇرۇلمىغان ساپ ئەسلىي مەنىدىكى كەلىملەر بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلىي ماھىيىتىنى، قەيەردە ياشايدىغانلىقىنى، نېمىلەرگە قىزىقىدىغانلىقى، مەدەنىيىتى، قۇرغان سەلتەنەتلىك خانىدانلىقلىرىنى ئىپادىلەپ، ئۇيغۇرلارنىڭ روھىنى ئۆستۈرۈپ، خۇددى سۇ مولېكۇلالىرى توڭلىتىلغاندا چىرايلىق سۆز بىلەن گۈزەل تۇسكە كىرگەنىدەك، ئۇيغۇرلار چېھرىدە تەبەسسۇم پەيدا قىلىدۇ.

كەلىملەرنىڭ تەسەۋۋۇر كۈچى 3#: جازا لاگېرى كەلىملىرى

يولۋاس ئورۇنىدۇق، قىزىل ناخشا، ئېلېكترونلۇق توك سىم، يۈز تونۇش تېخنىكىسى، قوراللىق ھەربىي ساقچى، داق سېمونت يەر، مومىا، شۇڭگۇرۇچ، كويزا ۋە كىشەن، قوشماق تۈغقان، كامېر، ئىسمى بىلەن ئەمەس نومۇر بىلەن چاقىرىلىش، باسقۇنچىلىق، قېيىن - قىستاق، ئېچىنىشلىق ئاۋازلار، ئېلېكترونلۇق دوپپا، ئېلېكترونلۇق پەلەي، ئېلېكترونلۇق كالتەك، بالا چۈشۈرۈش ئوپېراتسىيەسى، 18 ياشلىق قىزنىڭ ئادىتى توختاپ كېتىش، نامەلۇم دورا ئىچىش...

كەلىملەرنىڭ تەسەۋۋۇر كۈچى 4#: نامايىش كەلىملىرى

چۈشەنچىلىرىمىز ھېس - تۇيغۇلىرىمىزنى، ھېس - تۇيغۇلىرىمىز ھەرىكەتلىرىمىزنى، ھەرىكەتلىرىمىز خاراكتېرىمىزنى، خاراكتېرىمىز تەقدىرىمىزنى شەكىللەندۈرىدۇ. چەت ئەللەردە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان نامايىشلار ۋە بۇ نامايىشقا قاتنىشۋاتقان ھەم قاتناشمايۋاتقان كىشىلەرنىڭ خاراكتېرى مانا مۇشۇنداق شەكىللەنگەن. ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تەقدىرىمۇ ھەم مۇشۇ خاراكتېرلەرنىڭ ماھىيىتىنى چۆرىدىگەن ئاساستا پېچىلىپ چىقىلىدۇ.

«قانخور خىتاي، قىرغىنچىلىقنى توختات!»، «گۈگۈل ئۇيغۇر»، «ئۇيغۇرلارغا ئەركىنلىك»، «خىتاي، ئائىلەم قەيەردە؟»، «فاشىست خىتاي!»، «تېررورىست خىتاي!» دېگەن شوئارلار ۋە ئاغزىمىزدىن ئۇيغۇر ھەققىدە چىققان ھەربىر سادا دۇنيانىڭ نەزىرىنى ئۇيغۇر مەسىلىسىگە تارتىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە، بىز «پەلەستىنگە ئەركىنلىك!»، «تېررورىست ئىسرائىل!» ۋە باشقا شوئارلارنى توۋلىغان ۋاقتىمىزدا ئۇيغۇرلارغا قارىتىلىۋاتقان كۈچنى پەلەستىنگە ئاغدۇرۇپ بەرگەن بولىمىز.

مەسىلەن، «قانخور خىتاي، قىرغىنچىلىقنى توختات!» دېگەن بۇ كەلىمە ماھىيەتتە خىتاينى ئىنتايىن بىئارام قىلىدىغان كەلىمە بولۇپ، خىتايغا قارىتا توۋلانغان ھەر بىر نامايىش كەلىمىسىنىڭ كۈچىگە سەل قارىماڭ. خىتاي بۇ كەلىمىنى قوللىنىۋاتقان نامايىشچىلار قوشۇنى ئادەم سانىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قارىتا ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر ئىستراتېگىيەسىنى بەلگىلەپ چىقىدۇ. شۇنى بىلىشىمىز كېرەككى، ھەر بىر ھۆكۈمران ئۈچۈن ئۆز ھاكىمىيىتىگە قارىتا ئېتىلغان يۇمغاقسۈنچىلىك كەلىمىمۇ ئۇنى بىئارام قىلىدۇ، ۋەھىمگە سالىدۇ، گۇمانلاندۇرىدۇ، ھۆكۈمرانلىقىنىڭ لېگىشىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەش پىسخىكىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ. قانۇنى سۈلتان سۈلايمانىنى ئۆز ئوغلى مۇستافانى بوغۇپ ئۆلتۈرۈش ۋەسۋەسىسىگە باشلاپ بارغان دەل مۇشۇ ۋەھىمە ئىدى. شۇڭا ئۇيغۇرلار ئۈچۈن نامايىش ۋە نامايىش كەلىملىرى ئىنتايىن مۇھىم بولۇپ، نامايىش بىزگە ھېچكىم يارىدەم قىلمىغان ئەھۋال ئاستىدىمۇ، ۋىجدانىمىزنىڭ

بىزنى كوچىلارغا سۆرەپ چىقىشىدىن ئىبارەت. نەتىجىدە پەقەت ۋىجدانلىق مىللەتلەرلا ۋەتەن قۇرالايدۇ.

مەۋلانا كەلىمىلەرنىڭ كۈچى ھەققىدە توختىلىپ شۇنداق دەيدۇ: «كەلىمىلەرنىڭنى يۇكسەلت. ئاۋازىڭنى ئەمەس. يامغۇردۇر چېچەكلەرنى ئۆستۈرگەن، گۈلدۈرامامۇ ئەمەس.»

بىر مىللەت ئىگىلىرىنىڭ مىللەت بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆز - ئۆزىگە سۆزلىگەن سۆزلىرى ئىنتايىن مۇھىم. سۆزلەرنى زېھنىمىزدە جانلاندۇرساق، ئۇ چاغدا بىز مۇھتەشەم بىر نەتىجىگە ئېرىشىمىز. خىتاي بۇ ئىشنى بەك ئۇنۇملۇك قىلىۋاتىدۇ. كەلىمىلەرنىڭ كۈچى ئارغامچا تارتىشقا ئوخشايدۇ. «ئۇيغۇر» دېگەن كۈچ كۈچلۈك بولسا ئارقان تارتىشتا ئۇيغۇر تەرەپ، «پەلەستىن» دېگەن تەرەپ كۈچلۈك بولسا پەلەستىن تەرەپ ئۇتىدۇ.

سىنارىيەنى قايسى سۆزلەر بىلەن يازساق، ھايات بىزگە شۇنى ئويىنىتىدۇ. دۇنياغا بېرىدىغان ئوبرازىمىز مەسلىسىدە تاللايدىغان سۆزلىرىمىز ئىنتايىن مۇھىم بولۇپ، قانداق كەلىمىنى كۆپ ئىشلەتسەك دۇنيا بىزنى شۇنداق تونۇيدۇ.

كەلىمىلەرنىڭ كۈچى 5#: ل. تولستوينىڭ ئانا كارىنېناسى

مەشھۇر رۇس يازغۇچىسى ل. تولستوينىڭ كەلىمىلىرىنىڭ كۈچى بىلەن يارىتىلغان «ئانا كارىنېنا» ئوبرازىنىڭ رېئاللىقتا مەۋجۇت بولمىغان بىر خىيالىي ئوبراز ئىكەنلىكىگە ئاخىردا يازغۇچى ل. تولستوي ئۆزىمۇ ئىشەنمەي قالغان. ئانا كارىنېنانىڭ پويىزنىڭ ئاستىغا ئۆزىنى تاشلايدىغان قۇرلارغا كەلگەندە، ل. تولستوينىڭ قەلىمىنى تاشلاپ، «ئانا... توختا پويىزغا ئۆزۈڭنى ئاتما» دەپ يۈگۈرۈپ ئۆيدىن چىقىپ كەتكەنلىكى ھېكايە قىلىنىدۇ. مانا بۇ كەلىمىلەرنىڭ كۈچى پەيدا قىلغان تەسىرات. بىزمۇ ۋەتەن ئوبرازىنى كەلىمىلىرىمىزنىڭ كۈچى بىلەن قەلبىمىزدە شۇنداق جانلاندۇرايلىكى، ۋەتەننىڭ بېشىغا كۈن چۈشكەندە «ئاھ ۋەتەن...» دېگەنچە ئۆيىمىزدىن چاچراپ چىقىپ كېتىدىغان ھالەتكە كېلەيلى.

«ھەر ۋاقىت ئىچىمىزدىن، قەلبىمىزدىن كېلىدىغان ساداغا ئىشىنىشىمىز لازىم. چۈنكى بۇ سادا ھېچ بىر زامان يالغان سۆزلىمەيدۇ» دەيدۇ داڭلىق يازغۇچى ل. تولستوي.

كەلىمىلەرنىڭ كۈچى6#: زىكرىنىڭ كۈچى

زىكر ماھىيەت جەھەتتە قۇرئاننىڭ يەنە بىر ئاتىلىشى.

زىكىر – قۇرئان كەلىمىلىرىنىڭ كۈچى. زىكىر كەلىمىلىرىنىڭ كۈچى ئىنسان روھىيىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ، خۇددى سۈيۇقئاش قوچۇلغانىدەك ياكى سورۇلغاندەك سورۇلغان ۋاقتىدا ھېچقانداق بىر كۈچ مەغلۇپ قىلالمايدىغان روھىي ئۇستۇنلۇككە ئېرىشەلەيدۇ. خىتاي تۇرمىلىرىدە يېتىۋاتقان ئۇيغۇر قەھرىمانلىرى مانا مۇشۇ زىكرىدىكى كەلىمىلەرنىڭ كۈچى بىلەن خىتايدىن ئىبارەت بۇ تەڭداشسىز زالىمغا پىسەنت قىلماي ياشاۋاتىدۇ. 5 - فېۋرال غۇلجا ئىنقىلابىنىڭ قەھرىمان شېھىتى 23 ياشلىق ئابدۇخالىق ئابدۇرېشىتنىڭ ئۆلۈم مەيدانىدىكى خۇددى ھېچ ئىش بولمىغاندەك تەمكىن ھالىتى، خىتاينى قىلچە مەنسىتمەسلىكتەك تۇرۇشى، كەلىمە شاھادەتلەر ۋە زىكرىنىڭ كۈچىدىن كەلگەن.

دۇئا كەلىمىلەرنىڭ كۈچى، شۇنداقلا چاقىرىپ ئەكېلىش. نامار ۋە دۇئا كەلىمىلەرنىڭ كۈچى ئارقىلىق تىلەكلەرنى رېئاللىققا ئايلاندۇرۇش. كەلىمىلەرنىڭ كۈچى ۋە زىكىر ھەققىدە توختالغاندا بۇنىڭ ناھايىتىمۇ چوڭقۇر ۋە ئايرىم كەڭ بىر تېما بولىدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ تۇرۇپتىمەن.

بىر قازان سۈيۈقئاشنى ئالدى بىلەن بالىلىرىڭىزغا بېرىڭ

مەسىلەن، سىزنى ھېچقانداق بىر يۆلەنچۈكى يوق تۇل ئانا دەپ تەسەۋۋۇر قىلايلى. سىزنىڭ بەش بالىڭىز بار. بالىلارنىڭ دادىسى خىتاي تۇرمىسىدىمۇ ياكى ئۆلۈپ كەتتىمۇ، ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ئىز - دېرىكى يوق. سىز ناھايىتى تەسلىكتە بۇگۈن بىر كىلوگرام گۆشكە ئېرىشىپ بىر قازان سۈيۇقئاش ئەتتىڭىز. سۈيۇقئېشىڭىز پىشىپ، ئۇزۇن كۈنلەردىن بۇيان تاماق يۈزى كۆرمىگەن بەش بالىڭىز تەقەززالىق بىلەن شىرە ئەتراپىغا ئولاشتى. دەل سىز سۈيۇقئاشنى چىنىلەرگە ئۇسۇۋاتقاندا ئىشىكىڭىز چېكىلدى. ئىشىكىڭىز ئالدىدا پەلەستىنلىك بىر ئانا ئاچ قالغان بەش بالىسى بىلەن بىر قازان سۈيۇقئاشنى ئۆزىگە بېرىشىنى تەلەپ قىلىپ تۇراتتى. سىزنىڭ ئالدىنقى بۇرچىڭىز ئالدى بىلەن ئاچ قالغان بەش بالىڭىزنىڭ قورسىقىنى تويغۇزۇش، ئاندىن پەلەستىنلىك بالىغا تاماق بېرىش. دۇنيادا مىليونلارچە سوت مەھكىمىلىرى ۋە مىليونلارچە ھەق - ئادالەت دەۋالىرى بار. بۇ سوت مەھكىمىلىرى قولغا ئالغان ھەر بىر دەۋانىڭ ئۆزىگە خاس ھەقلىق ئىگىلىرى بار. بۇ دەۋالار خۇددى تاتلىق سۇلۇق دېڭىز بىلەن تۇزلۇق سۇلۇق دېڭىز ئۆزئارا ئارىلىشىپ كەتمىگەندەك ئارىلىشىپ كەتمەگلىك. سوت مەھكىمىلىرى بوسۇغىسىدىكى ھەر بىر ئادەم ئۆز ھەق ئادالىتى ۋە ئۆز دەۋاسىنىڭ ئىگىلىرى.

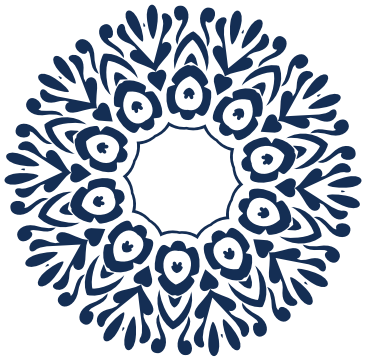
خاتىمە

بىزمۇ ئۇيغۇر كەلىمىسىنى بىر ئارغامچا دەپ چۈشىنەيلى ۋە بۇ ئارغامچىنى «ئۇيغۇر، ئۇيغۇر، ئۇيغۇر...» دەپ تارتايلى. نەتىجىدە ئۇيغۇر كەلىمىسىنىڭ سېھرىي كۈچى ئارقىلىق دۇنيانى، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنى، ياۋروپا بىرلىكىنى، غەپلەت ئۇيقۇسىدا ئۇخلاۋاتقان مۇسۇلمان قېرىنداشلىرىمىزنى، تۈركىي مىللەتلىرىنى ۋە پۈتۈن دۇنيانى «ئۇيغۇر» دېگەن بۇ كەلىمىنىڭ ئەتراپىغا توپلايلى.

«گۇگۇل ئۇيغۇر» (Google Uyghur) كەلىمىسىنى ئۇيغۇرلار مەۋجۇتلۇقىنىڭ يۈرىكى دەپ چۈشىنەيلى. گۇگۇل ئۇيغۇر، دۈپ، دۈپ، دۈپ...

2024 - يىلى مارت، تورونتو

بۇ ماقالىنى «پىداكار» تەھرىرلىدى.

18

تارىخنىڭ ساۋاقلىرى

ئەركىن سىدىق

2024 - يىلى 5 - ئاينىڭ 28 - كۈنى

كىرىش سۆز

ئامېرىكىدا ياشاپ، ئىنسانلارنىڭ 5000 يىللىق يازما تارىخىنى بىرلەشتۈرۈش، شۇ ئارقىلىق ئۇنى ئىنسانىيەتكە ياخشى خىزمەت قىلدۇرۇش يولىدا ئالاھىدە تۆھپە قوشقان بىر كىشى بار. ئۇنىڭ ئىسمى ۋىللىيەم جەيمىز دۇرانت (William James Durant, 1885 – 1981). ئۇ ھەم تارىخشۇناس، ھەم پەيلاسوپ بولۇپ، «مەدەنىيەتلىششىنىڭ ھېكايىسى» دېگەن ئىسمدىكى 11 تومлۇق كىتابى بىلەن دۇنيادا مەشھۇر بولغان، ھەمدە 1977 - يىلى ئامېرىكىنىڭ «پىرېزىدېنتلىق ئەركىنلىك مېدالى» غا ئېرىشكەن. ۋىللىيەم ئەپەندى ئايالى ئارىئېل دۇرانت (Ariel Durant) بىلەن بىرلىكتە ئىنسانلارنىڭ 5000 يىللىق يازما تارىخىنىڭ ساۋاقلىرىنى يەكۈنلەپ، «تارىخنىڭ ساۋاقلىرى» (The Lessons of History) دېگەن ئىسمدا بىر 100 بەتلىك كىتاب يېزىپ، ئۇنى 1968 - يىلى ئېلان قىلغان بولۇپ، بۇ كىتابمۇ ۋىللىيەمنىڭ

باشقا ئەسەرلىرىگە ئوخشاشلا دۇنياغا كەلگەن تارقالغان ۋە دۇنيادا زور تەسىر قوزغىغان. مەن مەزكۇر ماقالىدا «تارىخنىڭ ساۋاقلىرى» دىكى بىر قىسىم مەزمۇنلارنى تونۇشتۇرىمەن. مەن تونۇشتۇرىدىغان مەزمۇنلار يەر شارى، بىيولوگىيە، مىللەت، ئەخلاق ۋە دىن قاتارلىق كۆپلىگەن ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ۋىللىيەمنىڭ كىتابىدىكى مىسالىلاردا تارىخىي كىشىلەر ۋە تارىخىي جايلارنىڭ ئىسىملىرى ناھايىتى كۆپ ئىشلىتىلگەن بولۇپ، مېنىڭ ئۇلارنى ئۇيغۇرچىغا توغرا تەرجىمە قىلىش ئىمكانىيىتىم يوق. شۇڭلاشقا مەن مەزكۇر ماقالىدە كىتابتىكى ئۆزۈم مۇھىم دەپ قارىغان يەرلەرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى بايان قىلىدىغان بولۇپ، ھەرگىزمۇ سۆزمۇسۆز تەرجىمە قىلمايمەن. ئەگەر ئۆزۈمنىڭ سۆزىنى قوشماقچى بولسام ، ئۇنى بىر «ئىلاۋە» شەكلىدە قوشىمەن. مەن ئىنگلىزچە بىلىدىغان قېرىنداشلارغا ئەسلىدىكى كىتابنى بۇاستە ئوقۇپ چىقىشنى تەۋسىيە قىلىمەن.

بىز ھازىر تارىخنىڭ بىر ناھايىتى ھالقىلىق پەيتىدە ياشاۋاتىمىز. بىز ئۇيغۇرلار تارىختا بىر مىللەت سۈپىتىدە گۈللىنىپ باققان. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىردىنبىر ھۆكۈمران مىللەت بولۇپ دۇنيانى سوراپ باققان. ئەمما كېيىن ئارقىمىزغا چېكىندۇق. ئاجىزلاشتۇق. بىر مەزگىل «ئۇيغۇر» دېگەن مىللەت نامىنىمۇ يوقتىپ قويدۇق. ھازىر بولسا بىر مىللەت سۈپىتىدە يەر شارىدىن يوقلىپ كېتىش خەۋپىگە دۇچ كەلدۇق. مېنىڭ مۇشۇنداق بىر پەيتتە ئوقۇرمەنلەرنى «تارىخنىڭ ساۋاقلىرى» دىن خەۋەردار قىلماقچى بولغىنىمدا مۇھىم سەۋەب بار. ئۇ بولسىمۇ ئوقۇرمەنلەرنى تارىخنىڭ ساۋاقلىرى ئاساسىدا ھازىرقى ئەھۋالىمىزنى توغرا ئانالىز قىلىش ۋە توغرا چۈشىنىش بىلىملىرى بىلەن تەمىنلەش. بۇ بىلىملەر ئۆزىمىزنى ھازىرقى ناچار تەقدىردىن قۇتۇلدۇرۇشقا يەتمەيدۇ. ئەمما ئۇ ئەگەر بىز ئۆز تەقدىرىمىزنى ياخشى تەرەپكە ئۆزگەرتمەكچى بولساق، ئەگەر بىز بىر مىللەت سۈپىتىدە ساقلىنىپ قالماقچى بولساق، ياكى ئەگەر بىز ئۇيغۇر بولۇپ يەر شارىدا داۋاملىق ياشىماقچى بولساق، بۇنىڭدىن كېيىن قانداق قىلساق بولىدىغانلىقى ھەققىدە بىزگە بىر قىسىم ياخشى ئىدىيەلەرنى ئۆگىتىدۇ. مانا بۇ مېنىڭ مەزكۇر ماقالىنى تەييارلاشتىكى يەتمەكچى بولغان ئارزۇيۇم.

ھازىر ئۇيغۇر پروجېكت فوندى 2024 - يىللىق «ئىستانبۇلدا 20 لېكسىيە» پائالىيىتىنى ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن جىددىي تەييارلىق قىلىۋاتىدۇ. بىز مۇشۇ پائالىيەت ئۈچۈن يېزىلغان ماقالىلەرنى توپلاپ، «دەۋر ۋە بىز – 2024» دېگەن ئىسىمدا بۇ يىل 9 - ئايدا بىر كىتاب چىقىرىمىز، ھەمدە ئۇنى لېكسىيەگە كەلگەن قېرىنداشلارغا ھەقسىز تارقىتىپ بېرىمىز. مەزكۇر كىتاب ئۈچۈن ۋەدە قىلىنغان ماقالىلەرنىڭ سانى ھازىر 40 پارچىگە يېقىنلاشتى. مەن تەييارلاۋاتقان مەزكۇر ماقالىمۇ ئاشۇ كىتابقا كىرگۈزۈلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، مەن مەزكۇر ماقالىنىڭ بىر قىسىم مەزمۇنىنى بۇ يىل 9 - ئاينىڭ 21 - ۋە 22 - كۈنلىرى ئىستانبۇلدا ئۆتكۈزۈلىدىغان «ئىستانبۇلدا 20 لېكسىيە – 2024» پائالىيىتىدىمۇ بىر لېكسىيە قىلىپ سۆزلەيمەن. مەزكۇر لېكسىيە پائالىيىتى ئىككى كۈنلۈك ھەقسىز ئالىي مەكتەپ ئوقۇشىغا باراۋەر بولۇپ، مەن ئىمكانىيىتى بار قېرىنداشلارنىڭ ھەممىسىگە مەزكۇر پائالىيەتكە قاتنىشىشنى تەۋسىيە قىلىمەن، ھەمدە بۇ ئىشتا بىزنى قوللاپ بەرگەن بارلىق قېرىنداشلارغا ئالدىنئالا رەھمەت ئېيتىمەن.

1 - رەسىم: «تارىخنىڭ ساۋاقلىرى» دېگەن كىتابنىڭ ئاپتورى ۋىللىيەم دۇرانت.
https://en.wikipedia.org/wiki/Will_Durant

1. تارىخ ۋە يەر شارى

تارىخقا «ئۆتمۈشتىكى ئىشلار» ياكى «ئۆتمۈشنىڭ خاتىرىسى» دەپ ئېنىقلىما بېرىشكە بولىدۇ. ئىنسان تارىخى ئالەم بوشلۇقىدىكى بىر كىچىك جايغا ئوخشاش بولۇپ، ئۇنىڭ بىرىنچى ساۋىقى، ئۇنىڭ ئاددىي (modesty) بولۇشىدىن ئىبارەت. ھەر قانداق بىر پەيتتە، بىر قۇيرۇقلۇق يۇلتۇز يەر شارىغا ناھايىتى يېقىن كېلىپ، بىزنىڭ بۇ كىچىك يەر شارىمىزدا ئېغىر ۋەھىمە پەيدا قىلىشى، ياكى ئۇنىڭ ئۈستىدىكى ئادەم ۋە ھايۋانلارنى يالقۇن ۋە ئىسسىقلىق بىلەن تۇنجۇقتۇرۇۋېتىشى مۇمكىن؛ ياكى بولمىسا قۇياشنىڭ بىر پارچىسى بۆلۈنۈپ چىقىپ، بىزنىڭ ئۈستىمىزگە چۈشۈپ، يەر يۈزىدىكى بارلىق غەم ۋە ئازابلارنى ئاخىرلاشتۇرۇشى مۇمكىن – بەزى كىشىلەرنىڭ دېيىشىچە، بىرقانچە ئاستىرونومىيەلىك دەۋرلەردىن بۇرۇن يەر يۈزىدە ئاشۇنداق ئىشلار يۈز بېرىپ باققان ئىكەن. بىز تارىختىكى ئاشۇنداق مۇمكىنچىلىكلەرنى قوبۇل قىلمىز.

تارىخ جۇغراپىيەگە باغلانغان بولىدۇ. ھەر كۈنى دېگىز سۈيى مەلۇم جايلاردا قۇرۇقلۇققا بۆسۈپ كىرىدۇ، ياكى قۇرۇقلۇق دېگىزغا بۆسۈپ كىرىدۇ. شەھەرلەر سۇ ئاستىدا غايىب بولىدۇ. تاغلار ئېگىزلەيدۇ ياكى ئۆرۈلىدۇ. دەريا سۇلىرى كۆپىيىدۇ ۋە كەلكۈن پەيدا قىلىدۇ، ياكى قۇرۇپ كېتىدۇ، ياكى بولمىسا ئېقىم يوللىرىنى ئۆزگەرتىدۇ. ئويمانلىقلار چۆللۈككە ئايلىنىدۇ، ۋە بويۇن (ئىككى چوڭ قۇرۇقلۇقنى تۇتاشتۇرىدىغان تار يەر) لار تۇز يوللارغا ئايلىنىدۇ. جۇغراپىيە كۆزى بىلەن قارىغاندا، يەر يۈزىنىڭ ھەممىسى ئاقما جىسىمغا ئوخشاش بولۇپ، ئىنسانلار ئۇنىڭ ئۈستىدە خەتەرلىك مۇھىت ئىچىدىكىگە ئوخشاش ماڭىدۇ.

كىلىمات بىزنى ھازىر بۇرۇنقىلار ئېيتقاندەك قاتتىق كونترول قىلالمايدۇ، ئەمما ئۇ بىزنى چەكلەيدۇ. ئىنسانلارنىڭ چېۋەرلىكى كۆپىنچە ۋاقىتلاردا جۇغراپىيەنىڭ نۇقسانلىرى ئۈستىدىن غالىب كېلىدۇ. مەسىلەن، ئىنسانلار چۆللۈككە سۇ باشلاپ كېلەلەيدۇ، ھەمدە سەھرايى كەبىرنىڭ ھاۋاسىنى ھاۋا تەڭشىگۈچ بىلەن سوۋۇتالايدۇ. تاغلارنى تۇزلىۋېتەلەيدۇ. دۆڭلۇكنىڭ يانتۇلۇقلىرىدا پەلەمپەي ئېتىزلارنى بەرپا قىلىپ، ئۇزۇم ئۆستۈرەلەيدۇ. دېگىز يۈزىدىكى بىر

يەردىن يەنە بىر يەرگە بارالايدىغان لەيلىمە شەھەرلەرنى ياسىيالايدۇ، ھەمدە بىر جايدىن يەنە بىر يىراق جايغا ئۇچۇپ باردىغان گىگانت قۇشلارنى ياسىيالايدۇ. ئەمما بىر چوڭ قۇيۇن ياساشقا ئەسرلەر كەتكەن بىر شەھەرنى بىر سائەت ئىچىدىلا ۋەيران قىلىۋېتەلەيدۇ. بىر مۇز تاغ بىر لەيلىمە ساراي (يەنى نەچچە مىڭ كىشىلىك سايادەت پاراخوتى) نى ئىككى پارچە قىلىپ، ئۇنىڭ ئۈستىدىكى مىڭلىغان سايادەتچىلەرنى ئۇچۇرۇپ سۇغا تاشلىۋېتەلەيدۇ. ئەگەر يامغۇر ئازلاپ كەتسە، ئوتتۇرا ئاسىيادىكىگە ئوخشاش مەدەنىيەتلەشكەن شەھەر - كەنتلەر قۇم ئاستىدا غايىب بولىدۇ. ئەگەر يامغۇر بەك كۆپ يېغىپ كېتىدىكەن، ئوتتۇرا ئامېرىكىدىكىگە ئوخشاش مەدەنىيەتلەشكەن شەھەر - كەنتلەر تۇنجۇقۇپ جاڭگالغا ئايلىنىپ كېتىدۇ. ئەگەر بىز گۇللەپ ياشناۋاتقان زېمىندا تېمپېراتۇرا 20 گىرادۇس ئۆرلەپ كېتىدىكەن، بىز مۆڭدەپ قالغان ياۋايى مەخلۇقلارغا ئايلىنىپ قالمىز. يېرىم ئىسسىق بەلباغ كىلىماتىدا يېرىم مىليارد ئىنسان چۈمۈلىگە ئوخشاش كۆپىيىپ ياشىيالايدۇ، ئەمما ھاۋا سوۋۇپ كەتسە ئۇلار كىلىماتى ياخشى يەرلەردىن كەلگەن تاجاۋۇزچىلارغا ئاسانلا يەم بولۇپ كېتىدۇ. ئىنسانلار بىر ئەۋلادتىن يەنە بىر ئەۋلادقىچە يەرنى بويسۇندۇرۇش قابىلىيەتلىرىنى بارغانسېرى كۆپلەپ يېتىلدۇرۇپ ماڭىدۇ، ئەمما ئۇلار ئەڭ ئاخىرىدا ئاشۇ يەرنىڭ ئىچىدە تاشقا ئايلانغان جىسىملارغا ئۆزگىرىپ ياتىدۇ.

جۇغراپىيە – تارىخنىڭ ماتېرىئاسى ياكى قېلىپى، تارىخنىڭ ئوزۇقلاندۇرغۇچى ئانىسى، ھەمدە تارىخنىڭ تەربىيە بېرىدىغان ئۆيى. دەريا، كۆل، قۇملۇقتىكى يېشىل بوستانلىق ۋە ئوكيانلار ئۆزلىرىنىڭ قىرغاقلىرىغا كۆچمەن ئىنسانلارنى جەلپ قىلىپ ئەكېلىدۇ. سەۋەبى، سۇ – ئورگانىزملار ۋە كەنت - مەھەللىلەرنىڭ جېنى بولۇپ، تىرانسپورت ۋە سودا ئىشلىرىنمۇ ئەرزان قاتناش يوللىرى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

كولۇمبۇس (Columbus) ۋە ۋاسكو (Vasco) نىڭ 1492 - يىلى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دېڭىز سەپەرلىرى ئىنسانلارنىڭ دېڭىزغا جەڭ ئېلان قىلىشىنىڭ باشلىنىشى بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن دۇنيانىڭ مەدەنىيەتلىشىش ۋە گۈللىنىش ئەھۋالىدا غايەت زور ئۆزگىرىشلەر بولدى. ئايروپىلاننىڭ تەرەققىياتى مەدەنىيەتلىشىشنىڭ خەرىتىسىنى قايتا ئۆزگەرتىدۇ. دەريا ۋە دېڭىزلارنىڭ سودا قاتناش يولى سۈپىتىدە ئىشلىتىلىشى بارغانسېرى ئازلاپ، ئادەم ۋە سودا مەھسۇلاتلىرىنى بىر يەردىن يەنە بىر يەرگە توشۇشتا ئۇلارنىڭ ئورنىنى ھاۋا قاتنىشى ئالىدۇ. كەڭ كۆلەمدىكى دېڭىز قىرغاق زېمىنلىرىغا ئىگە ئەنگلىيە ۋە فرانسىيەگە ئوخشاش ئەللەر ئۆزلىرىنىڭ خەلقئارا سودىدىكى پايدىلىق ئورنىنى يوقىتىپ، چوڭ قۇرۇقلۇقلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان رۇسىيە، خىتاي ۋە برازىلىيەگە ئوخشاش ئەللەر ئايروپىلان ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ سودا قاتناش يولى ساھەسىدىكى مېيىپلىقىنى ئازايتىدۇ. دېڭىز قىرغىغا جايلاشقان شەھەرلەر سودا مەھسۇلاتلىرىنى پاراخوتتىن پويىزغا ياكى پويىزدىن پاراخوتقا توشۇش ئارقىلىق ئېرىشىدىغان بايلىقلىرىنىڭ مىقدارى ئازىيىدۇ. تىرانسپورت ۋە ئۇرۇشتا ئىشلىتىلىدىغان دېڭىز كۆچىنىڭ ئورنىنى ھاۋا كۈچى ئالغاندا، بىز تارىختىكى بىر چوڭ ئىنقلابنى كۆرگەن بولىمىز.

تېخنولوگىيەنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ جۇغراپىيەلىك ئامىللارنىڭ تەسىرلىرى ئاجىزلايدۇ. يەر شەكلىنىڭ خاراكتېرى ۋە تۈزۈلۈشى يېزا ئىگىلىك، كانچىلىق ياكى سودىغا پۈرسەت يارىتىپ بېرىشى مۇمكىن، ئەمما پەقەت لىدېرلارنىڭ تەپەككۇر قابىلىيىتى ۋە يېڭى ئىدىيەلىرى، ھەمدە ئۇلارنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىنىڭ ساغلام ئەمگەكلىرىلا ئاشۇنداق مۇمكىنچىلىكلەرنى رېئاللىققا ئايلاندۇرالايدۇ. شۇنداقلا، خۇددى ھازىرقى ئىسرائىلىيەدىكىگە ئوخشاش، ئاشۇنداق

ئاممىلارنىڭ بىرىكمىسىلا مىڭلىغان توسالغۇلارنى يېڭىپ، بىر يېڭى كۇلتۇر ياكى بىر يېڭى مەدەنىيەتنى شەكىللەندۈرەلەيدۇ. مەدەنىيەتنى تۇپراق ئەمەس، ئادەم ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ.

2. تارىخ ۋە بىئولوگىيە

تارىخ – بىيولوگىيەنىڭ بىر قىسمى. يەنى، ئىنسان ھاياتى ئورگانىزملارنىڭ ياكى جانلىق مەۋجۇداتلارنىڭ قۇرۇقلۇقتا ۋە دېڭىزدا ئۆزگىرىشىنىڭ بىر قىسمى. ئورمانلىقتا ماڭساق سانسىزلىغان قۇشلارنىڭ ئوخشىمىغان ئاۋازلىرىنى ئاڭلايمىز، ۋە بىزدىن ئۇركۈپ تەرەپ - تەرەپكە ئۇچۇپ كېتىشلىرىنى كۆرىمىز. دېڭىز ئاستىغا كىرسەك ئوخشىمىغان بېلىق ۋە باشقا سۇ ھايۋانلىرىنىڭ بىزدىن ئۇركۈپ تەرەپ - تەرەپكە قېچىشلىرىنى كۆرىمىز. شۇنىڭ بىلەن بىز ئىنسانلارنىڭ يەر شارى ئۈستىدىكى جانلىق مەۋجۇداتلار ئىچىدىكى بىر ئاز سانلىققا تەۋە قىلىنىدىغانلىقىنى بايقايمىز. ئىنسان يىلنامىلىرى ۋە ئىنسانلار ياراتقان نەتىجىلەرنىڭ ھەممىسى باسقۇچلۇق ھاياتنىڭ تارىخىغا ۋە كۆرۈنۈشلىرىگە تەۋە ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز.

بىيولوگىيە قانۇنىيەتلىرى تارىخنىڭ تۈپ ساۋاقلىرىدىن ئىبارەت بولىدۇ. بىز تەدرىجىي تەرەققىيات جەريانلىرى ۋە سىناقلىرى ئىچىدە ياشايمىز. شۇنداقلا مەۋجۇتلۇقىمىزنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن توختىماي كۈرەش قىلىمىز. ئەڭ ئاخىرىدا بىزنىڭ تەقدىرىمىزنىڭ قانداق بولۇشىنى زامان ۋە ماكانغا ئەڭ ماسلاشقان جانلىق مەۋجۇداتلار ھايات قالىدۇ، دېگەن قانۇنىيەت بەلگىلەيدۇ. ئەگەر بەزىلىرىمىز ھاياتلىق توقۇنۇشلىرىدىن ساق - سالامەت قېچىپ چىقالىغان بولساق، ئۇ بىز تەۋە بولغان ئادەم گۇرۇپپىسىنىڭ بىزنى قوغدىغانلىقىدىن بولىدۇ. ئەمما ئاشۇ گۇرۇپپىنىڭ ئۆزىمۇ ئۆزىنى ساقلاپ قېلىش سىناقلىرىدىن ئۆتۈشكە مەجبۇر بولىدۇ.

تارىخنىڭ بىر قانچە بىيولوگىيەلىك ساۋاقلىرى بار. ئۇلار تۆۋەندىكىدەك:

(1) ھاياتلىق دېگەن رىقابەت دېمەكتۇر

رىقابەت يالغۇز سودىنىڭ ھاياتى بولۇپ قالماستىن، ئۇ يەنە ھاياتنىڭ سودىسى. يېمەكلىكلەر يېتەرلىك ۋاقىتلاردا بىز تىنچلىق ئىچىدە ياشايمىز، قورساقنىڭ سانى يېمەكلىكلەرنىڭ مىقدارىدىن ئېشىپ كەتكەندە بىز زوراۋانلىققا پاتمىز. ھايۋانلار ھېچ بىر ئەندىشە قىلماستىن بىر - بىرىنى يەيدۇ. مەدەنىيەتلەشكەن ئىنسانلار بولسا مەۋجۇت قانۇنلاردىن پايدىلىنىپ بىر - بىرىنى ئىستېمال قىلىدۇ. ھەمكارلىق ھەقىقەتەن مەۋجۇت بولۇپ، ئۇ ئىجتىمائىي تەرەققىياتقا ئەگىشىپ ئېشىپ ماڭىدۇ. سەۋەبى، ھەمكارلىقمۇ رىقابەتنىڭ بىر خىل قورالى ۋە شەكلى. بىز ئۆز گۇرۇپپىمىز ئىچىدە ھەمكارلىشىمىز، يەنى ئائىلىمىزدە، جامائەت ئىچىدە، تەشكىلاتلار ئىچىدە، مەسچىتتە، سىياسىي پارتىيە ئىچىدە، ۋە مىللەت ئىچىدە ھەمكارلىشىمىز. مەقسەت ئۆز گۇرۇپپىمىزنىڭ باشقا گۇرۇپپىلار بىلەن رىقابەتلىشىش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇش. ئۆزئارا رىقابەتلىشىدىغان گۇرۇپپىلار ئۆزئارا رىقابەتلىشىدىغان ئادەملەرگە ئوخشايدۇ. يەنى، ئۇلاردىمۇ ئاچ كۆزلۈك، ئۇرۇشقاقلىق، بۆلۈنۈش، ۋە ئىپتىخارلىق بار بولىدۇ. بىزنىڭ ۋەتىنىمىز بىزنىڭ كىم ئىكەنلىكىمىزنىڭ نامايەندىسى بولۇپ، ئۇ بىزنىڭ كىملىك ماھىيىتىمىزگە ۋەكىللىك قىلىپ، بىز قىلماقچى بولغان ياخشى ۋە يامان ئەمەللەرنى چوڭ دائىرە ئىچىدە قىلىدۇ. بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز نەچچە مىڭ يىللاپ ھايات قېلىش يولىدا ئۆزئارا قوغلىشىش، سوقۇشۇش ۋە

ئۆلتۇرۇش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان بولۇپ، ئۇ ئىشلار بىزنىڭ قېنىمىزدا ساقلىنىپ قالغان. شۇڭا بىز سوقۇشقاق كېلىمىز، پىخسىق كېلىمىز، ۋە تويماس كېلىمىز. ئۇرۇش بىر مىللەتنىڭ يەنە بىر مىللەتنى يېيىش شەكلى. ئۇرۇش رىقابەتنىڭ ئەڭ يۇقىرى چېكى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ ھەمكارلىقنىمۇ ئىلگىرى سۈرىدۇ. بىز ئۆزىمىزنى ئۇنۇملۇك ھالدا قوغدىيالايدىغان بىر چوڭ گۇرۇپپا ياكى قوۋمنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرمىگۈچە، بىز يەنىلا ئۇۋ ئۇۋلاپ ھاياتلىقنى ساقلايدىغان ئايرىم - ئايرىم كىشىلەر ۋە ئائىلىلەرگە ئوخشاش ياشايمىز.

(2) ھاياتلىق دېگەن تاللىنىش دېمەكتۇر

تەبىئەتتىكى جانىۋارلار يېمەكلىك ئۈچۈن، جورا ئۈچۈن ۋە ئۇستۇنلۇك ھوقۇقى ئۈچۈن ئۆزئارا رىقابەتلىشىدۇ. ئاشۇنداق رىقابەت جەريانىدا بەزى جانىۋارلار مۇۋەپپەقىيەت قازىنىدۇ، بەزىلىرى بولسا مەغلۇپ بولىدۇ. مەۋجۇتلۇقنى ساقلاپ قېلىش كۈرىشىدە بىر قىسىم كىشىلەر باشقىلارغا قارىغاندا ئۆزىنى ساقلاپ قېلىش سىنىقىدىن ئۆتۈشنىڭ شەرتلىرىنى ياخشىراق ھازىرلىغان بولىدۇ. تەبىئەت «ئامېرىكا مۇستەقىللىق خىتابنامىسى» غا ئوخشاش ئىنسانلار يېزىپ چىققان ھۆججەتلەر بويىچە ئىش كۆرمەيدۇ. شۇڭلاشقا بىز ھەممىمىز ئەركىن ئەمەس ۋە باراۋەر ئەمەس يارىتىلغان بولمىز. بىز تۇغۇلغاندىن كېيىن قانداقراق بىر ھالەتكە كىرىپ قالىدىغانلىقىمىزنى مەلۇم دەرىجىدە ئەجدادلىرىمىزدىن قالغان جىسمانىي ۋە پسىخولوگىيەلىك خاراكتېرىمىز، بىزنىڭ قوۋمىمىزنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى ۋە ئەنئەنلىرى، ساغلاملىقىمىز ۋە جىسمانىي قۇدرىتىمىز، روھىي قابىلىيەتلىرىمىز ۋە خاراكتېرىمىزنىڭ سۈپەتلىرى قاتارلىقلار بەلگىلەيدۇ. تەبىئەت ئىنسانلار ئۈتتۈرىسىدىكى پەرقلەرنى تولىمۇ ياقلايدۇ، سەۋەبى ئاشۇنداق پەرقلەر ھاياتلىقلارنى تالىلاش ۋە شاللاشنىڭ، ھەمدە تەدرىجىي تەرەققىياتنىڭ زۆرۈر ماتېرىيالىدىن ئىبارەت. ئوخشاش نەسىلنىڭ نەرسىدىكى ئۆزئارا پەرقلەر بىر ئومۇمىي ھادىسە. مەسىلەن، بىر جۈپ قوشكېزەك بالىمۇ بىر - بىرىدىن 100 دىن ئارتۇق تەرەپلەردە پەرقلىق كېلىدۇ.

تەڭسىزلىك بىر خىل تەبىئىي ئەھۋال بولۇپ، ئۇ مەدەنىيەتلىشىشنىڭ مۇرەككەپلىشىشىگە ئەگىشىپ ئېغىرلاپ ماڭىدۇ. ئەجدادلاردىن قالغان تەڭسىزلىك ئىجتىمائىي ۋە سۈنئىي تەڭسىزلىكلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ھەر بىر كەشپىيات ئادەتتىن تاشقىرى كىشىلەر ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن نەرسە بولۇپ، ئۇ بۇرۇنقىغا قارىغاندا كۆچلۈكلەرنى تېخىمۇ كۆچلۈك قىلىپ، ئاجىزلارنى تېخىمۇ ئاجىزلاشتۇرىدۇ. ئىقتىسادىي تەرەققىيات ھەر خىل فۇنكسىيەلەرنى تېخىمۇ كۆچلۈك ئورۇنغا ئىگە قىلىدۇ، قابىلىيەتلەرنى تېخىمۇ ئىنچىكە ئايرىيدۇ، ۋە كىشىلەرنى ئۆز قوۋمى ئۈچۈن باراۋەر بولمىغان دەرىجىدە ئەتىۋارلىق قىلىدۇ. ئەگەر بىز ئۆز قوۋمىمىزغا تەۋە ئادەملىرىمىزنى تولۇق چۈشەنسەك، ئۇلارنىڭ ئىچىدىن قابىلىيەتلىرىنى توپلىغاندا پۈتۈن قوۋمنىڭ قابىلىيەتلىرىگە تەڭ كېلىدىغان 30 پىرسەنت سەرخىللارنى تاللاپ چىقالايمىز. ھايات ۋە تارىخ دەل شۇنداق قىلىدۇ.

تەبىئەت بىزنىڭ خىيالىي دۇنيايىمىزدىكى ئەركىنلىك بىلەن باراۋەرلىكنىڭ بىرىكمىسىنى زادىلا قىلمىدۇ. سەۋەبى، ئەركىنلىك بىلەن باراۋەرلىك ئۆزئارا قەتئىي چېقىشالمايدىغان دۈشمەنلەردىن بولۇپ، ئەگەر بىرى ھۆكۈم سۈرىدىكەن، يەنە بىرى چوقۇم غايىب بولىدۇ. ئەگەر ئىنسانلار ئەركىن قويۇۋېتىلىدىكەن، ئۇلاردىكى تەڭسىزلىك شىددەت بىلەن كۆچىيىدۇ. تەڭسىزلىكنىڭ يامراپ كېتىشىنى چەكلەش ئۈچۈن ئەركىنلىكنى قۇربان قىلىش كېرەك. 1917

- يىلدىن كېيىن رۇسلار دەل شۇنداق قىلدى. ئېزىلىش دەۋرلىرىدىمۇ تەڭسىزلىك كۈچىيىپ ماڭدۇ. ئىقتىسادىي قابىلىيەتنىڭ ئوتتۇرا ھال سىزىقىدىن تۆۋەن تۇرىدىغان كىشىلەر باراۋەرلىكنى ئىستەيدۇ، ئۇ سىزىقنىڭ ئۈستىدە تۇرىدىغان كىشىلەر بولسا ئەركىنلىكنى ئىستەيدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا قابىلىيىتى ئۈستۈن تۇرىدىغان كىشىلەر يېڭىدۇ. بىيولوگىيە نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، باراۋەرلىك پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ. شۇڭلاشقا كۆيۈمچان پەيلاسوپلار قولغا كەلتۈرۈشنى ئىستەيدىغان نەرسە قانۇنىي ئادالەت سىستېمىسىدىكى تەخمىنىي باراۋەرلىك ۋە ھەممە ئۇچۇن ئوخشاش بولغان ئوقۇش پۇرسەتلىرى. يوشۇرۇن قابىلىيەتلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە ئۆز روللىرىنى جارى قىلدۇرۇشىغا يول قويۇلغان قوۋمنىڭ باشقا قوۋملار بىلەن بولغان رىقابەتتە ئۆزىنى ساقلاپ قېلىش ئېھتىماللىقىمۇ يۇقىرى بولىدۇ.

(3) جانلىقلار چوقۇم بالا تۇغۇپ كۆپەيىشى كېرەك

بالا تۇغۇپ كۆپەيمەيدىغان جانلىقلار ئۇچۇن تەبىئەتنىڭ ھېچبىر كېرىكى يوق. تەبىئەتنىڭ سۈپەتلىكلەرنى تاللىشى ئۇچۇن جانلىقلار سانىنىڭ كۆپ بولۇشى شەرت. تەبىئەتنىڭ تاللىشى ئايرىم - ئايرىم جانلىقلار ئۈستىدە ئەمەس، بەلكى جانلىقلار تۇرى ئۈستىدە بولىدۇ. تەبىئىي تاللىنىش جەريانى مەدەنىيەتلەشكەن ئىنسانلار بىلەن ياۋايى ئىنسانلارنىڭ پەرقىگە پەرۋا قىلمايدۇ. يەنى، پەقەت زامان ۋە ماكانغا ئەڭ ماسلاشقان ئىنسانلارلا ھايات قالىدۇ، قالغانلىرى ھالاك بولىدۇ.

مەدەنىيەت جەھەتتىن بەكرەك تەرەققىي قىلغان ئىنسانلارنىڭ تۇغۇش نىسبىتى تۆۋەنرەك بولىدۇ.

ئادەملەرنىڭ كۆپىيىشى يېمەكلىكلەرنىڭ كۆپىيىشىدىن تېز بولۇپ كەتكەنىدە، مۇنداق 3 نەرسە تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاشقا ئېلىپ بارىدۇ: ئاچارچىلىقتىن ئۆلۈش، يۇقۇملۇق كېسەل بىلەن ئۆلۈش، ۋە ئۇرۇش سەۋەبىدىن ئۆلۈش. ئىشلار تارىختا ئەنە شۇنداق بولۇپ كەلگەن. ھازىر ئۇنىڭ بەزى تەرەپلىرى بىرئاز ئۆزگەردى. مەسىلەن، ئەگەر يېزا ئىگىلىك بىلىملىرى تولۇق ئىشقا سېلىنىدىكەن، ھازىر دۇنيادا ئىشلەپ چىقىرىلىدىغان يېمەكلىكلەر ھازىرقى دۇنيا نوپۇسىدىن بىر ھەسسە كۆپ ئىنسانلارنى بېقىشقا يېتىدۇ.

تۇغۇتنى كونترول قىلىش ۋاستىلىرى تۇغۇلغان باللارنىڭ ئەقىللىق دەرىجىسىنى تۆۋەنلىتىۋېتەمدۇ؟ سۇئنئي ئۇسۇلدا ھاملىدارلىقنى كونترول قىلىش ۋاستىسىنى ئاددىي ئىنسانلارغا قارىغاندا ئەقىللىق ئىنسانلار بەكرەك ئىشلىتىشى مۇمكىن. يەنى، كىشىلەرنىڭ قارىشىچە، ھاملىدارلىقنى كونترول قىلىش ۋاستىلىرى باللارنىڭ ئەقىللىق دەرىجىسىنى تۆۋەنلىتىۋېتەمدۇ. باللارنىڭ ئەقىللىق دەرىجىسىنى ئۆستۈرىدىغان نەرسە ئوقۇش، پۇرسەت، ۋە ئېرىشكەن تەجرىبە - ساۋاقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، ھازىرغىچە ئەقلىي كۇچنىڭ ئادەم گېنى ئارقىلىق بىر ئەۋلادتىن يەنە بىر ئەۋلادتا ئۆتىدىغانلىقىغا ئائىت ھېچ قانداق پاكىت يوق. دوكتورلۇق ئۇنۋانى بار ئادەمنىڭ باللىرىمۇ پەقەت ئوقۇش ۋە باشقا ھەر خىل زۆرۈر جەريانلارنى بېسىپ ئۆتۈش ئارقىلىقلا ئۆزىنىڭ ئەقىللىق دەرىجىسىنى ئۆستۈرەلەيدۇ. بىيولوگىيە نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، باللارنىڭ جىسمانىي جەھەتتىن كۇچلۇك بالا بولۇپ تۇغۇلۇشى ئۇلارنىڭ كىمنىڭ بالىسى بولۇپ تۇغۇلغانلىقىغا ياكى ئەجدادىنىڭ ئەقىللىق كىشىلەردىن بولغىنىغا قارىغاندا تېخىمۇ مۇھىمراق ئورۇندا تۇرۇشى مۇمكىن. بەزىلەرنىڭ قارىشىچە،

دېھقانلارنىڭ قېنى ئەڭ ياخشى بولۇپ، پەيلاسوپلاردىن تۇغۇلغان بالىلار دېھقانلارنىڭ بالىسىغا يەتمەيدۇ.

تارىختا جەمئىيەتنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدىكىلەر ياكى بايلار تۇغۇتنى كونترول قىلىپ ئاز تۇغۇپ، جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن قاتلىمىدىكىلەر ياكى كەمبەغەللەر كۆپ تۇغۇپ كۆپەيىپ، ئاخىرىدا كەمبەغەللەر ھۆكۈمدار ئورۇنغا چىقىۋالغان ئەھۋاللار كۆپ بولغان.

3. تارىخ ۋە مىللەت

يەر شارىدا تېرىسى ھەر خىل رەڭلىك كىشىلەردىن تەخمىنەن ئىككى مىليارد ئادەم ياشايدىغان بولۇپ، ئاق تەنلىكلەردىن بولسا 900 مىليون ئادەم بار. كومتې گوبنيۇ (Comte Joseph-Arthur de Gobineau) ئۆزىنىڭ 1853 - 1855 - يىللىرى ئېلان قىلغان بىر ئەسىردە مۇنداق بىر ھۆكۈمنى ئوتتۇرىغا قويغان: ئىنسان نەسلى تۈپ يىلتىزىدىن ئوخشىمىغان ئىرق ياكى ئوخشىمىغان مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇلار جىسمانىي تۈزۈلۈشى، روھىي قابىلىيىتى ۋە خاراكتېردىكى سۈپەتلىرى جەھەتتىن بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ، ھەمدە ئارىيان مىللىتى تەبىئىي ھالدا باشقا ھەممە مىللەتلەردىن ئۈستۈن ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، مۇھىت جەھەتتىكى پايدىلىق شارائىتلار مەدەنىيەتلىشىش دەرىجىسىنىڭ ئۆسۈشىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدۇ. مەسىلەن، مىسىر ۋە يېقىن شەرقنىڭ مەدەنىيەتلىشىشىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن دەريا - ئۆستەڭلەرگە ئوخشاش پايدىلىق مۇھىت شىمالىي ئامېرىكىدىكى ئىندىيانلىقلاردا ھېچقانداق مەدەنىيەت بەرپا قىلىپ بېرەلمىگەن. تۈزۈم - قۇرۇلمىلار (institutions) مۇ مەدەنىيەتلىشىشنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرەلمەيدۇ. يەنى، مەدەنىيەتلىشىش رەڭگارەڭ قۇرۇلما - تۈزۈم ئىچىدە تەرەققىي تاپقان بولۇپ، بۇلارنىڭ مىسالى سۈپىتىدە پادىشاھلىق تۈزۈمىدىكى مىسىر بىلەن «دېموكراتىيە» تۈزۈمىدىكى ئافىنا (Athens) نى تىلغا ئېلىش مۇمكىن. بىر خىل مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى، مۇڭۇپپەقىيەتلىك بولۇشى، ئاجىزلىشىشى ۋە گۈمران بولۇشىنى شۇنىڭ ئىگىسى بولغان ئىرقنىڭ تەبىئىي ساپاسى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئۇستۇن ئورۇندا تۇرىدىغان بىر مىللەتنىڭ چېكىنىشىنى ئۇ مىللەت ئەزالىرىنىڭ ئۆز مىللىتىدىن چەتنىشى ۋە تۆۋەن ئورۇندا تۇرىدىغان مىللەت كىشىلىرى بىلەن تۇيۇ قىلىشقا ئوخشاش سەۋەبلەر كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. يەنى، كۈچلۈك مىللەت كىشىلىرى، بېسۇالغان زېمىندىكى يەرلىك كىشىلەر بىلەن تۇيۇ قىلىش ئارقىلىق ئاجىزلىشىپ كەتكەن ئەھۋالدا كۆپ كۆرۈلىدۇ. بۇنىڭ مىسالى سۈپىتىدە ئىندىيانلىقلار بىلەن تۇيۇ قىلماي ئۆزىنىڭ كۈچلۈك ھالىتىنى ساقلىغان ئامېرىكىلىق ۋە كانادالىقلار بىلەن، ئىندىيانلىقلار بىلەن تۇيۇ قىلىپ ئاجىزلىشىپ كەتكەن لاتىن ئامېرىكا مىللەتلىرىنى تىلغا ئېلىش مۇمكىن. ئارىلاشما مىللەتلەردىن تۇغۇلغان كىشىلەرلا «ھەممە مىللەت بىر - بىرى بىلەن قېرىنداش» دېيىش ئارقىلىق مىللەتلەر باراۋەرلىكىنى تەشەببۇس قىلىدۇ. كۈچلۈك مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى ئىرق مەسلىسىگە ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىدىغان بولۇپ، ئۆز مىللىتىنىڭ سىرتىدىكى كىشىلەر بىلەن تۇيۇ قىلىشتىن ساقلىنىدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغىنى كومتې گوبنيۇنىڭ قاراشلىرى.

1899 - يىلى، ئۆيىنى گېرمانىيەدە تۇنقان ئەنگلىيەلىك يازغۇچى خيۇستون چامبېرلېين

(19» (Houston Stewart Chamberlain - ئەسىرنىڭ ئاساسلىرى» دېگەن ئەسەرنى ئېلان قىلىپ، ئىجادكار ئىرقنىڭ دائىرىسىنى ئاريانلاردىن تېۇتون (Teutons) لارغا تارايتتى. ئۇ، ئەيسا پەيغەمبەر گېرمانلىق بولۇشى مۇمكىن، دەپ ئويلىغان، ھەمدە «ئەيسا پەيغەمبەر يەھۇدىي مىللىتىدىن» دەيدىغانلارنى ياكى بىلىمسىز كىشىلەر ۋە ياكى سەممىيەتسىز كىشىلەر، دەپ ھېسابلىغان. باشقا كۆپ ساندىكى داڭلىق ئەربابلارمۇ گېرمانلىقلارنى ھازىرقى زامان ئادەملىرى ئىچىدىكى ئەڭ ئۇلۇغ مىللەت، دەپ جاكارلىغان. ئادولف گىتلېرمۇ مۇشۇنداق چۈشەنچە ئاساسىدا گېرمانلىقلارنى يەھۇدىيلارنى پۈتۈنلەي قىرىپ تۈگىتىپ، پۈتۈن ياۋروپانى بويسۇندۇرۇش نىشانىغا باشلىغان.

مادىسون گرانت (Madison Grant) ئىسىملىك ئامېرىكىلىق يازغۇچى ئۆزىنىڭ 1916 - يىلى ئېلان قىلغان «بىر ئۇلۇغ مىللەتنىڭ ئۆتۈپ كېتىشى» ناملىق ئەسىرىدە، مەدەنىيەتلىشىش تارىخىنىڭ بارلىق ئۇتۇقلىرىنى ئاريانلىقلار ئىچىدىكى «نوردىكس» (Nordics) دېگەن بىر قوۋۇم ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن، دەپ جاكارلىدى. شۇنداقلا تارىختا بولۇپ ئۆتكەن كۈچلۈك ئىرق كىشىلىرىنىڭ كۆپ زېمىنلارنى ئىگىلىۋېلىش ۋەقەلىرىنىڭ ھەممىسىدە نوردىك ئىرق كىشىلىرىنىڭ بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك تۆھپىسى بارلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، نوردىك ئىرقىدىن بولغان ۋاراڭگىيان (Varangians) لار رۇسىيەنى بويسۇندۇرۇپ، ئۇنىڭغا 1917 - يىلىغچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان، ھەمدە نوردىك ئىرقىدىن بولغان ئىنگلىزلار ئامېرىكا ۋە ئاۋسترالىيەنى مۇستەملىكە قىلىپ، ھىندىستاننى بويسۇندۇرۇپ، ئاسىيادىكى ئاساسلىق پورتلارنىڭ ھەممىسىگە ئۆزلىرىنىڭ قاراۋۇللىرىنى ياساپ چىققان.

گرانتنىڭ قارىشىچە، نوردىك قوۋمى بىزنىڭ دەۋرىمىزگە كەلگەندە ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىدىن ۋاز كەچكەن.

يۇقىرىقىدەك ئىلغار مىللەت نەزەريەسىنىڭ ئاجىزلىقلىرىنى بايقاش ئانچە تەس ئەمەس. مەسىلەن، خىتاي زىيالىيلىرى ملادىدىن بۇرۇنقى 2000 - يىلىدىن بۇگۈنگىچە بولغان ئۇزۇن تارىخىي دەۋرلەر ئىچىدە ئۆز مىللىتىدىن كۆپلىگەن سىياسىيون، كەشپىياتچى، ئارتىس، شائىر، ئالىم، پەيلاسوپ ۋە دانىشمەنلەر چىققانلىقىنى سۆزلەيدۇ. مېكسىكلىق زىيالىيلار كولامبىيا دەۋرىدىن بۇرۇنقى ئامېرىكا قىتئەسىدە مايان، ئازتېك (Aztec) ۋە ئىنكان (Incan) مەدەنىيەتلىرىنىڭ داڭلىق بىنالىرىنى تىلغا ئالىدۇ. ھىندىستانلىق زىيالىيلار، بىر تەرەپتىن، ئەيسا پەيغەمبەر دەۋرىدىن 1600 يىل بۇرۇنقى بىر ۋاقىتلاردا ئاريان ئىرقىغا تەۋە كىشىلەرنىڭ شىمالىي ھىندىستانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەنلىكىنى ئېتىراپ قىلسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن، جەنۇبىي ھىندىستاندىكى قارا تەنلىك دراۋىدىك (Dravidic) ئىرقىدىن مەشھۇر بىناكارلار ۋە شائىرلار چىققانلىقىنى، ھىندىستانلىقلار ياسىغان مادرەس (Madras)، مادۇرا (Madura) ۋە ترىنچىنوپولى (Trichinpoly) بۇتخانىلىرى دۇنيادىكى ئەڭ مەشھۇر بىنالارنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. تارىخ بىلەن ئىنسان تېرىسىنىڭ رەڭگى ئوتتۇرىسىدا بىرەر باغلىنىش مەۋجۇت ئەمەس بولۇپ، تېرىسىنىڭ رەڭگى ھەر خىل بولغان كىشىلەرنىڭ ھەممىسى پايدىلىق مۇھىت ئىچىدە يېڭى مەدەنىيەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرەلەيدۇ.

مىللەت نەزەريەسىنى پەقەت ئاق تەنلىكلەرگە ئىشلەتكەن تەقدىردىمۇ بىر قىسىم قېينىچىلىقلار تۇغۇلىدۇ. سېمىتلار (يەھۇدىي - ئەرەبلەر) ئۆزلىرىنىڭ بابىلونىيە (Babylonia) ۋە ئىسلام قاتارلىق كۆپلىگەن مەدەنىيەتلەرنىڭ ياراتقۇچىسى ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ. يەھۇدىيلار

ئىنجىل ۋە خرىستيان دىنىنى ياۋروپاغا بەرگەن، ھەمدە ... بەرگەن.

ئىلاۋە: مەن كىتابنىڭ مۇشۇ يېرىدىكى بىر مۇھىم جۈملىنى قىسقارتىۋەتتىم. قىزىقىدىغان ئوقۇرمەنلەرگە ئۇ جۈملىنى ئەسلىدىكى كىتابتىن ئوقۇۋېلىشنى تەۋسىيە قىلىمەن.

مۇسۇلمانلارمۇ تارىختا ئۆزلىرىدىن يېتىشىپ چىققان داڭلىق ھۆكۈمدارلار، ئارتىسلار، شائىرلار، ئالىملار ۋە پەيلاسوپلارنى تىزىپ چىقالايدۇ. غەربىي ياۋروپا 565 - 1095 - يىللىرى بىر «قاراڭغۇ دەۋر»نى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزۈۋاتقاندا، مۇسۇلمانلار ئاق تەنلىكلەرنىڭ باغداتتىن تارتىپ كوردوۋا (Cordova) غىچە بولغان كۆپلىگەن زېمىنلىرىنى بويسۇندۇرۇپ، ئۇلارنى يېڭىچە مەدەنىيەت تۈسىگە كىرگۈزگەنلىكىنى سۆزلىيەلەيدۇ.

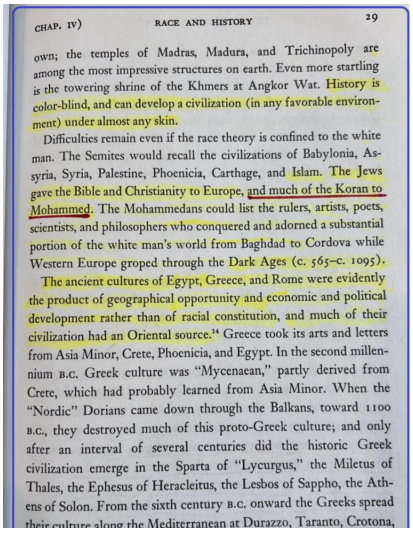
مىسىر، گىرېتسىيە ۋە رىمنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەتلىرىنىڭ يىلتىزى شەرقتە بولۇپ، ئۇلارنى جۇغراپىيەلىك پۇرسەتلەر ھەمدە ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي تەرەققىياتلار ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. ئۇلارنى ھەرگىزمۇ بىرەر مىللەت بەرپا قىلغان ئەمەس.

مېڭە بىلەن يۈز شەكلىنىڭ ياكى مېڭە بىلەن ئادەم ئېغىرلىقىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئۆلچەش ئارقىلىق مەدەنىيەتنى مىللەتكە باغلاشقا ئۇرۇنۇش قۇرۇق ئاۋارىچىلىكتىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئافرىقىدىكى قارا تەنلىكلەرنىڭ ئۇلۇغ مەدەنىيەتلەرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرەلمىگەنلىكى ئېھتىمال ھاۋا كىلىماتى ۋە جۇغراپىيەلىك شەرت - شارائىتىنىڭ يول قويمىغانلىقى سەۋەبىدىن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئورنىدا ئاق تەنلىكلەر بولغان بولسىمۇ ئوخشاش نەتىجە كېلىپ چىققان بولاتتى. مىڭلىغان ئىجتىمائىي توسالغۇلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا قارىماي، يېقىنقى 100 يىلدەك ۋاقىتنىڭ مابەينىدە ئامېرىكىدىكى كۆپلىگەن قارا تەنلىكلەر ھەر خىل كەسىپلەردە، سەنئەتتە ۋە ئەدەبىياتتا يۇقىرى ئورۇنلارغا چىقتى.

مىللەتنىڭ تارىختا ئوينىغان رولى ھەققىدىكى كۆز قاراشلار ناھايىتى تۆۋەن سەۋىيەدىكى چۈشەنچىلەردىن باشقا نەرسە ئەمەس. تارىختا ئوخشىمىغان ئىنسان توپلىرى ئوخشىمىغان يۆنىلىشلەردىن بىر جايغا كېلىپ، قانلىرىنى، ئەنئەنىسىنى ۋە تۇرمۇش ئادەتلىرىنى بىر - بىرىنىڭكى بىلەن ياكى شۇ يەردىكى يەرلىك خەلقنىڭكى بىلەن ئارىلاشتۇرغان. بۇ خۇددى تۇغۇپ كۆپىيىش جەريانىدا ئىككى ئىنسان توپىنىڭ گېنلىرى جىنسىي مۇناسىۋەت ئارقىلىق ئۆزئارا ئارىلىشىپ كەتكەنگە ئوخشاش. ئوخشىمىغان ئىرقلارنىڭ مۇشۇنداق ئارىلىشىپ كېتىشى ئەسىرلەر جەريانىدا يېڭى ئىنسان نەسلى ياكى يېڭى مىللەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ. بۇنداق يېڭى مىللەت ئۆزىگە خاس يېڭى مەدەنىيەتنى، يەنى، يېڭى چىراي شەكلى، يېڭى خاراكتېر، يېڭى تىل، يېڭى ئەدەبىيات، يېڭى دىن، يېڭى ئەخلاق ۋە يېڭى سەنئەتلەرنى بەرپا قىلىدۇ. مىللەت مەدەنىيەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرمەستىن، مەدەنىيەت مىللەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ. ئەنگلىيەلىكلەر كۆچۈپ بارغان يەرلىرىنىڭ ھەممىسىگە ئۆزىنىڭ ئەنئەنىسىنى بىللە ئاپىرىپ، يېڭى ماكانىدا ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى ئەنئەنىۋى كىيىملىرىنى كىيسە، ئۇلار ئاشۇ يېڭى يەردە يېڭى مەدەنىيەت پەيدا قىلغان بولمايدۇ. بەلكى ئۇلار يېڭى ماكانىدا روھىغا قارىغاندا ئەنئەنىسىنى مۇكەممەلرەك ساقلىغان بولىدۇ. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئەنئەنىدىكى ئاشۇنداق پەرقلەر مۇھىتنىڭ تەسىرىگە يول بېرىدۇ. ئىسسىق بەلباغدا بىرقانچە ئەۋلاد ياشىغاندىن كېيىن شىمالدىكى مىللەتلەر ئۆزلىرىدە جەنۇبتىكى مىللەتلەرنىڭ خاراكتېرلىرىنى يېتىلدۇرىدۇ. شىمالغا كۆچۈپ بارغان جەنۇبلۇقلارنىڭ نەۋرىلىرى بولسا شىمالنىڭ مۇھىتىغا كۆنىدۇ.

مۇشۇنداق بىر نۇقتىدىن قارىغاندا، ئامېرىكىلىقلارنىڭ مەدەنىيىتى ھازىرمۇ مىللەتلەرنىڭ ئارىلىششى باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان بولىدۇ. 1700 - يىلىدىن 1848 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئامېرىكىنىڭ ھازىرقى فلورىدا ئىشتاتىنىڭ شىمالىدا ئاساسەن ئانگلو - ساكسون (Anglo-Saxon) لار ياشىغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئەدەبىياتى كونا ئەنگلىيەلىكلەر ئەدەبىياتىنىڭ يېڭى ئەنگلىيە تۇپرىقىغا كۆچۈپ كەلگەن نۇسخىسى سۈپىتىدە مەۋجۇت بولىدى. 1848 - يىلىدىن كېيىن، ئامېرىكىنىڭ ئىشكى ھەممە ئاق تەنلىكلەرگە ئېچىۋېتىلدى. شۇنىڭ بىلەن مىللەتلەر شالغۇتلىششىنىڭ يېڭى دولقۇنى باشلاندى. بۇ شالغۇتلىشىش جەريانى بۇنىڭدىن كېيىنكى بىرقانچە ئەسىرگىچە داۋام قىلىدۇ. مۇشۇنداق ئارىلىششتىن بىر يېڭى مىللەت ۋۇجۇدقا كەلگەندە، ئامېرىكىنىڭ ئۆز ئالدىغا بىر ئايرىم تىلى، ئايرىم يەرلىك ئەدەبىياتى، ۋە ئايرىم سەنئىتى ۋۇجۇدقا كېلىشى مۇمكىن. بۇ خىل نەتىجىنىڭ بىر قىسىم ئالامەتلىرىنى ھازىرمۇ كۆرگىلى بولىدۇ.

مىللەتنى يۇقىرى - تۆۋەن دەرىجىگە ئايرىيدىغان كىشىلەر ئىرقنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەلىرىگە ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئەمما ئاساسىي جەھەتتىن ئۇلارنىڭ ئۆزىمۇ، قوبۇل قىلغان تىل، كىيىم - كېچەك، ئۆرپ - ئادەت، ئەخلاق ۋە دىن قاتارلىق مەدەنىيەتلەرنىڭ مەھسۇلى. ئۇنداق كىشىلەرنى كەڭ كۆلەملىك مائارىپ تەربىيەسىدىن باشقا نەرسە داۋالىيالمايدۇ. تارىخىي بىلىملەر بىزگە شۇنى بىلدۇرىدۇكى، مەدەنىيەتلىشىش كۆپ خىل مىللەتلەرنىڭ ھەمكارلىششىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇنىڭغا ئاساسەن ھەممە مىللەت تۆھپە قوشقان. مەدەنىيەت ھەممە مىللەتنىڭ مىراسى ۋە شاپائىتى (debt) بولۇپ، مەدەنىيەتلەشكەن ئىنسانلارنىڭ روھىنىڭ قانداقلىقى ئۆزىدىن باشقا ئورنى يۇقىرى ياكى ئورنى تۆۋەن ھەر بىر ئىنسانغا قىلغان مۇئاملىسىدە نامايان بولىدۇ.

CHAP. IV) RACE AND HISTORY 29

own; the temples of Madras, Madura, and Trichinopoly are among the most impressive structures on earth. Even more startling is the towering shrine of the Khmers at Angkor Wat. History is color-blind, and can develop a civilization (in any favorable environment) under almost any skin.

Difficulties remain even if the race theory is confined to the white man. The Semites would recall the civilizations of Babylonia, Assyria, Syria, Palestine, Phoenicia, Carthage, and Islam. The Jews gave the Bible and Christianity to Europe, and much of the Koran to Mohammed. The Mohammedans could list the rulers, artists, poets, scientists, and philosophers who conquered and adorned a substantial portion of the white man's world from Baghdad to Cordova while Western Europe groped through the Dark Ages (c. 565–c. 1095).

The ancient cultures of Egypt, Greece, and Rome were evidently the product of geographical opportunity and economic and political development rather than of racial constitution, and much of their civilization had an Oriental source.[14] Greece took its arts and letters from Asia Minor, Crete, Phoenicia, and Egypt. In the second millennium B.C. Greek culture was "Mycenaean," partly derived from Crete, which had probably learned from Asia Minor. When the "Nordic" Dorians came down through the Balkans, toward 1100 B.C., they destroyed much of this proto-Greek culture; and only after an interval of several centuries did the historic Greek civilization emerge in the Sparta of "Lycurgus," the Miletus of Thales, the Ephesus of Heracleitus, the Lesbos of Sappho, the Athens of Solon. From the sixth century B.C. onward the Greeks spread their culture along the Mediterranean at Durazzo, Taranto, Crotona,

ئەسلىدىكى كىتابنىڭ مەن قىسقارتىۋەتكەن جۈملىسى بار بېتى مۇشۇ شۇ.

4. ئىنسان خاراكتېرى ۋە تارىخ

جەمئىيەت ئىدېئالىلار ئاساسىدا قۇرۇلغان بولماستىن، ئىنسانلارنىڭ ماھىيىتى ئاساسىدا قۇرۇلغان بولۇپ، ئىنسانلارنىڭ ئاساسىي قانۇنى دۆلەتلەرنىڭ ئاساسىي قانۇنلىرىنى قايتىدىن يازىدۇ. ئۇنداقتا «ئىنسانلارنىڭ ئاساسىي قانۇنى» دېگەن نېمە؟

بىز «ئىنسان ماھىيىتى ئىنسانىيەتنىڭ تۈپ مايىللىقلىرى ۋە ھېسسىياتلىرىدىن ئىبارەت» دەپ ئېنىقلىما بېرەلەيمىز. بىز ئەڭ ئاساسىي مايىللىقلارنى «تەبىئىي خۇسۇسىيەت» دەپ ئاتايمىز ھەمدە ئىنسانلارنىڭ تۇغما سۈپەتلىرى ئۈستىدە ئوخشىمىغان قاراشلارنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنمۇ ئېتىراپ قىلىمىز. ئىنسان ماھىيىتىنى بىر «ئىنسان خاراكتېرى ئېلىپىنتىلىرى جەدۋىلى» ئارقىلىق چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ.

ئىلاۋە: كىتابنىڭ مەزكۇر قىسمىدا بىر «ئىنسان خاراكتېرى ئېلىپىنتىلىرى جەدۋىلى» بار بولۇپ، ئۇنى ئۇيغۇرچىغا ئەسلىدىكى شەكلىگە ئوخشاش قىلىپ تەرجىمە قىلىش قېيىن ئىكەن. شۇڭا مەن ئۇنى بۇ يەرگە كىرگۈزمىدىم. قىزىقىدىغان ئوقۇرمەنلەر ئۇ جەدۋەلنى ئەسلىدىكى كىتابتىن كۆرۈۋېلىڭلار.

ئاشۇ جەدۋەل بويىچە بولغاندا، ئىنسانلارنىڭ ماھىيىتى ياكى ئىرسىيەت ئالتە ئىجابىي ۋە ئالتە سەلبىي تەبىئىي خۇسۇسىيەتتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ فۇنكسىيەسى ئىندىۋىدۇئالنى (شەخسنى)، ئائىلىنى، گۇرۇپپىنى ياكى ئىنسان نەسلىنى ساقلاپ قېلىشتىن ئىبارەت بولىدۇ. ئىنسانلارنىڭ ئىجابىي مىجەزلىرىدە ئىجابىي مايىللىقلار ئۈستۈن ئورۇندا تۇرسىمۇ، كۆپىنچە ئىندىۋىدۇئالىلار ھاياتتىكى قېيىن ئۆتكەللەرگە يۈزلىنىش ياكى ئۇلاردىن ئۆزىنى قاچۇرۇشقا ئېلىپ بارىدىغان ئىككى خىل تەبىئىي خۇسۇسىيەتنىڭ ھەر ئىككىسى بىلەن تەڭ قوراللانغان بولىدۇ. ھەر بىر تەبىئىي خۇسۇسىيەت ئادەتلەرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ، ھەمدە ھېسسىياتلار بىلەن تەڭ مەۋجۇت بولىدۇ. ئۇلارنىڭ جۇغلانمىسى ئىنسان ماھىيىتىنى تەشكىل قىلىدۇ.

تارىختىن بۇيان ئىنسان ماھىيىتى قانچىلىك ئۆزگەردى؟ نەزەرىيە جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بەزى ئۆزگىرىشلەر بولدى. تەبىئىي تالاش قانۇنىيىتى ئىنسان پسىخولوگىيەسى ۋە ئىنسان چىراي شەكلىگە مەلۇم تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. ئەمما ھازىرغىچە مەلۇم بولغان تارىخ ئىنسان ئىش - ھەرىكىتىدە ئانچە كۆپ ئۆزگىرىش بولمىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ۋاستە ۋە قۇرۇلمىلار ئۆزگىرىدۇ، ئەمما ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ ۋە ئېھتىياجلار ئۆزگەرمەيدۇ. يەنى، ھەرىكەت قىلىش ياكى سۆكۈتتە تۇرۇش، ئېلىش ياكى بېرىش، ئۇرۇشۇش ياكى چېكىنىش، باشقىلار بىلەن ئارىلىشىش ياكى ئۆز مەخپىيەتلىكىنى ساقلاپ يالغۇز ياشاش، جىنسىي مۇناسىۋەت جورىسىنى تۇتۇش ياكى ئۇنى رەت قىلىش، ئاتا - ئانىلىق رولىنى ئويناش ياكى ئاتا - ئانىلارنىڭ رولىنى رەت قىلىش قاتارلىق ئەھۋاللاردا ئۆزگىرىش بولمايدۇ. ئوخشىمىغان سىنىپلارمۇ ئىنسان ماھىيىتىدە ئوخشىمىغان ئۆزگىرىشلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارمايدۇ. يەنى،

كەمبەغەللەردىمۇ بايلار بىلەن ئوخشاش ئىمپۇلسلار بار بولىدۇ، ئەمما كەمبەغەللەردە ئۇلارنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىكى پۇرسەتلەر ۋە قابىلىيەتلەر ئازراق بولىدۇ.

ۋاقتى خاتىرىلەنگەن تارىخ جەريانىدا ئىنسانلاردا بولغان ئۆزگىرىش ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش بولۇپ، بىيولوگىيەلىك ئۆزگىرىش ئەمەس. يەنى ئىنسانلار ئىنسان نەسلىدە مىراس قالدۇرۇپ ماڭغىلى بولمىدىغان ئۆزگىرىشلەرنى ياساپ ماڭغان بولماستىن، كۆپىنچە ئەھۋالدا ئىقتىسادىي، سىياسىي، ئەقلىي ۋە ئەخلاقىي يېڭىلىقلارنى بەرپا قىلىپ ماڭغان، ھەمدە ئۇلارنى تەقلىد قىلىش، ئۆرپ - ئادەتكە ئايلاندۇرۇش ۋە ئوقۇتۇش ئارقىلىق ئىندىۋىدۇئاللارغا ۋە يېڭى ئەۋلادلارغا ئۆتكۈزۈپ بەرگەن. بىر ئىنسان گۇرۇپپىسىنىڭ ئۆرپ - ئادىتى ۋە ئەنئەنىسى ئاشۇ ئىنسان نەسلىنىڭ تۇرمۇشىغا ھەمدە ئاشۇ گۇرۇپپىغا تەۋە ئىندىۋىدۇئاللارنىڭ تەبىئىي خاراكتېرىگە ئاساسەن ۋۇجۇدقا كەلگەن بولىدۇ. ئۇلار ئاساسىي ۋە كۆپ تەكرارلانغان ئەھۋاللارغا ئاساسەن ئۆزلىرىنى تەڭشەشكە ھەر ۋاقىت تەييار تۇرىدۇ. يېڭى ۋە قېلىپلاشمىغان ئىنكاسلارنى تەلەپ قىلىدىغان يېڭى ئەھۋاللار يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. شۇڭلاشقا يۇقىرى دەرىجىلىك ئورگانىزملاردىكى تەرەققىيات سىناق قىلىش ۋە يېڭىلاش قابىلىيىتىنى تەلەپ قىلىدۇ. بىر ئىنسان گۇرۇپپىسىنىڭ ئىجتىمائىي جەھەتتىكى تەدرىجىي تەرەققىياتىنى ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتى بىلەن ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىش يىلتىزىنىڭ ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

«ئۇلۇغ ئىنسان»، «قەھرىمان» ۋە «دانىشمەن» دەپ ئاتىلىدىغان ئىجادكار ئادەم «تارىختا يېڭىلىق ياراتقان كىشى» لەر قاتارىدىن ئورۇن ئالىدۇ. ئۇ كىشى بەزىلەر ئېيتقاندەك «خۇدا» ئەمەس. ئۇ ئۆز زامانى ۋە ئۆز ماكانىدىن يېتىشىپ چىقىدىغان بولۇپ، ئۇ يەنە ھەر خىل تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ مەھسۇلى ۋە سىمۋولى، ھەمدە ئۆز قوۋمىنىڭ ۋەكىلى ۋە ئاۋازى بولىدۇ. يېڭى ئىنكاس تەلەپ قىلىدىغان بەزى ئەھۋاللار رەسمىي يۈز بەرمىگەن ئەھۋالدا، ئۇنىڭ ئىدىيەلىرى ۋاقىتنى كەلمىگەن ۋە ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولمايدىغان نەرسە سۈپىتىدە تۇرۇۋېرىدۇ. ئۇ كىشى بىر ئىش - ھەرىكەت قەھرىمانى بولغان ۋاقىتتا، ئۇنىڭ ئورنىغا بولغان ئېھتىياجلار ۋە كىرىزىسكە بولغان كۆپتۈرۈشلەر تەرەققىي قىلىپ، ئۇنىڭ ئورنى ۋە قۇدرىتى نورمال ئەھۋالدا پەقەت بىر يوشۇرۇن كۈچ بولۇپ تۇرۇۋېرىدىغان ھالەتتىن بىر دەرىجىدىن تاشقىرى دەرىجىگە ئۆستۈرۈلىدۇ. ئەمما ئۇ پەقەت بىر تەسىردىنلا ئىبارەت ئەمەس. ۋەقەلەر ئۇ ئارقىلىق ۋە ئۇنىڭ ئېتىراپىدا يۈز بېرىدۇ. ئۇنىڭ ئىدىيەلىرى ۋە قارارلىرى تارىخ بېتىدىن ئورۇن ئالىدۇ. خۇددى چېرچىل (Churchill) غا ئوخشاش، ئۇنىڭ ناتىقلىقى بەزىدە خۇددى بىرەر مىڭ ھۆكۈمەتكە تەڭ كېلىشى مۇمكىن. ناپولېئونغا ئوخشاش، ئۇنىڭ يىراقنى كۆرەرلىكى، ئىستراتېگىيەسى ۋە تاكتىكىسى ھەر خىل ئۇرۇشلارنى غالىبىيەتكە ئېرىشتۈرۈپ، دۆلەتلەرنى قۇرۇشقا ئېلىپ بېرىشى مۇمكىن. ئەگەر ئۇ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ئوخشاش كىشىلەرنى رىغبەتلەندۈرۈش ۋاستىلىرىگە ياي پەيغەمبەر بولمىدىكەن، ئۇنىڭ سۆزلىرى بىر كەمبەغەل ۋە ناچار شارائىت ئىچىدە ياشاۋاتقان قوۋمغا بۇرۇن تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدىغان دەرىجىدىكى ئىرادە ۋە ھەيران قالارلىق كۈچ - قۇۋۋەت ئاتا قىلىشى مۇمكىن. پاستېئور (Pasteur)، مورس (Morse)، ئېدىسون، فورد، رايىت (Wright)، ماركس، لېنىن ۋە ماۋ زېدوڭ قاتارلىقلار سانسىزلىغان ۋەقەلەرنىڭ قوزغاتقۇچى كۈچى ۋە سانسىزلىغان نەتىجىلەرنىڭ تۆھپىكارلىرىدۇر.

بىزنىڭ خاراكتېر ئېلېمېنتلىرى جەدۋىلمىزدە دوراملىنىڭ يېڭىلىق يارىتىشىنىڭ قارشى تەرىپىدە تۇرىدۇ، ئەمما زۆرۈر ۋاقىتلاردا ئۇلار ئۆزئارا يارەملىشىدۇ. باشقىلارغا بويسۇنۇش

ماھىيىتىگە ئىگە كىشىلەر قابىلىيەتلىك ئىندىۋىدۇئاللار بىلەن بىرلىشىپ، بىر جەمئىيەتنىڭ تەرتىپىنى ۋە ھەرىكىتىنى ساقلايدۇ. شۇڭا كۆپ سانلىقنى تەشكىل قىلىدىغان بويسۇنغۇچىلار ئاز سانلىقنى تەشكىل قىلىدىغان يېتەكلىق ياراتقۇچىلارغا ئەگىشىدۇ. بۇ يېتەكلىق ياراتقۇچىلار بولسا مۇھىت ياكى ئۆزىنى ساقلاپ قېلىشنىڭ ئېھتىياجلىرىغا ماسلاشقان ھالدا ئىش كۆرىدۇ. كەڭ دائىرىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، تارىخ دېگىنىمىز ئاز سانلىقلارنىڭ توقۇنۇشىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. كۆپ سانلىقلار يەڭگۈچىلەرنى چاۋاك چېلىپ ئالقىشلايدۇ، ھەمدە ئىجتىمائىي تەجرىبىلەرنى ئىنسان ماتېرىيالى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

شۇڭلاشقا ئەقىل - پاراسەت تارىختىكى كەم بولسا بولمايدىغان بىر خىل كۈچ بولۇپ، ئۇ ۋەيران قىلغۇچى كۈچمۇ بولالايدۇ. كىشىلەر ئوتتۇرىغا چىقارغان 100 خىل يېڭى ئىدىيە ئىچىدىكى 99 خىلى ئۇلار يېڭىلاشنى ئىستەۋاتقان ئەنئەنىۋى ئىنكاسلاردىن تۆۋەن ئورۇندا تۇرۇشى مۇمكىن. بىر جەمئىيەتنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى ياكى قۇرۇلمىلىرى كۆپلىگەن ئەۋلادلارنىڭ تارىخ تەجرىبىخانىسىدىكى سىناقلىرى نەتىجىسىدە ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. شۇنداق بولغاچقا ھەر قانداق بىر ئادەم، ئۇ مەيلى قانچىلىك ئەقىل - پاراسەتلىك ياكى بىلىملىك بولۇپ كەتسۇن، ئۆز ئۆمرىدە ئاشۇنداق ئۆرپ - ئادەتلەر ياكى قۇرۇلمىلارنى تولۇق چۈشىنىپ، ئۇلار ھەققىدە توغرا ھۆكۈم چىقىرىش ياكى ئۇلارنى رەت قىلىش دەرىجىسىگە يېتىپ بارالمايدۇ. جىنسىي مۇناسىۋەت يېشىغا توشقان بىر ياش ئۆزىگە قىز - ئوغۇل مۇناسىۋىتىدە تولۇق ئەركىنلىك بېرىلىشىنى ئىستەيدۇ. ئەگەر ئۆرپ - ئادەت، ئەخلاق ياكى قانۇن ئۇ ياشنى چەكلەپ تۇرمايدىكەن، ئۇ ئۆز ھاياتىنى ۋەيران قىلىۋېتىشى مۇمكىن. سەۋەبى ئۇنداق ياشلار تېخى يېتەرلىك دەرىجىدە پىشىپ يېتىلمىگەن بولۇپ، جىنسىي مۇناسىۋەتنىڭ بىر ئوت دەرياسىغا ئوخشايدىغانلىقىنى، ئۆزلىرىنى ۋە ئۆزلىرى تەۋە ئىنسان گۈرۈپپىسىنى ۋەيران قىلىۋەتمەسلىك ئۈچۈن، ئۆزلىرىدىكى جىنسىي مۇناسىۋەت ئىستىكىنى يۇزلىگەن چەكلىمە سىزىقى ئىچىدە بېسىپ تۇرۇشى ۋە سوۋۇتۇپ تۇرۇشى زۆرۈر ئىكەنلىكىنى بىلمەيدۇ.

شۇڭلاشقا ئۆزگىرىشلەرنى قوبۇل قىلالمايدىغان كونسېرۋاتىپ كىشىلەر ئۆزگىرىشلەرنى تەشەببۇس قىلىدىغان رادىكال كىشىلەر بىلەن ئوخشاش دەرىجىدە، ھەتتا ئۇلاردىنمۇ كۆپ يۇقىرى دەرىجىدە قىممەتلىك كېلىدۇ. يېڭى ئىدىيەلەردىن بىر قىسىم كىشىلەر پايدىلىنىدۇ، شۇڭا ئۇلارنى ئاڭلاپ بېقىش ناھايىتى مۇھىم. شۇنىڭ بىلەن بىللە يېڭى ئىدىيەلەرنى توسۇش، قارشى تۇرۇش ۋە مەنستىمەسلىك ئەلگەكلىرىدىن ئۆتۈشكە مەجبۇرلاشمۇ ئوخشاشلا مۇھىم. يەنى، يېڭى ئىدىيەلەرنىڭ ئىنسان ھاياتىدا رەسمىي رول ئېلىشىغا يول قويۇشتىن بۇرۇن ئۇلارنى چوقۇم ئاشۇنداق سىناقلاردىن ئۆتكۈزۈش كېرەك. چوڭلار ياشلارنى چەكلەپ تۇرۇشى، ھەمدە ياشلار چوڭلارنى بىلىپ تۇرۇشى كېرەك. ئاشۇنداق سۈركىلىش جەريانى ئارقىلىق بىر ئىجادىي بەرداشلىق بېرىش كۈچى، ئىلگىرى سۈرۈلگەن تەرەققىيات، يوشۇرۇن ۋە ئاساسىي بىرلىك، ۋە ئومۇمىي قۇۋۋەت ھەرىكىتى ۋۇجۇدقا كېلىدۇ.

5. ئەخلاق ۋە تارىخ

ئەخلاق دېگىنىمىز، بىر جەمئىيەت ئۆزىنىڭ ئەزالىرى ۋە ئۆزى بىلەن ئالاقىدار كىشىلەرنى ئۆزىنىڭ تەرتىپى، بىخەتەرلىكى ۋە تەرەققىياتىغا ماس كېلىدىغان ھالەتتە ئىش ئېلىپ بېرىشقا

ئۇندەيدىغان تۈزۈملەردىن ئىبارەت. مۇشۇنىڭغا ئوخشايدىغان يەنە بىر نەرسە قانۇندىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ كىشىلەرنى بەلگىلىمىلەرگە ئەمەل قىلىشقا مەجبۇرلايدۇ. شۇڭلاشقا 16 ئەسىر خرىستىئندوم (Christendom خرىستىيان دۇنياسى) غا سولىنىپ ياشىغان يەھۇدىيلار قاتتىق ۋە تەپسىلىي يېزىلغان ئەخلاقىي قائىدىلەرگە تايىنىپ، دۆلەتنىڭ ۋە ئۇنىڭ قانۇنلىرىنىڭ يارىدەمسىزلا ئۆزلىرىنى ۋە ئىچكى تىنچلىقنى ساقلاپ ياشىغان.

تارىخ ھەققىدىكى بىلىملەرنىڭ ناھايىتى ئاز قىسمى ئەخلاقىي قائىدىلەردە پەرقلەر مەۋجۇت بولغانلىقىنى، ئۇ پەرقلەر پەقەت ئوخشىمىغان دەۋر ۋە ئوخشىمىغان زېمىنلاردا مەۋجۇت بولغانلىقىنى، ھەمدە بەزىدە ئۆزئارا زىددىيەتلىك بولغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ. تارىخ ھەققىدىكى بىلىملەرنىڭ كۆپ قىسمى بولسا ئەخلاقىي قائىدىلەرنىڭ ئۇنىۋېرسال ئىكەنلىكىنى، ھەمدە شۇنداق بولۇشى بىر خىل زۆرۈرىيەت شەكلىدە مەۋجۇت بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئەخلاقىي قائىدىلەر تارىخىي ۋە مۇھىتقا مۇناسىۋەتلىك شەرت - شارائىتلارغا ئاساسەن تەڭشەش ئېلىپ بارىدۇ، شۇڭلاشقا ئۇلاردا ئازراق پەرقلەر مەۋجۇت بولىدۇ. ئەگەر بىز ئىقتىسادىي تارىخنى ئوۋ ئوۋلاش دەۋرى، دېھقانچىلىق دەۋرى ۋە سانائەت دەۋرىدىن ئىبارەت ئۈچ دەۋرگە بۆلسەك، بىر دەۋرنىڭ ئەخلاقىي قائىدىلىرى كېيىنكى دەۋرگە كىرگەندە ئۆزگەرگەنلىكىنى بايقايمىز. ئوۋ ئوۋلاش دەۋرىدە كىشىلەر ھايۋانلارنى قوغلاش، ئۇلار بىلەن ئېلىشىش ۋە ئۇلارنى ئۆلتۈرۈشكە تەييار تۇرۇشقا مەجبۇر بولغان. بىرەر ھايۋاننى تۇتقاندا، كېلەر قېتىم قانچە كۈندىن كېيىن يەنە بىر ھايۋاننى تۇتالايدىغانلىقى ئېنىق بولمىغاچقا، تۇتۇۋالغان ھايۋاننى ئۆلتۈرۈپ، قورسىقى يېرىلىپ كەتكۈچە يەۋالغان. ئۆزىنى ساقلاپ قالالاش ياكى ساقلاپ قالالماسلىق سىنىقىنىڭ نەتىجىسى پەقەت ھايۋانلارنى تۇتۇش ۋە ئۆلتۈرۈش قابىلىيىتى ئارقىلىقلا بەلگىلىنىدىغان بىر دەۋردە، ئۆز ھاياتىنىڭ كاپالەتكە ئىگە ئەمەسلىكى بارلىق ئاچ كۆزلۈكنىڭ ئانسى بولغان. ئەرلەر ئوۋ ئوۋلاش خەتەرلىرى ئېچىدىلا ياشايدىغان بولغاچقا، ئەرلەرنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى ئاياللارنىڭكىدىن ئۇستۈن بولغان. نەتىجىدە بىر قىسىم ئەرلەر بىر قانچە ئايالنى خوتۇن قىلىپ ئالغان، ھەمدە بارلىق ئەرلەر كۆپ پەرزەنتلىك بولۇشنى ئۆزىنىڭ بۇرچى ھېسابلىغان. ئۇرۇشقاقلىق، ۋەھشىيلىك، ئاچ كۆزلۈك ۋە كۈچلۈك جىنسىي مۇناسىۋەت ئىستىكى ئۆزىنى ساقلاپ قېلىش كۈرىشىدىكى پايدىلىق ئامىللار ھېسابلانغان. بەلكىم بەزى دەۋرلەردە ھەربىر ئەسكىلىك بىر خىل ئارتۇقچىلىق ھېسابلانغان بولۇشىمۇ مۇمكىن، سەۋەبى ئۇ ئەسكىلىكنىڭ بىر ئىندىۋىدۇئال (شەخس)، بىر ئائىلە ياكى بىر گۇرۇپپىنىڭ ھايات قېلىشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان ھەل قىلغۇچ ئامىل بولالىشىدۇر. بىر ئادەمنىڭ گۇناھلىرى ئۇنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىنىڭ كۈچلۈك ئىزلىرى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغانلىقىنىڭ كۈچلۈك نامايەندىسىمۇ بولالايدۇ.

تارىخ بىزگە ئىنسانلار قايسى ۋاقىتتا ئوۋ ئوۋلاش دەۋرىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، دېھقانچىلىق دەۋرگە كىرگەنلىكىنى دەپ بەرمەيدۇ. ئەمما بىز يېڭى دەۋرنىڭ بىر قىسىم يېڭى پەزىلەتلەرگە ئېھتىياجلىق بولغانلىقىنى ھەمدە بىر قىسىم ئېسىل پەزىلەتلەرنى ئەخلاقسىزلىققا ئۆزگەرتكەنلىكىنى پەرەز قىلالايمىز. دېھقانچىلىق دەۋرىدە تىرىشچانلىق باتۇرلۇقتىن مۇھىم بولدى، ئىزچىللىق ۋە ئىقتىسادچانلىق زوراۋانلىققا قارىغاندا تېخىمۇ كۆپ مەنپەئەت بېرىدىغان بولدى ۋە تىنچلىق ئۇرۇشتىن بەكرەك غالىبىيەتكە ئېلىپ بارىدى. پەرزەنتلەر ئىقتىسادىي مۇلۇككە ئايلاندى، ھەمدە تۇغۇتنى كونترول قىلىش ئەخلاقسىزلىق دەپ قارالدى. دېھقانچىلىق

مەيدانلىرىدا ھەر بىر ئائىلە بىر ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى بولۇپ، ئۇنىڭ تۈزۈملىرىنى دادا ۋە تۆت خىل پەسىل ۋۇجۇدتا كەلتۈردى، ھەمدە دادىنىڭ نوپۇزى مۇستەھكەم ئىقتىسادىي ئاساسقا ئىگە بولدى. ھەر بىر ئوغۇل پەرزەنت روھىي جەھەتتىن ۋە ئۆز - ئۆزىنى بېقىش جەھەتتىن ناھايىتى بالدۇرلا پىشىپ يېتىلگەن بولۇپ، 15 يېشىدىلا ھاياتىنىڭ فىزىكىلىق مەجبۇرىيەتلىرىنى 40 ياشلىق ئادەم بىلەن ئوخشاش دەرىجىدە چۈشىنىپ بولۇپ، ئۆزىگە لازىمەتلىك نەرسە يەر، قوش (plow) ۋە ئەمگەك قىلىشقا تەييار تۇرىدىغان ئىككى بىلەك ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتىپ بولدى. شۇڭلاشقا ئوغۇل بالىلار تەبىئەتنىڭ ئېھتىياجىغا بىنائەن بالدۇر تۇيۇ قىلدى. بۇ جەھەتتە ئۇلارنى كونترول قىلىدىغان ھۆكۈمەت ۋە ئائىلىمۇ مەۋجۇت بولمىدى. قىزلار ئۇچۇن قىزلىقىنى يوقىتىش قوغدالمىغان ئانىلىقتىن دېرەك بېرىدىغان بولغاچقا، تۇيۇ قىلمايۇ تۇرۇپ قىزلىقىنى يوقىتىشقا قەتئىي يول قويۇلمىدى. ئوغۇللارنىڭ نوپۇس سانى بىلەن قىزلارنىڭ نوپۇس سانىنىڭ باراۋەر كېلىشى ئەرلەرنىڭ پەقەت بىرلا خوتۇن ئېلىشىنى تەلەپ قىلدى. دېھقانچىلىق دەۋرىنىڭ يۇقىرىقىدەك ئۆزىنى تۇتۇۋېلىش، بالدۇر تۇيۇ قىلىش، بىرلا خوتۇن بىلەن ئاجراشماي ياشاش ۋە كۆپ پەرزەنتلىك بولۇشتەك ئەخلاقىي قائىدىلىرى خىرىستىيان دىنلىق ياۋروپا ۋە ئۇنىڭ ئاق تەنلىك مۇستەملىكە زېمىنلىرىدا 15 ئەسىر دەۋر سۈردى. يۇقىرىقىلار ئىنتايىن قاتتىق قائىدىلەر بولۇپ، ئۇلار تاريختىكى ئەڭ كۈچلۈك كىشىلىك خاراكتېرلەرنى ۋۇجۇدتا كەلتۈردى.

سانائەت ئىنقىلابى ياۋروپا ۋە ئامېرىكا ھاياتىنىڭ ئىقتىسادىي شەكلى بىلەن ئەخلاقىي قۇرۇلمىسىنى دەسلىپىدە تەدرىجىي ھالدا، كېيىنچە تېز سۈرئەتتە ۋە ناھايىتى كەڭ دائىرىدە ئۆزگەرتتى. ئەرلەر، ئاياللار ۋە بالىلار ئۆيدىن، ئائىلىدىن، ھۆكۈمەتتىن ۋە بىرلەشمىدىن ئايرىلىپ ئىندۇستىرىيالىلار (شەخسلەر) شەكلىدە ئىشلىدى ۋە ئىندۇستىرىيالىشىش شەكلىدە مائاش ئالدى. زاۋۇتلار ئادەملەر ئۇچۇن ئەمەس، بەلكى ماشىنلار ئۇچۇن بىنا سالدى. ماشىنلار ھەر 10 يىلدا بىر ھەسسە كۆپىيىپ ۋە تېخنىكا مۇرەككەپلىشىپ ماڭدى. كىشىلەر ئائىلىسىنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن باقالايدىغان بولدى. پەرزەنتلەر ئىقتىسادىي مۇلۇك ھېسابلانمايدىغان بولدى. تۇيۇ قىلىش كېچىكتۈرۈلدى. تۇيۇ قىلىشتىن بۇرۇن جىنسىي مۇناسىۋەت قىلمايۇ ساقلاپ تۇرۇش قېينلاشتى. شەھەرلەر كىشىلەرنىڭ تۇيۇ قىلماسلىقىغا ماسلىشىپ، كىشىلەرنىڭ تۇيۇ قىلمايۇ جىنسىي مۇناسىۋەت قىلىشىغا بارلىق زۆرۈر شارائىتلارنى ھازىرلاپ بەردى. ئاياللار سانائەتلەشتى. ھاملىدارلىقتىن ساقلايدىغان تەدبىرلەر جىنسىي مۇناسىۋەت بىلەن ھاملىدارلىقنى بىر - بىرىدىن ئايرىۋەتتى. سانائەتنىڭ ئىندۇستىرىيالىلىقنى كۆچەيتىشىگە ئەگىشىپ، دادا بىلەن ئاپا نوپۇزىنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسى يوقالدى. كەنتلەرنىڭ نازارىتى ئىسيانچى ياشلارنى كونترول قىلالمايدىغان بولدى. ئۇلار قىستا - قىستاڭ شەھەر ئىچىدە ئۆزلىرىنىڭ گۈناھلىرىنى يوشۇرالايدىغان بولدى. ئىلىم - پەننىڭ تەرەققىياتى تەجرىبە ئەسۇابلىرىنىڭ نوپۇزىنى دىنىي زاتلارنىڭكىدىن ئۈستۈن قىلىۋەتتى. ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مېخانىزملىشىشى مېخانىكىلىق - ماددىي پەلسەپىلەرنى ۋۇجۇدتا كەلتۈردى. مائارىپ دىنغا بولغان گۇمانلارنى كۆچەيتتى ۋە كېڭەيتتى. ئىلاھىي كۆچلەرنىڭ ئەخلاق - پەزىلەتلەرنى يېتىلدۇرۇشتە ئويناىدىغان رولى يوقىدى. دېھقانچىلىق دەۋرىنىڭ كونا ئەخلاق قائىدىلىرى يوقلىشقا باشلىدى.

بىزنىڭ دەۋرىمىزدە ئۇرۇش ئەخلاقىي بوشاڭلىقنى كۆچەيتىۋەتتى. ئۇ چاغدا يۇز بەرگەن نۇرغۇن ئىشلار ئىككى قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن ياۋروپا ۋە ئامېرىكىدا يۇز بەرگەن

ئەھۋالـلار بىلـەن ئوخشـاش.

تارىخقـا ئاساسـلانغاندا، گۇناھلىـق ئىشـلار ھەممـە دەۋردە ئوخشـاش دەرىجىـدە يامرىغـان بولـۇپ، بـۇ بىزگـە بىـر خـىل تەسـەللى بولالايـدۇ. ئوخشـاش جىنسـلىقلار مۇھەببىتىنىـڭ داڭلـىق بولۇشـىدا بىزنـى ئـۆز ئىچىگـە ئالغـان ئـەۋلادلار قەدىمكـى گىرىـك، رىـم ۋە ئىتالىيەلىكلـەر بىلـەن رىقابەتلىشـەلمەيدۇ. قىمارنـى ھەممـە دەۋردە ياشـىغان ئەرلـەر ۋە ئاياللـار ئويناىـدى. ھـەر بىـر دەۋردە كىشـىلەر سەممىيەتسـىزلىك قىلـىپ، ھۆكۈمـەت چىرىكلەشـتى. بـۇ جەھەتتىكـى ئەھۋالـلار ھازىـر بۇرۇنقىدىـن سـەل ياخشـىلانغان بولۇشـى مۇمكـىن.

شـۇ نەرسـە ئېسـىمىزدە بولسـۇنكى، يېزىلغـان تارىـخ بىلـەن ياشـىغان تارىـخ تۈپتـىن ئوخشـمايدۇ. تارىخچـىلار ئادەتتىـن تاشـقىرى ئىشـلارنى يازىـدۇ، سـەۋەبى ئـۇلار قىزىقارلـىق ۋە ئـاز ئۇچرايدىغـان ئىشـلار. ئـۇرۇش ۋە سىياسـەت، تەلەيسـىزلىك ۋە نامراتلـىق، ئاشـنا ئوينـاش ۋە ئاجىرىشـىش، ئۆلتـۈرۈش ۋە ئۆزئـى ئۆلتۈرۈۋېلىـش قاتارلـىق ئىشـلارنىڭ كەينىگـە ياخشـى تۈتۈلغـان ئۆيلـەر، بىـر - بىرىگـە سـادىق ئـەر - خوتۇنـلار ۋە بىـر - بىرىگـە كۆيۈنـۈپ، باللىرىنىـڭ جاپاسـىنى تارتقـاچ ئـۇلار بىلـەن بەختلىـك ياشـىغان ئاتـا - ئانـلار يوشـۇرۇنغان بولـىدۇ. خاتىرىلەنگـەن تارىختىـن بىـز ياخشـىلىقنىڭ، ھەتتـا ئۇلۇغلۇقنىـڭ ناھايىتـى كـۆپ مىسـاللىرىنى تاپالايمىـز. بىـز گۇناھلارنـى ئۇنتۇيالمايمىـز، ئەمـا يۇقىرىـدا تىلغـا ئېلىنغـان ياخشـى ئىشـلارنىڭ مىسـاللىرى بىزنـى كىشـىلەر سـادىر قىلغـان گۇناھلارنـى ئەيـۇ قىلىۋېتىشـكە ئۇندەيـدۇ. ساخاۋەتچىلىكنىڭ مۇكاپاتـى بىلـەن ئـۇرۇش مەيدانلىـرى ۋە تۇرمىلەرنىـڭ قىيناشـلىرى ئۆزئـارا تەڭپۇڭلىشـىپ قالـىدۇ. بىـز ئىنسـانلارنىڭ بىـر - بىرىگـە يـاردەم قىلغانلىقىنـى قانچـە قېتىـم كـۆردۇق؟ ئىنسـانلارنىڭ ئاشـۇنداق ياخشـىلىقلىرىنىڭ تارىخنـى يېزىشـقا كىـم جۇرئـەت قىلالايـدۇ؟

شۇڭلاشـقا بىزنـىڭ دەۋرىمىزدىكـى ئەخلاقـي بوشـاڭلىق ئەخلاقنـىڭ ئاجىزلاشـقانلىقىنىڭ بېشـارىتى بولماسـتىن، كىشـىلەرنىڭ دېھقانچىلىـق ئاساسـىنى يوقاتقـان بىـر يـۇرۇش ئەخلاقـي قائىدىلەردىـن سـانائەت مەدەنىيىتـى تېخىچـە ئىجتىمائـي تەرتـىپ ۋە نورماللىققـا تولـۇق ئايلانـدۇرۇپ بولالمىغـان يەنـە بىـر يـۇرۇش ئەخلاقـي قائىدىلەرگـە كۆچۈشـىدىن ئىبارەتتـۇر.

بىزنـىڭ مەدەنىيىتىمىـزدە قائىـدە - تۈزۈملـەر ئـۇرۇش ھاجەتمـەن قىلغـان ھەربـي تەربىيـە ئارقىلىـق ئەسـلىگە كەلتۈرۈلۈشـى مۇمكـىن. ئايرىـم كىشـىلەر ۋە ئايرىـم گۇرۇپپىلارنىـڭ ئەركىنلىكـى ئومۇمـي قووۇمنـىڭ بىخەتەرلىكـى ئاساسـىدا ئۆزگىرىـدۇ. جۇغراپىيەلىـك مۇھىتنـىڭ قوغدىشـىغا بولغـان ئېھتىيـاج يوقالغانـدا ئامېرىـكا ۋە ئەنگلىيـەدە ئىندىۋىدۇئالىزمـۇ غايـب بولـىدۇ. بىزنـىڭ پەرزەنتلىرىمىـز ئـۆز ھاياتـىدا تەرتىپكـە سـېلىنغان جەمئىيەتنـى كۆرەلەيـدۇ، ھەمـدە كەمتەرلىـك قايتىدىـن ئومۇملىشـىدۇ. كىيـىم كىيـىپ يـۇرۇش يالـڭاچ يۈرۈشـكە قارىغانـدا كىشـىلەرنى تېخىمـۇ جەلـپ قىلـىدۇ. بىزنـىڭ ئەخلاقـي ئەركىنلىكىمىزنـىڭ كۆپىنچىسـى ياخشـى. ئەقىـدە تېررورلۇقىدىـن قۇتۇلـۇپ، باشـقىلارغىمۇ زەخمـە يەتكۈزمەيدىغـان ۋە ئۆزئىمىزگىمـۇ زىيـان سـالمايدىغان كۆڭـۈل ئېچىـش ئىـش - ھەرىكەتلىرىدىـن ئەندىشىسـىز ھـۇزۇر ئېلىـش، ھەمـدە بىزنـىڭ ئازادلىققـا چىققـان بەدەنلىرىمىـز قوبـۇل قىلغـان ئوچـۇق ھاۋانـىڭ كۈچلـۈك پۇراقلىرىنـى ھېـس قىلـىپ تـۇرۇپ ياشـاش بىـر ناھايىتىمـۇ خۇشـاللىنارلىق ئىـش.

6. دىن ۋە تارىخ

دىندىن ناھايىتى گۇمانلىنىدىغان تارىخچىمۇ دىنغا ھۆرمەت قىلىدۇ. بۇنداق بولۇشنىڭ سەۋەبى، ئۇ تارىخچىنىڭ ھەر بىر زېمىن ۋە ھەر بىر دەۋردە دىننىڭ ئۇنۇم بەرگەنلىكىنى ۋە دىندىن ئايرىلىپ ياشاش مۇمكىن بولمىغانلىقىنى چۈشەنگەنلىكىدىندۇر. بەختسىز، ئازاب - ئوقۇبەت چەككەن، يېقىن كىشىسىدىن ئايرىلىپ قالغان ۋە ياشانغان كىشىلەرگە دىن ھەر قانداق تەبىئىي يارەمدىن قىممەتلىك ۋە مىليونلىغان كىشىلەر تەرىپىدىن قەدىرلەنگەن بىر ئىلاھىي ھۇزۇرنى ئېلىپ كەلدى. دىن ئاتا - ئانا ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ باللارنى مۇۋاپىق تەربىيەلىشىگە يارەم قىلىپ كەلدى. دىن ئەڭ تۆۋەن دەرىجىلىك مەۋجۇدىيەتلەرگىمۇ مەنە ۋە غۇرۇر ئاتا قىلىپ كەلدى، ھەمدە كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەھدىنامىلەرنى ئىنسان ۋە خۇدا ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە ئايلاندۇرۇش ئارقىلىق مۇقىملىقنى كاپالەتكە ئىگە قىلىپ كەلدى. دىن كەمبەغەللەرنىڭ بايلارنى ئۆلتۈرۈشىنى توستى. كۆپلىگەن كىشىلەر ئىنسانلار ئوتتۇرىسىدىكى تەبىئىي باراۋەرسىزلىكنى نامراتلىق ۋە يېڭىلىش كەلتۈرۈپ چىقارغان، دەپ قارايدىغان بولۇپ، پەقەت بەزى ئىلاھىي ئۈمىدلەرلا كىشىلەرنىڭ يامان يول تۇتۇشىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ قالدى. ئەگەر ئۇنداق ئۈمىد ۋەيران قىلىنىدىكەن، سىنىپىي كۈرەش كۈچىيىدۇ. جەننەت بىلەن ئوتوپىيە (خىيالدىكى ئەڭ گۈزەل ماكان) بىر قۇدۇقتىكى ئىككى چېلەككە ئوخشاش بولۇپ، بىرسى ئاستىغا چۈشىدىكەن، يەنە بىرسى ئۈستىگە چىقىدۇ. دىن ئاجىزلاشقاندا كومۇنىزم كۈچىيىدۇ.

دەسلىپىدە دىن بىلەن ئەخلاق ئوتتۇرىسىدا ھېچ قانداق باغلىنىش يوقتەك كۆرۈنىدى. ھەقىقەتەنمۇ «خۇدالارنى ئەڭ دەسلىپىدە ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن نەرسە ۋەھىمە بولدى». يەنى، يەر يۈزىدىكى، دەريالاردىكى، دېڭىز - ئوكيانلاردىكى، ئورمانلىقلاردىكى، شامال - بورانلاردىكى ۋە ئاسماندىكى يوشۇرۇن كۈچلەردىن پەيدا بولغان ۋەھىمىلەر خۇدالارنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. دىن كىشىلەر قۇربانلىق بېرىش، قۇربانلىق قىلىش، ئەپسۇن ئوقۇش ۋە دۇئا قىلىش شەكىللىرى بىلەن ئاشۇ يوشۇرۇن كۈچلەرگە سەجدە قىلىپ، بۇنداق جەريان كۆڭلىگە تەسەللى تاپىدىغان نەرسىگە ئايلاندى. پەقەت پوپلار مۇشۇنداق ۋەھىمىلەردىن ۋە دىنىي مۇراسىملاردىن ئەخلاق ۋە قانۇننى قوللاش يولىدا پايدىلىنىشقا باشلىغاندىن كېيىنلا دىن دۆلەت ئۈچۈن ھەم كەم بولسا بولمايدىغان، ھەم دۆلەت كۈچىگە رەقىب بولىدىغان كۈچكە ئايلاندى. شۇنىڭدىن كېيىن دىن كىشىلەرگە «يەرلىك ئەخلاقىي قائىدىلەر ۋە قانۇنلارنىڭ ھەممىسى خۇدايىمدىن كەلگەن» دېيىشكە باشلىدى. شۇنىڭغا ماسلاشقان ھالدا ھەر بىر دۆلەت ئۆزىنىڭ يەرلىرى ۋە كىرىملىرىنى پوپلار بىلەن تەڭ بۆلۈشتى. (ئىلاۋە: يۇقىرىقى قاراشلار ئەسەرنىڭ ئەسلىي ئاپتورى ۋىللىيەم جەيمىز دۇرانتنىڭ شەخسىي كۆز قاراشلىرى بولۇپ، ئوقۇرمەنلەرنىڭ تەنقىدىي پوزىتسىيە بىلەن مۇئامىلە قىلىشىنى ئۈمىد قىلىمىز. – مۇھەررىردىن)

بەزى ئىسيانچىلار دىنىنىڭ ئەخلاقنى كۈچەيتكەنلىكىدىن گۇمانلىنىدىغانلىقىنى بىلدۇردى، سەۋەبى دىن ھۆكۈم سۈرگەن دەۋرلەردە ئەخلاقسىزلىقمۇ تەڭ راۋاج تاپتى. ھەقىقەتەنمۇ شەھۋەتپەرەسلىك، ھاراق ئىچىپ مەست بولۇش، قوپاللىق، پىخسىقلىق، سەممىيەتسىزلىك، ئوغرىلىق، بۆلاكچىلىق ۋە زوراۋانلىقلارنىڭ ھەممىسى ئوتتۇرا ئەسىردىمۇ مەۋجۇت بولغان. ئەمما ئەخلاقىي قالايمىقانچىلىق 500 يىلغا سوزۇلغان ۋەھشىي ئادەملەرنىڭ تاجاۋۇزچىلىقى، ئۇرۇش ۋە ئىقتىسادىي ۋەيرانچىلىقتىن كېلىپ چىققان بولۇشى، خرىستىيانلار ئەخلاقى، پوپلارنىڭ نەسىھەتلىرى، ئەۋلىيا ئۆرنەكلىرى ھەمدە كىشىلەرنى تىنچلاندۇرىدىغان ۋە ئىتتىپاقلاشتۇرىدىغان دىنىي مۇراسىملار بولمىغان بولسا، سىياسىي تەرتىپسىزلىك تېخىمۇ ئېغىرلىشىپ كەتكەن

بولۇشى مۇمكىن ئىدى.

چېركاۋلار دۆلەت ئۇچۇن خىزمەت قىلغان بولسىمۇ، ئەخلاق ھوقۇقتىن ئۈستۈن تۇرىدىغان بولغاچقا، چېركاۋلار دۆلەت ھاكىمىيىتىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. چېركاۋلار كىشىلەرگە يۇقىرى دەرىجىلىك سەمىمىيەتلىك تەرىپىدىن چەكلەنمىگەن ۋەتەنپەرۋەرلىكنىڭ كىشىلەرنى پىخسىقلىق ۋە جىنايەتكە ئېلىپ بارىدىغانلىقى ھەققىدە تەلىم بەردى. چېركاۋلار ئۆزلىرىنىڭ ئىلاھىي مەنبەسى ۋە روھىي ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى تەكتلەپ، ئۆزلىرىگە خەلقئارالىق سوت بولۇش سالاھىيىتىنى بەردى، ھەمدە بارلىق ھۆكۈمدارلارنىڭ ئەخلاقىي جەھەتتىن چېركاۋلارنىڭ قول ئاستىدا بولۇش تۇرۇمىنى ئورناتتى.

ئەمما، يۇقىرىقىدەك ھەيۋەتلىك غايە مىللەتپەرۋەرلىك، ئىشەنمەسلىك ۋە ئىنسان ئاجىزلىقلىرى تەرىپىدىن ۋەيران قىلىندى. چېركاۋدا ئىشلىگەنلەر كۆپىنچە ۋاقىتلاردا تەرەپ تۇتىدىغان ۋە پارا يەيدىغان كىشىلەردىن بولۇپ چىقتى. فرانسىيە بايلىق ۋە نوپۇزدا كۈچىيىپ، پوپ ھوقۇقىنى ئۆزىنىڭ سىياسىي قورالىغا ئايلاندۇردى. پادىشاھلار ناھايىتى كۈچلىنىپ، بۇرۇن ئەيسا پەيغەمبەرنىڭ بۇيرۇقىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ كەلگەن پوپلارنى بىكار قىلىۋېتەلەيدىغان بولدى. چېركاۋلار خۇددى تەقۋادار مەشھۇر شەخسىلەرگە، يالغان رىۋايەتلەرگە ۋە گۇمانلىق مۆجىزىلەرگە باش ئەگگەنگە ئوخشاش پارىلارغىمۇ دۇم چۈشتى. ھوقۇق دەرىجە تۇزۇمى ئۆزىنىڭ دىققىتىنى ئەخلاققا قارىغاندا ئۆزىنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلاشقا بەكرەك قارىتىپ، چوڭ تەكشۈرۈش ئورگىنى (Inquisition) چېركاۋلارنى ئىنتايىن ئېغىر دەرىجىدە رەسۋا قىلىۋەتتى. چېركاۋلار بىر تەرەپتىن تىنچلىقنى تەشەببۇس قىلىپ، يەنە بىر تەرەپتىن فرانسىيەنىڭ 16 - ئەسىردىكى دىنىي ئۇرۇشلىرى ۋە گېرمانىيەنىڭ 17 - ئەسىردىكى 30 يىللىق ئۇرۇشلىرىغا مەخپىي ھالدا ياردەم بەردى. چېركاۋلارنىڭ زامانىۋى ئەخلاقنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا ئوينىغان رولى ئادەتتىكىدەك بولۇپ، قۇللۇق تۇزۇمىنى بىكار قىلىش بىلەنلا چەكلەندى. بۇ خىل ئەھۋال پەيلاسوپلارنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك ھەرىكەتلىرىدە يېتەكلەش رولىنى ئېلىپ، بىزنىڭ زامانىمىزدىكى يامانلىقلارنى ئازايتىشىغا يول ئاچتى.

تارىخ مۇنداق بىر ئىشنى جەزملەشتۇردى: ئىنسانلارنىڭ بىر مۆجىزىگە باي، سىرغا باي ۋە رىۋايەتلەرگە باي دىنغا ئېھتىياجى بار. تارىختا چېركاۋ رەسمىيەتلىرىدىكى، پوپ كىيىملىرىدىكى ۋە باش روھانىي ئوبرازلاردىكى قىسمەن ئوخشىماسلىقلارغا يول قويۇلدى، لېكىن چېركاۋلار سەۋەبلەشتۇرۇش ئارقىلىق ئۆزگەرتكىلى بولمايدىغان دىنىي تەلىماتلارنى ئۆزگەرتىشكە قەتئىي جۇرئەت قىلالمىدى. بۇنىڭ سەۋەبى، ھېلىقىدەك ئۆزگەرتىشلەر ئۇمىدى ئىلھاملاندۇرۇشقا ۋە تەسەللى بېرىدىغان قەلب مەنزىرىلىرىگە باغلانغان مىليونلىغان كىشىلەرنى تېرىكتۇرەتتى، ياكى رېئاللىققا قايتۇراتتى. شۇڭلاشقا دىن بىلەن پەلسەپىنى ئۆزئارا ياراشتۇرۇش ئۇچۇن پەيلاسوپلار چېركاۋلارنىڭ ئەخلاقتىكى رولىنىڭ ئورنىنى ئالمىدىغان باشقا نەرسە يوقلۇقىنى ئېتىراپ قىلمىسا بولمايدىغان، دىنىي ۋە ئەقلىي ئەركىنلىكنى پوپلار ئېتىراپ قىلغان شەكىلدە يولغا قويمىسا بولمايدىغان بىر خىل ئەھۋال مەۋجۇت بولدى.

تارىخ خۇداغا بولغان ئىشىنىشنى قوللامدۇ؟

ئىلاۋە: كىتابنىڭ مۇشۇ يېرىدىكى بىر مۇھىم جۇملىنى ئىشلەتمىدىم. ئەگەر ئىنگلىزچىنى بىلمىگىز، ئەڭ ياخشىسى كىتابنىڭ مۇشۇ يېرىنى ئەسلىدىكى ئىنگلىزچە كىتابتىن ئوقۇپ

قويـۇڭ.

بيولوگيەنـىڭ باشـقا قىسـملىرىغا ئوخشـاش، بيولوگيەنـىڭ تارىـخ قىسـمىمۇ هايـات قېلىـش كۈرىشـىدە زامـان ۋە ماكانغـا ئـەڭ ماسلاشـقان ئىندىۋىدۇئالـلار ۋە گۇرۇپپىلارنـىڭ تاللىنىدىغانلىقىنى، ياخشـىلىققا ياخشـىلىق بىلـەن جاۋاب قايتۇرۇلمايدىغانلىقىنى، ئۆڭۈشسىزلىقلار كـەڭ دائىرىـدە مەۋجـۇت ئىكەنلىكىنـى، ئـەڭ ئاخىرقـى سـىناق يەنـىلا ئۆزىنـى سـاقلاپ قېلىـش قابىلىيىتـى ئىكەنلىكىنـى قوللايـدۇ. جىنايـى ئىشـلار، ئۇرۇشـلار ۋە ئىنسـانلارنىڭ ۋەھشـىيلىكىدىن باشـقا، يـەر تەۋرەشـلەر، قـار - بورانـلار، ئـادەم ئۆلتۈرىدىغـان يۇقۇملـۇق كېسـەللەر، تاشـقىن سـۇ دولقۇنلىـرى ۋە باشـقا «خـۇدا كەلتـۈرۈپ چىقارغـان ھادىسـىلەر» ئىنسـان ۋە ھايۋانلارنـى ۋەيـران قىلىـپ تۇرىـدۇ. ھـەر خىـل دىنـلار ئۆزلىرىنـىڭ ئەگەشـكۈچىلىرىگە ئـەڭ ئاخىرىـدا ياخشـى روھنـىڭ ئۇتـۇپ چىقىدىغانلىقىنى تەكتلـەپ كەلـدى، ئەمما تارىـخ بۇنىڭغـا كاپالەتلىـك قىلىـپ باقمـدى. تەبىئـەت بىلـەن تارىـخ بىزنـىڭ ياخشـىلىق ۋە يامانلىـق ھەققىدىكـى چۈشـەنچىلىرىمىزنى قوبـۇل قىلمايـدۇ. ئـۇلار ھايـات قالالىغانلارنـى ياخشـى، غايىـب بولغانلارنـى بولسـا يامان، دەپ ھېسـابلايدۇ. كائىنـات ئەيسـا پەيغەمبەرنـى چىڭگىزخانىدىـن ياخشـىراق كـۆرۈش تەرەپكـە ئېغىـپ كەتمەيـدۇ.

ئىنسـانلار ئۆزلىرىنـىڭ كائىناتتىكـى ئورنىنـىڭ نەقـەدەر كىچىـك ئىكەنلىكىگـە بولغـان چۈشەنچىسـىنىڭ ئېشىشـىغا ئەگىشـىپ ئۇلارنـىڭ دىنـىي ئېتىقادىمـۇ ئاجىزلىشـىپ ماڭـدى. بۇنـداق بىـر چـوڭ ئۆزگىرىشـنىڭ ژۇجۇدقـا چىقىشـىغا ئىلىـم - پـەن ۋە تارىختىـن باشـقا يەنـە نۇرغـۇن ئىشـلار سـەۋەب بولـدى. ئـەڭ دەسـلىپىدە، يەنـى 16 - ئەسـىردە ياۋروپـادا رومـان كاتولىـك چېركاۋىدىـن ئايرىلىـپ چىققـان «Protestant Reformation» (پروتېسـتانت ئىسـلاھاتى) دەپ ئاتىلىدىغـان دىنـىي، مەدەنـىي ۋە ئىجتىمائـىي ھەرىكـەت باشـلاندى. ئۇنىڭدىـن كېيىـن نۇرغۇنلىغـان ئىسـيانچى گۇرۇھـلار ۋە ئۆزئـارا زىددىيەتلىـك ئەقىدىلـەر ھـەم مۇقـەددەس كىتابلارغـا ھـەم مۇسـتەقىل سـەۋەب ئانالىزلىرىغـا مۇراجىئـەت قىلـدى. ئۇنىڭدىـن كېيىـن ئىنجىلغـا قارشـى يۇقـىرى دەرىجىلىـك تەنقىدلـەر ئوتتۇرىغـا چىقىـپ، ھەشـەمەتلىك دىنـىي كۇتۇپخانىـلار ئاسـانلا خاتالىشـىدىغان ئادەملـەر قىلغـان چـالا خىزمەتلىرىنـىڭ نەتىجىسـى ئىكـەن، دېگـەن خۇلاسـىنى چىقـاردى. ئۇنىڭدىـن كېيىـن ئەنگلىيـەدە تەبىئـىي ئېتىقادچىلىـق ھەرىكىتـى ئېلىـپ بېرىلـپ، دىننـى بىـر تەبىئەتتىـن پەرقلەندۇرگىلـى بولمايدىغـان خۇداغـا بولغـان مۇجمـەل چوقۇنـۇش، دېگـەن دەرىجىگـە چۈشـۈرۈپ قويـدى. ئۇنىڭدىـن كېيىـن كىشـىلەر باشـقا دىنـلار بىلـەن تەدرىجـىي ھالـدا تونۇشـۇپ چىقـىپ، خرىسـتىيان دىنىدىـن بـۇرۇن پەيـدا بولغـان باشـقا دىنلارنـىڭ رىۋايەتلىـرى ئۆزلىرىنـىڭ بـۇرۇن پۈتۈنلـەي پاكىتلارغـا ئاساسـەن ژۇجۇدقـا كەلگـەن، دەپ قارالغـان تەبلىغلىـرى بىلـەن ئوپمۇئوخشـاش ئىكەنلىكىنـى بايقـدى. ئۇنىڭدىـن كېيىـن كاتولىـك دىنىدىكـى مۆجىزىلـەر ۋە ئىنجىـل مۆجىزىلىرىنـىڭ ھەقىقـىي قىياپىتـى ئېچىـپ تاشـلىنىپ، دىنـىي تارىختىكـى ئالدامچىلىقلار، تەكشۈرۈشـلەر ۋە چـوڭ قىرغىنچىلىقلار پـاش قىلىنـدى.

ياۋروپـادا يەنـە بىـر قاتـار دىـن ۋە خۇدانى ئۆز ماھىيىتـى بويىچە توغرا چۈشـىنىش ھەرىكەتلىرى ئېلىـپ بېرىلـدى. ئۇنىڭغـا ئىلىـم - پـەن ۋە تېخنولوگيەنـىڭ مىسـلى كۆرۈلمىگـەن مۇۋەپپەقىيەتلىرى قوشـۇلۇپ، كىشـىلەرنى ئىنسـانلارنىڭ ھەممىگـە قادىـر ئىكەنلىكىگـە ئىشـەنىدۇرۇپ، ئادەملەرنـى ئاسـمانىنىڭ ئىلاھـىي بۇيرۇقىغـا جـەڭ ئېلان قىلىدىغـان قىلـدى.

مەلـۇم مەنىدىـن ئېلىـپ ئېيتقانـدا، خرىسـتىيان دىنـى ئـۆز ئەقىدىسـىگە قارشـى ئىـش تۇتـۇپ،

ئۆزىنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىنى ئەنئەنىۋى ئەقىدەشۇناسلىق نەزەريەسىدىكى مېھرىبان خۇدا چۈشەنچىسى بويىچە قوبۇل قىلغىلى بولمايدىغان ئەخلاق ئۆلچىمىگە ئىگە قىلىدى. دوزاخ ھەققىدىكى ئىدىيە ئوقۇغان كىشىلەر، ھەتتا چېركاۋ مۇنبىرى نەسىھەتچىلىرىنىڭ كاللىسىدىنمۇ غايىب بولدى.

سانائەت ئىنقىلابى ئاخىرى خرىستىيان دىن قۇرۇلمىلىرىنىڭ ئورنىغا دىندىن خالىي قۇرۇلمىلارنى دەسستىشتەك نەتىجىگە ئېلىپ بارىدى. بۇگۈن كۆپلىگەن كىشىلەر دۆلەت ھاكىمىيىتى ئەقىدەشۇناسلىقتىن كېلىدىغان يارەملەرنىڭ ھەممىسىنى بىكار قىلىشنى ئىستەيدۇ. بۇرۇنقى كىشىلەر «قانۇن دېگەن خۇدايىم تاللىغان پادىشاھلارنىڭ پەرمانلىرى» دەپ قارىغان بولسا، ھازىرقى كىشىلەر ئۇنى «ئاسانلا خاتالىشىدىغان كىشىلەرنىڭ بىلمەي تۇرۇپ چىقارغان بۇيرۇقلىرى» دەپ قارايدۇ. بۇرۇنقى كىشىلەر «ئوقۇش دېگەن خۇدايىم ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن پوپلارغىلا تەۋە نەرسە» دەپ قارىغان بولسا، بۈگۈنكى ئەقىدە ئارغامچىلىرىنى كېسىپ تاشلىغان ۋە ئەقىدە ۋەھىمىلىرىنى يىراقتا چۆرۈپ تاشلىغان ئەر - ئاياللار ئۇچۇن ئوقۇش بىر مەجبۇرىيەتكە ئايلاندى. كىشىلەر ئوقۇش ئارقىلىق سەۋەبكە ۋە قايىل قىلىشقا تايىنىپ ياش - ئۆسمۈرلەرنى تەربىيەلەپ، ئۇلارنىڭ پەقەت ساقچىلاردىنلا قورقۇپ، ئىشلارنىڭ سەۋەبلىرىنى تېپىپ چىقىشنى مەڭگۈ ئۆگىنەلمەيدىغان ھالىتىنى ئۆزگەرتتى. بۇرۇن ئۇنىۋېرسىتېتلار چېركاۋلارغا باغلانغان بولسا، ھازىر سودا - كارخانىچىلار ۋە ئالىملار بىلەن بىرلىشىپ ئىش ئېلىپ بارىدىغان بولدى. ئىلاھىي تەبلىغ ۋە ئەخلاق تۈزۈملىرىنى كىشىلەرنىڭ مېڭىسىگە سىڭدۈرۈش جەريانىنى ۋەتەنپەرۋەرلىك، كاپىتالىزم ياكى كوممۇنىزم تەشۋىقاتلىرى ئالدى. دىنىي مۇقەددەس كۈنلەرنىڭ ئورنىنى بايرام كۈنلىرى ئالدى. بۇرۇن يەكشەنبە كۈنلىرى دىنىي ئىبادەت ئۇچۇن سەرپ قىلىنغان بولسا، ھازىر ئۇنداق كۈنلەردە تىياتىرخانىلار كىشىلەرگە لىق تولۇپ، چېركاۋلارنىڭ يېرىمى قۇرۇق قالىدىغان بولدى. مېڭلىغان ئالامەتلەر شۇنى كۆرسەتتىكى، ھازىر خرىستىيان دىنى بۇرۇنقى گىرېتسىيە دىنىي سوفىزىمى ۋە گىرېتسىيە يورۇتۇش ھەرىكىتىدىن كېيىن دۇچ كەلگەن ئەڭ زور چېكىنىش بىلەن ئوخشاش تەقدىرگە دۇچ كەلدى.

كاتولىك دىنى ئۆزىنى ساقلاپ قېلىۋاتىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى، ئۇ تەپەككۇرغا، ئۇمىدكە ۋە ئاقىلانىلىككە مۇراجىئەت قىلىدۇ. ئۇنىڭ رىۋايەتلىرى كەمبەغەللەرنىڭ ھاياتىغا تەسەللى بېرىدۇ ۋە ئۇنى ئۇمىدلەندۈرىدۇ. كاتولىك دىنى زىيالىيلار دۇنياسى بىلەن بولغان باغلىنىشىنى قۇربان قىلىۋەتكەنلىك سەۋەبىدىن، ھەمدە دىندىن خالىي مائارىپ ۋە ئەدەبىيات بىلەن ئۆچرىشىشى سەۋەبىدىن بارغانسېرى كۆپ كىشىلەرنىڭ كاتولىك دىنىنى تاشلىۋېتىشتەك ئەھۋالى يۈز بېرىۋاتىدۇ. ئەمما كاتولىك دىنى باشقا دىندىكى سەۋەبنىڭ ئېنىقسىزلىقىدىن زېرىككەن، ھەمدە چېركاۋلارنىڭ ئىچكى قالايمىقانچىلىقىنى ۋە كوممۇنىزم دولقۇنىنى ئاخىرلاشتۇرالايدىغانلىقىغا ئىشەنگەن كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلىپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ دىنىنى كاتولىك دىنىغا ئۆزگەرتىش ئۇنۇمىگە ئېرىشىۋاتىدۇ.

ئەگەر يەنە بىر چوڭ كۆلەملىك ئۇرۇش غەرب مەدەنىيىتىنى ۋەيران قىلىۋېتىدىكەن، خۇددى مىلادى 476 - يىلىدىكىگە ئوخشاش، شەھەرلەرنىڭ ۋەيران بولۇشى، نامراتلىقنىڭ تارقىلىشى ۋە ئىلىم - پەننىڭ خارلىنىشى چېركاۋلارنى ھايات قالغان كىشىلەرنىڭ قەلبىدە بىردىنبىر ئۇمىد ۋە يول كۆرسەتكۈچى مەنبە قىلىپ قويۇشى مۇمكىن.

تارىخ ساۋاقلىرىنىڭ بىرى شۇكى، دىننىڭ جېنى كۆپ، ھەمدە ئۇنىڭ قايتا تىرىلىش

ئادەتتە بار. يەنە، تارىختا خۇدايىم ۋە دىن كۆپ قېتىم ئۆلۈپ، يەنە كۆپ قېتىم قايتا تۇغۇلدى. مەسىلەن، 19 - ئەسىردىكى ئامېرىكىدا دۆلەت قۇرغۇچىلارنىڭ راتسىيونالىزمنىڭ ئورنىنى دىنىي گۇللىنىش ئالدى.

تارىختا باستۇرۇش بىلەن سېزىملەر ۋە ئىستەكلەرنىڭ ئىپادىلىنىشى بولغان پۇرىتانىزىم (دىننى ساپلاشتۇرۇش) ۋە دىنسىزلىق نۆۋەت بىلەن ئۆزئارا رېئاكسىيە قايتۇرۇپ كەلدى. قانۇن ئاجىزلىشىپ، ئىجتىمائىي تەرتىپنى ساقلاش ۋەزىپىسى ئەخلاقنىڭ زىممىسىگە چۈشكەندە، دىن ۋە پۇرىتانىزىم ھۆكۈم سۈردى. قانۇن ۋە ھۆكۈمەت دۆلەتنىڭ مۇقىملىقىغا دەخلى يەتكۈزمىگەن ئاساستا چېركاۋ، ئائىلە ۋە ئەخلاقلىقنىڭ پەسكە قاراپ مېڭىشىغا يول قويغان ۋاقىتتا، دىندىن گۇمانلىنىش ۋە دىنسىزلىق ئالغا قاراپ ئىلگىرىلىدى. بىزنىڭ ھازىرقى دەۋرىمىزدە دۆلەتنىڭ قۇدرىتى يۇقىرىقى بىر قانچە كۈچ بىلەن بىرلىشىپ، ئېتىقاد ۋە ئەخلاق ئۆلچىمىنى تۆۋەنلىتىدۇ، ھەمدە دىنسىزلىقنىڭ تەبىئىي ئۆزگىرىشىگە يول قويىدۇ. بىزنىڭ ھەممە نەرسىمىزنىڭ ھەددىدىن تاشقىرى مول بولۇشى ئېھتىمال يەنە بىر يېڭى رېئاكسىيەنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشى، يەنى ئەخلاقىي قالايمىقانچىلىق دىننىڭ قايتىدىن گۇللىنىشىنى پەيدا قىلىشى ۋە دىنسىزلار بالىلىرىغا دىنىي قائىدە - تۈزۈملەرنى ئۆگىتىش ئۈچۈن ئۈلارنى كاتولىك دىنىي مەكتەپلىرىگە بېرىشى مۇمكىن.

رەنان (Renan) 1866 - يىلى ئەخلاقلىقنى ۋۇجۇدقا چىقىرىش ئۈچۈن دىن بولمىسا بولمايدۇ، دېگەن يەكۈننى چىقاردى. تارىخ مۇشۇنداق يەكۈننى، يەنى تەبىئىي ئەخلاق بەك ئاجىز بولۇپ، ۋەھشىيلىك مەدەنىيەت ئىچىگە يوشۇرۇنۇۋېلىپ، بىزنىڭ چۈشلىرىمىزدە، جىنايەتلىرىمىزدە ۋە ئۇرۇشلىرىمىزدا ئوتتۇرىغا چىقىدۇ، دېگەن يەكۈننى ئىسپاتلامدۇ؟ بۇ سوئالغا يۇسۇف مەيستەر (Joseph de Maistre) مۇنداق دەپ جاۋاب بەرگەن: «مەن بىر كاززاپ ئادەمنىڭ يۈرىكىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى بىلمەيمەن، ئەمما مەن بىر سەممىي ئادەمنىڭ قەلبىدە نېمە بارلىقىنى بىلىمەن – ئۇ ئىنتايىن قورقۇنچلۇق.» بىزنىڭ دەۋرىمىزدىن بۇرۇنقى تارىختا دىننىڭ ياردىمىگە ئېرىشمەي تۇرۇپمۇ جەمئىيەتتە بىر ئەخلاقلىق ھاياتنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ساقلاپ ماڭالىغانلىقىنىڭ كۆچلۈك مىسالى مەۋجۇت ئەمەس. فرانسىيە، ئامېرىكا ۋە باشقا بىر قىسىم ئەللەر دۆلەت ھۆكۈمىتىنى بارلىق چېركاۋلاردىن ئايرىۋەتتى، ئەمما ئىجتىمائىي تەرتىپنى ساقلاشتا يەنىلا دىننىڭ ياردىمىگە مۇراجىئەت قىلىپ كەلدى. پەقەت بىر قانچە كوممۇنىستنىڭ دۆلەتلەرلا ئۆزلىرىنى دىندىن پۈتۈنلەي ئايرىۋېتىپلا قالماي، ئۇلار يەنە دىننىڭ ياردىمىنى پۈتۈنلەي ئىنكار قىلدى. رۇسىيەدە بۇ خىل سىناقنىڭ ئېنىق ھالدا ۋاقتىنچە مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغانلىقى ئۇ دۆلەتتىكى خەلقنىڭ ھازىرچە كوممۇنىزمنى بىر خىل دىن سۈپىتىدە قوبۇل قىلغانلىقتىن، كوممۇنىزمنى چېركاۋنىڭ ئورنىدىكى راھەتلىك ۋە ئۇمىدنىڭ مەنبەسى قىلغانلىقتىن بولغان بولۇشى مۇمكىن. ئەگەر سوتسىيالىزم ھاكىمىيىتى خەلق ئاممىسىنىڭ نىسپىي نامراتلىقنى يوقىتىش ئىشىدا مەغلۇپ بولىدىكەن، بۇ يېڭى دىن ئۆزىنىڭ جەلپ قىلىش كۈچى ۋە ئۇنۇمىنى يوقىتىپ، دۆلەت ھاكىمىيىتى ئىلاھىي ئېتىقادلارنى نارازىلىقلارنى بېسىقتۇرۇشنىڭ قورالى سۈپىتىدە ئەسلىگە كەلتۈرۈشى مۇمكىن. بۇ خۇددى دۇرانت (Durant، مەزكۇر كىتابنىڭ ئاپتورى) نىڭ دېگىنىدەك بىر ئىش: «نامراتلىقلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىكەن، خۇدايىملارمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋېرىدۇ».

ئاخىرقى سۆز

مەن مەزكۇر ماقالىنىڭ «كىرىش سۆز» قىسمىدا قىسقىچە تونۇشتۇرغان «تارىخنىڭ ساۋاقلىرى» دېگەن كىتابتا جەمئىي 12 باب بار بولۇپ، مەن يۇقىرىدا ئۇنىڭ ئىچىدىكى 6 بابنىڭ ئۆزۈم تاللىغان مەزمۇنلىرىنى تونۇشتۇرۇپ بولدۇم. شۇنىڭ بىلەن مەن «دەۋر ۋە بىز – 2024» دېگەن كىتابقا كىرگۈزمەكچى بولغان، ھەمدە بۇ يىل 9 - ئايدا ئىستانبۇلدا ئۆتكۈزۈلىدىغان «ئىستانبۇلدا 20 لېكسىيە – 2024» دېگەن پائالىيەتتە لېكسىيە قىلىپ سۆزلىمەكچى بولغان مەزمۇنلار مۇشۇ يەردە ئاخىرلاشتى. مېنىڭ ھازىرقى پىلانىم، مەزكۇر كىتابتىكى قالغان 6 بابتىكى مەزمۇنلارنى كېلەر يىللىق پائالىيەتلەرگە ئۇلۇگۈرتۇپ ئۇيغۇرچە ماقالە قىلىپ يېزىپ چىقىش، ھەمدە پۈتتۈرگەن قىسىملىرىنى ئىجتىمائىي تاراتقۇلارغا ئۆتتۈرلۈق چىقىرىپ تۇرۇش. مەزكۇر كىتابنىڭ بەت سانى ئاز، ئەمما مەزمۇنى ئىنتايىن ئېغىر بولۇپ، ئۇنىڭدا ھەم ناھايىتى كۆپ ئادەم، ماكان ۋە ۋەقەلەر مىسال قىلىپ كۆرسىتىلگەن. ئۇلارنى ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇش ئاسان ئەمەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆزۈمنىڭ ۋاقتى بەك چەكلىك بولغاچقا، مەن كىتابتىكى مەزمۇننى ئۇيغۇرچە ماقالە قىلىپ يېزىپ چىققاندا ئاشۇنداق مىساللارنىڭ كۆپىنچىسىنى قىسقارتىۋەتتىم. شۇڭا مەن ئىنگلىزچە بىلىدىغان ئوقۇرمەنلەرگە مەزكۇر كىتابنىڭ ئىنگلىزچە نۇسخىسىنى كەم دېگەندە بىر قېتىم ئەستايىدىل ئوقۇپ چىقىشنى تەۋسىيە قىلىمەن. مەن مۇشۇ ماقالىنى تاماملاش جەريانىدا مېنى يېقىندىن قوللىغان، ماڭا يارەمدە بولغان، ھەمدە ماڭا مەنىۋى جەھەتتىن ئىلھام ۋە مەدەت بەرگەن بارلىق قېرىنداشلارغا چىن كۆڭلۈمدىن رەھمەت ئېيتىمەن. بولۇپمۇ مەزكۇر ماقالىنىڭ ھەممە قىسمىنى تەھرىرلەپ، ئۇلارنى ئۇيغۇر ئەرەب يېزىقى (UEY) قا ئۆزگەرتىپ بەرگەن «پىداكار» ئىنىمىزگە، ھەمدە ماقالىنى ئوقۇپ ئاۋازلىق ھۆججەت قىلىپ تەييارلاپ، ئاندىن ئۇنى ۋىدىيو شەكلىگە ئەكىلىپ بەرگەن پەرىزات غەيرەت سىڭلىمىزغا ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمەن.

يازغۇچىنىڭ قىسقا تەرجىمھالى:

- 1965 - ئاقسۇ شەھەرلىك 4 - باشلانغۇچقا كىرگەن
- 1970 - ئاقسۇ شەھەرلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپكە كىرگەن
- 1976 - ئاقسۇ ئونسۇ ناھىيەسىگە «قايتا تەربىيە» ئېلىشقا بارغان
- 1978 - شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئېلېكتىر ئىنژېنېرلىق كەسپىنىڭ باكلاۋۇرلۇق ئوقۇشىغا كىرگەن
- 1983 - شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىق خىزمىتىگە كىرگەن
- 1983 - شاڭخەي قاتناش ئۇنىۋېرسىتېتىغا بىر يىللىق بىلىم ئاشۇرۇشقا بارغان
- 1985 - ياپونىيە ئوساكا ئېلېكتىرونلۇق خەۋەرلىشىش ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئىككى يېرىم يىللىق بىلىم ئاشۇرۇشقا بارغان

دوكتور ئەركىن سىدىق

- 1988 - ئامېرىكىنىڭ لوس ئانژېلىس رايوندىكى كالىفورنىيە ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ فىزىكا ماگىستىرلىق ئوقۇشىغا كىرگەن
- 1990 - ئامېرىكا دەيۋىس (Davis) شەھىرىدىكى كالىفورنىيە ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئېلېكتىر ئىنژېنېرلىق كەسپى دوكتورلۇق ئوقۇشىغا كىرگەن

- 1995 - ئامېرىكا سان فىرانسىسكو رايونىدىكى سانداۋا دۆلەت تەجرىبىخانىسىدا بىر يېرىم يىللىق دوكتور - ئاشتى خىزمىتىنى باشلىغان
- 1996 - كالىفورنىيە كىرىمنېي جىلغىسىدىكى ئۇچ يۇقىرى تېخنولوگىيە شىركىتىدىكى يەتتە يىللىق ئىنژېنېر ۋە «ئىنژېنېرلار باشلىقى» خىزمىتىنى باشلىغان
- 2004 - ئامېرىكا ئالەم قاتنىشىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى NASA دا ئالىي دەرىجىلىك ئوپتىكا ئىنژېنېرلىق خىزمىتىنى باشلىغان

بۇ ماقالىنى «پىداكار» تەھرىرلىدى.

ختاي هۆكۈمىتىنىڭ دۇنياغا كېڭەيمىچىلىك قىلىش يوللىرى ۋە ئاقىۋەتلىرى

دوكتور گۈلمىرە بەرداش
(ئىستانبۇل ئايدىن ئۇنىۋېرسىتېتى ئوقۇتقۇچىسى)
gulmireberdas@gmail.com

ختاي پىرېزىدېنتى شى جىنپىڭ 2013 - يىلى 7 - سېنتەبىر قازاقىستاندا قىلغان سۆزىدە قەدىمكى «يىپەك يولى»نى قايتا جانلاندۇرۇش كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى ۋە بۇنىڭ «بىر بەلباغ، بىر يول» تەشەببۇسى نامىدا ئېلىپ بېرىلىپ، يەر شارى ئۈل ئەسلىھە تەرەققىياتى ۋە پۈتۈن ئىنسانىيەتنىڭ پارلاق كەلگۈسى ئۈچۈن ئىجابىي خىزمەت قىلىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى 10 يىلدا بېيجىڭ دائىرىلىرى بۇ «ختاي ئارزۇسى» (Chinese Dream) نى رويابقا چىقىرىشقا ئۇرۇنۇپ كەلدى. بۇ ماقالىدە ختاينىڭ ئورتاق گۈللىنىش نىقابى ئاستىغا يوشۇرۇنغان بايلىق ۋە ئېنېرگىيە ئاچكۆزلۈكى، دۇنياغا يېيىلىش قارا نىيىتى (يۇمشاق يېيىلىش، قاتتىق يېيىلىش، رەقەملىك يېيىلىش ۋە نوپۇس يېيىلمىسى)، ئىرقىي قىرغىنچىلىق ۋە تالان - تاراج قىلىش جىنايەتلىرى ھەققىدىكى ماتېرىيال، چۈشەنچىلىرىنى ئورتاقلىشىمەن.

ئاچقۇچ سۆزلەر: «بىر بەلباغ، بىر يول» تەشەببۇسى، شەرقىي تۈركىستان، ئۇيغۇر، ختاي، ئىرقىي قىرغىنچىلىق، تالان - تاراج، كېڭىيىش.

Summary:

In his speech in Kazakhstan on September 7, 2013, Chinese President Xi Jinping said that the revival of the ancient Silk Road will be carried out in the name of "One Belt, One Road" and will play an active role in the development of global

infrastructure and a bright future for all mankind. Over the next decade, the Beijing authorities have been trying to realize this "Chinese Dream". In this article, I will share my views and thoughts on China's wealth and energy greed, the dangers of overpopulation and China's genocide, China's global expansion intentions (soft expansion, hard expansion, digital expansion and population expansion).

Keywords: One Belt, One Road, East Turkistan, Uyghur, China, Genocide, Plunder, Diffusion.

خىتاي ئاقىللار ئامبىرى 1997 - يىلى «دۆلەتنى قۇدرەت تاپقۇزۇشنىڭ ئىككى 100 يىللىق پىلانى»نى تۈزۈپ چىققان. مۇنداقچە ئېيتقاندا، بۇ پىلان، خىتاي كومپارتىيەسى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 100 يىللىقى بولغان 2021 - يىللىق نىشان ۋە خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 100 يىللىقى بولغان 2049 - يىلىغچە يېتىدىغان ئۇلۇغ پىلاندىن ئىبارەت.

بۇ پىلانىنى ئىجرا قىلىشقا باشلىغان بېيجىڭ دائىرىلىرى مىللىي روھنى قايتا ئويغىتىش، مۇۋاپىقىيەتلىك ھالدا قەدەممۇقەدەم يۈكسىلىش، خىتاي دۆلتىنىڭ خەلقئارا سەھنىدە ئېتىراپ قىلىنغان نوپۇز ۋە تەسىرگە ئېرىشىشنى ئاخىرقى نىشان قىلغان ئىدى. خىتاينىڭ بايلىق ۋە ئېنېرگىيەگە بولغان ئاچ كۆزلۈكى ۋە خىتاي نوپۇسىدىكى ئەرلىشىپ كېتىش («خىتاينىڭ يەتتىنچى قېتىملىق مەمىلكەتلىك ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش» سانلىق مەلۇماتلىرىغا ئاساسەن ھېسابلانغان ئىستاتىستىكا بويىچە، 2020 - يىلى خىتايدىكى ئەرلەرنىڭ نوپۇسى ئاياللارنىڭكىدىن جەمئىي 36 مىليون 438 مىڭ كىشى ئارتۇق. 2021 ,穆光宗) سەۋەبىدىن، خىتاي ھۆكۈمىتى تەبىئىي ھالدا ئەتراپقا – سىرتقى دۇنياغا كېڭىيىشنى دۆلەت ئىستراتېگىيەسى قىلىپ بېكىتتى. بۇنى «ئورتاق گۈللىنىپ، ئۆزئارا نەپ ئالدىغان بىر بەلباغ، بىر يول قۇرۇلۇشى» نقابى بىلەن خەلقئارا بازارلىدى. كۆرۈنۈشى ھەمكارلىشىش، مەبلەغ سېلىش، قەرز پۇل بېرىش ياكى ياردەم بېرىش بولغان «تېشى تاتلىق، ئىچى ئاچچىق» يەمچۈكنى بەزى دۆلەت، رايونلار ھەزىم قىلدى ۋە قىلۇاتىدۇ. تۆۋەندە خىتاينىڭ بۇ كېڭەيمىچىلىك پىلانى ۋە ئۇنىڭ تۈزىقىغا چۈشكەنلەرنىڭ پاجىئەلىك ئەھۋالى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىمەن.

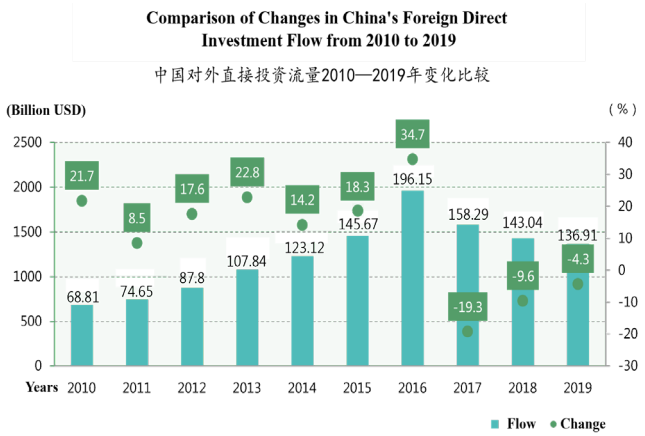
1. يۈمشاق كېڭىيىش: ئىقتىسادىي كېڭەيمىچىلىك ۋە سېھىرلىك «قەرز قورالى»

بۈگۈنكى كۈندە، خىتاي پىرېزىدېنتى شى جىنپىڭنىڭ رىغبەتلەندۈرۈشى بىلەن، شەرق ۋە غەرب دۆلەتلىرى ئارىسىدىكى قاتناش، ئاساسىي قۇرۇلۇش، سودا ۋە مەبلەغ سېلىشنى بىرلەشتۈرۈشنى مەقسەت قىلغان «بىر بەلباغ، بىر يول» تەشەببۇسى دۇنيا ئىقتىسادىنى تېزلىتىشنىڭ تارىخىي پۇرسىتى دەپ قارىلىپ كەلدى. ئۇنىڭدا يەنە سىياسىي، ھەربىي، ئىجتىمائىي، مەدەنىيەت، تېخنىكا ۋە مىللىي ساھەلەر تەسىرىنى كۆرسەتتى. خىتاي ھۆكۈمىتى گەرچە خەلقئارالىق ۋە يەرلىك بەزى مەسىلىلەر، قارشىلىقلارغا دۇچ كەلگەن بولسىمۇ، «بىر بەلباغ، بىر يول» تەشەببۇسىنىڭ ساغلام ۋە تەرتىپلىك تەرەققىي قىلىشىغا كاپالەتلىك

قىلىش ئۈچۈن، مەبلەغ سېلىش ۋە ھەمكارلىق قاتارلىق ساھەلەردە توختىماي تىرىشچانلىق كۆرسەتمەكتە. بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى سودا ۋە تەرەققىيات يىغىنى (UNCTAD) نىڭ «2021 - يىللىق دۇنيا مەبلەغ سېلىش دوكلاتى»غا قارىغاندا، ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ چەت ئەلگە سالغان مەبلىغى 740 مىليارد دوللار بولغان. بۇنىڭ ئىچىدە خىتاي 153 مىليارد 100 مىليون دوللار مەبلەغ بىلەن بىرىنچى ئورۇندا تۇرغان.

2010 - يىلدىن 2019 - يىلغىچە خىتاينىڭ دۆلەت سىرتىغا بىۋاستە سالغان مەبلىغى ۋە ئۇنىڭ ئۆزگىرىش نىسبىتى تۆۋەندىكى گرافىكتا كۆرسىتىلگەن بولۇپ، 2016 - يىلى ئەڭ يۇقىرى پەللىگە چىقىپ، 196 مىليارد 150 مىليون دوللار بولغان.

خىتاينىڭ 2010 - يىلدىن 2019 - يىلغىچە دۆلەت سىرتىغا بىۋاستە سالغان مەبلىغى:

مەنبە: 中国对外投资发展报告2020

ئەڭ يېڭى مەلۇماتلاردا كۆرسىتىلىشىچە، 2020 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە 28 مىڭ خىتاي شىركىتى 189 دۆلەت ۋە رايونىدا 45 مىڭ كارخانا قۇرغان. ئۇلارنىڭ ئومۇمىي مۇلكى 7 تىرىليون 900 مىليارد دوللار، مەبلىغى 2 تىرىليون 580 مىليارد دوللار، پاي چېكىگە سالغان مەبلىغى 1.1 تىرىليون 477 مىليارد دوللار، كىرىمى 786 مىليارد دوللارغا يەتكەن. قەرز بېرىش تۈرىگە سېلىنغان مەبلەغ 316 مىليارد 800 مىليون دوللار بولغان (商务部, 2021).

بىر دۆلەتكە يۈرت تېشىدىن مەبلەغنىڭ كىرىشى ئىقتىسادنى جانلاندۇرىدۇ ۋە كىشىگە ھاياجان بېرىدۇ. بەزىدە خىتاينىڭ بۇ مەبلەغلىرى بىر قىسىم دۆلەت، ھۆكۈمەت ئۈچۈن «جان قۇتقۇزغۇچى»لىق رولىنىمۇ ئويناندى. ئەمما، خىتاينىڭ «مەبلەغ» بېرىش «ئالىيجانابلىقى»نىڭ ئارقىسىغا يوشۇرۇنغان غەرەزلەر، تۆلەيدىغان بەدەللەر، ھەتتا دۇنيادىكى بەزى دۆلەتلەرنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىغا قول ئۇزارتىشلار بىر قانچە يىلدىن كېيىن سۇ ئۈستىگە لەيلەپ چىقتى ۋە چىقۋاتىدۇ.

ئىقتىسادىي بېقىنىشنى تۇغدۇرۇش ئۈچۈن كۆرەش قىلۋاتقان تۈركىيەدىن، تۈرمۇش شارائىتى 1975 – 1990 - يىللىرىدىكى ئىچكى ئۇرۇش مەزگىلىدىنمۇ ناچارلىشىپ كەتكەن، ئىقتىسادى

پۈتۈنلەي ۋەيران بولغان بۇگۈنكى لىۋانغىچە بۇنى ھېس قىلالايمىز.

نىيىتىدە سەممىي بولماسلىق، سۆزلەشمىدىكى باراۋەرسىزلىك ۋە يەرلىكلەرنى ھەر پۇرسەتتە ئالدىغان خىتاي، «ېرىپ» ئابرۇي قازانغىنى بىلەن، «ئېلىش»تا قارشىلىققا، نەپرەتكە ئۇچرىدى. خەلقئارا پۇل مۇئاملە ئىنستىتۇتى (IIF) نىڭ 2020 - يىلى مايدا ئېلان قىلغان دوكلاتىغا قارىغاندا، 70 يىلدىن بۇيانقى ئەڭ چوڭ يەككە ھەقدار (قەرز بەرگۈچى) خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى (IMF) بىلەن رىقابەتلىشىۋاتقان خىتاي ھازىر دۇنيادىكى كىرىمى ئەڭ تۆۋەن دۆلەتلەرنىڭ ئەڭ چوڭ ھەقدارى بولۇپ، ئالدىغان قەرزى 2004 - يىلدىكى 875 مىليارد دوللاردىن 2019 - يىلى 5 تىرىليون 500 مىليارد دوللارغا ئۆرلىگەن (CBN, 2020). يەنە كېلىپ، «بىر بەلباغ، بىر يول» تەشەببۇسى بىلەن تەمىنلىگەن 838 مىليارد دوللارلىق قەرز سوممىسى بىلەن خىتاي يەنە دۇنيا بانكىسىدىن ئېشىپ، دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ ئۈل ئەسلىمەلەر ئۇچۇن پۇل - قەرز بىلەن تەمىنلىگۈچىگە ئايلاندى.

خۇش چىراي، تەبەسسۇملۇق خىتاي قەرزنى بۇاسىتە ھۆكۈمەتلەرگە ئەمەس، بەلكى دۆلەت ئىلكىدىكى شىركەت - بانكىلارغا، ئالاھىدە ئىمتىيازلىق ۋە نوپۇزى بار خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى ئورگانلارغا بېرىدۇ. باشقا دۆلەتلەرگە پۇل - قەرز بەرگەندە، خىتاي، خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى (IMF) غا ئوخشاش سۆزلەشمىلەرنى ئاشكارا قىلمايدۇ ۋە قاتتىق شەرتلەرنى قويمايدۇ. ئەمما ئۇ قەرز ئالغۇچى دۆلەتلەرگە يۇمۇلانغانچە يوغىنايدىغان قار توپىغا ئوخشاش ئۆز - ئۆزىچە ئېغىرلىشىدىغان (كۆپىيىدىغان) قەرز يۈكىنى ئارتىپ قويىدۇ. خىتاي يەنە ئۇلارغا قۇتقۇزۇش قەرزى بېرىدۇ. مەسىلەن، پەقەت خىتايغا ئەڭ جىق قەرزى بولغان ئۇچ چوڭ قەرزدار دۆلەت (ئارگېنتىنا، پاكىستان ۋە سىرىلانكا) 2017 - يىلدىن باشلاپ خىتايدىن يەنە 32 مىليارد 800 مىليون دوللار قۇتقۇزۇش قەرزى ئالدى. بولۇپمۇ 2019 - يىلى ۋۇخەندىن تارقالغان يېڭى تاجسىمان ۋىرۇس كېسىلى (Coronavirus 19) دۇنيا ۋەزىيىتىنى قالايمىقان قىلغاندىن كېيىن، قەرز پاتقىقىدا جان تالىشىۋاتقان دۆلەت - رايونلارغا قارىتا خىتاينىڭ نىيىتى – قەرزگە تېخمۇ بوغۇپ ھالسىرىتىش، تەبىئىي بايلىق ۋە ئىگىلىك ھوقۇقىغا ئورتاق ئىگە بولۇۋېلىش بولدى. خىتاي باشقىلارغا مەبلەغ يارىدەم بېرىشتە كۆتكەن پۇرسىتى كەلگەندە، «خالىغانچە توختىتىش ۋە قەرزنى دەرھال قايتۇرۇۋېلىشنى خالىغان ۋاقىتتا تەلەپ قىلىش ھوقۇقى»نى ساقلاپ قېلىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ سىياسەت نوپۇزىنى دائىم كۈچلەندۈرۈۋاتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خىتاي چەت ئەلدىكى سېھرىلىك «قەرز قورالى»دىن پايدىلىنىپ، ئىقتىسادىي، ھەربىي ۋە دىپلوماتىك مەنپەئەتىنى ئىلگىرى سۈرەلەيدۇ. يەنى، بۇ چاغدا خىتاينىڭ خۇش چىراي، «پەرىشتە» سۈپەت يۈزى بىراقلا ئالۋاستىغا ئايلىنىدۇ.

«نيۇ - يورك ۋاقىت گېزىتى» نىڭ خەۋەر قىلىشچە، ئېفىيوپىيەنىڭ خىتايغا بولغان قەرزى يىللىق ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىش (GDP) نىڭ 20% نى، قىرغىزىستاننىڭ خىتايغا بولغان قەرزى يىللىق ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىش (GDP) نىڭ تەخمىنەن 40% نى، جىبۇتىنىڭ خىتايغا بولغان قەرزى يىللىق ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىش (GDP) نىڭ 80% تىن كۆپرەكنى ئىگىلەيدىكەن. ھازىر خىتايغا ئېغىر قەرزى بولغان دۆلەتلەر 40 دىن ئاشىدىغان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە 20 گە يېقىنىنىڭ بۇ قەرزنى قايتۇرۇش ئىمكانىيىتى ھېچ يوقتۇر.

ختاي «قەرز قورالى»نى ئىشقا سېلىپ نېمىلەرنى قولغا كەلتۈردى؟

«ئالماقنىڭ بەرمىكى بار» دەپتىكەن ئەجدادلىرىمىز. ختاينىڭ «بىرنى بېرىپ، ئوننى ئېلىش» نىيىتىنى دەسلەپتە چۈشەنمىگەن دۆلەت ۋە ئەمەلدارلار، ئەمدىلىكتە بۇنىڭ بەدىلىنى ئېغىر تۆلىمەكتە. تېخىمۇ ئېغىر بەدەللەرنى تۆلەش كېيىنكى نەسىللىرىگىچە داۋام قىلىدىغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرماقتا.

لائوسنىڭ ئومۇمىي قەرزى 14 مىليارد 500 مىليون دوللار بولۇپ، ھازىرقى يىللىق ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىش (GDP) نىڭ 100% تىن ئېشىپ كېتىشى مۇمكىن. ختاي لائوسنىڭ ئەڭ چوڭ ھەقدارى بولۇپ، بارلىق تاشقى قەرزنىڭ يېرىمىنى ئىگىلەيدۇ (The Diplomat, 2023). شۇنداندا لائوس دۆلەتلىك تۆمۈر يولى (LCRC) نىڭ 70% ۋە ئېلېكتر توكى (EDLT) نىڭ 100% ئىگىدارلىق ھوقۇقى ختاي شىركەتلىرىگە تەۋە بولۇپ بولغان.

ختاي دائىرىلىرى 2017 - يىلى 7 - ئايدا سىرىلانكىنىڭ ھامبانتوتا پورتى (Hambantota International Port) نى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى 60.7 كۋادرات كىلومېتىر يەرنىڭ 99 يىل ئىشلىتىش ھوقۇقىغا ئېرىشتى (Moramudali, 2020). شۇنىڭ بىلەن ختاي، رەقىبى ھىندىستانىنىڭ دېڭىز قىرغىقىدىن نەچچە يۈز مىل يىراقلىقتىكى، ئوكيان ھالقىغان سودا ۋە ھەربىي سۇ يولى بويىدىكى ئىستراتېگىيەلىك پورتنى كونترول قىلىش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرگەن بولدى. ختاينىڭ بۇ پورتنى ھەربىي ئىشلارغا ئىشلىتىش پىلانىغا يەرلىك ھۆكۈمەت ھازىرچە رۇخسەت بەرمەيدىغاندەك قىلىدۇ.

ختاي دائىرىلىرى 2013 - يىل 2 - ئايدا پاكىستاندىكى ئەڭ چوڭ گۋادار پورتى (Gwadar Port) نىڭ ئىشلىتىش ھوقۇقىغا تولۇق ئېرىشكەندە (Dawn, 2013)، بۇ سۆزلەشمىگە 5 مىڭ ختاي پۇقرا سىغا بۇاستە پاكىستان ۋەتەنداشلىقى بېرىش قوشۇمچە ماددىلاردا يېزىلغان. ئەرەب دېڭىزىغا جايلاشقان بۇ پورت، ختاي ئىمپورت قىلىدىغان نېفتنىڭ 40% ى ئۆتىدىغان ھورمۇز بوغۇزىدىن 400 كىلومېتىر يىراقلىقتا. ختاي خەلق ئازادلىق دېڭىز ئارمىيەسى (PLAN) بۇ يەردە ھەربىي بازا قۇرۇشقا باشلىدى. ئىقتىدارسىز ۋە چىرىك سىياسىي رەھبەرلىك سەۋەبىدىن ختايغا 69 مىليارد دوللارغا يېقىن (The Print, 2023) قەرزگە بوغۇلغان پاكىستان، ختاي ئالدىدا قول قوشتۇرۇپ تۇرۇشتىن باشقا قارشىلىق كۆرسىتەلمىدى.

ختاي دائىرىلىرى ئالاقىدار چېگرا كېلىشىمى دائىرىسىدە يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، قىرغىزىستاندىن 1250 كۋادرات كىلومېتىر (1999)، تاجىكىستاندىن 1158 كۋادرات كىلومېتىر (2011) ۋە قازاقىستاندىن 13592 كۋادرات كىلومېتىر (1999)، جەمئىي 16 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر يېڭى تۇپراق بۆلۈپ ئالدى (Omonkulov, 2020). بۇ ئۇچ ئىستانبۇل ياكى 10 لوندون ۋە ياكى 151 پارىژ دېمەكتۇر. ختاي بۇ تۇپراقلاردا ھەربىي بازا قۇرماقچى ۋە كان ئاچماقچى. قازاقىستاننىڭ نېفت - گاز زاپىسى مول بولغان زايسان (Зайсан) ۋە كۇرشىم (Күршім) رايوندىن ختايغا تۇپراق ساتقانلىقى يېڭىدىن خەۋەر بولماقتا (Ortadoğu, 2021). (دىققەت: بۇ بىر يېڭى باشلىنىش بولۇپ، ختاينىڭ «قەرز قورالى»نىڭ كۈچىنى ئالدىمىزدا كۆرىمىز. ختاي دائىرىلىرى «پەردە ئارقىسى»دا تېررىتورىيەسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن تۇتاشقان غەربىي چېگرا سىنى بۇرۇنلا كېڭەيتىپ سىزىپ بولدى، بۇنى يېقىندا «سەھنە»گە ئېلىپ چىقىشى پەقەت ۋاقىت مەسىلىسىدۇر، خالاس).

خىتاي، قازاقىستاننىڭ تەبىئىي گاز ۋە نېفىت مەنبەلىرىگە كۆز تىكتى. 1997 - يىلى 6 - ئايدا، خىتاي دۆلەتلىك نېفىت شىركىتى (CNPC) قازاقىستاننىڭ غەربىدىكى تەبىئىي گاز ۋە نېفىت ئىشلەپچىقىرىش جەمئىيىتى «ئاقتۆبەمۇنايگاز» (Aktyubinskmunay (Ақтөбемұнай)»نى 4 مىليارد 320 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا سېتىۋالغان بولۇپ، بۇ نېفىتلىكنىڭ يوشۇرۇن زاپىسى 140 مىليون تونىنا. شۇ يىلى 8 - ئايدا، خىتاي دۆلەتلىك نېفىت شىركىتى (CNPC) بىر مىليارد 300 مىليون دوللارغا «ئۇزەن نېفىت گازى» (Uzen (Өзенмұнай)»نىڭ 60% لىك پېيىنى سېتىۋالغان، ئۇنىڭ زاپىسى تەخمىنەن 200 - 250 مىليون تونىنا (Kazakhstan History, 2022).

ياۋروپادا 8 - ئورۇندا تۇرىدىغان، گىرېتسىيەنىڭ ئەڭ چوڭ ۋە ئەڭ مۇھىم پورتى بولغان پىراۋۇس پورتى (Port of Piraeus) نىڭ 67% پېيىنى خىتايلار 2016 - يىلى 4 - ئايدا سېتىۋېلىپ، باشقۇرۇپ ئىشلىتىشنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى (Chinadaily, 2021). بۇنىڭلىق بىلەن خىتاي ياۋروپادا، بولۇپمۇ گىرېتسىيەنىڭ دىپلوماتىك سىياسىتىگە تەسىر كۆرسىتىشكە باشلىدى. بۇنى ياۋروپا ئىتتىپاقى 2017 - يىلى، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىدا خىتاينى كىشىلىك ھوقۇق جىنايىتى بىلەن ئەيىبلىگەنده گىرېتسىيەنىڭ رەت ئۆيى قوللانغانلىقىدىن كۆرەلەيمىز (Reuters, 2017). كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، بۇ، ياۋروپا ئىتتىپاقىنىڭ ئىرادىسىنى ۋە بىرلىكىنى پالتلاشتۇر.

يۇقىرىقلاردىن باشقا، ئەڭ دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى ۋە پۈتۈن دۇنيادا غۇلغۇلا پەيدا قىلغىنى، خىتاينىڭ جىبۇتى (Djibouti) دا 10 مىڭ ئەسكەر ئورۇنلاشتۇرغۇدەك ئىقتىدارغا ئىگە ھەربىي بازا قۇرۇشى (AlJazeera, 2017). بۇ، خىتاينىڭ «مەبلەغ سېلىش، قۇرۇلۇش قىلىش ۋە قەرز بېرىش»تەك يۇمشاق كۈچى بىلەن قازانغان ئەڭ چوڭ مۇۋەپپەقىيىتى. (خىتاينىڭ جىبۇتى ھۆكۈمىتىنى قانداق چارىلەر بىلەن قەرزگە بوغۇپ ئۆزلىرىگە بېقىندى ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويغانلىقى ئايرىم بىر تەتقىقات تېمىسىدۇر). دۇنيا سودىسىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدىغان قىزىل دېڭىز، ھىندى ئوكيانىنىڭ ئالاقىسىنى كونترول قىلالايدىغان سۇۋەيىش قانلىنىڭ بېشىدا قۇرۇلغان بۇ ھەربىي بازا، 3400 ئەسكەر تۇرىدىغان ئامېرىكا بازىسىدىن بىر قانچە كىلومېتىر يىراقلىقتا. خىتاي بۇ بازىدىن پايدىلىنىپ ئافرىقا، ئەرەب دۇنياسىدىكى تىجارىي ۋە باشقا پائالىيەتلىرىنى قوغدىماقچى.

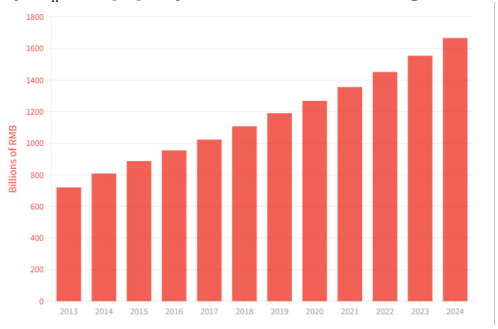
مىللىي ئىقتىسادى ئاجىز دۆلەت ۋە ھۆكۈمەتلەرگە قارشى خىتاي قولىدىكى ئەڭ كۈچلۈك «قەرز قورالى»نى قوللىنىپ، ئۇلارنىڭ «بېشىنى ئەگدۈردى». ئىستراتېگىيەلىك نۇقتىلىرى ۋە پورتلىرىنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى، ئىشلىتىش ھوقۇقىغا ئېرىشتى ۋە بەزى مۇھىم تەسىس - قۇرۇلۇشلارغا شېرىك بولدى. بۇ، خىتاينى تېخىمۇ چوڭ ئىستراتېگىيەلىك ئىمتىيازغا ئېرىشتۇردى. داڭلىق خىتايشۇناس مۇتەخەسسىس جون پومفرېت (John Pomfret)، بېيجىڭنىڭ دۇنيا مىقياسىدىكى قەرز تۇزاقلىرىنى «جاھانگىرلىك ئارزۇسىنىڭ تىجارەت ماركىسى» دەپ تەسۋىرلىگەن (Pomfret, 2018). (خىتاينىڭ سېھرىلىك «قەرز قورالى»نىڭ «قايسى دۆلەتنى، نېمە نىشان ئۈچۈن ۋە قانداق ۋاستىلەر بىلەن قەرزگە بوغىمىز» پىلانى ماشىنىسىدا ياسىلىپ چىققانلىقىنى ئايرىم تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ). دېمەك، بۇلار، خىتاينىڭ تىجارەت ۋە مەبلەغ سېلىشنى سىياسىيلاشتۇرۇش، دۇنياغا «قانۇنلۇق» ھالدا يۇمشاق يېيىلىشى ئۈچۈن ئاساس ۋە باھانە تەييارلايدۇ.

2. كەڭ كۆلەملىك كېڭىيىش: ھەربىي كېڭەيمىچىلىك — جىن قاپاقتىن چىقتى

2022 - يىلى 24 - فېۋرال باشلانغان رۇسىيەنىڭ ئۇكرائىنىغا تاجاۋۇز قىلىش ئۇرۇشى، 2023 - يىلى 7 - ئۆكتەبىر باشلانغان خاماس - ئىسرائىلىيە ئۇرۇشى ۋە 2024 - يىلى 4 - ئايدا باشلانغان ئىران - ئىسرائىلىيە ئوتتۇرىسىدىكى سوركىلىشكىچە، دۇنيانىڭ ئوخشىمىغان جايلىرىدا داۋام قىلىۋاتقان چوڭ ۋە كىچىك تېپتىكى ئۇرۇشلار بىزگە ئۇچىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ پۈرىقىنى بېرىۋاتىدۇ. ئۇرۇشنىڭ ئاساسلىق تۈرلىرى ۋاكالەتچى ئۇرۇش ياكى ئاسىممېترىك (سىممېترىك بولمىغان) ئۇرۇش (يەنى ئاجىز ھەربىي قىسىملارنىڭ غەلبىسە قىلىش ئۈچۈن كۈچلۈك ھەربىي قىسىملارغا قارشى ئېلىپ بارغان ئادەتتىن تاشقىرى ئۇرۇش ئۇسۇلىنى ۋە ئامىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇرۇش ئۇسۇلى). ئامېرىكا بىلەن ھەر ساھەدە رىقابەت ئىچىگە كىرگەن خىتاي ھۆكۈمىتى دۇنياغا ئېچىلىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئەسكىرىي ساھەدە كۈچلىنىشنى ھاياتىي پىلان قىلدى ۋە ھەربىي خامچوتنى ئۇزلۇكسىز ئاشۇرۇپ ماڭماقتا.

2024 - يىلى 9 - مارتتا ئېچىلغان خىتاي 14 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 - يىغىنىدا قاراپ چىقىشقا سۇنۇلغان خامچوت لايىھەسىگە ئاساسەن، 2024 - يىلدىكى دۆلەت مۇداپىئە چىقىمى 1 مىليارد 6554 تىرىليون يۈەن (تەخمىنەن 231 مىليارد 360 مىليون ئامېرىكا دوللىرى) بولۇپ، 2023 - يىلدىكى ھەربىي چىقىمغا سېلىشتۇرغاندا 7.2% ئاشۇرۇش پىلانلانغان (人民日报, 2024).

خىتاينىڭ 2013 - يىلدىن - 2024 - يىلغىچە بولغان رەسمىي دۆلەت مۇداپىئە خامچوتى

مەنبە: خىتاي مالىيە مىنىستىرلىقى (ChinaPower, 2024)

يېقىنقى 10 يىلدىن بۇيان ھەربىي چىقىمنى ھەر يىلى ئوتتۇرىچە 7% - 8% كۆپەيتىۋاتقان خىتاي، ھەربىي خامچوتنا دۇنيادا ئامېرىكىدىن قالسا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ خىتاي دۆلىتىنىڭ كېڭەيمىچىلىك پىلانىدىكى «مەبلەغ سېلىش»، «قەرز بېرىش» نىقابىدىكى يۇمشاش كېڭەيمىچىلىكتىن ھەربىي كۈچ ئۇستۇنلۇكى ئارقىلىق قاتتىق قوللۇق بىلەن ئاشكارا كېڭەيمىچىلىككە ئۆتۈشىدىن دېرەك بېرىدۇ. بۇنىڭ ئىپادىلىرى مۇنداق: باشقا دۆلەتلەرگە ھەربىي بازا قۇرۇش ۋە ئەسكەر تۇرغۇزۇش؛ ئىستراتېگىيەلىك پورتلارنى سېتىۋېلىش؛ ھەتتا ياۋروپا ئۆلكىلىرىگىچە قورال - يارىغ، ئەسكىرىي تېخنىكا سېتىش؛ باشقا دۆلەت ئارمىيەسىگە «ئىقتىسادىي ياردەم» بېرىش ئارقىلىق ئۇ دۆلەتتە سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىش ۋە باشقىلار.

مەسىلەن، 2017 - يىلى 11 - ئاينىڭ 14 - كۈنى زىمبابۋې ئارمىيەسى پايتەخت ھاراربغا باستۇرۇپ كىرىپ، سىياسىي ئۆزگىرىش قىلدى ۋە خىتايغا قىزىقمىغان روبېرت مۇگابېنىڭ 37 يىل داۋام قىلغان ھۆكۈمىتى ئاغدۇرۇپ تاشلاندى. بۇ ئەسكىرىي ھەرىكەتنى بېيجىڭ دائىرىلىرى رىغبەتلەندۈردى ۋە يارىدەم بەردى (AA, 2017). خىتاينىڭ «باشقا دۆلەتنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشماسلىق» يۇمشاق دىپلوماتىك سىياسىتىدىن «مەنپەئەتسىزنى قوغداش ئۈچۈن ھەر چارىنى سىنايمىز» سىياسىتىگە ئۆتۈشى، رىۋايەتلەردىكى ئاقىۋىتى تېخىمۇ خەتەرلىك بولغان «جىننىڭ بوتۇلكىدىن چىقىشى»غا ئوخشىتىش مۇمكىن. بۇ دېگەنلىك، ھازىرقى خىتاي خەلقئارا سودىدا ئورتاق مەنپەئەتلىنىشتىن بەكرەك، بايلىق - ئېنېرگىيە مەنبەسىگە ئېرىشىش ۋە چەت ئەلدىكى مەبلەغ ھەمدە ۋەتەنداشلىرىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىشنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويىدۇ ۋە بۇنىڭ ئۈچۈن ئەسكىرىي كۈچ قوللىنىشتىن چېكىنمەيدۇ.

خىتاي ھۆكۈمىتى 1997 - يىلى ئېلان قىلغان دۆلەت مۇداپىئەسى ۋە ھەربىي زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ «ئۈچ باسقۇچلۇق» ئىستراتېگىيەسىنى تېز سۈرئەتتە ئەمەلگە ئاشۇرماقتا. 6G تېخنىكىسى، مىكرو ئېلېكترون تېخنىكىسى، ئوپتىكىلىق تېخنىكا، ئېنېرگىيە تېخنىكىسى، يېڭى ماتېرىيال تېخنىكىسى ۋە ئالەم قاتنىشى تېخنىكىسى قاتارلىق ئۆتكۈر ۋە نازۇك تېخنىكىلارنىڭ ھەربىي ساھەسىدە كەڭ قوللىنىلىشى خىتاينىڭ نېمىگە تەييارلىق قىلۋاتقانلىقىنى، بۇنىڭ ھازىر بىزگىلا ئەمەس، بەلكى يېقىن كەلگۈسىدە پۈتۈن دۆلەتلەر ئۈچۈن ئېغىر خەتەر ئېلىپ كېلىدىغانلىقى ئېنىق بولۇپ، ئورنىنى تولدۇرۇۋالغىلى بولمايدىغان ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىقىنى كۆرۈپ يېتەلەيمىز.

خىتاينىڭ ھەربىي كېڭەيمىچىلىكىنى يەنە سىرىلانكىنىڭ ھامبانتوتا پورتىدا، پاكىستاننىڭ گۇادار پورتىدا، كامبودژانىڭ تايلاند قولتۇقىدىكى رېئام (Ream) دېڭىز ئارمىيە بازىسىدا (Theguardian, 2022) ۋە جىبۇتىدا ئەسكىرىي بازا قۇرۇشىدىن ئېنىق كۆرەلەيمىز. بولۇپمۇ «ۋال كوچىسى گېزىتى» (WSJ) نىڭ خەۋىرىگە قارىغاندا، خىتاي ئېكۇاتور گۋىنىيەسىنىڭ دېڭىز بويىدىكى باتا (Bata) شەھىرىدە ھەربىي بازا قۇرماقچى بولغان. خىتاي بۇ بازا ئارقىلىق

ئامېرىكىنىڭ غەربىي دېڭىز قىرغىقىغا يېقىن ئۇرۇش پاراخوتى ۋە سۇ ئاستى پاراخوتىنى ئورۇنلاشتۇرالايدۇ ۋە رېمونت قىلالايدۇ. بۇ، ئامېرىكا دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىقى، بەش بۇرجەكلىك بىنا ۋە ئاقساراي ئۈچۈن جىددىي ئاگاھلاندۇرۇش قوڭغۇرىقى ھېسابلىنىدۇ (WSJ, 2021).

كۈنمىزدە، بېيجىڭ مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ پىلانلىشى، يولىورۇقى، دىپلوماتىك يول ئېچىپ بېرىشى ۋە ئىقتىسادىي قوللىشى بىلەن خىتاي كارخانىلىرىنىڭ (كۆپىنچىسى دۆلەت ئىگىلىكىدە ياكى ئەسكىرىي مەنبەلىك كارخانىلار) مەلۇم دەرىجىدە ياكى پۈتۈنلەي ئىگىلىك - ئىشلىتىش ھوقۇقىنى ئۆتكۈزۈۋالغان پورتلار دۇنيادا 90 دىن ئاشىدۇ. 2021 - يىلى يەر شارى كونتېينېر سودىسىنىڭ 27% دىن كۆپرەكى خىتاي شىركەتلىرىنىڭ پېيى بار تېرمىنالدىن ئۆتكەن. خىتايغا نىسبەتەن بۇ پورتلارنىڭ ئىستراتېگىيەلىك ئەۋزەللىكى ئۇنىڭ ئىقتىسادىي ئەۋزەللىكىدىن بەكرەك مۇھىمدۇر. چۈنكى، خىتاي ئۆزىنىڭ يەر شارى خاراكتېرلىك مەنپەئەتىنى قوغداش ۋە ئامېرىكىنىڭ دۇنيادىكى ھەربىي ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا جەڭ ئېلان قىلىش ئۈچۈن، نۆۋەتتە كەلسە ئالدىنقى سەپتىكى بۇ پورتلارنى ھەربىي ئىشلارغىمۇ ئىشلىتەلەيدۇ. خىتاينىڭ بەس - بەستە مۇھىم پورتلارغا ۋە ئىستراتېگىيەلىك نۇقتىلارغا ئىگە بولۇشقا ئالدىرىشىدىن، ئۇنىڭ ھەربىي كېڭەيمىچىلىك قارا نىيىتىنى ئېنىق بىلەلەيمىز. چۈنكى، بۇ، خىتاينىڭ خەلقئارانىڭ تىجارەت، سىياسىي ۋە ھەربىي كۈچ خەرىتىسىنى قايتىدىن سىزىپ، دۇنياغا جاھانگىر بولۇش ئارزۇسىنىڭ كۈچ قالقىنى بولىدۇ.

3. رەقەملىك كېڭىيىش: خىتاينىڭ كۆرۈنمەيدىغان ئىستېلاسى ۋە ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇش

گېرمانىيە تەرىپىدىن 2011 - يىلى يولغا قويۇلغان سانائەت 4.0 (تۆتىنچى سانائەت ئىنقلابى، Industry 4.0)، ياساش - ئىشلەپچىقىرىش ۋە شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك كەسىپ - قىممەت يارىتىش جەريانىنىڭ رەقەملىشىشى بولۇپ، بۇ، سانائەت - تېخنىكا بىر گەۋدىلىشىش مەزگىلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. 2017 - يىلدىن باشلاپ، «دەرىجىدىن تاشقىرى ئەقلىي جەمئىيەت» دەپ ئاتالغان سانائەت 5.0 (بەشىنچى سانائەت ئىنقلابى، Industry 5.0) يەنى ئادەمسىز تېخنىكا دەۋرى باشلاندى. بۇ بىزنىڭ يېڭى دۇنيايىمىزنىڭ يېڭى بىر رىقابەت ھاۋاسى ئىچىگە كىرگەنلىكىدىن، يەنى دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەتلەر ئارىسىدا تېخنىكا سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى (The Tech Cold War) نىڭ كەسكىن ئېلىپ بېرىلۇاتقانلىقىدىن، دۇنيايىمىزغا بىرىدىغان ئەمىلىكى ۋە ئۇنىڭ كېلەچىكىنى مۆلچەرلەشنىڭ ناھايىتى قىيىنلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

رەقەملىك تېخنىكا تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

1. سۈنئىي ئەقىل (AI)
2. ئەشيالار ئىنتېرنېتى (IoT)
3. چوڭ ساندان (Big data)
4. بۇلۇت ھېسابلاش (Cloud computing)
5. مەۋھۇم رېئاللىق ۋە كۈچەيتىلگەن رېئاللىق (VR and AR)
6. بۆلەكچە زەنجىرى (Blockchain)
7. رەقەملىك ياساش (Digital manufacturing)

خىتاينىڭ رەقەملىك تېخنىكا ساھەسىدە قولغا كەلتۈرگەن ئۇچقانداق تەرەققىياتلىرى ۋە ئۇنىڭ ۋاستىسى بىلەن دۇنيادىكى نۇرغۇن ساھە ۋە قۇرۇلۇشلارنى ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسى ئىچىگە ئېلىشى تالاش - تارتىش قىلىنۋاتقان بۇگۈنكى كۈندە، خىتاي بىلەن دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەت ئامېرىكا ئوتتۇرىسىدىكى كەسكىن رىقابەت رەقەملىك تېخنىكىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ۋە ئېكسپورتىدىن ھالقىپ كەتتى. ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ھازىر ھەمكارلىقتىن كۆرە، دۇشمەنلىك، قوغدىنىش ۋە قارشى تەرەپتىن مۇداپىئەلىنىش بەكرەك ئەۋج ئېلىشقا يۈزلەندى. ھەر ئىككى دۆلەت رەقەملىك تېخنىكىدا يېتەكچى ئورۇندا تۇرۇش ۋە ئۆلچەم - قائىدىلەرنى بەلگىلەشتە ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەش ئۈچۈن مىسلىسىز خىرىس ئىچىدە جىددىي تىركىشىۋاتماقتا. چۈنكى، بۇ ئۈستۈنلۈك ئۇلارنىڭ خەلقئارا سەھنىدىكى نوپۇزىغا، باشلامچىلىق رولىغا بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئۇزۇن مۇددەتتىن قارىغاندا، ئىشلەپچىقىرىش، ئالاقە، ئاخبارات ۋە مۇداپىئە سانائىتى قاتارلىق ھەر قايسى ساھەلەردە رەقەملىك تېخنىكا قوراللىرى ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن ئىقتىسادىي، سىياسىي، ھەربىي ۋە ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەر دۆلەتنىڭ ئىقتىدارى ۋە ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش ئارقىلىق خەلقئارا سىستېمىسىنى كونترول قىلىش – ئىنسانىيەتنىڭ كەلگۈسى ئەندىزىسىنى بېكىتىدىن بەرپا قىلىشىدىكى رولىدا مۇھىم ئەۋزەللىكلەرنى قولغا كەلتۈرىدۇ.

گەرچە 2019 - يىلى باشلانغان تارقىلىشچان زۇكام سەۋەبىدىن دۇنيا مىقياسىدا خەلقئارالىق تىجارەت ۋە پۇل مۇئامىلە قىلىش ئازايغان بولسىمۇ، ئەممە خىتاي ھۆكۈمىتى «بىر بەلباغ، بىر يول»نى ساغلام تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن، بىر تەرەپتىن چەت ئەلگە مەبلەغ سېلىشنى ئاشۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن سۈنئىي ئەقلىي ئىقتىدار (AI)، ساندان (سانلىق مەلۇمات ئامبىرى) ۋە ئوپتىك تالالىق ئالاقە تېخنىكىسى، بۇلۇت تېخنىكا، 6G تېخنىكىسى، ساندان ئانالىزى (Data Analysis) قاتارلىق ساھەلەردە تېز ئىلگىرىلەش ئارقىلىق يېڭى يەر شارىۋى «رەقەملىك يىپەك يولى» بەرپا قىلىش ئۈچۈن ئۇل ئەسلىھە تەييارلىدى. مەسىلەن، 1985 - يىلى قۇرۇلغان يەر شارى تېلېگراف ماگناتى جوڭشىك (中兴通讯 - ZTE) بۈگۈنكى كۈندە 170 دىن ئارتۇق دۆلەت ۋە رايونىي قاپلاپ، دۇنيا نوپۇسىنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمىغا، يەنى دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى 2 مىليارددىن ئارتۇق ئابونتقا مۇلازىمەت قىلۋاتىدۇ. ئەنگلىيەدىكى «ئىقتىساد مۆلچىرى ۋە سودا مەسلىھەت بېرىش ئورگىنى ئومدىيا (Omdia)» نىڭ ئۈچۈرىغا ئاساسلانغاندا، نۆۋەتتە خۇاۋېينىڭ 5G تورى ئىستانسىلىرىنىڭ پۈتۈن دۇنيادا ئىگىلىگەن نىسبىتى 33% بولۇپ، بىرىنچى ئورۇنغا ئۆتكەن. بۇلار «بىر بەلباغ، بىر يول» بويىدىكى دۆلەتلەرنىڭ رەقەملىشىشنى تېزلىتىشىگە ياردەم بېرىشتە مۇھىم رول ئوينىماقتا. شۇنىڭ بىلەن خىتاي ھۆكۈمىتى دۇنياغا تەسىر كۆرسەتكەن ۋە تەسىرى تېخىمۇ كۈچىيۋاتقان «خىتاي ئارزۇسى»نى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن «دېجىتال يىپەك يولى، قۇرۇقلۇق يىپەك يولى ۋە رەقەملىك يىپەك يولى»نىڭ پۈختا ئاساسىنى تىكلىدى.

كۈنىمىزدە 20 دۆلەت گۇرۇھى (G20) رەقەملىك تېخنىكا مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەڭ كەڭ دائىرىلىك، كۆپ تەرەپلىمىلىك مېخانىزمغا ئايلاندى. ئۇلارنىڭ ئۆزئارا ھەمكارلىق، ۋەيران قىلىش خاراكتېرلىك رىقابەتتىن ساقلىنىش ۋە باشقا خەلقئارالىق تەشكىلاتلار بىلەن قويۇق ئالاقە قىلىشتا تەسىرى كۈچلۈك. شۇنداقلا ئۇ ھازىرقى يەر شارى رەقەملىك باشقۇرۇشنىڭ ئەڭ مۇھىم سۈپىسىغا ئايلاندى. بولۇپمۇ، 2016 - يىلى خانجۇ باشلىقلار يىغىنىدا «20 دۆلەت گۇرۇھى رەقەملىك ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە ھەمكارلىق تەشەببۇسى» ئېلان قىلىنغاندىن بۇيان، رەقەملىك تېخنىكا، رەقەملىك ياساش ۋە رەقەملىك سودا ساھەسىدە بۆسۈش خاراكتېرلىك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. ئەممە، قانداقلا بولمىسۇن، دۆلەتلەر مىللىي ۋە رايون بىخەتەرلىكى ۋە مەنپەئەتىنى كۆزدە تۇتۇپ، رىقابەت خاراكتېرلىك پىلانلارنى يولغا قويۇشقا باشلىدى. مەسىلەن، مەيلى 2021 - يىلى 6 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئەنگلىيەدە ئۆتكۈزۈلگەن يەتتە دۆلەت گۇرۇھى (G7) نىڭ 47 - قېتىملىق باشلىقلار يىغىنىدا ئامېرىكىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان، ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن كىرىملىك دۆلەتلەرنىڭ ئۇل ئەسلىھە تەرەققىياتى ئۈچۈن مەبلەغ سالىدىغان «تېخىمۇ ياخشى دۇنيانى قايتا قۇرۇش» (Build Back Better World / B3W) (Reuters, 2021) پىلانى بولسۇن، مەيلى 2023 - يىلى 10 - سېنتەبىر يېڭى دېھلىدە ئۆتكۈزۈلگەن 20 دۆلەت گۇرۇھى (G20) باشلىقلار يىغىنىدا ئىمزالانغان ئاسىيا، پارس قولتۇقى ۋە ياۋروپا ئوتتۇرىسىدىكى ئۇلىنىش ۋە ئىقتىسادىي بىر گەۋدىلىشىشنى ئىلگىرى سۈرۈش ئارقىلىق كۆپ قاتلاملىق تەرەققىياتنى مەقسەت قىلغان «ھىندىستان - ئوتتۇرا شەرق - ياۋروپا ئىقتىسادىي كارىدورى» تۇرى (India-Middle East-Europe Economic Corridor, IMEC) (Siddiqui, 2023) بولسۇن، غەرب دۆلەتلىرىنىڭ تۇپ مەقسىتى – خىتاينىڭ «بىر بەلباغ، بىر يول» پىلانىنى سۇغا چىلاشتۇرۇش ۋە ياۋرو - ئاسىيادا جۇغراپىيەلىك

سىياسىي ھۆكۈمرانلىقىنى قولغا كەلتۈرۈشتۈر. بۇنىڭدىن باشقا، ياۋروپا ئىتتىپاقىنىڭ «يەر شارى دەرۋازىسى (Global Gateway)» تەشەببۇسى – دۇنيانىڭ ئۇل ئەسلىھە تۈرلىرىگە مەبلەغ سېلىشتىكى دۇنياۋى ئىستراتېگىيەسىدۇر. ياۋروپا ئىتتىپاقى بۇ تۈرگە 2021 - يىلدىن - 2027 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا 300 مىليارد ياۋرو مەبلەغ سالىدۇ (The world economy, 2024). ئافرىقىنى ئاساس قىلىپ، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ۋە لاتىن ئامېرىكىسىغا كېڭىيىدىغان بۇ تەشەببۇس يېشىللىشىش، رەقەملىشىش، ئىقتىسادنىڭ سىجىل ئېشىشى، ساقلىقنى ساقلاش ۋە مائارىپنى ياخشىلاش تۈرلىرىگە ئاجرىتىلغان بولۇپ، خىتاينىڭ بۇ رايونلاردىكى سالمىقىنى، كېڭەيمىچىلىكىنى چەكلەش رولىغا ئىگە.

ئالاھىدە تەكتلەپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك يەنە بىر پروگراممىا، ياۋروپا ئىتتىپاقى كومىتېتى ئېلان قىلغان «2030 رەقەملىك كومپاسى: ياۋروپانىڭ ئون يىللىق رەقەملىشىش يولى» (Digital Compass: the European way for the Digital Decade 2030) (EC, 2021 تەرەققىيات پروگراممىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا ياۋروپا ئىتتىپاقىنىڭ چەت ئەل تېخنىكىسىغا تايىنىشىنى ئازايتىش ۋە ياۋروپا ئىتتىپاقىنىڭ «رەقەملىك ئىگىلىك ھوقۇقى»نى، ياۋروپا قىممەت قارىشىنى قوغداش ئۈچۈن 12 تۈر رەقەملىك نىشان ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇ پروگراممىا خىتاينىڭ ياۋروپانى رەقەم يولى بىلەن ئىستېلا قىلىشىغا قارشى قالقان رولىنى ئويناىدۇ.

ھەر قايسى دۆلەتلەر، بولۇپمۇ تەرەققىي قىلغان غەرب ئەللىرى خىتاينىڭ رەقەملىك كېڭىيىشىنىڭ خەتىرىنى بىلىپ يەتكەن ۋە ئۇنىڭغا قارشى ھەرىكەتكە ئۆتكەن بولسىمۇ، خىتاينىڭ جاسۇسلۇق ھەرىكەتلىرى تېخىمۇ چوڭ خەتەر ۋە تەھدىت پەيدا قىلماقتا. بۇ ھەقتە ئەڭ بۇرۇن ئويغانغان ئامېرىكا باشچىلىقىدىكى «بەش كۆز ئىتتىپاقى» (Five Eyes) خىتاينىڭ ئىلغار تېخنىكا، سەزگۈر ئۇچۇرلار، سودا مەخپىيەتلىكى ۋە سانلىق مەلۇماتلارنى توپلاش قاتارلىق جاسۇسلۇق ھەرىكەتلىرىنى پاش قىلدى. خۇاۋېي شىركىتىنىڭ غەرب دۆلەتلىرىدە شىركەتچە جاسۇسلۇقى بىلەن شۇغۇللىنىپ، رىقابەتچىلىرىنىڭ بىلىم مۇلۈك ھوقۇقىنى ئوغرىلىغانلىقى ئاشكارىلاندى. ئەنگلىيە ھەربىي ئىستىخبارات 5 - باشقارمىسى مەسئۇلىنىڭ بىلدۈرۈشىچە، خىتاي ھۆكۈمىتى سۈنئىي ئەقىل تېخنىكىسىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنۇملۇك ئۇسۇللار بىلەن ئامېرىكا، ياۋروپا ئىتتىپاقى ۋە گېرمانىيە، ئەنگلىيە، ھىندىستان ۋە كورىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ سىياسىتى، ھەتتا ئىستراتېگىيەلىك سايلام نەتىجىسىگىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن. باشقا دۆلەت ئەمەلدارلىرى، مۇھىم شەخسلەرنىڭ پىكىر - چۈشەنچىسى، ھەر خىل مەخپىي پىلان - ھەرىكەتلىرىنى بىلىشكە ئۇرۇنىدىكەن. بۇ ھەقتە نۇرغۇن رېئال مىساللارنى كۆرسىتىش مۇمكىن ۋە كەلگۈسىدە تېخىمۇ ئەجەللىك ۋەقەلەرنى كۆپ ئاڭلايمىز. نېمە ئۈچۈن؟ چۈنكى دۇنيادىكى 99.7% ئۆي ۋە خىزمەت ئورنىغا خىتاي ئېلېكترونلۇق مەھسۇلاتلىرى كىرىپ بولدى.

ئامېرىكا، ئەنگلىيە قاتارلىق نۇرغۇنلىغان تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەر خۇاۋېي ۋە جوڭشىڭ (ZTE) نىڭ 5G ۋە بەزى مەھسۇلات - مۇلازىمتىنى چەكلىدى. چۈنكى، بۇ شىركەتلەر خىتاي ھەربىي ئورۇنلىرىنىڭ مەبلىغىدىن پايدىلىنىدۇ ۋە شۇلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ، دەپ قارىماقتا. بۇ شىركەتلەرنىڭ يوشۇرۇن بىخەتەرلىك تەھدىتى تۇغدۇرۇشى، ھەر خىل جاسۇس - خاككېرلارنىڭ مەخپىي ساندانلارغا ئېرىشىشى ئۈچۈن يوشۇرۇن «ئارقا ئىشىك» (back doors) ئورنىتىشىدىن (Gertz, 2019) ۋە مەلۇماتلارنى خىتاي ھۆكۈمىتىگە تاپشۇرۇپ بېرىشىدىن ئەنسىرىگەن.

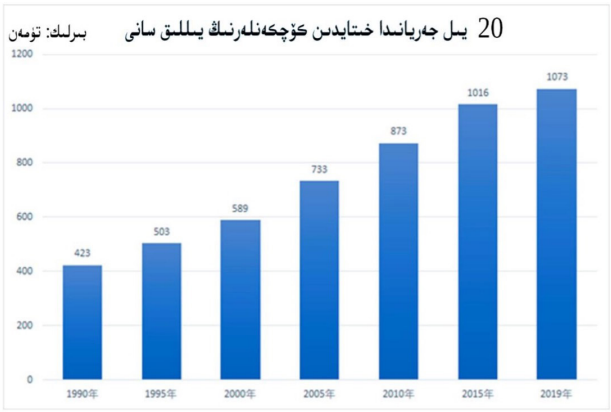
خۋاۋېي، خەيكاك (Hikvision) ۋە بەزى يۇقىرى تېخنىكىلىق خىتاي شىركەتلىرىنىڭ خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ئۇيغۇر ئىرقىي قىرغىنچىلىق جىنايىتى ئۈچۈن ئاكتىپ خىزمەت قىلغانلىقى (Alton, 2020)، تەمىنلەش زەنجىرىدە مەجبۇرىي ئۇيغۇر (قۇل) ئەمگەك كۈچى ئىشلەتكەنلىكى (Wheeler, 2019) غەرب دېموكراتىك دۆلەتلىرىنىڭ كۈچلۈك دىققىتىنى تارتماقتا. بېيجىڭ دائىرىلىرى چىرايىدىن كىملىك تونۇش، روھىي ھالەتنى كونترول قىلىش (mood monitoring) قاتارلىق بىر يۇرۇش يۇقىرى، نازۇك تېخنىكا يۇمشاق دېتاللىرىنى ئۇيغۇر، قازاق ۋە باشقا شەرقىي تۈركىستان خەلقلەرگە يۇرگۈزۈۋاتقان ئىرقىي قىرغىنچىلىق جىنايىتىدە ئاكتىپ ئىشلىتىپ كېلىۋاتىدۇ.

كەڭ كۆلەملىك رەقەملىك كۆزىتىش، ئۇيغۇر چىراي تونۇش سىستېمىسى (Uyghur facial recognition system) ۋە سۈنئىي ئەقىل ئارقىلىق ئانالىز قىلىش سىستېمىسى (digital monitoring system) سايىسىدە، شەرقىي تۈركىستان بۈگۈنكى كۈندە دۇنيا تارىخىدا كۆرۈلۈپ باقمىغان ئەڭ چوڭ ئۇستى ئوچۇق تۈرمىگە (Aljazeera, 2021) ئايلاندى. بۇنىڭدىن باشقا، 2017 - يىلدىن بېرى خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇيغۇرلارنى خىتايلاشتۇرۇش، ئاسسىمىلياتسىيە قىلىش ۋە ئېرىتىپ تۈگىتىش سىياسىتىدىمۇ بىر يۈرۈش رەقەملىك يۇقىرى تېخنىكا يۇمشاق دېتاللىرىنى ئومۇملاشتۇرماقتا ۋە ئۇنىڭدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ كېلىۋاتىدۇ.

دېمەك، يېقىنقى 20 يىلدىن بۇيان رەقەملىك تېخنىكا تەرەققىياتى، رەقەملىك مەھسۇلات - مۇلازىمتى بىلەن خىتايدا ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئەڭ چوڭ رەقەملىك دىكتاتۇرلۇقنى قۇرغان خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ دۇنيانىڭ ھەر جۇغراپىيەسىگە جىمجىت سىڭىپ كىرىشى، ئۇنىڭ ۋاستىسى بىلەن كۆرۈنمەس ئىستېلاسىنى ۋۇجۇدقا چىقىرىپ، ھەر خىل جىنايەتلەرنى سادىر قىلغانلىقى بىر رېئاللىق. بۈگۈنكى ۋەتىنىمىزدىكى رەقەملەشكەن «ئۆمۈچۈك توري»نىڭ 5 - 10 يىلغا قالماي پۈتۈن دۇنياغا يېيىلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، خىتاينىڭ رەقەملىك كېڭىيىش قارا نىيىتىنى ئۇنۇملۇك توسۇپ قالمىغان ۋە ئۇنى جازالايدىغان خەلقئارالىق مېخانىزم بەرپا قىلىش – دەۋرىمىزنىڭ تەخىرسىز تەلىپىدۇر.

4. نوپۇس كېڭەيمىچىلىكى: كەلسە - قايتماس يول

نوپۇسنىڭ چېگرا ھالقىپ باشقا بىر يەرگە كۆچۈشى بىر دۆلەت ئۈچۈن كۆرۈنۈشتە يۇمشاق، نۆۋەتتى كەلسە قاتتىق كۈچ ئېلىمېنتى بولۇپ، ئۇ يەنە ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت مۇھىتىغا تەسىر كۆرسىتىدىغان ھەرىكەتچان ئاملىدۇر. خىتاينىڭ تۈركۈملەپ چەت ئەلگە كۆچۈش تارىخى 1840 - يىللاردىن باشلانغان بولۇپ، يېقىنقى 20 يىللىق جەريانىدا تەدرىجىي ئۆرلەپ، 2019 - يىلىلا بىر يىل ئىچىدە 10 مىليوندىن ئېشىپ كەتكەن (知乎, 2020).

يېقىنقى 20 يىل جەريانىدا خىتايدىن چېگرا ھالقىپ كۆچكەنلەرنىڭ يىللىق سانى (بىرلىك ئۆلچىمى: تۈمەن)

2019 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، خىتاي كۆچمەنلىرىنىڭ ئاساسلىق مەنزىلى شىمالىي ئامېرىكا ۋە شەرقىي ئاسىيادىكى تەرەققىي تاپقان ئىقتىسادىي گەۋدىلەر بولغان. خىتايلار ئامېرىكىغا ئەڭ جىق كۆچكەن بولۇپ، سانى 2 مىليون 900 مىڭ (27%) بولغان. بۇندىن باشقا خوڭكوڭدا 2 مىليون 270 مىڭ (21%)، ياپونىيەدە 784 مىڭ، كانادادا 691 مىڭ، ئاۋستىرالىيەدە 641 مىڭ، ئىتالىيەدە 238 مىڭ، ئەنگلىيەدە 225 مىڭ ئىكەن (CCG, 2022). ھازىرغىچە باشقا دۆلەت پۇقرالىقى بولغان خىتاي مۇھاجىرلىرى 50 مىليوندىن ئاشىدۇ. بۇلار ئاساسەن تايلاند 9.4 مىليون، مالايشىيا 7.4 مىليون، ئامېرىكا 4.1 مىليون، كانادا 1.5 مىليون سانى بىلەن تارقالغان. چەت ئەلدىكى خىتاي نوپۇسىنىڭ بۇنداق ئېشىپ بېرىشى ئۇلار يەرلەشكەن رايون ياكى دۆلەتنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە باشقا ۋەزىيەتكە تەسىر كۆرسەتمەكتە. دېموكراتىك دۆلەتلەردە پارتىيە رەئىسى، پارلامېنت ئەزاسى قاتارلىق مۇھىم ئەمەللەرگە يۇكسەلگەن مۇھاجىر خىتايلار ئىچىدە، ئەركىن ئىرادىسىنى خىتاي كومپارتىيەسىگە تەسلىم قىلغان، ئۇنىڭ يولىورۇقى بويىچە ئىش قىلغان، ھەتتا جاسۇسلۇق قىلغانلارمۇ ئاز ئەمەس.

خىتاي مۇھاجىرلىرى ياكى يېڭى كۆچمەنلىرىنىڭ جىنس نىسبىتى پەرقى خېلى چوڭ بولۇپ، ئەرلەر 58% نى ئىگىلەيدۇ. تۈركىيەدە مېنىڭ كۆزىتىشىم، مۇناسىۋەتلىك كىشى ۋە ئورۇنلار (بولۇپمۇ ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى ئورنى)دىن سۈرۈشتۈرۈشۈم نەتىجىسىدە بۇ غەيرىي رەسمىي مەلۇمات ئوتتۇرىغا چىقتى: تۈركىيەگە ئىش، تىجارەت، ئوقۇش ۋە باشقا مەقسەت بىلەن كەلگەن، ئولتۇراقلىشىش كىنىشكىسى ياكى تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى ۋەتەندىاشلىقىنى ئالغان خىتايلارنىڭ 90% نىڭ يېشى 20 - 35 ئارىسىدا بولۇپ، بۇلار ئىچىدە ئەرلەرنىڭ نىسبىتى 85% ئىكەن.

نيۇ - يورك شەھەر رايونى ئاسىيانىڭ سىرتىدىكى ئەڭ كۆپ خىتاي نوپۇسى بار شەھەر ھېسابلىنىدۇ. مۆلچەرلىنىشىچە، 2017 - يىل تىزىمغا ئېلىنغان خىتايلارنىڭ سانى 893 مىڭ 697 بولغان، 18ياشتىن - 38 ياشقىچە بولغانلارنىڭ سانى 226 مىڭ 615 (AFF, 2020).

پاكىستاندىن سېتىۋالغان گۋادار پورتى (Gwadar Port) ۋە ئۇنىڭ ئەتراپى پۈتۈنلەي «خىتاي شەھىرى» بولۇپ بولغانلىقى مەلۇمدۇر. ئۇ يەردە مىڭلىغان خىتاي ئەسكەرلىرى

«ئامانلىق ساقلاش» خادىمى سۇپىتىدە پاكىستان قانۇن - تۈزۈملىرىدىن ھالقىغان ئۆزگىچە «دۆلەت قانۇنى»نى ئىجرا قىلماقتا. خىتايدىكى ئالدىنقى قاتاردىكى بىر مەبلەغ سېلىش شىركىتى 500 مىليون دوللار مەبلەغ سېلىپ، 2023 - يىلغىچە گۇادار شەھىرىگە ئورۇنلىشىشى مۆلچەرلەنگەن 500,000 خىتاي كەسىپي خادىملىرىغا كېرەكلىك تۇرالغۇ ئۆيي قۇرۇلۇشىنى قىلدىغانلىقىنى ئېلان قىلغان (Shah, 2017).

ژۇرنالىست يازغۇچى مەھمەت ئالى ئۆنەل (Mehmet Ali Önel): «خىتايلار تۈركىيەنى ئىستېلا قىلىش ھەرىكىتىنى قوزغىدى!» ناملىق ماقالىسىدە، خىتايلارنىڭ ئۆيي سېتىۋېلىش ئارقىلىق تۈركىيە پۇقرالىقىغا ئۆتكەن خىتايلارنىڭ سانىنى 10 مىليونغا يەتكۈزۈش ۋە ئىستانبۇلنىڭ ھەر بىر كوچىسىغا بىر خىتاي ماگىزىنى ئېچىش ئۈچۈن پىلانلىق ئىش قىلۇاتقانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان (Yeniakit, 2019). بۇ خىل نوپۇس «ئىستېلاسى»نى باشقا دۆلەت ۋە رايونلاردىمۇ ئوچۇق كۆرەلەيمىز.

قازاقىستاندا پائالىيەت قىلۇاتقان «7 - نۆۋەتلىك دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيى»نىڭ ۋەكىلى ئەلىشىر خېلىلوفنىڭ ئىنكاس قىلىشىچە، قازاقىستان، قىرغىزىستاندىكى خىتاي شىركەتلىرى كۆپ بولغان رايونلاردا خىتايلارنىڭ يەرلىك قىز - چوكانلار بىلەن رەسمىي ياكى ۋەتەنداشلىق ئېلىش ئۈچۈن يالغان تۇيي قىلىش ئەھۋالى خېلى ئېغىر بولماقتا. ئاخبارات ۋاستىلىرىدە بۇ خىل خەۋەرلەرنى ئېلان قىلىش ھۆكۈمەت دائىرىلىرى تەرىپىدىن چەكلەنگەن. «دۇنيا ئۆلچىمى ساندان مەنبەلىرى» دە كۆرسىتىلىشىچە، 2024 - يىلى 5 - ئايدا قازاقىستانىنىڭ جەمئىي نوپۇسى 19 مىليون 795 مىڭ بولۇپ، ئايالىلار نوپۇسى 51.8% نى، ئەرلەر بولسا 48.2% نى ئىگىلەيدىكەن (Worldometers, 2024). قازاقىستاندىكى ئايالىلار نوپۇسىنىڭ ئوشۇق بولۇشى خىتاي ئەر بويتاقلىرى ئۈچۈن يېڭى مەنبە بولۇپ قېلىشى مۇمكىن ئىكەن.

ئارتۇق بويتاق ئەرلەر ۋە ئېشىنچا ئەمگەك كۈچى مەسىلىرىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن خىتاي ھۆكۈمىتى پىلانلىق ھالدا ئۆز خەلقىنى باشقا دۆلەتلەرگە كۆچۈشكە، يەرلىشىشكە زورلىماقتا، رىغبەتلەندۇرمەكتە ۋە بۇنىڭ ئۈچۈن كېرەكلىك ئىمكان، دىپلوماتىك يول، ئىقتىسادىي يارەملەرنى قىلماقتا. چۈنكى، ئامېرىكا بىلەن بولغان كۆپ خىللىق رىقابەتتە، ئېشىنچا نوپۇس ۋە ئۇنى ئىستراتېگىيەلىك ھالدا چېگرا ھالقىتىپ دۇنياغا يېيىش، خىتاينىڭ قولدىكى ئەڭ ئۇستۇن، ھەم ئەۋزەل ئاسىممېترىك (سىممېترىك بولمىغان) ئۇرۇش قورالى. بېيجىڭ دائىرىلىرى بۇ ئەۋزەللىكتىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ئۈچۈن كۆپلىگەن يۆنىلىشلىك نوپۇس كۆچۈرۈش پىلان - تۈرلىرىنى ئىجرا قىلدى ۋە ئىجرا قىلماقتا. مەسىلەن، خىتاينىڭ «قەرز قورالى» تەھدىتى ئاستىدا قالغان دۆلەتلەر باشقا ھېچبىر دۆلەتنىڭ ۋەتەندىشىغا قىلمىغان ئىلتىپات - ئاسانلىقنى خىتاي ۋەتەنداشلىرىغا قىلماقتا. 1958 - يىلى 4 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ماۋ زېدۇڭ: «نوپۇسنىڭ كۆپلۈكى – كۈچ دېمەكتۇر (人多力量大)» دېگەن مەشھۇر قاراشنى تەكتىلىگەندىن بۇيان، خىتاي نوپۇسى ئۇچقاندەك ئېشىپ بارغان. خىتاي 1982 - يىلى «پىلانلىق تۇغۇت سىياسىتى»نى يولغا قويغان بولسىمۇ، ماۋ زېدۇڭنىڭ مىللەتچىلىك ئىدىيەسى بويىچە، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بيۇروسى 2021 - يىلى 5 - ئاينىڭ 31 - كۈنى يىغىن چاقىرىپ، پىلانلىق تۇغۇت چەكلىمىسىنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇچ بالىلىق سىياسىتىنىڭ يولغا قويۇلۇشىنى ماقۇللىغان (新华网, 2021). بۇ ئەسلىدىنلا نوپۇسى كۆپ، جىنس نىسبىتى تەڭپۇڭسىز خىتاينىڭ ئىنسانىيەتكە ۋەھىمە سېلىپ، نوپۇس بىلەن

دۇنيانى ئىستىلا قىلىشى قارا نيىتىنىڭ يەنە بىر نامايەندىسىدۇر.

خۇلاسە

ۋەتىنىمىزنىڭ خىتايغا قوشنا بولۇپ قېلىشى جۇغراپىيەلىك قىسمىتىمىز بولۇپ، مۇشۇنداق ئادالەتسىز بىر مۇھىتتا تۇغۇلۇپ ياشىشىمىز بىزنىڭ تەقدىرىمىزدۇر. كېلەچەكتە يەر شارىغا زومىگەر بولۇشقا نىيەتلەنگەن خىتاينىڭ زۇلمىنى ئەڭ جىق تارتقان، ئۇنى بىلىدىغان ۋە چۈشىنەلەيدىغان، ئەڭ سەرلىق غەرىزىنىمۇ بىلەلەيدىغان بىزدىن باشقا بىر خەلق يوقتۇر. خىتايغا تاقابىل تۇرۇشنىڭ تەدبىرلىرى كۆپ خىل بولۇپ، 2024 - يىلى 5 - ئاينىڭ 4 - كۈنى «دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيىنىڭ 20 يىللىقىنى خاتىرىلەش پائالىيىتى»دىكى: «ياۋروپانىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك ئىقتىسادىي كەلگۈسىگە كاپالەتلىك قىلىش – ئۇيغۇر ئىرقىي قىرغىنچىلىقىغا تاقابىل تۇرۇشنىڭ يولى» ماۋزۇلۇق مۇھاكىمە يىغىندا ئەنگلىيە پارلامېنتىنىڭ ئەزاسى يان سىمىس دونكىن (Ian Duncan Smith) مۇنداق دېدى: «سوغۇق ئۇرۇشتىن كېيىن دۇنيا، خىتايدىن كېلىۋاتقان ۋە تارىختا كۆرۈلۈپ باقمىغان ئېغىر بىر تەھدىت بىلەن يۈزلەشمەكتە. خىتاي ھاكىمىيىتىگە تاقابىل تۇرۇش مۇمكىن بولمايدىغان بىر ئىش ئەمەس، ئەڭ كىچىك بىر تەدبىر ئارقىلىق، يەنى خىتاي بىلەن ئادەتتىكىدەك تىجارەت قىلىشنى ئاياغلاشتۇرۇش ئارقىلىقمۇ خىتاي ھۆكۈمىتىگە تاقابىل تۇرغىلى بولىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇيغۇرلارغا يۈرگۈزۈۋاتقان ئىرقىي قىرغىنچىلىقى ۋە مەجبۇرىي ئەمگەك سىياسىتى، خىتاينىڭ دۇنياغا كەلتۈرۈۋاتقان تەھدىتى ھەققىدىكى تونۇشنى ئۆستۈرۈش لازىم» (RFA, 2024).

بۈگۈنكى شەرقىي تۈركىستاندىكى «قىيامەت»نىڭ ئۇزاققا بارمايلا دۇنيانىڭ بېشىغا كەلمەسلىكى، خىتاينىڭ كۆپ يۆنىلىشلىك كېڭەيمىچىلىك قارا نيىتىنى تونۇش ۋە ئاگاھ بولۇش ئۈچۈن تۆۋەندىكى جەھەتلەردىن تىرىشچانلىق كۆرسىتىشىمىزنى زۆرۈر دەپ قارايمەن. بۇنىڭدا:

1. خىتاينىڭ مىللىي مەنپەئەتى، سىياسىي مەقسىتى ئۈچۈن شەرقىي تۈركىستاندىن باشلىغان ئىرقىي يوقىتىش سىياسىتىنىڭ ۋە «بىر بەلباغ، بىر يول» نىقابىدىكى كېڭەيمىچىلىك پىلانى ۋە سېھىرلىك «قەرز قورالى»دىن پايدىلىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى يېيىلىش - ئىشغال قىلىش نىيىتىنىڭ ئەسلىي ماھىيىتىنى ئېچىپ تاشلاش لازىم.

2. خىتاينىڭ ئېنېرگىيە ئاچ كۆزلۈكى، ھەر يەردە تالان - تاراج قىلىش قارا نيىتىنىڭ يوشۇرۇن ئىكەنلىكىنى، «سەن ئۆل، مەن تىرىلەي» سۈيقەستىنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇش ۋە ئاگاھلاندۇرۇش لازىم.

3. خىتايدىن ھالقىپ چىقىپ پۈتۈن دۇنياغا يامرايدىغان، ئەتىلا دۇنياغا تەھدىت بولىدىغان «ئوشۇق ئەر» كىرىزىسىنى ۋە خىتاينىڭ يېڭى باشلىغان «ئۈچ باللىق بولۇش» سىياسىتىنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇش ۋە ئاگاھلاندۇرۇش لازىم.

4. ئىقتىسادىي، ھەربىي، تېخنىكا ۋە باشقا ساھەلەردە خىتاي بىلەن ھەمكارلىشىشنىڭ ئەمەلىيەتتە كېلەچەكتىكى دۈشمەننى كۈچلەندۈرىدىغانلىقىنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇش لازىم.

5. خىتاي كوممۇنىست پارتىيەسىنىڭ مەنىۋى قىممەت قاراشلىرى خىتاي خەلقى ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ ھەق - ھوقۇق ۋە قىممەت قاراشلىرى ئۈچۈنمۇ جىددىي بىر تەھدىتتۇر. بىز بۇنى تېخىمۇ ئېنىق ئايدىڭلاشتۇرۇشىمىز ۋە پۈتكۈل ئىنسانىيەتنى بۇ بالايىئاپەتكە قارشى ئورتاق تەدبىر ئېلىشقا چاقىرىشىمىز لازىم.

خىتاي ھاكىمىيىتى دۇنيانىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە پۈل مۇئامىلە تەرتىپىنى ۋە سىستېمىسىنى ئۆز ئىرادىسىگە ماسلاشقان شەكىلدە يېڭىدىن تۈزۈپ چىقىش ۋە ئۇنىڭغا رەھبەرلىك قىلىش نىيىتىنى يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن 5 خىل كېڭەيمىچىلىك يولى بىلەن ئەملگە ئاشۇرۇۋاتىدۇ، ھەمدە سىياسىي سالمىقىنى ئاشۇرۇش ئىستراتېگىيەسىنى ئۇزۇندىن بۇيان ئوخشىمىغان دۆلەتلەردە سىناق قىلىپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. بۇ تەجرىبىسىنى يەر شارىلاشتۇرۇش باسقۇچىغا ئۆتكەن بېيجىڭنىڭ يامان غەرىزىنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇش ۋە ئاگاھلاندۇرۇش ئىنتايىن زۆرۈردۇر.

پايدىلانغان مەنبەلەر:

[1] AA. (2017, 12 05). Zimbabve'deki darbe Çin işi olabilir mi? Anadolu Ajansı: https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/zimbabve-deki-darbe-cin-isi-olabilir-mi/989844 adresinden alındı

[2] AFF. (2020, 03 31). SELECTED POPULATION PROFILE IN THE UNITED STATES. Retrieved from American FactFinder: https://archive.md/Z66Xd#selection-263.0-263.48

[3] AlJazeera. (2017, 07 12). China to open first overseas military base in Djibouti. Retrieved from Al Jazeera: https://www.aljazeera.com/news/2017/7/12/china-to-open-first-overseas-military-base-in-djibouti

[4] Aljazeera. (2021, 05 13). China's Xinjiang province an 'open-air prison', US official says. Retrieved from Aljazeera: https://www.aljazeera.com/news/2021/5/13/chinas-xinjiang-province-an-open-air-prison-us-official-says

[5] Alton, D. (2020, 02 07). Huawei's Human Rights Record Has Been Shamefully Ignored. Retrieved from the diplomat: https://thediplomat.com/2020/02/huaweis-human-rights-record-has-been-shamefully-ignored/

[6] CBN. (2020, 05 20). China's Total Domestic Debt Hit 317% of GDP by April for Record Quarterly Increase. Retrieved from China Banking News: China's Total Domestic Debt Hit 317% of GDP by April for Record Quarterly Increase: IFF - China Banking News

[7] CCG. (2022年05月20日). 中国国际移民报告2020. 检索来源: 全球化智库: http://www.ccg.org.cn/archives/61145

[8] Chinadaily. (2021, 10 26). COSCO raises stake in Greek port. Retrieved from Chinadaily.com.cn: http://global.chinadaily.com.cn/a/202110/26/WS61775552a310cdd39bc7140a.html

[9] ChinaPower . (2024-يىلى03-ئاينىڭ05-كۈنى). What Does China Really Spend on its Military? China Power : https://chinapower.csis.org/military-spending/ دىن ئېلىندى

[10] Dawn. (2013, 02 18). China given contract to operate Gwadar port. Retrieved from DAWN. COM: https://www.dawn.com/news/786992/china-given-contract-to-operate-gwadar-port

[11] EC. (2021). 2030 Digital Compass: the European way for the Digital Decade. 09: 03. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A52021DC0118 دىن ئېلىندى

[12] EC. (2021). 2030 Digital Compass: the European way for the Digital Decade. Brussels: European Commission. Retrieved from https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A52021DC0118

[13] Gertz, B. (2019, 06 26). China's back doors in Huawei devices. Retrieved from Washington times: https://www.washingtontimes.com/news/2019/jun/26/chinas-back-doors-in-huawei-devices/#:~:text=NEWS%20AND%20ANALYSIS%3A,conduct%20cyberoperations%20through%20the%20equipment.

[14] Kazakhstan History. (2022, 05 25). Kazakhstan-Chinese relations at the present stage. Retrieved from HISTORY OF KAZAKHSTAN: http://edu.e-history.kz/en/contents/view/2162

[15] Moramudali, U. (2020, 01 01). The Hambantota Port Deal_ Myths and Realities . Retrieved from The Diplomat: https://thediplomat.com/2020/01/the-hambantota-port-deal-myths-and-realities/

[16] Newindianexpress. (2023-يىلى-09-ئاينىڭ10-كۈنى). New economic corridor to connect Asia, Europe & US. https://www.newindianexpress.com/thesundaystandard/2023/Sep/10/new-economic-corridor-to-connect-asia-europe-us-2613322.html دىن ئېلىندى

[17] Omonkulov, O. (2020, 04 21). Kuşak ve Yol Projesi Bağlamında Çin-Orta Asya İlişkileri. ResearchGate, 57. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/341592574_Kusak_ve_Yol_Projesi_Baglaminda_Cin-Orta_Asya_Iliskileri [1]

[18] Ortadoğu. (2021, 03 22). Çin borçlandırdığı Türk devletlerinin topraklarına el koyuyor. Ortadoğu Haber: Çin borçlandırdığı Türk devletlerinin topraklarına el koyuyor adresinden alındı [2]

[19] Pomfret, J. (2018, 08 27). China's debt traps around the world are a trademark of its imperialist ambitions. Retrieved from The Washington Post: https://www.washingtonpost.com/news/global-opinions/wp/2018/08/27/chinas-debt-traps-around-the-world-are-a-trademark-of-its-imperialist-ambitions/

[20] Reuters. (2017, 06 18). Greece blocks EU statement on China human rights at U.N. Retrieved from Reuters: https://www.reuters.com/article/us-eu-un-rights-idUSKBN1990FP

[21] Reuters. (2021, 06 13). G7 rivals China with grand infrastructure plan. Retrieved from https://www.reuters.com/world/g7-counter-chinas-belt-road-with-infrastructure-project-senior-us-official-2021-06-12/

[22] RFA. (2024, 05 07). DUQ ning 20 yilliq xatiriside chet el siyasiyonliri xitay hökümitining depsendichiliklirige taqabil turushning texirsizlikini tekitleshti. Retrieved from rfa.org: https://www.rfa.org/uyghur/xewerler/duq-20-yilliq-05072024165806.html

[23] Shah, M. A. (2017, 10 21). 500,000 Chinese professionals expected in Gwadar by 2023. Retrieved from The News International: https://www.thenews.com.pk/print/238644-500000-Chinese-professionals-expected-in-Gwadar-by-2023

[24]	Siddiqui, H. (2023, 09 10). World leaders launch India-Middle East-Europe Economic Corridor seen as counter to China's BRI. Retrieved from financialexpress: https://www.financialexpress.com/business/defence-world-leaders-launch-india-middle-east-europe-economic-corridor-seen-as-counter-to-chinas-bri-3238862/
[25]	The Diplomat. (2023, 04 27). Laos Is Not in a Chinese 'Debt Trap' – But It Is in Trouble. Retrieved from The Diplomat: https://thediplomat.com/2023/04/laos-is-not-in-a-chinese-debt-trap-but-it-is-in-trouble/
[26]	The Print. (2023, 11 13). How much debt is too much debt? Curious case of Pakistan's $69 billion Chinese debt trap. Retrieved from The Print: https://theprint.in/economy/how-much-debt-is-too-much-debt-case-of-pakistan-its-chinese-credit-in-aiddata-report/1842106/
[27]	The world economy. (2024). The European Union's Global Gateway: An institutional and economic overview. 11: 01. Retrieved from https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/twec.13551
[28]	Theguardian. (2022, 06 07). Chinese military 'to have exclusive use of parts of Cambodian naval base'. Retrieved from The Guardian: https://www.theguardian.com/world/2022/jun/07/chinese-military-to-have-exclusive-use-of-parts-of-cambodian-naval-base-ream-gulf-of-thailand
[29]	Wheeler, C. (2019, 12 22). Chinese tech giant Huawei 'helps to persecute Uighurs. Retrieved from thetimes: https://www.thetimes.co.uk/article/chinese-tech-giant-huawei-helps-to-persecute-uighurs-7dfcb56nw
[30]	Worldometers. (2024, 05 07). Kazakhstan Population. Retrieved from Worldometers: https://www.worldometers.info/world-population/kazakhstan-population/
[31]	WSJ. (2021, 12 05). China Seeks First Military Base on Africa's Atlantic Coast, U.S. Intelligence Finds. Retrieved from The Wall Street Journal: https://www.wsj.com/articles/china-seeks-first-military-base-on-africas-atlantic-coast-u-s-intelligence-finds-11638726327
[32]	Yeniakit. (2019, 12 28). https://www.yeniakit.com.tr/haber/soke-eden-iddia-cinliler-turkiyeyi-istila-operasyonu-baslatti-982238.html. Yeniakit: https://www.yeniakit.com.tr/haber/soke-eden-iddia-cinliler-turkiyeyi-istila-operasyonu-baslatti-982238.html adresinden alındı
[33]	人民日报. (2024). 解放军和武警部队代表团新闻发言人答记者问. 10: 03. 检索来源: https://pdf.dfcfw.com/pdf/H3_AP202203251554836522_1.pdf?1648200223000.pdf
[34]	商务部. (2021). 2020年度中国对外直接投资统计公报. 北京: 中华人民共和国商务部. 检索来源: http://www.gov.cn/xinwen/2021-09/29/5639984/files/a3015be4dc1f45458513ab39691d37dd.pdf
[35]	新华网. (2021年05月31日). 权威快报丨三孩生育政策来了. 检索来源: 新华网: http://www.xinhuanet.com/politics/2021-05/31/c_1127513067.htm
[36]	知乎. (2020年09月12日). 截至19年中国移民人数超千万，主要去向美国、中国香港和日本. 检索来源: 知乎: https://zhuanlan.zhihu.com/p/246605360
[37]	穆光宗. (2021年08月18日). "七普"数据与"3000万光棍人口". 检索来源: 新浪财经: https://finance.sina.com.cn/jjxw/2021-08-18/doc-ikqcfncc3528192.shtml

يازغۇچىنىڭ قىسقا تەرجىمھالى:

دوكتور گۈلمىرە بەرداش

- 1983 - يىلى ئۇرۇمچى تەجرىبە ئوتتۇرا مەكتىپىنى پۈتتۈرگەن.
- 1988 - يىلى شەرقىي تۈركىستان (شىنجاڭ) ئۇنىۋېرسىتېتى تەبىئىي جۇغراپىيە فاكۇلتېتىنى پۈتتۈرگەن.
- 1996 - يىلغىچە شەرقىي تۈركىستان (شىنجاڭ) مائارىپ ئىنستىتۇتىدا ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىگەن.
- 1999 - يىلى ياپونىيە رىسشو ئۇنىۋېرسىتېتى ئىجتىمائىي پەنلەر ئىنستىتۇتى ئاسپىرانتلار تەتقىقات ئورنىنىڭ جۇغراپىيە كەسپىدە ماگىستىرلىق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن.
- 2003 - يىلى ياپونىيە رىسشو ئۇنىۋېرسىتېتى ئىجتىمائىي پەنلەر ئىنستىتۇتىدىن جۇغراپىيەپەنلىرى بويىچە دوكتورلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن.
- 2006 - يىلغىچە رىسشو ئۇنىۋېرسىتېتتا لېكتور ۋە تەتقىقاتچى بولۇپ ئىشلىگەن.
- 2006 - يىلغىچە رىسشو ئۇنىۋېرسىتېتتا لېكتور ۋە تەتقىقاتچى بولۇپ ئىشلىگەن.
- بىر قانچە قېتىم تەكلىماكان چۆللۈكىدە قىدىرىپ تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقات ئېلىپ بارغان.
- ياپونىيە جۇغراپىيەچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ ئەزاسى ۋە تۈركىيە جۇغراپىيە جەمئىيىتى ئەزاسى بولغان دوكتور گۈلمىرە بەرداشنىڭ بىر قىسىم تەتقىقات ماقالىلىرى خەلقئارا ژۇرنالىلاردا ئېلان قىلىنغان.
- 2017 - يىلدىن بېرى ئىستانبۇل ئايدىن ئۇنىۋېرسىتېتىدا يارەمچى دوتسېنت بولۇپ ئىشلىمەكتە ۋە تەتقىقاتلىرىنى داۋام قىلماقتا.

بۇ ماقالىنى ئۆمەر ئىمىن تەھرىرلىدى.

20

بىيولوگىيە ساھەسىدىكى بىر جۈپ ئالىملار

– دوكتور مۇھەببەت كامال ۋە پىروفېسسور دوكتور ئەھمەت ئۆمەر كوچاك
ھەققىدە

سەلىمە ئا. كامال

ئۇلار تەتقىقات نەتىجلىرى قامۇسىنى ئۇيغۇر خەلقىگە بېغىشلىغان، بىيولوگىيە ئىلىم دۇنياسىدا ئۇيغۇر نامىنى ئەبەدىيلەشتۈرۈۋاتقان بىر جۈپلەر ئىدى. ئەپسۇس!

تەبىئىي پەن دۇنياسىدا ئىنسانىيەت ئەقىل ئامبىرىغا مەزمۇن قوشۇۋاتقان ئۇيغۇر ئالىملىرىمىز كۆپ. مانا بۇ بىر جۈپ ئالىملاردىن ئالىمە مۇھەببەت كامال شۇلارنىڭ جۈملىسىدىندۇر.

تۈركىيە ۋان يۈزىنچى يىل ئۇنىۋېرسىتېتى (Van Yüzüncü Yıl University) نىڭ ئاكادېمىكلىرى مۇھەببەت كامال بىلەن ئەھمەت ئۆمەر كوچاك ئېنتومولوگىيە (ھاشارات ئىلمى) بىيولوگىيە ئىلمى ساھەسىدە دۇنياغا تونۇلغان تەتقىقاتچىلاردىندۇر.

مانا بۇ بىر جۈپ ئالىملار ئۇرۇمچى - ئىلى ئارىسىدىكى تاغلاردا ھاشاراتلارنى تەكشۈرمەكتە. ئۇلار تەتقىقاتلىرى جەريانىدا بايقىغان يېڭى تۈرلەرگە ئۇيغۇرنىڭ مەشھۇرلىرى، تارىخىي قەھرىمانلىرى، قەدىمكى تۈرك ۋە ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەر، ئاتالغۇلار، مىللىي ئاڭنىڭ تىكلىنىشىگە ئۇل سالىدىغان مىتولوگىيەلىك ۋە جۇغراپىيەلىك يەر نامليرىنىمۇ قوللىنىش ئارقىلىق يىلتىزداش ئىككى مىللەتنىڭ نامىنى جانلىقلارنى ئىلمىي ئىسىملەندۈرۈش (nomenclature) ئارقىلىق بيولوگىيە ئىلىم ساھەسىدە ئەبەدىيلەشتۈرگەن كەسىپداشلار ۋە ھاياتىنى بيولوگىيە تەتقىقاتىغا تەتقىقاتىغا بېغىشلىغان ئالىملار ئىدى [1].

ئۇلار ئىسىملەندۈرۈش كودى ئاساسىدا 2000 دىن كۆپ كەنجى تۈر ئىسمىنى ئىلمىي ماقالىلىرىدە شەرھلىگەن ۋە دۇنياغا ئېلان قىلغان ئىدى.

ئۇلار مەنىداش ئىسىملار (synonym) نى كۆزدىن كۆچۈرۈش ۋە تۈزىتىش جەريانىدا ئاھاڭداش (homonym) ئىسىملارنى بايقاپ، يېڭىدىن تەكلىپ قىلىنغان ئىلمىي ئىسىملارغا ئۇيغۇر نامىنى بەرگەن. مەن بۇ ماقالىدە ئۇلار نامليرىنى تىرىلدۈرگەن مەشھۇرلىرىمىزنى، يەر نامليرىنى، قەدىمىي سۆزلۈكلەرنى ساناپ بولالمايمەن. پەقەت بىرنەچچە مىسال كۆرسىتىمەن (ئەگەر تەپسىلاتىغا قىزىقسىڭىز، ماقالە ئاخىرىدىكى ئۇلىنىش ئادرېسىغا قارالا) [2].

2000 Kocak, seven & Kemal: Tomares dobrogensis Uigurica

2001 Kocak & Kemal: Poliasagittgerra Uighuria

2004 Kemal & Kocak: Eupithecia Uighurica

2004 Kemal & Kocak: Phtheochroa Uighurica

2005 Kemal & Kocak: Cigaritis Uighurica

2007 Kocak & Kemal (ئۇرۇقداش ئىسمى) Uihuria

ئۇيغۇر قەھرىمانلىرىغا، تارىخىي مەشھۇر شەخسلەرگە ئاتالغان نامليردىن ئۆرنەكلەر:

2000 Kocak & Kemal: Papiliomachaon Rizvangul

2000 Kocak & Kemal: Princeps alcmenor Sadirpalvan

2001 Kocak & Kemal: Hyponephele dysdora Iparkhan

2006 Kocak & Kemal; Yette Qizlirim

2013 Kemal & Kocak: Polyommatus Nazugum

2018 Kemal & Kocak: Arctia caja Roshengul

2008 Kocak & Kemal: Mahmud kashkaria

2017 Kocak & Kemal: Loxostege Ayhan Ana

2019 Kemal, Kocak & Kizildag: Singara Qutadghubilik

مەدەنىيەتلىك خەلقىمىز تارىختىن بۇيان سەنئەت مىراسلىرىمىزنى ئاسراپ، بېيىتىپ، ئەۋلادلارغا مىراس قالدۇرۇپ كەلمەكتە. خۇددى ئالىمىمىز ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇر ناخشا - ئۇسسۇللىرى ۋە مۇقام مەدەنىيىتى ھەققىدە ئېيتقانىدەك: «يىپەك يولى خارابلىشىپ، ئەۋزەللىك بۇلاقلىرى قۇرۇغان شۇنداقلا مىسلىسىز تالان - تاراجغا ۋە خورلۇققا ئۇچرىغان ئۇيغۇر خەلقى بۇ سەنئەت گۆھىرىنى ئۆزىنىڭ گاداي چاپىنى ۋە جاراھەتلىك قەلبىدە نەچچە يۈز يىللاردىن بۇيان تۇتىيادەك ئەتىۋارلاپ ساقلاپ كەلدى» [3]. بۇ ئالىملار بولسا، دۇنياغا جاكارلىدى:

2000 Kocak & Kem: Graphium Agamemnon Amannisa

2022 Kocak & Kemal: kirinia Melike [4]

تەمبۇر شاھى نامىدا تونۇلغان نۇرمۇھەممەت تۇرسۇن ۋاپاتىنىڭ بىر يىللىقىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن:

2005 Kocak & Kemal Polyommatus NuriTamburia

مىللەتپەرۋەر، ئوت يۈرەك مۇزىكانت، ياڭراق ئاۋازلىق ناخشچى زەينىسا ئىبراھىم ئۈچۈن:

2015 Kocak & Kemal Virgichneumon digrammus Zeinisa

قاتارلىق كەنجى تۇر ئىسىملىرى شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىن ياۋروپاغىچە بولغان جۇغراپىيەلەردە تارقالغان تاكسونلارغا بېرىلگەن ئىلمىي ئىسىملار بولۇپ، سەھىپە ئېتىبارى بىلەن ھەممىنى ئاتاپ بولالمىدىم.

ئۇيغۇرلار بىلەن يىلتىزداش بارلىق تۈركىي خەلقلەرنىڭ تۆرىلىش رىۋايىتىدىكى ئانىلار ۋە بالىلارنى قوغدىغۇچى ئىلاھ «ئومماي ئانا»غا ئاتالغان بىر تۇر ئىسمى ئۈچۈن:

2020 Kemal & Kocak Butleronea Umay

باھار بايرىمىمىز، يەنى نوروز بايرىمىمىزغا ئاتالغان بىر ئۇرۇقداش ئىسمى ئۈچۈن:

2010 Kemal & Kocak: Nevruzia

يەنمۇ مۇھىم بىر خەۋەر شۇكى، بىر جۈپ ئالىملار 1335 – 1381 - يىللاردا ئانادولىيەدە ھۆكۈم سۈرگەن «ئەرەتنا ئۇيغۇر دۆلتى»نىڭ نامىنمۇ تۇر ئىسمى ئۈچۈن قوللانغان:

2006 Kemal & Kocak Nemophora: Eretna

يۇقىرىدىكىلەر ئۇيغۇر تارىخىغا ۋە ئۇيغۇر مەشھۇرلىرىغا ئاتالغان ئىلمىي ناملارنىڭ پەقەت بىر قىسمى.

دوكتور مۇھەببەت كامال

مۇھەببەت كامال – غۇلجا شەھىرىدىكى مەرىپەتپەرۋەر كامالالار جەمەتىنىڭ ئوغلانى، مىللىي ئارمىيەمىزنىڭ ئىزۇوت كوماندىرى ئابدۇلھەق ئا. كامال بىلەن ئىمانلىق، مەدەنىيەتلىك ۋە رۇس تىل - يېزىقىنى ياخشى بىلىدىغان ئارتۇقچىلىقى بىلەن، 1980 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۇغقانلىرى بىلەن ئالاقە ئورنىتىشقا تەشنا خەلقىمىز ئۈچۈن خالىس تەرجىمانلىق قىلغان؛ ئەدەپ - ئەخلاقلىق، ۋاپادار قىزلىرىنىڭ نەتىجىلىرىدىن خۇشاللىق تاپقان باغرى كەڭ، گۈزەل ئانا رەھىمە غۇلامىدىننىڭ يەتتىنچى قىزى ئىدى.

ۋەتىنىمىز شەرقىي تۈركىستاندا بىيولوگىيە كەسپى بويىچە ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ باكالاۋۇرلۇق دىپلومىنى ئېلىپ، غۇلجا شەھەرلىك 14 - ئوتتۇرا مەكتەپتە بىيولوگىيە، خىمىيە ئوقۇتقۇچىسى بولغان، ئۆزىگە ئەزەلدىن قاتتىق تەلەپ قويىدىغان مۇھەببەت، خىزمەت داۋامىدا ئۆگەنگەنلىرىنىڭ ھازىرقى زامانىۋى بىلىم ئۆلچىمىگە ئاجىزراق كېلىۋاتقىنىنى ھېس قىلغاندىن كېيىن، ئۇ كەسپىي بىلىمىنى يەنىمۇ ئاشۇرۇش ئۈچۈن 1995 - يىلى تۈركىيەگە بارغان ھەمدە ئەنقەرە گازى ئۇنىۋېرسىتېتىدا بىيولوگىيە كەسپى بويىچە ماگىستىر دىپلومى ئالغان. شۇنىڭدەك، ئۇ «تەڭرىتاغلىرىنىڭ كېپىنەك فائوناسى ۋە زوئوجوغرافىيەسى» تېمىسىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك تاماملاپ، دوكتور بولغان. ئاندىن ۋەن يۈزىنچى يىل ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئاكادېمىك ھاياتىنى باشلىغان. ئىسپانىيەنىڭ مورسىيە ئۇنىۋېرسىتېتىدا «ئىسپانىيە لېپىدوپتېرا فائوناسى ۋە بىيولوگىيەلىك خىلمۇخىللىق تەتقىقاتى»نى تاماملىغان.

ئۇ ئىلمىي تەكشۈرۈشلىرىنى 2004 - يىلىدىن 2006 - يىللىرى ئىچىدە ۋەتىنىمىزنىڭ گۈزەل تاغلىرىدا، كېيىنچە قازاقىستان، قىرغىزىستان، ئىسپانىيە، ئافرىقا ۋە شەرقىي شىمالىي، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرىدە داۋاملاشتۇرغان. شۇنىڭدىن ھازىرغىچە تۈركىيە ئاناتولىيەدىكى ۋان يۈزىنچى يىل ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىمەكتە.

پروفېسسور دوكتور ئەھمەت ئۆمەر كوچاك

ئەھمەت – تۈركىيەنىڭ بايبۇرت رايونىدا تۇغۇلغان. تۈركىيە ئارمىيەسىنىڭ ئالباي (پولكوۋنىك) دەرىجىلىك ھەربىي قوماندانى مەھمەت نۇرىددىن بىلەن نەرمىن سۈرەييا خانىمنىڭ ئوغلىدۇر.

ئۇ باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى ئەنقەرەدە ئوقۇغان. ئەنقەرە ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تەبىئىي پەن فاكۇلتېتىدا باكالاۋۇر، ماگىستىر، دوكتور دىپلومىنى ئالغاندىن كېيىن، تەتقىقاتچى سۈپىتىدە گېرمانىيەنىڭ تەبىئەت، تارىخىي مۇزېيلىرىدا 1978 – 1992 - يىللار ئارىسىدا كۆپ قېتىم تەتقىقاتلار ئىشلىگەن. ئەنقەرە ئۇنىۋېرسىتېتى، گازى ئۇنىۋېرسىتېتى ۋە ۋان يۈزىنچى يىل ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدا 46 يىل ئوقۇتقۇچى، تەتقىقاتچى بولغان بىر ئاكادېمىكتۇر.

ھاياتىدا گازى ئۇنىۋېرسىتېتى تەبىئىي پەن فاكۇلتېتىنىڭ قۇرغۇچى مۇدىرى، ۋان يۈزىنچى يىل ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پەن - ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ مۇدىرى، تەبىئىي پەن فاكۇلتېتى بىيولوگىيە بۆلۈم باشلىقى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. كۆپلىگەن ماگىستىر، دوكتور ئوقۇغۇچىلارنى يېتىشتۈرگەن. ئەھمەت ئۆمەر كوچاك يەنە Centre for Entomological Studies Ankara ژۇرنىلىنىڭ باش تەھرىرى، Priamus, Case News قاتارلىق بەش ئىلمىي ژۇرنالنىڭ قۇرغۇچىسى، ئىلمىي ماقالە يازغۇچىسى ۋە بۇ ژۇرناللارنىڭ نەشر قىلغۇچىسى بولغان. كۆپلىگەن ماگىستىر، دوكتور يېتىشتۈرگەن ئىدى.

ئۇ يەنە ئۆز مەبلىغى بىلەن ئېكسپېدىتسىيەچىلەرنى تەشكىللەپ، ئاۋستىرىيە، گېرمانىيە، ئىتالىيە، ماكېدونىيە قاتارلىق ياۋروپا دۆلەتلىرىدە، شۇنداقلا ۋەتىنىمىزنىڭ تەڭرىتاغلىرىدا، قازاقىستان قاتارلىق ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرىدە، جەنۇبىي ئافرىقىدا ۋە تايلاند قاتارلىق شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا دۆلەتلىرىدە 24 قېتىم ئېنتومولوگىيەلىك تەكشۈرۈپ - تەتقىق قىلىشقا يېتەكچىلىك قىلغان.

ئۇ كەسپىي ھاياتىدا خەلقئارا ئىسىملەندۈرۈش كودى يارانقان پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، تۈرك خەلقىنىڭ تارىخى، مەشھۇرلىرى، مەدەنىيىتىگە ۋارىسلىق قىلىشتا ئۈلگە يارانقان بولۇپ، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەۋردىكى مىللىي قەھرىمانلىرىغا نۇرغۇن ئىلمىي ئىسىملارنى بەرگەن. مەسىلەن:

1981 Kocak Alishirnevaia

1981 Kocak Baburia

1981 Kocak Yunusemreia

غازى مۇستافا كامال ئاتاتۈرك: «مېنىڭ ئەڭ چوڭ ئەسىرىم» دەپ كۆرسەتكەن تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 100 يىلىغا ئاتاپ زامانىۋى، كۈچلۈك تۈرك خانىم - قىزلىرىغا ئېيتقان: «خانىم - قىزلار يەرلەردە سۆرۈلۈشكە ئەمەس، مۇرىلەرگە ئېلىپ يۇرۇشكە لايىق» دېگەن سۆزنىگە بېغىشلانغان: (Kemal, Kizildag &KOCAK Elegia Feminin 2020) ناملىق ئەسىرنى ئېلان قىلغان ئىدى.

ئەھمەت ئۆمەر كوچاك ھاياتىنى ئېنتومولوگىيە ئىلمىگە بېغىشلىغان، دۇنيا بىيولوگىيە ئىلمى ساھەسىدە تونۇلغان ساناقلىق ئالىملاردىن بىرىدۇر. ھۆرمەتلىك ئالىمنىڭ كەسىپي ھاياتىدىكى نەتىجىلىرى بەك كۆپ. يۇقىرىدا كۆرسەتكەنلىرىمىز ئۇ يارانقان نەتىجىلەرنىڭ يۈزدىن بىرىمۇ ئەمەس.

بىر جۈپ ئالىمنىڭ ئىلمىي ھاياتى

ئۇستاز بىلەن شاگىرتنىڭ ئائىلە قۇرۇشى سۆيگۈ بىرلىكىدىنمۇ، كەسىپ بىرلىكىدىنمۇ ماس كەلگەن ئىدى. ئۇلار نىكاھتىن كېيىنكى تۇنجى تەتقىقاتىنى تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىدە، يەنى، نىلقىنىڭ گۈزەل يايلاقلىرىدا، ئۇرۇمچى جەنۇبىي تاغ باغرىدا ھاشارات تۈرلىرىنى بىرلىكتە كۆزىتىش، تەتقىق قىلىشتىن باشلىغان. ئۇنىڭغا ئۇلاپلا، قازاقىستان، قىرغىزىستانلارغچە سوزۇلغان تەڭرىتاغلىرىدا ۋە سىر دەريا بويلىرى، ئىسسىقكۆل رايونى، كۈنگەي - تەسكەي

ئالاتاۋدا، كەتمەن رايونىدا، سوگۈتى، قارا تاغ، قاراج تاغلىرىدا «تەڭگە قاناتلىقلار ئەترىتى» ئۇستىدە ئىلمىي تەكشۈرۈشلەردە بولغان.

تەبىئىي ھايات‌نىڭ ئەنقەرە «ئېتنومولوگىيە تەتقىقات مەركىزى» ۋە «جەنۇبىي قوغداش مەركىزى»نىڭ تەشكىللىشىدە ئافرىقىغا تۇنجى قېتىم بېرىپ، «تەڭگە قاناتلىقلار ئەترىتى – پەرۋانە، كېپىنەكلەرنىڭ فائونا، ئېكولوگىيە ۋە بىيولوگىيەسى ئۇستىدە تەتقىقات» تېمىسىنى ئىشلىگەن. بۇنى تاماملىغاندىن كېيىنلا تايلاند چىياڭمەي ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تەكلىپى بىلەن ئۇدا ئۇچ قېتىم تايلاندقا بېرىپ، «تەڭگە قاناتلىقلار ئەترىتى»نى تەكشۈرۈش - تەتقىق قىلىشقا قاتناشقان. ئۇلار بىلەن بەش يىللىق ئىلمىي تەتقىقات ھەمكارلىق توختامى تۈزۈشكەن. ھاشاراتشۇناسلىق ئىلمى تەتقىقات سېپىگە قوشۇلغان كېيىنكى 12 يىلدا 170 پارچە ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلغان. بۇ ماقالىلەر: ئامېرىكا، گېرمانىيە، ۋېنگرىيە، فرانسىيە، ئىسپانىيە... قاتارلىق 43 دۆلەتتىكى كەسىپىي مۇزېيخانىلار، تەتقىقات مەركەزلىرى، كۇتۇپخانىلىرى ۋە ئىنتېرنېت تور بەتلىرى ئارقىلىق دۇنياغا تارقالغان ئىدى. ئۇلار پەقەت تۈركىيەدىلا 580 مىڭ كىلومېتردىن ئارتۇق مۇساپىنى بېسىپ، 400 مىڭ ئەۋرىشكە توپلاپ، 20 يىلدا دۇنيا مىقياسىدىكى 220 تاكسونىي ئۈرۈقداش، 137 تاكسونىي تۈر، 73 تاكسونىي يېڭان ئىدى. دۇنيا مىقياسىدىكى 220 تاكسونىي ئۈرۈقداش، 137 تۈر، 73 تاكسونىي كەنجى تۈر كاتېگورىيەسىدە ئىسىملەندۈرگەن، ئېلان قىلغان ئىلمىي تەتقىقات ماقالىسى 900 گە يەتكەن ئىدى. ئەھمەت بىلەن مۇھەببەت كامال بىرلىكتە توپلىغان 400 مىڭ ھاشارات ئەۋرىشكىسىنىڭ تۈرى 10 مىڭدىن ئاشقان بولۇپ، توپلىغان ھاشارات ئەۋرىشكىلىرىنى ساقلاش ئۈچۈن ئىككى يۈرۈش تۇرالغۇسىنى يېتىشتۈرەلمىگەن. دېزىنفېكسىيەلەپ، ئەۋرىشكىلەرنى تۇرى بويىچە ئارخىپلاشتۇرۇپ ساقلىغان. ئىسمى - جىسمىغا، ئارمانلىرى ئەمەلىيەتگە لايىق بۇ بىر جۈپلەر بىيولوگىيە ئىلمىگە ياشلىقىنى، مۇھەببىتىنى قوشۇپ ئاتىۋەتكەن ھەقىقىي «كەسىپ سەۋدايىلىرى»دۇر.

بۇ كىتاب ئۇيغۇر خەلقىگە بېغىشلاندى

ئۇلار يەنە كەسىپىي تەتقىقاتىغا ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى تەشۋىق قىلىشنى بىرلەشتۈرۈپ، ئۇلگە ياراتقان ئالىملاردۇر. تەبىئىي پەن تەتقىقاتىغا ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ كىملىكىنىلا ئەمەس، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىمۇ بىرلەشتۈرگەن دېسەم، بەلكى كاللىڭىزدا سوئال تۇغۇلۇشى مۇمكىن. بۇنىڭغا ئەمىسە پاكىت سۆزلىسۇن:

پروفېسسور ئەھمەت ئۆمەر كوچاك كەسىپىي ھاياتىدا ئۆزى بايقىغان جاندارلارنى ئىسىملەندۈرۈش ھوقۇقىنى، تۈرك مىللىتىنىڭ تارىخىي ئۇلۇغ شەخسلىرى، تارىخىي ۋەقەلىرى، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشىغا قەھرىمانلىق نامى بىلەن يېزىلغان يۇنۇس ئەمرە قاتارلىق 9 قەھرىمانغا ئاتالغان ئىلمىي نام بىلەن ئىسىملەندۈرۈشتىن باشلاپ ئىشلەتكەن. شۇنىڭغا ئوخشاش ئۇيغۇر قىزى، دوكتور مۇھەببەت كامالنىڭ كەسىپچان يۈرىكىنى ئۇنىڭ ئۆز مىللىتى ئۈچۈن كۆيگەن يۈرىكى بىلەن قوشۇپ سۆيگەن، ئەتىۋارلىغان ئالىمدۇر.

ئىككىلەن بىرلىكتە 16 قىسىم، 1994 بەت، 620 دىن كۆپ رەڭلىك سۈرەتتىن پۈتكەن «دۇنيا لەپىدوپتېرلىرى (كېپىنەكلەر ۋە پەرۋانىلەر) ئۇستىدىكى تەتقىقاتلارنىڭ تەرەققىياتى ۋە

نەتىجىلىرى» ناملىق ئىلمىي قامۇسنى تۈزگەن. بۇ قامۇس ئۇلارنىڭ 10 يىل داۋامىدا 24 خىل چوڭ تېمىدا ئىشلىگەن تەتقىقات نەتىجىلىرىنىڭ ئىلمىي يەكۈنى بولۇپ، قامۇسنى تۈزۈش باشلانغاندا ھەربىر بابنى ئۇيغۇر ئالىملىرىنىڭ ئەقلىيە سۆزلىرى ۋە «ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرى» بىلەن باشلاش تەكلىپىنى ئەھمەت ئوتتۇرىغا قويغان ۋە شۇ بويىچە نەشر قىلىنغان بىرىنچى نۇسخىسىنى «بۇ كىتاب ئۇيغۇر خەلقىگە بېغىشلاندى» دەپ يېزىلغان. بۇ قىممەتلىك قامۇس بىيولوگىيە ئالىملىرى - بىر جۈپلەرنىڭ دۇنياغا سۇنغان سۆيگۈ - مۇھەببەت سۇۋغىسى بولۇپلا قالماي، بىيولوگىيە ساھەسىدىكى ئۇيغۇرلار ۋە ئۇيغۇرنى بىلىدىغان - بىلمەيدىغان بارچە تەتقىقاتچىلار ئۈچۈن مىللەتنىڭ كىملىكى بىلەن ئىلمىي تەتقىقات كىرىشتۇرۇلگەن تارىخىي ئابىدىدۇر. ئۇيغۇرلاردا مىللىي ئاڭنىڭ تىكلىنىشىگە ئۆل سالغان بۇ ئالىملارنىڭ دۇنيا ئىجتىمائىي پەنلەر ساھەسىدە كەڭ تارقالغان ئەخلاقىي، ئىنسانىي، پەلسەپىۋى كۆز قاراشلىرىنىڭ جەۋھەرلىرىنى تەبىئىي پەن، يەنى بىيولوگىيە پەنلىرىنى ۋاستە قىلىپ دۇنياغا تونۇنجى قېتىم جاكارلىشىدۇر.

بۇ قامۇستا تا بۈگۈنگىچە دۇنيادىكى ھېچبىر تەتقىقات ئورگىنى بىر يەرگە جەم قىلالمىغان 82.189 تاكسون (تۈر ۋە كەنجى تۈرلەر) 8215 ئۇرۇقداش ئىسمى سىنونىملىرى بىلەن بىرلىكتە ئوتتۇرىغا قويۇلغان. قامۇستا يەنە 14.572

ئارگىنال مەنبەسى ئېنىق كۆرسىتىلگەن.

دوكتور مۇھەببەت كامالنىڭ بايانى:

ئۆزۈم تونۇنجى قېتىم نامسىز بىر جانلىقنى بايقاپ، ئىسىملەندۈرۈش ھوقۇقىغا ئېرىشكىنىمدە ھاياجانلاندىم. چۈنكى، مەن كەسىپىم ئارقىلىق خەلقىمنىڭ مۇڭلۇق قەلبىگە ئاز بولسىمۇ خۇش خەۋەر يەتكۈزۈش پۇرسىتىگە ئېرىشكەن ئىدىم. مەن ئۇلۇغ ۋەتىنىمنىڭ باغرىدا تۆرەلگەن بىرقىزمەن. دۇنيانىڭ نەرىدە بولاي، تەتقىقات نەتىجىلىرىم ئىنسانىيەتكە، يۇرتۇم بىلەن كىندىك قېنىم تۆكۈلگەن ئاشۇ ئەزىز ۋەتىنىمگە تەۋە بولغان – مەن ئۆزۈم بايقىغان تونۇنجى تۈرنى «ئۇيغۇرئا» نامىدا ئىسىملەندۈردۇم...

مەن قاناتلىرى گۈزەل كېپىنەكنى ئاجايىپ باتۇر قىزمىز – شەرقىي تۈركستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇپ 62 كۈندىن كېيىن، ھەرەمباغنى ئازاد قىلىش جېڭىدە قەھرىمانلارچە قۇربان بولغان 19 ياشلىق رىزۋانگۈلنىڭ نامىدا ئىسىملەندۈرۈشنى قارار قىلدىم. ئۆزۈم رىزۋانگۈلنىڭ قېنى سىڭگەن ئاشۇ ئۇلۇغ زېمىندا تۇغۇلغان - ئۆسكەن بولغاچقا، ئەڭ ئاۋۋال بۇ قەھرىمانىمىز يادىمغا كەلدى. مەن ئەھمەتكە قارارىمنى ئېيتتىم، رىزۋانگۈلنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈردۈم. ئۇ قوللىدى. مەن تىترىگەن قوللىرىم، كۆز ياشلىرىم بىلەن ئۇنىڭغا بېغىشلانغان قۇرلارغا تەۋەررۈك ئىسمىنى يازدىم: «ئىسىملەندۈرۈش كومىتېتى»نىڭ تەلىپىگە بىنائەن رىزۋانگۈلنىڭ كىملىكى ھەققىدە قىسقىچە يازما مەلۇمات بەردىم.

يەنە بىر نامسىز جانلىقنى بايقىغان ۋە ئىسىملەندۈرگىنىمدە: «سادىر پالۋان» روھىنى ئەسلىدىم... شۇنداق قىلىپ، ئەر - ئايال ئىككىمىز بىيولوگىيە تەتقىقاتىغا چۆككەندىن تارتىپ، مەن كەسىپي ئۇستازىم، ئۆمۈرلۈك يولدىشىم پروفېسسور ئەھمەت ئۆمەر بىلەن بايقىغان 121

جانلىققا «ئۇيغۇر»، «قەھرىمان يەتتە قىزلىرىم»، «ئامانىنسا»، «نازۇگۇم»، «ئىپارخان»، «ئايخان ئانا» دېگەندەك ئىسىملارنى بەردۇق. يەنە «تەمبۇر شاھى» نامى بىلەن سەنئەت سۆيەر خەلقىمىزنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن نۇرمۇھەممەت تۇرسۇننىڭ ۋاقتىسىز ۋاپاتىنىڭ بىر يىللىقىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن، پەقەت تەڭرىتاغلىرىمىزدا مىڭ يىللار ياشاپ كەلگەن قاناتلىرى تۇم، كۆركەم بىر پەرۋانىنى مۇزىكا پەرۋانىسى: «نۇرى تەمبۇر» نامىدا تىزملاتتۇق. نۇرمۇھەممەت تۇرسۇنغا ئاتاپ سىن لېنتىسى تەييارلاپ، نۇرمۇھەممەت تۇرسۇن ئورۇندىغان دۇتار - تەمبۇر - ساتار مۇزىكىلىرىنى كىرىشتۇرۇپ، «ئىسىملەندۇرۇش كومىتېتى»غا تاپشۇردۇق. بىر نازۇك پەرۋانىنى بايقىغىنىمدا، مىللىي ئارمىيەمىزنىڭ سپىسترا قىزى، جىڭ - شىخۇ ئۇرۇشىدا باتۇر جەڭچىلەرنى ئۇسسۇزلۇقتىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن خەتەرگە ئۆزىنى ئېتىپ، قۇربان بولغان 17 ياشلىق روشەنگۈل كۆز ئالدىمغا كەلدى. ئەھمەت ئىككىمىز مەسلىھەتلىشىپ، پەرۋانىنىڭ نامىنى ئۇنىڭغا ئاتىدۇق. بىز ئىسىملەندۇرۇش ھوقۇقىدىن پايدىلىنىشتا: «بىز خەلقىمىزنىڭ قەھرىمان يىگىت - قىزلىرىنى ئالدىن ئويلاشتۇق. بۇ ئارقىلىق خەلقىمىزنىڭ ھۆر ياشاش ئارمانى ئۈچۈن دۇشمەنلىرى بىلەن قىلغان كۇرەشلىرىنى، تۆككەن ئىسسىق قانلىرى، تەقدىم ئەتكەن ئەزىز جانلىرىنى دۇنيا مەڭگۈ ئۇنتۇمسۇن، خەلقىمىز ئاشۇ ئۇلۇغ ئارمانغا يەتكەن قۇتلۇق كۈنلەردە قەھرىمانلىرىمىزغا يىقىلماس ئابىدىلەر تىكلىسۇن» دېگەن ئارزۇدا بولدۇق.

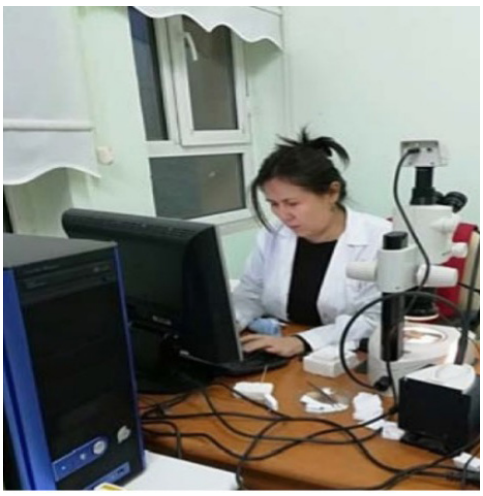
ئۇلار مانا مۇشۇنداق بىر جۇپلەر ئىدى. كەسىپتە ئالملاردىن، مىللەتپەرۋەرلىكتە، ۋەجداندا ئالىيجانابلاردىن، تۇرمۇشتا يار - يۆلەكلەردىن، دەرس مۇنبىردە بىيولوگىيە ئىلمىنىڭ قۇرۇماس بۇلاقلىرىدىن ئىدى.

ئەپسۇس... بۇ قېتىم دۇنياغا تارقىلىپ، ئىنسانىيەتكە ئېغىر ئەلەملەر كەلتۈرگەن ۋىرۇس ھۆرمەتلىك ئالمنى، ئائىلىسىنىڭ ۋە شاگىرتلىرىنىڭ مېھرىبانى ئەھمەت ئۆمەرکوچاكنى ئۇچ كۈن ئىچىدە، ھېچكىم بىلەن خوشلاشتۇرماي ئېلىپ كەتتى... بۇ قاباھەتلىك كۈن 2020 - يىل 11 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ئىدى.

ئەلۋىدا، ئۇستاز! سىز خانىمىڭىز – بىلىمخۇمار ئۇيغۇر قىزى مۇھەببەتنىڭ كەسىپتىكى نەتىجىلىرى ئۈچۈن ئۇستاز بولدىڭىز. ئۇنىڭ ئۇيغۇر مەشھۇرلىرىنىڭ نامىنى، تارىخى بىلەن باغلانغان مەدەنىيەت دۇردانىلىرى ۋە ھېكمەتلىرىنى بىيولوگىيە ئىلىم دۇنياسىدا ئەبەدىيلەشتۈرۈشىگە يارەمچى، سادىق قوللىغۇچى بولدىڭىز. ئەجرىڭىزنى ئۇنتۇمايمىز. دۇنيا ئالىملىرى قاتارىغا يېزىلغان ئۆچمەس نامىڭىز سۆيگۈنىڭ قۇدرىتى بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دىل تارىغا باغلانىدى.

سولدىكى رەسىم: بىر جۇپ ئالىم ئافرىقا تاغلىرىدا ئىلمىي تەكشۈرۈشتە؛ ئوڭدىكى رەسىم: مۇھەببەت تەجرىبىخانىدا.

ئىزاھات:

[1] بىيولوگىيە ئىلىم تەتقىقاتى داۋامىدا ھەرقانداق بىر ئالىم - تەتقىقاتچى ئىلگىرى باشقىلار بايقىمىغان جانلىقلار تۇرىنى بايقىسا، ئۇنىڭغا خاس ئىسىم قويۇش ھوقۇقىغا ئېرىشىدۇ. شۇ ئالىم ياكى تەتقىقاتچى قويغان ئىسىم شۇ جانلىقنىڭ ئۆزىگە ياشاش قانۇنىيەتلىرى ئىسپاتلانغان تەتقىقات نەتىجىسىگە ئوخشاش مەڭگۈ بايقىغۇچىغا مەنسۇپ بولىدۇ.

باش ئىشتابى گېرمانىيەدىكى «خەلقئارا زوئولوگىيەلىك ئىسىملەندۈرۈش قائىدىلىرى بويىچە نازارەت قىلىش كومىسسيونى» كۆزدىن كۆچۈرىدۇ، تەكشۈرۈپ بېكىتىدۇ ۋە بىيولوگىيە ئىلىم دۇنياسىغا ئېلان قىلىنىدۇ.

[2] Bibliography

Centre for Entomological Studies Ankara 1966
54th Anniversary of our scientific studies

CESA is a non-profit, scientific consortium, independent research Centre, Museum and Library, established by Prof Dr Ahmet Ömer Koçak, announced on 1st October, 1988, with the aim of organizing and realizing the international researches regarding the taxonomy, nomenclature, morphology, ecology, biodiversity, conservation, bibliography, checklists, catalogues of the Insecta, especially Lepidoptera of theWorld, as well as the publications on the regional faunas. The date of the first issue of the serial Priamus was 1981,

which is today an organ of the Cesa. The earliest date of the scientific activities, realized by Prof. Koçak was in 1966, and the first date of the preparation of the card system of the Cesa in 1968. Therefore, the date 1966 may be considered as the date of foundation of the Cesa. Faunal activities of the Cesa between 1966-2019 in the Old World: Turkey, Balkan States, Spain, Iran, Kazachstan, Kirgizistan, Uighur Ili, Pakistan, Philippine Islands, Ethiopia, South Africa, and Thailand. Among the foreign institutions and the Cesa, scientific collaborations had been established in the past. Within this frame, scientific publications have been exchanged especially in the period of 1981-2013. Between these dates especially printed issues of Priamus and Miscellaneous Papers have been exchanged (see below).

Currently, all the scientific serials published online as pdf format, in accordance with the publication rules online of the ICZN.

Place of the online Cesa publications: After registering to the Zoobank, the MS is submitted as pdf file to the Internet Archive as required (California, USA). In the internet archive, the submitted MS is examined and prepared in a publication format. After this procedure, the MS becomes a valid publication in accordance with the Rules of ICZN. In conclusion, the manuscript of the Cesa becomes valid publication in the Internet Archive (California). Thus, the place of the Cesa online publications is California, USA, not Turkey.

The scientific serials and their current status are mentioned below:

PRIAMUS - ISSN 1015-8243. This serial was established in 1981, printed on paper until the number 12 (6) [19.3.2010]. From the number 13 (1) [5.12.2015] on, it was published online as pdf format.

Registration by the Zoobank: http://zoobank.org/References/84D608EF-2343-4E9E-8BD5-766BA13901F0 All the pdf issues of Priamus published online are archived regularly by the Internet Archive (300 Funston Ave., San Francisco, CA 94118, U.S.A.), in accordance with the rules of the International Codes of Zoological Nomenclature (ICZN) - https://archive.org/

MISCELLANEOUS PAPERS - ISSN 1015-8235. This serial was established in 1989, printed on paper until the number 160 [10.10.2013]. From the number 161 [19.5.2016] on, it was published online as pdf format.

Registration by the Zoobank: http://zoobank.org/?lsid=urn:lsid:zoobank.org:pub:23F301CA-A4A2-4B45-B9DD-9EED801A570C

All the pdf issues of Miscellaneous Papers published online are archived regularly by the Internet Archive (300 Funston Ave., San Francisco, CA 94118, U.S.A.), in accordance with the rules of the International Codes of Zoological Nomenclature (ICZN) - https://archive.org/

Before 2013, the institutional partners of the Cesa within the frame of the scientific collaborations are listed below. Printed issues of Priamus and Miscellaneous Papers have been sent until 2010 and 2013, respectively; therefore printed copies may be obtained from there.

Other serials of the Cesa are: Priamus Supplement (established on 2006 as online, active), Memoirs established on 1991, currently active as online. Cesa News, established as online on 2008. Totally 160 numbers were published. Cesa Publications on African Lepidoptera has been established in 2007. Upto the end of 2009 online issues (nr.1-24) have been placed under the server of Metafro (Belgium). The site Metafro is currently unavailable for this purpose. The contents of the nr. 1-24 have been revised and published online as nr. 25, which is freely downloadable from Internet Archive (California, U.S.A.).

Currently, more than 350 partners (incl. most of the institutions listed below, and also new institutions) are informed about the online publications, whenever published.

List of 35 institutional partners of the Cesa before 2013

Albert R. Mann Library, ITHACA, NY 14853-4301, USA - British Library, BOSTON SPA-YORKS LS23 7BQ, ENGLAND - California Academy of Sciences, 55 Music Concourse Dr. / Golden Gate Park, San Francisco, CA 94118-4503, USA (via Dr. Vincent F. Lee, Pacific Coast Entomological Society) - Centre for Insect Systematics Universiti Kebangsaan Malaysia (Library), 43600 Bangi, Selanagar, MALAYSIA (via Prof. Ass. M.S.Mohammedsaid) - Czechoslovak Academy of Sciences (Library), Institute of Entomology, Branisovska 31, 370 05 Ceske Budejovice, CZECH REPUBLIC - Dr. Ulf Eitschberger, Entomologischen Museum (Library), Humboldtstrasse 13a, D-95168 Marktleuthen, DEUTSCHLAND - Hrvatski, prirodoslovni muzej (Library), 10000 Zagreb, Demetrova 1, CROATIA - Hungarian Natural History Museum (Library), 1088 BUDAPEST Baross u.13, HUNGARY - Institute of Systematics and Evolution of Animals (Library) ul. Slawkowska

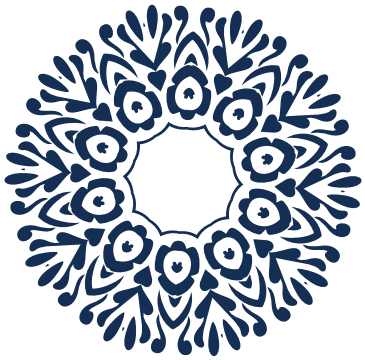
17, 31-016 KRAKOW, POLAND - Kreis Nürnberger Entomologen. e.V., c/o Mr. Franz Joseph Amon, Hardenbergstr. 31, D-90491 Nürnberg, GERMANY - Museo de Ciencias Naturales de Tenerife (Library), Apartado de Correos 853, 38080 Santa Cruz de Tenerife, Islas Canarias, SPAIN - Museo Nacional de Ciencias, Naturales (Library), Gutiérrez Abascal 2, 28006 MADRID, SPAIN - Museum d'Histoire Naturelle (Library), Case Postale 434, CH-1211 GENEVE 6, SWITZERLAND - Museum National, d'Histoire Naturelle (Librarie), Entomologie, 45,Rue de Buffon, 75005 PARIS, FRANCE - N.W.Agriculture University (Library), P.O.Box 55, Yangling, Shaanxi 712100, P.R.CHINA Entomotaxonomia/Priamus exchange agreement) - Natural History Museum (Library), Cromwell Road, LONDON SW7 5BD, ENGLAND - Natural History Museum and Institute, Chiba (Library), 955-2 Aoba-cho, Chuo-ku, CHIBA 260-8682, JAPAN - Naturhistorische Zentralbibliothek, Staatliche Naturhistorische Sammlungen Dresden, Abt. Zoologie, A.B.Meyer-Bau, Königsbrücker Landstr. 159, D-01109 DRESDEN, GERMANY - Natuurlijke Historie, Nationaal Natuurhistorisch Museum (Bibliotheek), Postbus 9517, 2300 RA LEIDEN, The NETHERLANDS - Natuurmuseum Rotterdam (Library), Postbus 23452, 3001 KL Rotterdam, The NETHERLANDS - Nederlandse Entomologische Vereniging (Bibliotheek), 64 Plantage Middenlaan, 1018 DH AMSTERDAM, NEDERLAND - Senckenberg Entomologische Bibliothek (B15), Deutsches Entomologisches Institut, Eberswalder Str. 90, 15374 MÜNCHEBERG, DEUTSCHLAND - Senckenbergische Naturforschende Gesellschaft (Bibliothek), Senckenberganlage 25, D-60325 Frankfurt am Main, DEUTSCHLAND - SHILAP (Sociedad Hispano-Luso-Americana de Lepidopterología). Apartado de Correos, 331, 28080 MADRID, SPAIN - Smithsonian Institution Libraries, Ser. Rec. / Exch. / NHB 25 MRC 154, PO Box 37012, WASHINGTON, DC 20013-7012, USA - Staatliches Museum für Naturkunde Karlsruhe (Bibliothek), Abt. Entomologie, Erbprinzenstr.13, D-76133 KARLSRUHE – GERMANY - Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum, Innsbruck (Bibliothek), Museumstr.15, A-6020 INNSBRUCK, AUSTRIA - Universita degli Studi di Roma "La Sapienza", Dipartimento di Biologia Animale e dell'Uomo (Library), Viale dell'Universita, 32, 00185 ROMA, ITALY - Universita di Torino, Dipartimento di Biologia Animale, Via Accademia Albertina 17, 10123 TORINO, ITALY (via Prof.Dr.Emilio Balletto) - Universitetets Zoologiske Museum (Library), Universitetsparken 15, DK-2100 KOBENHAVN, DENMARK - Vlaamse Vereniging voor Entomologie, Afgiftekantoor 2170, Merksem 1, BELGIUM (via W. De Prins) - Witt Museum München, Tengstrasse 33, D-8000 MUNCHEN 40, DEUTSCHLAND

(via Thomas Witt) - Zoologische Staatssammlung München (Bibliothek), Münchhausenstr.21, D-81247 MUNCHEN, DEUTSCHLAND - Zoologisches Forschungsinstitut und Museum Alexander Koenig (Library), Adenauerallee 160, D-53113 BONN, GERMANY (via Dr. Dieter Stuening) - Zoologisches Institut und Zoologisches Museum (Bibliothek), Martin Luther King Platz 3, D-20146 HAMBURG, DEUTSCHLAND

[3] ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت»، ئۇيغۇرچە: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2001 - يىلى نەشرى، 88 - بەت.

[4] «مەدەنىيەت ئىنقلابى»دا قەستلەپ ئۆلتۈرۈلگەن شائىرە، ئېلانچىك مەلىكەگە بېرىلگەن كەنجىتۇر ئۇرۇقداش ئىسمى.

بۇ ماقالىنى ئۆمەر ئىمىن تەھرىرلىدى.

21

چىڭ سۇلالىسى خان ساريىدىكى تۇتقۇن – ئىپارخان

سەلىمە ئا. كامال

چىڭ سۇلالىسى خانى چيەنلۇڭ (1711 – 1799) تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنىپ، بېيجىڭدىكى چىڭ خان ئوردىسىدا ئۇچ يىل يارسىز، ھەمراھسىز ياشىغان قەھرىمان قىز – ئىپارخان دۇنياغا تونۇلغان مەشھۇر شەخس ئىدى. ئىككى ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان، ئۇيغۇر قىزى ئىپارخان باش تېما قىلىنغان تولىمۇ تەسىرلىك شېئىرلار، ھېكايىلەر يېزىلدى، دىرامىلار ئويناldى، كىنولار ئىشلەندى. ئەمما، ئىپارخاننىڭ تۇتقۇندىكى ھاياتى، ئۆلۈمى توغرىسىدىكى سىر تېخىچە تولۇق يېشىلمىدى. ئىپارخان ئوبرازى بەزى دەۋرلەردە چىنلىق بىلەن يېزىلغان بولسا، بەزى دەۋرلەردە ۋە بەزى يازغۇچىلارنىڭ قەلىمىدە سىياسىيغا بېقىندۇرۇلۇپ، ۋەقەنىڭ چىنلىقىغا تەسىر يەتكۈزۈلگەن ئىدى. چۈنكى، ئۇ بېيجىڭ ئۇچۇنمۇ، قەشقەر ئۇچۇنمۇ مۇھىم شەخس ئىدى. ئىپارخان بۇ يىل 3 - ئايدا ئانا ۋەتىنى قەشقەردە يەنە بىر قېتىم سەھنىگە چىقتى. بۇ دىرامىدا ئىپارخان يەنە باشقىچە تارىخىي ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن بولۇپ، مۇلايىم ۋە ئىتائەتچان ئوبرازدا يارىتىلغان ئىدى.

ئىپارخان توقۇلما شەخس ئەمەس، بەلكى رېئال شەخستۇر. ئەمما، ئۇ ھەققىدە يېزىلغان يازمىلاردا ئىپارخاننىڭ خان ئوردىسىغا تۇتقۇن ھالىدا كەلتۈرۈلگۈچە بولغان ۋەقەلىك ئاساسەن بىردەكلىككە ئىگە بولسىمۇ، كېيىنكى ھاياتى، ئۆلۈمى ھەققىدىكى قاراشلار ئوتتۇرىسىدا چوڭ پەرقلەر بار. بىزگە مەلۇمكى، «ئىپارخان» تېمىسىغا ئوخشاشلا داڭلىق شەخسلەرگە مۇناسىۋەتلىك تېمىلارنىڭ ئوخشىمىغان رايون، ئوخشىمىغان دەۋردە تەكرار يېزىلىشى، بۇ تېمىلاردا ئوخشىمىغان قاراشلار ۋە تالاش - تارتىشلارنىڭ ئىپادىلىنىشى نورمال ئىجادىيەت ھادىسىسى بولۇپ، تەتقىقات دۇنياسىدا كۆپ كۆرۈلگەن بۇ ھادىسىگە مانا مەنمۇ چېتىلدىم.

1. ئىپارخان كىم؟
2. ئۇنىڭ تۆت خىل ئىسمى، تۇتقۇندىكى ھايانى قانداق ئىدى؟
3. ئۇنىڭ قەبرىسى نەدە؟

بۇ ماقالىدە يۇقىرىقى سوئاللار ئۈستىدىكى ئىزدىنىشلىرىمىزنى سىلەر بىلەن ئورتاقلىشىمىز.

1. ئىپارخان كىم؟

ئۇنىڭ ئەسلىي ئىسمى مەمۇرە ئەزىزە خېنىم بولۇپ، ئىپارخان ئەمەس. ئۇ 1734 - يىلى شەرقىي تۈركىستاننىڭ شىمالىدىكى نىلقا رايونىدا، يەنى قاش دەرياسى بىلەن ئابرال تېغى ئارىسىدىكى «ئېرەن قابىرغا» دېگەن جايدا تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئاتىسى ئەلى خوجا يەكەنلىك، ئانىسى مەستۇرە ئەزىزەم ئۆزبېكىستاننىڭ سەمەرقەند ئوبلاستى دەھبىتتىكى خوجا ئىشاننىڭ قىزى ئىدى.

ئىپارخاننىڭ نىلقىدا تۇغۇلۇشىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى ئۇيغۇر تارىخىدىكى ئېچكى ئۇرۇشلارغا، مۇستەقىللىق بىلەن مۇستەملىكىچىلىك ئوتتۇرىسىدىكى ئەسىرلەرگە سوزۇلغان قانلىق ئېلىشىشلارغا؛ نەسەبى بولسا، ئاق تاغلىق سوپى - ئىشانلار مەزھىپىنىڭ تۆتىنچى ئەۋلاد پىرى مۇھەممەد يۈسۈپ خوجىغا تۇتىشىدۇ. مۇھەممەد يۈسۈپ خوجا – ئاق تاغلىقلار مەزھىپىنىڭ ۋەكىلى ھىدايىتۇللا ئىشان (يەنى ئاپاق خوجا) نىڭ ئاتىسى ئىدى. ئاپاق خوجا 1680 - يىلى غالدان باشچىلىقىدىكى جۇڭغار لەشكەرلىرىنى باشلاپ كېلىپ، يەكەننى پايتەخت قىلىپ 300 يىل ھۆكۈم سۈرگەن «سەئىدىيە ئۇيغۇر خانلىقى»نى ئاغدۇرۇپ، جۇڭغارلارغا ئولپان تاپشۇرۇش شەرتى ئاستىدا قەشقەرگە نائىب (قورچاق) خان بولغان.

شۇنىڭدىن كېيىن قەشقەردە «ئاق تاغلىق»، «قارا تاغلىق» دەپ ئاتالغان ئىككى مەزھەپ ئارىسىدا توقۇنۇشلار ئۈزۈلمىگەن. 1696 - يىلى ئاپاق غوجا «قارا تاغلىق» لار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، يەكەنگە «قارا تاغلىق» لارنىڭ پىرى – دانىيال خوجا، قەشقەرگە «ئاق تاغلىق» لارنىڭ پىرى – ئەھمەد خوجا ھۆكۈمران بولغان. 1713 - يىلى جۇڭغار سۇلالىسىنىڭ رابتان ئىككىنچى قېتىم قەشقەرگە ھۇجۇم قىلغاندا، يەكەن خانى تاجاۋۇزچىلارغا ئەل بولغان. قەشقەر خانى شەھەر دەرۋازىسىنى تاقاپ، ئۇرۇش قىلغان بولسىمۇ، ئەمما دۇشمەنگە تەڭ كېلەلمەي ئەسىرگە چۈشكەن. دەل مۇشۇ مەغلۇبىيەت تۈپەيلى، ئەھمەد خوجا ئۇرۇق - ئەۋلادى بىلەن نىلقىغا سۈرگۈن قىلىنغان. ئاز ۋاقىتتىن كېيىن ئاپاق خوجىنىڭ تۆتىنچى ئەۋلادى ئەلى خوجا دەۋرىدە قەشقەرىيەدىكى قارا تاغلىقلار ئاق تاغلىقلارنى قىرغىن قىلغان. بۇ قېيىن ۋەزىيەتتە ئەلى خوجا نەۋرە ئاكىسى سۈرگۈن قىلىنغان نىلقىغا كەتكەن ۋە بۇ يەردە كاتتا ئىشان خوجىنىڭ قىزى مەستۇرەم خېنىم بىلەن نىكاھلىنىپ، ئىككى قىز، ئىككى ئوغۇل پەرزەنتلىك بولغان. بۇ ئىككى قىزنىڭ بىرىگە، يەنى 1734 - يىلى تۇغۇلغان قىزىغا مەمۇرە ئەزەم خېنىم دەپ ئىسىم قويغان. بۇ قىز دەل 20 - ئەسىردە «ئىپارخان» نامىدا دۇنياغا تونۇلغان باش پېرسوناژىمىزدۇر.

يۇقىرى تەبىقىلىق ئائىلە شارائىتىدا مەمۇرە ئەزەم خېنىم كىچىكىدىنلا ياخشى تەربىيە ئالغان. قويۇق ئىسلام دىنى ئائىلە مۇھىتىدا تەربىيەلىنىپ، ئاتىسىدىن ئىسلام دىنىنى، چاغاتاي

يېزىقىنى ئىگىلىگەن. ئاكىلىرى توختى غوجا ۋە تۇردى غوجىلارنىڭ يېتەكلىشىدە ئات مىنىش، قىلىچ‌ۋازلىق، ئوقيا ئېتىش ماھارىتىنىمۇ ئۆگەنگەن، شېئىر - قوشاقلارنى توقۇيالايدىغان شائىرە بولغان. 1751 - يىلى 17 ياشلىق مەمۇرە ئەزەم نەۋرە ئاكىسى، ئەقىل - پاراسەتلىك، ھەربىي تاكتىكا ئىگىلىگەن، شائىر (تەخەللۇسى ئەرشىي) [1] خوجا جاھانغا نىكاھلانغان [2]. تارىخىي يازمىلاردا ئۇلارنىڭ خاقانى ئەزەم ئىسمىلىك بىر ئوغۇل پەرزەنتى بولغانلىقى قەيت قىلىنىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ كېيىنكى ئەھۋالى ھازىرغىچە نامەلۇم [3].

2. ئىپارخانىڭ ئىككىنچى ئىسمىنىڭ مۇرەككەپ كەچمىشى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

1756 - يىلى ئىلىدىكى جۇڭغارلارنىڭ [4] ئامۇرسانا ئىسيانىغا قاتناشقان خوجا جاھان، قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ئىلىدا تۇرالماي، ئائىلىسىنى ئېلىپ كۇچاغا كېلىدۇ ۋە ئاكىسى غوجا بۇرھاندىن بىلەن بىللە «باتۇرخان» ھاكىمىيىتىنى تەشكىللەيدۇ. يېڭى ھاكىمىيەت تىكلەنگەندىن كېيىن، ھاكىمىيەت بېشى خوجا جاھانىڭ خوتۇنى سالاھىيىتىدىكى پېرسوناژىمىزنىڭ ئىككىنچى ئىسمى – «نۇرغا چۆمۈلگەن ئەتىۋارلىق خانىش» دېگەن مەنىدىكى «نۇرئەلانۇرخېنىم» دەپ ئاتىلىدۇ.

نۇر ئەلا نۇر خېنىم ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلىدۇ، ئېرىنىڭ جەڭ پىلانلىرىنى تۈزۈشىگە يارەملىشىدۇ، ساۋۇت - دۇبۇلغا كىيىپ، ئېرى بىلەن ھەربىي ماھارەت مەشىق قىلىدۇ. 1758 - يىلى، ئاكا - ئۇكا خوجىلار قەشقەردە چىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى يەنە بىر قېتىم قوراللىق ئىسيان كۆتۈرىدۇ. ئايلارغا سوزۇلغان شىددەتلىك جەڭلەردە نۇرئەلانۇر خېنىم خوجا جاھان بىلەن بىللە جەڭگە كىرىدۇ. خوجا جاھان ئاكا - ئۇكىلار كۈچ جەھەتتىن چىڭ قوشۇنلىرىغا تەڭ كېلەلمەي، بەدەخشان تەرەپكە چېكىنىدۇ. چىڭ خانى چىيەنلۇڭ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، نۇرغۇن سوۋغا - سالام بىلەن بەدەخشان ھاكىمىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئاكا - ئۇكىلارنى يوقىتىشقا يارەمگە چاقىرىدۇ. يالغان ۋەدە، سىياسىي نەيرەڭگە ئالدانغان بەدەخشان ھاكىمى ئاكا - ئۇكىلارنىڭ كاللىسىنى ئالىدۇ. نۇرئەلانۇرخېنىم بۇ دەھشەتتىن قاتتىق ئازابلىنىدۇ. ئىنتىقام ئېلىش ئۈچۈن چىشنى چىشلەپ، خوجا جاھانىڭ سەرۋازلىرى، لەشكەرلىرىدىن 400 نەچچە كىشىنى يىغىپ، بىر مەزگىل ئوتتۇرا ئاسىيا دالالىرىدا ئايلىنىپ، پۇرسەت كۈتىدۇ. ئاخىرى 1762 - يىلى پامىر تاغلىرى ئارقىلىق قەشقەر چېگراسىغا ھۇجۇم قىلىدۇ. ئەمما ئادىمى كۆپ، قوراللىرى خىل دۈشمەن بىلەن كۈچ ئېلىشالماي، ئاقسۇغا چېكىنىدۇ.

جەڭ مەيدانىدا قىلىچ بىلەن چىڭ چېرىكلىرىگە شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىۋاتقان، ئۇچقۇر ئات مىنگەن بىر قوماندانغا كۆزى چۈشكەن چىڭ قوماندانى جاۋخۇي ئۇنى ئۇجۇقتۇرۇش ئۈچۈن مەخسۇس چېرىك سالىدۇ. بىر توپ چېرىكلەرنىڭ قورشاۋىدا قالغان قوماندانىنىڭ دۈبۈلغىسى ئۇرۇپ چۈشۈرۈۋېتىلگەندە، جاۋخۇي كۆزلىرىگە ئىشەنمەي قالىدۇ: ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا، ئىككى تال ئۆرۈمە كوكۇلىلىق بىر گۈزەل ئايال تۇراتتى! ئات ئۈستىدە گۈزەل بىر ئايالنىڭ قىياپىتىنىڭ ئېچىلىشى بىلەن چېرىكلەر ھودۇقۇپ قېلىشىدۇ. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان ئىپارخان ئاز قىسىم لەشكەرلىرى بىلەن قورشاۋدىن بۆسۈپ چىقىپ، ئاقسۇ تەرەپكە قاچىدۇ. جاۋخۇي چېرىكلىرىگە ئۇنى قوغلاپ، تىرىك تۇتۇش بۇيرۇقىنى بېرىدۇ. قوغلىغۇچى قوشۇن بىرنەچچە كۈندىن كېيىن ئۇنى ئاقسۇنىڭ قۇمباش دېگەن يېرىدە تىرىك تۇتۇۋالىدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن، «بۇرھانىدىننىڭ گۈلشەن قەلئەسىدىكى ئۆيلىرى ئولجا قىلىندۇ. چىڭ چېرىكلىرى بۇرھانىدىن غوجا بىلەن ئاپاق خوجا ئەۋلادلىرىنى ئاسىيلىق قىلغانلىقلىرى ئۈچۈن تۈتۈپ، ئىچكى خىتايدىكى پايتەختىگە ئېلىپ كېتىدۇ. شۇ جۈملىدىن ئاپاق خوجىنىڭ ئەۋلادى مەمۇرە ئەزەم پاشانىمۇ ئەسىر قىلىپ، چېيەنلۈڭ خانغا سوۋغا قىلىش ئۈچۈن ئېلىپ بېيجىڭغا ئېلىپ كېلىنىدۇ» [5].

شۇنىڭدىن 105 يىل ئىلگىرى ئۇيغۇرلارغا ساتقۇنلۇق قىلىش ھېسابىغا سەئىدىيە خانلىقىنى ئاغدۇرغان ئاپاق خوجىنىڭ ئەۋلادى مەمۇرە ئەزەم، يەنى نۇرئەلانۇرخېنىمنىڭ تاللىشى باشقىچە بولىدۇ. ئۇ ۋەتىنىگە، ئىمانىغا، ۋىجدانىغا ساتقۇنلۇق قىلىش يولىنى ئەمەس، بەلكى ۋەتەن دۈشمەنلىرىدىن قىساس ئېلىش يولىنى تاللايدۇ. چىڭ سارىيىغا تۇتقۇن قىلىنغان ئۇيغۇر قىزىنىڭ يۇقىرىدىكى ئىككى خىل ئىسمى مانا بۇ يەردە ئاخىرلىشىدۇ.

تۇتقۇن قىلىنغان مەمۇرە ئەزەم، يەنى نۇرئەلانۇر خېنىم جاۋخۇي تەرىپىدىن خانغا تارتۇق قىلىنغان كۈنىدە، «چىڭ ئىمپېراتورى چېيەنلۈڭ ئۆزىگە قارشى تۇرۇشقا جۈرئەت قىلغان، باسقۇنچىلىق يۈرۈشلىرىگە كۆپ قارشىلىق كۆرسەتكەن بۇ ئايال پەرىشتىنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ بېقىش ۋە ئۆزىگە تەشۇش سالغان مۇسۇلمان ئەسىرلەرگە كۈچ - قۇدرىتى، ھەيۋىسىنى كۆرسىتىش مەقسىتىدە ئەسىرلەر تۇرغان جايغا كەلدى. ‹سەن گۈي، جىيۇ كۇۋا!› (ئۈچ قېتىم تىز چۆكۈپ، توققۇز قېتىم سەجدە قىلىنسۇن!) دېگەن بۇيرۇق بىلەن تەڭ ساراي ئەھلى تىز چۆكىدۇ. پەقەت بىر ياش ئايال قەددىنى تىك تۇتۇپ تۇرۇۋېرىدۇ. ئۇ مەردانىلىك بىلەن: «خان خۇدا ئەمەسكى... بىز مۇسۇلمانلار پەقەت ئىككى دۇنيانىڭ ئىگىسى بولغان ئاللاھقا سەجدە قىلىمىز» دەيدۇ ئۇ قامىتىنى مەغرۇر تۇتۇپ [6].

خان سانسىز تۇتقۇنلارنى كۆرگەن، قىلىچتىن ئۆتكۈزگەن بولسىمۇ، ئەمما مۇنداق ھەم گۈزەل - لاتاپەتلىك، ھەم مەغرۇر ئايال تۇتقۇننى كۆرمىگەن ئىدى. تەختتە ئولتۇرغىنىدا شىرەڭ ھۆركىرەيدىغان خانىنىڭ يۈرىكىمۇ بىر پارچە گۆش ئىدى. خان يۈرىكىنىڭ كۆيۈكتىن ئارامسىزلىنىۋاتقانلىقىنى سەزدى. خان ئۇنىڭ مۇھەببىتىگە ئېرىشىش ئۈچۈن، ھەر كۈنى تۇتقۇن گۈزەلنى يوقلاش، سوۋغا - سالاملار كىرگۈزۈش كويىدا بولدى. ئۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر ئۇسۇلىدا ئىمارەت سالدۇردى. ئۇنىڭ «غولى تۆمۈردىن، يوپۇرمىقى كۈمۈش، مېۋىسى ئالتۇن بولغان بىر خىل دەرەخ»نى سېغىنغانلىقىنى ئاڭلاپ، قەشقەردىن جىگدە كۆچىتى كەلتۈرۈپ تىكتى. راۋاق سالدۇردى. «بېيجىڭدىكى يۇن مىڭ يۈەن ناملىق خان ساراي بېغىغا مەسچىت سالدۇردى... قەشقەردىن جەمئىي 108 ئائىلە ئۇيغۇرنى كۆچۈرۈپ كەلدى. بۇ جاي ‹قىزىل دوپپىلىق مۇسۇلمانلار مەھەللىسى› دەپ ئاتىلاتتى» [7].

«بىز خان ساراي تېمىنىڭ غەربىي جەنۇبىي تەرىپىدىن ئۆتۈۋاتقىنىمىزدا چېيەنلۈڭ مۇسۇلمانلار ئۈچۈن ياساپ بەرگەن بىر مەسچىتنى كۆردۇق» [8].

«بۇ ئىمارەت ۋە مەسچىت 20 - ئەسىرنىڭ بېشىغچە ساقلانغان، 1911 - يىلى چىن خاندانلىقى ئاغدۇرۇلۇپ، يۈەن شىكەي جۇمھۇرىيەت رەئىسى بولغان دەۋرده بۇزۇۋېتىلگەن» [9].

نۇرئەلانۇر خېنىم ئىمانغا، ئىپپەت - نومۇسىنى قوغداشقا، خوجا جاھانغا سادىق قېلىش قارارىدا بولغاچقا، يېنىدا يوشۇرۇن تېغ ساقلىغان ۋە چېيەنلۈڭ خانىنىڭ بانۇسى (توقىلى) بولۇش تەكلىپىنى قەتئىي رەت قىلغان ئىدى. سارايدىكى بىرىنچى مۇھىم شەخس – خان

ئانىسى ئايغاقچىلىرى ئارقىلىق ئۇنىڭ يېنىدا تىغ ساقلىغانلىقىنى خانغا مەلۇم قىلغان ھەمدە ئوغلىنى ئۇنىڭغا يېقىنلاشتۇرغان توسقان. چۈنكى، خان ئانىنىڭ ئېرى يۈكچەك خانمۇ جېجياڭلىق گۈزەل تەرىپىدىن تۆشەكتە ئۆلتۈرۈلگەنلىكتەك پاجىئەنىڭ مۇشۇ ئوردىدا يەنە تەكرارلىنىشىدىن ئەنسىرىگەن. خان ئانىنىڭ ئۇنى ئوغلىدىن يىراق تۇتۇشقا تىرىشىشىدىكى مۇھىم سەۋەب بۇلا ئەمەسلىكىنى نەزەردىن ساقىت قىلماسلىقىمىز كېرەككى، دۇنيادا ئۆتكەن، ھازىر مەۋجۇت بولغان بارلىق خان ئانىلىرىغا ئورتاق بولغان تەخت ۋارىسىنىڭ كىم بولۇشى مەسىلىسىدىكى مەسئۇلىيەت نۇقتىسىدا چىيەنلۇڭنىڭ ئانىسىمۇ ئۆزىنى جاۋابكار ئورۇندا قويىدۇ، ئەلۋەتتە. شۇڭا، ئەگەر ئوغلى بۇ مۇسۇلمان ئايال بىلەن ئۆيلەنسە، خانلىق تەختىنىڭ يېقىن كەلگۈسىدە مۇسۇلمان ۋارىسلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىشىدىن، يەنى دۆلەتنىڭ تەقدىرىدىن خەۋپسىرىگەن بولۇشى، شۇ كەسكىن سىياسىي مەقسەت سەۋەبلىك ئۇيغۇر قىزى ئىپارخاننى ئوغلىدىن يىراق تۇتۇشى، چارە قىلىپ ئۇنى يوقىتىش كويىدا بولۇشى ئەقلگە تېخمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ.

ئىككىنچى مۇھىم شەخس – چيەنلۇڭ خانغا كەلسەك، بايلىق ئۇچۇن كېڭەيمچىلىك قىلىش، ئاجىز ئەللەرنى مۇستەملىكە قىلىش، زالىملىق – مۇتلەق كۆپ ئىمپېراتورلارنىڭ ماھىيىتى. ئەمما ئۇلار شەخسىي تۇرمۇشتا بەزىدە ساختا ئالىيجانابلىق، سالاپەت نقابىغا ئورىنىشقا مەجبۇر. ئەگەر شاللاقلىق قىلسا، زورلۇق ئىشلەتسە، ئاۋامنىڭ نەزىرىدە كوچا بۇلۇڭلىرىدىكى لۇكچەكلەردىن پەرقسىز ھالغا چۈشۈپ قېلىشى ئۇلارغا ئايان. چيەنلۇڭ خان بىر پادىشاھ. بۇ سالاھىيەت ئۇنى، ئىمان بىلەن ئىپپەتنى ئەڭ ئۈستۈن ئورۇنغا قويغان مۇسۇلمان قىزىغا زورلۇق قىلىشتىن كېلىپ چىقىدىغان ئاقىۋەت ئۈستىدە ھېسسىيات بىلەن ئەمەس، ئەقىل بىلەن قارار بېرىشكە مەجبۇرلىغان دېيەلەيمىز.

تۇتقۇن ئۇيغۇر قىزىمىز ئىپارخان «قۇدۇققا چۈشكەن تاش كەبى» تاشقى دۇنيا بىلەن ئالاقىسى ئۈزۈلگەن ھالدا ئۇچ يىل مەھكۇملۇقتا ياشاشقا مەجبۇر بولىدۇ. 1765 - يىلى چيەنلۇڭ خان سىرتقا چىقىپ كەتكەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، خان ئانىسى ئۇنى زەھەرلەپ ئۆلتۈرگۈزۈۋېتىدۇ [10].

ياپون تارىخچىسى ھاچىرو ناكاياما (中山八郎) «ئىپارخان» ناملىق ماقالىسىدە: «ئىپارخان چيەنلۇڭ خانىنىڭ ئالداشلىرى، دوق - پوپوزىلىرىغا قارىماي، ئۆزىنى مەغرۇر تۇتقان، ئۇنىڭغا ھېچ باش ئەگمىگەن... بۇنىڭغا نارازى بولغان خان ئانىسى ئىپارخاننى ئۆلتۈرگۈزۈۋەتكەن» دەپ يازغان [11].

تارىخىي ئەسەر «ۋاقىئەتى كاشغەر»دە: «ئىپارخان بېيجىڭدا يارسىز، ھەمدەمسىز قېلىپ، ھىجرىيە 1179 - يىلى ۋاپات بولدى. ئۆمرى 29 يىل ئەردى...» دەپ يېزىلغان [12].

بۇندىن 20 يىل ئىلگىرى مەن «شىنجاڭ گېزىتى» (شەرقىي تۈركستاندا تۇنجى چىقىدىغان كۈندىلىك گېزىت) دە مۇدىر مۇھەررىر بولۇپ ئىشلەۋاتقىنىمدا، مەرھۇم خىزمەتدىشىم، ئۇيغۇر تارىخى تەتقىقاتچىسى، ھۆرمەتلىك نىزامىددىن ھۇسەين ئەپەندى تەۋەررۈك سۈپىتىدە ساقلىشىمنى جېكىلەپ تۇرۇپ، تۇنجى ئىككى كۇپلېت شېئىرنى ئۆزىنىڭ خاتىرە دەپتىرىدىن خاتىرەمگە كۆچۈرگۈزگەن ئىدى. مەن تاكى شۇنىڭغىچە ئىپارخانىڭ ئۆز نامىدا يېزىلغان شېئىرى بارلىقىدىن خەۋەرسىز ئىدىم.

بەلكى دۇنيا خەۋەرسىز ئىدى دېسەكمۇ مۇبالىغە ئەمەس (ئىككى يىلدىن كېيىن، مەنىدە ئىپارخاننىڭ شېئىرى بارلىقدىن خەۋەر تاپقان، ئىپارخان ھەققىدە رومان يېزىشقا تۇتۇنغان بىرىنىڭ ئۆتۈنۈشى بىلەن ئۇنىڭغا ئاشكارىلىغان ئىدىم. تا شۇنىڭغىچە مەتبۇئاتتا ئېلان قىلىنمىغان). تۆۋەندە بۇ شېئىرنى ئەينەن يەتكۈزىمەن:

ھەرنە كۈتمۈشتۇر قارارىم،
بەزلىبان تەرك ئەتكۈزۈش.
مۇشكۈلى رەنجۇ - ئۆلۈم،
قەستى ۋەتەن، خان ئالدىدا.

قان يۇتۇپمەن ھەردەقىقە،
كەچمىكىم ئىمان ئەمەس، دەرتتە،
ئۆتمۈشتۇر كۈنۈم، تەييار
كەچمەك جان ئالدىدا!

نۇرئەلانۇر خېنىمنىڭ تۇتقۇندىكى ھاياتى تولۇق ئەكس ئەتكەن ھەقىقىي تارىخ دەل مۇشۇ شېئىردىدۇر.

بىز بۇ شېئىرنىڭ ئەسلىي قوليازمىسىغا ئىگە ئەمەس، بىزگە تەۋەررۈك قىلغان نىزامىددىن ئەپەندىمۇ يوق. بۇ شېئىرنى نۇرئەلانۇر خېنىمنىڭ شېئىرى دېيىشكە، ئۇنىڭ تارىخىي مەنبەلەردە بىردەكلىككە ئىگە بولغان دۈشمىنىگە تىز پۈكمەس جاسارىتى، ئىمانىنى مۇقەددەس بىلىشى... قاتارلىق كىشىلىكلىرىدىن باشقا يەنە، بىز نۇرئەلانۇر خېنىمنىڭ كىچىكىدە ئىلىم ساۋاتىنغا ئېرىشكەنلىكىنى، شېئىر - قوشاق توقۇشقا ماھىر، شائىرانە ھېسسىياتقا باي تېپىك ئۇيغۇر پەرزەنتى ئىكەنلىكىدىن جەزملەشتۇرىمىز. تۇتقۇنلۇق، ۋەتەنگە تەلپۈنۈش، يالغۇزلۇق، تىل ئۇقۇشماسلىق، ئېرىدىن، پەرزەنتىدىن، تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتىدىن جۇدا بولماق، تۆكۈلگەن قانلار... بۇنداق ئاچچىق كەچمىشنى، كىشىگە دېگىلى بولمايدىغان مەخپىيەتلىكنى شائىرانە ھېسسىياتى بار ھەرقانداق ئىنسان شېئىر بىلەن پارتلىتىپ چىقارماي قالمايدۇ، ئەلۋەتتە. شائىرانە ھېسسىياتقا باي ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى مەشھۇرلىرىدىن مەمتىلى تەۋپىق، لۇتپۇللا مۇتەللىپلەرمۇ تۇتقۇندىكى مەزگىلىدە تۇرمە تاملىرىغا قېنى بىلەن ئېسىل شېئىرلارنى يېزىپ مىراس قالدۇرغان ئىدىغۇ!

ئىپارخاندىن 100 يىل كېيىن ئوخشاشلا مانجۇ دارىنغا خوتۇنلۇققا زورلانغان، (1862 - يىلى) تۆشەكتە دارىنغا پىچاق سېلىپ، باياۋانلارغا قاچقان، تۇتۇلۇپ بېشى چېپىلغۇچە ھەم دىنى، ھەم كىشىلىكىدە ئوخشاشلىق بولمىغان مانجۇ دارىنغا ئىپپەتىنى خار قىلمىغان نازۇگۈمۇ كەچمىشنى شېئىر - قوشاق بىلەن ئىپادىلىگەن رېئال ئۇيغۇر قىزى ئىدى. ئۇنىڭ قاچقۇندا يۈرۈپ توقۇغان شېئىر - قوشاقلاردىن بىزگە يېتىپ كەلگەنلىرى 100 كۈپلېتقا باربدۇ. نازۇگۈم تاغ - ئۆڭكۈرلەرنى ماكان قىلىپ، ياۋا ئوت - چۆپ، مېۋە يەپ، ئاجايىپ قەيسەرلىك

بىلەن ھاياتىنى ساقلىغان، ئاخىرىدا دۇشمەن قولىدا ئۆلتۈرۈلگەن ئىدى. بۇ پاجىئە ئىپارخان پاجىئەسىگە تېخمۇ يېقىن. يەنى، ئىسلام ئەقىدىلىرى قانداق سەۋەب، قانداق شەكىلدە بولسۇن، ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشنى مەنئى قىلىدۇ. بۇ نۇقتىدا «ئىپارخان ئۆزىگە خەنجەر تىقىپ ئۆلۈۋالغان» دېگەن بەزى ئاغزاكى بايانلارنىڭ ئاساسسىز ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ شېئىرىدىكى «ھەرنە كۈتمۇشتۇر قارارىم، مۇشكۈلى رەنجۇ - ئۆلۈم» دەپ جاكارلىغىنىدەك، دۇشمەن قولىدا ئۆلۈشكە تەييارلانغانلىقىدىن جەزملەشتۈرەلەيمىز.

ئىككىنچى، بۇ شېئىرنى ئىپارخان يازغان دەپ قارىشىمىزغا يەنە بىر ئاساس شۇكى، ئۇنىڭ سوپىزم تەرىقەتچىلىرىنىڭ كاتتىباشلىرى ئائىلىسىدىن كېلىپ چىقىشىدۇر. سوپىزم ئاللاھقا بولغان سېغىنىشنى، ساداقەتنى ئاھاڭدار شېئىرىي شەكىلدە بايان قىلىدۇ. ئىپارخان شېئىر ۋە شائىرلار ئىچىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن سەۋەبلىك، شۇنداقلا شائىر بولغان ئېرى خوجا جاھاننىڭ تەسىرىدە شېئىرىيەتكە چوڭقۇر ئىشتىياق باغلىغان دېيەلەيمىز.

خوجا جاھاننىڭ «ئەرشى» تەخەللۇسى بىلەن يازغان شېئىرىدىن بىر پارچىسى مۇنداق مەزمۇندا ئىدى:

ھازىر ئولغىل، ئەي كۆڭۈل، جانغا بالالەر كەلگۈسى،
يۈز قاتىغ ئىش، شىددەتلىك بالالەر كەلگۈسى.
نە كىشى ھالىڭغا يىغلار، نە تۇتارلەر ماتىمىڭ،
ماتىمىڭ تۇت، يىغلاغىل، تۇت ئەۋلادىڭ كەلگۈسى! [13]

ئۇچىنچى، ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر ئىدىئولوگىيەسىگە نەزەر سالساق، ئىسلام دىنىنىڭ شەرقىي تۈركىستان زېمىنىدا كۆلەملەشكەن، مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئالغان دەۋرى بولۇپ، ئىسلام دىنىغا يات بولغان باشقا قۇۋام، يەنە كېلىپ دۇشمەن قۇۋمغا قارىتا، ئىپارخان قالدۇرغان شېئىردا جاكارلانغىنىدەك، خارلىنىشتىن ئۆلۈمنى ئەلا بىلگەن ئىپپەتلىك ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ يەنە بىر تىپىك ۋەكىلى «يەتتە قىزلىرىم» دۇر. مىسال ئالساق، 1765 - يىلىنىڭ بېشىدا مەنچىڭ باسقۇنچىلىقىغا قارشى قوزغالغان «ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭى» (جىگدە يېغىلىقى) شۇ يىلى 8 - ئايدا مەغلۇپ بولىدۇ. جەڭدە شېھىت بولغان رەھمىتۇللا بەگنىڭ سۆڭلىسى مايىسىخان 150 ئەر - ئايالنى قايتا تەشكىللەپ، چىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ قورال، سان جەھەتتە ئۈستۈنلۈكتە بولسىمۇ، يەر شارائىتىنى ئۆزلىرىدەك بىلمەيدىغان ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلار بىلەن يەنە ئۇچ ئاي تىركىشىدۇ. قۇربان بولغانلار كۆپەيگەن، خەلق بىلەن ئالاقە ئۈزۈۋېتىلگەن ئەھۋالدا ئۇلار ئاقتوقاي تېغىدا قورشاۋغا چۈشۈپ قالىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا ۋاپادار دوستلاردىن: مايىسىخان، غۇنچە قىز، دىلبەر قىز، زۆھرە گۈل، قەمبەرنىسا، ئەختەرنىسا، گۈلئايىم قاتارلىقلار ھايات قالغان بولۇپ، ئۇلار يا تەسلىم بولۇپ خارلىقتا ياشاش، يا ئۆلۈم بىلەن دۇشمەنگە قارشىلىق قىلىشتىن ئىبارەت تالالاش ئالدىدا، ئاقتوقاينىڭ ئەڭ ئېگىز چوققىسىغا چىقىپ، كەينى - كەينىدىن چوڭقۇر جىراغا ئۆزلىرىنى تاشلايدۇ. ھازىر بۇ يەردە ئۇچتۇرپان خەلقى تىكلىگەن «يەتتە قىزلىرىم مەقبەرەسى» بار.

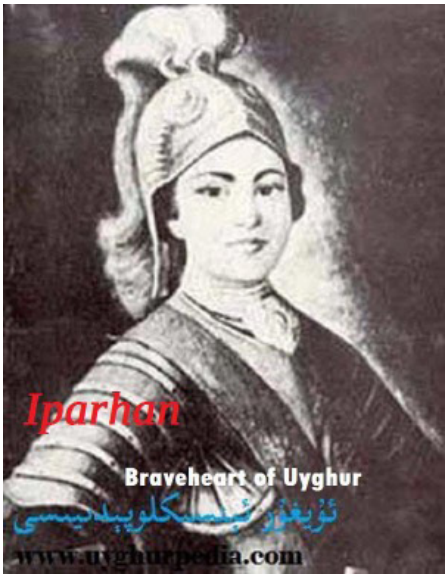
17 - ئەسىردىن 18 - ئەسىرگىچە ياشىغان نازۇگۇمنىڭ، «يەتتە قىزلىرىم»نىڭ، ئىپارخانىڭ ۋۇجۇدىدىكى بۇ ئوخشاشلىقتىن، ئۇلار ياشىغان دەۋردە ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ ئىدىئولوگىيەسى –

نومۇس - ئېتىقاد، ئىپپەت - ئەخلاق تۇيغۇسى، ئىمانىنى پاك ساقلاش، باسقۇنچىلارغا قەتئىي تىز پۈكمەسلىك نۇقتىسىدا يۈكسەك دەرىجىدە بىرلىككە كەلگەن بولۇپ، ئۇلار ياراتقان بۇ قىممەتلىك يالدامىلار – ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەخلاقىي ئەنئەنىسىنىڭ جەۋھىرىدۇر. دېمەك، ۋەتىنىدىن، قىلىچىدىن، ھۆرلۈكىدىن مەھرۇم بولغان تۇتقۇن مەزلۇملارنىڭ جەلپ قىلىش كۈچىمۇ ئۇلار ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن ئاشۇ قىممەتتىن كەلگەن. قولىمىزدىكى بۇ شېئىرلار ئاشۇ قىممەتنىڭ بايانىدۇر.

تۆۋەندە ئىپارخاننىڭ شېئىرىدىكى مەزمۇنلارغا زىت بولمىغان شى يەننىڭ شېئىرىنى كۆرىمىز.

3. مەنچىڭ ئوردىسىدىكى ئىككى ئىسىم – «روڭفېي» (妃容)، «شىياڭفېي» (香妃) لار ھەققىدە

مەنبەلەردىن ئىزدىنىشىمىزچە، تاكى چىڭ خانلىقى يىقىلغانغا قەدەر ئوردىدا ئىپارخان ئىسىملىك مەلىكىنىڭ ياشىغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇمات ئاشكارىلانمىغان بولۇپ، 1914 - يىلى گۈگۈك خان سارىيىدىكى رەسىم كۆرگەزمىسىدە ئىتالىيەلىك رەسسام لىئون سىزغان، ئۇستىگە ساۋۇت - دۇبۇلغا كىيگەن، ئىتالىيەلىك رېتسارلار قىياپىتىدىكى بىر مەغرۇر ئايالنىڭ رەسىمى قويۇلغان. رەسىمنىڭ ئاستىغا «غەربىي يۇرتلۇق ۋاڭنىڭ مەلىكىسى – شىياڭفېي» دەپ يېزىلغان[14].

(شىياڭ (香) – خەنزۇچىدا ئېسىل پۇراقلىق مەنىسىدە) رەسىمنىڭ ئاستىغا شائىر شى يەننىڭ جۈڭخۇا مىنگوىنىڭ 7 - يىلى بۇ رەسىمگە يازغان بېغىشلىما شېئىرى قوشۇپ قويۇلغان:

ھۆر گۈزەل جانان تۇرار شەمشەر ئېسىپ ھەيۋەت بىلەن،

سېغىنىپ ئۆز يۇرتىنى چەكسىز مېھرۇ - مۇھەببەت بىلەن،
تەلپۈنەر راۋاقتا قىز ئۆز يۇرتىغا غەمكىن بېقىپ،
كىيىمى قانغا بويالغان، يىغلىغان ھەسرەت بىلەن.
قاقشىتىپ ئەپكەلدى خان، شۇ قىزنى خان دىيارىغا،
تەكرىتاغ قالغان غەزەپتە، بوغۇلۇپ نەپرەت بىلەن.

رەسمدىكى مەلىكە – خوجا جاھاننىڭ مەلىكىسى نۇرئەلانۇر خېنىم بولۇپ، «شىياڭفېي» بولسا ئۇنىڭ تۇتقۇندىكى ئىسمىدۇر. مەنچىڭ ئوردىسىدىن قالغان تارىخىي يازمىلاردا «مەمۇرە ئەزەم خېنىم، نۇرئەلانۇر خېنىم» دېگەن ئەسلىي ئىسمى ئۇچرىمايدۇ.

جۇغراپىيەلىك ئورنى جەھەتتە، مەنچىڭ ئوردىسىدىن ئونمىڭلارچە يول يىراقلىقتىن تۇتقۇن قىلىنىپ، خان ئوردىسىغا كەلتۈرۈلگەن ئادەمنىڭ ئىرقى، يەنى چىرايى، تىلى، دىنى، مەدەنىيىتى... قاتارلىقلاردا چىڭ مەملىكىتىدىكى ئىنسانلارغا تامامەن ئوخشىماسلىقى بىر ھەقىقەتتۇر. ئۇنىڭ ئوخشىمايدىغان مەنە، تەلەپپۇز، ئاھاڭ بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا ئىپادىلىنىدىغان نامىنىڭ ئۆزىنى مەجبۇرىي قوشۇۋالغان يېڭى توپنىڭ تىل ئىستېمالىغا ئاسان ماسلىشالماسلىقىمۇ تەبىئىي. چۈنكى، تىل – دىلدۇر. تىل تاۋۇشلىرىدىكى مۇتلەق پەرقلەر تۈپەيلى چىڭ قوۋمىغا نىسبەتەن ئۇنىڭ دىلىنى چۈشىنىش ئەمەس، نامىنى توغرا تەلەپپۇز قىلىشمۇ قىيىندۇر. ئەگەر بىر سىياسىي تۇتقۇننىڭ نام - شەرىپىنىڭ ئۆزگەرتىلىشىنى، تىل مەسلىسىدىنلا كۆرمەي، مىللىي كىملىكىدىن، ئۆزى تەۋە توپنىڭ سىياسىي مۇھىتىدىن ئۇزاقلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئىشلەنگەن سۇيىقەست دېسەكمۇ خاتا ئەمەستۇر.

بۇنىڭدىن باشقا، شىياڭفېينىڭ چىيەنلۇڭ خان بىلەن ئاتلىق ئوۋغا چىققانلىقى تەسۋىرلەنگەن يەنە بىر پارچە رەسىمىمۇ بار بولۇپ، تارىخچى شۇ لىڭشاۋ ئەپەندى ئىككىنچى رەسىم توغرىسىدا مۇنداق يازىدۇ: «شىياڭفېي بۇرۇلۇش ياساپ، خان بىلەن ئوۋغا چىققانمۇ؟ بۇ رەسىم كىشىگە تولۇق چۈشەنچە بېرەلمەيدۇ. ئەمەلىيەتتە خان بىلەن ئوۋغا چىققان قىز شىياڭفېي ئەمەس، روڭفېيدۇر» [15].

«شىياڭفېي» دېگەن ئىسىم قانداق پەيدا بولغان؟

بەزى تەتقىقاتچىلار: «ئۇنىڭ بەدىنىدىن گۈپۈلدەپ خۇش پۇراق كېلەتتى. شۇڭا ‹شىياڭفېي›، يەنى ‹ئىپارخان› ئاتالغان» دەپ يېزىشتى. مېنىڭچە، بۇ قىلچە ئىلمىي ئاساسى بولمىغان ھۆكۈم.

ئەجەبا، ئۇنىڭ بەدىنى تۇتقۇن بولغاندىن كېيىن خۇش پۇراق تارىتىشقا باشلىغانمۇ؟ ئىتالىيەلىك سىزغان رەسىم ئاستىدىكى چۈشەندۈرۈشتىن قارىغاندا، ئىپارخان نامى ئۇنىڭغا تۇتقۇنلۇقتا قويۇلغان، ئۇ چىڭ ئوردىسىغا كىرىشتىن بۇرۇنقى يازمىلاردا ئىپارخان دېگەن ئىسىم ئۇچرىمايدۇ. ئەسلى ئۆزىنىڭ ئىككى خىل نامى بولسا ئوردا خاتىرىلىرىدە ئۇچرىمايدۇ؛ بەدىنىدىن تەبىئىي ئىپار - ئەتىر پۇرايدىغان ئادەم بالىسىدىن ئىنسانىيەت دۇنياسى بىنا بولغاندىن باشلاپ ھازىرغىچە ئۇچۇر يوق. بۇ پەقەت «سايرىسا ئاغزىدىن دەستە - دەستە گۈل تۆكۈلىدىغان بۇلبۇلگويا»غا ئوخشاش گۈزەل رىۋايەت.

ئۇنداقتا نېمە ئۈچۈن بۇ رىۋايەت تۈسىدىكى ئىسىم ئوتتۇرىغا چىقتى؟

بىرىنچىدىن، يىپەك يولى گۈللەنگەن ئىلگىرىكى دەۋرلەردە، قەشقەرگە ئىران، ھىندىستان، رۇسىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ سودىگەرلىرى ئىپار، زەپە ۋە باشقا پۇراقلىق بۇيۇملارنى ئەكىلىپ ساتقان. مەمۇرە ئەزەم خېنىم يۇقىرى قاتلامدىن كېلىپ چىققانلىق سالاھىيتى بىلەن كىچىكىدىن بۇ خىل بۇيۇملارنى، قەدىمىي ئەنئەنىۋى گىرىم بۇيۇملىرىدىن گۈل سۈيدەك خۇش پۇراق ماتېرىياللارنى ئىشلىتىشكە ئۆگىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن.

ئىككىنچىدىن، چىەنلۇڭ خان ئۇنىڭ كۆڭلىنى ئۇتۇش ئۈچۈن يۇرتىدىن جىگدە كۆچىتى ئەكەلدۈرگەنلىكى، ئۇنىڭ ئۈچۈن راۋاقلىق باغ ياساتقانلىقى ھەققىدە خەنزۇ يازغۇچىلارنىڭ مەنبەلىرىدە ئۇچۇر بار. جىگدە چېچەك پەسلىدە ئاجايىپ يېقىملىق پۇراق تارقىتىدۇ. ھازىرمۇ ئۇيغۇرلار بالاغەتكە يەتكەن گۈزەل قىزلارنى «جىگدە پۇراپ قاپتۇ» دەپ سۈپەتلەيدۇ. ئىلگىرى جىگدە بولمىغان بېيجىڭدا مۇنداق بىر خاسىيەتلىك دەرەخنىڭ پەيدا بولۇشى، يېقىملىق پۇراق تارقىتىشى خان ساراىيدا زور قىزىقىش قوزغىغان. «شياڭفېي» دېگەن ئىسىمنىڭ، مەمۇرە ئەزەمنىڭ سەۋەبىدىن كەلتۈرۈلگەن بۇ دەرەخنىڭ ئاشۇ خۇسۇسىيەتى بىلەن مۇناسىۋەتى بولۇشى مۇمكىن.

بۇ يەردە ئەسكەرتىش كېرەككى، خىتايدا پادىشاھلىق تۈزۈمى ئاخىرلىشىپ، چىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ زۇلمىدىن جاق تويغان خەلق ئارىسىدا چىڭ خان ئوردىسىدا بىر ئۇيغۇر خاتۇننىڭ مۇرەسسەسىز ھالدا مانجۇ خانى بىلەن ئېلىشقانلىقى توغرىسىدىكى تەسىرلىك ھېكايە «شياڭفېي» دېگەن باش قەھرىمانىنىڭ نامى بىلەن تارقالغان. يېڭى قۇرۇلغان سۇن جوڭشەننىڭ گومىنداڭ ھاكىمىيىتى ئۈچۈن بۇ بىر ئىجابىي ئوبراز بولغان. 1949 - يىلى، كوممۇنىستىك پارتىيە گومىنداڭ ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇۋېتىپ، كوممۇنىستىك پارتىيە ھوقۇقدارلىقىدىكى خىتاي (جۇڭخۇا) خەلق جۇمھۇرىيىتىنى قۇرغاندىن كېيىن، خىتاي يازغۇچىلىرى بەس - بەس بىلەن ئىپارخاندىن ئىبارەت ئوبرازنى مۇستەملىكىچىلىككە، مىللىي زۇلۇمغا قارشى مىللىي قەھرىمان قىلىپ يازدى. پەقەت «ئىپارخان»، «ئىپارخاننىڭ غەزىپى» قاتارلىق دىرامىدىنلا ئۇچى يېزىلدى. گو چىڭخەي يازغان، بېيجىڭ جىڭجۇ تىياتىرى ئۇسلۇبىدا سەھنىلەشتۈرۈلۈپ كۆپ قېتىم ئوينالغان، ئۇچ كۆرۈنۈشلۈك «ئىپارخان» [16]، ئىتالىيەلىك سىزغان ئىپارخان رەسىمگە شائىر شى يىن يازغان بېغىشلىما شېئىردىن باشقا يەنە، خىتاي شائىرى يەن جىڭ يازغان «ئىپارخان ھەققىدە»، «ئاق تۇلپار» قاتارلىق شېئىرلارنى ئاتاش مۇمكىن. يەن جىڭ شېئىردا مۇنداق يازىدۇ:

باھار نۇرلىرىدا جانلانغان دالا،
چۆمۈلدى جىگدىلەر چاچقان پۇراققا.
گۈپۈلدەپ ئۇرۇلغان جىگدىنىڭ ھىدى،
ھالقىپ تەڭرىتاغدىن كېتەر ئۇزاققا.
ئۆتمۈشته بۇ ئانچە قەدىم چاغ ئەمەس،
قەشقەردىن چىققانتى بىر ئۇيغۇر قىزى،
ئىسمىدۇر ئىپارخان، گۈزەللىكته ئۇ،

پۇراقلىق ئېچىلغان چېچەكنىڭ ئۆزى.

.....

بوزەك قىپ بولمايدۇ باتۇر مىللەتنى،

ئىپارخان شۇلارنىڭ ياخشى ئۇلگىسى! [17]

1914 - يىلى ئىتتالىيەلىك رەسسامنىڭ رەسىمى ئاشكارىلانغاندىن كېيىن رەسىم چۈشەندۈرۈشىدىكى «شىياڭفېي» دېگەن ئىسىم ئوتتۇرىغا چىققان بولسىمۇ، چىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا «شىياڭفېي» ناملىق خانىش يېزىلمىغان (بەلكى ئۇنىڭ خانىنى رەت قىلغانلىقىدىن بولسا كېرەك.) «روڭفېي» دېگەن خانىشنىڭ نامى كۆپ تىلغا ئېلىنىدۇ. بەزى خىتاي تارىخچىلار: «ئىككىسى بىر ئادەم» دېيىشىدۇ. بۇ ھەقتە ئۇيغۇر تارىخ، مەدەنىيەت تەتقىقاتچىسى ئابدۇرېھىم سابىت ئەپەندى، چىڭ سۇلالىسىگە دائىر «غەيرىي تارىخنامە»دىن بەش روڭفېينى تاپقانلىقىنى، ھەممىسىنىڭ مۇسۇلمان خانىش دەپ يېزىلغانلىقىنى ئېيتتى [18]. ئېنىقكى، ئۇلار ھۆكۈمران ئالماشسا، تارىخنى ئۇلار خىل يازىدۇ. ئىپارخانىنىڭ تۇتقۇندىكى تارىخىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس.

«شىياڭفېي» نامىنى ئىتتالىيەلىك رەسسام تۇنجى بولۇپ ئاشكارىلىغانلا ئەمەس، ئۇ بىزگە «غەربىي يۇرتلۇق ۋاڭنىڭ مەلىكىسى» دەپ ئېنىق يازما قالدۇرغان. قولىمىزدىكى بۇ بىر پارچە رەسىمدىن ۋە ئۇنىڭغا بېرىلگەن لىئوننىڭ چۈشەندۈرۈش ئىزاھاتىدىن ئىككى ئۇچۇرغا ئېرىشىمىز:

بىرى، ئۇنىڭ نامى خان ئوردىسىدا «شىياڭفېي» ئاتالغان؛ يەنە بىرى، ئۇ چىەنلۇڭغا خوتۇن بولماي، «غەربىي يۇرتلۇق ۋاڭنىڭ مەلىكىسى» سالاھىيىتىدە قالغان.

«شىياڭفېي» دەل بۇگۈنگە قەدەر مىللەتنىڭ غۇرۇر مەنبەسى بولۇپ كېلىۋاتقان ئىپارخانىنىڭ ئۆزىدۇر.

بۇ يەردە مەن تۈرك يازغۇچىسى، تەتقىقاتچى، دراماتورگ ھۆرمەتلىك فاتما مۇزەپپەر كايا خانىم يازغان «دىلشاد خاتۇن» دراممىسىدا ئۇچراتقان دىلشاد خاتۇن (يەنى ئىپارخان دېمەكچى) دېگەن ئىسمىنمۇ ئەسلەپ ئۆتۈشنى خالايمەن. ئەمما مەن تارىخىي خاتىرىلەردە ئۇنىڭ مۇنداق 5 - نام بىلەن ئاتالغىنىغا ئىشەنچلىك ئاساس تاپالمىدىم. 1811 - يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ دىنىي ۋاستە قىلىپ، ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش سىياسىتىگە بىنائەن چۈشۈرگەن يارلىقىنى ئېلىپ، بېيجىڭدىن قەشقەرگە كەلگەن ھەمدە 1692 - يىلى ئاپاق خوجىنىڭ ئوغلى يەھيا خوجا ئىككىنچى قېتىم ھەشەمەتلىك قىلىپ ياساتقان (بۇ قەبرىگاھ 1640 - يىلى ياسالغان) خوجلارنىڭ قەبرىگاھىنى ئۇچىنچى قېتىم قايتا ياساش - رېمونت قىلىشقا يېتەكچىلىك قىلغان مانجۇ خاتۇن سۇ دەيشىياڭنى ئۇيغۇرلار «دىلشاد خاتۇن» دەپ ئاتىغانلىقى ھەققىدە، ئاشۇ قەبرىگاھنىڭ پەشتىقىغا يېزىلغان پارس تىللىق بىر شېئىردا مۇنداق ئۇچۇر بار. يەنى:

شىنەۋ بانىئى ئىن تەمرى پوركار،

بىدانىش ھايى خۇد ۋاقىف بىئەسرار.

زىمالى مۇلۇكەت ئىن دەھرى ئازاد،

مەلىكە نامى پاكى ئوست دىلشاد.

مەنسى: بۇ چوڭ قۇرۇلۇشنى سالدۇرغۇچى كىشى ھەممە ئىشلاردىن خەۋەردار، ئەقىل - پاراسەتلىك ئۆزى مەلىكە بولۇپ، ئىسمى دىلشاد ئىدى. پەشتاقتا يەنە مۇنداق مىسرالار بار:

بەيايەد ھەمچۇخۇد ئەز شەرقي چىنى،

بەدىن دەرگاھ بەراي خوشەچىنى.

مەنسى: شەرقي چىندىن بۇ ئۇلۇغ دەرگاھقا ساۋاپ ئىزدەپ كەلگەن ئىدى [19].

يەنە ئاغزاكى بايانلاردا سۇدەيشياڭ (يەنى دىلشاد خاتۇن) چىيەنلۇڭنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئىپارخاننىڭ جەسىتنى ئېلىپ، ئالتە ئاي يول يۈرۈپ، ئاپاق خوجا مازارىغا دەپنە قىلغان، دېيىلىدۇ. شېئىر بىلەن ئاغزاكى بايانلاردا سۇدەيشياڭ (يەنى دىلشاد خاتۇن) نامىدا ئوخشاشلىق بولسىمۇ، قەبىرە ياسالغان 1811 - يىللىرىدا چىيەنلۇڭ خان دەۋرى ئاخىرلىشىپ، جياچىڭ خان دەۋر سۈرۈۋاتقان ئىدى. شۇڭا، سۇدەيشياڭ چىيەنلۇڭ زامانىدىكى ئىپارخاننىڭ جەسىتنى ئېلىپ، قەشقەرگە كەلگەن دېگەن بايانىنىڭ ئاساسى يوق. يەنە بەزىلەر بۇ شېئىردا ئېيتىلىۋاتقان «دىلشاد خاتۇن» ئىپارخاننىڭ ئۆزى، دەپ قارىسىمۇ، بۇ قاراش شېئىرنىڭ مەزمۇنىغا، ئىپارخاننىڭ ياشىغان، ئۆلگەن يىلنامگە تېخمۇ ماس كەلمەيدۇ. شۇڭا ئاساسى يوق [20].

يۇقىرىدا باش پېرسوناژىمىزنىڭ مەمۇرە ئەزىزە خېنىم، نۇرئەلانۇر خېنىم، روڭفېي، شىياڭفې دەپ ئاتالغان تۆت خىل ئىسمىنىڭ ئۇنىڭ مۇرەككەپ ھايات مۇساپىسىگە باغلانغان ئارقا كۆرۈنۈشىنى بىلدۈق.

ئۇنداقتا ئۇنىڭ ئىسمىنى ئۇيغۇرلار قاچاندىن باشلاپ ئىپارخان ئاتىغان؟

«1951 - يىلى ئىبراھىم مۇتىئى (تىلشۇناس ئالىم، ئەدەبىي تەرجىمان، 1920 – 2010)، توختى باقى ئارتىشى (تەتقىقاتچى، داڭلىق تەرجىمان، 1922 –)، ئۇيغۇر ئالىم جيەن بوزەن ئەپەندى (تارىخشۇناس ئالىم، 1898 – 1968) ئۇچەيلەن بېيجىڭدا ‹ئىپارخاننىڭ غەزىپى› تىياتىرىغا باردۇق، باش قەھرىمانىنىڭ نامى ‹شياڭفېي› ئىدى... بىز بۇ ئىسمىنى ئۇيغۇرچە ئىپادىلەش ئۈستىدە مۇنازىرە قىلدۇق، نەتىجىدە بىزدىكى ‹ئىپارخان› دېگەن ئىسمىغا ئەڭ يېقىن كېلىدىغانلىقىنى، مەنانى تولۇق ئىپادىلىگىلى بولىدىغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، مۇشۇنداق بېكىتتۇق. شۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇيغۇرچە يازمىلاردا بۇ نام ئومۇملاشتى» [21].

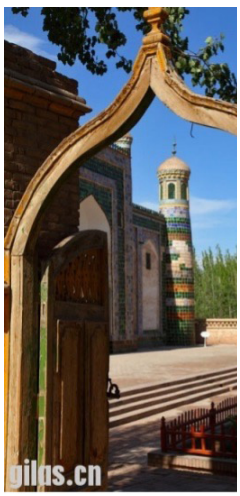
مانا بۇ بايانداىن ئالىملىرىمىزنىڭ مەمۇرە ئەزەم خېنىمنىڭ چىڭ ئوردىسىدىكى نامى «شياڭفېي»نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمە نامىغا ئېرىشىشىگە ۋە مۇقىملاشتۇرۇلۇشىغا شاھىت بولغانلىقىدەك مۇستەھكەم پاكىتقا ئېرىشتۇق.

4. ئىپارخاننىڭ قەبرىسى نەدە؟

بۇ مەسىلىدىمۇ ئىككى خىل قاراش بار: a) قەشقەردە؛ b) چىڭ سۇلالىسىنىڭ خاس شەرقي قەبرىستانلىقىدا.

1) بىز يۇقىرىدا «دىلشاد خاتۇن»نىڭ كىملىكى ئۈستىدىكى بايانىمىزدا ئاپاق خوجا قەبرىگاھىنى تىلغا ئالغان ئىدۇق. قەشقەر شەھرىدىن بەش كىلومېتىر يىراقلىقتىكى قوغان

دېگـەن جايـدا ئىسـلام ئۇسـلۇبىدىكى بىـر مەقبـەرە بـار. بـۇ مەقبەرەنـى ئۇيغـۇرلار «ئاپـاق غوجـا مەقبەرەسـى» دەپ ئاتايـدۇ. ئـۇ يـەردە 72 قەبـرە سـاقلانماقتا. قەبرلـەر رېتسنـىڭ ئـوڭ تـەرەپ بۇرجىكـىدە ئالاھـىدە نقابلانغـان بـىر قەبـرە كۆزگـە چۈشـۈپ تۇرىـدۇ. بـۇ قەبـرە «ئىپارخـان مەقبەرەسـى» نامـدا دۇنيانـىڭ ھەرقايسـى جايلىرىدىـن كەلگـەن سـاياھەتچىلەرنى كۈتۈۋالماقتـا.

تۈتقۇن خاتۇننىڭ جەستى قەشقەرگە قانداق كەلتۈرۈلگەن؟

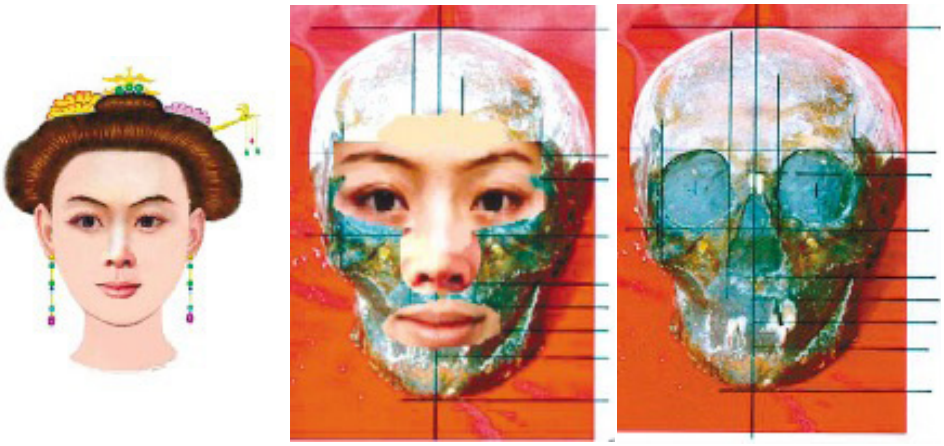
ئاغزاكـى بايانـلاردا ئىپارخانىـڭ جەسـتىنى يـات تۈپراقتـا قالدۇرماسـلىق توغرىسـىدا ئوردىدىكـى تۈتقـۇن ئۇيغۇرلارغـا ۋەسـىيەت قىلغانلىقـى ۋە ئـۇ ۋاپـات بولغانىدىـن كېيىـن، ئـۇ يەردىكـى ئۇيغۇرلارنـىڭ تەلىپـى، خانىنـىڭ يارلىقـى بىلـەن جەسـەتنى تەختىراۋانغـا سـېلىپ بىـر تـوپ كىشـىلەرنىڭ قەشـقەرگە ئېلىـپ كەلگەنلىكـى، ئاتـا - بـوۋىسـىنىڭ قەبرىگاھىغـا قويۇلغانلىقـى سـۆزلىنىدۇ. 1957 - يىلـى ئىلمـي ئېكسپېدىتسـىيەدە بولغانـدا، ئىپارخـان مەقبەرەسـى ئۇسـتىدە ئىزدىنىـش - تەتقىقاتـلاردا بولغـان تارىخچـى يۈسـۈپبەك مۇخلىسـوۋ ئاپـاق خوجـا مازارىنـىڭ مۇتىۋەللىسـى، ئۇيغـۇر تارىخـى ۋە كىلاسسـىك ئەدەبىيـات تەتقىقاتچىسـى مۇھەممـەد ئىمـىن ھاجـى بىلـەن بولغـان سـۆھبىتىنى مۇنـداق يازىـدۇ: «بېيجىڭدىكـى يۇرتداشـلىرى ئىپارخانىـڭ جەسـتىنى مۇمىيـالاپ، بـەش مـڭ چاقىرىمدىـن ئارتـۇق يولنـى پيـادە بېسـىپ، ئـۆز ئانـا ماكانىنـىڭ تۇپرىقىغـا دەپنـە قىلغـان» [22].

بـۇ ھەقتـە يەنـە ئۆزبېكسـتان دۆلـەت مۇزېينـىڭ تارىـخ پەنلـەر نامزاتـى ئېرپـان توختيـۇۋ مۇنـداق يازىـدۇ: «مـەن 1956 - يىلـى ‹شـىنجاڭنىڭ 1949 - يىلىدىـن بۇرۇنقـى ئىجتىمائـي ئەھۋالىنـى تەتقـىق قىلىـش ئىلمـي ئېكسپېدىتسـىيە گۇرۇپپىسـى›نىڭ تەركىبىـدە قەشـقەرگە بېرىـپ، ئاپـاق خوجـا مازارىنـى زىيـارەت قىلدىـم. بىزنـى باشـلاپ كىرگـەن يولباشـچى بىـر قەبرىنىـڭ ئۈسـتىدە تۇرغـان تەختىراۋاننـى كۆرسـتىپ تـۇرۇپ: ‹بـۇ ئىپارخانىنـىڭ جەسـتىنى بېيجىڭدىـن كۆتـۈرۈپ كەلگەنـدە ئىشـلەتكەن تەختـىراۋان› دەپ چۈشـەندۈردى... ئاشـۇ تەختىراۋانىنـىڭ ئـۆزى:

ئىپارخان بوۋىسى ئاپاق خوجا بىلەن بىر مەقبەرەگە دەپنە قىلىنغان، دەپ خۇلاسە قىلىشقا دەلىل بولالايدۇ» [23].

2) چىڭ سۇلالىسىنىڭ شەرقىي قەبرىستانلىقىدىكى تولۇنئاي راۋىقىنىڭ شەرقىدىكى 2 - رەت 1 - نومۇرلۇق قەبرە – روڭفېي (يەنى ئىپارخان) قەبرىسى. بۇ قەبرىگاھ 1979 - يىلى 10 - ئايدا بايقالغان.

1983 - يىل 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ «ئىپارخان كۆرگەزمىسى» نامىدا ئېچىلماقتا. خىتاي تارىخچىسى لۇ مىڭ بۇ ھەقتە مۇنداق يازىدۇ: «روڭفېي قەبرىسىدىن ئۈستىگە ئالتۇن ھەل بىلەن ئەرەبچە – بىسىملاھىر رەھمانىررەھىيىم – دېگەن خەتلەر يېزىلغان جەسەت ساندۇقى، ئاقارغان ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچ، ئوردا كىيىمى، ئوردا بۇيۇملىرى، ئاز سانلىق مىللەتلەر يېزىقىدىكى ئاخىرەتلىك بۇيۇم، بىرنەچچە پارچە توقۇلما بۇيۇملار تېپىلغان... بۇيۇملار بىلەن رېئالىيەتلەرنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئۇنىڭ نامىنىڭ روڭفېي بولۇپ، رېئالىيەتتىكى ئىپارخان ئىكەنلىكى دەللىلەنگەن» [24]. بۇ خىل قاراشتىكىلەر 2007 - يىلى روڭفېينىڭ باش سۆڭىكىدىن پايدىلىنىپ، ئىپارخاننىڭ سۈرىتىنى سىزىپ چىقتى ۋە ئېلان قىلدى. (رەسىم)

بۇ ھۆكۈمگە مۇنداق سوئاللار تۇغۇلىدۇ: بىرى، 1914 - يىلى بىر پارچە رەسىم بىلەن سالاھىيىتى ئاشكارىلانغان، 1950 - يىلدىن كېيىن خىتاي ۋە چەت ئەل يازغۇچى - تارىخچىلىرىنىڭ قىزىق تېمىسىغا ئايلانغان بۇ شەخسنىڭ قەبرىسى تاكى 1970 - يىللارنىڭ ئەكى ئاخىرىغىچە خىتاي ئارخېئولوگلىرىنىڭ قىزىقىشىنى قوزغىمىغانمۇ؟

ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن سۈرەتتىكى ئىپارخانىغا قاراپ، ئۇنى خىتاي، خۇيزۇ، مانجۇلارغا ئوخشىتىش مۇمكىن. لىئون سىزغان رەسىمدىكى ئىپارخان بىلەنمۇ، ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ چىرايى بىلەنمۇ ئورتاقلىقنى تاپالمايمىز. دېمەككى، ئىپارخانىنىڭ تۇتقۇندىكى سالاھىيتى، كەچمىشى بىلەن ئۇنىڭغا بېيجىڭدىن بىر قەبىرە بېرىشنىڭ تارىخىي قىممىتىنى تونۇغان كىشىلەر بىر ئايال كىشىنىڭ قەبرىسى، چىڭ سۇلالىسىگە مەنسۇپ بىر خانىشنىڭ قەبرىسى بولغانلىقى ئۈچۈنلا ئالدىراپ ئۇنى ئىپارخانىغا بېغىشلىغان، باش سۆڭىكىدىن پايدىلىنىپ «چىرايىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ» ئېلان قىلىۋەتكەن.

يەنە بىرى، «ئاز سانلىق مىللەتلەر يېزىقىدىكى ئاخىرەتلىك بۇيۇملار تېپىلغان» بولسا، 250 يىل ئىلگىرىكى يېزىقنى ئوقۇش - يېشىش تامامەن مۇمكىن بولۇۋاتقان بۇگۈنىمىزدە شۇ يازمىلار ئۇستىدە تەتقىقات يۈرگۈزۈش ئىمكانى بولمىدىمۇ؟ قايسى يېزىقتا ئىدى؟

ئەمدى باشقا تەتقىقاتچىلارنىڭ يەكۈننى ئاڭلايلى:

خىتاي تەتقىقاتچى ۋاڭ گوگۇاڭنىڭ قارىشى باشقىچە بولۇپ، ئۇ مۇنداق يازىدۇ: «بەزى كىشىلەر ئۇنى چىيەنلۇڭغا خانىش بولغان، دېيىشىدۇ. بىراق چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىلىرىدىن پاكىت تېپىپ بېرەلمەيدۇ. يەنە بەزىلەر روڭفېي دەل ئىپارخانىدۇر، دېيىشىدۇ. ئەمەلىيەتتە روڭفېي 15 يېشىدا ئوردىغا كىرگەن، 1788 - يىلى ئۆلگەن. ئىپارخان بولسا 27 يېشىدا ئوردىغا كەلتۈرۈلگەن».

يەنە بىر خىتاي تەتقىقاتچى جو گوشىن ئەپەندىنىڭ يەكۈنى تېخىمۇ ئەتراپلىق. ئۇ مۇنداق يازىدۇ: «چىڭ سۇلالىسى قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان باش سۆڭەكنى تەكشۈرۈپ -

تەتقىق قىلىشىمدىن قارىغاندا، روڭفېي، بىرنىچىدىن، 50 ياشتىن ھالقىغان ئايال؛ ئىككىنچىدىن كۆرۈمسىز ئايال؛ ئۈچىنچىدىن، ئۇيغۇر بولۇشى ناتايىن. قەبرىدىكى ئاخىرەتلىك بۇيۇملاردىن قارىغاندا جەسەت بۇددا قائىدىسى بويىچە دەپنە قىلىنغان. جەسەت ساندۇقىغا يېزىلغان بىر نەچچە ئەرەبچە يېزىق ئۇنىڭ ئىپارخان ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىيالمايدۇ».

ئىپارخاننىڭ كىملىكى، قەبرىسىنىڭ نەدە بولۇشى – ئۇيغۇر يېقىنقى زامان تارىخىغا تەسىرى كۈچلۈك، مۇناسىۋىتى چوڭ بىر تېما. ئوچۇقراق ئېيتقاندا، ئىپارخان – ئۇيغۇرلار ئۈچۈن گۈزەل، ئەخلاقلىق ئايال، تاجاۋۇزچىلارغا قارشى قورال كۆتۈرگەن جەسۇر جەڭچى، غۇرۇرنىڭ سىمۋولى. شۇڭا ئىپارخاننىڭ تارىختىكى سالاھىيتىنىڭ ئەينەنلىكىنى ئېنىقلاش ئۇيغۇر تارىخى تەتقىقاتىدا مۇھىم ئەھمىيەتلىك. 1950 - يىللاردىكى ئىپارخان ئوبرازى خىتاي دراماتورگلار ۋە شائىرلار، چەت ئەل تەتقىقاتچىلىرىنىڭ يەكۈنلىرىدە ئاساسەن بىرلىككە كەلگەن ئىدى. 1960 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، ئىپارخان ۋەقەسىدىكى تەپسىلاتلار ھەرقانچە ئىنچىكىلەشسۇن، كۆپتۈرۈلسۇن ياكى ئۆزگەرتىلسۇن، ئۇنىڭ ۋەتەننى قوغداش جېڭىدە تۇتقۇن بولغان، خانغا ھەدىيە قىلىنغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ئىمان - ئېتىقادىدا چىڭ تۇرۇپ، خانغا باش ئەگمىگەنلىكتەك ئاساسىي ۋەقەلىكتە چوڭ ئۆزگىرىش بولمىغان ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە، بولۇپمۇ بېيجىڭدا «روڭفېي قەبرىسى تېپىلغان ۋە كۆرگەزمە قىلىنغان»دىن كېيىن بۇ تارىخىي رېئال شەخس تەتقىقات ماتېرىياللىرىدىلا ئەمەس، كىنولار، تېياتىرلاردىمۇ يېڭى مەزمۇن بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلىدى. مەسىلەن، خىتاي يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى مىن شىلىن يازغان، بۇ يىل 4 - ئايدا قەشقەردە، 5 - ئايدا شاڭخەيدە ئويىنالغان «ئىپارخان» ناملىق مۇزىكىلىق تېياتىردا ئىپارخاننىڭ گۈزەل قىياپىتى، ئەقللىقلىقى بىلەن «جۇڭخۇا چوڭ ئائىلىسى»نىڭ تارىختىن بۇيان قويۇق، ئىناق مۇناسىۋەتتە بولۇشىغا تۆھپە قوشقانلىقى قاتارلىق تەپسىلاتلار قوشۇلۇپ كەتكەن. يەنە، سىياسىي سالاھىيتى جەھەتتە پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىلگەن. شۇنى ئارمان قىلىمزكى، ئىپارخاننىڭ بىزگە يېتىپ كەلگەن شېئىرىغا ئوخشاش ئاخىرقى كۈنلىرىنىمۇ ئۆزى ياكى ئەتراپىدىكى يۇرتداشلىرىدىن بىرەرسى قەلەمگە ئالغان بولسا، بۈگۈنكى كۈندە تۇتقۇن ئۇيغۇر خاتۇننى ھېچكىم باشقىدىن يازمىغان - يازالمىغان بولاتتى. ئەپسۇسلۇق ئىچىدە بىزگە ئەۋلادلىرىمىزنىڭ بۈگۈنكى دەۋرنىڭ گۈۋاھچىلىرى سۈپتىدە ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇ ئاچچىق ساۋاقلىرىنى تەكرارلىماسلىقنى ئىلتىجا قىلماقتىن باشقا ئامال يوق!

مەيلى كىم نېمە دېسە دېسۇن، تارىخنى ئون ھۆكۈمران ئون خىل قىلىپ يازىدۇ. شۇڭا ئىپارخانغا ئوخشاش دۈشمىنگە تۇتقۇن بولغان شەخسلەرنىڭ ھەقىقىي تارىخىنىڭ چىڭ ئوردا تەرىپىدىن تېپىلماسلىقى – ئوردىدا مەڭگۈ ئاشكارىلانمايدىغان سىرلار، ئىزسىز، نىشانسىز ئۇجۇقتۇرۇۋېتىلگەن ئادەملەر، خاتىرىگە ئېلىنىشى مەنئى قىلىنغان، ئۆچۈرۈلگەن ئىشلارنىڭ ئون مىڭدىن بىرىمۇ ئەمەس. ئۆزگەرتىلگەن، كۆز ئالدىمىزدا ئۆزگەرتىلۋاتقان تارىخلارمۇ شۇنداق!

ئىپارخاننىڭ قەبرىسى – ئۇنى ئاپىرىدە قىلغان تۇپراقلاردا، ئەجدادلىرىنىڭ يېنىدا، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەلبىدە!

ئىزاھاتلار:

[1] سابىت ئۇيغۇرىي: «ئۇيغۇرنامە»، ئالمۇتا: «ناش مىر» نەشرىياتى، 2005 - يىل نەشرى، 307 - بەت.

[2] «ئىپارخانغا بېغىشلانغان ئەدەبىي ئەسەرلەر»، «يېڭى قاشتېشى» ژۇرنىلى 2004 - يىل5 - سان.

[3] «مەن ئىزدىگەن ئىپارخان»، «جۇڭخۇا مىللەتلىرى» ژۇرنىلى.

[4] جۇڭغار – ھازىرقى ئىلى، ئالتاي، چۆچەك ۋە يەتتەسۇ رايونى.

[5] ئىرپان توختىيۇف، شامىل شاكىر ئالماسبىكوۋ: «ئىپارخان» (تارىخىي ھۆججەتلىك قىسسە)، ئىستانبۇل: تەكلىماكان ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2007 - يىلى نەشرى.

[6] ھۆسەين قازى ھاجى: «ۋاقىئەتى كاشغەر».

[7] «ئىپارخان» ماقالىلەر توپلىمى، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1989 - يىل نەشرى، 191 - بەت.

[8] Travels of the Russian mission through Mongolia to China, and residence in Pekin, in the years 1820-1821 (London).

[9] «يىپەك يولىنى بويلاپ سايا‌ھەت»، 1989 - يىل 6 - سان 307 - بەت (خەنزۇچە).

[10] ج. رەھىم. روھلان: «ئىپارخانغا بېغىشلانغان بەدىئىي ئەسەرلەر».

[11] ھاچىرو ناكاياما (中山八郎): «ئاسىيا تارىخىدىكى مۇھىم ۋەقەلەر»، 1960 - يىل نەشرى 3 - تۇم، 298 - بەت.

[12] «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، ئابدۇرېھىم سابىت، 1998 - يىل4 - سان 308 - بەت.

[13] سابىت ئابدۇراخمان: «ئۇيغۇرنامە»، قازاقستان «ناش مىر» نەشرىياتى.

[14] «جۇڭخۇا مىللەتلىرى» ژۇرنىلى

[15] «جۇڭگو مىللەتلىرى» ژۇرنىلى، شۇ لىڭشياۋ.

[16] ۋەلى كەرىم كۆكئالىپ: «مەن ئىزدىگەن ئىپارخان»

[17] «خەنزۇ شائىرلىرىنىڭ شېئىرلىرى»، رەخىم قاسىم تەرجىمىسى. 1986 - يىل شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

[18] ۋ. ك. كۆكئالىپ«ئىپارخان دېگەن نامنىڭ پەيدا بولۇشى».

[19] م. سالىھ قارىھاجىم: «ئاپاق خوجا مازىرى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى توغرىسىدا»

[20] م. سالىھ قارىھاجىم«ئاپاق خوجا مازىرى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى توغرىسىدا»

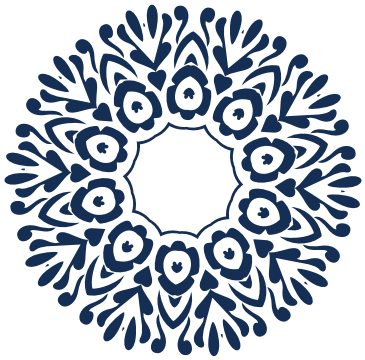
[21] «مەن ئىزدىگەن ئىپارخان»، «جۇڭگو مىللەتلىرى» ژۇرنىلى .

[22] ئىرپان توختىيۇف، شامىل شاكىر ئالماسبىكوۋ: «ئىپارخان» (تارىخىي ھۆججەتلىك قىسسە)، ئىستانبۇل: تەكلىماكان ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2007 - يىلى نەشرى، 67 - بەت.

[23] «كوممۇنىزم تۇغى گېزىتى» 1978 - يىل 8 - ئاۋغۇست سانى.

[24] «شىنجاڭ ياشلىرى ژۇرنىلى» 2009 - يىل 1 - سان، لۇ مىڭ.

بۇ ماقالىنى ئۆمەر ئىمىن تەھرىرلىدى.

سۆزنىڭ ئۇقۇم دائىرىسى ۋە ئۇنىڭ ئاۋازامغا بولغان تەسىرى

ئابدۇرېشىت نىياز

ئىنسانلار سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىسىنى بىلگەندىن باشلاپ، ئۇنىڭ تەسىرى ئۇستىدە ئەستايىدىللىق بىلەن ئىزدىنىشكە باشلىدى ۋە ئاخىرقى ھېسابتا «سېمانتىكا» دېگەن بىر ئىلمىنى ۋۇجۇدقا چىقاردى.

«سېمانتىكا» دېگەن بۇ ئاتالغۇنى 1893 - يىلى فرانسىيەلىك تىلشۇناس مىشېل بىرەل گىرېك تىلىدىكى «بەلگە» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان Sema دېگەن سۆز بىلەن فرانسۇز تىلىدىكى «مەنىنىڭ ئۆزگىرىشى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان semantique سۆزىنى بىرىكتۈرۈش ئارقىلىق ياساپ چىققان ۋە شۇنىڭدىن كېيىن كەڭ قوللىنىلىشقا باشلىغان. بۇ ئاتالغۇ تىلمىزغا رۇس تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن.

ھازىر بۇ ئىلىم كەڭ ۋە تار مەنىدە قوللىنىلىدىغان بولۇپ تار مەنىدىكىسى ئەنئەنىۋى سېمانتىكا دەپ ئاتالسا، كەڭ مەنىدىكىسى ھازىرقى زامان سېمانتىكىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

تار مەنىدىكى سېمانتىكا سۆزنىڭ كېلىپ چىقىشىنى، سۆزنىڭ شەكىللىنىش ئاساسلىرىنى، سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشىنى، يەنى سۆز مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى، تارىيىشى، كۆچۈشى قاتارلىقلارنى تەتقىقات ئوبيېكتى قىلسا؛ كەڭ مەنىدىكى سېمانتىكا تىلىدىكى بارلىق مەنىنى تەتقىق قىلىدۇ. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، مۇستەقىل ۋە ئەگەشمە مورفېمىلارنىڭ مەنىلىرىنى، سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىلىرى، تۈس مەنىلىرى، ئەمەلىي مەنىلىرى، سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ مەنىلىرى، جۈملىنىڭ مەنىلىرى، ئابزاس - بۆلەكلەرنىڭ مەنىلىرىنى، ھەر پارچە ماقالىنىڭ، ھەتتا ھەر كىتاب ياكى ھەر شەخسنىڭ بارلىق ئەسەرلىرىنىڭ مەنىلىرىنى تەتقىق قىلىدۇ.

سۆز – تىلنى تەشكىل قىلىدىغان ئەڭ كىچىك بىرلىك. ئۇ تاۋۇش بىلەن مەنىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان مۇقىم قۇرۇلما. ئۇ بولمىسا تىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ. ئۇ بولمىسا ئىنسانلار بىر - بىرى بىلەن ئالاقلىشىش مەقسىتىگە يېتەلمەيدۇ. ئۇ بولمىسا ئىنسانلار

ئـوي - پىكرلىرىنـى بىمـالال ئىپـادە قىلالمايـدۇ. بىـز سـۆز ئارقىلىـق باشـقىلارنىڭ خاراكتېـرى ۋە ئىلمـي قۇرۇلتىنـى پـەرەز قىلالايمـز. سـۆز ئارقىلىـق جۇملـە تـۈزۈپ مەۋھـۇم ئۇقۇملارنـى كونكرېتلاشـتۇرالايمز. دېمـەك، سـۆز – ئىنسـانلارنىڭ ئۆزىنـى بىۋاسـتە نامايـان قىلالايدىغـان بىرىنچـى قورالـدۇر.

هـەر قانـداق كىشـىنىڭ هـەر قايسـى دەۋرلەردىكـى بىلـىش ئىقتىـدارى، بىلـىش نۇقتىسـى، بىلىشـىنىڭ چوڭقۇرلـۇق دەرىجىسـى ئوخشـاش بولمايـدۇ. بـۇ خـىل ئەھۋالـدا سـۆز مەنىسـىنىڭ خاراكتېرىمـۇ ناھايىتـى مۇرەككـەپ بولـدۇ. تۆۋەنـدە بىـز سـۆز مەنىسـىنىڭ تـۆت خـىل ئاساسـلىق خاراكتېرىنـى، يەنـى سـۆز مەنىسـىنىڭ شەكىللىنىشـى ۋە رولـى، سـۆز مەنىسـىنىڭ ئىپادىلىنىشـى ۋە چۈشىنىلىشـى ھەققىـدە قىسـقىچە توختىلـىپ ئۆتىمـىز.

1. سۆز مەنىسىنىڭ ئوبيېكتىپلىقى ۋە سۇبيېكتىپلىقى

هـەر قانـداق سـۆزنىڭ مەنىسـى ئوبيېكتـىپ شـەيئىگە قارىتـا بولـدۇ. يەنـى بىـر سـۆزنىڭ ۋۇجۇدقـا چىقىشـى ئۇچـۇن ئۇنـى رويـاپقا چىقىرىدىغـان ماددىـي ئاسـاس بولۇشـى كېـرەك. مەسـىلەن، «كىتـاب» دېسـەك، كىشـىلەرنىڭ كـۆز ئالدىغـا تۈپلەنگـەن، مۇقاۋىلانغـان باسـما ياكـى يازمـا ئەسـەرلەر دېگەنـدەك مۇئەييـەن چۈشـەنچە كېلىـدۇ. بـۇ خـىل بىلـىش نەتىجىسـى ئېنىـق تاۋۇشـلار بىلـەن، يەنـى «ك»، «ئـى»، «ت»، «ئـا»، «ب» دېگـەن تاۋۇشـلار بىلـەن بىرىككەنـدە، ئاندىـن «كىتـاب» دېگـەن مەنىنـى بىلدۇرىدىغـان سـۆزگە ئايلىنىـدۇ.

سـۆزنىڭ سـۇبيېكتىپ مەنىسـى بولسـا، ھەربىـر شەخسـنىڭ شـەيئىلەرگە بولغـان تونۇشـنىڭ پەرقلىـق بولىدىغانلىقىنـىڭ نەتىجىسـىدۇر. مەسـىلەن، ئوقۇغـان كىشـى بىلـەن ئوقۇمىغان كىشـىنىڭ، تەبىئـي پەندىكىلـەر بىلـەن ئىجتىمائـي پەندىكىلەرنىـڭ «قۇيـاش، ئـاي، يۇلتـۇز» دېگەنـدەك شـەيئىلەر ۋە «كـۇن تۈتۈلـۇش»، «يـەر تـەۋرەش» دېگەنـدەك ھادىسـىلەر ھەققىدىكـى بىلىشـى ئوخشـمايدۇ.

2. سۆز مەنىسىنىڭ ئومۇميلىقى ۋە كونكرېتلىقى

ئومۇميلىـق دېگەنـدە، كىشـىلەرنىڭ ئېڭىدىكـى ياكـى لۇغەتلەردىكـى مەنىسـى كـۆزدە تۇتۇلىـدۇ. مەسـىلەن، «ئوقۇغۇچـى» دېگەنـدە ئۇنـىڭ لۇغەتتىكى مەنىسـى «ھـەر خـىل مەكتەپلەردە ئىلىـم تەھسـىل قىلغۇچـى» بولـۇپ، ئۇنىڭـدا تۇرلـۇك ئوقۇغۇچىلار، يەنـى تۇرلـۇك دۆلـەت، تۇرلـۇك مەكتـەپ، تۇرلـۇك جىنـس، تۇرلـۇك يـاش، تۇرلـۇك مىللـەت تەۋەلىكىدىكـى ئوقۇغۇچىلارنـىڭ ئورتـاق ئالاھىدىلىكـى كـۆزدە تۇتۇلـۇپ، ئوتتۇرىسـىدىكى پەرقلـەر نەزەردىـن سـاقىت قىلىنغـان بولـىدۇ. ئۇنىڭدىـن باشـقا خـاس ئۇقۇمنـى بىلدۇرىدىغـان سـۆزلەرمۇ ئومۇميلىـق ئالاھىدىلىككـە ئىگـە بولـىدۇ. مەسـىلەن، «ئۇرۇمچـى» دېگـەن بـۇ سـۆز بۈگۈنكـى ئۇرۇمچىنىـلا ئەمـەس، بەلكـى بۈنىڭدىـن بۇرۇنقـى ئۇرۇمچىنىمـۇ كـۆزدە تۇتىـدۇ. گەرچـە هـەر قايسـى دەۋرلەردىكـى ئۇرۇمچـى تۇرلـۇك ئالاھىدىلىكلىـرى بىلـەن بىـر - بىرىدىـن زور دەرىجىـدە پەرقلەنسـىمۇ، لېكىـن ئـۇ يەنىـلا ئورتاقلىققـا ئىگـە.

كونكرېتلىقـى بولسـا، كونكرېـت نۇتۇقتـا تېخىمـۇ روشـەن ئىپادىلىنىـدۇ. مەسـىلەن، «بـۇ ئـادەم ھەققەتـەن ئـادەم ئەمەسـكەن» دېگـەن جۇملىدىكـى ئىككـى «ئـادەم» دېگـەن سـۆزنىڭ

بىرى فىزىيولوگىيەلىك ھەقىقىي ئادەمنى كۆزدە تۇتقان بولسا؛ ئىككىنچى ئادەم پەزىلىتىنى، ئادىمىيلىكنى يوقاتقان ناچار ئادەمنى كۆزدە تۇتىدۇ.

3. سۆز مەنىسىنىڭ مۇقىملىقى ۋە ئۆزگىرىشچانلىقى

ھەر قانداق سۆزنىڭ تاۋۇشى بىلەن مەنە ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى شۇ دەۋردىكى ئىجتىمائىي كوللېكتىپ بەلگىلەيدۇ. بېكىتىلىپ بولغاندىن كېيىن ئىجتىمائىي ئادەتكە ئايلىنىدۇ - دە، مۇقىملىققا ئىگە بولىدۇ. ھېچقانداق ئورۇن ۋە شەخس ئۇنى خالىغانچە ئۆزگەرتىۋېتەلمەيدۇ. مەسىلەن، «ئىلىم - پەن»، «ئىلىم - مەرىپەت» دېگەن جۈپ سۆزلەرنى «ئىلىم - مەدەنىيەت» دەپ ئۆزگەرتىۋالساق بولمايدۇ. چۈنكى، ئىلىم مەدەنىيەت كاتېگورىيەسىدىكى ئۇقۇمدۇر. شۇنىڭغا ئوخشاش، «دوپپىسىغا جىگدە سالماق» دېگەن ئىدىيومدىكى «جىگدە» دېگەن سۆزنى خالىغان مېۋە بولسا ئوخشاش مەنىدە بولۇۋېرىدۇ دەپ، «ئالما، شاپتۇل» دەۋالساق بولمايدۇ. چۈنكى، خەلق تەرىپىدىن شۇنداق مۇئەييەنلەشتۇرۇپ بولۇنغان.

ئۆزگىرىشى دېيىلگەندە، بۇ ئاساسەن سۆز مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى، تارىيىشى ۋە كۆچۈشى جەھەتلەردە روشەن گەۋدىلىنىدۇ. مەسىلەن، «باش» دېگەن سۆزنىڭ «ئادەم بەدىنىنىڭ بوينىدىن يۇقىرى، ھايۋان بەدىنىنىڭ بويۇندىن ئالدى يەنى كۆز، قۇلاق، ئېغىز، بۇرۇن قاتارلىق ئەزالار ئورۇنلاشقان قىسمى، كاللا» مەنىسىنى بىلدۈرگەن بولسا، مۇشۇ ئەسلىي مەنىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، تۆۋەندىكىدەك كۆچمە مەنىلەرنى شەكىللەندۈرگىلى بولىدۇ: «تىك، ئۆرە نەرسىلەرنىڭ يۇقىرى تەرىپى، چوققىسى» (تاغ بېشى، دەرەخ بېشى، تونۇر بېشى)، «باشلىق، رەھبەر» (سىزنى ئۇلارغا باش قىلدۇق)، «ئەڭ مۇھىم، ئاساسىي» (باش ۋەزىپە، باش بۆلەك)، «بىرەر كەسىپ ياكى ساھەدە باشقىلارغا يېتەكچىلىك قىلىدىغان» (باش كاتىپ، باش ئىنژېنېر)، «مېڭە، ئەقىل، ھوش، زېھىن» (ئۇنىڭ بېشى جايىدا بولسا، ئاشۇنداق گەپ قىلامدۇ؟)، «مىقدارنى بىلدۈرۈپ كېلىشى» (بىر باش پىياز، ئىككى باش قوناق) ... قاتارلىقلار.

كېڭىيىش بولسا، سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسىنى كېڭەيتىپ، ئۇنى يېڭى مەنىگە ئىگە قىلىشتۇر. مەسىلەن، «كىر» دېگەن سۆز ئەسلىدە نەرسىلەرنىڭ ئۈستىگە، بەدەنگە قونغان، چاپلاشقان، يۇققان چاڭ - توزان قاتارلىق پاسكىنا نەرسىلەرنى كۆرسىتەتتى (مەسىلەن، ئۇ ئاق كۆڭلىكىگە كىر قوندۇرماي يۇرەتتى)، كېيىن مەنىسى كېڭىيىپ كىرلەشكەن كىيىم - كېچەكلەرنى كۆرسىتىدىغان بولدى (مەسىلەن، ۋاقتىمنىڭ بارىدا كىرلىرىمنى يۇيۇۋېتەي)، كېيىن تېخىمۇ كېڭىيىپ «يامانلىق، غۇم» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان بولدى (مەسىلەن، سەن ئاغىنەم تۇرساڭ، كۆڭلۈمدە كىر ساقلاپ نېمە قىلىمەن؟).

4. سۆز مەنىسىنىڭ ئېنىقلىقى ۋە تۇتۇقلۇقى

سۆز مەنىسىنىڭ ئېنىقلىقى دېگىنىمىز، سۆزدە ئەكس ئېتىدىغان ئوبيېكتنىڭ ئېنىقلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، «ئادەم»، «كىتاب»، «كالا»، «نان» دېگەن سۆزلەر ئىپادىلەيدىغان ئوبيېكتلار باشقا تۈردىكى ئوبيېكتلاردىن روشەن پەرقلىنىدۇ.

تۇتۇقلۇقى دېگىنىمىزدە، بەزى سۆزلەرنىڭ پاسلى ئېنىق بېكىتىلمىگەن بولىدۇ. مەسىلەن، «ئۆسمۈر، ياش، قېرى»، «سوغۇق، ئىلمان، قىزىق، ئىسسىق» دېگەنگە ئوخشاش.

سۆز مەنىسىنىڭ ئېنىقلىقى بىلەن تۇتۇقلۇقى تىلدا ئوخشاشلا ناھايىتى مۇھىم رول ئويناپدۇ. ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئىشلىتىش ئورۇنلىرى بولىدۇ. مەسىلەن، پەن - تېخنىكىدا، قانۇن - تۈزۈملەردە سۆز مەنىسىنىڭ ئېنىقلىق دەرىجىسى مۇھىم رول ئويناپدۇ. كۈندىلىك تۇرمۇشتا، ئەدەبىي ئەسەرلەردە بولسا سۆزنىڭ تۇتۇقلۇقى مۇھىم رول ئويناپدۇ.

سۆزنىڭ ئۇقۇم دائىرىسىنىڭ مۇقىملىشىشى تىلنىڭ بىرلىككە كېلىشىدا، قېلىپلىشىشىدا پەۋقۇلئاددە مۇھىم رول ئويناپسا، تىلنىڭ بىرلىككە كېلىشى مىللىي كىملىكنىڭ رويابقا چىقىشىدا بىرىنچى رولنى ئويناپدۇ. تۆۋەندىكى ئىككى ئەمەلىي مىسال كۆز قارىشىمىزنىڭ توغرىلىقىنىڭ جانلىق ئىسپاتىدۇر.

1789 - يىلى ناپالېئون بوناپارت كورسىكادىن پارىژغا كەلگەندە، فرانسۇز خەلقىنىڭ چۈشكۈنلىشىپ ئۆزىنى يوقىتىپ قويغۇدەك ھالەتكە كېلىپ قالغانلىقىنىڭ ئاساسلىق سەۋەبىنىڭ بىرى، ئەدەبىي تىلنى چۈشىنەلەيدىغان خەلقنىڭ 13% - 14% كە چۈشۈپ قالغانلىقىدىن، دەپ بىلگەن.

ئوتتۇۋان بىسمارك باش ۋەزىر بولغاندىن كېيىن 316 بەگلىككە بۆلۈنۈپ كەتكەن پرۇسسىيەنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنىڭ بىرىنچى ئاملىي، ھەرقايسى بەگلىكلەرنىڭ شېۋىسىنى جىددىي رەۋىشتە بىرلىككە كەلتۈرۈش ئارقىلىق جىددىي رەۋىشتە رويابقا چىقارغان بولسا؛ ئىككىنچى ئامىل، مائارىپ چېركاۋلارنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىنىپ دۆلەتكە ئۆتكۈزۈلگەن.

تارىختىن بۇيان بىر قوۋمنىڭ كۆكلەپ راۋاجلىنىشى، گۈللىنىشى ۋە ئاخىرقى ھېسابتا مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشىدە تىلنىڭ غايەت زور رول ئوينىغانلىقىدا قىلچە شۈبھە يوق. بۈنىڭغا ئائىت مىساللار سان - ساناقسىز. ئەمما، بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، سۆزنىڭ، تىلنىڭ تەرەققىياتى شۇ پەللىگە يەتتىكى، يېڭى ئۇقۇملار ئارقىلىق ياكى سۆزلەرگە يېڭى مەنە يۈكلەش ئارقىلىق قاتلام ھاسىل قىلىنماقتا.

ئۇيغۇر مىللىتى تارىختىن بۇيان ئۆز تىلىنىڭ لۇغەت سوستاۋىنى بېيىتىشتا سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىسىگە شۇ قەدەر ئەھمىيەت بەرگەنكى، ھەر قانداق يېڭى شەيئىگە، يەنى مەيلى يېڭىدىن ياسالغان سۆز بولسۇن، ياكى سىرتتىن قوبۇل قىلىنغان بولسۇن، شۇ ئوبيېكتنىڭ ماھىيىتىنى ئېنىق ئىپادىلەپ بېرىشكە پەۋقۇلئاددە دىققەت قىلغان. بولۇپمۇ سىرتتىن قوبۇل قىلغان سۆزلەرگە قارايدىغان بولساق، ئەجدادلىرىمىز ئۆزىنىڭ قىممەت قارىشىنى، ئەقلىي ئىقتىدارىنى نامايان قىلغاندىن باشقا، ئىجتىمائىي ئورنىغمۇ ئالاھىدە دىققەت قىلغانلىقىنى بىلمۇالايمىز. مەسىلەن، «مەدەنىيەت» دېگەن بۇ سۆزنىڭ لۇغەت مەنىسى: «بىر مىللەت ياراتقان بارلىق ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىقلىرىنىڭ، مۇۋاپىقىيەتلىرىنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسى» بولىدۇ. ئەجدادلىرىمىز بۇ سۆزنى ئەرەبچىدىن قوبۇل قىلغان. ئەمما، بۇ كەلىمە بىلەن تامامەن ئوخشاش مەنىدە بولغان «ھازارەت» ۋە ئۇنىڭغا يېقىنراق بولغان «ساقافەت» سۆزىنى قوبۇل قىلماي، بەلكى «شەھەر، شەھەرلەشكەن، پۇقرا» دېگەن ئىدراكىي مەنىدە بولسا، دەۋر بۆلگۈچ ھەتتا بىر مەپكۇرىگە سىمۋول قىلىنغان كەلىمىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭغا «بىر مىللەت ياراتقان بارلىق ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىقلىرىنىڭ، مۇۋاپىقىيەتلىرىنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسى» دېگەن مەنىنى يۈكلەيدۇ. دېمەك، ئەجدادلىرىمىز سۆزلەرنى قوبۇل قىلىشتا، تالاش ۋە شاللاشتا ئالاھىدە نازۇك ھېتود قوللانغاندىن باشقا، پەۋقۇلئاددە يۈكسەك ئىلمىي غۇرۇرىنىمۇ نامايان قىلغان. شۇڭا، بۈگۈنمۇ مەھمۇد قەشقەرى ئۆز مىللىتىنىڭ بۇ قەدەر يۈكسەك، مەغرۇر روھىي

چوڭقۇرلۇقنىڭ ناھايىتى ياخشى بىلگەچكە، ۋەھىنى، يەنى ئىلاھىي كىتابنى خاتىرلەشكە قوللىنىلغان ئەرەب تىلى بىلەن «بەيگىگە چۈشەلەيدۇ» دېگەن ۋە ئۇنى ئىسپاتلىغان.

گېزى كەلگەندە شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ قويۇش كېرەككى، كەسپىي ئەخلاققا زىت، ئانا تىلىمىزنىڭ نېمىدىن دېرەك بېرىدىغانلىقىدىن، تىل ئادىتىمىزنىڭ قانداق شەكىللەنگەنلىكىدىن تولۇق خەۋىرى يوق مۇھاجىرەتتىكى بىر قىسىم كىشىلەر ۋە ئورگانلار ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇ مۇقەددەس مىراسىغا «بىلمەپتىكەن، ئەتمەپتىكەن» دەپ، خالىغانچە مەنە يۈكلىگەندىن سىرت، يېتۈك تىلشۇناس، ئۇستازىمىز مەرھۇم مىرسۇلتان ئوسمانوف باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن، ۋەتىنىمىزدىكى 30 مىليون خەلقىمىز بىمالال قوللىنىپ كېلىۋاتقان يېڭى ئىملايىمىزنىمۇ پوش دېمەي يېڭى سۆزلۈك، يېڭى ئىملا پەيدا قىلىشقا ئۇرۇنۇۋاتىدۇ. بۇ خىل نادانلارچە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان قىلمىشنىڭ تەپرىقىچىلىككە، بۆلگۈنچىلىككە سەۋەب بولۇشى مۇتلەقتۇر. يۇقىرىدا بۇ خىل بىلەرمەنلىكنىڭ بىر مىللەتكە قانچىلىك زەرەر كەلتۈرىدىغانلىقىنى ئەمەلىي مىسال كەلتۈرۈپ ئۆتتۇق. تۆۋەندە بولسا بۇ خىل قىلمىشتىن سىياسىي كۈچلەرنىڭ قانداق پايدىلانغانلىقىنى ئەمەلىي مىسال بىلەن ئىسپاتلاپ ئۆتىمىز.

مۇتەخەسسىسلەر مۇنداق بىر قىزىقارلىق تەجرىبە ئىشلىگەن. ئالدى بىلەن ئۇقۇغۇچىلارنى فورمىسىغا ئاساسەن «ئاق كۆڭلەكلىكلەر» ۋە «قارا كۆڭلەكلىكلەر» دەپ ئايرىغان. بىر مەزگىل مۇشۇ ئاتالغۇنى قوللىنىپ، «ئاق كۆڭلەكلىكلەر دەرستە ياخشى كېتىۋاتىدۇ»، «قارا كۆڭلەكلىكلەر ئىنتىزامىدا ياخشى بولۇپ كېتىپ بارىدۇ» دەپ ئۇلار بىلەن ئالاقە قىلىشقان. گەرچە قوللىنىلغان ئاتالغۇ ئىجابىي بولسىمۇ، مەلۇم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن بۇ ئۇقۇغۇچىلار توپىدا تەبىئىي ھالدا بىر - بىرىنى مەنسىتمەسلىك ئالامەتلىرى كېلىپ چىققان ۋە زىددىيەت ئۆتكۈرلىشىپ دۇشمەنلىشىش دەرىجىسىگە يەتكەن. يەنە بىر تۈركۈم ئۇقۇغۇچىلارنى كۆزىنىڭ رەڭگىگە قاراپ «كۆك كۆزلۈك ئۇقۇغۇچىلار» ۋە «قوڭۇر كۆزلۈك ئۇقۇغۇچىلار» دەپ ئايرىغان. ئەھۋال يۇقىرىقى ھادىسە بىلەن ئوخشاش چىققان. دېمەك، كىشىلەرنى خىزمىتىگە، دەرىجىسىگە قاراپ قاتلامغا ئايرىشتىن تەرەققىي قىلىپ سۆزلەر ئارقىلىق قاتلامغا ئايرىيدىغان بولغان. بەزى دۆلەتلەر بۇ مېتودنى مائارىپى تەرەققىي قىلمىغان، بولۇپمۇ ئىسلام دۇنياسىغا كەڭ قوللىنىپ پەۋقۇلئىددە ئۇنۇمگە ئېرىشكەن. مەسىلەن، «ئەرەب سوتسىيالىزمى»، «ئەرەب باھارى»، «ئىلمىي ئىسلام»، «ھەرپ ئىنقلابى» دېگەنگە ئوخشاش. فرانسۇزلار بۇ مېتودنى قوللىنىپ غەربنىگە يەتكەن قېرى جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ بىرى. ئۇلار ئۆزلىرى ئۇزۇن يىل ئىشغال قىلىپ تۇرغان ئاخىرقى ئافرىقا دۆلىتىدىن ئايرىلىش ئالدىدا تۆۋەندىكىدەك رەزىل ئۇسۇل قوللىنىپ، ئايرىلغاندىن كېيىنمۇ داۋاملىق كونترول قىلىش مەقسىتىگە يەتمەكچى بولغان: ئۇلار بۇ دۆلەتتىكى 12 مىليونغا يېقىن ئاھالىنىڭ فىزىيولوگىيەلىك ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن يۇز كېپتى ئۇزۇنچاقراق كەلگەن توققۇز مىليون ئاھالىنى تۇسلار؛ قېشى قويۇق، يۇز كېپتى تۆت چاسا، قوپالراق چرايىدىكىلەردىن بىر يېرىم مىليوننى تېپىپ ھۇسلار؛ ئارىدىكىلەرنى مۇسلار دەپ ئايرىغان. ھوقۇقنى ئاساسەن ئۆزلىرى تۇسلار دەپ ئات قويغان كىشىلەرگە بەرگەن. گەرچە ئۇلار بىر مىللەت بولسىمۇ بۇ ئاتالغۇنى قوللىنىش جەريانىدا بارا - بارا ئارىلىق پەيدا بولغان ۋە تۇسلار ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ ھۇسلارنى مەنسىتمەسلىككە، پەس كۆرۈشكە، ئاخىردا زۇلۇم قىلىشقا باشلىغان. ھۇسلار ئۆزلىرىگە قىلىنۇاتقان بۇ ئېغىر زۇلۇمنى فرانسۇزلارغا شىكايەت قىلىپ تۇرغان بولسىمۇ، ئەمما ساماننىڭ ئاستىدىن سۇ يوگۈرتۇپ يۇرۇۋەرگەن. چېقىپ كېتىدىغان

چاغدا پۈتۈن ھوقۇقنى ھۈسىلارغا ئۆتكۈزۈپ بەرگەن. قاتتىق زۇلۇمغا ئۇچراپ تۇرغان بۇ ھۈسىلار فرانسۇزلارنى ئۆزلىرىنىڭ «قۇتقۇزغۇچى خۇداسى» دەپ بىلگەن ۋە ئۆزلىرىگە ئۇزۇن يىل زۇلۇم قىلغان تۈسىلاردىن باستۇرۇش خاراكتېرلىك ئۆچ ئېلىشقا باشلىغان.

ئېتنىك سوستاۋى بىر بولغان قان - قېرىنداشلار بىر ئاتالغۇ سەۋەبىدىن بىر مىللەت بولسىمۇ ئۈچ قاتلامغا ئايرىلىپ كەتكەن.

بىر مىللەتنىڭ تۇرمۇشىدا يېڭى بىر ئاتالغۇ پەيدا بولسا، ئۇنىڭغا ئېھتىيات بىلەن مۇئامىلە قىلىش كېرەك ۋە ھەر ۋاقىت ھوشيار تۇرۇشى كېرەك. ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەر ئالىم - ئۆلىما دېيىلىپ ھۆرمەتلىنەتتى. ئالدى بىلەن مەدرىسەلەردىن ئايرىلىپ يېڭىچە مەكتەپ نامىدا مەكتەپلەر قۇرۇلدى. مەدرىسەدە ئوقۇغانلار «تالىپ» دەپ ئاتالسا، يېڭىچە مەكتەپتە ئوقۇغانلار «ئوقۇغۇچى» دەپ ئاتالدى. مەدرىسەدىن چىققانلار «مولا» دەپ ئاتالسا، ئالىي مەكتەپتىن چىققانلار «زىيالىي» دەپ ئاتالدى ۋە بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە ئىككى قاتلام بولۇپ ياشاۋاتىمىز ھەم بەدىلىنى ئېغىر تۆلەۋاتىمىز. ھېلىھەم تۇرمۇشىمىزدا يېڭى - يېڭى ئاتالغۇلارنى پەيدا قىلىپ مىللەتنىڭ دىققىتىنى چېچىۋاتقان ئەھۋالنى ئىنتايىن ئېغىر. مەسىلەن، «مۇستەقىلچىلەر»، «ئاپتونومچىلار»، «دېموكراتىزمچىلار»، «ئەنئەنىچىلەر»، «ئىسلامچىلار»، «چوڭ جامائەت»، «كىچىك جامائەت»، «شەرئىي بالىلار»، «ئەسكەرىي بالىلار» قاتارلىقلار. بۇ خىل ئاتالغۇلارنى كۆتۈرۈپ چىققانلاردىن ئاۋام قاتتىق ھەزەر ئەيلىشى كېرەك ۋە ۋاقىتدا تەدبىر قوللىنىپ جامائەتنىڭ نەزىرىدىن سىقىپ چىقىرىلىشى كېرەك. بولمىسا مۇستەقىللىقىمىز ئەمەلگە ئاشقاندىن كېيىنمۇ تۈسىلار ۋە ھۈسىلارنىڭ كۈنگە قالىمىز.

2024 - يىلى فېۋرال، تۈركىيە ئىستانبۇل

خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردە ئوبراز باشقۇرۇشنىڭ رولى ۋە يولى

مەمەتتوختى ئاتاۋۇللا

كىرىش سۆز

كىشىلىك مۇناسىۋەتتە نام - ئابرۇينىڭ پايدىسى كۆپ بولغىنىدەك، خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردىمۇ ھۆرمەت ۋە ئېتىبارغا ئېرىشىش ئۈچۈن ياخشى نام - ئاتاقنىڭ بولۇشى زۆرۈردۇر. بىر دۆلەتنىڭ باشقا دۆلەتلەرنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشىشى ئۈچۈن نوقۇل ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي كۈچنىڭ بولۇشى يېتەرلىك ئەمەس. بۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە، خەلقئارا جەمئىيەتتە گۈزەل بىر ئوبرازغا ئىگە بولۇشى كېرەك. بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئوبراز باشقۇرۇشنىڭ ئەھمىيىتى ناھايىتمۇ چوڭدۇر. چۈنكى، گۈزەل ئوبراز ئۆزلۈكىدىن شەكىللىنىپ قالمايدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن، ياخشى ئوبراز تىكلەيدىغان ئىشلارنى كۆپلەپ قىلىشتىن سىرت، يەنە يامان تەسىر پەيدا قىلىدىغان ئىش - ھەرىكەتلەردىن ئىمكان بار يىراق تۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ.

كۈنىمىزدە ئوبراز باشقۇرۇش، باشقۇرۇش ئىلمىنىڭ بىر تارمىقى سۈپىتىدە ئىلىم ساھەسىدە تەتقىق قىلىنماقتا ۋە ھەرقايسى ساھەلەردە كەڭ قوللىنىلماقتا. ئوبراز باشقۇرۇشنىڭ خەلقئارا مۇناسىۋەتلەرگە تەتبىقلىنىشى ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ئالدىدا باشلانغان ئىدى. خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردە «يۇمشاق كۈچ» ئۇقۇمى ئوتتۇرىغا چىققاندىن كېيىن، ئوبرازغا بولغان قىزىقىش تېخىمۇ ئاشتى. بولۇپمۇ، يەر شارىلىشىش مۇساپىسىنىڭ سىجىل تەرەققىياتى، ئوبرازنىڭ خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردىكى رولىنى يۈكسەك دەرىجىدە ئاشۇردى. نەتىجىدە، ئوبراز باشقۇرۇش ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ تاشقى سىياسىتىدە كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم بىر ئامىلغا ئايلاندى.

گەرچە بىز ئۇيغۇرلار تېخىچە ئۆزىمىزنىڭ مۇستەقىل دۆلتىنى قۇرۇپ، خەلقئارا جەمئىيەتنىڭ بىر ئەزاسىغا ئايلىنىپ بولالمىغان بولساقمۇ، لېكىن ئۆزۈندىن بۇيان خەلقئارا سەھنىلەردە بۇ نىشانغا يېتىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىپ كېلىۋاتىمىز. خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ خەلقئارادا

ساختا ئۇچۇر تارقىتىش ئىقتىدارى ۋە نۆۋەتتە بىزگە قارشى ئېلىپ بېرىۋاتقان تەشۋىقات ئۇرۇشىنى نەزەرگە ئالغاندا، ئوبراز باشقۇرۇشنىڭ دەۋايىمىزدىكى رولىنىڭ نەقەدەر چوڭلۇقىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس.

بۇ ماقالىدە ئالدى بىلەن ئوبراز باشقۇرۇشنىڭ خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردىكى رولى ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە بېرىلگەندىن سىرت، خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردە ئوبرازنىڭ تۈرلىرى ۋە ئوبراز باشقۇرۇش يوللىرى تونۇشتۇرۇلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردىكى ئوبراز باشقۇرۇشنىڭ ئەھمىيىتى نۆۋەتتىكى شەرقىي تۈركىستان دەۋاسىغا تەتبىقلانغان ھالدا مۇھاكىمە قىلىنىدۇ. ئاخىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ مەۋجۇت خەلقئارالىق ئوبرازىغا بىر قۇر قاراپ چىقىلىپ، كۆڭۈلدىكىدەك ئوبرازنىڭ قانداق بولۇشى كېرەكلىكى ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ.

1. ئوبراز دېگەن نېمە؟

بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى بالىلار فوندى (UNICEF) 2017 - يىلى گىرۇزىيەنىڭ پايتەختى تبىلىسىتا بىر قېتىملىق ئىجتىمائىي سىناق ئېلىپ بارىدۇ. بۇ سىناق ئىجتىمائىي ئادالەتسىزلىككە قارىتا كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى تارتىشنى مەقسەت قىلغان بولۇپ، ئىككى بۆلۈمدىن تەركىب تاپىدۇ. سىناقنىڭ بىرىنچى بۆلۈمى ئادەم زىچ كوچىدا، ئىككىنچى بۆلۈمى بولسا ئۈستى ئوچۇق رېستوراندا ئېلىپ بېرىلىدۇ. سىناق جەريانىدا مەسئۇل خادىملار ئالدى بىلەن ئالتە ياشلىق بىر قىزنى چىرايلىق كىيىندۈرۈپ، ئادەملەر ئالدىراش ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان يول بويىغا يالغۇز تۇرغۇزۇپ، يىراقتىن كىشىلەرنىڭ ئىنكاسىنى كۆزىتىدۇ. نەتىجىدە، يولدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان كىشىلەر ھايال ئۆتمەيلا قىزنىڭ يېنىغا كېلىپ، ئىسمىنى ۋە يېشىنى سوراشقا باشلايدۇ ۋە ئېزىپ قالغان - قالمىغانلىقىنى بىلىپ باققۇسى كېلىدۇ. قىسقىسى، يولدىن ئۆتۈۋاتقان كىشىلەر قىزغا كۆڭۈل بۆلۈۋاتقانلىقىنى روشەن نامايان قىلىدۇ. ئارقىدىن مەسئۇل خادىملار قىزنىڭ ئۈستىبېشىنى ئالماشتۇرۇپ، سەت ۋە كۆرۈمسىز ھالغا كەلتۈرۈپ، ئوخشاش يەردە تۇرغۇزۇپ قويىدۇ. ھەيران قالارلىقى، بۇ قېتىم ھېچكىمنىڭ قىز بىلەن كارى بولمايدۇ. كىشىلەر پەرۋاسىز ئۇنىڭ يېنىدىن ئۆتۈپ كېتىدۇ. ھەتتا قىز يېقىنلاشماقچى بولغاندا ئۇنىڭدىن قاچىدۇ. سىناقنىڭ ئىككىنچى قىسمى بىر ئۈستى ئوچۇق رېستوراندا داۋام قىلىدۇ. مەسئۇل خادىملار ئوخشاش شەكىلدە قىزنى ئالدى بىلەن چىرايلىق كىيىندۈرۈپ، تاماق يەۋاتقان كىشىلەرنىڭ ئارىسىغا قويۇۋېتىدۇ. قىز ئاستا مېڭىپ بىر ئۈستەلدىكى كىشىلەرنىڭ يېنىغا بېرىپ ئولتۇرغاندا ئۈستەلدىكىلەر ئۇنىڭغا ناھايىتى ئىللىق مۇئامىلە قىلىدۇ. ئەتراپتىكى ئۈستەلدىكىلەرمۇ ئۇنى يانلىرىغا چاقىرىپ يېقىنچىلىق قىلىدۇ. ئارقىدىن مەسئۇل خادىملار قىزنىڭ ئۈستىبېشىنى ئالماشتۇرۇپ، قايتىدىن تاماق يەۋاتقان كىشىلەرنىڭ يېنىغا بېرىشقا بۇيرۇيدۇ. دەرۋەقە، بۇ قېتىممۇ ئوخشاش ئەھۋال يۈز بېرىدۇ. كىشىلەر قىزنىڭ يانلىرىغا كېلىشىدىن قاچىدۇ، ئۇنى كۆرگەن ھامان سومكىلىرىنى قولىغا ئېلىۋالىدۇ. ھەتتا بەزىلىرى قىزنى قوغلۇۋېتىش ئۈچۈن كۈتكۈچىلەرنى چاقىرىدۇ. ناچار مۇئامىلىگە بەرداشلىق بېرەلمىگەن قىز يىغلىغان پېتى ئۇ يەردىن ئايرىلىدۇ [1].

بۇ ئىجتىمائىي سىناقتىن ئوبرازنىڭ نېمىلىكى ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى ھەققىدە مۇئەييەن تونۇشقا ئىگە بولدۇق دەپ قارايمەن. ئەمەلىيەتتە، مەيلى كوچىدىكى كىشىلەر بولسۇن ياكى رېستوراندىكى كىشىلەر بولسۇن، ئۇ قىزنى تونۇمايتتى. شۇنداق ئىكەن، پەرقلىق قىياپەتتىكى

ئوخشاش بىر قىزغا كىشىلەر نېمىشقا ئۇنچىۋالا پەرقلىق مۇئامىلە قىلىدۇ؟ چۈنكى، ئىنسانلار تەبىيار باسما قېلىپلار بىلەن ھۆكۈم قىلىشقا مايىل. قىزنىڭ ئۇچىسىدىكى ئوخشىمىغان قىياپەتلەر ۋە يۈرۈش - تۇرۇش شەكىللىرى ئۇلارنىڭ نەزىرىدە مۇئەييەن ئوبرازلارغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئالايلۇق، كىشىلەر رەتلىك، پاكىز ۋە چىرايلىق بىر قىزنىڭ كوچىدا يالغۇز تېكىرقاپ تۇرغىنىنى كۆرگەندە، ئۇنىڭ ئېزىپ قالدىمكىن دەپ ئويلايدۇ ۋە يارەدەم قىلماقچى، ياماق نىيەتلىك كىشىلەردىن قوغدىماقچى بولىدۇ؛ ھەرگىزمۇ تاشلىنىپ قالغان بالىمكىن، ئوغرىمكىن، يارەدەم قىلسام بالاغا قالارمەنمكىن... دەپ ئويلايدۇ. سەۋەبى، كىشىلەرنىڭ ئېڭىغا ئوقۇمۇشلۇق، باي ۋە ھوقۇقدار كىشىلەرنىڭ باللىرىنىڭ مۇشۇنداق رەتلىك ۋە پاكىز كىيىنىدىغانلىقى سىڭىپ كەتكەن ئىدى.

ئەكسىچە، كىشىلەر يولدا رەتسىز، مەينەت كىيىنگەن بىر قىزنىڭ يېنىدىن ئۆتكەندە ئۇنىڭغا پەرۋا قىلمايدۇ، ھەتتا ئۇنىڭدىن ئېھتىيات قىلىدۇ. چۈنكى، كىشىلەرنىڭ نەزىرىدە يېتىم ياكى نامرات ئائىلىلەرنىڭ باللىرى مۇشۇنداق يوللاردا تېكىرقاپ يۈرىدۇ، ئۇلارغا ئاتا - ئانىسى ياخشى قارىمايدۇ، بۇنداق باللاردىن تىلەمچى ياكى ئوغرىلار كۆپ چىقىدۇ. شۇڭا بۇنداق باللارنىڭ كوچىدا تېكىرقاپ يۈرۈشى «نورمال» ھېسابلىنىدۇ. رېستوراندىكى مىسالدىمۇ نەتىجە ئوخشاش ئىدى. دېمەك، بىزنىڭ كىملەرگە ئوخشىشىمىز ۋە قانداق ھەرىكەت قىلىشىمىز باشقىلارنىڭ بىزگە قانداق مۇئامىلە قىلىشىنى بەلگىلەيدۇ.

كىشىلەرنىڭ ئېڭىنى بىر قارا دوسكا دېسەك، ئۇنىڭغا كىملىكىمىزنى بىز يازمىز. كىشىلەرنىڭ ئېڭىنى بىر ۋاراق ئاق قەغەز دېسەك، ئۇنىڭغا رەسىمىزنى بىز سىزىمىز. باشقىلار بىلەن مۇئامىلە قىلىش جەريانى، ئەمەلىيەتتە، ئۇلارنىڭ ئېڭىدا ئۆز ئوبرازىمىزنى يارىتىش جەريانىدۇر. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئوبراز – بىزنىڭ باشقىلارنىڭ نەزىرىدىكى كۆرۈنۈشىمىز، باشقىلارنىڭ زېھنىدە شەكىللەنگەن تەسۋىرىمىز ۋە ئۇلارغا بەرگەن تەسىراتىمىزدۇر. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ئۆز ئوبرازىمىزنى باشقا ئاممىلار قاتارىدا بىز ئۆزىمىز يارىتىمىز. ئۇنداقتا ئۇنى قانداق يارىتىمىز؟ گەپ - سۆزلىرىمىز، يۈرۈش - تۇرۇشلىرىمىز، كىيىم - كېچەكلىرىمىز ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرىمىز بىلەن يارىتىمىز؛ كۈندىلىك تۇرمۇشتا ۋە ئەدەبىيات - سەنئەتتە قوللانغان سىمۋوللىرىمىز بىلەن يارىتىمىز.

سىمۋوللارنىڭ ئوبراز يارىتىشتىكى رولىغا ئەڭ ياخشى ئۆرنەك – ھىلال بىلەن كىرىست بولسا كېرەك. بۇ ئىككى بەلگە ئەسىرلەردىن بۇيان ئىسلام بىلەن خىرىستىيانلىقنىڭ ئاساسلىق سىمۋولى بولۇپ كەلدى. بىر ئىمارەتنىڭ ئۇستىدە ھىلال كۆرگەندە، ئۇنى ئىستىخىيەلىك ھالدا مەسچىت دەپ ئويلايمىز. ئوخشاشلا بىر ئىمارەتنىڭ ئۇستىدە كىرىست كۆرگەندە، قىلچە ئىككىلەنمەيلا ئۇنى چېركاۋ دەپ ھۆكۈم قىلىمىز. ھىلال بىلەن كىرىست سىمۋوللارنىڭ ئوبراز يارىتىشتىكى رولىغا پەقەتلا بىر مىسال. ئەمەلىيەتتە، بىزنىڭ ئېتىمائىي ھاياتىمىز سىمۋوللار ۋە بەلگىلەر بىلەن تولغان بولۇپ، بىز ئۇلارسىز مەۋجۇت بولالمايمىز.

بىر شەخس بىر جەمئىيەتتە ئۆز ئوبرازىنى ئۆزى ياراتقاندەك ۋە شۇنىڭغا تۇشلۇق مۇئامىلىگە ئېرىشكەندەك، بىر مىللەت ياكى دۆلەتمۇ خەلقىارا جەمئىيەتتە ئۆز ئوبرازىنى ئۆزى يارىتىدۇ ۋە شۇنىڭغا لايىق مۇئامىلە كۆرىدۇ. بىر دۆلەتنىڭ خەلقىارادىكى ئوبرازى كىشىلەرنىڭ شۇ دۆلەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك قارارلىرى ۋە تاللاشلىرىغا بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ. بۇ جەھەتتە بىزگە ئەڭ تونۇش مىسال ياپونىيە بىلەن خىتاي بولسا كېرەك. ئادەتتە، بىر مالنىڭ

ياپونىيەنىڭ ياكى خىتاينىڭ بولۇشىنىڭ ئۆزىلا ئېنىقمىزدا ئۇ مالغا نىسبەتەن ئاپتوماتىك ھۆكۈملەرنى تۇرغۇزىدۇ. «ياپونىنىڭ» دېگەن سۆز ئىشەنچلىك، چىداملىق ۋە سۈپەتلىك دېگەندىن دېرەك بەرسە؛ «خىتاينىڭ» دېگەن سۆز ساختا، يارىماس ۋە ناچار دېگەندىن دېرەك بېرىدۇ. بىر مىللەتنىڭ ئوبرازىغا باغلانغان «مەينەت خىتايلار»، «تىرىشچان ياپونلار» ۋە «قۇۋۇ ئىنگلىزلار» دېگەندەك خەلقئارالىق لەقەملەر شۇ مىللەت ھەققىدىكى ئۇنىۋېرسال تونۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

يېغىپ ئېيتقاندا، ئوبراز مەلۇم بىر شەخس، تەشكىلات ياكى دۆلەتنىڭ كىشىلەرنىڭ نەزىرىدىكى كۆرۈنۈشى بولۇپ، بۇ نوقۇل سىرتقى قىياپەت بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ، بەلكى ئۇلارنىڭ زېھنىدە شەكىللەنگەن تەسۋىر ۋە تەسىراتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شەخسىي ئوبرازنى بىر شەخسنىڭ باشقىلارنىڭ نەزىرىدىكى رەسمى دېسەك، تەشكىلىي ئوبرازنى بىر تەشكىلاتنىڭ كەڭ جەمئىيەتنىڭ نەزىرىدىكى رەسمى دېيىشكە بولىدۇ. ئوخشاشلا بىر مىللىي ئوبرازمۇ شۇ مىللەت ياكى دۆلەتنىڭ دۇنيانىڭ كۆزىدىكى رەسىمدۇر [2].

2. خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردە ئوبرازنىڭ رولى

ئوبرازنىڭ خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردە بىر تاشقى سىياسەت قورالى سۈپىتىدە قوللىنىلىشى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. قەدىمكى زامانلاردا پادىشاھلار ئۆز قوشۇنلىرىنى ۋە ئەلچىلىرىنى ھەيۋەتلىك كۆرسىتىش ئۈچۈن ئوبرازغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. ئوردا - سارايلارنىڭ نەقىشلىرى، ئەسكەرلەرنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى، ئەلچىلەرنىڭ يۈرۈش - تۇرۇشلىرى... سەلتەنەتنىڭ قۇدرىتىنى نامايان قىلىدىغان ئاساسلىق كۆرسەتكۈچ بولۇپ، مەملىكەتلەر ئارىسىدىكى كۈچ سىنىشىتا مۇھىم رول ئويناىدۇ [3].

ھازىرقى زاماندا ئوبراز خەلقئارا مۇناسىۋەتلەرنىڭ ھەممە ساھەلىرىدە كەڭ قوللىنىلماقتا. ئۇنىڭ بۇ قەدەر ئالقىشقا ئېرىشىشىدىكى سەۋەبنى مۇنداق ئىككى نۇقتىغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

بىرىنچىدىن، دۆلەتلەر خەلقئارا سەھنىدە ئىناۋەتكە ئېرىشىشنى ئويلايدۇ. ھالبۇكى، خەلقئارا جەمئىيەتتە باشقىلارنىڭ ھۆرمىتىگە نائىل بولۇش ياخشى بىر ئوبرازسىز ئەمەلگە ئاشمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، دۆلەتلەر گۈزەل ئوبراز تىكلەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشى كېرەك.

ئىككىنچىدىن، ئوبراز خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردە رولچىلارنىڭ قارار ئېلىش جەريانىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى شۇكى، ياخشى ئوبراز سىزنىڭ مەنپەئەتىڭىزگە پايدىلىق بولسا، يامان ئوبراز سىزنىڭ مەنپەئەتىڭىزگە زىيانلىق دېگەنلىكتۇر. يەنى باشقىلار سىز توغرۇلۇق قارار ئالغاندا، سىزنىڭ ئوبرازىڭىز باشقا ئامىللار قاتارىدا ئۇلارنىڭ قارارىنى بەلگىلەيدۇ. ھەتتا ئەقلىي ۋە ئوبىيېكتىپ قارار چىقىرىش ئۈچۈن يېتەرلىك ۋاقىت ۋە مەلۇمات بولمىغان ئەھۋاللاردا، ئوبراز قارارنى بەلگىلەيدىغان ئاساسلىق ئامىلغا ئايلىنىپ قالىدۇ. گەرچە خەلقئارا مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئاساسلىق رولچىلىرى دۆلەتلەر بولسىمۇ، لېكىن دۆلەتلەردە قارار ئالغۇچىلار يەنىلا ئىنسانلار بولۇپ، ئوبراز ئۇلار ئۈچۈن بىر قاتار فۇنكسىيەلىك روللارنى ئويناىدۇ. تەدبىر

بەلگىلىگۈچىلەر ئۈچۈن ئوبرازنىڭ فۇنكسىيەلىرى تۆۋەندىكىچە [4]:

a) قارار چىقىرىش. ئوبراز شەخسلەرنىڭ مەلۇم بىر مەسىلە ئۈستىدە قارار چىقىرىشىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. چۈنكى، ئىنسانلار قېلىپلاشقان شەكىلدە تەپەككۇر قىلىشقا ئادەتلەنگەن بولۇپ، مۇئەييەن تېمىدا يېتەرلىك ئىزدىنىش ئورنىغا تەييار ھۆكۈملەرنى قوللىنىشقا مايىل كېلىدۇ. بۇنداق ھاللاردا ئوبرازغا باغلانغان باسما قېلىپ يەكۈنلەر، قارار قىلغۇچىلارنىڭ ئەڭ ئاسان مۇراجىئەت قىلىدىغان مەنبەسىگە ئايلىنىدۇ.

b) ئاددىيلاشتۇرۇش. ئوبرازنىڭ يەنە بىر رولى ئاددىيلاشتۇرۇش بولۇپ، ئۇ مەلۇم بىر تېمىدا چۈشىنىشنى ۋە ھۆكۈم قىلىشنى ئاسانلاشتۇرىدۇ. كىشىلەر ئوبرازىغا قاراپلا كىمنىڭ ھەقلىق، كىمنىڭ ھەقسىزلىكىگە، نېمىنىڭ توغرا، نېمىنىڭ خاتالىقىغا ھۆكۈم قىلىۋېتىدۇ، شۇنداقلا ئوبراز سەۋەبىدىن ئۆزلىرىگە يەتكۈزۈلگەن ئۇچۇرنىڭ خالىغىنىنى ئېلىپ، خالىمىغىنىنى نەزەردىن ساقىت قىلىدۇ.

c) يۈزلەندۈرۈش. دۆلەتلەر خەلقئارا مۇناسىۋەتتە مەيدانغا كەلگەن تۈرلۈك ئەھۋاللارغا قارىتا ئۆز مەيدانلىرىنى بىلدۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. مەسىلىلەرگە توغرا مۇئامىلە قىلىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن توغرا دىياگنوز قويۇش زۆرۈر. ئەمما، ئەقلىي ۋە ئوبېيېكتىپ قارار چىقىرىش ئۈچۈن يېتەرلىك ۋاقىت ۋە مەلۇمات بولمىغان ئەھۋالىلاردا، ئوبراز كىشىلەرنى مۇئەييەن بىر نۇقتىغا يۈزلەندۈرۈش رولىنى ئويناىدۇ.

d) ئومۇملاشتۇرۇش. ئوبراز ئومۇملاشتۇرۇش رولىنى ئويناىدىغان بولۇپ، مەلۇم بىر مىللەت ياكى دۆلەتنىڭ بىر قىسمى ھەققىدە شەكىللەنگەن ئوبراز ئاخىرىدا شۇ مىللەت ياكى دۆلەتنىڭ بىر پۈتۈن ئوبرازىغا ئايلىنىپ قالىدۇ. چۈنكى، ئىنسانلار بىر ساھەدىكى مەلۇم بىر ئىشنى بىلسە، ئۇنى شۇ ساھەدىكى باشقا ئىشلارغىمۇ تەتبىقلاشقا ئۇرۇنىدۇ. كۆپىنچە كىشىلەر ئۆزلىرى ئۇچراتقان بىر قانچە كىشىدىن ئالغان تەسىراتىغا قاراپلا پۈتۈن بىر مىللەتكە باھا بېرىدۇ.

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەندەك، خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردە ئوبرازنىڭ رولى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، دۆلەتلەر مەيلى ھۆرمەت - ئېتىبارغا ئېرىشىش ئۈچۈن بولسۇن، مەيلى ئۆزى توغرۇلۇق پايدىلىق قارارلارنىڭ چىقىرىلىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن بولسۇن، خەلقئارا سەھنىدىكى ئوبرازىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. بۇ قارىماققا ئۇلارنى يامان ئاتاقتىن ساقلاپ قالغانىدەك قىلغان بىلەن، ئەمەلىيەتتە ئۇلارنى يامان ئاقىۋەتلەردىن قۇتقۇزۇپ قالىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ياخشى ئوبراز دۆلەتلەرگە نوقۇل شۆھرەتلا ئەمەس، بەلكى ئەمەلىي نەپ ئېلىپ كېلىدۇ. بولۇپمۇ سايامەتچىلىك دۇنيا ئىقتىسادىنىڭ ئاساسىي تۈزۈلۈكلىرىدىن بىرىگە ئايلانغان بۈگۈنكى كۈندە، ئوبرازنىڭ رولى بارغانسېرى ئاشماقتا.

دېمەككى، ئەجدادلىرىمىز «پۇل تاپقۇچە، يۇز تاپ» دېگەن سۆزنى بىكارغا ئېيتمىغان. ياخشى نام قەدىمكى يىپەك يولىدا قانداق رول ئوينىغان بولسا، ئوبراز بۈگۈنكى دۇنيا سەھنىسىدە شۇنداق رول ئويناۋاتىدۇ. ياخشى ئوبرازغا ئىگە بولۇش – مەۋجۇت رولچىلار ئۈچۈن نەقەدەر مۇھىم بولسا، خەلقئارا سەھنىدە رول ئېلىشقا تىرىشۋاتقان بىزلەر ئۈچۈنمۇ ئوخشاشلا ئىنتايىن مۇھىم.

3. خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردە ئۇبراز باشقۇرۇش

ئۇبراز ئۇقۇمىنى خەلقئارا مۇناسىۋەتلەر ساھەسىدە تۇنجى بولۇپ ئىقتىسادشۇناس كېننىس بۇلدىڭ (Kenneth Boulding) 1956 - يىلى خەلقئارا سىستېمىنى ئانالىز قىلىش ئۈچۈن قوللانغان [4]. ئارقىدىن بىر قىسىم ئالىملار ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان ئۇبراز تۇرلىرى، بولۇپمۇ دۇشمەن ئۇبرازى ئۇقۇمىغا ئاساسەن سوغۇق ئۇرۇش دەۋرىنى باھالىغان. بۇنىڭغا ئەگىشىپ خەلقئارا مۇناسىۋەتلەر ساھەسىدە ئۇبراز ھەققىدە تۇرلۈك تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلغان. تۆۋەندە خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردە ئۇبرازنىڭ تۇرلىرى، ئۇبرازنى بەلگىلەيدىغان ئاساللار ۋە ئۇبراز باشقۇرۇش يوللىرى ئايرىم - ئايرىم بايان قىلىنىدۇ.

3.1 ئۇبراز تۇرلىرى

خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردە دۆلەتلەرنىڭ ئۇبرازىنى ئومۇمىي جەھەتتىن مۇنداق ئالتە تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. ئۇلار: دۇشمەنلىك ئۇبرازى، ئىتتىپاقداشلىق ئۇبرازى، بېقىندىلىق ئۇبرازى، جاھانگىرلىك ئۇبرازى، لۇكچەكلىك ئۇبرازى ۋە مۇستەملىكە ئۇبرازى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت [5].

A. دۇشمەنلىك ئۇبرازى

دۇشمەنلىك ئۇبرازى – خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردە بىر دۆلەتنىڭ باشقا بىر دۆلەتنى ئۆز مەۋجۇتلۇقىغا تەھدىت ياكى مەنپەئەتلىرىگە زىيانلىق كۈچ دەپ قارىشىدىن شەكىللىنىدۇ. دۆلەتلەر ئۆزلىرىگە دۇشمەن دەپ بىلگەن دۆلەتلەرگە تاقابىل تۇرالىشى ئۈچۈن كېرەكلىك كۈچكە ئىگە بولۇشقا تىرىشىدۇ. بۇ خىل ئىنتىلىش ئۆز نۆۋىتىدە دۆلەتلەر ئارىسىدا دۇشمەنلىك پەيدا قىلىدۇ. دۇشمەن ئۇبرازىنى ئالغان بىر دۆلەت قارشى دۆلەت تەرىپىدىن «يامان نىيەتلىك دۆلەت» دەپ قارىلىدۇ. نەتىجىدە، بۇ خىل ئۇبراز خەلقئارا سەھنىدە ھۇجۇمچىل رىقابەت ۋە قوراللىق دۇشمەنلىك ئۈچۈن ئېھتىياجلىق شارائىت يارىتىدۇ. كۈنىمىزدە ھىندىستان - پاكىستان، ئەزەربەيجان - ئەرمېنىيە، رۇسىيە - ئۇكرائىنا، پەلەستىن - ئىسرائىلىيە، ئىران - سەئۇدى ئەرەبىستان، جەنۇبىي كورېيە - شىمالىي كورېيە... قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ مۇناسىۋەتلىرى بۇ كاتېگورىيەگە كىرىدۇ.

B. ئىتتىپاقداشلىق ئۇبرازى

ئىتتىپاقداشلىق ئۇبرازى – دۇشمەنلىك ئۇبرازىنىڭ ئەكسى بولۇپ، خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردە دوست ئۇقۇمى ئورنىغا كۆپىنچە بۇ ئۇقۇم قوللىنىلىدۇ. خەلقئارا مۇناسىۋەتلەر مەنپەئەتلەر ئۈستىگە قۇرۇلسىمۇ، لېكىن بەزى دۆلەتلەرنىڭ ئورتاق مەنپەئەتلىرى ئۈلارنى ئىتتىپاقداش بولۇش دەرىجىسىگە ئېلىپ بارغان. ئىتتىپاقداش دۆلەتلەر بىر - بىرىگە ئىشىنىدۇ ۋە بىر - بىرىنى قوللايدۇ. ئىتتىپاقداش دۆلەتلەرنىڭ ئۆزئارا ساداقەت دەرىجىسى ئىنتايىن يۇقىرى بولىدۇ. بۇنىڭغا مىسال سۈپىتىدە شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى (NATO)، تۈركىيە - ئەزەربەيجان، خىتاي - رۇسىيە... قاتارلىق دۆلەتلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

C. بېقىندىلىق ئۇبرازى

خەلقئارا سىستېمىدا بىر دۆلەت ئۆزىنى ئاجىز ۋە يېتەرسىز ھېس قىلغاندا، خەتەردىن ساقلىنىش ياكى تېخمۇ ياخشى پۇرسەتكە ئېرىشىش ئۈچۈن، ئۆزىدىن كۈچلۈك باشقا

بىر دۆلەتكە تايىنىشنى تاللىشى مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋالدا، بۇ ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا بېقىنىش ۋە بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتى شەكىللىنىدۇ. بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىدە، بېقىندۇرغۇچى تەرەپ ئۆزىنى بېقىنغۇچى تەرەپتىن ھەم كۈچ، ھەم مەدەنىيەت جەھەتتىن ئۈستۈن چاغلايدۇ. بېقىنغۇچى تەرەپ ئۆزىنى خار كۆرگەنلىكتىن بېقىندۇرغۇچى تەرەپكە نەپرەت بىلەن قارايدۇ. بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى نۆۋىتى كەلگەندە مۇستەملىكىچىلىككە تەرەققي قىلىشى مۇمكىن.

D. جاھانگىرلىك ئوبرازى

جاھانگىرلىك – كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ باشقا ئاجىز دۆلەتلەرنى تەسىر دائىرىسىگە كىرگۈزۈپ، ئۇلارنى ئۆز مەنپەئەتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش ھەرىكىتىدۇر. جاھانگىر دۆلەتلەر مۇستەملىكىچىلىك خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ، تەسىرى ئاستىدىكى دۆلەتلەرنىڭ بايلىقلىرىنى مونوپول قىلماقچى بولىدۇ. ئاجىز دۆلەتلەردە جاھانگىر دۆلەتلەرگە قارشى نەپرەت ۋە دۈشمەنلىك كۈچىيىدۇ. بۇنىڭغا مىسال سۈپىتىدە، ئامېرىكا، ئەنگلىيە، فرانسىيە ۋە خىتاينى كۆرسىتىش مۇمكىن.

E. لۇكچەكلىك ئوبرازى

لۇكچەك دۆلەت ئۇقۇمى دۇنيا تىنچلىقىنى بۇزغان، كىشىلىك ھوقۇقنى ئېغىر دەرىجىدە دەپسەندە قىلغان، تېررورلۇقنى قوللىغان دۆلەتلەرنى كۆرسىتىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە نېمە قىلىدىغانلىقىنى بىلگىلى بولمايدىغان، خەلقئارا قانۇنغا رىئايە قىلمايدىغان دۆلەتلەرنمۇ كۆرسىتىدۇ. بۇنداق دۆلەتنىڭ ھۆكۈمىتى ئادەتتە ھېسسىياتچان، ئۇرۇشقاق ۋە ئىستىبداد بولۇپ، ناھايىتى ۋەھشىي تۈيۈلىدۇ. جاھانگىر دۆلەتلەر گېزى كەلگەندە باشقا دۆلەتلەرگە ئۇرۇش ئېچىپ، لۇكچەك دۆلەتكە ئايلىنىشى مۇمكىن. كۈنىمىزدە شىمالىي كورىيە، خىتاي، رۇسىيە، ئىران ۋە ئىسرائىلىيە... قاتارلىق دۆلەتلەرنى بۇ كاتېگورىيەگە قويۇش مۇمكىن.

F. مۇستەملىكە ئوبرازى

مۇستەملىكە ئۇقۇمى بىر دۆلەتنىڭ باشقا بىر دۆلەت تەرىپىدىن بېسىۋېلىنىپ، تولۇق كونترول قىلىنغان ۋە تالان - تاراج قىلىنغان ھالتىنى كۆرسىتىدۇ. خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردە كۆچ جەھەتتە ئۈستۈن تۇرىدىغان جاھانگىر ياكى لۇكچەك بىر دۆلەت ئۆزىدىن ئاجىز باشقا بىر دۆلەتنى تامامەن ئىشغال قىلىپ، ئىدارە قىلىشقا باشلىغاندا، بۇ خىل ئوبراز مەيدانغا كېلىدۇ. 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا دۇنيادىكى نۇرغۇن دۆلەتلەر غەربتىكى ئاز سانداقى جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلىنىپ قالغانىدى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، بۇ دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مۇستەقىللىققا ئېرىشتى. ھازىر دۇنيادا مۇستەملىكە سۈپىتىدە ئېتىراپ قىلىنغان دۆلەتلەر يوق دېيەرلىك. ئەسلىدە، ۋەتىنىمىز شەرقىي تۈركىستان بۇ كاتېگورىيەگە كىرىدىغان بولۇپ، لېكىن دۇنيا تېخىچە بىزنىڭ بېسىۋېلىنغان بىر دۆلەت، يەنى مۇستەملىكە ئىكەنلىكىمىزنى ئېتىراپ قىلغىنى يوق.

3.2 ئوبرازنى بەلگىلەيدىغان ئامىللار

خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردە ئوبرازنى بەلگىلەيدىغان ئامىللار كۆپ خىل بولۇپ، ئۇلار بىر دۆلەتنىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسىدىن تارتىپ، ئۇ دۆلەت خەلقىنىڭ خۇيي - مىجەزىگىچە، يەن

- تەرەققىياتتىن تارتىپ، مۇھىت ئاسراش ئېڭىغىچە، سودا - سېتىقتىن كىشىلىك ھوقۇققىچە نۇرغۇن ساھەلەرگە چېتىلىدۇ. بۇ ئامىللارنى چوڭ جەھەتتىن تۆت چوڭ نۇقتىغا يىغنىچاقلاش مۇمكىن: ئۇلار سىياسىي، ئىقتىساد، پەن - تېخنىكا [7] ۋە كۈلتۇردىن ئىبارەتتۇر.

سىياسىي جەھەتتىن، بىر دۆلەتنىڭ ھاكىمىيەت تۈزۈمى، جەمئىيەتنىڭ قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىنىش دەرىجىسى ۋە كىشىلىك ھوقۇق سەۋىيەسى قاتارلىقلار شۇ دۆلەتنىڭ خەلقئارا سەھنىدىكى ئوبرازىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناپىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، دېموكراتىك تۈزۈمدىكى دۆلەتلەرنىڭ ئوبرازى مۇستەبىت ياكى دىكتاتور دۆلەتلەردىن كۆرۈنەرلىك ياخشى بولۇپ، دېموكراتىك دۆلەتلەر تۈزۈلمە جەھەتتىن مۇستەبىت دۆلەتلەردىن تەبىئىيلا ئۇستۇن ئورۇندا تۇرىدۇ.

ئىقتىسادىي جەھەتتىن، بىر دۆلەتنىڭ بايلىقى، ئىشقا ئورۇنلىشىش پۇرسەتلىرى، ئادىل كىرىم تارقىلىشى، پاراۋانلىق سەۋىيەسى قاتارلىقلار شۇ دۆلەتنىڭ دۇنيادىكى ئوبرازىنى بەلگىلەيدۇ. باي دۆلەتلەرنىڭ پۇقرالىرى نامرات دۆلەتلەرنىڭ پۇقرالىرىغا سېلىشتۇرغاندا تېخىمۇ كۆپ ھۆرمەتكە ئېرىشىدۇ. كىشىلەر ھەمىشە كىرىم تارقىلىشى نىسبەتەن ئادىل، خىزمەت پۇرسىتى كۆپ بولغان باي دۆلەتلەرگە ئىنتىلىدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردە يەنە ئىقتىسادنى تاشقى سىياسەت قورالى قىلىپ ئىشلەتكىلى بولغاچقا، باي دۆلەتلەر قەرز بېرىش، مەبلەغ سېلىش ۋە تىجارەت قاتارلىق يوللار بىلەن ئۆز ئوبرازىنى ياخشىلىيالايدۇ.

پەن - تېخنىكا جەھەتتىن، بىر دۆلەتنىڭ تەرەققىيات سەۋىيەسىمۇ شۇ دۆلەتنىڭ خەلقئارادىكى ئوبرازىنى بېكىتىدۇ. يۇقىرى تېخنىكىلىق مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىدىغان دۆلەتلەر نوقۇل ئىقتىسادىي كىرىم قىلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئىشەنچ ۋە ئىناۋەت قازىنىدۇ. كۈنىمىزدە ئالەم قاتنىشى، سۈنئىي ئەقىل، گېن تەتقىقاتى... قاتارلىق ساھەلەر دۆلەتلەرنىڭ قۇدرىتىنى نامايان قىلىدىغان، ئەڭ مۇھىمى، ئوبرازىنى يارىتىدىغان مۇھىم ئامىللارغا ئايلىنىپ قالدى. بۇ ساھەلەردە كىم ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىسە، خەلقئارا جەمئىيەتتە شۇنىڭغا بولغان قىزىقىش ۋە ھۆرمەت ئېشىۋاتىدۇ.

كۈلتۇر جەھەتتىن، بىر دۆلەتنىڭ تارىخى، دىنى، ئەدەبىيات - سەنئىتى ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرى شۇ دۆلەتنىڭ باشقىلارنىڭ كۆزىدىكى ئوبرازىنى بەلگىلەيدۇ. يەنى بىر دۆلەت خەلقىنىڭ ئۆتمۈشى، قايسى دىنغا ئېتىقاد قىلىشى، سەنئەتتە قايسى يۆكسەكلىكتە ئىكەنلىكى ۋە تۇرمۇش شەكىللىرى باشقىلارنىڭ ئۇلارغا بولغان تونۇشلىرىنى شەكىللەندۈرىدۇ. كىشىلەر بۇ ئامىللارغا ئاساسەن مىللەتلەر ياكى جەمئىيەتلەرنى ئىلغار - قالاق، ياۋايى - مەدەنىي دېگەندەك كاتېگورىيەلەرگە ئايرىيدۇ.

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەندەك، خەلقئارا سەھنىدە بىر دۆلەتنىڭ ئوبرازىنى بەلگىلەيدىغان ئامىللار كۆپ قىرلىق ۋە كۆپ قاتلاملىقتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردە ئوبراز باشقۇرۇش ئۈچۈن نوقۇل بىرلا ئامىلغا ئېسىلۋېلىشقا بولمايدۇ. خەلقئارا سەھنىدە كۆڭۈلدىكىدەك بىر ئوبراز بەرپا قىلىش ئۈچۈن كۆپ قاتلاملىق ھەرىكەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

3.3 ئوبراز باشقۇرۇش يوللىرى

خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردە ئوبراز باشقۇرۇش ئۇچۇن دۆلەتلەر ئومۇمەن تەشۋىقات، ئاممىۋى دىپلوماتىيە ۋە يۇمشاق كۈچكە تايىنىدۇ. بۇ ئۇچ ئامىل ئادەتتە تاشقى سىياسەتنىڭ سۇبيېكتىپ قوراللىرى دەپ قارىلىدۇ. دۆلەتلەر بۇ قوراللارغا تايىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ خەلقئارا سەھنىدىكى ئوبرازلىرىنى ئۆز مەنپەئەتلىرىگە پايدىلىق تەرزدە شەكىللەندۇرىدۇ. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردە ئوبراز باشقۇرۇش ئۇسۇللىرىنى تۆۋەندىكى ئالتە تۈرگە يىغىنچاقلاش مۇمكىن [7].

A. ئوقۇغۇچى ئالماشتۇرۇش پروگراممىلىرى

چەت ئەلگە چىقىپ ئوقۇش بۇگۈنكى دۇنيادا مودا بىر ئېقىمغا ئايلاندى. ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ ئوخشىمىغان ساندا ئوقۇغۇچى ئالماشتۇرۇش پروگراممىلىرى مەۋجۇت. دۆلەتلەرنىڭ ئوقۇغۇچى ئالماشتۇرۇش پروگراممىلىرى ھەم سىرتتىن ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىشنى، ھەم سىرتقا ئوقۇغۇچى چىقىرىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دۆلەتلەر بۇ خىل پروگراممىلارنى يولغا قويۇش ئۈچۈن غايەت زور مەبلەغ ئاجرىتىپ، بىر تەرەپتىن ئۆز ياشلىرىنى ئىلغار، تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەرگە چىقىپ ئوقۇش قىزىقتۇرسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن باشقا دۆلەتلەرنىڭ ياشلىرىنى ئۆز دۆلىتىگە كېلىپ ئوقۇشقا تەكلىپ قىلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ھەر قايسى دۆلەتلەردە خىلمۇخىل ئوقۇش مۇكاپاتلىرى تەسىس قىلىنغان.

ئوقۇغۇچى ئالماشتۇرۇش پروگراممىلىرى – ئاممىۋى دىپلوماتىيەنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، دۆلەتلەر بۇ ئارقىلىق نوقۇل ئۆز دۆلىتى ئۈچۈن ئىختىساسلىقلارنى يېتىشتۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئۆز ئوبرازىنى شەكىللەندۇرىدۇ. شۇڭا، ئوقۇغۇچى ئالماشتۇرۇش پروگراممىلىرىنى ئوبراز باشقۇرۇشنىڭ ئەڭ ياخشى ۋە ئۈنۈملۈك يوللىرىدىن بىرى دېيىشكە بولىدۇ. ياراملىق ئوقۇغۇچىلارنى چەت ئەلگە ئەۋەتىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ گۈزەل يۈزىنى سىرتقا نامايان قىلسا، چەت ئەللىك ئوقۇغۇچىلارنى كۈتۈۋېلىش، ئۇلارغا ھەر تۈرلۈك ئىمكانلارنى سۇنۇش ئارقىلىق ياخشى تەسىر قالدۇرىدۇ.

B. خەلقئارالىق پائالىيەتلەر

خەلقئارالىق پائالىيەتلەرنىڭ ئوبراز باشقۇرۇشتىكى رولى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، دۆلەتلەر ھەر تۈرلۈك خەلقئارالىق پائالىيەتلەرنى تەشكىللەش ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئىناۋىتىنى يۇقىرى كۆتۈرەلەيدۇ. يۇقىرى دەرىجىلىك باشلىقلار ئۇچرىشىشى، ئولىمپىك مۇسابىقىسى ۋە دۇنيا لوكقىسىغا ئوخشاش يۈكسەك سەۋىيەدىكى خەلقئارالىق يىغىلىشلارغا ساھىبخانلىق قىلىش بىر دۆلەتنىڭ خەلقئارا سەھنىدىكى شان - شۆھرىتىنى نامايان قىلىدۇ. دۆلەتلەر بۇ خىل پائالىيەتلەرنى سۈپەتلىك ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق تاشقى دۇنياغا ئۆزىنىڭ كۈچىنى كۆرسىتەلەيدۇ. بۇنداق ئۇچرىشىشلار باشقىلاردا ئاللىقاچان شەكىللىنىپ قالغان خاتا ياكى سەلبىي تونۇشنى ئۆزگەرتىشنىڭ ئەڭ ياخشى پۇرسىتى بولۇپ، كەلگەن مېھمانلارغا ئىللىق مۇئامىلە قىلىش ئارقىلىق پاسسىپ تەسىرلەرنى يوقاتقىلى ياكى ئازايتقىلى بولىدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، خەلقئارالىق توقۇنۇشلارنى ئاخىرلاشتۇرۇش ئۈچۈن ياراشتۇرغۇچى بولۇش، ھەر تۈرلۈك سۆھبەتلەرگە ساھىبخانلىق قىلىشمۇ دۆلەتلەرنىڭ ھۆرمىتىنى ئاشۇرىدۇ.

C. خەلقئارا ئاخباراتچىلىق

بىر دۆلەت باشقىلار ئالدىدا ياخشى ئوبرازىنى نامايان قىلىش ياكى ناچار ئوبرازىدىن

قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئۆزىنى چۈشەندۈرۈش پۈرسىتىگە ئىگە بولۇشى كېرەك. شۇ ۋەجدىن، دۆلەتلەر ئۆز ئاۋازىنى دۇنياغا ئاڭلىتىش ئۈچۈن خەلقئارا ئاخباراتچىلىققا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. چۈنكى، خەلقئارا مۇناسىۋەتلەرنىڭ تېگىدە ئالاقە، ئالاقىنىڭ تېگىدە بولسا تونۇش ياتىدۇ. باشقىلارغا ئۆزىنى خاتا چۈشەندۈرۈش، نە قەدەر سەلبىي تەسىر پەيدا قىلسا؛ باشقىلارغا ئۆزىنى چۈشەندۈرەلمەسلىكمۇ، ئۇ قەدەر خاتا چۈشىنىشكە ئېلىپ بارىدۇ.

دۆلەتلەر ئۈچۈن ئەڭ مۇھىم تەشۋىقات قورالى بولغان خەلقئارا ئاخباراتچىلىق ھازىرقى زامانىدا ئىنتايىن تەرەققىي قىلغان بولۇپ، دەسلەپتە رادىيو بىلەن باشلانغان بۇ مۇساپە، بۈگۈنكى كۈندە سۈنئىي ھەمراھلارنىڭ ياردىمىدە تېلېۋىزور ۋە ئىنتېرنېت ۋاستىلىرى ئارقىلىق 24 سائەت نەق مەيدان تارقىتىشقا تەرەققىي قىلدى. قارايدىغان بولساق، كۈنىمىزدە بىرلەشمە ئاگېنتلىقى، شىنخۇا ئاگېنتلىقى، ئانادولۇ ئاگېنتلىقى... دېگەندەك دۆلەت ئىلكىدىكى (بىرلەشمە ئاگېنتلىقى دۆلەت ئىگىلىكىدە ئەمەس. ئامېرىكا دۆلەت ئىگىدارلىقىدىكى ئاخبارات ئورۇنلىرى ئۈچۈن ئامېرىكا ئاۋازى رادىيوسى ۋە ئەركىن ئاسىيا رادىيوسى قاتارلىقلارنى مىسال كەلتۈرۈش مۇمكىن. – مۇھەررىردىن) خەلقئارا ئاخبارات ئورگانلىرى خۇددى بەيگىدىكى ئاتقا ئوخشاش دۇنيا مىقياسىدا بەس - بەستە ئۇچۇر تارقاتماقتا. بۇنىڭغا ،(Facebook، X (Twitter Instagram، TikTok ۋە YouTube قا ئوخشاش ئاممىۋى تاراتقۇلار قوشۇلۇپ، بۇ ساھەنى تېخىمۇ قىزىتىۋەتتى.

D. خەلقئارالىق تىل - مەدەنىيەت ئورگانلىرى

دۆلەتلەر ئۆز ھېكايىلىرىنى باشقا دۆلەت خەلقىگە يەتكۈزگەندە ئىشلىتىدىغان ئەڭ مۇھىم قانالالار ئۇلارنىڭ تىلى ۋە مەدەنىيىتىدۇر. كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا ئالاقىسىنىڭ ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ، مەدەنىيەتلەر ئارا ئالماشتۇرۇشمۇ كۆپىيىدۇ. ئالاقىدىكى بۇ خىل تەرەققىياتمۇ ئىشلىتىلگەن تىلنىڭ ئەھمىيىتىنى ئاشۇرىدۇ. شۇ ۋەجدىن، ھەرقايسى دۆلەتلەر ئۆزلىرىنىڭ تىل ۋە مەدەنىيىتىنى باشقا جەمئىيەتلەرگە تونۇشتۇرۇش، ئۆگىتىش ۋە تارقىتىش ئۈچۈن ئوخشىمىغان دۆلەتلەردە تىل ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرىنى قۇرۇۋاتىدۇ. بۇ خىل مەركەزلەر ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ ئاممىۋى دىپلوماتىيە ئارقىلىق ئىجابىي ئوبراز يارىتىدىغان قورالى ھېسابلىنىدۇ. دۆلەتلەر بۇ مەركەزلەردىن پايدىلىنىپ، جەمئىيەتنىڭ ئوخشىمىغان قاتلاملىرى بىلەن بۇاستە ئالاقە قىلىش ئارقىلىق ئاممىۋى ئاساس ھازىرلايدۇ. خىتاينىڭ ھەر قايسى دۆلەتلەردە ئاچقان كۆڭزى ئىنستىتۇتلىرى بىلەن تۈركىيەنىڭ يۇنۇس ئەمرە ئىنستىتۇتلىرى بۇنىڭ تىپىك مىساللىرىدۇر.

بۇ قاتاردا يەنە، ئاممىۋى دىپلوماتىيەنىڭ بىر قىسمى بولغان كۇلتۇر (مەدەنىيەت) دىپلوماتىيەسىنمۇ تىلغا ئېلىش كېرەك. كۇلتۇر دىپلوماتىيەسى – كۇلتۇرنىڭ بارلىق ئاممىللىرىنى ئىشلىتىپ، باشقا دۆلەتلەر ۋە خەلقلەر ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا چۈشىنىش، ئورتاق تونۇش، ھەمكارلىق ۋە ئالاقە مۇھىتى بەرپا قىلىشنى مەقسەت قىلغان بارلىق ئۇرۇنۇشلارنى كۆرسىتىدۇ. كۇلتۇر دىپلوماتىيەسى – كىنو، ناخشا - ئۇسسۇل، مۇزىكا، رەسىم، ھەيكەل قاتارلىق بارلىق سەنئەت مەھسۇلاتلىرىنى؛ كۆرگەزمە، يەرمەنكە، ئۇنۇبۇرسىتېت، تىل تەربىيەلەش پروگراممىلىرى، سەنئەت ئۆمەكلىرى، چەت ئەللەردە قۇرۇلىدىغان كۇتۇپخانىلار، ئاممىباب ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ تەرجىمىلىرى، خەۋەر ۋە مەدەنىيەت پروگراممىلىرى، تەرەققىيات يارداەم تۈرلىرى قاتارلىق نۇرغۇن پائالىيەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كۇلتۇرەل پائالىيەتلەرنىڭ تاشقى سىياسەت بىلەن ماس ھالدا ھەرىكەت قىلىشى، بىر دۆلەتنىڭ ئۇنۇملۇك ئاممىۋى دىپلوماتىيەسىدە مۇھىم رول ئويناىدۇ.

E. خەلقئارا زىيارەتلەر

دۆلەتلەر ئارىسىدىكى ئۆزئارا بېرىش - كېلىشلەر، بولۇپمۇ يۇقىرى سەۋىيەلىك زىيارەتلەر مېھمان دۆلەت بىلەن ساھىبخان دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت دەرىجىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى يەنە باشقا دۆلەتلەرنىڭ مەزكۇر مۇناسىۋەت توغرىسىدىكى تونۇشىغا بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىدۇ. يۇقىرى قاتلامدىكىلەرنىڭ ئۆزئارا زىيارەتلىرى خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردە ئوبراز باشقۇرۇشنىڭ مۇھىم يوللىرىدىن بىرى بولۇپ، زىيارەتكە كەلگەنلەرنىڭ سەۋىيەسى، زىيارەت ۋاقتى ۋە دائىرىسى ئىككى تەرەپلىك مۇناسىۋەتلەرنىڭ دەرىجىسىنى بەلگىلەيدۇ. زىيارەت دائىرىسىدە ئۆتكۈزۈلگەن مۇراسىملار، بىرلەشمە ئاخبارات ئېلان قىلىش يىغىنلىرى ۋە بايانا تلار، زىيارەت جەريانىدا تۈزۈلگەن تۈرلۈك ھەمكارلىق كېلىشىملىرى ئىككى تەرەپلىك مۇناسىۋەتنىڭ كۈچىيىشىگە تۆھپە قوشىدۇ.

بۇ خىل زىيارەتلەرنىڭ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ھەمكارلىق دەرىجىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈش رولى ئىنتايىن چوڭدۇر. مەسىلەن، ئامېرىكا بىلەن ئەنگلىيە يېقىن ئىتتىپاقداش بولغاچقا، ئامېرىكا پىرېزىدېنتلىرىنىڭ سايلانغاندىن كېيىن تۇنجى بولۇپ ئەنگلىيەنى زىيارەت قىلىشى بىر ئەنئەنىگە ئايلانغان. بۇ خىل يېقىنلىق تۈركىيە بىلەن ئەزەربەيجان ئارىسىدىمۇ مەۋجۇت بولۇپ، ھەر قېتىم يېڭىدىن سايلانغان تۈركىيە جۇمھۇر رەئىسى ئالدى بىلەن ئەزەربەيجانىنى زىيارەت قىلىدۇ. دۆلەتلەر مۇشۇنداق خەلقئارالىق زىيارەتلەر ئارقىلىق باشقا دۆلەتلەر ئالدىدا ئۆز ئوبرازىنى يارىتىپلا قالماي، يەنە قايسى دۆلەتلەر بىلەن قانچىلىك دەرىجىدە يېقىنلىقىنى نامايان قىلىدۇ.

F. خەلقئارالىق يارىدەملەر

خەلقئارالىق يارىدەملەر – شۇبھىسىزكى، ئوبراز باشقۇرۇشنىڭ ئەڭ ئۇنۇملۇك يولىدۇر. دۆلەتلەر بىر - بىرىگە يارىدەم بېرىش ئارقىلىق بىرلا ۋاقىتتا كۆپ خىل ئۇنۇمگە ئېرىشەلەيدۇ. باشقا دۆلەتلەرگە بېرىلگەن يارىدەملەر بۇ دۆلەتلەر بىلەن ئۇزۇن مۇددەتلىك سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ۋە كۇلتۇرەل مۇناسىۋەتلەرنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن مۇستەھكەم ئاساس سالىدۇ. ئىجابىي ئوبراز يارىتىشقا ئۇرۇنغان دۆلەتلەر ئۈچۈن خەلقئارالىق يارىدەملەر ئىستراتېگىيەلىك ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇ ۋەجىدىن، كۇنىمىزدە ھەر تۈرلۈك خەلقئارالىق يارىدەم پروگراممىلىرى ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ تاشقى سىياسىتىنىڭ مۇھىم قورالغا ئايلانماقتا.

خەلقئارالىق يارىدەملەر چوڭ جەھەتتىن ئىنسانپەرۋەرلىك يارىدىمى ۋە تەرەققىيات يارىدىمى دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ. ئىنسانپەرۋەرلىك يارىدەملىرى – مەلۇم بىر دۆلەتتە ئۇرۇش، ئاچارچىلىق ياكى ھەر تۈرلۈك تەبىئىي ئاپەتلەر يۈز بەرگەندە ئاپەتكە ئۇچرىغان خەلقلەرنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن بېرىلگەن تاشقى يارىدەملەرنى كۆرسىتىدۇ. بۇ تۈردىكى يارىدەملەر جىددىي ئەھۋالغا تاقابىل تۇرۇشنى مەقسەت قىلغان بولۇپ، ھۆكۈمەتلەرنىڭ دەرھال چىقارغان قارارلىرى بىلەن ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئىنسانپەرۋەرلىك يارىدەملىرىنى توپلاش ۋە يەتكۈزۈشتە ئاممىۋى تەشكىلاتلار مۇھىم رول ئوينايدۇ.

تەرەققىيات يارىدەملىرى بولسا، دۇنيادىكى باي دۆلەتلەرنىڭ نامرات دۆلەتلەر ئۈچۈن ئالدىن پىلانلاپ يولغا قويغان تەرەققىيات يارىدەم فوندلىرىنى كۆرسىتىدۇ. تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەر ھەر تۈرلۈك تەرەققىيات يارىدەم پروگراممىلىرى ئارقىلىق تەرەققىي قىلمىغان

دۆلەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئۇل ئەسلىھەلىرىنى كۆچەيتىشىگە يارىدەم بېرىدۇ. تەرەققىيات يارەملىرى رەسمىي قانالىلار ئارقىلىق تەمىنلىنىدىغان بولۇپ، بۇ جەھەتتە دۇنيا بانكىسى، خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى ۋە خەلقئارالىق تەرەققىيات بانكىلىرى كۆۋرۈكلۈك رول ئويناپدۇ.

خۇلاسىلىگەندە، خەلقئارالىق يارەملەر نوقۇل ھالدا دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى ياخشىلاپلا قالماستىن، بەلكى يەنە يارەم قىلغۇچى دۆلەتلەرنىڭ ئابرۇيىنى يۇقىرى كۆتۈرىدۇ. نەتىجىدە، يارەم قىلغۇچى دۆلەتلەرنىڭ باشقا دۆلەتلەر ئالدىدىكى، بولۇپمۇ قوبۇل قىلغۇچى دۆلەت خەلقى ئارىسىدىكى ئۇيغۇرزى كۆرۈنەرلىك ياخشىلىنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، نۇرغۇن تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەر تەرەققىيات يارەمنىڭ دۆلەتنىڭ ئۇيغۇرزىغا قوشقان تۆھپىسىنى تونۇپ يېتىپ، مۇناسىۋەتنى ياخشىلاشنى خالايدىغان دۆلەتلەرگە بولغان يارەم پائالىيەتلىرىنى كۆپەيتۇاتىدۇ.

يۇقىرىدا خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردە ئۇيغۇر تۇرلىرى، ئۇيغۇرزىنى بەلگىلەيدىغان ئامىللار ۋە ئۇيغۇر باشقۇرۇش يوللىرى ئۈستىدە قىسقىچە توختالدۇق. بۇلارنى بىر جەدۋەل شەكلىدە تۆۋەندىكىدەك كۆرسىتىش مۇمكىن.

خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردە ئۇيغۇر باشقۇرۇش

1. ئويغۇر تۇرلىرى:
   - a. دۆشمەن ئويغۇرى
   - b. نەتىجىپاداش ئويغۇرى
   - c. يېقىنداى ئويغۇرى
   - d. جاھانگىر ئويغۇرى
   - e. لوكچەك ئويغۇرى
   - f. مۇستەملىكە ئويغۇرى

   ھېس قىلىش شەكلى:
   - بۇاستە باشتىن كەچۈرۈش
   - ۋاستىلىك باشتىن كەچۈرۈش

2. ئۇيغۇرزى بەلگىلەيدىغان ئامىللار:
   - كىشىلەرنىڭ خاراكتېرى
   - ئىجتىماىي-كۇلتۇرەل قۇرۇلما
   - سىياسىي تۈزۈلمە
   - ئىقتىساد
   - جوغرافىيە
   - ئىنسان ھەقلىرى چۈشەنچىسى
   - تاشقى ئالاقە
   - پەن-تەرەققىيات
   - سوداسانائەت
   - ئىشقا ئورۇنلىشىش
   - تارىخ
   - مۇھىت ئاسراش ئېڭى
   - سايامەتچىلىك

3. ئۇيغۇر باشقۇرۇش يوللىرى:
   - نوقۇغچى ئالماشتۇرۇش پروگراممىلىرى
   - خەلقئارالىق پائالىيەتلەر
   - خەلقئارا ئاخبارات‌چىلىق
   - خەلقئارالىق تىل-مەدەنىيەت نورگانلىرى
   - خەلقئارا زىيارەتلەر
   - خەلقئارالىق يارەملەر

   تاشقى سىياسەتنىڭ سوبېيېكتسىپ قۇراللىرى:
   - تەشۋىقات
   - ئاممۇۋىي دىپلوماتىيە
   - يۇمشاق كۈچ

4. بىزنىڭ ھازىرقى خەلقئارادىكى ئۇيغۇرزىمىز

گەرچە بىز ئۆزىمىزنى «ئەقىللىق، تىرىشچان، مېھماندوست، ناخشا - ئۇسسۇلغا ماھىر» دەپ سۈپەتلىسەكمۇ، لېكىن دۇنيا بىزنى ئۇنداق دەپ بىلگىنى يوق. خەلقئارا جامائەتچىلىك بىزنى تېخى 2017 - يىلىدىن كېيىن، خىتاينىڭ دەھشەتلىك باستۇرۇشىغا ئالاقىدار خەۋەرلەردىن تونۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭدىن بۇرۇن دۇنيا بىزنى ئۇنتۇپ كەتكەن بولۇپ، بىز سەلتەنەت سۈرگەن دەۋرلەرنىڭ شۇللىرى ئاللقاچان ئۆچۈپ بولغانىدى. شۇ سەۋەبتىن، بىز دۇنياغا سەلتەنەت سۈرگەن بىر مىللەت سۈپىتىدە ئەمەس، ئەكسىچە ئېزىلگەن، ۋەيران قىلىنغان، يوقىلىش گىردابىغا كېلىپ قالغان بىر مىللەت سۈپىتىدە تونۇلدۇق. بىزنىڭ نۆۋەتتىكى خەلقئارالىق ئۇيغۇرزىمىزنى چوڭ جەھەتتىن «ئاز سانلىق مىللەت»، «تۈركىي تىللىق مۇسۇلمان مىللەت»، «ئاشقۇن مىللەت» ۋە «مەزلۇم مىللەت» دېگەن تۆت چوڭ كاتېگورىيەگە

يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ.

4.1 ئاز سانلىق مىللەت

ئۇيغۇرلار خىتايدىكى بىر «ئاز سانلىق مىللەت» دېگەن سۆز نۆۋەتتە خەلقئارا تاراتقۇلاردا بىزنى سۈپەتلەش ياكى تونۇشتۇرۇش ئۇچۇن ئەڭ كۆپ قوللىنىلماقتا. بۇنىڭدىكى سەۋەب شۇكى، دۇنيادىكى دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك شەرقىي تۈركىستاننى «خىتاينىڭ زېمىنى» دەپ قارايدىغان بولۇپ، كۆپ سانلىق خىتايلارغا سېلىشتۇرغاندا بىزنىڭ ئاز سانلىق بولغانلىقىمىزدۇر. ھالبۇكى، بىز شەرقىي تۈركىستاندىكى كۆپ سانلىق مىللەت، ھەرگىزمۇ خىتايدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئەمەس.

4.2 تۈركىي تىللىق مۇسۇلمان مىللەت

خەلقئارا تاراتقۇلاردا ياكى ئىلمىي تەتقىقات ئەسەرلىرىدە بىزنى تونۇشتۇرغاندا، كۆپىنچە ھالىلاردا «تۈركىي تىللىق مۇسۇلمان مىللەت» دەپ تەسۋىرلەيدۇ. ئەسلىدە بۇ بىر ئوبيېكتىپ ھەقىقەت بولۇپ، ھېچقانداق سەلبىي تەرىپى يوق. بىراق، بۇ سۆزنىڭ ياۋروپادا «ئىرقچىلىق ۋە ئىسلاموفوبىيا» ئەۋجۇ ئېلىۋاتقان بىر مەزگىلدە غەرب تاراتقۇلىرى تەرىپىدىن تەكرار - تەكرار قوللىنىلىشى ئۇيغۇرلارنىڭ غەربتىكى ئوبرازىغا كۆلەڭگە تاشلايدۇ.

4.3 ئاشقۇن مىللەت

خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى زوراۋانلىق ھەرىكەتلىرىنى ئاقلاش ئۇچۇن ئىزچىل ھالدا ئۇيغۇرلارنى دۇنياغا «رادىكال تېررورچى» قىلىپ كۆرسىتىپ كەلدى. بىر قىسىم ئۇيغۇرلارنىڭ تالىبان، ئەلقائىدە ۋە دائىشقا ئوخشاش تەشكىلاتلارغا قاتنىشىشى خىتاينىڭ قارىلاشلىرىنى بەلگىلىك ئاساسقا ئىگە قىلدى. بۇنىڭ سايىسىدە خىتاي نۇرغۇن دۆلەتلەر بىلەن «تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش» كېلىشىمى ئىمزالىدى. بۇ ھال خەلقئارادا ئۇيغۇرلارنى تېررورلۇققا باغلاپ چۈشىنىشكە يول ئاچتى. ھالبۇكى، ئۇيغۇرلار دۇنيادا تېررورلۇقنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئەڭ قاتتىق ئۇچرىغان بىر مىللەتتۇر.

4.4 مەزلۇم مىللەت

بولۇپمۇ 2017 - يىلىدىن بۇيان دۇنيا ئۇيغۇرلارنىڭ زۇلۇمغا ئۇچراۋاتقانلىقىنى زور دەرىجىدە بىلدى ۋە ئېتىراپ قىلدى. خىتاي دۆلىتىنىڭ ئۇيغۇرلارغا قارىتا «ئىرقىي قىرغىنچىلىق» ئېلىپ بېرىشى دۇنيا مىقياسىدا بىزگە بولغان ھېسداشلىقنى ئاشۇردى. بىراق، خىتاينىڭ شۇنچە زۇلمىغا ئۇچراپ تۇرۇپمۇ ماھىيەتلىك قارشىلىق كۆرسىتەلمەسلىكىمىز بىزنى بەكلا بىچارە ۋە ئېزىك كۆرسىتىپ قويدى. ھالبۇكى، بىزنىڭ تارىخىمىز تاجاۋۇزچىلىق ۋە مۇستەملىكىچىلىككە قارشى تۇرۇپ، ھۆرلۈك ۋە ئازادلىق ئۇچۇن كۈرەش قىلىش بىلەن تولغان بىر تارىختۇر.

5. خەلقئارادىكى ئوبرازىمىز قانداق بولۇشى كېرەك؟

بىز ئۇيغۇرلار تارىختا شانلىق مەدەنىيەتلەرنى ياراتقان ۋە بۈيۈك سەلتەنەتلەرنى بەرپا

قىلغان ئىدۇق. شۇنداقلا بىز ئەزەلدىن تىنچلىقنى قەدىرلەپ كەلدۇق. لېكىن، خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى زېمىنىمىزنى بېسىۋالدى ۋە ئەسىرلەردىن بېرى مۇستەملىكە قىلىپ كەلدى. بۇگۈن بولسا، خىتاي دۆلىتى بىزگە قارىتا ئىرقىي قىرغىنچىلىق سىياسىتىنى يولغا قويۇۋاتىدۇ. بىزمۇ دۇنيادىكى باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش ھۆرلۈك ۋە ئازادلىققا ئىنتىلىمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەسىرلەردىن بۇيان مۇستەملىكىچىلىككە، زۇلۇمغا قارشى كۈرەش قىلىپ كەلدۇق، مۇستەبتىلىككە، زوراۋانلىققا باش ئەگمىدۇق. شۇنداق ئىكەن، بىزنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك خەلقئارالىق ئۇبرازىمىز تۆۋەندىكىدەك بولۇشى كېرەك:

5.1 مەدەنىيەتلىك مىللەت

بىز ئۇيغۇرلار تارىختا ئۇلۇغ مەدەنىيەتلەرنى ياراتقان بولۇپ، تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە ئەڭ بۇرۇن ئولتۇراق ھاياتقا قەدەم قويغان ۋە يېزىق قوللانغان. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇددا مەدەنىيىتى ۋە ئىسلام مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىلىرى ناھايىتى چوڭ. قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ تەرەققىياتىدا ئۇيغۇرلار مۇھىم رول ئوينىغان. ئۇيغۇرلارنىڭ تۈركىي تىللارنىڭ راۋاجلىنىشىغا قوشقان تۆھپىسى تەڭداشسىزدۇر. بۈگۈنكى ئەڭ زەئىپ ھالىتىمىزدىمۇ، دۇنيادىكى نۇرغۇن مىللەتلەردىن مەدەنىيەت، ھۇنەر - سەنئەت جەھەتلەردە ئۈستۈن تۇرىمىز. ئىلىم سۆيەرلىك، سەنئەت سۆيەرلىك بىزنىڭ قېنىمىزدا بار. شۇڭا بىز خەلقئارا سەھنىدە بىرىنچى بولۇپ، «ئۇيغۇرلار مەدەنىيەتلىك بىر خەلق» دەپ تونۇلۇشىمىز كېرەك.

5.2 سەلتەنەتلىك مىللەت

بىز ئۇيغۇرلار تارىختا تالاي دۆلەتلەرنى قۇرغان. ئورخۇن بويلىرىدىن ئاناتولىيەگىچە سوزۇلغان بۇ كەڭ تۇپراقلاردا، بۈگۈنمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختا سۈرگەن سەلتەنەتلىرىنىڭ ئىزنالىرىنى تاپقىلى بولىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز - ئۆزىگە خوجا بولۇپ ياشىغان ئۇزۇن تارىخىنى ئويلاشقاندا، بۈگۈنكى مۇستەملىكە ھالىتى پەقەتلا ۋاقىتلىق بىر ئەھۋال. شۇڭا، دۇنيا بىزنى «ئۇيغۇرلار تارىختا سەلتەنەت سۈرگەن بىر خەلق» دەپ بىلىشى كېرەك.

5.3 تىنچلىقپەرۋەر مىللەت

ئۇيغۇرلار تىنچلىقنى سۆيىدۇ، ھەر قانداق تېررورلۇق ۋە زوراۋانلىققا قارشى تۇرىدۇ. ئۇيغۇرلار خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى قوراللىق قارشىلىق قىلىش ھوقۇقى بولۇشىغا قارىماي، يەنىلا تىنچ قارشىلىق كۆرسىتىۋاتىدۇ. ئۇيغۇرلار ئىنسانپەرۋەر بىر مىللەت بولۇپ، ھەر قانداق شەكىلدىكى ئىرقچىلىققا ۋە مىللىي ئۆچمەنلىككە قارشى تۇرىدۇ. خىتاينىڭ ئىرقىي قىرغىنچىلىقىغا ئۇچراۋاتقان بولۇشىغا قارىماي، ھازىرغىچە چەت ئەللەردە خىتاي خەلقىگە ھۇجۇم قىلمىدىغان ئەھۋال كۆرۈلمىدى.

5.4 مۇستەملىكە قىلىنغان مىللەت

ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتىنى شەرقىي تۈركىستان – خىتايلار تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغان بىر زېمىندۇر. ئۇ ھېچقاچان خىتاينىڭ قانۇنلۇق بىر پارچىسى بولغان ئەمەس. ئۇيغۇرلار مۇستەملىكە قىلىنغان بىر خەلق، ھەرگىزمۇ خىتايدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئەمەس.

5.5 ھۆرلۈك يولىدا كۈرەش قىلىۋاتقان مىللەت

ئۇيغۇرلار ئۇزۇندىن بۇيان خىتاي مۇستەملىكىچىلىكىگە قارشى كۈرەش قىلىپ كەلگەن.

بۇنىڭ يېڭىدىن مەيدانغا كەلگەن تېررورلۇق ھەرىكەتلىرى بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسى يوق. مۇستەملىكىچىلىككە قارشى تۇرۇش – دۇنيادىكى بارلىق مىللەتلەرگە ئوخشاش ئۇيغۇرلارنىڭمۇ تەبىئىي ھەققى ۋە ھوقۇقى. ئۇكرائىنا خەلقىنىڭ رۇس ئىشغالىيىتىگە، پەلەستىن خەلقىنىڭ ئىسرائىلىيە ئىشغالىيىتىگە قارشى كۈرىشى قانچىلىك ھەققانىي بولسا، ئۇيغۇرلارنىڭ خىتاي ئىشغالىيىتىگە قارشى كۈرىشىمۇ شۇنچىلىك ھەققانىيدۇر.

5.6 ئىرقىي قىرغىنچىلىققا قارشى تۇرۇۋاتقان مىللەت

خىتاي دۆلىتى پۈتۈن ئىمكانىيىتى بىلەن ئۇيغۇرلارغا قارشى ئىرقىي قىرغىنچىلىق ئېلىپ بېرىۋاتىدۇ. ھازىر شەرقىي تۈركىستان مۇكەممەل ساقچى دۆلىتىگە ئايلىنىپ قالدى. بۇنىڭغا قارىتا خەلقئارا جەمئىيەت يېتەرلىك مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلمايۋاتىدۇ. ئەكسىچە، كۆپ قىسىم دۆلەتلەر خىتايغا يانتايىاق بولۇۋاتىدۇ. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، بىز ھەر خىل يوللار بىلەن خىتايغا قارشى تۇرۇۋاتىمىز. شۇڭا، دۇنيانىڭ بىزنى «زۇلۇمغا ئۇچرىغۇچى» دەپ ئەمەس، بەلكى «زۇلۇمغا قارشى تۇرغۇچى» دەپ بىلىشى زۆرۈر.

5.7 قەيسەر مىللەت

ئۇچ ئەسىردىن بۇيان ئەركىنلىك ۋە ئازادلىق كۈرىشىدىن ۋاز كەچمىگەن، دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ ئىككىنچى ئىقتىسادىي كۈچ بولغان خىتاينىڭ ھەيۋىسىدىن قورقمىغان، پۈلغا سېتىلمىغان بىر مىللەت بار بولۇپ، ئۇ بولسىمۇ بىز ئۇيغۇرلاردۇر. دۇنيادىكى نۇرغۇنلىغان دۆلەتلەر، تەشكىلاتلار ۋە شەخسلەر خىتايغا خۇشامەت قىلىۋاتقان بۈگۈنكىدەك بىر ۋەزىيەتتىمۇ، بىز يەنىلا ئۈمىدسىزلەنمەي ۋە تىز پۈكمەي كۈرىشىمىزنى داۋاملاشتۇرۇۋاتىمىز. شۇڭا، دۇنيا بىزنى «ئېزىلگەن، بىچارە مىللەت» سۈپىتىدە ئەمەس، ئەكسىچە، «تىز پۈكمەس، قەيسەر بىر مىللەت» دەپ تونۇشى كېرەك.

خۇلاسە

يۇقىرىدا بىز ئۇبرازنىڭ نېمىلىكىنى ئۆگەندۇق، شۇنداقلا ئۇبراز باشقۇرۇشنىڭ خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردىكى رولى ۋە يوللىرىنى قىسقىچە بايان قىلدۇق. ئاخىرىدا مەۋجۇت خەلقئارالىق ئۇبرازىمىزغا بىر قۇر قارىۋەتكەندىن كېيىن، كۆڭۈلدىكىدەك خەلقئارالىق ئۇبرازىمىزنىڭ قانداق بولۇشى كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدۇق. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، مەۋجۇت خەلقئارالىق ئۇبرازىمىز سەلبىي تۈسكە ئىگە بولۇپ، ئۇبرازىمىزنىڭ بۇنداق شەكىللىنىپ قېلىشىدا تارىخىي كەچمىشىمىز، مەۋجۇت سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي رېئاللىقىمىز، شۇنداقلا خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ تەشۋىقاتلىرىدىن سىرت، يەنە ئۆزىمىزنىڭ خاتالىقلىرىمۇ مۇھىم رول ئوينىماقتا. شۇ سەۋەبتىن، خەلقئارالىق ئۇبرازىمىزنى قايتىدىن يارىتىش ئۈچۈن، ئۇبراز باشقۇرۇشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش – بىز ئۈچۈن نۆۋەتتىكى تەخىرسىز ۋە زۆرۈر بىر ۋەزىپىدۇر.

پايدىلانغان مەنبەلەر:

[1] UNICEF, “Would You Stop if You Saw this Little Girl on the Street?”, a Social Experiment, Tiblis,

2017, https://www.youtube.com/watch?v=MQcN5DtMT-0&ab_channel=UNICEF (11/06/2024).

[2] .Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi., 1993, Milliyet Gazetesi Yayınları,11. Cilt, İstanbul.

[3] Aydoğdu, Y. 2018, Uluslararası İlişkilerde İmaj Yönetimi'nin Uygulanması ve Önemi, (Yüksek Lisans Tezi), Sütçü İmam Üniversitesi, Kahraman Maraş.

[4] OKAY, A. 2005., Kurum Kimliği, MediaCat Yayınları, Ankara.

[5] BOULDING, K., 1959. "National Images and International Systems", Journal of Conflict Resolution, No:3, 120-131; BOULDING, K.E., 1956. The Image: Knowledge in life and society. Ann Arbor, MI: The University of Michigan Press, USA.

[6] BREWER, M.B., & ALEXANDER, M.G., 2002. Intergroup Emotions and Images. Psychology Press, New York.

[7] Aydoğdu, Y. 2018, Uluslararası İlişkilerde İmaj Yönetimi'nin Uygulanması ve Önemi, (Yüksek Lisans Tezi), Sütçü İmam Üniversitesi, Kahraman Maraş.

بۇ ماقالىنى ئۆمەر ئىمىن تەھرىرلىدى.

ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ ئەۋزەللىكى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىلىرى

مۇتەللىپ ئەلى ھاجى ئەمچى

كىرىش سۆز

كۇنمىزدە كۆپ قىسىم مىللەتلەر غەرب تېبابىتى دۇنياغا كەلگەندىن بۇيان ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى تېبابىتىنى ئۇنتۇپ، ئەجدادلىرىنىڭ ساغلاملىق ھەققىدە قالدۇرغان كىتاب - ماتېرىياللىرىنى چۈشىنەلمەيۋاتقان بۇگۇنكى كۇندە، ئۇيغۇر خەلقى ئەجدادلىرىنىڭ مىراس قالدۇرغان ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، راۋاجلاندۇرۇپ ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇپ كەلمەكتە.

ئۇيغۇر تېبابىتى 2500 – 4000 يىللىق تارىخقا ئىگە. ئۇ ئەمگەكچان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىممەتلىك مەدەنىي مىراسلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا ساقلىقنى ساقلاش، كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش جەريانىدا سان - ساناقسىز تېببىي تەجرىبىلىرىنىڭ توپلىنىشى، رەتلىنىشى، ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا يېزىپ قالدۇرۇلۇشى نەتىجىسىدە مەيدانغا كەلگەن ۋە راۋاجلانغان. ئۇ، ئۇيغۇر خەلقى ئەقىل - پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى.

ئادەم ئاتمىز يارىتىلغاندىن باشلاپ ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا ساقلىقنى ساقلاش، كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش خىزمىتى باشلانغان. شۇنىڭدىن بېرى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇپ كېلىۋاتقان دۇنيادىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى تېبابىتى بارلىقا كەلگەن بولۇپ، ئۆزىنىڭ داۋالاش ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاپ كەلگەن. سانائەت ئىنقلابىدىن كېيىنكى قىسقىغىنە بىر نەچچە ئەسىر مابەينىدە غەرب مېدىتسىنا ئىلمىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئەنئەنىۋى تېبابەت يەكلىنىشكە، ئېتىبارسىزلىققا، ھەتتا يوقىلىش خەۋپىگە دۇچ كەلدى. نەتىجىدە كۆپلىگەن دۆلەتلەردىكى ئەنئەنىۋى تېبابەتلەر تەرەققىي قىلالماي بىر ئىزدا توختاپ قالدى ياكى يوقالدى. ئەمما، ئۇيغۇر خەلقى غەرب تېبابىتى بىلەن ئۇچرىشىپ ئۇنى ئېتىراپ قىلىپ، قوبۇل قىلغان بولسىمۇ،

ئۆزلىرىنىڭ ساقلىقىنى ساقلاش، كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش خىزمىتىنى مىللىي ئەنئەنىسى بويىچە داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن.

ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ ماھىيىتى

ئۇيغۇر تېبابىتى ئاساسىي نەزەرىيەلىرى ئىلمىدىكى «تۆت چوڭ ماددا تەلىماتى»غا ئاساسلانغاندا، «ئوت، ھاۋا، سۇ، تۇپراق»تىن ئىبارەت بۇ تۆت چوڭ ماددا كائىناتتىكى بارلىق مەۋجۇداتلارنىڭ ئاساسىي خام ماددىسى بولۇپ، ئىنسانلار، ھايۋانلار، ئۆسۈملۈكلەر ۋە يەر شارىدىكى بارلىق جانلىق - جانسىز مەۋجۇداتلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ تۆت چوڭ ماددىنىڭ ھەربىرىنىڭ ئۆزىگە خاس ماھىيىتى ۋە ئالاھىدىلىكى بولىدۇ. مەسىلەن:

ئوت (قۇياش) – ماھىيەت جەھەتتە قۇياشقا ئوخشايدىغان بولۇپ، قۇرۇتىدۇ، كۆيدۈرىدۇ، ئىسسىتىدۇ، پىشۇرىدۇ، يورۇقلۇق چىقىرىدۇ. شۇڭلاشقا ئوتنى قۇياشنىڭ يەر يۈزىدىكى ۋەكىلى دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئوتنىڭ قىزىتىش، قۇرۇتۇش ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن قۇرۇق ئىسسىق كەيپىياتقا ئىگە دېيىلىدۇ.

ھاۋا (ئوكسىگېن) – يەر شارىنىڭ ئاتموسفېرا قاتلىمىدىكى گاز جىسىم بولۇپ، ئادەملەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈك قاتارلىق بارلىق جانلىقلار ئوكسىگېنغا تايىنىپ ھايات كەچۈرىدۇ. ھاۋانىڭ نەملەندۈرۈش، ئىسسىتىش ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ھۆل ئىسسىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە دېيىلىدۇ.

سۇ – بارلىق جانلىقلارنىڭ ھايات كەچۈرۈشى ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان، يەر شارىنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمىنى ئىگىلەيدىغان، ئادەم بەدىنىنىڭ تەخمىنەن 60 پىرسەنتىدىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلىدىغان ماددىدۇر. سۇ – ئادەم ئورگانىزمىدىكى ھەر خىل ماددىلارنى تېگىشلىك ئورۇنلارغا يەتكۈزۈپ بېرىش، سۈيۇقلاندۇرۇش، ھەربىكەتلەندۈرۈش، ئېرىتىش ۋە پارچىلاش رولىغا ئىگە. سۇنىڭ نەملەندۈرۈش، سۈيۇقلاندۇرۇش، سوۋۇتۇش ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ھۆل سوغۇق كەيپىياتقا ئىگە دېيىلىدۇ.

تۇپراق – تەبىئەت دۇنياسىدىكى بارلىق جانلىق ۋە جانسىز شەيئىلەرنىڭ شەكىل ۋە سۈپىتىنى ساقلايدىغان ماددىدۇر. ئۇ ھاياتلىقتا، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئۆسۈشى ۋە ھايۋاناتلارنىڭ ياشىشىدا كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم ماددا بولۇپ، تۇپراقنىڭ قۇرۇتۇش، سوۋۇتۇش ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن قۇرۇق سوغۇق خۇسۇسىيەتكە ئىگە دېيىلىدۇ.

دېمەك، «ئوت، ھاۋا، سۇ، تۇپراق»تىن ئىبارەت تۆت چوڭ ماددا يەر شارىدىكى بارلىق جانلىق ۋە جانسىز شەيئىلەرگە بەرگەن قۇرۇق ئىسسىق، ھۆل ئىسسىق، ھۆل سوغۇق، قۇرۇق سوغۇقتىن ئىبارەت ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ئۇلارنىڭ كەيپىياتى بەلگىلەنگەن. تۆت چوڭ ماددىنىڭ خۇسۇسىيىتى (ماددىي تەسىرى) بولسا ئېلېمېنتلار دەۋرىي جەدۋىلىدىكى تۆت چوڭ ماددىنىڭ ھەربىرىنى تۈزگۈچى بارلىق ئېلېمېنتلارنىڭ خىمىيەلىك تەركىبلەرگە ئاساسەن بەلگىلەنگەن.

شۇڭا «ئوت، ھاۋا، سۇ، تۇپراق»تىن ئىبارەت تۆت چوڭ ماددا ئۆز كەيپىيات، خۇسۇسىيەتلىرى ئارقىلىق تەبىئەت دۇنياسىدىكى بارلىق ماددىلارغا ھەر ۋاقىت تەسىر

كۆرسىتىپ، ئۇلاردا قۇرۇق ئىسسىق، ھۆل ئىسسىق، ھۆل سوغۇق، قۇرۇق سوغۇقتىن ئىبارەت مۇئەييەن بىر مىزاجنى شەكىللەندۈرىدۇ. ئىنسانلار تۆت چوڭ ماددىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ مۇئەييەن مىزاجقا ئىگە بولغان يېمەك - ئىچمەكلەرنى ئىستېمال قىلغاندىن كېيىن، شۇ يېمەكلىكلەردىن بەدەنده يېمەكلىكنىڭ تەبىئىتىگە ماس ھالەتتىكى ھاياتلىق ئۇچۇن مۇھىم بولغان «قان، سەپرا، بەلغەم ۋە سەۋدا» خىلتىلىرى شەكىللىنىدۇ. ئىنسان بەدىنى شۇ خىلتىلاردىن ئوزۇقلىنىپ ھاياتىنى داۋاملاشتۇرىدۇ.

شۇڭا خىلتىلارنىڭ نورماللىقى ساغلاملىقنىڭ ئاساسى ھېسابلىنىدۇ. ئەمما ھەر خىل ئىچكى - تاشقى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن خىلتىلاردا تەڭپۇڭسىزلىق كۆرۈلسە، ئورگانىزملاردا كېسەللىك يۈز بېرىدۇ. بۇنىڭدىن ئىنسان بەدىنىدىكى ھەربىر نورمالسىزلىقنىڭ مەنبەسى يەنىلا تۆت چوڭ ماددىنىڭ ئىنسان بەدىنىگە كۆرسەتكەن تەسىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ ئەۋزەللىكى

ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ساقلىقنى ساقلاش جەھەتتە ھاۋا، يېمەك - ئىچمەك، ھەرىكەت، دەم ئېلىش، ئۇخلاش، ئويغاقلىق، تۇتۇش ۋە چىقىرىش تەڭپۇڭلۇقنى ۋە روھىي ھالەتلەرنىڭ تەڭپۇڭ بولۇشىنى، تازىلىق ۋە باشقا جەھەتلەردىكى يامان ئادەتلەردىن ساقلىنىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ.

ئۇيغۇر تېبابىتىدە كېسەللىكلەرگە دىياگنوز قويۇشتا قاراپ تەكشۈرۈش، تۇتۇپ تەكشۈرۈش، تومۇر تۇتۇپ تەكشۈرۈش، چېكىپ تەكشۈرۈش، تىڭشاپ تەكشۈرۈش، پۇراپ تەكشۈرۈش ۋە باشقا تەكشۈرۈش قاتارلىق تۈرلەر بار بولۇپ، تومۇر تۇتۇپ تەكشۈرۈش كېسەللىكلەرگە دىياگنوز قويۇشتىكى مۇھىم ۋاستىلەرنىڭ بىرىدۇر. بۇلار سىستېمىلىق نەزەرىيەۋى ئاساسقا ئىگە ھەم ئۇيغۇر تېۋىپلىرى نەچچە ئون ئەسىرلىك داۋالاش ئەمەلىيىتى جەريانىدا توپلىغان تەجرىبىلىرىنىڭ ئىلمىي يەكۈنى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ كېسەل داۋالاش ئەمەلىيىتىدە ئورگانىزمدىكى تەڭپۇڭسىزلىقلارنى تۈگىتىپ، ساقلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن يەنىلا تۆت چوڭ ماددىنىڭ تەسىرىدە مۇئەييەن مىزاج ۋە خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولغان ھەر خىل يېمەك - ئىچمەك، دورا - دەرمەكلەرنى ئىشلىتىپ، بەدەنده يۈز بەرگەن كېسەللىكلەرنىڭ تەرەققىي قىلىپ ئىنسان ھاياتىغا خەۋپ يەتكۈزۈشىنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ. داۋالاشتا ئىشلىتىلىدىغان يېمەك - ئىچمەك، دورا - دەرمەكلەر تۆت چوڭ ماددىنىڭ تەسىرىدە مۇئەييەن مىزاج ۋە خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، بەدەنگە كىرگەندىن كېيىن ئۆزىنىڭ ماددىي ھەم كەيپىيات جەھەتتىكى تەسىرلىرى بىلەن بەدەندىكى تەڭپۇڭسىزلىقلارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، بەدەندىكى ھەر خىل قۇۋۋەتلەرنىڭ يىغىندىسىدىن بولغان «تەبىئەت»نى كۈچلەندۈرۈش ئارقىلىق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش رولىنى ئوينايدۇ.

غەرب تېبابىتى «ھازىرقى زامان مېدىتسىناسى» دەپ ئاتالىپ، يۇقىرى سەۋىيە، يۇقىرى تېخنىكىلىق داۋالاش ئۇسۇللىرى ئارقىلىق تۈرلۈك جىددىي، ئېغىر كېسەللەرنى داۋالىيالايدىغان

سەۋبىگە يېتىپ، ئوپېراتسىيە ۋە ھەر خىل تەكشۈرۈش سايمانلىرى جەھەتتە تەرەققىي قىلسىمۇ، ئۇنىڭ خىمىيەۋى دورىلار بىلەن داۋالاش، ھەر خىل نۇرلار ۋە ئوپېراتسىيە ئۇسۇللىرى بىلەن داۋالاش قاتارلىقلارنىڭ تەكرار داۋالاش، تەتقىق قىلىش ۋە ئىنسانلارنى ئەمەلىي داۋالاش تەجرىبىلىرىدىن ئۆتكۈزۈش مۇددىتى قىسقا بولغانلىقى، ئەكس تەسىرى ۋە قالدۇقى نەتىجىسىدە ئۆمرىنىڭ ئاخىرغىچە داۋالىنىپ ئۆتىدىغان ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويغانلىقى ئۈچۈن، پۈتۈن دۇنيا خەلقىدە كېسەل بولسا ئىلاج بار تەبىئىي دورا ۋە يېمەك - ئىچمەك بىلەن ئەنئەنىۋى داۋالاش ئۇسۇللىرىنى قوللىنىپ داۋالىنىش ھادىسىسى كۈندىن - كۈنگە كۈچەيمەكتە.

شۇڭا، دۇنيا سەھىيە تەشكىلاتى (WHO) نىڭ چاقىرىقى بىلەن 1992 - يىلى 10 - ئاينىڭ 24 - كۈنى پۈتۈن دۇنيادىكى تېببىي مۇتەخەسسىسلەر بېيجىڭغا يىغىلىپ، «پۈتۈن دۇنيا خەلقىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى ساغلاملىق ئىشلىرى ئەنئەنىۋى تېبابەتكە موھتاج» دېگەن مەزمۇندىكى «بېيجىڭ خىتابنامىسى»نى ماقۇللىغان. شۇ كۈندىن ئېتىبارەن، پۈتۈن دۇنيادا 10 - ئاينىڭ 24 - كۈنىنى «ئەنئەنىۋى تېبابەت كۈنى» دەپ خاتىرلىنىپ كېلىۋاتىدۇ.

ئەنئەنىۋى تېبابەتنىڭ ئىشلىتىلىشى ياۋروپا، ئاۋستىرالىيە ۋە ئامېرىكىدا تېز سۈرئەتتە ئاشقان. ئاسىيا ۋە ئافرىقىدا ئەنئەنىۋى تېبابەتنى قوللىنىدىغانلار ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 80 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدىكەن. دۇنيا سەھىيە تەشكىلاتىنىڭ دوكلاتىدا كۆرسىتىلىشىچە، ئۆز دۆلىتىدە ئەنئەنىۋى تېبابەتنى يولغا قويۇش سىياسىتىنى بەلگىلىگەن ئەزا دۆلەتلەرنىڭ سانى 1999 - يىلىدىكى 25 تىن 2002 - يىلىغا كەلگەندە 69 غا يەتكەن. ئەنئەنىۋى تېبابەتنىڭ رولىنى بارغانسېرى تونۇپ يەتكەن نۇرغۇن دۆلەتلەردە ئەنئەنىۋى تېبابەت ئۇنىۋېرسىتېتلىرى، فاكۇلتېتلار، بۆلۈملەر، مەخسۇس شىپاخانىلار ۋە دوختۇرخانىلار ئارقا - ئارقىدىن ئېچىلىۋاتىدۇ.

ئۇيغۇر تېبابىتى ئىلمىم بەدىنى ۋە بارلىق جانلىق ھاياتىنى كەڭ تەبىئەت دۇنياسىنىڭ بىر قىسمى دەپ قاراپ، ئومۇمىي بەدەننىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى تەكتلەپ، ئادەمنىڭ تەبىئىي مىزاج مەسلىسى ۋە روھىي دۇنياسى، ئۆرپ - ئادىتى، جىسمانىي ئالاھىدىلىكلىرى، ھەر ئىقلىمغا مەخسۇس بولغان ھاۋا كىلىماتى، تەبىئىي شارائىتى قاتارلىقلارنى مىزاج دائىرىسىگە كىرگۈزۈپ تەھلىل قىلىدۇ. ساقلىق ۋە كېسەللىك ھالىتىنىڭ مىزاج بىلەن چوڭ مۇناسىۋىتى بارلىقى، دىياگنوز قويۇپ، داۋالاشتا كېسەل پەيدا قىلىشقا سەۋەب بولغان ئاساسىي ئامىلنى ئېنىقلاپ، ئۇنى بەدەندىن يوقىتىشتا ئوزۇقلۇقلار ۋە تەبىئىي ئۆسۈملۈك دورىلار بىلەن بەدەننى قۇۋۋەتلەندۈرۈپ، بەدەننىڭ كېسەلگە قارشى تۇرۇش كۈچى – «تەبىئەت كۈچى»نى كۈچلەندۈرۈش ئارقىلىق داۋالايدىغانلىقىنى تەكتلەيدۇ.

ئۇيغۇر تېبابىتىدە كېسەللەرنى داۋالاشتا ئىشلىتىدىغان دورىلارنىڭ چىقىش مەنبەسى ئۆسۈملۈك، ھايۋان ۋە مەدەن مەنبەلىك تەبىئىي دورىلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ سانى 1500 خىلدىن ئارتۇق، دائىم ئىشلىتىدىغانلىرى 700 خىلدىن ئاشىدۇ. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى بىز ياشاۋاتقان ئۆز تۇپرىقىمىزدىن چىقىدىغان تەبىئىي دورىلار بولۇپ، ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ پىششىق دورا ياسالما شەكىللىرى مەجۇن، ھەب، شەربەت، سۇيۇپ قاتارلىقلاردىن بولۇپ 130 خىلدىن ئاشىدۇ. كۆپ قىسىم ئۇيغۇر تېبابىتى پىششىق دورىلىرى خەلقئارادىكى سۈپەت تەكشۈرۈش ئۆلچىمى GMP نىڭ تەلەپلىرىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان سەۋىيەدە ياساپ چىقىرىلغان بېشىل مەھسۇلات بولۇپ، غەرب تېبابەت دوختۇرخانىلىرىغا كىرگۈزۈلدى. بۇ دورىلار پۈتۈن دۇنيا خەلقىدە كېسەل بولسا ئىلاج بار تەبىئىي دورا ۋە يېمەك - ئىچمەك بىلەن ئەنئەنىۋى داۋالاش ئۇسۇللىرىنى قوللىنىپ

داۋالىنىش ئارزۇسىغا ماس كېلىدۇ.

ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىلىرى

كۇنمىزدە مېھنەتكەش ئۇيغۇر تېۋىپلىرىنىڭ ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كەلگەن ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى تېبابىتىگە ئىخلاسمەنلىك بىلەن كۆرسەتكەن ئالاھىدە تىرىشچانلىقلىرى ۋە ئىلمىي ئەمگەكلىرى نەتىجىسىدە، ۋەتىنىمىزنىڭ ھەرقايسى ئوبلاست، ۋىلايەت، شەھەر ۋە ناھىيەلىرىدە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ئۇيغۇر تېبابەت دوختۇرخانىسى 78 بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە ئاپتونوم رايون دەرىجىلىكتىن بىرى، ئوبلاست ۋىلايەت، دەرىجىلىكتىن ئالتىسى، ناھىيە دەرىجىلىكتىن 71 ى بار. ئۇلاردا ئىشلەيدىغان خىزمەتچىلەر سانى 6152 كىشىدىن ئاشىدۇ (2012 - يىلىدىكى سانلىق مەلۇمات). ئۇنىڭدىن باشقا يەنە، «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك ئۇنىۋېرسىتېتى»، «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئالىي تېخنىكومى»، «ئۇيغۇر تېبابىتى تەتقىقات مەركىزى» ۋە بىرقانچە ئورۇندا «قۇم بىلەن داۋالاش ئورنى» قاتارلىقلار بار. ئون نەچچىدىن ئارتۇق چوڭ كۆلەمدىكى «ئۇيغۇر تېبابىتى دورا زاۋۇتى» بار (2012 - يىلىدىكى سانلىق مەلۇمات).

ئۇيغۇر تېبابىتى ۋەتەنىدە يۇرەك، مېڭە، قان - تومۇر كېسەللىكلىرى، جىگەر، بۆرەك كېسەللىكلىرى، دىيابېت كېسىلى، بالىياتقۇ كېسەللىكلىرى، ھەر خىل ئۆسمە كېسەللىكلىرى ۋە ئاقكېسەل، تەمرەتكە قاتارلىقلارنى داۋالاشتا يۇقىرى ئۇنۇمگە ئىگە بولۇپ كەلدى ۋە كەلمەكتە. ئۇيغۇر تېبابەت نەزەرىيە ئاساسلىرىدىكى مىزاج، خىلىت، قۇۋۋەت، ئەزا تەلىماتى قاتارلىقلارغا ئاساسەن، بەزى كۆپ ئۇچرايدىغان داۋالاش قېيىن كېسەللىكلەردىن دەم سىقىلىش، يۇرەك، قان - تومۇر كېسەللىكلىرى، دىيابېت كېسىلى، تېرە تەمرەتكىسى، بالىياتقۇ مۇسكۇل ئۆسمىسى قاتارلىق 30 نەچچە خىل كېسەللىكنى داۋالاش جەھەتتە چوڭقۇر تەتقىقات ئېلىپ بېرىلىپ، ئۇلارغا دىياگنوز قويۇش ۋە داۋالاش ئۇلچىمى تۈزۈپ چىقىلىپ ئومۇملاشتۇرۇلدى.

ۋەتىنىمىزنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى دورا زاۋۇتلىرى ئىلغار بولغان دورا ياساش ئۈسكۈنىلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇر تېبابىتى دورىلىرىدىن 130 خىلدىن ئارتۇق دورىنى خەلقئارادىكى سۈپەت تەكشۈرۈش ئۇلچىمى GMP نىڭ تەلەپلىرىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان سەۋىيەدە ياساپ چىقىپ، ئۇلاردىن زۇكام جەۋھىرى، زۇپا جەۋھىرى، كاشكاپ جەۋھىرى، مۇپەررەھ ئەۋرىشىم، سەرپىستان جەۋھىرى، قۇرسى گاۋزىبان، قۇرسى مەرۋايىت قاتارلىق 30 خىلدىن ئارتۇق ئۇيغۇر تېبابىتى دورىلىرىنى غەرب تېبابىتى دوختۇرخانىلىرىغا كىرگۈزۈپ، داۋالاش ئۇنۇمىنىڭ يۇقىرىلىقى بىلەن مېدىتسىنا خادىملىرىنى ھەيران قالدۇرغانلىقى ئۈچۈن، خەلقئارا دورا بازارلىرىغا كىرگۈزۈلۈپ ئۇيغۇر تېبابىتىنى خەلقئارادا نامايان قىلدى.

ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك ئەسەرلىرىدىن «ئۇيغۇر تېبابەت قامۇسى» (يەتتە تۇم)، «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك كىلاسسىك ئەسەرلىرى» (12 تۇم) نەشر قىلىندى. ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئالىي تېخنىكومىنىڭ بىرىنچى ئەۋلاد 14 خىل دەرسلىك، ئىككىنچى ئەۋلاد 29 خىل دەرسلىك، ئۇيغۇر تېبابىتى ئۇنۇمىرسىتېتىنىڭ 18 خىل دەرسلىكى قاتارلىقلار دەرسلىكلەر نەشر قىلىندى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ھەر قايسى نەشرىياتلاردىن «دەستۇرۇلئىلاج»، «ئىكسىر ئەزەم»،

«هازىق»، «مەغزەنۇل ئەدۋىيە» قاتارلىق كىلاسسىك تېببىي ئەسەرلەر، «ئۇيغۇر تېبابىتى ئىلمىي ساۋاتلىرى»، «قانۇنچە»، «ئۇيغۇر تېبابىتى پىششىق دورىلار خەزىنىسى»، «ئۇيغۇر تېبابىتىدە كۆپ ئىشلىتىدىغان دورىلار» قاتارلىق 600 خىلدىن ئارتۇق ئۇيغۇر تېبابىتىگە ئائىت كىتابلار نەشر قىلىنىپ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە زور تۆھپە قوشتى (2012 - يىلدىكى سانلىق مەلۇمات). شۇنداقلا «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى» ۋە «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئالىي تېخنىكوم ئىلمىي ژۇرنىلى» قاتارلىق ژۇرنالىلار نەشر قىلىندى. 1987 - يىلى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئالىي تېخنىكومى قۇرۇلغاندىن باشلاپ 30 يىل مابەينىدە، 29 مىڭ 500 ئوقۇغۇچى ئۇيغۇر تېبابىتى داۋالاش ۋە دورىگەرلىك كەسپىنى پۈتتۈرۈپ بۇ سەپكە قېتىلىپ، ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كەلگەن ئۇيغۇر مەدەنىيەت مىراسىغا ۋارىسلىق قىلدى (2017 - يىلدىكى سانلىق مەلۇمات).

كۇنمىڭدىكى ئۇيغۇر تېبابىتى هازىرقى دۇنيادىكى باشقا ئەنئەنىۋى تېبابەتلەرگە سېلىشتۇرغاندا تېخىمۇ مۇكەممەل نەزەرىيەۋى ئاساسلارغا، كۆپ يىللىق ئەمەلىي تەجرىبىلىرى ئارقىلىق قولغا كەلتۈرگەن ھەر خىل ئۇسۇلدىكى داۋالاش پىرىنسىپلىرىغا ئىگە بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ھەر جەھەتتىن مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى خەلقئارا غا نامايان قىلماقتا.

كوۋىد19- كېسىلى (خىتاي ۋىرۇسى) تارقىلىپ كۇندىن - كۇنگە يامراپ ئېغىرلىشىپ كەتكەچكە، 2020 - يىلى 1 - ئاينىڭ 30 - كۇنى دۇنيا سەھىيە تەشكىلاتى (WHO) خەلقئارا دا سەھىيە جىددىي ھالىتىنى ئېلان قىلدى. 2020 - يىلى 3 - ئاينىڭ 17 - كۇنى ئامېرىكا پىرېزىدېنتى ترامپ بۇ كېسەلنى «خىتاي ۋىرۇسى» دەپ جاكارلىدى. ۋىرۇس يۇقۇمى پۈتۈن دۇنيانى قاپلىغان مەزگىلدە، سىستېمىلىق ئەنئەنىۋى تېبابەت نەزەرىيەسى ۋە داۋالاش ئۇسۇلىغا ئىگە بولمىغان دۆلەتلەر تەبئىي دورا - دەرمەكلەر بازىرى ۋە خەلق تېبابىتى ھالىتىدىكى داۋالاش ئۇسۇلىغا ئىگە بولسىمۇ بەكلا بىچارە ھالغا چۈشۈپ قالدى.

خىتايلار بولسا ئۇيغۇر تېبابىتىدە تارىختىن بۇيان نەپەس يولى كېسەللىكلىرىگە ئىشلىتىپ كېلىۋاتقان زۇپا شەربىتى، زۇكام شەربىتى، لوئۇقى سەرپىستان، نەزلە شەربىتى، سوئال مەجۇنى قاتارلىق مەشھۇر دورىلىرىنى «زۇپا جەۋھىرى»، «زۇكام جەۋھىرى»، «سەرپىستان جەۋھىرى»، «نەزلە جەۋھىرى»، «سوئال جەۋھىرى» دەپ ياسالما شەكلىنى ۋە ئىسمىنى ئۆزگەرتىپ، ئۆزلىرىنىڭ ۋۇخەن، شاڭخەي، بېيجىڭ قاتارلىق شەھەرلىرىگە كۆپ مىقداردا يۆتكىگەنلىكى؛ ئۇرۇمچىدىكى ئۇيغۇر دورا زاۋۇتلىرى، تېۋىپ - دورىگەرلەر كېچە - كۇندۇز ئىشلەپ ئولگۈرەلمەيۋاتقانلىقى ھەققىدىكى خەۋەرلەر تورلاردا كەڭ تارقالدى. چەت ئەلدىكى ئۇيغۇر تېبابەت خادىملىرى بۇ دورىلارنى يۇقۇملانغانلارغا ئىشلىتىپ داۋالىغىلى بولىدىغانلىقىنى، يۇقۇملانمىغانلارغا كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئۇنۇمنىڭ ياخشى ئىكەنلىكىنى بىلىپ، كېسەللەرگە بەردى، كېسەللەرمۇ دورىنىڭ پايدىلىق ئۇنۇمنى كۆردى.

دۇنيا سەھىيە تەشكىلاتى جىددىي ھالەت ئېلان قىلغاندىن كېيىن دۇنيادىكى تېببىي مۇتەخەسسىسلەر بۇ خىل يېڭى ۋىرۇسقا ئەمدىلا دۇچ كەلگەچكە، ئالدىراپ ھۆكۈم چىقىرالماي تەمتىرەۋاتقان؛ داۋالاشتا بۇ كېسەللىكنىڭ ۋىرۇسىغا قارىتا دورىسى يوق، ئالدىنى ئېلىشتا ۋاكسىنا ئاساس ۋە بۇ ۋاكسىنا ئەڭ ئاز دېگەندىمۇ بىر يىلدىن ئۈچ يىلغىچە ياساپ چىقىلىدىغانلىقى ئوتتۇرىغا قويۇلۇۋاتقان؛ هازىرقى زامان مېدىتسىناسى بۇ ۋىرۇسقا چارىسىز قېلىۋاتقان مۇشۇنداق جىددىي پەيتتە ئۇيغۇر تېبابىتى ئۆزىنىڭ «ھەر خىل ۋىرۇسلارنى جاراسىملار (مىكرو ئورگانىزم)

تۈرىدىكى كىچىك جانىۋار دەپ قاراپ، ئۇنى يوقتىش ئۈچۈن ئومۇمىي بەدەن ۋە ئەزا - توقۇلمىلارنىڭ مىزاجىنى تەڭشەپ، بەدەندىكى تەبئىي ئۆزگەرگەن غەيرىي خىلىتلارنى تازىلاپ، بەدەننى تەبئىي ھالەتكە كەلتۈرۈش ئارقىلىق بىر تەرەپتىن بەدەندىكى زەھەرلىك، بۇزۇق يات ماددىلارنى تازىلىسا، يەنە بىر تەرەپتىن بەدەننىڭ يات ماددىلارغا بولغان پايدىلىق ياشاش مۇھىتىنى ئۆزگەرتىپ، بەدەنگە بېسىپ كىرگەن مىكرو ئورگانىزملار ياشىيالمايدىغان تەبئىي مۇھىتنى ھازىر قىلغانلىقتىن جانىۋارلار ئۆزلۈكىدىن ئۆلىدۇ» دېگەن يەكۈنگە ئاساسەن، ئۆزىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق رېتسېپلىرى ئاساسىدا دورا ياساپ، ئۇزۇقلۇقنى تەڭشەپ، ھەر خىل كۈتۈنۈش تەۋسىيەلىرىنى بېرىپ، پەرھىزلەرنى بۈيرۈپ بۇ كېسەلگە قارشى تۇردى ۋە كىشىلەرنىڭ ساغلاملىقى ئۈچۈن خىزمەت قىلىپ، ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ ئىنسانىيەتنىڭ ساغلاملىق ئىشلىرى ئۈچۈن تارىختىن بۇيان كۆرسەتكەن تۆھپىلىرىنى يەنە بىر قېتىم كۆرسىتىپ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى نامايان قىلدى.

دېمەك، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى – ئەمگەكچان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزۇن ئەسىرلىك تەبىئەت بىلەن ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى جەريانىدا يەكۈنلىگەن ئىلمىي يەكۈنى، شۇنداقلا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت مىراسلىرى ئىچىدىكى چاقناپ تۇرغان گۆھەر.

ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇش بىلەنلا دۇنياغا مەشھۇر بولۇپ قالماستىن، بەلكى يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ كۆپلۈكى بىلەنمۇ دۇنيا خەلقىنى ھەيران قالدۇرماقتا. بۇ ھەقتە ۋەتىنىمىزنىڭ يازما خاتىرىلىرى، قېزىپ ئېلىنغان ئارخېئولوگىيەلىك ماددىي مەنبەلىرىدە ۋە چەت ئەللەرگە ئېلىپ كېتىلگەن يازما ماتېرىياللاردا بېرلىن، لوندون، موسكۋا، لېنىنگراد، توكيو، پارىژ قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ تارىخىي مۇزېيلىرىدا ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىگە ئائىت نۇرغۇن ماتېرىياللار ساقلانماقتا. بۇلارنىڭ بەزىلىرى تەرجىمە قىلىنىپ ئېلان قىلىنغان بولسىمۇ، خېلى كۆپ قىسمى تېخى تەرجىمە قىلىنىپ ئېلان قىلىنمىدى.

ئاخىرقى سۆز

خۇلاسە قىلغاندا، ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، پۈتۈن دۇنيانى ھەيران قالدۇرىدىغان كۆپلىگەن مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. بۇلارنىڭ بەزىلىرى خۇددى «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى»غا ئوخشاش تاكامۇللىشىپ، تارىخ تەرەققىياتىنى بويلاپ بۈگۈنكى كۈنگە يېتىپ كەلگەن بولسا، بەزىلىرى تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي ئامىللارنىڭ تەسىرىدە ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى يوقاتقان ياكى يوقاتماقتا. 2500 – 4000 يىللىق تارىخقا ئىگە ئۇيغۇر تېبابىتى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە تارىختىن بۇيان شەرقىي تۈركىستاندىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ساقلىقىنى ساقلاش، كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش، شۇنداقلا ساغلام ھالدا ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىپ، ئۆز ئورنى ۋە مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ كەلگەن.

بۈگۈنكى كۈندە، گەرچە غەرب تېبابىتى تەرەققىي قىلىپ ئىنسان بەدىنىنى ھۈجەيرە، مولېكۇلا، گېن سەۋىيەسىدە تۇرۇپ كۆزىتىپ تەتقىق قىلالايدىغان، شۇنداقلا يۇقىرى تېخنىكىلىق داۋالاش ئۇسۇللىرى ۋە ئۇسكۇنىلىرى ئارقىلىق تۇرلۈك مۇرەككەپ، ئېغىر كېسەللىكلەرنى

داۋالىيالايدىغان سەۋىيەگە يەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ خىمىيەۋى دورىلار بىلەن داۋالاشنى ئاساس قىلىپ، بەدەندە ئەكس تەسىر پەيدا قىلىدىغان بولغاچقا، پۈتۈن دۇنيادا تەبىئىيلىككە قايتىش قىزغىنلىقى پەيدا بولۇپ، «ئىنسانلارنىڭ ساغلاملىقى ئەنئەنىۋى تېبابەتچىلىككە موھتاج» دەيدىغان تەشەببۇس ئوتتۇرىغا چىقتى. نۆۋەتتە ئىنسانىيەت ئادەم بەدىنىگە زىيانسىز بولغان ئەنئەنىۋى تېبابەتنى يېڭىباشتىن تونۇپ يېتىپ، ئەنئەنىۋى تېبابەتنىڭ سىر - ئەسرارلىرى ئۈستىدە قايتىدىن ئىزدەنمەكتە.

شەرقىي تۈركىستاندا قەدىمدىلىك مىراس ھېسابلانغان ئۇيغۇر تېبابىتىنى خىتاي ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ پۈل تېپىش يولى قىلۋېلىشى سەۋەبىدىن، بۇ ساھەنىڭ قانۇنلۇق ھەقدارلىرى ۋە ۋارىسلىرى ھېسابلانغان ئۇيغۇرلار تۈرلۈك خىرىسلارغا دۇچ كەلمەكتە. ئۇيغۇر تېبابەت خادىملىرى خىتايچە تىل سەۋىيەسى باھانىسى بىلەن تۈرلۈك كەسپىي سالاھىيەت كىنىشكىلىرىگە ئىگە بولالمايۋاتقان، تىجارەت كىنىشكىسى بېرىلمەيۋاتقان، سەرخىل تۆھپىكارلار تۇتقۇن قىلىنىپ، خىتاي چوڭ كارخانىلىرى بىلەن شېرىك بولۇشقا ۋە تەجرىبىدىن ئۆتكەن دورا - رېتسېپلارنى شەكىلسىز مەبلەغ نامىدا ئوتتۇرىغا قويۇشقا مەجبۇرلىنىش قاتارلىق ئاقۇۋەتلەرگە دۇچار بولماقتا.

مانا مۇشۇنداق زۆرۈرىيەت بىزدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇھىم مەدەنىيەت مىراسى بولغان ئۇيغۇر تېبابىتى ۋە ئۇنىڭ ماھىيىتىنى ھەقىقىي تونۇپ يېتىشىمىزنى تەقەززا قىلىدۇ. ئۇيغۇر تېبابىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئورنىنى يۇكسەلدۈرۈش، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مائارىپتىكى، ئىنسانىيەت ساغلاملىقىدىكى نەتىجىلىرىنى خەلقئاراغا تونۇتۇش، تېبابەت تارىخىي تۆھپىلىرى، ئەدەبىي ئەسەرلىرى، لوگىكىلىق نەزەريەلىرى، تېبابەت دىنىي - پەلسەپىۋى كۆز قاراشلىرى، ئۇيغۇر تېبابىتى دورىگەرلىكىنىڭ فىزىكىلىق، خىمىيەلىك ۋە بىيولوگىيەلىك ئۆزگىرىشلىرى، ئۇلارنىڭ ھاياتلىق بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، پىششىق دورا رېتسېپ ۋە ياسالما شەكىللىرىدىكى ئالاھىدىلىك قاتارلىقلارنى ھازىرقى زامان ئۇسكۇنىلىرى بىلەن تەتقىق قىلىش، ئىلمىي ئىزدىنىش، ئەدەبىيات نۇقتىسىدىن يورۇتۇش، ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىلىرىنى ئېتىراپ قىلىش ۋە ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ نام - ئابرۇيىنى قوغداش – نۆۋەتتىكى ئۆلىمالار، زىيالىيلار، ئاكادېمىكلار، پىروفېسسورلار، دوكتورلار ۋە ئۇيغۇر مېدىتسىنا خادىملىرىنىڭ باش تارتىپ بولالمايدىغان مەجبۇرىيىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا بىز ئۇنى توغرا تونۇپ، چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ، ئۇنىڭ ئىچكى قانۇنىيەتلىرىنى ئېچىپ، ئۇنى رېئال دۇنيا بىلەن، ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىمىز بىلەن بىرلەشتۈرۈشىمىز، ئۇنى ئۆزىمىزنىڭ، شۇنداقلا پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ ساغلاملىقى ئۈچۈن تېخىمۇ ياخشى خىزمەت قىلدۇرۇشىمىز لازىم.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

[1] ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئالىي تېخنىكومى دەرسلىكلىرىدىن:
1) «ئۇيغۇر تېبابىتى ئاساسىي نەزەريەلىرى ئىلمى». سەھىيە نەشرىياتى 2004 - يىل 4 - ئاي 1 - نەشرى.
2) «ئۇيغۇر تېبابىتى كېسەللىنىش ئىلمى». سەھىيە نەشرىياتى 2005 - يىل 7 - ئاي 1 - نەشرى
3) «ئۇيغۇر تېبابىتى داۋالاش ئۇسۇللىرى ئىلمى». سەھىيە نەشرىياتى 2004 - يىل 1 - ئاي 1 - نەشرى.
4) «ئۇيغۇر تېبابىتى دىياگنوز ئىلمى». 2006 - يىل 4 - ئاي 1 - نەشرى.
5) «ئۇيغۇر تېبابىتى ساقلىق ساقلاش ئىلمى». 2007 - يىل 1 - ئاي 1 - نەشرى.
[2] «ئۇيغۇر تېبابىتى قامۇسى» (1 - 4 - جىلد)، 2009 - يىل 9 - ئاي.
[3] «شىفائۇل قۇلۇب»، 2006 - يىل 5 - ئاي.

[4] «ئۇيغۇر تېبابىتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1 - 2 - 3 - سان.
[5] «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 2010 - يىللىق 5 - سانى.
[6] دۇنيا سەھىيە تەشكىلاتى (WHO) تور بەت سەھىپسى.
[7] تەۋش بىلوگى

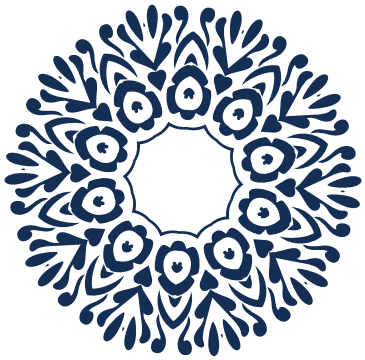
يازغۇچىنىڭ قىسقا تەرجىمھالى:

پروفېسسور، مۇدىر ۋىراچ مۇتەللىپ ئەلى ھاجى ئەمچى

- 1972 - يىلىغچە يۇرتى خوتەندىكى باشلانغۇچ ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئوقۇغان.
- 1972 - يىلىدىن 1974 - يىلغىچە خوتەن ناھىيەلىك يېڭى يول مىللىي (ئۇيغۇر) تېبابەت ئامبۇلاتورىيەسىدە شاگىرت تېۋىپ بولۇپ ئىشلىگەن.
- 1974 - يىلىدىن 1983 - يىلغىچە خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك دوختۇرخانىسىدا شاگىرت تېۋىپ، ۋىراچ بولۇپ، كېلىنىكا ئەمەلىيىتىدە ئىشلىگەن.
- 1983 - يىلىدىن 1984 - يىلغىچە ئاپتونوم رايونلۇق سەھىيە نازارىتى خوتەندە ئاچقان ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئۇيغۇر تېبابىتى خادىملىرىنىڭ سەۋىيەسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش سىنىپىدا ئوقۇغان.
- 1984 - يىلىدىن 1986 - يىلغىچە پاكىستانىنىڭ لاھۇر شەھىرىدىكى جامىئۇلئەشرەفىيە ئىنستىتۇتىنىڭ ئوردۇ تىلى فاكۇلتېتىدا بىر تەرەپتىن ئوردۇ تىلى ئوقۇپ، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر ئەۋلادلىرىدىن بولغان ھەكىم مۇھەممەد ئەجمەلخاننىڭ لاھۇردىكى ئەجمەلخان دورا زاۋۇتىدا يۇنان تېبابەتچىلىك - دورىگەرلىكى توغرىسىدا بىلىم ئاشۇرغان.
- 1986 - يىلىدىن 1987 - يىلغىچە خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك دوختۇرخانىسىنىڭ ئىچكى كېسەللىكلەر بۆلۈمىدە باش ۋىراچ بولۇپ ئىشلىگەن.
- 1987 - يىلىدىن 1988 - يىلغىچە شەرقىي تۈركىستان (شىنجاڭ) ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئالىي تېخنىكومنىڭ ئوقۇتقۇچى تەربىيەلەش سىنىپىدا ئوقۇپ، ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن مەزكۇر مەكتەپكە ئوقۇتقۇچىلىققا ئېلىپ قېلىنغان.
- 1994 - يىلىدىن 1997 - يىلغىچە شەرقىي تۈركىستان (شىنجاڭ) تېببىي ئۇنۋېرسىتېتى چوڭلار مائارىپ ئىنستىتۇتىنىڭ ئىچكى كېسەل ۋە بالىلار كېسەللىكلىرى مەخسۇس كۇرسىدا غەرب تېبابىتى بويىچە ئوقۇغان.
- 1998 - يىلىدىن 2000 - يىلغىچە شىنجاڭ تېببىي ئۇنۋېرسىتېتى چوڭلار مائارىپ ئىنستىتۇتىنىڭ ئۇيغۇر تېبابىتى داۋالاش كەسپى تولۇق كۇرس سىنىپىدا ئوقۇغان.
- 1988 - يىلىدىن 2016 - يىلغىچە شەرقىي تۈركىستان (شىنجاڭ) ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي باشقارما ۋە داۋالاش فاكۇلتېتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ۋە ئوقۇتقۇچى، ئوردۇ تىلى، ئۇيغۇر تېبابىتى كلاسسىك ئەسەرلىرى، ئۇيغۇر تېبابىتى ئىچكى كېسەللىكلەر ئىلمى، داۋالاش ئۇسۇللىرى ئىلمى، روھىي كېسەللىكلەر ئىلمى، مۇرەككەپ دورىلار ئىلمى قاتارلىق دەرسلەرنى ئۆتكەن.
- شەرقىي تۈركىستان (شىنجاڭ) ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك ئالىي تېخنىكومغا بۇ ۋاستە قاراشلىق دوختۇرخانىسىدا مۇئاۋىن مۇدىر ۋىراچ ۋە مۇدىر ۋىراچ بولۇپ ئىشلىگەن.
- شەرقىي تۈركىستان (شىنجاڭ) تېببىي ئۇنۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك - دوربگەرلىك فاكۇلتېتىنىڭ تەكلىپلىك پروفېسسورى بولۇپ، تۇنجى قارارلىق سىنىپقا ئۇيغۇر تېبابىتى بويىچە دەرس ئۆتكەن.
- 2016 - يىلىدىن ھازىرغىچە تۈركىيەدىكى ئۇيغۇر تېبابىتى تەتقىقات ۋەخپىنىڭ قۇرغۇچىسى ۋە مۇدىرى.
- خادىملىرىنىڭ سەۋىيەسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش سىنىپىدا ئوقۇغان.

بۇ ماقالىنى ئابدۇرىشىت نىياز تەھرىرلىدى.

سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىش ھەققىدە تەتقىقات

ئېرپان ئىدرىس

ئومۇمىي بايان

چەت تىللاردىن سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىش دۇنيادىكى ھەممە تىللاردا مەۋجۇت بىر خىل نورمال ھادىسە. ھەر قايسى تىللار چەت تىللاردىن سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىش ئارقىلىق ئۆز تىللىرىنىڭ لۇغەت فوندلىرىنى (لۇغەت سوستاۋنى، بايلىقنى) بېيىتىپ، ئىپادىلەش ۋە ئالاقىلىشىش ئىقتىدارلىرىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇپ، زامانىنىڭ تەرەققىياتىغا ماسلىشىدۇ.

چەت تىللاردىن سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىش ھادىسىسى، بىر تەرەپتىن، دۇنيانىڭ ھەر قايسى مەملىكەتلىرىدىكى ھەر خىل تىل جەمئىيىتىدىكى كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشىشى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ھەر خىل ئوقۇشلۇقلارنى تەرجىمە قىلىش، گېزىت - ژۇرنال، رادىيو - تېلېۋىزىيە ۋە ئىنتېرنېت قاتارلىق مېدىيالار، سودا - سېتىق، مائارىپ - مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش، تەتقىقات يېغىنى، سايا‌ھەت، تەنھەرىكەت ۋە سەنئەت پائالىيەتلىرى قاتارلىق ھەر خىل ئىجتىمائىي پائالىيەتلەر بولۇپ ئۆتكەنده يۈز بېرىدۇ.

چەت تىللاردىن قوبۇل قىلىنماقچى بولغان سۆز - ئاتالغۇلارنى قېلىپلاشتۇرۇش خىزمىتى بىر تۈرلۈك نازۇك ئىلمىي مەشغۇلات. بۇ مەشغۇلات ئىلمىي يوسۇندا ئىشلەنسە، تىلنىڭ فۇنكسىيەسىنى تولۇق جارى قىلدۇرغىلى بولىدۇ؛ ئەگەر ئەكسىنچە ئىشلەنسە، تىلنىڭ فۇنكسىيەسى توسالغۇغا ئۇچرايدۇ. شۇڭلاشقا ھەر قايسى تىللار قوبۇل قىلىندىغان سۆز - ئاتالغۇلارنى قېلىپلاشتۇرۇش خىزمىتىده ئۆز تىللىرىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ماس كېلىدىغان ۋە تىلنىڭ فۇنكسىيەسىنى تولۇق جارى قىلدۇرىدىغان كونكرېت پىرىنسىپلارنى بەلگىلەپ چىقىشى زۆرۈر. قانداقلا بولمىسۇن، ئومۇمىي پىرىنسىپ قوبۇل قىلىنىدىغان سۆز - ئاتالغۇلارنى نوقۇل ھالدا مۇئەييەن بىر مىللىي تىلدا ئىپادىلەش بولماستىن، بەلكى قېلىپلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت

بولۇشى كېرەك.

چەت تىل سۆز - ئاتالغۇلىرى مۇئەييەن بىر تىلنىڭ لۇغەت فوندىنىڭ تەركىبي قىسمىلرى بولغان ئاساسي (ئادەتتىكى) لۇغەت فوندى ۋە ئالاھىدە لۇغەت فوندىغا بىردەك قوبۇل قىلىندۇ، لېكىن قوبۇل قىلىش كۆلىمى، ھەجمى ۋە مىقدارىدا پەرق بولىدۇ. نورمال ئەھۋالدا ئالاھىدە لۇغەت فوندىغا قوبۇل قىلىنىدىغان سۆز - ئاتالغۇلار ئاساسي لۇغەت فوندىغا قوبۇل قىلىنىدىغان سۆز - ئاتالغۇلارغا نىسبەتەن كۆلىمى كەڭ، ھەجمى چوڭ ۋە سانى زور مىقداردا كۆپ بولىدۇ. بۇنداق بولۇشىنى تىلنىڭ لۇغەت فوندىنىڭ تەركىبلىرى بولغان ئاساسي لۇغەت فوندى ۋە ئالاھىدە لۇغەت فوندلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ھەمدە رېئال تۇرمۇشنىڭ ئېھتىياجى بەلگىلىگەن.

ھەر قانداق بىر مىللەتنىڭ تىلىدىكى ئومۇمىي خەلقگە ئومۇميۈزلۈك چۈشىنىشلىك بولغان، كىشىلىك تۇرمۇشتا دائىم ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەرنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسى، شۇ تىلنىڭ ئاساسي لۇغەت فوندىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئاساسي لۇغەت فوندىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، مەزكۇر لۇغەت فوندىدىكى مۇتلەق كۆپ سانداكى سۆزلەرنىڭ ئاۋام خەلقە چۈشىنىشلىك بولۇشى ۋە ئىشلىتىلىش چاستوتىسى (تەكرارلىقى) نىڭ يۇقىرى بولۇشى ھەم نىسبەتەن تۇراقلىق ۋە مۇقىم بولۇشى، نۇرغۇن سۆزلەرنىڭ كۆپ مەنىلىك بولۇشىدا ئىپادىلىنىدۇ. بۇ فوندىدىكى كۆپ سانداكى سۆزلەرنىڭ ئاڭلاتقان مەنىلىرىدە ئەسىرلەر بويىچە ئۆزگىرىش بولمايدۇ، ئۆزگىرىش بولسىمۇ ئاستا ۋە قىسمەن بولىدۇ. مەزكۇر لۇغەت فوندىدىكى كۆپلىگەن سۆزلەر يەنە كىشىلەرنىڭ ھېسسىي تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. ئادەتتىكى لۇغەت فوندى چەت تىللاردىن سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىشقا ئانچە ئېھتىياجلىقمۇ ئەمەس، چەت تىلدىكى سۆز - ئاتالغۇلار نىسبەتەن ئازراق قوبۇل قىلىنىدۇ. چۈنكى، ھەر بىر مىللەتنىڭ ئاساسي لۇغەت فوندىدىكى سۆزلىرى مەزكۇر مىللەتنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش، تۇرلۇك ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرى ھەمدە تەبىئىي پائالىيەتلىرىنىڭ ئېھتىياجىدىن چىقىدۇ. لېكىن زامانىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، ئاۋام خەلقنىڭ مەدەنىيەت ۋە تۇرمۇش سەۋىيەسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى ھەمدە ھەر قايسى مىللەت ۋە مەملىكەتلەردىكى كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا بېرىش - كېلىش، سودا - سېتىق ئىشلىرى ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش پائالىيەتلىرىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ھەر قايسى تىللارنىڭ ئاساسي لۇغەت فوندىلىرىنىڭ چەت تىللاردىن كۈندىلىك تۇرمۇش، تۇرلۇك ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي پائالىيەتلەردە ئىشلىتىلىدىغان سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىشى بارغانسېرى كۆپەيمەكتە.

ئاساسي لۇغەت فوندىغا چەت تىللاردىن سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلغاندا ئىلمىي يوسۇندا قوبۇل قىلىش ئىنتايىن مۇھىم بىر ھالقا. ئۇنداق بولمىغاندا، مۇئەييەن بىر تىلنىڭ ئاساسي لۇغەت فوندى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، مەزكۇر تىلنىڭ ئاساسي لۇغەت فوندى ئۆزىنىڭ مۇقىملىقىنى يوقىتىپ، ئەبجەش لۇغەت فوندىغا ئايلىنىپ قېلىش ئېھتىماللىقى تۇغۇلۇشى مۇمكىن. بولۇپمۇ چەت تىللاردىن سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلغاندا، قوبۇل قىلىنماقچى بولغان سۆز - ئاتالغۇنىڭ سېمانتىكىلىق مەنىسىدە (سۆز مەنىسىدە) قوبۇل قىلغۇچى تىلدا تەڭ قىممەتتىكى سېمانتىكىلىق مەنىدىكى سۆز - ئاتالغۇنىڭ بار - يوقلۇقىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەك. بار بولسا قوبۇل قىلماسلىق كېرەك. بولمىسا، بۇنداق سېمانتىكىلىق مەنە جەھەتتە تەڭ قىممەتلىك سۆز - ئاتالغۇلارنىڭ كۆپلەپ قوبۇل قىلىنىشى نەتىجىسىدە

چەت تىلدىن قوبۇل قىلىنغان سۆز - ئاتالغۇلار مەزكۇر تىلدىكى شۇ قوبۇل قىلىنغان سۆز - ئاتالغۇلارغا سىڭىنتكىلىق مەنە جەھەتتە تەڭ قىممەتتىكى سۆز - ئاتالغۇلارنى ئىستېمالدىن سىقىپ چىقىرىدۇ. بۇ ھادىسىگە ئوردۇ تىلى تېپىك مىسال بولالايدۇ. نۆۋەتتە ئۇيغۇر تىلىدا «لىدېر» ۋە «كۆلتۇر» قاتارلىق چەت تىل سۆزلىرى ئىشلىتىلمەكتە. ئۇيغۇر تىلىدا «لىدېر» ۋە «كۆلتۇر» سۆزلىرى ئۇچۇن تەڭ سىڭىنتكىلىق مەنە جەھەتتە تەڭ قىممەتتىكى «رەھبەر» ۋە «مەدەنىيەت» سۆزلىرى بار. مۇبادا «رەھبەر» ۋە «مەدەنىيەت» سۆزلىرى ئىشلىتىلمىسە، بۇ سۆزلەر ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇغەت فوندىدىن غايىب بولىدۇ. ئەگەر ئەھۋال مۇشۇنداق داۋاملىشىۋېرىدىغان بولسا، ئۇزۇن ئۆتمىگەن كەلگۈسىدە چەت ئەللەردىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئومۇمىي ھالىتى ئوردۇ تىلىنىڭ ھالىتىدەك بولۇپ قېلىش ئېھتىماللىقى تۇغۇلۇشى مۇمكىن.

ئالاھىدە لۇغەت فوندى بولسا، ئىجتىمائىي - تەبىئىي پەنلەر، ئىلىم - پەن، تېخنىكا، ھۇنەر - كەسىپ ۋە ئىلمىي ساھەلەردە ئىشلىتىلىدىغان كەسپىي سۆزلەردىن تەركىب تاپىدۇ. بۇ سۆزلەر ئادەتتە تېرمىن دەپ ئاتىلىدۇ. ئالاھىدە لۇغەت فوندىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئالاھىدە لۇغەت فوندىدىكى سۆزلەرنىڭ سىڭىنتكىلىق مەنىلىرىنىڭ يەككىلىكى ۋە ئېنىقلىقىدا كۆرۈلىدۇ. ئۇلار يەككە ۋە مەخسۇس ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدۇ، بۇ تېرمىنلاردا ھېسسىي تۇس ئىپادىلەنمەيدۇ. ئالاھىدە لۇغەت فوندىدىكى سۆزلەر ئادەتتە ئاۋام خەلققە ئانچە تونۇش بولمايدۇ. لېكىن، ئاۋام خەلقىنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيەسىنىڭ ئۇزلۇكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلۇشىگە ئەگىشىپ، ئالاھىدە لۇغەت فوندىدىكى قىسمەن تېرمىنلارنىڭ ئاساسىي لۇغەت فوندىغا يۆتكىلىش ئەھۋالى داۋاملىق سادىر بولۇپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالاھىدە لۇغەت فوندىدىكى «ئېلېمېنت، ئاتوم، مولېكۇلا، ئېلېكترون، كىلېتكا، باكتېرىيە، ۋىرۇس، مىكروب ۋە مىكرو» قاتارلىق تېرمىنلارنىڭ ئالاھىدە لۇغەت فوندىدىن ئاساسىي لۇغەت فوندىغا يۆتكىلىپ ئاۋام خەلققە بۇ سۆزلەرنىڭ چۈشىنىشلىك بولۇشى ۋە بۇ سۆزلەرنى داۋاملىق ئىشلىتىشى قاتارلىقلار.

ھەر قايسى تىللاردا چەت تىللاردىن سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىشتا، ئومۇمىي پىرىنسىپ – قوبۇل قىلىندىغان سۆز - ئاتالغۇلارنى پۈتۈنلەي مىللىلاشتۇرۇش (ئۆز تىل - يېزىقىدا ئىپادىلەش) بولماستىن بەلكى قېلىپلاشتۇرۇش بولسىمۇ، لېكىن تىل سىستېمىسى ۋە بۇ تىل سىستېمىسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن يېزىق سىستېمىسىنىڭ پەرقلىق بولۇشى تۈپەيلى قوللىنىلىدىغان ئۇسۇللىرى بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ.

چەت تىللاردىن سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىشتا ئاھاڭ تەرجىمە ئۇسۇلى، ئۇدۇل تەرجىمە ئۇسۇلى، مەنەن تەرجىمە ئۇسۇلى، ئۇدۇل - مەنە تەرجىمە ئۇسۇلى، ئاھاڭ - مەنەن تەرجىمە ئۇسۇلى، تەقلىد تەرجىمە ئۇسۇلى، تەقلىد - مەنەن تەرجىمە ئۇسۇلى، مەنەن - تەقلىد تەرجىمە ئۇسۇلى ۋە ئاغزاكى ئاھاڭ تەرجىمە ئۇسۇلى قاتارلىق ئۇسۇللار ئىشلىتىلمەكتە. قانداق ئۇسۇلنى قوللىنىپ سۆز - ئاتالغۇلار قوبۇل قىلىنىشىدىن قەتئىينەزەر، قوبۇل قىلىنغان سۆز ياكى ئاتالغۇنىڭ سىڭىنتكىلىق مەنە قىممىتى ئەسلىدىكى قوبۇل قىلىنماقچى بولغان سۆز ياكى ئاتالغۇنىڭ سىڭىنتكىلىق مەنە قىممىتىگە تەڭ بولۇشى شەرت.

ھەرپلىك يېزىق سىستېمىسىدىكى تىللاردا سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىش

ھەرپلىك (ئېلىپبەلىك) يېزىق سىستېمىسىدىكى تىللاردا (مەسىلەن، ئۇرال - ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى، ھىندى - ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسىغا تەۋە تىللاردا) سۆزلەر مورفېمىلارنىڭ بىرىكىشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. ھەرپلىك يېزىق سىستېمىسىنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكى چەت تىللاردىن سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىشتىكى ئاساسىي ئۇسۇل – ئاھاڭ تەرجىمە ئۇسۇلى بولۇشى كېرەكلىكىنى بەلگىلىگەن. شۇڭلاشقا، ئاساسىي لۇغەت فوندىغا سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىشتا ئاھاڭ تەرجىمە ئۇسۇلى ئاساسىي ئۇسۇل قىلىپ قوللىنىلماقتا. ئۇدۇل تەرجىمە ئۇسۇلى، مەنەن تەرجىمە ئۇسۇلى، ئاھاڭ - مەنەن تەرجىمە ئۇسۇلى، مەنەن - ئاھاڭ تەرجىمە ئۇسۇلى، تەقلىد - مەنەن تەرجىمە ئۇسۇلى ۋە ئاغزاكى ئاھاڭ تەرجىمە ئۇسۇلى قاتارلىق ئۇسۇللار قوشۇمچە ئۇسۇللار سۈپىتىدە ئىشلىتىلمەكتە. ئالاھىدە لۇغەت فوندىغا سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىشتا ئاساسەن ئاھاڭ تەرجىمە ئۇسۇلى قوللىنىلماقتا.

ھەرپلىك يېزىق سىستېمىسىدىكى رۇس تىلى، ئىنگلىز تىلى ۋە تۈركىي تىللىرى قاتارلىق تىللار چەت تىللاردىن سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىشقا ئىنتايىن ماھىر تىللاردۇر. بۇنىڭ سەۋەبى، بىر تەرەپتىن، رۇسلار، ئىنگلىزلار ۋە تۈرك مىللەتلىرىنىڭ بىر تەرەپتىن تاشقى دۇنياغا قارىتا ئوچۇق پوزىتسىيە تۇتۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇلارنىڭ ئىنسانلارنىڭ شەيئىنىڭ مەيلى ئابستراكت شەيئى ياكى كونكرېت شەيئى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، مۇئەييەن بىر شەيئىنى بىر پۈتۈنلۈك بويىچە چۈشىنىش ياكى تەپەككۇر ۋە تەسەۋۋۇر قىلىشتىن ئىبارەت ئىقتىدارىدىن تولۇق پايدىلانغانلىقىنىڭ ئىپادىسى ھەمدە شەيئىلەرنى شۇنداق تونۇش ۋە چۈشىنىشكە ئادەتلەنگەنلىكىدىندۇر. شۇڭلاشقىمۇ بۇ تىللارنىڭ لۇغەت فوندىدىكى سۆز - ئاتالغۇلار ئۇزلۇكسىز كۆپىيىپ بارغان ۋە كۆپىيىپ بارماقتا. نۆۋەتتە بۇ تىللارنىڭ ھەر قايسىسىنىڭ لۇغەت فوندىدا بىر نەچچە يۈز مىڭدىن ئارتۇق سۆز - ئاتالغۇ بار. (1993 - يىلى نەشر قىلىنغان ئىنگلىزچە «Webster's New Encyclopedic Dictionary» دېگەن لۇغەتتە 200 مىڭ ئاتالغۇ، 1963 - يىلى نەشر قىلىنغان رۇسچە «Большой русско-китайский словарь» لۇغەتتە 105 مىڭ ئاتالغۇ، 1990 - يىلى نەشر قىلىنغان ئۇيغۇرچە ئالتە تومىلۇق «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» دا 60 مىڭغا يېقىن ئاتالغۇ بار) .

ھەرپلىك يېزىق سىستېمىسىدىكى رۇس تىلى، ئىنگلىز تىلى ۋە تۈركىي تىللىرى قاتارلىق تىللاردا چەت تىللاردىن سۆز ۋە ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلغاندا ئاساسەن ئاھاڭ تەرجىمە ئۇسۇلى ئىشلىتىلىدۇ. بۇ خىل ئۇسۇل ئىنگلىز تىلى، رۇس تىلى ۋە تۈركىي تىللىرىنىڭ چەت تىللاردىن زور مىقداردا سۆز - ئاتالغۇ قوبۇل قىلىش ئىمكانىيىتىنى يارىتىپ بەرگەن. ئۇدۇل تەرجىمە ئۇسۇلى، مەنەن تەرجىمە ئۇسۇلى ۋە تەقلىد تەرجىمە ئۇسۇلى قاتارلىق ئۇسۇللار قوشۇمچە ئۇسۇللار ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاھاڭ تەرجىمە ئۇسۇلى بىلەن:

كېلىش مەنبەسى	ئىنگلىزچە	ئۇيغۇرچە
گرېكچە	ecology	ئېكولوگىيە
	tragedy	تراگېدىيە

لاتىنچە	motor	موتور
	formula	فورمۇلا
فرانسۇزچە	captain	كاپىتان
	mine	مىنا
گوللاندىيەچە	cable	كابېل
	gas	گاز
گېرمانچە	diesel	دىزېل
	front	فىرونت
ئىتالىيانچە	bundit	باندىت
	mandolin	ماندارىن
ئىسپانچە	comprador	كومپرادور
	embargo	ئېمبارگو
رۇسچە	balalaika	بالالايكا
	samovar	ساماۋار
	tundra	تۇندىرا
ئەرەبچە	Islam	ئىسلام
	Koran	قۇرئان
پارسچە	Kabob	كاۋاپ
	caravan	كارۋان
تۈركىي تىللىرى	khan	خان
	Kabob	كاۋاپ
	yurt	يۇرت
	yoghurt	قېتىق
ياپونچە	samurai	سامۇراي
	kimono	ياپونلارنىڭ بىر خىل مىللىي كىيىمى
خىتايچە	(Typhoo(台风	تەيفېڭ شاملى
	(Taijiquan(太极拳	تەيجىچۈەن
	qigong气功	چىگۇڭ

ئۇدۇل تەرجىمە ئۇسۇلى بىلەن:

رۇس تىلىدىكى «водныелыЖи» (ئىنگلىزچە waterskiing، ئۇيغۇرچە سۇ لىۋىسى)، «холодильник» (ئىنگلىزچە refrigerator ، ئۇيغۇرچە مۇزلاتقۇ) قاتارلىق سۆز - ئاتالغۇلار؛

ئاھاڭ - ئۇدۇل تەرجىمە ئۇسۇلى بىلەن:

رۇس تىلىدىكى «кредитная карточка» (ئىنگلىزچە credit card، ئۇيغۇرچە كىرىدىت كارت ياكى كىرىدىت كارتوچكىسى)، «фотоаппарата» (ئىنگلىزچە photo camera، ئۇيغۇرچە فوتو ئاپپارات)، «микроволновка» (ئىنگلىزچە microwave، ئۇيغۇرچە ماكروۋى) قاتارلىق سۆز - ئاتالغۇلار؛

مەنەن تەرجىمە ئۇسۇلى بىلەن:

رۇس تىلىدىكى «футболка» (ئىنگلىزچە T-shirt، ئۇيغۇرچە مايكا)، «галстук-бабочка» (ئىنگلىزچە bowtie، ئۇيغۇرچە بانتىك)، «шляпа празидничная» (ئىنگلىزچە holiday hat، ئۇيغۇرچە بايراملىق شلەپە) قاتارلىق سۆز - ئاتالغۇلار؛

تەقلىد تەرجىمە ئۇسۇلى بىلەن:

رۇس تىلى «цилиндр» (ئىنگلىزچە top hat، ئۇيغۇرچە بىر تۇرلۈك شلەپە) قاتارلىق سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلغان. ئۇيغۇر يېزىقىمۇ ئېلىپبەلىك يېزىق سىستېمىسىدىكى يېزىق بولغاچقا، چەت تىللاردىن سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىشتا ئىنگلىز ۋە رۇس تىللىرىغا ئوخشاش ئۇسۇللارنى قوللىنىپ كەلگەن ۋە كەلمەكتە.

ئۇيغۇر تىلىدا سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىش

ئۇيغۇر تىلى چەت تىللاردىن سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىشتا ئىشكىنى كەڭ ئاچقان، ئاكتىپ ھەمدە تەشەببۇسكار پوزىتسىيە تۇتقان ۋە ئەنئەنىسى قەدىمىي بولغان بىر تىل بولۇپ، ھازىرغىچە مىڭ يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە. مىلادى VIII ئەسىرلەردىن باشلاپ، ئۇيغۇر تىلى ھىندى ۋە ئىران تىللىرىدىن بۇددا، مانى، نېستورىيان (خرىستىيان دىنىنىڭ بىر مەزھىپى) دىنلىرىغا ئائىت سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىشقا باشلىغان. مەسىلەن، بۇددا، بۇدساتۋا، ساكيامۇنى، ھىمالايا (سانسكرىتچە) قاتارلىقلار. مىلادى X ئەسىرنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدە سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىغا كىرگەندىن باشلاپ ئۇيغۇر تىلى ئەرەب - پارس تىللىرىدىن كۆپلەپ سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىشقا باشلىغان. ئۇيغۇر تىلى دۇنيادىكى

چوڭ تىللارنىڭ ھەممىسىدىن دېگۈدەك سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىپ قالماستىن، يەنە نوپۇسى ئازراق بولغان مىللەتلەردىنمۇ قوبۇل قىلىپ كەلگەن. ئۇيغۇر تىلىنىڭ چەت تىللاردىن سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىش دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، دىن، كائىنات، تەبىئەت، ئىجتىمائىي پەن، پەن - تېخنىكا، جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرى ۋە كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ ھەر قايسى جەھەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

ئۇيغۇر يېزىقىمۇ ئېلىپبەلىك يېزىق سىستېمىسىدىكى يېزىق بولغاچقا، چەت تىللاردىن سۆز - ئاتالغۇلارنى

قوبۇل قىلىشتا ئاھاڭ تەرجىمىسى ئۇسۇلى ئاساسلىق ئۇسۇل بولۇپ، ئۇدۇل تەرجىمە ئۇسۇلى، ئاھاڭ - ئۇدۇل تەرجىمە ئۇسۇلى، ئۇدۇل - مەنەن تەرجىمە ئۇسۇلى، مەنەن - ئۇدۇل تەرجىمە ئۇسۇلى، تەقلىد - ئۇدۇل تەرجىمە ئۇسۇلى ۋە ئاغزاكى ئاھاڭ تەرجىمە ئۇسۇلى قاتارلىق ئۇسۇللار قوشۇمچە ئۇسۇللار سۈپىتىدە ئىشلىتىلىپ كېلىنگەن ۋە كېلىنمەكتە. مەسىلەن،

ئاھاڭ تەرجىمە ئۇسۇلى بىلەن:

ئەرەب تىلىدىن: «سەنئەت، ئاسىيا، كائىنات، مەدەنىيەت، ئايەت، تەپەككۇر، ئەخلاق، مۇبارەك، مۇئەللىپ، ھىممەت، ھىجرىيە، ھىدايەت، نەپرەت، قۇتۇپ، دەۋر» قاتارلىق سۆز - ئاتالغۇلار؛

پارس تىلىدىن: «ئابرۇي، ئەينەك، بىباھا، پەگاھ، تەنھا، چىمەن، دىلىستان، پالۋان، راست، زومىگەر، ئاخۇن، ئاپىرىدە، مەستەك، ئاش، پاناھ، تاماكا، تۇتى، چىراغ، خامان، خۇنپەر، رونىاق» قاتارلىق سۆز - ئاتالغۇلار؛

رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق ياۋروپا ۋە ئامېرىكا قىتئەلىرىدىكى مىللەتلەرنىڭ تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆز - ئاتالغۇلار: «ساماليوت، ساماۋار، شىلەپە (رۇسچە)؛ دېموكراتىيە، ئاكادېمىيە، ئاناتومىيە (گىرېكچە)؛ فۇنكسىيە، دېكلاماتسىيە، رادىيو (لاتىنچە)؛ بانكا، كومىتېت، كومپانىيە (فرانسۇزچە)؛ دانكرات، شىلانكا، دېزىل (گېرمانچە)؛ ئاككورد، فونتان، باندىت (ئىتالىيانچە)؛ كومپيۇتېر، پارك، بايقۇت (ئىنگلىزچە) ۋە تانكا، كابېل، رومكا (گوللاندچە)» قاتارلىق سۆز - ئاتالغۇلار؛

ئۇدۇل تەرجىمە ئۇسۇلى :

ئىنگلىز تىلىدىن: «يۇمشاق دېتال (software)، قاتتىق دېتال (hard ware)»؛

ئاھاڭ - ئۇدۇل تەرجىمە ئۇسۇلى :

ئىنگلىز تىلىدىن: «ئېلېكترونلۇق كىتاب، e-book)، ئېلخەت (ئېلېكترونلۇق خەت، e-mail) » قاتارلىق سۆز - ئاتالغۇلار؛

ئۇدۇل - مەنەن تەرجىمە ئۇسۇلى بىلەن :

خىتاي تىلىدىن: «**冰箱**» (مۇزلاتقۇ)، «**录像机**» (سىنئالغۇ)، «**录音机**» (ئۇنئالغۇ) قاتارلىق سۆز - ئاتالغۇلار؛

مەنەن - ئۇدۇل تەرجىمە ئۇسۇلى :

خىتاي تىلىدىن: «يانفون (**手机**)»؛

تەقلىد - ئۇدۇل تەرجىمە ئۇسۇلى بىلەن:

خىتاي تىلىدىن: «**球乒乓**» (تېكتاك توپ)، «چاك» (خىتايلارنىڭ بىر خىل مۇزىكا ئەسۋابى) قاتارلىق سۆز - ئاتالغۇلار؛

ئاغزاكى تەرجىمە ئۇسۇلى بىلەن :

تاتار تىلىدىن: «ئاپپاي، ئابزى، ئاۋىستاي، باقالى، تۇش، بال تورت» قاتارلىق سۆز - ئاتالغۇلار؛

قازاق تىلىدىن: «ئاۋۇل، ئاقىن، دۇمبىرا، ئىرىمچىك، قىز قۇۋار» قاتارلىق سۆز - ئاتالغۇلار؛

رۇس تىلىدىن: «خۇلىگەن، مېشچان، تۇرمە، پودىۋال، دۇخوپكا، كارىۋات، پىلىتا، ماروزنى» قاتارلىق سۆز - ئاتالغۇلار؛

خىتاي تىلىدىن: «پوتەي، تەتەي، پوپوزا، تاتىگازا، لازىجاك، مەنجاك، بۇدۇكتەي» قاتارلىق سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلغان.

يېقىنقى زامانلاردىن باشلاپ ئۇيغۇر تىلى دۇنيادىكى چەت تىللاردىكى سۆز - ئاتالغۇلارنى ئاساسەن رۇس تىلى ئارقىلىق قوبۇل قىلىپ كەلگەن. خىتاي - سوۋېت دوستلۇق مۇناسىۋىتى يامانلاشقاندىن كېيىن، 1962 - يىلى خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ «رېۋىزىئونىزمغا قارشى كۈرەش» قىلىش ھەرىكىتىنىڭ باھانىسى بىلەن ئۇيغۇر، قازاق ۋە قىرغىز تىللىرىدىكى خەلقئارالىق سۆز - ئاتالغۇلار سىقىپ چىقىرىلىپ، بۇ خەلقئارالىق سۆز - ئاتالغۇلارنىڭ ئورنىغا تۈمەنلەپ خىتايچە سۆز ۋە ئاتالغۇلار قوبۇل قىلىندى، بولۇپمۇ تەبىئىي پەن دەرسلىك كىتابلاردىكى بارلىق خەلقئارالىق تېرمىنلار خىتايچە ئاتالغۇلارغا ئۆزگەرتىلدى (خىتايچە ئاتالغۇلار شۇنچىلىك كۆپ قوبۇل قىلىندىكى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇيغۇر تىلشۇناسى تۇرسۇن رەخمۇۋ ئوتتۇرا ھەجملىك «خەنزۇ تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا كىرگەن سۆزلەر لۇغىتى»نى تۈزۈپ، موسكۋادا نەشر قىلدۇرۇش دەرىجىسىگە يەتكەن ئىدى). گېزىتلەردە «بۇ گوڭچاڭدا ھەر خىل لىڭجەنلەر جاگۇك قىلىندۇ» دېگەندەك ئۇيغۇر ئاۋام خەلقىگە چۈشىنىكسىز بولغان سۆز - ئىبارە ۋە جۇملىلەر كۆپلەپ

بارلىققا كەلدى. نەتىجىدە، مىللىيلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشى ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆتۈلگەن دەرسلەرنى ئۆزلەشتۈرۈشىدە ئەمەلىي قىيىنچىلىقلار يۈز بەردى. ئۇيغۇر، قازاق ۋە قىرغىز قاتارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ بۇ خىتايچە سۆز ۋە ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلماسلىقى تۈپەيلى، بۇ خىتايچە سۆز ۋە ئاتالغۇلار ئۇيغۇر، قازاق ۋە قىرغىز تىللىرىنىڭ لۇغەت فوندىلىرىدىن ئاخىرى سىقىپ چىقىرىلدى. شۇندىن باشلاپ ئۇيغۇر تىلىغا پەن - تېخنىكىغا دائىر ئاتالغۇلار گەرچە خىتايچە كىتاب - ژۇرناللار ۋە دەرسلىكلەر قاتارلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر تىلىغا قوبۇل قىلىشتا خىتايچە ئاتلىشى بۇيىچە قوبۇل قىلىنمايى يەنىلا رۇس تىلىغا مۇراجىئەت قىلىندى. لېكىن، ئىجتىمائىي تۇرمۇش، ھەر قايسى ساھەلەر ۋە كۈندىلىك تۇرمۇشتىكى سۆز - ئاتالغۇلار ئاساسەن خىتايچە ئاھاڭ بويىچە قوبۇل قىلىنىپ كېلىندى. بۇنداق بولۇشىنىڭ سەۋەبى، بىر تەرەپتىن، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ چەت ئەللەر بولغان مۇناسىۋىتى ئاساسەن ئۇزۇلگەن، ئىجتىمائىي تۇرمۇش ۋە ھەر قايسى ساھەلەردىكى ھەر خىل پائالىيەتلەر خىتايلار بىلەن بىللە بولغان بولسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ھۆكۈمەتنىڭ مىللىي تىل - يېزىق ئورگانلىرىنىڭ خىزمەت مەسئۇلىيەتسىزلىكىدىن بولغان. گەرچە بۇ ئورگانلار ئاۋام خەلق ئارىسىدا ئاللىقاچان خىتايچىدىن ئاغزاكى قوبۇل قىلىنغان سۆز - ئاتالغۇلارنى كېيىنرەك قېلىپلاشتۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئاۋام خەلق ئىشلەتمىگەن، چۈنكى ئاۋام خەلق ئاللىقاچان بۇ سۆز - ئاتالغۇلارنى خىتايچە ئاتاشقا كۆنۈپ قالغان. بۇ قېلىپلاشتۇرۇلغان ئاتالغۇلار پەقەت ئۇيغۇر زىيالىيلىرى دائىرىسىدە چەكلىنىپ قالغان.

چەت تىللارنىڭ ئاساسىي لۇغەت فوندىغا كىرىدىغان، مۇئەييەن بىر مىللەتكە خاس مىللىي تۇسنى ئالغان سۆز - ئاتالغۇلار، مەسىلەن، مىللىي تاماق، كىيىم - كېچەك، چالغۇ ئەسۋاب ۋە روھانىيەت قاتارلىق ساھەلەرگە ئائىت مىللىي تۇسكە ئىگە سۆز - ئاتالغۇلارنى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي لۇغەت فوندىغا قوبۇل قىلغاندا، ئەڭ ياخشىسى ئالاھىدە لۇغەت فوندىغا ئاتالغۇ قوبۇل قىلغاندەك ئاھاڭ تەرجىمە ئۇسۇلى بىلەن بىر تەرەپ قىلىنسا مۇۋاپىق بولىدۇ. رۇس تىلى، ئىنگلىز تىلى قاتارلىق تىللار بۇ خىلدىكى مىللىي تۇسكە ئىگە سۆز - ئاتالغۇلارنى ئاھاڭ تەرجىمە ئۇسۇلى بىلەن قوبۇل قىلغان. ھەتتا خىتاي تىلىمۇ بۇ خىلدىكى سۆز - ئاتالغۇلارنىڭ بىر قىسمىنى ئاھاڭ تەرجىمە ئۇسۇلى ئارقىلىق قوبۇل قىلغان. بۇ تىللار تۈركىي تىللىرىنىڭ ئاساسىي لۇغەت فوندىغا تەئەللۇق بۇ خىلدىكى مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلغاندىمۇ ئالاھىدە لۇغەت فوندىغا تېرمىنلارنى ئاھاڭ تەرجىمە ئۇسۇلى بىلەن قوبۇل قىلغاندەك بىر تەرەپ قىلغان. مەسىلەن، رۇسچە «базар - بازار - дутар، پولۇ - плов، چاپان - чепан، كەتمەن - кетмень» دەپ قوبۇل قىلىنغان. خىتاي تىلىدىمۇ بۇ خىل ئەھۋال ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، «بازار - **巴扎**، دۇتار - **都他尔**، چاپان - **袷袢**، كەتمەن - **坎土曼**، دولان مۇقامى - **多郎木卡姆**». ئۇيغۇر تىلىدىمۇ بۇ خىل ئەھۋال مەۋجۇت. مەسىلەن، رۇس تىلىدىن «самовар - ساماۋار، чайник - چەينەك، булка - بولكا، балалайка - بالالايكا، платье - پلاتى»؛ خىتاي تىلىدىن «**钢笔** - گاڭبى، **瓜子** - گازىر، **普通话** - پۇتۇڭخۇا، **中山服** - جۇڭسەنفۇ، **亩** - مو» قاتارلىق سۆز - ئاتالغۇلار. بۇ خىل سۆزلەر ئاھاڭ تەرجىمە ئۇسۇلى بۇيىچە قوبۇل قىلىنمىسا، ئەسلى مىللىي خاسلىقنى ئىگە بۇ سۆزلەرنىڭ ئەسلى ئاڭلاتقان سېمانتىكىلىق مەنە قىممەتلىرىدىن چەتنەپ كېتىش ئەھۋالى سادىر بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، خىتاي تىلىدىكى «**干饭**» سۆزى

«گۈرۈچ ئاش» دەپ تەرجىمە قىلىنسا، «饭干» سۆزىنىڭ مەنىسىدىكى «گۈرۈچنى دۇملەپ پىشۇرۇپ، ھەر خىل قورۇمىلار بىلەن يېيىلىدىغان بىر خىل تاماق» دېگەن سېمانتىكىلىق مەنە ئىپادىلەنمەي، ئۇيغۇرلاردا گۈرۈچ بىلەن تەييارلىنىدىغان ھەر خىل تاماقلارنى ئىپادىلەپ قىلىش ئېھتىماللىقى سادىر بولۇشى مۇمكىن. «凉粉» سۆزى «لىغلىداق» دەپ تەرجىمە قىلىنسا، «凉粉» سۆزىنىڭ سېمانتىكىلىق مەنىسىدىكى «سۇدا قاينىتىپ ئۇيۇلغان پۈچمەنزە ئۇستىگە ئاچچىقسۇ، لازا قاتارلىقلارنى سېلىش ئارقىلىق تەييارلانغان بىر خىل تاماق» دېگەن مەنە چىقماي قالىدۇ. خىتاي تىلىدىكى «خوشاڭ، جۇڭاڭا، يۈتازا، راڭپىزا، ماخار ڭە سومەن» قاتارلىق ئاتالغۇلارنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى قېلىپلاشتۇرۇلغان ئاتالغۇلىرىدىمۇ خىتاي تىلىدا ئەسلىدە ئاڭلاتقان سېمانتىك مەنە قىممەتلىرىدىن چەتنەپ كېتىش ئەھۋاللىرى مەۋجۇت. بۇ يەردە يەنە بىر قېتىم تەكرارلاش زۆرۈركى، ئاھاڭ تەرجىمە ئۇسۇلىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، بۇ خىل تەرجىمە ئۇسۇلى ئىنسانلارنىڭ تەپەككۇر قىلىش ئۇسۇلىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. بۇ، ئىنسانلارنىڭ شەيئىنىڭ ئابستراكت شەيئى ياكى كونكرېت شەيئى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، مۇئەييەن بىر شەيئىنى بىر پۈتۈنلۈك بويىچە چۈشىنىش ياكى تەپەككۇر ڭە تەسەۋۋۇر قىلىشتىن ئىبارەت ئىقتىدارىدىن تولۇق پايدىلانغانلىقىنىڭ ئىپادىسى ھەمدە شەيئىلەرنى شۇنداق تونۇشقا ئادەتلەنگەن. مەسىلەن، كىشىلەر «مۇستەقل، پەلسەپە، قەلەم، گېزىت» قاتارلىق سۆزلەرنى چۈشەنگەندە بۇ سۆزلەرنى تەركىبىي قىسىملىرىنىڭ مەنىلىرىگە ئاساسەن چۈشەنمەستىن بىر پۈتۈنلۈك بويىچە چۈشىنىدۇ. مانا بۇ دۇنيادىكى كۆپلىگەن تىللاردا ئاتالغۇ قوبۇل قىلغاندا ئاھاڭ تەرجىمە ئۇسۇلى بويىچە قوبۇل قىلىشىنىڭ مەنتىقىسى.

ئۇيغۇر تىلى خەلقئارالىق سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىشتا رۇس تىلى ئارقىلىق قوبۇل قىلىشتىن ئىبارەت ئۇزۇن تارىخىي ئەنئەنىگە ئىگە. بۇ ئەنئەنىنى داۋاملاشتۇرۇشقا ئەرزىيدۇ. چۈنكى، ئۇيغۇرلارنىڭ رۇس تىلىنى تەلەپپۇز قىلىشى ئىنگلىز تىلى ۋە باشقا تىللارغا تىللارغا قارىغاندا ھەم ئاسان ھەم توغرا تەلەپپۇز قىلالايدۇ.

چەت تىللاردىن سۆز - ئاتالغۇلارنى، بولۇپمۇ پەن - تېخنىكا تېرمىنلىرىنى قوبۇل قىلىش ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت فوندىنى ئۇزلۇكسىز بېيىتىشتا كەم بولسا بولمايدىغان بىر خىل تەل ھادىسىسى. لېكىن سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلغاندا ئىلمىي يوسۇندا قوبۇل قىلىش ئىنتايىن مۇھىم بىر ھالقا. ئۇنداق بولمىغاندا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي لۇغەت فوندىغا ھەددى - ھېسابسىز چەت تىل سۆز - ئاتالغۇلارنىڭ قوبۇل قىلىنىشى تۈپەيلى لۇغەت فوندى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، ئاساسىي لۇغەت فوندى ئۆزىنىڭ مۇقىملىقىنى يوقىتىپ، ئەبجەش لۇغەت فوندىغا ئايلىنىپ قېلىش ئېھتىماللىقى تۇغۇلىدۇ. لېكىن چەت تىللاردىن سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىشتا «بىكىنمىچىلىك ڭە سىرتنى چەتكە قېقىش» خاھىشىدىن ساقلىنىش ئىنتايىن مۇھىم. بولمىسا، ئۇيغۇر تىلى ئۆز لۇغەت بايلىقىنى تېخىمۇ بېيىتىش پۇرسىتىدىن مەھرۇم قېلىپ، زامانىنىڭ كەينىدە قېلىشتىن ئىبارەت ئېچىنىشلىق ھادىسىنىڭ تۇغۇلۇپ قېلىش ئېھتىماللىقى يۇز بېرىشى مۇمكىن.

خۇلاسە سۆز شۇكى، ئۇيغۇر تىلىدا چەت تىل سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلغاندا پىرىنسىپ ئۇيغۇرلاشتۇرۇش بولماستىن، بەلكى قېلىپلاشتۇرۇش بولۇشى مۇڭاپىق.

بوغۇملۇق يېزىق سىستېمىسىدىكى تىللاردا سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىش

مۇئەييەن بىر تىلنىڭ فونېتىكىلىق سىستېمىسىدا سۆزلەرنىڭ بىر ياكى بىر قانچە فونېمىلارنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بوغۇم ئارقىلىق ئىپادىلىنىش فۇنكسىيەسىگە ئاساسەن ئىجاد قىلىنغان بوغۇملۇق يېزىق سىستېمىسى (مەسىلەن، خىتاي - تىبەت تىللىرى سىستېمىسىنىڭ يېزىق سىستېمىسى) بىر ياكى بىر قانچە مورفېمىلارنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بوغۇملاردىن ھاسىل قىلىنغان سۆزلەرگە ۋەكىللىك قىلىدىغان خەتلەر (شەكىللەر) توپلىمىدىن ئىبارەت بولغاچقا، چەت تىللاردىن سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلغاندا قوبۇل قىلىنماقچى بولغان سۆز - ئاتالغۇلار مەزكۇر تىلنىڭ خەتلەر توپلىمىدىكى سېمانتىكىلىق مەنىسىدە تەڭداش مەنىدىكى خەتلەر ياكى ئاھاڭداش خەتلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭلاشقا بوغۇملۇق يېزىق سىستېمىسىدا ئۇدۇل تەرجىمە ۋە مەنەن تەرجىمە ئۇسۇللىرى ئاساسىي ئۇسۇللار، ئاھاڭ تەرجىمە ئۇسۇلى، ئۇدۇل - مەنەن تەرجىمە ئۇسۇلى، ئاھاڭ - مەنەن تەرجىمە ئۇسۇلى، تەقلىد - مەنەن تەرجىمە ئۇسۇلى، مەنەن - تەقلىد تەرجىمە ئۇسۇلى ۋە مەنەن - ئاھاڭ تەرجىمە ئۇسۇلى قاتارلىق ئۇسۇللار قوشۇمچە ئۇسۇللار قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ. خىتاي تىلى تا يېقىنقى زامانلارغىچە ياپون تىلى ئارقىلىق چەت تىل سۆز - ئاتالغۇلىرىنى قوبۇل قىلىپ كەلگەن. بۇ ماقالىدە خىتاي تىلىنىڭ ياپون تىلى ئارقىلىق قوبۇل قىلغان چەت تىل سۆز - ئاتالغۇلىرى ئۇچۇن كەلتۈرۈلگەن مىسال سۆز - ئاتالغۇلار ئەسلىي كېلىش مەنبەسى بويىچە كۆرسىتىلدى. خىتاي تىلىدا چەت تىل سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلغاندا قوللىنىدىغان ئۇسۇللار ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك :

ئۇدۇل تەرجىمە ئۇسۇلى بىلەن :

ئىنگلىزچە «basketball - 蓝球، thermonuclear - 热核، football - 足球 hippopotamus - 河马»، ئۇيغۇرچە «تەڭرىتاغ - 天山» قاتارلىق سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلغان. ئۇدۇل تەرجىمە ئۇسۇلىدا قوبۇل قىلىنماقچى بولغان سۆز - ئاتالغۇنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئەھمىيەت بېرىش مۇھىم، بولمىسا قوبۇل قىلىنغان ئاتالغۇ ئەسلىدىكى ئاتالغۇنىڭ ئىپادىلىگەن سېمانتىكىلىق مەنە قىممىتىگە ئىگە بولالمايدۇ. مەسىلەن، خىتاي تىلىدا ئىنگلىز تىلىدىكى بىر خىل تاماقنى بىلدۈرىدىغان «hot dog» ئاتالغۇسىنى ئۇدۇل تەرجىمە ئۇسۇلى بىلەن «热狗» دەپ قوبۇل قىلىش نەتىجىسىدە، ئەسلىدىكى گېرمانچە «sausageslittle dogor dachshund -» ئاتالغۇسىدىكى «كولباسالىق كىچىك بولكا» دېگەن سېمانتىك مەنە قىممىتى ئىپادىلەنمەي قالغان.

مەنەن تەرجىمە ئۇسۇلى بىلەن :

ئىنگلىزچىدىن تۆۋەندىكىدەك سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلغان:

ئىنگلىزچە	خىتايچە	ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى
typewriter	打字机	ماشىنكا، خەت بېسىش ماشىنىسى
washing machine	洗衣机	كىرئالغۇ
gramophone	留声机	پاتېفون

charger	充电器	توك قاچىلىغۇچ
train	火车	پويىز
airplane	飞机	ئايروپىلان
bicycle	自行车	ۋېلىسىپىت

مەنەن تەرجىمە ئۇسۇلىدا گەرچە قوبۇل قىلىنماقچى بولغان سۆز - ئاتالغۇلارنىڭ نەق مەنىلىرىنى ئىپادىلەشتە قىسمەن نۇقسانلار بولسىمۇ، خىتاي يېزىقىدىكى بىر بوغۇم بىر خىتايچە خەتكە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئالاھىدىلىكى بويىچە خىتاي زىيالىيلىرى مەنەن تەرجىمە ئۇسۇلىنى يەنىلا ئاساسىي ئۇسۇللارنىڭ بىرى قىلىپ تاللىغان. بۇنداق ئۇسۇلنى تاللىشىدا ئۇلار تەرجىمە قىلىنىدىغان سۆز ۋە ئاتالغۇلار ۋەكىللىك قىلىدىغان شەيئىلەرنىڭ فۇنكسىيەلىك رولىغا ئەھمىيەت بەرگەن. مەسىلەن، گەرچە «، **电报** - telegram ، **电话** - telephone **电视** - television» قاتارلىق ئاتالغۇلار مەنەن تەرجىمە ئۇسۇلى ئارقىلىق قوبۇل قىلىنىپ «television، telegram، telephone» لەردىكى «ئارىلىق» مەنىسى ئىپادە قىلىنمىغان بولسىمۇ، لېكىن قوبۇل قىلىنغان بۇ ئاتالغۇلار ئەسلىدىكى ئاتالغۇلار ئۆز ئىچىگە ئالغان ئاساسىي سېمانتىكىلىق مەنىلىرىنى ئىپادىلەپ بەرگەچكە، خىتايلارنىڭ ئۆزئارا ئالاقە قىلىشىغا تەسىر يەتكۈزمىگەن.

ئاھاڭ تەرجىمە ئۇسۇلى بىلەن:

ئىنگلىزچە	خىتايچە	ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى
guitar	吉他	گىتار
pizza	比萨	پىسسا
chocolate	巧克力	شاكىلات
cafe	咖啡	قەھۋە
combine	康拜因	كومبايىن

рюсҗе «،«совет-苏维埃»، «балалайка -巴拉来喀»، платье - **布拉吉**»، «большевик-布尔什维克»» قاتارلىق سۆز - ئاتالغۇلار؛

ئۇيغۇرچە «بازار - 扎巴»، «دۇتار - 尔他都»، «چاپان - 祫祥»، «كەتمەن - 坎土曼» قاتارلىق سۆز - ئاتالغۇلار؛

ئەرەبچە - پارسچە «ھاجى - 吉哈»، «قۇتبە - 呼图白»، «ئامىن - 门阿»، «ئاخۇن - 訇阿» قاتارلىق سۆز ئاتالغۇلار؛

تىبەتچە «لاما - **喇嘛**»، «خادا - **达哈**» قاتارلىق سۆز ئاتالغۇلار.

ئاھاڭ - ئۇدۇل تەرجىمە ئۇسۇلى بىلەن :

ئۇيغۇرچە «ئىلى دەرياسى - 伊黎河»، «تۇرپان ۋادىسى - 吐鲁番盆地» قاتارلىق سۆز - ئاتالغۇلار؛

ئەرەبچە «ئەرەب - 阿拉伯人»، «ئىسلام دىنى - 伊斯兰教»، «قۇرئان - 古兰经»، «ھىجرىيە - 伊斯兰教历» قاتارلىق سۆز - ئاتالغۇلار؛

ئۇدۇل - مەنەن تەرجىمە ئۇسۇلى بىلەن :

«refrigerator - 冰箱، school bus - 校车»» قاتارلىق سۆز - ئاتالغۇلار؛

ئاھاڭ - - مەنەن تەرجىمە ئۇسۇلى بىلەن :

ئىنگلىزچە «carbine-卡宾枪»، «truck-卡车»، «motorcycle- 摩托» قاتارلىق سۆز - ئاتالغۇلار؛

تەقلىد - مەنەن ياكى مەنەن - تەقلىد تەرجىمە ئۇسۇلى بىلەن :

ئىنگلىزچە «football (ئامېرىكىچە) - 橄榄球»، «onion- 洋葱»، «zebra- 斑马»، «tomato---西红柿»» قاتارلىق سۆز - ئاتالغۇلار؛

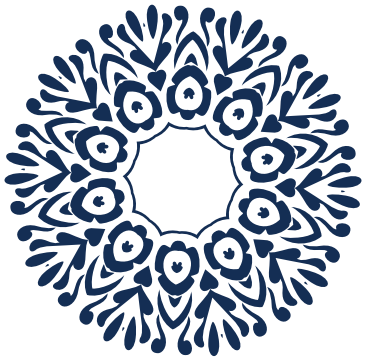
ئۇيغۇرچە «پولۇ - 抓饭»، «داپ - 手鼓»، «كاۋاپ - 烤肉(羊肉串)» قاتارلىق سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلغان.

پەن - تېخنىكا ئۇچقانىدەك تەرەققىي قىلىۋاتقان ۋە كىشىلىك تۇرمۇش فورماتسىيەسى ئۇزلۇكسىز ئۆزگىرىۋاتقان ھازىرقى زامانىدا، خىتاي تىلىدىمۇ ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرى خىتاي تىلىدا بىر مەزگىل قوللىنىپ تاشلىۋېتىلگەن ئاھاڭ تەرجىمە ئۇسۇلى قايتا گەۋدىلىنىش دەۋرىگە كىرمەكتە (ئۇ چاغلاردا فىرانسۇزچە «bourgeois» دېگەن سۆز «布尔乔亚» (يەنى بۇرژۇئازىيە 资产阶级)، ئىنگلىزچە «vitamin» دېگەن سۆز «维他命» (يەنى ۋىتامىن 维生素) دەپ قوبۇل قىلىنغان ئىكەن).

ئومۇمەن ئېيتقاندا، بوغۇملۇق يېزىق سىستېمىسىدىكى تىللار چەت تىللاردىن سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىشتا ئاساسەن كونسېرۋاتىپ كېلىدۇ. مۇمكىن بولسا، قوبۇل قىلىنماقچى بولغان سۆز - ئاتالغۇلارنى ئۆز يېزىقىدا ئىپادىلەشكە ئامال ئىزدەيدۇ.

2024 - يىلى مايدا قاينا تۇزىتىلدى

بۇ ماقالىنى روشەن خەمىت تەھرىرلىدى.

1990 – 2000 - يىللار مەزگىلىدىكى شەرقىي تۈركىستانىنىڭ رېئال نوپۇسىدىكى ئۆلۈم نىسبەتلىرىنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالى

دىلشات بارىشچى

2023 - يىلى 3 - ئاي

ئاساسىي مەزمۇنى: *بۇ تەتقىقات ماقالىسىدە، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ 1990 - 2020 - يىلىدىكى نوپۇس سانلىق مەلۇماتلىرىنى ئاساس قىلغان ھالدا ئۆتكەن 30 يىل ئىچىدە شەرقىي تۈركىستانىنىڭ نوپۇس قۇرۇلمىسىدىكى ئۆلۈم نىسبەتلىرىنىڭ گىرافىكلىق كۆرۈنۈشىگە ئاساسەن، رېئال ئەھۋال بىلەن خىتاينىڭ ئېلان قىلغان سانلىق مەلۇماتلىرىدىكى ياش گۇرۇپپىلىرىغا قاراپ، جىنسى ۋە شەھەر - يېزىلار ئارىسىدىكى پەرقلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى. بۇنىڭ بىلەن بىرگە، ياش، جىنسى، شەھەر ۋە يېزىلاردىكى ئۆلۈم نىسبەتلىرى سىلىشتۇرۇلدى. گىرافىكلىق تەھلىلگە ئاساسلانغاندا، يېزىدىكىلەرنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى شەھەردىكىلەرگە قارىغاندا يۇقىرى، قىز - ئاياللارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتىدە ئەركەكلەرگە قارىغاندا ئاياللارنىڭ بىرئاز تۆۋەن بولسىمۇ، ئەمما بالىلارنىڭ ۋە ياشانغانلارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە يۇقىرى سەۋىيەدە تۇرىدۇ. ياش گۇرۇپپىلىرى بويىچە سانلىق مەلۇمات سۈپىتىنى باھالاش ئارقىلىق ياش گۇرۇپپىلىرى ئارىسىدىكى ئۆلۈم نىسبەتلىرىدە ئېغىر مەسىلىنىڭ بارلىقى بايقالدى. بۇۋاقلار (0 - 1، 1 - 5 ياش)، بالىلار (5 - 10 ياش)، ئۆسمۈرلەر (10 - 15 ياش)، ياشلار (15 - 20، 20 - 25، 25 - 30 ۋە 30 - 35 ياش)، ئوتتۇرا ياشتىكىلەر (35 - 40، 40 - 45، 45 - 50، 50 - 55، 55 - 60 ياش)، ياشانغانلارنىڭ (60 - 65، 65 - 70 ۋە 70 ياشتىن يۇقىرى بولغانلارنىڭ) ئۆلۈم نىسبىتى جىنسىغا قاراپ سىلىشتۇرۇلدى. مەركىزىي نۇقتىدا، ئاددىيلاشتۇرۇلغان ئۆمۈر جەدۋىلىنىڭ تۇزۇلۇشى ۋە ھېسابلىنىشى ئارقىلىق، بۇۋاقلار ۋە كىچىك بالىلارنىڭ ئۆلۈش ئېھتىماللىقى ۋە ياشانغانلارنىڭ ئۆلۈم سەۋىيەسى تەكشۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، مۇمكىن بولغان كېرەكلىك ئۇسۇللارنى سىناق قىلىش ئارقىلىق، شەرقىي تۈركىستاندىكى شەھەر - يېزىلارنىڭ قۇرۇلما پەرقى نۇقتىسىدىن*

قارىغانىدا، بۇ تەكشۈرۈش ۋە تەھلىلىمىز شەرقىي تۈركىستان نوپۇسىنىڭ ئۆلۈش دەرىجىسى ۋە ئۆلۈم مودېلىنى (نوپۇسنىڭ ئۆلۈش نىسبىتىنىڭ ئىستاتىستىكىلىق جەدۋىلى) مۆلچەرلەش ۋە تەھلىل قىلىشتا بىرگە مۇھىم يول كۆرسەتكۈچ بولىدى. نەتىجىدە تەكشۈرۈش ۋە تەھلىلىمىزدىن قارىغانىدا، خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستانغا قارىتا ئېلان قىلغان ئۆلۈش نىسبىتى ۋە ياكى ئۆلۈش دەرىجىسىنىڭ تۇغرا ئەمەسلىكى ئېنىقلاندى ۋە 1990 - 2020 - يىللىرى مەزگىلىدە، شەرقىي تۈركىستاننىڭ رېئال نوپۇسىدىكى ئۆلۈم نىسبەتلىرىنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالى ئوتتۇرىغا چىقتى.

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: شەرقىي تۈركىستاننىڭ 1990 - 2020 - يىللىرىدىكى رېئال نوپۇسى، ئۆلۈم نىسبىتى، ئۆلۈش ئېھتىماللىقى، ئۆمۈر جەدۋىلى.

***Abstract**: In this research, based on the population values of the people of East Turkestan in the period 1990 - 2020, according to the graphical visual diagnosis of the death rate in the population structure of East Turkestan for the past 30 years, the actual numerical values and the values announced by China, age groups, gender and city - village differences are compared in order to reveal the difference. At the same time, age, sex, and mortality rates in cities and villages were compared. According to the graphical analysis, it has been determined that the mortality rate of women is lower than that of men, but the mortality rate of children and the elderly is sufficiently high, and the rate is lower in towns than the countryside. Through the data quality assessment of age groups, it is found that there is a serious age accumulation in the population census data of East Turkistan, as well as inaccurate death data for infants (aged 0~1, 1~5 years), kids (aged 5~10 years), teenagers (10~15 years old), youth (15~20, 20~25, 25~30 and 30~35 years old), middle-aged (35~40, 40~45, 45~50, 50~55 and 55~60 years old), and elderly people (60~65, 65~70 years and aged 70 and above). In this paper, as the central focus, a simplified life table was calculated and was used to modify and adjust the infant death probability and the mortality patterns of the elderly in East Turkistan population. We also attempted to estimate and analyze the death rate and pattern of the population by using a variety of combination methods from the perspective of urban and rural structural differences. As a result, it was determined that the death rate and/or death rate declared by the Chinese government about East Turkistan is not correct, and the real situation of the death rate in the real population of East Turkistan in the period of 1990~2020 was revealed.*

Key Words: The Real Population of East Turkistan in 1990~2020 ; Mortality Rate; Probability Rate; Life Table.

1. كىرىش سۆز

ئۆلۇم – نوپۇسنىڭ كۆپەيىشىگە تەسىر كۆرسىتىدىغان ئەڭ مۇھىم ئامىلدۇر. ئىستاتىستىكىلىق ئۆلۈم سانلىق مەلۇماتلىرى ۋە ئۆلۈم سانلىق مەلۇماتلىرىنى تەھلىل قىلىش بىر دۆلەتنىڭ ياكى بىر جەمئىيەتنىڭ ئۆلۈم سەۋىيەسىنى ياكى دەرىجىسىنى ۋە ئۆلۈم مودېلى (ئۆلۈم نىسبىتىنىڭ ئىستاتىستىكىلىق جەدۋىلى) نى چۈشىنىشنىڭ ئاچقۇچىدۇر. ئۆلۈم نىسبىتى ياكى ئۆلۈش دەرىجىسى ئىنسانلارنىڭ ھاياتلىق دەۋرىيلىكى بىلەنلا مۇناسىۋەتلىك بولۇپلا قالماي، يەنە كىشىلەرنىڭ ئۆمرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان، بىر رايوننىڭ داۋالاش ۋە ساقلىقنى ساقلاش سەۋىيەسىنى كۆرسىتىدىغان، ئىجتىمائىي پاراۋانلىق سىياسىتىنى ئىجرا قىلىش ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيەسىنى بىلدۈرىدىغان مۇھىم ئامىلدۇر.

ئىجتىمائىي ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش سەۋىيەسى ۋە سەھىيە مۇلازىمەت سەۋىيەسىنىڭ ئۆسۈشى، نوپۇسنىڭ ئۆزلۈكسىز مۇسبەت شەكىلدە ئۆزگىرىشىگە سەۋەب بولماقتىدۇر. ئۆتكەن يىللاردىكى نوپۇس سانلىق مەلۇماتلىرىغا ئاساسەن، ئۆلۈم نىسبىتىنى ياكى ئۆلۈش دەرىجىسىنى ئانالىز قىلىش، نوپۇسنىڭ ئاساسىي تەرەققىيات ئەھۋالى ۋە كەلگۈسى نوپۇس يۆزلىنىشىنى مۆلچەرلەشنىڭ ناھايىتى مۇھىم ئاساسىدۇر. قىسقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئۆلۈملەر – نوپۇسنىڭ ھەجمى ۋە قۇرۇلمىسىغا تەسىر قىلىدىغان ئۇچ ئاملىنىڭ بىرىدۇر. تۇغۇلۇشنىڭ نوپۇسنى كۆپەيتىدىغان ئالاھىدىلىكىگە قارشى، ئۆلۈملەر نوپۇسنى ئازايتىدىغان بىر خۇسۇسىيەتكە ئىگىدۇر. ئۆلۈم نىسبىتى تەرەققىيات ۋە پاراۋانلىق سەۋىيەسىگە، ياش، جىنسىيەت ۋە ئىرقىي گۇرۇپپىلىرىغا، تۇرۇشلۇق يېرىگە (شەھەر/يېزا)، ئۆيلۈك - ئوچاقلىق ئەھۋالى ۋە ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي سەۋىيەسىگە ئاساسەن ئوخشاش بولمايدۇ.

دۇنيادىكى تەرەققىي قىلغان ياكى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەردە، ئۆلۈم نىسبىتى ۋە ياكى ئۆلۈش دەرىجىسى ئۆزلۈكسىز ھالدا تۆۋەنلەۋاتىدۇ. كىشىلەرنىڭ ئۇمىد قىلىنغان ئوتتۇرىچە ئۆمرى تەدرىجىي ئۆسۈۋاتىدۇ. ئۇنداقتا شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى، بولۇپمۇ شەھەر ۋە يېزىلاردىكى ياش گۇرۇپپىلىرى ۋە جىنسىيەتكە قارىغاندا، ئۆلۈم نىسبىتى قايسى دەرىجىدە بولۇۋاتىدۇ؟ شەھەر ۋە يېزىلاردىكى ئۆلۈم نىسبەتلىرى ئارىسىدا پەرق بارمۇ؟ مۆلچەرلەنگەن رېئال نىسبەتلەر بىلەن خىتايىنىڭ ئېلان قىلغان نىسبەتلىرى ئارىسىدىكى پەرق قانداق؟

قىزىل خىتايىنىڭ ئاتالمىش «شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي نوپۇس تەكشۈرۈشى»دىكى سانلىق مەلۇماتلىرى ئارقىلىق ئۆلۈم نىسبىتىنى ئېلان قىلغاندىن كېيىن، بۇ مەلۇماتلارغا ئاساسلىنىپ، خىتايىنىڭ بەزى مۇتەخەسسىسلىرى (杨云彦, 1988)، (原华荣, 1987)، (查瑞传, 1993)، (李树茁, 1994)، (黄荣清, 李建新, 1993, 1994, 2015, 2019)، (王金营， 戈艳霞, 2013)، (崔红艳, 2013)، (李松, 2015)، (张文娟， 魏蒙, 2016) (刘瑞平,刘梅, 李建新, 2020) ئوخشاش بولمىغان ئۇسۇل ۋە مېتودلار ئارقىلىق شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ نوپۇس قۇرۇلمىسىدىكى ياش گۇرۇپپىلىرىنىڭ جىنسىيەت جەھەتتىكى شەھەر/يېزا بويىچە ئۆلۈم نىسبىتى، ئۇمىد قىلىنغان ئوتتۇرىچە ئۆمرى قاتارلىق ئاساسى ئاملىلار ئۇستىدە كۆپلىگەن ماقالىلەرنى ئېلان قىلغان بولسىمۇ، ئەممە

بۇلارنىڭ بەزىلىرى شەرقىي تۈركىستانىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا توغرا كەلمىگەن. چۈنكى، ئالدى بىلەن بەزى مۇتەخەسسىسلەرنىڭ تايانغان خام سانلىق مەلۇماتلىرى، قىزىل خىتاينىڭ سىياسىي مەقسەتتە ئېلان قىلغان يالغان سانلىق مەلۇماتلىرىدۇر. ئاندىن بەزى مۇتەخەسسىسلەر بەزى نەتىجىلەرنى بىلمىگە ھۆرمەتسىزلىك قىلىپ، «مۇشۇنداق بولۇشى كېرەك» دېگەن مەقسەتتە توقۇپ چىققان. ھەتتا بەزىلىرى ئۇيغۇر نوپۇسىدىكى ئۆزگىرىشچانلىقنى «ئۇيغۇرلارنىڭ خىتايلارغا قارىغاندا جىسمانىي كۈچىدىكى ئاجىزلىقى» (李建新, 查瑞传, 1993) دەپ يازغان.

خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستانىنىڭ نوپۇس قۇرۇلمىسىغا مۇناسىۋەتلىك ئېلان قىلغان پۈتۈن سانلىق مەلۇماتلىرىنىڭ ھەممىسىدە يالغانچىلىق قىلىش، خىتاي دۆلىتىنىڭ سىياسىي مەقسىتى ئۈچۈن مەجبۇرىي تۆۋەنلىتىش، ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمىگەن سەپسەتىلەر ۋە بىلمىگە ھۆرمەتسىزلىك قىلىشتەك ناچار ئىللەتلەر كۆرۈلدى. قىسقىسى، شەرقىي تۈركىستانىنىڭ دېموگرافىك (نوپۇس) قۇرۇلمىسىدا ئېلىپ بېرىلغان ساختىپەزلىكلەرنىڭ بېشىدا شۇلارنى سۆزلىيەلەيمىز: ئۆلگەنلەرنىڭ سانىنى تۆۋەن كۆرسىتىش، بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك مۆلچەرلەنگەن ئاممىلاردىن خاتا مەلۇمات بېرىش؛ ياش گۇرۇپپىلىرىغا مۇناسىۋەتلىك ئۆمۈر جەدۋىلىنى خاتا تۈزۈش؛ بولۇپمۇ بوۋاقلار، كىچىك بالىلار ۋە ياشانغانلارغا مۇناسىۋەتلىك ئۆلۈم نىسبىتى ياكى ئۆلۈش دەرىجىسى قاتارلىق مۇھىم ئاممىلارنى خاتا بايان قىلىش؛ شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ ئوتتۇرىچە يېشىنى يالغاندىن كۆرسىتىش ۋە خىتاي كۆچمەنلىرىنىڭ دېموگرافىك (نوپۇس) قۇرۇلمىسىنىڭ بۇزۇلۇشىغا سەۋەب بولۇشتەك مۇھىم ئاممىلارنى ھېسابقا قاتماسلىق قاتارلىق مەسىلىلەردۇر. 1950 - يىلىدىن باشلاپ، بولۇپمۇ 1990 - 2020 – يىللىرى مەزگىلىدە شەرقىي تۈركىستاندا بوۋاقلار ۋە باللارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ئاساسلىق مەسىلىلەرنىڭ بىرى ئىدى. مەسىلەن، «خىتاينىڭ 2000 - ۋە 2010 - يىللاردىكى نوپۇس تەكشۈرۈشىدىكى سانلىق مەلۇماتلىرىغا ئاساسەن، بوۋاقلارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰31،8 ۋە ‰8،15 بولۇپ، بۇ ئون يىلدا شەرقىي تۈركىستاندىكى بوۋاقلارنىڭ ئۆلۈش دەرىجىسى %70 تۆۋەنلىدى» دېگەن بولسا، يەنە خىتاي دۆلىتىنىڭ سانلىق مەلۇماتلىرىغا تايانغان خۇاڭ روڭچىنىڭ 2013 - يىلىدىكى تەتقىقاتىدا: «2000 - 2010 - يىللاردا بوۋاقلارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰24،4 (ئەركەك بوۋاقلار ‰26،47، قىز بوۋاقلار ‰22،21) بولۇپ، بۇ ئون يىلدا بوۋاقلارنىڭ ئۆلۈش دەرىجىسى %66 تۆۋەنلىگەن» دەپ كۆرسەتكەن. 1980 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا خىتاينىڭ بەزى مۇتەخەسسىسلىرى شەرقىي تۈركىستان نوپۇس قۇرۇلمىسىدىكى ياش گۇرۇپپىلىرىغا مۇناسىۋەتلىك ئۆلۈش دەرىجىلىرىدىكى خاتالىقلارنى بايقىغان. يۇەن خۇاروك (1987) ۋە يالك يۇنيەن (1988) يىللىرىدىكى تەتقىقاتلىرىدا بىلدۈرۈشىچە، «شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ياش گۇرۇپپىلىرىدا ھەر 5 ۋە 10 يىلدا ياشانغانلاردا ناھايىتى ئېنىق ھالدا يېغىلىش (جۇغلىنىش) كۆرۈلگەن»، «ئۇيغۇر نوپۇسى 0 بىلەن ئاخىرلاشقان ياشلارغا مايىللاشقان بولۇپ، يېشى قانچە چوڭ بولسا، ياش پەرقىنىڭ مايىللىقمۇ شۇنچە چوڭ بولىدۇ ھەمدە قىز - ئاياللارنىڭ ئەركەكلەرگە قارىغاندا تېخىمۇ ئېغىر بولىدۇ» (李建新, 1993, 1994) دەپ نەتىجىلەندۈرگەن.

قىزىل خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستانىنىڭ نوپۇس قۇرۇلمىسىدىكى ھەقىقىي سانلىق مەلۇماتلارنى ئاشكارىلىماسلىقى، بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بوۋاقلارنىڭ، ئۆسمۈر باللارنىڭ، ياشانغانلارنىڭ ياش گۇرۇپپىلىرىدىكى جۇغلىنىشىنىڭ نوپۇس قۇرۇلمىسىغا تەسىرى، ئۆلۈم

نسبتى، نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى ياكى ئازىيىشى قاتارلىق مۇھىم ئامىللاردىن خاتا دوكلات قىلىش خاھىشى ناھايىتى ئېغىر بولغانلىقى ئۈچۈن، خىتاينىڭ سانلىق مەلۇماتلىرىغا تايىنىپ شەرقىي تۈركىستاننىڭ نوپۇس قۇرۇلمىسىنى ئانالىز قىلىش ئاساسەن خاتا نەتىجىلەرنى ئوتتۇرىغا چىقىرىپ كەلمەكتە. بۇ تەتقىقاتىمىزدا، 1990 - 2020 - يىللار ئارىسىدىكى رېئال نوپۇس سانلىق مەلۇماتلىرىغا (د. باربشچى، 2021، 2022) ئاساسلىنىپ، شەرقىي تۈركىستاننىڭ رېئال ئۆلۈم نسبتى ياكى رېئال ئۆلۈش دەرىجىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەن بىرگە، قىزىل خىتاينىڭ ئېلان قىلغان ئۆلۈم نسبتىگە مۇناسىۋەتلىك سانلىق مەلۇماتلىرىنىڭ رەت قىلىنىشى ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، مەركىزىي نۇقتىدا جىنسىيەت جەھەتتىن شەھەر - يېزىلاردىكى نوپۇس قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆلۈم نسبتى ياكى ئۆلۈش دەرىجىسىدىكى پەرقلەر تەھلىل قىلىنىدۇ.

مەلۇم بىر رايونىنىڭ ۋە ياكى مەلۇم بىر جەمئىيەتنىڭ دېموگرافىك (نوپۇس) قۇرۇلمىسىنى ئانالىز قىلغىنىمىزدا، ئالدى بىلەن ئۆلۈم نسبتى، ئۆلۈش ئېھتىماللىقىغا ئوخشاش مۇھىم پارامېترلارنى ھېسابلاشقا توغرا كېلىدۇ.

مەسىلەن،

مەلۇم بىر X_i ياشتىكى ئۆلۈم نسبتى M_i بولسا

$$M_i = \frac{X_i \text{ ياشتىكى ئۆلگەن كىشى سانى}}{X_i \text{ ياشتىكى ئومۇمىي نوپۇس سانى}}.$$

مەلۇم بىر (X_i, X_{i+1}) ياش دائىرىسىدىكى ئۆلۈم نسبتى m_i بولسا

$$m_i = \frac{(X_i, X_{i+1}) \text{ ياش دائىرىسىدىكى ئۆلگەن كىشى سانى}}{(X_i, X_{i+1}) \text{ ياش دائىرىسىدىكى ئومۇمىي نوپۇس سانى}}.$$

مەلۇم بىر X_i ياشتىكى ياكى مەلۇم بىر (X_i, X_{i+1}) ياش دائىرىسىدىكى ئۆلۈش ئېھتىماللىقى q_i بولسا

$$q_i = \frac{\tau_i m_i}{(1 + (1 - a_i)\tau_i m_i)},$$

بۇ يەردە τ_i بولسا ئىككى يىل ئارىسىدىكى ئارلىق ياكى ياش دائىرىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى بولۇپ، $i = 0, 1, \cdots, n$ بولىدۇ.

2. ئۆلۈم نسبتىنى ياش جەھەتتىن سېلىشتۇرۇش

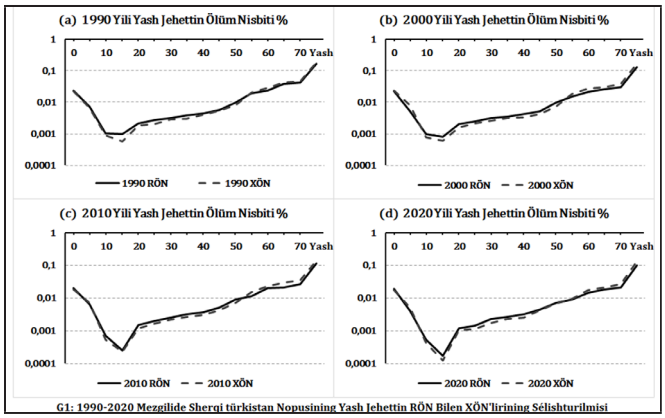
تۆۋەندىكى رەسىم G1 دە (0 ياش 1953 - يىلى ئاساس ئېلىنغان ۋە 65 ياشتىن چوڭلار ئۈچۈن ئۆلۈم نسبتى، مۆلچەرلەنگەن قىممەتلەردۇر) كۆرۈلگىنىدەك، شەرقىي تۈركىستان نوپۇسىنىڭ رېئال ئۆلۈم نسبتى (تۆۋەندە قىسقارتىلىپ «ر ئۆ ن» ياكى «RÖN» دەپ ئېلىنىدۇ) بىلەن خىتاينىڭ ئېلان قىلغان ئۆلۈم نسبتى (تۆۋەندە قىسقارتىلىپ «خ ئۆ ن» ياكى «XÖN» دەپ ئېلىنىدۇ) ئارىسىدا كۆزگە كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە پەرق مەۋجۇتتۇر.

پۈتۈن بىر مەزگىل ئىچىدە بۇۋاقلار، بالىلار، ئۆسمۈرلەر ۋە ياشلارنىڭ رېئال ئۆلۈم نسبتى، خىتاينىڭ ئېلان قىلغان ئۆلۈم نسبىتىدىن يۇقىرى، ئوتتۇرا ياشتىكىلەر ۋە ياشانغانلاردا

خىتاينىڭ ئېلان قىلغان ئۆلۈم نىسبىتىمۇ رېئال ئۆلۈم نىسبىتىدىن يۇقىرىدۇر. 1990 - 2020 - يىللىرى مەزگىلىدە بوۋاق بالىلارنىڭ ر ئۆ ن ‰23.6 - ‰30.5 ئارىسىدا، ياشلارنىڭ ر ئۆ ن بولسا ‰2.5 - ‰3.9، ئوتتۇرا ياشتىكىلەرنىڭ ر ئۆ ن ‰14.7 - ‰23.6 ۋە ياشانغانلارنىڭ ر ئۆ ن بولسا ‰39.4 - ‰79.6 بولىدىغانلىقى مۆلچەرلەندى (د. باريشچى؛ 2021،2022).

يىل	ن.تۇراقلىق.دائىرىسى	0 ~ 5	15 ~ 35	45 ~ 60	65 ~ 70
1990	ر ئۆ ن	‰30.48	‰3.86	‰23.53	‰79.67
	خ ئۆ ن	‰29.40	‰3.02	‰28.47	‰88.09
2000	ر ئۆ ن	‰26.96	‰3.42	‰21.34	‰55.65
	خ ئۆ ن	‰31.08	‰3.10	‰27.64	‰67.78
2010	ر ئۆ ن	‰26.73	‰3.29	‰20.44	‰48.09
	خ ئۆ ن	‰25.46	‰2.71	‰23.57	‰65.09
2020	ر ئۆ ن	‰23.69	‰2.66	‰14.73	‰39.50
		‰23.01	‰2.27	‰17.46	‰47.47

قىزىل خىتاينىڭ ئېلان قىلغان مەلۇماتىدا، 1990 - 2020 - يىللار مەزگىلىدە بوۋاق بالىلارنىڭ خ ئۆ ن ‰23 - ‰29 ئارىسىدا، ياشلارنىڭ خ ئۆ ن بولسا ‰2.2 - ‰3.2، ئوتتۇرا ياشتىكىلەرنىڭ ر ئۆ ن ‰17.4 - ‰28.4 ۋە ياشانغانلارنىڭ ر ئۆ ن بولسا، ‰47.4 - ‰88 بولىدىغانلىقى ئېنىقلانغان. ئەمما، ليۇ رۇيپىڭ، ليۇ مېي ۋە لى جيەنشىن (2020) قاتارلىقلارنىڭ تەتقىقاتىدا 1990 - ۋە 2000 - يىللىرىدىكى بوۋاق بالىلارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتىنى ‰31'دىن يۇقىرى، 2020 - يىلىدا ‰31'دىن خېلىلا تۆۋەن دەپ كۆرسەتكەن. قىسقىسىنى ئېلىپ ئېيتقاندا ھەر ئىككى مەلۇماتتا، شەرقىي تۈركىستاندىكى بوۋاق بالىلارنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە ئۆلۈش دەرىجىسىنىڭ يەنى ئۆلۈم نىسبىتىنىڭ خېلىلا ئېغىر ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. شەرقىي تۈركىستاندىكى بوۋاق بالىلارنىڭ ئۆلۈم ھادىسىسىنىڭ ئېغىر بىر ئەھۋال ئىكەنلىكىنى خىتاينىڭ بەزى نوپۇس مۇتەخەسسىسلىرىمۇ (ليۇ رۇيپىڭ، ليۇ مېي ۋە لى جيەنشىن؛ 2020) قوبۇل كۆرمەكتە.

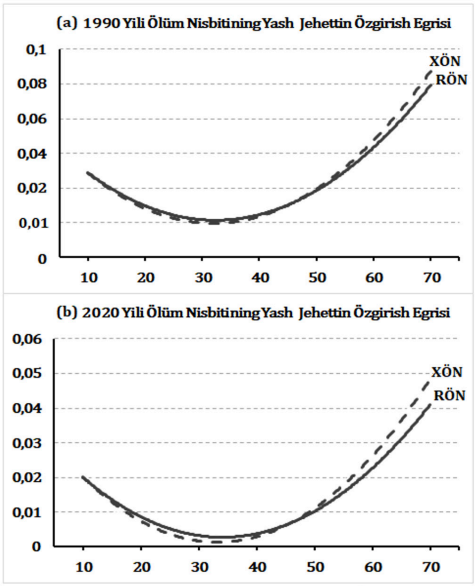
G1: 1990-2020 Mezgilide Shergi türkistan Nopusining Yash Jehettin RÖN Bilen XÖN'lirining Sélishturilmisi

رېئال ئۆلۈم نىسبىتى بىلەن قىزىل خىتاينىڭ ئېلان قىلغان ئۆلۈم نىسبىتىگە دىققەت

قىلساق، 50 ياشىتىن ئاۋۇال رېئال ئۆلۈم نىسبىتى قىزىل خىتاينىڭ ئېلان قىلغان ئۆلۈم نىسبىتىدىن تۆۋەن چىقىدۇ. ئەمما 50 ياشىتىن كېيىن، قىزىل خىتاينىڭ ئېلان قىلغان ئۆلۈم نىسبىتى رېئال ئۆلۈم نىسبىتىدىن يۇقىرى چىقىدۇ. بۇنىڭدىن ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇكى، قىزىل خىتاي، شەرقىي تۈركىستاننىڭ نوپۇس نىسبىتى توغرىسىدا 50 ياشىتىن تۆۋەنلەرنىڭ ئۆلۈم نىسبىتىنى تۆۋەن، ئەمما 50 ياشىتىن چوڭلارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتىنى يۇقىرى كۆرسىتىش ئارقىلىق ئۆلۈم نىسبىتىنىڭ ئومۇمىي جەھەتتىكى تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلاشقا ئۇرۇنغان.

رەسىم G1 دىكى رېئال نوپۇس سانلىق مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، يېڭى تۇغۇلغان بوۋاقلاردىن 1 ياشىتىن ئاۋۇال ئۆلگەن بوۋاقلارنىڭ نىسبىتى 1.95%، 1 ياشقا كىرگەن ئەمما 5 ياشقا كىرمەي تۇرۇپ ئۆلگەن بوۋاقلارنىڭ نىسبىتى 0.41%، 15 ياشقا كىرگەن ئەمما 20 ياشقا كىرمەي تۇرۇپ ئۆلگەن بوۋاقلارنىڭ نىسبىتى 0.12%، 30 ياشقا كىرىپ 40 ياشقا كىرمەي تۇرۇپ ئۆلگەنلەرنىڭ نىسبىتى 0.31%، 65 ياشقا كىرىپ 70 ياشقا كىرمەي تۇرۇپ ئۆلگەنلەرنىڭ نىسبىتى 4.10% ۋە 70 ياشتا ئۆلگەنلەرنىڭ نىسبىتى 17.01%. ئەمما قىزىل خىتاينىڭ بەرگەن مەلۇماتىدا، يېڭى تۇغۇلغان بوۋاقلاردىن 1 ياشىتىن ئاۋۇال ئۆلگەن بوۋاقلارنىڭ نىسبىتى 1.79%، 1 ياشقا كىرگەن بوۋاقلاردىن 5 ياشقا كىرمەي تۇرۇپ ئۆلگەن بوۋاقلارنىڭ نىسبىتى 0.51%، 15 ياشقا كىرىپ 20 ياشقا كىرمەي تۇرۇپ ئۆلگەن بوۋاقلارنىڭ نىسبىتى 0.10%، 30 ياشقا كىرىپ 40 ياشقا كىرمەي تۇرۇپ ئۆلگەنلەرنىڭ نىسبىتى 0.26%، 65 ياشقا كىرىپ 70 ياشقا كىرمەي تۇرۇپ ئۆلگەنلەرنىڭ نىسبىتى 4.66% ۋە 70 ياشتا ئۆلگەنلەرنىڭ نىسبىتى 0.12 % (شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىستاتىستىكا ئىدارىسى؛ 1991، ...، 2021، خىتاي ئىستاتىستىكا يىللىقى؛ 1981، 2021، 李, 刘瑞平,刘梅, 2013. 王金营 ، 戈艳霞, 1994. 李树茁, 2020 ,建新).

رەسىم G2 دە كۆرۈلگىنىدەك، 1990 - ۋە 2020 - يىللىرىدا شەرقىي تۈركىستان نوپۇسىنىڭ ئۆلۈم نىسبىتىنىڭ ئۆزگىرىشى كۆپ ئەزالىق ئەگرى سىزىقى (polynomial curve) شەكلىدە بولۇپ، 1990 - يىلىدا قىزىل خىتاينىڭ ئېلان قىلغان ئۆلۈم نىسبىتى، 50 ياشقا يېقىنلىشىشتىن باشلاپ رېئال ئۆلۈم نىسبىتىنىڭ ئۈستىدە بولغان بولسا، 50 ياشتىن تۆۋەندىكىلەردە رېئال ئۆلۈم نىسبىتى قىزىل خىتاينىڭ ئېلان قىلغان ئۆلۈم نىسبىتىنىڭ ئۈستىدە جەريان ئەتكەن. 2020 - يىلىدا قىزىل خىتاينىڭ ئېلان قىلغان ئۆلۈم نىسبىتى، 45 ياشتىن ئاۋۇال رېئال ئۆلۈم نىسبىتىدىن تۆۋەن، 45 ياشتىن كېيىن رېئال ئۆلۈم نىسبىتىدىن يۇقىرى بولغان. باشقىچە قىلىپ ئېيتساق، 1990 - يىلى 45 ياشتىن ئاۋۇال ر ئۆ ن > خ ئۆ ن، 2020 - يىلى 45 ياشتىن ئاۋۇال ر ئۆ ن > خ ئۆ ن بولغان؛ 2020 - يىلى 45 ياشتىن كېيىن ر ئۆ ن < خ ئۆ ن، 2020 - يىلى 45 ياشتىن كېيىن ر ئۆ ن < خ ئۆ ن بولغان.

G2: 1990 We 2020 Yili Sherqi Türkistan Nopusida Ölüm Nisbitining Yash Jehettin Özgirish Egrisi

نەتىجىدە، رېئال ئۆلۈم نىسبىتى بىلەن قىزىل خىتاينىڭ ئېلان قىلغان ئۆلۈم نىسبەتلىرى ئارىسىدىكى پەرقنى يېغىنچاقلىساق، 1990 - يىلى ۋە 2020 - يىلى 0 - 30 ياش دائىرىسىدە ۋە 45 ياشتىن كېيىن ر ئۆ ن بىلەن خ ئۆ ن بىر - بىرىدىن ئايرىلغان بولۇپ، ھەر ئىككى ئۆلۈم نىسبىتى چۈشۈش ۋە ئۆرلەشلەردە بىر - بىرى بىلەن پاراللېل ئۆزگىرىش قىلغان.

خەلقئارالىق تەتقىقاتلاردا ئۆلۈم نىسبىتىنىڭ پۈتۈن ياش گۇرۇپپىلىرىنىڭ ئىچىدە، 15 - 29 ياش ئارىلىقىدا «ئۆرلەش» باسقۇچىغا كىرىدىغانلىقى، بولۇپمۇ ئەركەكلەرنىڭ قىزلارغا قارىغاندا تېخىمۇ ئېنىق بولىدىغانلىقى كۆزىتىلگەن (Goldstein, 2011; Remund A., 2017). بۇ ئەھۋالنى شەرقىي تۈركىستان ئۈچۈن قوبۇل قىلىشىمىز توغرا بولماسلىقى مۇمكىن. چۈنكى، شەرقىي تۈركىستانىنىڭ 1990 - ۋە 2020 - يىللىرىدىكى نوپۇس ئۆزگىرىشىگە قارىغىنىمىزدا، ئۆلۈم نىسبىتى تۇغۇلۇپ 30 ياشتىن ئاۋۋال تەدرىجىي تۆۋەنلەپ، 30 ياشتىن كېيىن تەدرىجىي ئۆرلەشكە باشلىغان (رەسىم G2 گە قارىڭ).

يىلنى ئاساس قىلغان ھالدا شەرقىي تۈركىستانىنىڭ نوپۇس توپىدىن، ئىككى ئوخشىمىغان ياش دائىرىسى ۋە ئوخشىمىغان نوپۇس مەزگىلىدىن ئېلىنغان ئەۋرىشكە سانلىق قىممەتلىرىدىن تەركىب تاپقان كۆزىتىشتە (رېئال سانلىق مەلۇمات)، ھېسابلانغان سانلىق قىممەتلەر تۆۋەندىكى ئاددىيلاشتۇرۇلغان ئۆمۈر جەدۋىلى (ج1)دە كۆرسىتىلدى. بۇ ئۆمۈر جەدۋىلىگە ئاساسەن ھەر ياش دائىرىسىنى مەركەز قىلغان ھالدا، رېئال نوپۇس توپلىمىنى كۆزىتىدىغان بولساق، ئۇ ھالدا يېڭى تۇغۇلغان بوۋاقلارنىڭ 0 - 1 ياش دائىرىسىدىكى ئۆلۈم نىسبىتى ‰19.55، 1 - 5 ياش دائىرىسىدىكى باللارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰4.14، 15 - 20 ياش دائىرىسىدىكى ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰1.20، 25 - 30 ياش دائىرىسىدىكى ياشلارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰2.29، 40 - 45 ياش دائىرىسىدىكى - ئوتتۇرا ياشتىكىلەرنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰4.45، 50

- 55 ياش دائىرىسىدىكى ئوتتۇرا ياشتىكىلەرنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰8.97 ۋە 65 - 70 ياش دائىرىسىدىكى ياشانغان كىشىلەرنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰21.03، 70 ياشتىن چوڭلارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰100.13‘دۇر.

2005 - 2010 - يىللىرى مەزگىلىدە، ھەر قانداق بىر يىل ئوتتۇرىسىنى مەركەز قىلىپ، شەرقىي تۇركستاندا تۇغۇلغان ھەر 100 مىڭ بوۋاقنى نەزەرگە ئالغىنىمىزدا، يېڭى تۇغۇلغان بىر بوۋاقنىڭ 1 يېشىغا كىرمەي تۇرۇپ ئۆلۈپ كېتىش ئېھتىماللىقى %1.93، 1 يېشىغا كىرگەن بىر بوۋاقنىڭ 5 يېشىغا كىرمەي تۇرۇپ ئۆلۈپ كېتىش ئېھتىماللىقى %1.64، 5 يېشىغا كىرگەن بىر بالىنىڭ 10 يېشىغا كىرمەي تۇرۇپ ئۆلۈپ كېتىش ئېھتىماللىقى %0.27، 15 يېشىغا كىرگەن بىر ئۆسمۈر بالىنىڭ 20 ياشقا كىرمەي تۇرۇپ ئۆلۈپ كېتىش ئېھتىماللىقى %0.6، 25 يېشىغا كىرگەن بىر ياشىنىڭ 30 يېشىغا كىرمەي تۇرۇپ ئۆلۈپ كېتىش ئېھتىماللىقى %1.14، 45 يېشىغا كىرگەن بىر ئوتتۇرا ياشلىقنىڭ 50 يېشىغا كىرمەي تۇرۇپ ئۆلۈپ كېتىش ئېھتىماللىقى %3.49، 55 يېشىغا كىرگەن بىر ئوتتۇرا ياشلىقنىڭ 60 يېشىغا كىرمەي تۇرۇپ ئۆلۈپ كېتىش ئېھتىماللىقى %7.11، 65 يېشىغا كىرگەن بىر ياشانغانىنىڭ 70 يېشىغا كىرمەي تۇرۇپ ئۆلۈپ كېتىش ئېھتىماللىقى %10 ۋە 70 ياشتىن ئۆتكەنلەرنىڭ ئۆلۈپ كېتىش ئېھتىماللىقى %100‘دۇر.

2005 - 2010 - يىلى مەزگىلىدە، شەرقىي تۇركستاندا يېڭى تۇغۇلغان ھەر 100 مىڭ بوۋاقتىن 1 ياشقا كىرمەي تۇرۇپ ئۆلگەن بوۋاق سانى 1930، 1 يېشىغا كىرگەن ھەر 100 مىڭ بوۋاقتىن 5 يېشىغا كىرمەي تۇرۇپ ئۆلگەن بوۋاق سانى 1639، 5 يېشىغا كىرگەن ھەر 100 مىڭ بالدىن 10 يېشىغا كىرمەي تۇرۇپ ئۆلگەن بالا سانى 270، 20 ياشقا كىرگەن ھەر 100 مىڭ ياشتىن 25 ياشقا كىرمەي تۇرۇپ ئۆلگەن ياشلارنىڭ 725، 50 ياشقا كىرگەن ھەر 100 مىڭ ئوتتۇرا ياشتىكى كىشىدىن 55 ياشقا كىرمەي تۇرۇپ ئۆلگەن كىشى سانى 4393 ۋە 65 ياشقا كىرگەن ھەر 100 مىڭ ياشانغان كىشىدىن 70 ياشقا كىرمەي تۇرۇپ ئۆلگەنلەرنىڭ سانى 10001.

ج1: 2005 يىلىدا ئېلىنغان ئەۋرىشكىگە كۆرە 2010 - يىلىدىكى ئاددىيلاشتۇرۇلغان ئۆمۈر جەدۋىلى - 1

ياش دائىرىسى	(X_i, X_{i+1}) ياش دائىرىسىدىكى نوپۇس	(X_i, X_{i+1}) ياش دائىرىسىدىكى ئۆلۈم سانى	ئۆلۈم نىسبىتى	ئۆمۈر كۆئېففىتسېنتى	(X_i, X_{i+1}) ياش دائىرىسىدىكى ئۆلۈش ئېھتىماللىقى	100000 نوپۇستا ئۆلگەن كىشى سانى
(X_i, X_{i+1})	P_i	D_i	M_i	a_i	q_i	d_i
1 ~ 0	180567	3530	0.019552	0.32	0.019295	1930
5 ~ 1	520489	2153	0.004136	0.44	0.016392	1639
10 ~ 5	615344	333	0.000541	0.46	0.002701	270
5 1~ 10	723459	129	0.000179	0.51	0.000895	89
20 ~ 15	633585	761	0.001201	0.53	0.005988	599
5 2~ 20	564321	821	0.001455	0.52	0.007250	725

1139	0.011390	0.54	0.002290	964	421085	30 ~ 25
1323	0.013228	0.56	0.002661	974	365877	5 3~ 30
1567	0.015674	0.53	0.003158	904	286333	40 ~ 35
2200	0.021995	0.52	0.004446	949	213446	45 ~ 40
3486	0.034862	0.54	0.007086	1259	177642	50 ~ 45
4393	0.043929	0.52	0.008975	1495	166529	55 ~ 50
7115	0.071154	0.52	0.014734	1998	135587	60 ~ 55
8833	0.088334	0.51	0.018466	2266	122688	65 ~ 60
10001	0.100007	0.51	0.021032	2342	111353	70 ~ 65
-	1.000000		0.100126	48504	484431	+ ~ 70

بۇ يەردە

$$M_i = \left(1 - exp\{-\int_0^{\tau_i} \mu(X_i + \tau)d\tau\}\right)/\left(\int_0^{\tau_i} exp\left\{-\int_0^{\nabla} \mu(X_i + \tau)d\tau\right\} d\nabla\right),$$

$$q_i = 1 - exp\{-\int_0^{\tau_i} \mu(X_i + \tau)d\tau\}$$

يەنى

$$M_i = D_i/P_i,\ q_i = \tau_i M_i/\{1 + (1 - a_i)\tau_i M_i\}$$

ئارقىلىق، ئۆلۈم نىسبىتى بىلەن ئۆلۈش ئېھتىماللىقى ھېسابلاندى.

$$a_i = E(\varphi_i)\ (i = 0,1, \dots, \tau - 1,;\ 0 \le \varphi_i \le 1, D.Barishchi;\ 2021).\ d_i = 100000q_i$$

يۇقىرىدىكى پۈتۈن سانلىق مقدارلارنى يىغىنچاقلىساق، 1990 - يىلى شەرقىي تۈركىستانىڭ رېئال ئۆلۈم نىسبىتى ‰14.34، 2020 - يىلى ‰8.54؛ $(RÖN = \alpha \sum d/l + \beta \sum d/l,\ \alpha, \beta = 0.15 \sim 0.85)$ بولۇپ، بۇ يەردە 0.45 ۋە 0.55 (د.بارىشچى - 2022). خىتاينىڭ مەنبەلىرىگە تايانغىنىمىزدا، 1990 - يىلىدا ئۆلۈم نىسبىتى ‰15.34 ۋە 2020 - يىلىدا 10.13% $(XÖN = \alpha \sum d/l + \beta \sum d/l, \alpha, \beta = 0.15 \sim 0.85)$ بولۇپ، بۇ يەردە 0.45 ۋە 0.55 (د. بارىشچى، 2022) بولۇشى كېرەك ئىكەن. ئەمما قىزىل خىتاي 1990 - يىلى شەرقىي تۈركىستان نوپۇسىنىڭ ئۆلۈم نىسبىتىنى ‰7.8 ۋە 2020 - يىلىدىكى ئۆلۈم نىسبىتىنى ‰5.6 دەپ ئېلان قىلغان (شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىستاتىستىكا ئىدارىسى؛خىتاي ئىستاتىستىكا يىللىقى؛ 1991،...، 2020).

بۇ يەردە دەققەت قىلىشقا تېگىشلىك مۇھىم بىر مەسىلە، قىزىل خىتاينىڭ ئېلان قىلغان ئومۇمىي ئۆلۈم نىسبىتى (‰7.8 ۋە ‰5.6) بىلەن خىتاينىڭ ئۆز سانلىق مەنبەلىرىگە تايىنىپ تۇرۇپ، ھېسابلانغان ئومۇمىي ئۆلۈم نىسبەتلىرى (‰15.34 ۋە ‰10.13) ئارىسىدا يېتەرلىك دەرىجىدە پەرق مەۋجۇتتۇر. بۇ پەرقلىنىش چا رۇيچۇەن (1993)، خۇاڭ روڭچىڭ (2013)، لى سوڭ (2015)، لىۇ رۇيپىڭ (2020) قاتارلىقلارمۇ ئوتتۇرىغا قويغان.

3. ئۆلۈم نىسبىتىنى جىنس جەھەتتىن سېلىشتۇرۇش

يىل	نوپۇس	ياش دائىرىسىدىكى ئۆلۈم سانى	ئۆلۈم نىسبىتى	ئۆمۈر كۇئېفغىتسېنتى	ياش دائىرىسىدىكى ئۆلۈش ئېھتىماللىقى	100000 نوپۇستا ئۆلگەن كىشى سانى
1990	15976241	7798614	8177627	48.81	51.19	104.86
2000	19175401	9364361	9811040	48.84	51.16	104.77
2010	22015651	10475163	11540488	47.58	52.42	110.17
2020	24306643	11437344	12869299	47.05	52.95	112.52

بۇ يەردىكى $A_p = 100A / P,\ E_p = 100E / P,\ JP = 100A_p/E_p.$

جەدۋەل ج3 دە كۆرسىتىلگىنىدەك، 1990 - 2020 مەزگىلىدە شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسىدا، قىز - ئاياللارنىڭ پىرسەنتى ئەرلەرنىڭ پىرسەنتىگە قارىغاندا تۆۋەن بولۇپ (يەنى 1990 - يىلى قىز - ئاياللارنىڭ پىرسەنتى 48.81%، ئەرلەرنىڭ پىرسەنتى 51.19% بولغان بولسا، 2020 - يىلى قىز - ئاياللارنىڭ پىرسەنتى 47.05% گە تۆۋەنلىگەن، ئەرلەرنىڭ پىرسەنتى 52.95% گە ئۆرلىگەن)، 2000 - يىلىدىن باشلاپ قىز - ئاياللارنىڭ ئومۇمىي نوپۇستىكى پىرسەنتى تەدرىجىي تۆۋەنلەۋاتقانلىقىنى، بۇنىڭغا قارشى ھالدا ئەرلەرنىڭ پىرسەنتىنىڭ تەدرىجىي ئۆرلەۋاتقانلىقىنى كۆرەلەيمىز.

1990 - يىلى ھەر 1000 قىز - ئايالغا تەخمىنەن 1049 ئەر توغرا كەلگەن بولسا، 2020 - يىلىدا ھەر 1000 قىز - ئايالغا تەخمىنەن 1125 ئەر توغرا كەلگەن. ئەممار ئۆ ن (ياكى خ ئۆ ن) قىممەتلىرىنى ئاساس ئالساق، 1990 - 2020 مەزگىلىدە ئەرلەرنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى قىز - ئاياللارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتىدىن يۇقىرى بولغان.

«ج4»: 1990 ۋە 2020 يىللىرىدىكى ر ئۆ ن بىلەن خ ئۆ ننىڭ سېلىشتۇرمىسى

يىل	ر ئۆ ن ئومۇمىي	خ ئۆ ن ئومۇمىي	ر ئۆ ن		خ ئۆ ن	
			قىز ئاياللار	ئەرلەر	قىز ئاياللار	ئەرلەر
1990	14.34‰	15.34‰	11.86‰	16.37‰	12.68‰	17.51‰
2000	11.53‰	13.49‰	9.53‰	13.16‰	11.15‰	15.40‰
2010	10.17‰	11.96‰	8.41‰	11.61‰	9.89‰	13.66‰
2020	8.54‰	10.13‰	7.06‰	9.75‰	8.38‰	11.57‰

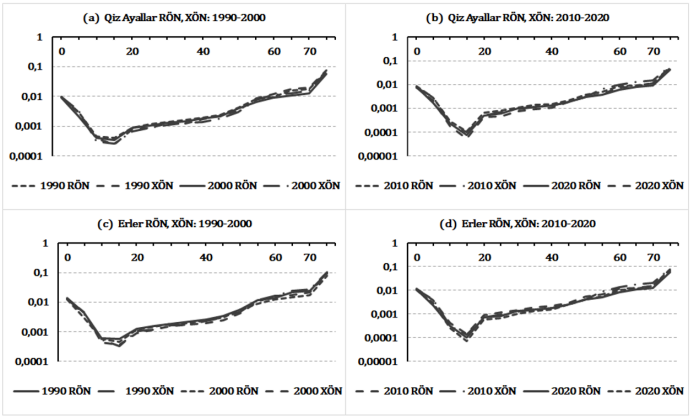
بۇ يەردە ر ئۆ ن، خ ئۆ ن= $\alpha\ddot{O}.N_{QA} + \beta\ddot{O}.N_{ER}$

ۋە جىنسىيەتكە قاراپ

$$\ddot{O}.N_{QA}, \ddot{O}.N_{ER} = a\sum d/l, 0.01 \le a, \alpha, \beta \le 0.95.$$

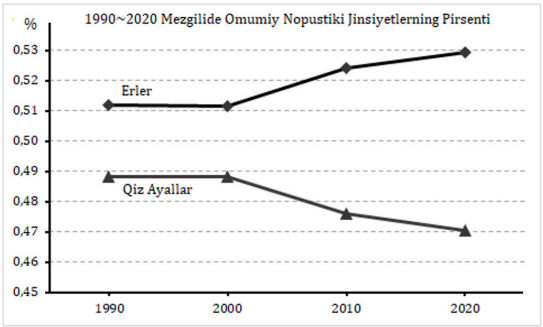
رېئال سانلىق مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، 1990 - يىلىدا قىز - ئاياللارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى

11.86‰، ئەرلەرنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى 16.37‰ (2% خاتالىق پايىي بىلەن ئا=1−0.02=0،08) بولغان بولسا، 2020 - يىلىدا قىز - ئاياللارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى 7.06‰ ۋە ئەرلەرنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى 9.75‰ (2% خاتالىق پايىي بىلەن ئا=1−0.02=0،08). خىتاينىڭ مەنبەلىرىگە تايانغىنىمىزدا، 1990 - يىلىدا ئەرلەرنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى 17.51‰، قىز - ئاياللارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى 12.68‰ (2% خاتالىق پايىي بىلەن ئا=1−0.02=0،08) ۋە 2020 يىلىدا ئەرلەرنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى 11.57‰، قىز - ئاياللارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى 8.38‰ (2% خاتالىق پايىي بىلەن ئا=1−0.02= 0،08).

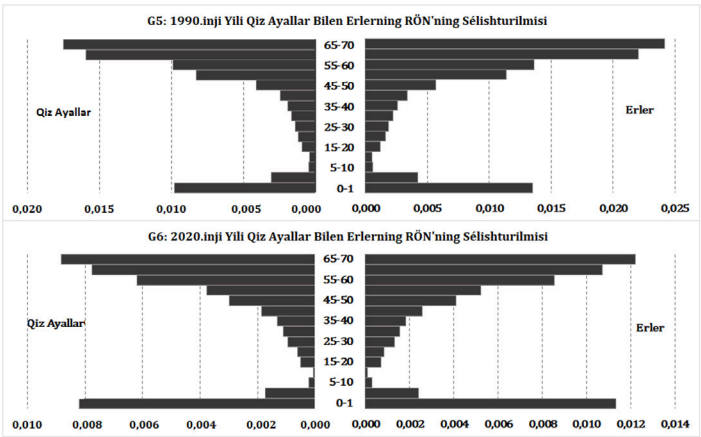
G3: 1990-2020 Mezgilide SherqiTürkistan Nopusidiki Jinsiyetke Asasen Yash Jehettin RÖN Bilen XÖN'lirining Sélishturilmisi

رەسىم G3 دە كۆرۈلگىنىدەك، رېئال سانلىق مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، 1990 - يىلى ئەرلەرنىڭ 2.58% ى 35 ياشقا تولماي تۇرۇپ ئۆلگەن بولسا، ئاياللارنىڭ 1.87% ى 35 ياش تۇغۇلغان كۈننىي كۆرەلمەي ئۆلۈپ كەتكەن. ئەرلەرنىڭ 10.87% ى 70 ياش تۇغۇلغان كۈننىي كۆرەلمىگەنلەر بولسا، ئاياللارنىڭ 7.87% ى 70 ياشقا تولماي تۇرۇپ ئۆلۈپ كەتكەن. ئەرلەردىن 20.47% ى، ئاياللارنىڭ 14.82% ى 70 يېشىدىن ئۆتۈپ ئۆلگەن. 2020 - يىلىدا بولسا، ئەرلەرنىڭ 1.86% ى 35 ياشقا تولماي تۇرۇپ ئۆلگەن بولسا، ئاياللارنىڭ 1.34% ى 35 ياش تۇغۇلغان كۈننىي كۆرەلمەي ئۆلۈپ كەتكەن. ئەرلەرنىڭ 6.374% ى 70 ياش تۇغۇلغان كۈننىي كۆرەلمىگەن بولسا، ئاياللارنىڭ 4.61% ى 70 ياشقا تولماي تۇرۇپ ئۆلۈپ كەتكەن.

قىزىل خىتاينىڭ كۆرسەتكەن سانلىق مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، 1990 - يىلى ئەرلەرنىڭ 2.36% ى 35 ياشقا تولماي تۇرۇپ ئۆلگەن بولسا، ئاياللارنىڭ 1.71% ى 35 ياش تۇغۇلغان كۈننى كۆرەلمەي ئۆلۈپ كەتكەن. ئەرلەرنىڭ 11.31% ى 70 ياش تۇغۇلغان كۈننى كۆرەلمىگەن بولسا، ئاياللارنىڭ 8.19% ى 70 ياشقا تولماي تۇرۇپ ئۆلۈپ كەتكەن. ئەرلەردىن 21.89% ى، ئاياللاردىن 15.85% ى 70 يېشىدىن ئۆتۈپ ئۆلگەن. 2020 - يىلىدا بولسا، ئەرلەرنىڭ 1.73% ى 35 ياشقا تولماي تۇرۇپ ئۆلگەن بولسا، ئاياللارنىڭ 1.34% ى 35 ياش تۇغۇلغان كۈننى كۆرەلمەي ئۆلۈپ كەتكەن. ئەرلەرنىڭ 6.85% ى 70 ياش تۇغۇلغان كۈننى كۆرەلمىگەن بولسا، ئاياللارنىڭ 4.96% ى 70 ياشقا تولماي تۇرۇپ ئۆلۈپ كەتكەن.

G5 دە كۆرسىتىلگەندەك، رېئال سانلىق مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، 1990 - يىلى يېڭى تۇغۇلغان بوۋاقلاردىن 0 - 1 ياش دائىرىسىدىكى قىز بوۋاقلارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰9.76، ئەركەك بوۋاقلارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰13.47، 5 - 10 ياش دائىرىسىدىكى قىز باللارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰3.49، ئەركەك باللارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰4.82، 20 - 25 ياش دائىرىسىدىكى ياش ئاياللارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰3.42، ياش ئەرلەرنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰2.83، 45 - 50 ياش دائىرىسىدىكى ئاياللارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰4.33، ئەرلەرنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰4.62 ۋە 65 - 70 ياش دائىرىسىدىكى ياشانغان ئاياللارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰33.46، ئەرلەرنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰46.21 دۇر.

2020 - يىلى يېڭى تۇغۇلغان بوۋاقلاردىن 0 - 1 ياش دائىرىسىدىكى قىز بوۋاقلارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰8.21، ئەركەك بوۋاقلارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰10.38، 5 - 10 ياش دائىرىسىدىكى قىز باللارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰1.96، ئەركەك باللارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰2.71، 20 - 25 ياش دائىرىسىدىكى ياش ئاياللارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰1.12، ياش ئەرلەرنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰1.54، 45 - 50 ياش دائىرىسىدىكى ئاياللارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰3.19، ئەرلەرنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰4.41 ۋە 65 - 70 ياش دائىرىسىدىكى ياشانغان ئاياللارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰16.59، ئەرلەرنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰22.91 دۇر.

خىتاينىڭ سانلىق مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، 1990 - يىلى يېڭى تۇغۇلغان بوۋاقلاردىن 0 - 1 ياش دائىرىسىدىكى قىز بوۋاقلارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰9.53، ئەركەك بوۋاقلارنىڭ

ئۆلۈم نىسبىتى ‰13.11، 5 - 10 ياش دائىرىسىدىكى قىز بالىلارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰3.21، ئەركەك بالىلارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰4.43، 20 - 25 ياش دائىرىسىدىكى ياش ئاياللارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰1.65، ياش ئەرلەرنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰2.27، 45 - 50 ياش دائىرىسىدىكى ئاياللارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰3.93، ئەرلەرنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰5.42 ۋە 65 - 70 ياش دائىرىسىدىكى ياشانغان ئاياللارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰37، ئەرلەرنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰51.09 دۇر. 2020 - يىلى يېڭى تۇغۇلغان بوۋاقلاردىن 0 - 1 ياش دائىرىسىدىكى قىز بوۋاقلارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰7.51، ئەركەك بوۋاقلارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰10.38، 5 - 10 ياش دائىرىسىدىكى قىز بالىلارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰2.33، ئەركەك بالىلارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰3.21، 20 - 25 ياش دائىرىسىدىكى ياش ئاياللارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰0.91، ياش ئەرلەرنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰1.26، 45 - 50 ياش دائىرىسىدىكى ئاياللارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰2.9، ئەرلەرنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰4 ۋە 65 - 70 ياش دائىرىسىدىكى ياشانغان ئاياللارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰19.94، ئەرلەرنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰27.54 دۇر.

«ج5»: 1990 ۋە 2020 يىللىرىدىكى بەزى ياش دائىرىسىدە ئۆلۈم نىسبەتلىرىنىڭ جىنسىي جەھەتتىن سېلىشتۇرمىسى (‰)

		1 ~ 0	10 ~ 5	25 ~ 20	50 ~ 45	70 ~ 65
1990 - ر ئۆ ن	قىز - ئاياللار	9.76	3.49	3.42	4.33	33.46
		13.47	4.82	2.83	5.98	46.21
1990 - خ ئۆ ن	قى - ئاياللار	9.53	3.21	1.65	3.93	37.00
		13.11	4.43	2.27	5.42	51.09
2020 - ر ئۆ ن	قىز - ئاياللار	8.21	1.96	1.12	3.19	16.59
		10.38	2.71	1.54	4.41	22.91
2020 - خ ئۆ ن	قىز - ئاياللار	7.51	2.33	0.91	2.90	19.94
		10.38	3.21	1.26	4.00	27.54

جەدۋەل ج6 دىن كۆرۈۋالالايمىزكى، خىتاي مەنبەلىرىگە ئاساسلانغىنىمىزدا، 1990 - يىلى شەرقىي تۈركىستانىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ %23.32 ى شەھەرلەردە، %76.68 ى يېزىلاردا ياشىغان بولسا، 2020 - يىلى ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ %56.53 ى شەھەرلەردە، %43.47 ى يېزىلاردا ياشىغان.

«ج6»: 1990~2020 مەزگىلىدە خىتاي مەنبەلىرىگە ئاساسەن شەرقىي تۈركىستانىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسىدىكى شەھەر ۋە يېزىلارنىڭ پىرسەنتى

يىل	نوپۇس (P)	شەھەر نوپۇسى (SN)	يېزا نوپۇسى (YN)	شەھەر نوپۇسى پىرسەنتى (SY_p; %)	يېزا نوپۇسى پىرسەنتى (YN_p; %)
76.68	23.32	11622311	3534589	15156900	1990

1995	17203450	4546872	12656578	26.43	73.57
2000	19250000	6514200	12735800	33.84	66.16
2005	20531667	7325699	13205968	35.68	64.32
2010	21813334	9333926	12479408	42.79	57.21
2015	23832840	10610380	13222459	44.52	55.48
2020	25852345	14614331	11238014	56.53	43.47

بۇ يەردە $SN_p = 100SN / P,\ YN_p = 100YN / P.$

(ش ئـۇ ئـا ر ئىستاتىستىكا ئىدارىسى، 1991، ...، 2021؛ خىتـاي ئىستاتىستىكا يىللىقـى، 1981، ...، 2021؛ لـى شـۇجو، 1994؛ ژاڭ جنيىـڭ ژە گـې يەنشيا، 2013؛ لىـۇ رۇيپىـڭ، لىـۇ مبـي ژە لـى جيەنشـن، 2020. يۇقىرىقى جەدۋەلدىـن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكـى، 1990 - يىللىدىـن 2010 - يىللىغىچـە شـەھەر نوپۇسـى تەدرىجـي كۆپەيگـەن).

جـەدۋەل: ج7 دىـن كۆرۈۋالالايمىزكـى، رېئـال سـانلىق مەلۇماتلارغـا ئاساسـلانغاندا، 1990 - يىلـى شـەرق تۈركىسـتاننىڭ ئومۇمـي نوپۇسـىنىڭ 22.91% ى شـەھەرلەردە، 77.09% ى يېزىـلاردا ياشـىغان بولسـا، 2000 - يىلـى ئومۇمـي نوپۇسـىنىڭ 33.70% ى شـەھەرلەردە، 66.30% ى يېزىـلاردا ياشـىغان ژە 2020 - يىلـى ئومۇمـي نوپۇسـىنىڭ 55.45% ى شـەھەرلەردە، 44.55% ى يېزىـلاردا ياشـىغان. 1990 - يىلىدىـن 2010 - يىلىغىچـە شـەھەر نوپۇسـى تەدرىجـي كۆپەيگـەن (د. باربشـچى، 2022).

«ج7»: 1990~2020 مەزگىلىـدە شـەرقي تۈركىسـتاننىڭ رېئـال ئومۇمـي نوپۇسـىدىكى شـەھەر ژە يېزىلارنـىڭ پىرسـەنتى

يىل	نوپۇس (P)	شەھەر نوپۇسى (SN)	يېزا نوپۇسى (YN)	شەھەر نوپۇسى پىرسەنتى (SY_p; %)	يېزا نوپۇسى پىرسەنتى (YN_p; %)
1990	23.32	11622311	3534589	15156900	76.68
1995	26.43	12656578	4546872	17203450	73.57
2000	33.84	12735800	6514200	19250000	66.16
2005	35.68	13205968	7325699	20531667	64.32
2010	42.79	12479408	9333926	21813334	57.21
2015	44.52	13222459	10610380	23832840	55.48
2020	56.53	11238014	14614331	25852345	43.47

$SN_p = 100SN / P,$

بۇ يەردە $YN_p = 100YN / P.$

قىزىـل خىتـاي دۆلىتىنىـڭ ئېـلان قىلغـان سـانلىق مەلۇماتلىرىغـا ئاساسـەن كۆرسـىتىلگەن شـەھەر - يېزا نوپۇسـىنىڭ پىرسـەنتلىرى بىلەن رېئال سـانلىق مەلۇماتلارغا ئاساسـەن كۆرسـىتىلگەن شـەھەر - يېـزا پىرسـەنتلىرى ئارىسـىدا پەرقلـەر بولسـىمۇ، ئەمـا بـۇ پەرقنـىڭ چـوڭ بولمىغانلىقىنـى

كۆرەلەيمىز.

جەدۋەل ج8 دىن كۆرسىتىلگىنىدەك، رېئال سانلىق مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، 1990 - يىلى شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ 15.20% ى شەھەرلەردە، 84.80% ى يېزىلاردا ياشىغان بولسا، 2000 - يىلى 31.03% ى شەھەرلەردە، 68.97% ى يېزىلاردا ياشىغان ۋە 2010 - يىلى 40.62% ى شەھەرلەردە، 59.38% ى يېزىلاردا ياشىغان. 2020 - يىلىغا كەلگەندە شەھەر نوپۇسى 34.94% كە تۆۋەنلىگەن، يەنى 1990 يىلىدىن 2010 - يىلىغىچە شەھەر نوپۇسى تەدرىجىي كۆپەيگەن بولسىمۇ، ئەمما 2010 - يىلىدىن كېيىن تەدرىجىي ئازىيىشقا باشلىغان.

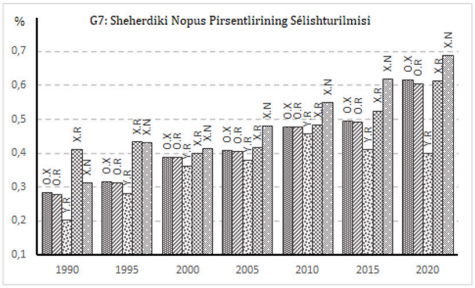
«ج8»: 1990~2020 مەزگىلىدە شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ رېئال نوپۇسىدىكى شەھەر ۋە يېزىلارنىڭ پىرسەنتى

يىل	نوپۇس (P)	شەھەر نوپۇسى (SN)	يېزا نوپۇسى (YN)	شەھەر نوپۇسى پىرسەنتى (SY_p; %)	يېزا نوپۇسى پىرسەنتى (YN_p; %)
84.80	15.20	13547852	2428389	15976241	1990
76.79	23.21	13440462	4062419	17502881	1995
68.97	31.03	13225274	5950127	19175401	2000
66.98	33.02	13762050	6784457	20546507	2005
59.38	40.62	13072894	8942757	22015651	2010
63.88	36.12	14777235	8355568	23132803	2015
65.06	34.94	15813902	8492741	24306643	2020

$$SN_p = 100SN / P,$$

$$YN_p = 100YN / P.$$

1990 - يىلى شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ يېزىلاردىكى رېئال پىرسەنتى 84.80% ئىكەنلىكى مەلۇم بولۇپ، بۇ قىممەت 2010 - يىلىدا 59.38% كە تۆۋەنلىگەن بولسىمۇ، ئەمما 2015 - يىلى 63.88% كە ۋە 2020 - يىلى 65.06% كە تەكرار ئۆرلىگەن.

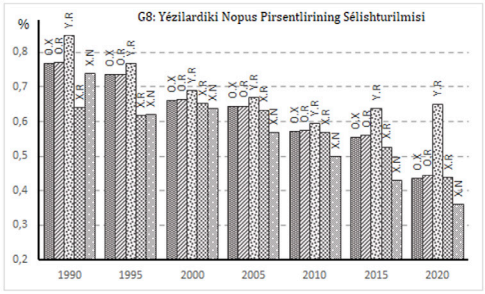

O.R: Real Omumiy Nopusdiki Sheher Nopusining Pirsenti
Y.R: Sh.T Xelqning Real Sheher Nopus Pirsenti
X.R: Sh.T.diki Xitaylarning Real Sheher Nopus Pirsenti
O.X: Xitayning Élan Qilghan Sh.T.diki Xitaylarning Sheher Nopus Pirsenti
X.N: Xitayning Élan Qilghan Pütün Xitay Boyiche Sheher Nopus Pirsenti

ج8دىكى نەتىجىلەرگە ۋە ياكى رەسىم G7 ۋە G8گە دىققەت قىلساق، 1990 - يىلدىن باشلاپ 2010 - يىلغىچە بولغان مەزگىلدە تەدرىجىي ئۆسۈپ بېرىۋاتقان شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ شەھەرلەردىكى نوپۇسى، 2010 - يىلدىن باشلاپ تەدرىجىي ئازىيىشقا باشلىغان، ئەمما خىتاي نوپۇسى يەنىلا تەدرىجىي ئۆسۈپ بارغان.

ج8دىكى نەتىجىلەرگە ۋە ياكى رەسىم G7 ۋە G8گە دىققەت قىلساق، 1990 - يىلدىن باشلاپ 2010 - يىلغىچە بولغان مەزگىلدە تەدرىجىي ئۆسۈپ بېرىۋاتقان شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ شەھەرلەردىكى نوپۇسى، 2010 - يىلدىن باشلاپ تەدرىجىي ئازىيىشقا باشلىغان، ئەمما خىتاي نوپۇسى يەنىلا تەدرىجىي ئۆسۈپ بارغان.

بۇ ئەھۋال بولۇپمۇ G8دە ئېنىق كۆرۈلگەن بولۇپ، پۈتۈن مەزگىل ئىچىدە شەھەر نوپۇسى ئۆسۈپ بېرىۋاتقانلىقىنى، بۇنىڭغا قارشى ھالدا يېزا نوپۇسىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئېنىق كۆرسەتسەكمۇ، ئەمما 2010 - يىلدىن كېيىنكى مەزگىللەردە، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ شەھەر - يېزا نوپۇسىنىڭ ئۆزگىرىشىدە تەتۇر تاناسىپلىق مۇناسىۋەتتە بولۇۋاتقانلىقىنى ئېنىق ھالدا كۆرسەتكىلى بولىدۇ. 1990 - 2020 - يىللىرى مەزگىلىدە شەرقىي تۈركىستاندىكى خىتايلارنىڭ شەھەردىكى پىرسەنتىنىڭ تەدرىجىي ئۆرلەپ بېرىشى، ئەمما شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ شەھەرلەردىكى پىرسەنتىنىڭ 2010 - يىلدىن كېيىن تەدرىجىي تۆۋەنلەپ كېتىشى، شەرقىي تۈركىستان دېموگرافىك (نوپۇس) تۈزۈلۈشىدە جىنسىيەت پەرقىنىڭ تەڭپۇڭلۇقىدا قىيىن ئەھۋالنىڭ بولۇۋاتقانلىقىدىن بېشارەت بېرىدۇ.

O.R: Real Omumiy Nopustiki Yéza Nopusining Pirsenti
Y.R: Sh.T. Xelqining Real Yéza Nopus Pirsenti
X.R: Sh.T.diki Xitaylarning Real Yéza Nopus Pirsenti
O.X: Xitayning Élan Qilghan Sh.T.diki Xitaylarning Yéza Nopus Pirsenti
X.N: Xitayning Élan Qilghan Pütün Xitay Boyiche Yéza Nopus Pirsenti

مەيلى شەھەرلەردىكى قىز - ئاياللار بولسۇن، مەيلى يېزىلاردىكى قىز - ئاياللار بولسۇن، سان جەھەتتىن ياكى پىرسەنت جەھەتتىن ئەرلەردىن ئاز بولغانلىقى، بۇ سەۋەبتىن 1990 - يىلى ھەر 100 قىز - ئايالغا 105 ئەرنىڭ، 2020 - يىلى ھەر 100 ئايالغا 112 ئەرنىڭ توغرا كېلىدىغانلىقى ئېنىقلاندى. بۇ بىزگە شەرقىي تۈركىستاندىكى قىز - ئاياللارنىڭ تەدرىجىي ئازىيىپ كېتىۋاتقانلىقىدىن بېشارەت بەرمەكتە.

«ج9»: 1990~2020 مەزگىلدە شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ رېئال نوپۇسىدىكى شەھەر ۋە يېزىلارنىڭ جىنسىيەت جەھەتتىن پىرسەنتلىرى

جىنسىيەت پەرقى	پىرسەنتى %	نوپۇس	جىنسىيەت	ئولتۇرۇشلۇق جاي	ئومۇمىي نوپۇس	يىل

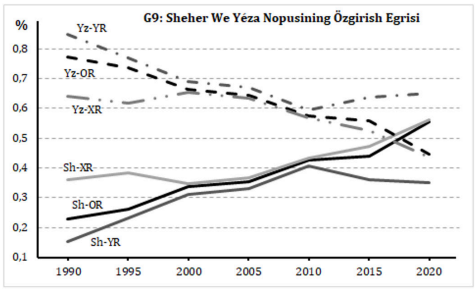
1990	15976241	شەھەر	قىز - ئاياللار	1185389	7.42	105
			ئەرلەر	1242999	7.78	
		19175401	قىز - ئاياللار	6613225	41.39	105
			ئەرلەر	6934628	43.41	
2000	19175401	شەھەر	قىز - ئاياللار	2905761	15.15	105
			ئەرلەر	3044366	15.88	
		24306643	قىز - ئاياللار	6458599	33.68	105
			ئەرلەر	6766675	35.29	
2010	22015651	شەھەر	قىز - ئاياللار	4255011	19.33	110
			ئەرلەر	4687746	21.29	
		يېزا	قىز - ئاياللار	6220152	28.25	110
			ئەرلەر	6852742	31.13	
2020	24306643	شەھەر	قىز - ئاياللار	3996208	16.44	112
			ئەرلەر	4496533	18.50	
		يېزا	قىز - ئاياللار	7441136	30.61	112
			ئەرلەر	8372766	34.45	

بۇ يەردىكى

% = 100Nopus/Omumiy Nopus, Jinsiyet Perqi = 100Erler Pirsenti/Qiz Ayallar Pirsenti.

بويىچە ھېسابلاندى.

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگىنىدەك، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسىدا (خىتاي نوپۇسىنى ئۆز ئىچىگە ئالمىغاندا)، 2010 - يىلىدىن كېيىن تەدرىجىي يېزا نوپۇسىغا يۆزلىنىشىنى تەبىئىي بىر ئەھۋال دەپ قارىماسلىق لازىم. چۈنكى، بولۇپمۇ 2010 - يىلىدىن كېيىن، قىزىل خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستان خەلقى ئۈستىدىن يۈرگۈزگەن ئىرقىي قىرغىنچىلىق سىياسىتىنىڭ تەسىرىدە 1990 - 2010 - يىلىدىن ئاۋۋالقى يېزىلاردىن شەھەرلەرگە يەرلەشكەن شەرقىي تۈركىستانلىقلار، يېزىلارغا مەجبۇرىي قايتۇرۇۋېتىلدى. بۇ ھادىسە شەرقىي تۈركىستان دېموگرافىك (نوپۇس) قۇرۇلۇشىنىڭ نورمال تۈزۈلۈشىنى قايتىدىن ئاستىن - ئۈستۈن قىلۋەتتى.

Yz-OR: Yézilardiki Sherqi Türkistanning Real Omumiy Nopusi (%)
Yz-YR: Yézalardiki Sherqi Türkistan Xelqining Real Nopusi (%)
Yz-XR: Sherqi Türkistan Yéziliridiki Real Xitay Nopusi (%)
Sh-OR: Sherherlerdiki Sherqi Türkistanning Real Omumiy Nopusi (%)
Sh-YR: Sheherlerdiki Sherqi Türkistan Xelqining Real Nopusi (%)
Sh-XR: Sherqi Türkistan Sheherliridiki Real Xitay Nopusi (%)

ئەمدى شەھەر ۋە يېزىلاردىكى ئومۇمىي نوپۇسنىڭ جىنسىيەت جەھەتتىن ئۆلۈم نىسبەتلىرىنىڭ تارقىلىشىنى كۆزىتەيلى.

1990 - 2020 - يىلى مەزگىلىدە شەھەرلەردىكى قىز - ئاياللارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى بىلەن ئەرلەرنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى بىر - بىرىگە يېقىن ئۆزگىرىشتە بولىسمۇ، ئەمما يېزىلاردا قىز - ئاياللارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى بىلەن ئەرلەرنىڭ ئۆلۈم نىسبىتىدە بىر - بىرىگە پارالىللىق بولۇش بىلەن بىرگە، ئەرلەرنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى قىز - ئاياللارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتىدىن ھەر ۋاقىت كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە يۇقىرى بولغان (رەسىم G10غا قارالسۇن).

خۇلاسە ۋە مۇنازىرە

بۇ تەتقىقاتىمىزدا، شەرقىي تۈركىستاننىڭ دېموگرافىك (نوپۇس) قۇرۇلۇشىنىڭ ئەڭ مۇھىم بۇرۇلۇش نۇقتىلىرىدىن بىرى بولغان 1990 - 2020 مەزگىلىدىكى ماكان، جىنسىيەت ئۆزگىرىشىنى ئاساس قىلغان ھالدا، شەرقىي تۈركىستاننىڭ رېئال نوپۇس مەلۇماتلىرى بىلەن قىزىل خىتاينىڭ تۆت قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈشىدە (1990 - يىلى 4 - قېتىملىق، 2000 - يىلى 5 - قېتىملىق، 2010 - يىلى 6 - قېتىملىق ۋە 2020 - يىلى 7 - قېتىملىق) ئېلان قىلغان نوپۇس مەلۇماتلىرىنى سىلىشتۇرۇش ۋە ئانالىز قىلىش ئارقىلىق، شەھەر - يېزا ۋە ئەر - ئايال نىسبەتلىرىنىڭ رېئال ئەھۋالىغا ئۇيغۇن پىرسەنتلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

ئانالىز قىلىش ئارقىلىق، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ (1949 - يىلىدىن كېيىن، شەرقىي تۈركىستانغا مەجبۇرىي كۆچۈپ كەلگەن خىتاي نوپۇسىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ) مەلۇم ياشتىكى كۆپىيىش ياكى ئازىيىش ھادىسىسىنىڭ ئېغىر بولغانلىقى، بۇنىڭغا قارىماي خىتاي دۆلىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستانلىق بوۋاقلارنىڭ ئۆلۈش نىسبىتىنى تۆۋەن دوكلات قىلىش، ياشلارنىڭ ۋە ئوتتۇرا ياشتىكىلەرنىڭ پىرسەنتىنى ھەددىدىن زىيادە يۇقىرى كۆرسەتىش، 70 ياش ۋە ئۇنىڭدىن يۇقىرى بولغان ياشانغانلارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتىنى تۆۋاقلىق بىر شەكىلگە كەلتۈرۈش قاتارلىق يالغان دوكلات بەرگەنلىكى ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

1990 - 2020 - يىللىرىدە، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ شەھەرلەردىكى نوپۇسى تەدرىجىي كۆپەيگەن بولسىمۇ، ئەمما 2010 - يىلىدىن كېيىن شىددەتلىك بىر شەكىلدە ئازايغانلىقى، لېكىن شەھەر نوپۇسىنىڭ يەنىلا كۆپىيىۋاتقانلىقى بايقالدى. بۇ ئەھۋال بىزگە، شەرقىي تۈركىستاندىكى شەھەرلەردە ياشاۋاتقان شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ شەھەردىن قوغلىنىپ، تەكرار يېزىلارغا كۆچۈۋاتقانلىقىدىن بېشارەت بېرىدۇ ياكى يېزىلاردىلا ئەمەس، بەلكى شەھەرلەردىمۇ شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ قىرغىنچىلىققا ئۇچراۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ شەھەر - يېزا، ئەر - ئايال نىسبەتلىرىدە خىتاي دۆلىتى ۋە بەزى خىتاي مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان سانلىق مەلۇماتلىرى، رېئال سانلىق مەلۇماتلىرى بىلەن سىلىشتۇرۇلدى ۋە نەتىجىدە شەرقىي تۈركىستاندىكى ئەر - ئايال تەڭپۇڭلۇقىنىڭ بارغانچە قورقۇنچلۇق دەرىجىدە بۇزۇلغانلىقى ھەمدە بۇنىڭ بىلەن بىرگە شەھەر - يېزا نوپۇسىدىكى جىنسىيەت تەڭپۇڭلۇقىنىڭمۇ تەتۈر تاناسىپلىق بىر ئەھۋالدا بولغانلىقى ئېنىقلاندى.

مەيلى رېئال ئەھۋالدىن، مەيلى قىزىل خىتايىنىڭ تەرىپىدىن قارىغىنىمىزدا، شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۆلۈم سەۋىيەسىدە شەھەر - يېزا ۋە ئەر - ئايال پەرقىدە زور پەرقلەر بارلىقى بايقالىدى. بۇنىڭ بىلەن بىرگە، يېزىلاردىكى ئۆلۈم نىسبىتىنىڭ شەھەرلەردىكىدىن يۇقىرى ئىكەنلىكى ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنمەكتە. مەيلى شەھەرلەردە بولسۇن، مەيلى يېزىلاردا بولسۇن، ئەرلەرنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى قىز - ئاياللارغا قارىغاندا يۇقىرى بولغان. ئەمما قىز - ئاياللارنىڭ ئومۇمىي نوپۇسىتكى پىرسەنتى ئەرلەردىن تۆۋەن بولماقتا. قىزىل خىتاي بۇ پەرقنى تەسىرى مۇھىم بولمىغان ئەھۋال دەپ كۆرسەتمەكتە.

1990 - يىلى شەرقىي تۈركىستان ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 22.91% ى شەھەرلەردە، 77.09% ى يېزىلاردا ئولتۇراقلاشقان بولسا، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ 15.20% ى شەھەرلەردە (بۇنىڭ 7.42% قىز - ئايال، 7.78% ئەر)، 84.80% ى يېزىلاردا (بۇنىڭ 41.39% قىز - ئايال، 43.41% ئەر) ئولتۇراقلاشقان. 2020 - يىلى شەرقىي تۈركىستان ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 55.45% ى شەھەرلەردە، 44.55% ى يېزىلاردا ئولتۇراقلاشقان بولسا، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ 34.94% ى شەھەرلەردە (بۇنىڭ 16.44% قىز - ئايال، 18.50% ئەر)، 65.06% ى يېزىلاردا (بۇنىڭ 30.61% قىز - ئايال، 34.45% ئەر) ئولتۇراقلاشقان.

1990 - يىلى باللارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰30.48، بوۋاقلارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰23.23 ئىكەنلىكى، 2020 - يىلى باللارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰23.69، بوۋاقلارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰18.59 ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى.

1990 - يىلى شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰14.34 بولۇپ، قىز - ئاياللارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰11.86، ئەرلەرنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰16.37 ۋە 2020 - يىلى شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰8.54 بولۇپ، قىز - ئاياللارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰7.06، ئەرلەرنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰9.75 بولغان.

1990 - يىلى شەھەردىكى قىز - ئاياللارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰0.88، ئەرلەرنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰1.27؛ يېزىلاردىكى قىز - ئاياللارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰10.98، ئەرلەرنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰15.10، يەنى يېزىدىكىلەرنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى شەھەردىكىلەرگە قارىغاندا تەخمىنەن 12 ھەسسە يۇقىرى بولغان. 2020 - يىلى شەھەردىكى قىز - ئاياللارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰1.16، ئەرلەرنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰1.80؛ يېزىلاردىكى قىز - ئاياللارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰5.90، ئەرلەرنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى ‰7.94، يەنى يېزىدىكىلەرنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى شەھەردىكىلەرگە قارىغاندا تەخمىنەن 5 ھەسسە يۇقىرى بولغان.

2010 - 2020 - يىللىرى مەزگىلىدە شەرقىي تۈركىستاندىكى بوۋاق باللارنىڭ (0 - 5 ياش دائىرىسى) ئۆلۈم نىسبىتى 2.37%، ئۆلۈش ئېھتىماللىقى 3.57% بولۇپ، ھەر 10 مىڭ بوۋاقتىن 357 بوۋاق ئۆلگەن. باللار ۋە ئۆسمۈرلەرنىڭ (5 - 18 ياش دائىرىسى) ئۆلۈم نىسبىتى 0.19%، ئۆلۈش ئېھتىماللىقى 0.96% بولۇپ، ھەر 10 مىڭ باللار ۋە ئۆسمۈرلەردىن 96 سى ئۆلگەن. ياشلارنىڭ (18 - 35 ياش دائىرىسى) ئۆلۈم نىسبىتى 0.76%، ئۆلۈش ئېھتىماللىقى 3.79% بولۇپ، ھەر 10 مىڭ ياشتىن 379 ياش ئۆلگەن. ئوتتۇرا ياشلىقلارنىڭ (35 - 60 ياش دائىرىسى) ئۆلۈم نىسبىتى 3.84%، ئۆلۈش ئېھتىماللىقى 8.76% بولۇپ، ھەر 10 مىڭ ئوتتۇرا ياشلىقلاردىن 876 كىشى ئۆلگەن. 65 - 70 ياش دائىرىسىدىكى ياشانغانلارنىڭ ئۆلۈم نىسبىتى 3.95% ۋە ئۆلۈش ئېھتىماللىقى 10.83% بولۇپ، ھەر 10 مىڭ كىشىدىن 1083 كىشى ئۆلگەن.

پايدىلانمىلار

[1] Barishchi D. (2022): Nopus Mölcherlesh Métotliri Arqiliq Sherqi Türkistan Nopusining Analizi – 1,2. Page 22, 124-125, 209-211, 234-235, Türkiye/Istanbul, .2022

[2] Barışçı D. (2022). Nüfus Tahmin Yöntemleri İle Doğu Türkistan Nüfusunun .Analizi – 1,2. Page 22, 124-125, 209-211, 234-235, Türkiye/İstanbul, 2022

[3] Dilshat Barishchi (2021): Uyghurlarning Otturiche Ömri. Xelqara Weziyet We .Sherqi Türkistan[J], 2021(2), 72-91

[4] Dilshat Barishchi (2021): Uyghurlarning Éshiwatqan Nopus Sani We Éshish Nisbiti Heqqide Qisqiche Analiz. Xelqara Weziyet We Sherqi Türkistan[J], .2021(4), 61-79

[5] Cha Ruichuan, Qiao Xiaochun (1993): Sherqi Türkistandiki Uyghurlarning Yash Jughlanmisidiki Seweplerning Deslepki Analizi. Zhonggo Nopus İlmi, 1993(1) .24-29

[6] 查瑞传，乔晓春. 新疆维吾尔族人口年龄堆积原因的初步分析[J]. 中国人口 .科学，1993（1）：24-29

[7] Cui Hongyan, Xu Lan, Li Rui (2013): 2010-Yilidiki Nopus Tekshürüsh Sanliq .Melumatlirining Toghriliqini Mölcherlesh. Nopus Tetqiqati[J], 2013(1) 10-21

[8] 崔红艳，徐岚，李睿. 对2010年人口普查数据准确性的估计[J]. 人口研 .究，2013（1）：10-21

[9] Huang Rongqing (2005): 20-Esirning 90.inji Yilliridiki Xitay Nopusining Ölüm .Nisbiti. Zhonggo Nopus İlmiy[J], 2005(3) 11-20+95

[10] 黄荣清. 20世纪90年代中国人口死亡水平[J]. 中国人口科学，2005（3） .：11-20+95

[11] Huang Rongqing (2013): Yash Jehettin Ölüm Nisbitidiki Binormal Sanliq Melumatlarni Tekshürüsh We Mulahize Qilish. Nopus We İqtisad[J], 2003(6) .10-15

[12] 黄荣清. 年龄别死亡率数据异常的检验与讨论[J]. 人口与经济，2003（6） .：10-15

[13] Huang Rongqing, Zé Xianxin (2013): “Alte Qétimliq Nopus Tekshürüsh” Doklatidiki Buwaqlarning Ölüm Nisbitidiki Xataliq We Emiliy Ehwalini .Mölcherlesh. Nopus Tetqiqati[J], 2013(2) 3-16

[14] 黄荣清，曾宪新. “六普”报告的婴儿死亡率误差和实际水平的估计[J]. 人口 .研究，2013（2）：3-16

[15] Goldstein J R. (2011): Ösmürlik Mezgilidiki Oghul Balilarning Jinsiy Jehettin Yétilishige Bolghan Omumiy Yüzlinishining Ispati—Yash Quramigha Yetken .Oghul Balilarning Ölüm Nisbiti. Plos One[J]，2011(8) e14826

[16] Goldstein J R. A Secular Trend toward Earlier Male Sexual Maturity; Evidence from Shifting Ages of Male Young Adult Mortality. Plos One[J]，2011（8）.e14826

[17] Li Jianxin (1994): Sherqi Türkistanning Az Sanliq Milletler Rayonidiki Nopus Yéshi Jughlinish Hadisisini Tehlil Qilish. Xinjiang Ünvérsititi Jornili (Pelsepe .We Ijtimayi Penler Neshri)[J], 1994(1) 34-37

[18] 李建新. 新疆少数民族地区人口年龄堆积现象的分析[J]. 新疆大学学报（哲.学社会科学版），1994（1）：34-37

[19] Li Jianxin, Chang Qingling (2015): Sherqi Türkistandiki Asasliq Milletler Nopusining Hazirqi Ehwali We Özgirish Alahidiliki. Gherbiy Shimal Milletler .Tetqiqati[J], 2015(3) 21-36+47

[20] 李建新，常庆玲. 新疆各主要民族人口现状及变化特征[J]. 西北民族研.究，2015（3）：21-36+47

[21] Li Jianxin, Chao Xiaoqun, Yang Limin (1993): Sherqi Türkistan Nopusidiki Yash Jughlinish Hadisisini Tehlil Qilish – Sherqi Türkistan Nopusidiki Yash .Jughlinish Hadisisi Tetqiqati Doklati(1). Nopus Tetqiqati[J], 1993(4) 24-28

[22] 李建新，乔晓春，杨力民. 新疆人口年龄堆积现象分析——新疆人口年龄堆.积现象研究报告之一[J]. 人口研究，1993（4）：24-28

[23] Li Jianxin, Chao Xiaoqun (1994): Sherqi Türkistan Nopusidiki Yash Jughlinish Hadisisini Tehlil Qilish – Xinjiang Nopusidiki Yash Jughlinish Hadisisi .Tetqiqati Doklati(3). Nopus Tetqiqati[J], 1994(4) 29-35

[24] 李建新，乔晓春. 新疆人口年龄堆积现象分析——新疆人口年龄堆积现象研.究报告之三[J].人口研究，1994（4）：29-35

[25] Li Jianxin, Yang Ju, Jiang Nan (2019): Qurulma Perqi Noqtisidin Sherqi .Türkistan Nopusidiki Özgürüsh Ötkili. Gherbiy Shimal Nopusi[J], 2019(3) 23-33

[26] 李建新，杨珏，姜楠. 结构差异视角下的新疆人口转变[J]. 西北人口，2019.（3）：23-33

[27] Li Shuzhuo (1994): 1980-Yilliridiki Xitayning Nopusining Ölüsh Sewiyesi We Özgirishi Toghrisidiki Analizi Arqiliq 1990.inji Yilidiki Omumiy Yüzlük Nopus Tekshürüshide Ölüm Sewiyesini Tengsheh Toghrisida. Nopus Tetqiqati[J], .1994(2) 37-44

[28] 李树茁. 80年代中国人口死亡水平和模式的变动分析——兼论对1990年人口，普查死亡水平的调整[J].人口研究

.37-44：（2）1994

Li Song, Zhang Lingyun, Liu Yang, Qi Qungao (2015): Sherqi Türkistandiki Asasliq Milletlerning Tetriji Tereqiyatining Özgirishi-1982~2010 Mezgilide Nopus Tekshürüsh Sanliq Melumatlirigha Asasen. Nopus Tetqiqati[J], 2015(4) .78-86

李松，张凌云，刘洋，綦群高. 新疆主要民族空间分布格局演变——基于 .1982～2010年人口普查数据[J]. 人口研究， 2015（4）：78-86

Liu Ruiping, Liu Mei, Li Jianxin (2020): Sherqi Türkistandiki Sheher We Yéza Nopusining Ölüsh Derijisi Toghrisida Tehlil. Gherbiy Shimal Nopusi, 2020(2) .39-51

刘瑞平,刘 梅，李建新. 新疆城乡人口死亡水平分析[J]. 西北人口, 2020(2) .39-51

Remund A., Camarda C G., Riffe T.: Yash Quramigha Yetkenlerning Ölüm .Nisbitining Sewebliri. Mpidr Working Papers[R]，2017

Remund A.，Camarda C G.，Riffe T. A Cause-of-death Decomposition of the .Young Adult Mortality Hump. Mpidr Working Papers[R]，2017

Sherqi Türkistan Uyghur Aptonum Rayoni Istatistik Yillighi, 1981~2022, Sherqi .Türkistan Istatistika Idarisi, Xitay Istatistika Idarisi Neshiryati, Beijing

Wang Jinying, Gé Yanxia (2013): 2010-Yilidiki Nopus Tekshürüsh Sanliq Melumat Süpitini Bahalash We Ilgiriki Nopus Özgirishini Tehlil Qilish We .Tüzitish. Nopus Tetqiqati[J], 2013(1) 22-33

王金营，戈艳霞. 2010年人口普查数据质量评估以及对以往人口变动分析校 .正[J]. 人口研究，2013（1）：22-33

Xitay Istatistik Yillighi, 1981~2022, Xitay Xelq Jumhuryiti Istatistika Idarisi, .Xitay Istatistika Idarisi Neshiryati, Beijing

Yang Yunyan (1988): Sherqi Türkistan Nopusidiki Jughlinish Hadisisining .Sélishturma Tetqiqati. Gherbiy Shimal Nopusi[J], 1988(4) 39-44+64

杨云彦. 新疆人口年龄堆积现象比较研究[J]. 西北人口，1988（4）：39- .44+64

Yuan Huarong (1987): Sherqi Türkistan Uyghur Aptonum Rayoni Nopusidiki .Yash We Ölüsh Yéshining Jughlinishi. Gherbiy Shimal Nopusi[J], 1987(4) 5-6

原华荣. 新疆维吾尔自治区人口的年龄和死亡年龄堆积[J]. 西北人口，1987 .（4）：5-6

Zhang Wenjuan, Wei Meng (2016): Xitay Nopusining Ölüm Nisbitini We Texmini Ömrini Mölcherlesh-Altinchi Qétimliq Nopus Tekshürüsh Sanliq .Melumatlirigha Asasen Tehlil Qilish. Nopus Ilmi Jornili[J], 2016(3) 18-28

张文娟，魏蒙. 中国人口的死亡水平及预期寿命评估——基于第六次人口普 .查数据的分析[J]. 人口学刊，2016（3）：18-28

يازغۇچىنىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى

دوكتور دىلشات باريشچى

دىلشات باريشچى (دىلشات ئەيسا سارام) 1961 - يىلى 8 - ئايدا شەرقىي تۈركىستاننىڭ غۇلجا شەھرىدە دورىگەر بىر ئائىلىنىڭ تۇنجى بالىسى بولۇپ دۇنياغا كەلدى. باللىقىدىن باشلاپ باشلانغۇچ مەكتەپ، ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ قاتارلىق ئوقۇش ھاياتى توققۇزتارا ناھىيەسىدە ئۆتتى. 1979 - يىلى شەرقىي تۈركىستان ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ماتېماتىكا فاكۇلتېتىغا قوبۇل قىلىندى. 1984 - يىلى ئۇنىۋېرسىتېتنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن شەرقىي تۈركىستان تەنتەربىيە ئاكادېمىيەسىدە، 1986 – 1992 - يىللىرى شەرقىي تۈركىستان يېزا ئىگىلىك ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇتقۇچى بولۇپ خىزمەت قىلدى. 1987 – 1988 - يىللىرى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى ئىشخانىسىدا خىزمەت قىلدى. 1988 – 1990 - يىللىرى «شەرقىي تۈركىستان ئاۋازى» گېزىتىنىڭ مۇخبىرى بولۇپ ئىشلىدى. 1990 – 1992 - يىللىرى شەرقىي تۈركىستان ئىسلام پارتىيەسىنىڭ ئۇرۇمچى شەھەر كومىتېتىنىڭ ئەزاسى بولۇپ ئىشلىدى. 1992 – 1993 - يىللىرى ئۆزبېكىستان دۆلەتلىك پەنلەر ئاكادېمىيەسىدە ماتېماتىكىلىق ئىستاتىستىكا ئىلمى بويىچە بىلىم ئاشۇردى ۋە يارەمچى بولۇپ ئىشلىدى. 1995 – 1998 - يىللىرى ئاپتونوم تۈركىيە ھاجەتتەپە ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئىستاتىستىكا كەسپى بويىچە ماگىستىرلىق ۋە دوكتورلۇقنى ئوقۇدى. 1997 – 2010 - يىللىرى ئاپتونوم ساكارىيا ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئىستاتىستىكا كەسپى بويىچە ئوقۇتقۇچىلىق قىلدى. بۇ مەزگىلدە، «مەلەن ئېقىمىنىڭ بۇلغىنىشى ۋە مۇھىتقا مۇناسىۋەتلىك سانلىق مەلۇماتلارنىڭ ئانالىزى»، «يەر تەۋرەشتىن كېيىنكى ساكارىيا ۋىلايىتىنىڭ نوپۇس پىلان مۆلچىرى»، «ئاداپازارى سانائەت رايونىدىكى ئىش ۋاقتى خىزمەت پىلانى»، «ساكارىيا ۋىلايىتىنىڭ كۆچمەنلەر مەسىلىسى» قاتارلىق تۈرلەردە ئىشلىدى ۋە بۇلارغا مۇناسىۋەتلىك ئىلمىي ماقالىلەر يازدى. 2010 - يىلدىن باشلاپ 2019 - يىلىغىچە سايامەت كەسپىدە ئىشلىدى ۋە 2020 - يىلى پېنسىيەگە چىقتى. دىلشات باريشچى تۇيۇ قىلغان ۋە بىر قىزى بار.

«كۆچ - كۆچ» فىلملىرىدىن تۇغۇلغان ھېسلار

ئالماس ھاجى

يېقىندىن بېرى رېژىسسور ئابدۇراخمان ئۇيغۇر ئۆزىنىڭ تەرىپىدىن سۈرەتكە ئېلىنىپ تارقىتىلىۋاتقان «كۆچ - كۆچ» فىلملىرى دېققىتىمنى تارتتى. مۇھاجىرەتتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھايات كەچمىشلىرى تەسىرلەنگەن بۇ فىلملاردىكى تەبىئىي كۆرۈنۈشلەر، يۈرەكتىن چىققان راست گەپلەر، نېمىلەرنى كۆرمىگەن كۆزلەردە بەزىدە لىغىرلاپ قالغان شەبنەمدەك ياشلىرى، ھەرقانچە ئېغىرچىلىقلار بولسىمۇ ئۆچۈپ قالمىغان ئۈمىد نۇرلىرى قەلبلەرنى لەرزىگە سېلىپ، ئاجايىپ ئېغىر ۋە ئەندىشىلىك سوئاللارنى ئوتتۇرىغا تاشلايدۇ.

فىلمدا ئاددىي تۇرمۇش كۆرۈنۈشلىرى ئىچىدە ئۇلار ئىزدىنىدۇ. گادىرماچ ئوي - خىياللارنى باشتىن كەچۈرىدۇ. ھاياتنىڭ نوقۇشلىرى ئاستىدا جان - جەھلى بىلەن تىرىشىدۇ. نام - ئابرۇي، شۆھرەت ئۈچۈن ئەمەس، ئۆزى ئۈچۈن، ئائىلىسى ئۈچۈن تىرىشىدۇ، جاپا چېكىدۇ. ئۇلار ئويلىغان، ئارزۇ قىلغان ھۆرلۈك - ئەركىنلىككە ئائىلىسى بىلەن يەتمەكچى بولىدۇ. مۇھاجىرەتتە ئۇلارنىڭ ئائىلىسى – ۋەتىنى، بالىچاقلىرى خەلقى - مىللىتى بولغان. چۈنكى، ئۇلارنىڭ ئائىلىسى ۋەتەننىڭ ھۈجەيرىسى، بالىچاقلىرى مىللەتنىڭ تەركىبى ئىدى. ئۇلار بۇ نۇقتىنى ھەرگىز ئۇنتۇمىغان ۋە ھاياتى بويىچە بۇنى پىرىنسىپ قىلغان.

مۇھاجىرەتتە ئۇلار بېسىپ ئۆتكەن يوللار ئەگرى - توقاي، مۇشكۈل ئىدى. ئۇلارنىڭ ۋەتەنسىزلىك كەچمىشلىرى ئىچىگە ئادەمنىڭ ئىچى سىيرىلىپ كەتكۈدەك تىنىقلار بىلەن تولغان ئىدى. ئاشۇنداق شارائىتتا ئۇلار ئائىلە ئىگىلىكى تىكلىگەن، باللىرىنى تەربىيەلەپ، ئوقۇتۇپ چوڭ قىلغان، ئۆزلىرى بىلىم ئالغان، يۈكسەلگەن، مۇكەممەللىشىشكە تىرىشقان.

تارىختىن بېرى مىللىتىمىز باشتىن كەچۈرگەن ئېغىر قىسمەتلەر ھەرقايسى دەۋرلەردە ئوخشىمىغان شەكىلدىكى «كۆچ - كۆچ» ئېقىملىرىنى شەكىللەندۈرگەن. 1990 - يىللاردىن باشلاپ شەكىللەنگەن ئوقۇش - ئۆگىنىشنى ئاساس قىلغان «كۆچ - كۆچ» ئېقىمى، 2014 -

يىللاردىن كېيىن ئادەم ئىشەنگۈسىز دەرىجىدە توپ - توپ كۆچمەنلەرنى ئوتتۇرىغا چىقاردى. بۇ، جامائەتنىڭ ئىچىگە يامرىغان خىلمۇخىل دۇنيا قاراشلار، مۇستەملىكە تەربىيەسىدە شەكىللەنگەن مىجەز - خۇلقلار، ئاخىرى ئېنىق بولمىغان يۆنىلىشلەر، كىشى بىلەلمەيدىغان يوشۇرۇن پىلانلار مۇھاجىرەتتىكى ئۇيغۇر جامائىتىنى تىنچىماس مۇرەككەپلىككە ئىگە قىلغان ئىدى. «ناھايىتى ئەپسۇسكى، مۇھاجىرەتتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ 95 پىرسەنتى تېخى ئويغانمىدى. ئۇلار ئاكتىپ پائالىيەتچىلەرنى ئەيىبلەيدۇ، يېتەكچىلىرىمىزنى خۇنۇكلەشتۈرۈش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىدۇ، بىزگە ئېغىر بېسىم پەيدا قىلىدۇ»، دەپ خورسىنىدۇ تۇرنىسا مەتسىدىق خانىم.

رېئاللىقىمىزدا مۇستەملىكىنىڭ قاباھەتلىك ئەللەيلىرىدە غەپلەت ئۇيقۇسىغا چۆمگەنلەر ئاز ئەمەس. ئۇلارنىڭ مۇستەقىللىق ئېڭىنى زۇلمەتلىك مۇستەملىكە سىياسىتى قاراڭغۇلاشتۇرغان، ئۇيغۇرلۇق روھى ئۇخلاشقا يۈزلەنگەن. شۇلاردىن مۇھاجىرەتكە چىققانلىرى دەخلى - تەرۇزدىن قۇتۇلغان ھالدا بۇ يەردىمۇ بەخرامانلىق ئۇيقۇسىنى داۋاملاشتۇرماقتا. ئەلۋەتتە، ئۇلار بۇ ئۇيقۇغا دەخلى - تەرۇز يەتكۈزىدىغان سۆز - ھەرىكەتلەرنى خالىمايدۇ. ھەتتا ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن قارشى چىقىدۇ. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى خىتاي تاجاۋۇزچىلىرىنى يامان كۆرسىمۇ، بىلىپ - بىلمەي خىتايغا خىزمەت قىلىپ قويىدۇ. ئۇلارنى قانداق ئويغىتىش ۋە تەربىيەلەش بىز ئويلىنىدىغان مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. ئەگەر بۇنىڭغا سەل قارىساق پىتنە - پاساتلاردىن، بۆلۈنۈش - پارچىلىنىشلاردىن قۇتۇلالمايمىز.

نەچچە مىڭ ئۇيغۇر بار يەردە مۇستەقىللىق پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىدىغانلار نەچچە يۈز كىشىگە يەتمەيدۇ. «تەرەپبازلىق، ئۆزئارا ئۆچمەنلىك، غەيۋەت، شىكايەت، ھەسەتخورلۇق، مەنمەنلىك تۇغمەيدۇ. بۇ ئىللەتلەر بىزنى ئەرزىمەيدىغان زىددىيەتلەرگە ۋە شۇ تۈپەيلى بۆلۈنۈپ پارچىلىنىشلارغا ئېلىپ بېرىۋاتىدۇ. ئىچىمىزدە قېنى بۇزۇق ئادەملەر كۆپ. ئەگەر بىز ئاي يۈلتۇزلۇق كۆك بايراق ئەتراپىدا ئۇيۇشالمىساق مۇستەقىللىق كۈرىشىمىز تۇيۇق يولغا كىرىپ قالىدۇ»، دەيدۇ ئاچچىق بىلەن غەيرەت ئاتۇش.

شۇ جىددىي توقۇنۇشلار، ئاچچىق ھەسرەتلەر، قايمۇقۇشلار ئىچىدە مۇھاجىرەتتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىنى قانداق ساقلاپ قېلىش، تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئەۋلاد تەربىيەلەش مەسىلىلىرى ياتاتتى. خېلى كۆپ قىسمىنىڭ يەرلىشىش، ئائىلىسىنى قامداش مەسىلىلىرى باش قاتۇرۇپ تۇراتتى.

ئۇلار ئەنە شۇ گادىرماچ يوللار بىلەن مېڭىپ ناتونۇش جايلاردا ئۆزلىرىنى تونۇتقان، ئۆزلىرىگە لايىق ئورۇن تاپقان، بۇ جەريانىدا ئۆزلۈكىنى ساقلىغان ۋە باللىرىغا ئۆزلەشتۈرگەن. لېكىن، خاۋاتىر ئىچىدە كېينكى ئەۋلادتىن ئەندىشىلەنگەن، بۇ ھەقتە پىكىر مۇلاھىزە قىلىشقان.

«بۇ مەسىلە ھەممىمىزنىڭ بېشىنى قاتۇرۇۋاتقان چوڭ مەسىلە. ئىككىنچى ئەۋلادنى ساقلاپ قېلىشىمىز مۇمكىن. لېكىن، ئۇچىنچى ئەۋلادتىن ئۈمىد يوق. مۇھاجىرەتتە باللىرىمىزنى ئوراپ تۇرغان ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ تەسىرى ۋە باللىرىمىز ئېلىۋاتقان مائارىپقا يالغۇز ئائىلە تەربىيەسىگە تايىنىپ تاقابىل تۇرۇشقا ئاجىز كېلىۋاتىمىز» (غەيرەت ئاتۇش).

«بۇ يەردە ئىقتىسادىي قىيىنچىلىق يوق، سىياسىي بېسىم يوق. بىراق، بىز 2 - 3 ئەۋلاد

ئىچىدە ئاسسىملياتسىيە بولۇپ كېتىش خەۋپى زور. قۇتۇلۇشنىڭ يولى دىنىي تەربىيەنى كۈچەيتىش، مىللىي تەربىيەنى كۈچەيتىش، تىلىمىزنى ساقلاپ قېلىشنىڭ ئۇنۇملۇك تەدبىرلىرىنى ئۇزمەي قوللىنىش كېرەك ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر ئانا تىل مەكتىپى ئاچتۇق، ئارىمىزدا تەرەپباز‌لىق ئەۋج ئالغاچقا ئىشلىرىمىز راۋاجلىنالماي قالدى» (شەمشىدىن ھاجىم).

«ھەر خىل پىكىر ئىختىلاپلىرى سەۋەبلىك ھەر قېتىم پائالىيەت بولغاندا نۇرغۇن چۈشەنمەسلىكلەر، تالاش - تارتىش، جېدەل، زىددىيەتلەر ئوتتۇرىغا چىقىۋاتىدۇ. بۇنى كۆرگەن، ئاڭلىغان باللىرىمىز پائالىيەتلەرگە قاتناشمايدىغان بولۇۋاتىدۇ، چۈۋالچاقلىق، ئەرزىمەس تالاش - تارتىش باللىرىمىزغا يامان تەسىر بېرىۋاتىدۇ» (ئەركىن تېكەس).

«نۆۋەتتە كىملىكىمنى ساقلاپ قېلىش مەسلىسى خەتەر ئىچىدىكى بىر مەسىلە بولۇپ قېلىۋاتىدۇ. بىز جامائەت بولۇپ ياشاش، قەرەللىك ھالدا پائالىيەت، مۇراسىملارنى ئۆتكۈزۈپ، باللىرىمىزغا تارىخىمىزنى، مۇھاجىر بولۇش سەۋەبلىرىمىزنى بىلدۈرۈشىمىز، ۋەتەنىدە قالغان ئاتا - ئانا، ئۇرۇق - تۇغقان، قېرىنداشلىرىمىزنى تونۇشتۇرىمىز لازىم. خىتاي تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ ئانا ۋەتىنىمىز شەرقىي تۈركىستاننى ئىشغال قىلۋالغانلىقىنى، ھازىر خەلقىمىزگە سىستېمىلىق ھالدا مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە دەھشەتلىك ئىرقىي قىرغىنچىلىق ئېلىپ بېرىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرۈشىمىز لازىم» (تۇرنىسا مەتسىدىق).

بۇ پىكىر، مۇلاھىزىلەر ئۇيغۇرلار كىملىكىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن مۇھاجىرەتتىكى شەھەر، رايونلاردا جامائەتلىشىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى؛ جايلاردا ئۇيغۇر ئۆيى، ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركىزى ۋە ئۇيغۇر ئانا تىل مەكتەپلىرىنى قۇرۇپ، پىلانلىق، قەرەللىك ھالدا ئۇيغۇرلۇق روھى سىڭدۈرۈلگەن پائالىيەت ۋە يىغىلىشلارنى ئۆتكۈزۈپ تۇرۇشنى؛ باللىرىمىزنى ئۆگىنىش پۈرسىتىگە ئىگە قىلىشنى؛ ئۆزئارا تونۇشۇش ۋە ئۆزئارا نىكاھلىنىپ ئۆيلۈك - ئوچاقلىق بولۇش ئىشلىرىنى دائىمىي كۈنتەرتىپكە ئېلىپ كېلىش زۆرۈرلۈكىنى ئەسكە سالدۇ.

ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ قەلبىدە بىر ساقايماس يارا بار. مۇھاجىرەتتە تولدۇرۇپ بولمايدىغان بىر بوشلۇق بار. ئۇلار بۇ يارىغا ھېچ يەردىن داۋا تاپالمايدۇ. بۇ بوشلۇقنى ھېچ نەرسە بىلەن تولدۇرالمايدۇ. «مۇھاجىرەتتە بايا‌شات ياشىساقمۇ بىزدە مەنىۋى جەھەتتە بىر ئېچىرقاش بار. ۋەتەننى، ئاتا - ئانىمىزنى، ئۇرۇق - تۇغقان، قېرىنداشلىرىمىزنى، قېرىنداشلىق مېھرى بىلەن باغلانغان، بىز ئايرىلالمايدىغان مەنىۋى ھاياتنى سېغىنىدۇق. بىز بۇ مەنىۋىيەتنى بۇ يەردىن ھېچ تاپالمىدۇق» (تۇرنىسا مەتسىدىق).

بۇ ھەسرەت - نادامەت ئانا يۇرت سۆيگۈسى بىلەن، ۋەتەنىدە قالغان ئاتا - ئانىسى، قېرىنداش - بۇرادەرلەرنىڭ رىشتىسى بىلەن باغلانغان ئىدى. بۇنىڭدىن يېتىلگەن مۇستەقىللىق ئېڭى، ئۇيغۇرلۇق روھى ئۇلاردا مەڭگۈ تىز پۈكمەس خاراكتېرنى يېتىلدۈرگەن. شۇڭا، ئۇلار ئىرادىسى سۇنماس ئادەملەر ئىدى.

ئۇلار، زامانىۋى ئۇسكۇنىلەر ۋە يۇقىرى تېخنىكىلىق قورالىلار بىلەن قوراللانغان خىتاي تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستاننى ئۆزىنىڭ قىلۋېلىش ئۈچۈن خەلقىمىزگە دەھشەتلىك ئىرقىي قىرغىنچىلىق ئېلىپ بېرىۋاتقانلىقىنى پۈتۈن دۇنياغا ئاڭلىتىشنى مەقسەت قىلغان ئادەملەر؛ ئۇلار، ئۆزلىرىنىڭ دۇنيا تارىخىدا شانلىق سەھىپىلەرنى ئاچقان، مۇستەقىل دۆلەت بولۇپ ياشاپ كەلگەن مىللەت ئىكەنلىكىنى، شەرقىي تۈركىستاننىڭ خىتاي تاجاۋۇزچىلىرى

تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغان زېمىن ئىكەنلىكىنى پۈتۈن دۇنياغا بىلدۈرۈپ، مۇستەقىللىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۈرەشكە ئاتىلانغان ئادەملەر ئىدى. شۇڭا، «ھەرقانداق ئەھۋالدا ئۇيغۇر بولۇپ تۇرۇشمىز لازىم. بۇ بىز قىلالايدىغان ئىش، بىز ماڭالايدىغان يول!» دەپ، دوكتور رازىيە خانىم ئۆزلىرىنىڭ ئىرادىسىنى ناھايىتى ئىخچام ئىپادىلەيدۇ.

مانا «كۆچ - كۆچ»تىن تۇغۇلغان تۇيغۇلار قۇرلارغا تىزىلىپ، قەدەم - باسقۇچلارنى ۋە خىزمەت تەرتىپلىرىنىمۇ كارتىنىدەك تىزىشقا باشلىدى.

1. ئۆزىمىزنى تازىلاپ، سەپنى توغرىلاش؛

2. ئەۋلاد تەربىيەلەپ، كىملىكىمىزنى قوغداش؛

3. پارلاق تارىخىمىزنى ۋە ھازىرقى ئېچىنىشلىق ئەھۋالىمىزنى دۇنياغا تونۇتۇپ، مۇستەقىللىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۈرەش قىلىش.

بۇ، بىز دۇچ كېلىۋاتقان رېئاللىقتىن ھاسىل بولغان، كۈنىمىزدىكى خىزمەت تەرتىپلىرى ئىدى...

(ئىلاۋە: قوش تىرناق ئىچىدە بېرىلگەن سۆزلەر ئۆزلەشتۈرۈپ ئېلىندى)

2024 - يىلى 5 - ئاينىڭ 4 - كۈنى، ئىستانبۇل

بۇ ماقالىنى ئابدۇرېشىت نىياز تەھرىرلىدى.

ئىلھام توختى ۋە ئۇنىڭ كۆرەش يولى ھەققىدە

ئەنۋەر جان

قىسقىچە مەزمۇنى:

ئىلھام توختى – خىتايدا بېشىغا كېلىدىغان خەۋپ - خەتەرلەردىن قورقماي، ئۆز خەلقىنىڭ ھەق - ھوقۇقىنى تەلەپ قىلىش ۋە قوغداش ئۈچۈن ئۆزىنى، ئائىلىسىنى پىدا قىلغان ئادالەت كۆرەشچىسىدۇر. ئىلھام مۇئەللىم ئەينى ۋاقىتتا خەلقىنىڭ بېشىغا كېلىدىغان دەھشەتلىك پاجىئەلەرنى ھېس قىلغان ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، خىتاي سىياسىيونلىرى ۋە زىيالىيلىرى بىلەن سۆھبەتلىشىپ، خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئۆز قانۇن ۋە سىياسەتلىرى بويىچە، مىللىتىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداشقا تىرىشقان يىراقنى كۆرەر بىر زىيالىيدۇر.

2014 - يىلى ئۇنىڭ مۇددەتسىز قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغانلىقىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئۆزۈمنىڭ ئەللىك يىلدىن بېرى دېموكراتىك غەرب ئەللىرىدە ياشاش ۋە ئىجتىمائىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا ئالغان تەجرىبىلىرىمگە ئاساسەن ئىلھام توختىنى قوللاش (Ilham Tohti Initiative) گۇرۇپپىسىنى قۇرۇپ، سەككىز يىلدىن بېرى ئىلھام توختىنىڭ كۆرەش يولى ۋە پائالىيەتلىرىنى خەلقئارا سەھنىدە تونۇتۇش، خىتاينىڭ ئۇيغۇرلارغا يۈرگۈزگەن رەزىل سىياسەتلىرى ۋە نىيىتىنى ئۇنىڭ كۆزى بىلەن يورۇتۇپ بېرىش مەقسىتىدە بىر پىدائىي بولۇپ خىزمەت قىلىۋاتىمەن. بۇ جەريانىدا خەلقىمىزنىڭ ئىلھام توختى ھەققىدىكى تونۇشلىرىنىڭ يېتەرلىك ئەمەسلىكى، ھەتتا ئۇنىڭغا قارىتا خاتا چۈشىنىشلەرنىڭمۇ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدىم.

مەن بۇ ماقالەمدە ئالدى بىلەن ئىلھام توختىنىڭ كۆرەش يولى ۋە پائالىيەتلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرىمەن. ئۇنىڭ تۇتقان يولىدىكى ئاقىلانىلىك، ھەمدە ئۇنىڭ يۈكسەك دەرىجىدىكى نازارەت ۋە چەكلىمىلەر ئاستىدا ئەڭ ئاز ئىمكانىيەتلەردىن پايدىلىنىپ، ئەڭ كۆچلۈك ئىرادە

بىلەن ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرىنىڭ خىتاي ئىچىدە ۋە خەلقئارادا پەيدا قىلغان تەسىرلىرىنى بايان قىلىمەن. ئاندىن ئىلھام توختىنىڭ ئىدىيەسى ۋە كۆز قاراشلىرىنى بايان قىلىمەن ۋە ئۇلارغا ئوبيېكتىپ ۋە ئادىل بولۇش پىرىنسىپى ئاساسىدا باھا بېرىپ چىقىمەن. ئىلھام توختىنىڭ كۆز قاراشلىرىدىكى يېراقنى كۆرەرلىك ۋە ۋەزىيەتنى تونۇش قابىلىيىتىنى يورۇتۇپ بېرىش بىلەن بىرگە، ئۇنىڭ ئىدىيەسىدىكى ئۆگىنىشكە تېگىشلىك ئارتۇقچىلىقلىرى ۋە توغرا چۈشىنىشكە تېگىشلىك تەرەپلىرى ھەققىدە ئانالىز يۈرگۈزىمەن. ئارقىدىن ئىلھام توختى ۋە ئۇنىڭ ئىش - ئىزلىرىنىڭ خەلقئارا سەھنىدە تونۇلۇش ئەھۋالى، ئالغان مۇكاپاتلىرى ھەققىدە توختىلىمەن. ئۇنىڭ كۆرەش يولىنىڭ داۋاملىق تونۇتۇلۇشىنىڭ ئۈيغۇر دەۋاسى ئۈچۈن مۇھىملىقى ۋە بۇنىڭ يوللىرى ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزىمەن.

ئاخىرىدا ئىلھام توختىنىڭ خەلقى ئۈچۈن كۆرەش يولىدىكى قورقماس ۋە قايتماس ئىرادىسىنى خەلقىمىزگە تونۇتۇش ۋە ياشلىرىمىز ئارىسىدا ئۇنىڭدەك بىر كۆرەش ئىرادىسىنى يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن نېمىلەرنى قىلالايدىغانلىقىمىز ھەققىدە تەجرىبىلىرىمىزنى ۋە پىلانلىرىمىزنى ئورتاقلىشىمەن.

1. ئىلھام توختى – خىتايدا بېشىغا كېلىدىغان خەۋپ - خەتەرلەردىن قورقماي، ئۆز خەلقىنىڭ ھەق - ھوقۇقىنى تەلەپ قىلىش ۋە قوغداش ئۈچۈن ئۆزىنى، ئائىلىسىنى پىدا قىلغان ئەقىل - پاراسەتلىك، پىداكار ۋە جاسارەتلىك ئادالەت ۋە ھوقۇق كۆرەشچىسىدۇر.

ئىلھام توختى بىزنىڭ مىللىي مەۋجۇتلۇقىمىزنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن تىرىشقان؛ خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ مىللىي تېررىتورىيەلىك ئاپتونومىيە ھوقۇقىمىزنى يوق قىلىشقا ئىنتىلىدىغانلىقىنى ئەڭ بۇرۇن بايقىغان ۋە بۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن كۆرەش قىلغان. ئۇ، خىتاينىڭ بىزنى تۇپ يىلتىزىمىزدىن يوقىتىشتەك ئىنسانىيەتكە قارشى جىنايەت ھېسابلانغان بەتنىيىتىگە قارشى ئۆزىنىڭ ئەركىنلىك بەدىلىگە كۆرەشكەن جاسارەتلىك ۋە پىداكار قەھرىمانىمىزدۇر.

ئىلھام مۇئەللىم ھازىر ئىرقىي قىرغىنچىلىق پەللىسىگە يەتكەن زۇلۇمنى ئالدىن كۆرۈپ يەتكەن ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، خىتاي سىياسىيونلىرى ۋە زىيالىيلىرى بىلەن سۆھبەتلىشىپ، خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئۆز قانۇن ۋە سىياسەتلىرى بويىچە، ئۆز خەلقىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداشقا تىرىشقان يېراقنى كۆرەر بىر زىيالىيدۇر.

ئىلھام مۇئەللىمنىڭ 2014 - يىل 15 - يانۋار قولغا ئېلىنىپ، شۇ يىلى 23 - سېنتەبىر كۈنى مۇددەتسىز قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىشى، يىللاردىن بېرى خىتاي ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن مەقسەتلىك ھالدا ئاتالمىش «ئۇچ خىل كۈچ» بىلەن قارىلىنىپ، دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ نەزىرىدىن ئۇزاق تۇتۇلغان ھەقلىق دەۋايىمىزنى قايتىدىن دۇنيا سەھنىسىگە ئېلىپ چىقتى.

ئىلھام توختىنىڭ كۆرەش مۇساپىسى ۋە تۇتقان يولى خەلقئارا جامائەتچىلىككە، شەرقىي تۈركىستاندىكى مەسىلىلەرنىڭ دۆلەت مەنبەلىك ئىكەنلىكىنى، يەنى خىتاي ئېيتقاندەك دىنىي ئاشقۇنلۇق ۋە تېررورلۇق مەسىلىسى ئەمەس، بەلكى خىتاي دۆلىتىنىڭ ئاسسىملىياتسىيەنى مەقسەت قىلغان يوقىتىش سىياسىتى نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان ئۈيغۇرلارنىڭ نارازىلىق كەيپىياتىدىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى يەنمۇ بىر قەدەم ئىسپاتلاپ بەردى. ئىلھام توختىنىڭ ئاقىۋىتى بولسا، خىتاي دۆلىتىنىڭ مەسىلىنى تىنچلىق بىلەن ھەل قىلىشقا، سۆھبەتكە،

دىيالوگقا ۋە مۇرەسسەگە تامامەن قارشى ئىكەنلىكىدەك بىر ھەقىقەتنى قايتا ئىسپاتلاپ بەردى.

2. ئىلھام ئەپەندىم خىتاينىڭ ئاتالمىش «ئۇچ خىل كۆچ» دېگەن ئويۇنىنىڭ ساختا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. دەرۋەقە، ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان خىتاي تەرىپىدىن دۇنياغا ئاتالمىش «تېررورچى»، «بۆلگۈنچى»، «دىنىي ئاشقۇن» دەپ كۆرسىتىلىۋاتقانلار ئەسلىدە بۇ زېمىنىنىڭ ئىگىسى بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ قانۇنىي ھوقۇقلىرىنى تەلەپ قىلغۇچىلار ئىدى.

ئۇنداقتا، ئىلھام مۇئەللىم خىتاينىڭ بىزگە ئارتقان «ئۇچ خىل كۆچ» تۆھمىتىنى قانداق ئاغدۇرۇپ تاشلىدى؟

بىزگە «ئۇچ خىل كۆچ» تۆھمىتى ئارتىلغاندىن كېيىن تا 2001 - يىلدىكى «11 - سېنتەبىر ۋەقەسى» يۈز بەرگۈچە، دۇنيا جامائەتچىلىكى خىتاينىڭ بۇ سەپسەتىسىگە ئۇنچە ئېتىبار بەرمىگەن ئىدى. لېكىن، «11 - سېنتەبىر ۋەقەسى»دىن كېيىن چوڭ ئۆزگىرىش بولدى. چۈنكى، خىتاي بۇ ۋەقەدىن پايدىلىنىپ خەلقئارا تېررورلۇققا قارشى سېپىگە كۆز بويىاپ كىرىۋالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، بىز ھەم ۋەتىنىمىزدە ھەم خەلقئارا سەھنىدە تېررورلۇققا باغلىنىپ، ئوبرازىمىز خۇنۇكلەشتۈرۈلۈشكە يۈزلەنگەن ئىدى. يەنى، خىتاي ھۆكۈمىتى خەلقئارادىكى تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش دولقۇنىدىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ھوقۇقلىرىنى قوغداش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان قارشىلىق - نارازىلىق ھەرىكەتلىرىگە «تېررورلۇق تامغىسى»نى بېسىپ دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ كۆزىنى بويىاپ، خەلقىمىزنى قاتتىق باستۇردى!

ئىلھام توختى دەل مۇشۇ پەيتتە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھەق - ھوقۇقىنى قوغداش ئۈچۈن مەيدانغا سەكرەپ چىقتى. چۈنكى، بېيجىڭدا خىتاينىڭ نىيتىنى ئېنىق كۆرۈپ ياشاۋاتقان ۋە خىتاينىڭ ھىيلە - مىكىرلىرىنى ياخشى بىلگەن ئىلھام ئەپەندىم، ھەقىقەتنى دۇنياغا بىلدۈرۈش – ئۇيغۇرلارنى خىتاينىڭ قىرغىنچىلىقىدىن قوغداپ قېلىشنىڭ بىردىنبىر يولى، دەپ قارىدى. دەرھەقىقەت، تۆھمەتلەرنىڭ يالغانلىقى ئاشكارىلانسا، خىتاينىڭ جىنايىتىمۇ پاش بولاتتى. ئىلھام مۇئەللىم ئۇيغۇرلار ئىزدىگەن ئادالەت ۋە ھەققانىيەتنىڭ دەل بۇ ھەقىقەتلەرنىڭ ئايدىڭلىشىشى بىلەن قولغا كېلىدىغانلىقىنى ئاڭقارغان ئىدى.

ئۇنىڭ «ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق ماقالىسى 1995 - يىلى مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىندى ھەمدە ئۇ 2005 - يىلىدىن باشلاپ شۇ ماقالە ئاساسىدا نۇتۇق سۆزلەشكە باشلىدى. شۇ كۈندىن باشلاپ، ئۇ خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ كۆزىگە قادالغان مىخ بولۇشقا باشلىدى. گەرچە ئۇ بۇ جەريانىدا خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ تۈرلۈك زىيانكەشلىكلىرىگە ئۇچراپ تۇرغان بولسىمۇ، ئەسلا ئىرادىسىدىن يانمىدى. ئۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ ھەق - ھوقۇقلىرى خىتاينىڭ قانۇنلىرى دائىرىسىدە كاپالەتكە ئىگە قىلىنمىغانلىقىنى پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلاۋاتقانلىقى ئۈچۈن، خىتايلار ئارىسىدىمۇ زور تەسىر قوزغىدى.

ئىلھام توختى 2009 - يىلى 10 - ئاينىڭ 29 - كۈنى مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى يېغىن زالىدا، خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى مىللىي سىياسەتلىرىنى تەنقىدلەپ، «خىتاينىڭ مىللەتلەر سىياسىتىنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە ئېھتىياجى يوقمۇ؟» تېمىسىدا، 2010 - يىلى 12 - ئاينىڭ 13 - كۈنى «خىتاينىڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا يولغا قويغان مىللەتلەر سىياسىتى

ۋە ئاقىۋىتى» تېمىسىدا لېكسىيە بەردى. بۇ لېكسىيەلەردە، قانۇنىدا بەلگىلەنگەن ئاپتونوم ھەققىنىڭ ئۇيغۇرلارغا بېرىلمىگەنلىكى ئىسپاتلاپ چىقىلدى. 2010 - يىلى 11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئۇيغۇر، خىتاي ۋە چەت ئەللىك 400 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچىغا، «قوش تىل مائارىپى» قالپقى ئاستىدىكى خىتاي تىللىق مائارىپىغا قارشى «ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە ئەندىشىلەر ۋە خىتاي دۆلىتىگە تەلەپلەر» تېمىسىدا لېكسىيە بەردى. شەرقىي تۈركىستاندىكى ھۆكۈمەتنىڭ دىنىي ئەركىنلىكنى چەكلەيدىغان سىياسەت ۋە تەدبىرلىرىنى پاش قىلىش مەقسىتىدە «ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي ئەركىنلىك ھوقۇقى تارتىۋېلىنىدى، بۇ ھوقۇققا دەخلى - تەرۇز قىلىشتۇر» تېمىسىدا، رەسىملىك دەللىللىرى بىلەن بىرگە بىر ماقالە ھازىرلاپ «ئۇيغۇربىز» توربىدا خىتايچە ئېلان قىلدى. 5 - ئىيۇل ئۈرۈمچى قەتلىئامىدىن كېيىن، ساقچى ۋە ئەسكەرلەر تەرىپىدىن سوئال - سوراقسىز تۇتۇپ كېتىلگەن ياشلارنىڭ ئىز - دېرىكىنى قىلدى ۋە ئۇلارنىڭ تىزىملىكىنى ھازىرلىدى. «5 - ئىيۇل ۋەقەسى ۋە يوقاپ كەتكەن ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەۋسىيەلىرىم» تېمىسىدا بىر مەكتۇپىنى خىتاي خەلق قۇرۇلتىيىغا، خىتاي باش مىنىستىرلىقىغا سۇندى ۋە «ئۇيغۇربىز» تور بېتىدە ئېلان قىلدى.

3. يۇكسەك دەرىجىدىكى نازارەت ۋە چەكلىمىلەر ئاستىدىمۇ ئەڭ ئاز ئىمكانىيەتلەردىن پايدىلىنىپ تەتقىقاتلىرىنى داۋام قىلغان ئىلھام توختى، شەرقىي تۈركىستاندىكى مىللىي مەسىلىلەرنى ئىلمىي تەكشۈرۈپ، سەۋەبىنى ئانالىز قىلىپ، دۆلەت سىياسىتىدىكى كەمچىلكىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا ۋە بۇنىڭ تەدبىرلىرى ھەققىدە خىتاي ھۆكۈمىتىگە تەۋسىيەلەر سۇنۇشقا باشلىدى.

2011 - يىلى «بۈگۈنكى شىنجاڭدىكى (شەرقىي تۈركىستاندىكى) مىللىي مەسىلىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى ۋە ھەل قىلىش تەكلىپلىرى» ماۋزۇلۇق دوكلات تەييارلاپ، 2013 - يىلى تۈزىتىش كىرگۈزۈپ، خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ مۇناسىۋەتلىك تارماقلىرىغا سۇندى. ئۇنىڭ بۇ دوكلاتىدا ئاساسلىق تۆۋەندىكى نۇقتىلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىدى:

1) ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشسىزلىق مەسىلىسى: ئۇيغۇر ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ خىزمەت تېپىش مەسىلىسى ۋە يېزىلاردىكى ئېشىنچا ئەمگەك كۈچلىرى مەسىلىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

2) قوش تىللىق مائارىپ مەسىلىسى: ئاتالمىش قوش تىل مائارىپى، ئەمەلىيەتتە تاق تىل، يەنى خىتاي تىلى مائارىپى سۈپىتىدە يولغا قويۇلماقتا.

3) دىنىي ئەركىنلىك مەسىلىسى: يەرلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ قاتتىق قول دىنىي چەكلىمىلىرى جەمئىيەتتە ئىنتايىن زور نارازىلىقنى پەيدا قىلدۇ.

4) مىللىي زىددىيەت ۋە مىللىي ئايرىمچىلىق مەسىلىلىرى: ئۇيغۇر رايونىدا خىتاي شەھەرلىرى قۇرۇش پىلانلىرى، ھۆكۈمەت ۋە كەسىپي ئورۇنلاردا خىزمەتچىلەرنىڭ مىللىي نىسبىتىنىڭ تەڭپۇڭ بولماسلىقى... قاتارلىق ئەھۋاللار زىددىيەتنى يوغىنىتۇۋېتىدۇ.

5) ئۇيغۇر كادىرلارغا ۋە زىيالىيلارغا ئىشىنىش مەسىلىسى: رايوندىكى سىياسەت بېكىتكۈچىلەر ئۇيغۇر جامائىتىنىڭ ئاۋازىغا قۇلاق سالماسلىق، ئۇيغۇر زىيالىيلارغا ئىشەنمەسلىك ۋە ئۇيغۇرلار ھەققىدە ئۇيغۇرلارسىز قارار چىقىرىش قاتارلىق ئەھۋاللار ۋە جەمئىيەتكە قارشى ئېلىپ بېرىلىۋاتقان قاتتىق زۇلۇم ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنى كوللېكتىپ سۈكۈت قىلىشقا مەجبۇرلىدى.

6) ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكىتۈەنى مەسلىسى: بىكىتۈەن – خىتايلاردىن شەكىللەنگەن، ئالاھىدە ھوقۇق ۋە ئىمتىيازغا ئىگە، يېپىق باشقۇرۇلىدىغان بىر تەشكىللىك ئورگان.

7) ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىك ئىقتىدارى ۋە ئاممىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىش مەسلىسى: ئاپتونوم رايون رەھبەرلىرىنىڭ پىكىر ۋە چۈشەنچىلىرى ھەر قاتلامدا دەۋرنىڭ ئارقىسىدا قالدى، باشقۇرغۇچىلارنىڭ رايوندا دۇچ كەلگەن ئىجتىمائىي مەسىللەرنى ھەل قىلىش ئىقتىدارى يوق.

8) خىتاي مىللەتچىلىكى مەسلىسى: «بۆلگۈنچىلىككە قارشى» تۇرۇش شوئارى بارلىق خىزمەتلەرنىڭ مەركىزىي نۇقتىسى بولغاچقا، خىتاي شۇۋىنىزمى «دۆلەتنىڭ پۈتۈنلۈكىنى قوغداش» ۋە «مۇقىملىققا كاپالەتلىك قىلىش» قالپقى ئاستىدا تېخىمۇ يامراشقا باشلىدى.

9) مىللىي تېررىتورىيەلىك ئاپتونومىيە ۋە دۆلەتنىڭ پارچىلىنىشىغا قارشى تۇرۇش مەسلىسى: مىللىي تېررىتورىيەلىك ئاپتونومىيە قانۇنى ئىجرا قىلىنمىدى. قانۇن قۇرۇق ۋەدە سۈپىتىدە قەغەز يۈزىدە قالدى. ئاپتونومىيە يا مەدەنىيەتتە ياكى ئىقتىسادىي نۇقتىدا ھېچ ئەمەلگە ئاشمىدى.

بىلگىنىمىزدەك، ئىلھام ئەپەندىمنىڭ بۇ توغرۇلۇق تەلەپلىرى خىتاي ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن «دۆلەتنى پارچىلاشقا ئۇرۇنۇش» جىنايىتى دەپ بېكىتىلىپ، ئۇ مۇددەتسىز قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىندى.

ئۇيغۇرلار خەلقئارا تېررورلۇققا باغلىنىپ ئازاب چېكىۋاتقان، خەلقىمىز دۇنيادا ئاۋازسىز قالغان بىر پەيتتە ئىلھام توختىدەك بىر ئەزىمەتنىڭ پەيدا بولۇشى، مەسىلىنىڭ تېررورلۇق بىلەن ھېچ قانداق ئالاقىسى بولمىغان، ئەكسىچە خىتاينىڭ مۇستەملىكە سىياسىتىگە قارشى چىققان بىر مىللەتنىڭ مەسلىسى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. يەنى دۇنيا جامائەتچىلىكى، ئىلھام مۇئەللىمنىڭ ئەركىنلىك بەدىلىگە ئۇيغۇرلارنىڭ خىتاي مۇستەملىكىسى ئاستىدا ھەقلىق كۆرەش قىلىۋاتقان بىر خەلق ئىكەنلىكىگە ئىشىنىشكە باشلىدى.

4. ئىلھام توختى خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستان ۋە ئۇيغۇرلارغا قارشى ئادالەتسىز سىياسەتلىرى ھەققىدىكى تەتقىقات ماقالىلىرىدىن باشقا، خىتاي ساقچى ۋە جاسۇسلىرىنىڭ تەھدىتلىرىگە قارىماي، نۇرغۇن خەلقئارالىق نوپۇزلۇق ژۇرنال ۋە گېزىتلەرنىڭ مۇخبىرلىرىنىڭ زىيارىتىنى قوبۇل قىلدى. ئۇلار ئارقىلىق ئىلھام مۇئەللىم دۇنيا جامائەتچىلىكىگە خىتاينىڭ ئۇيغۇرلارغا قارشى زۇلۇم سىياسەتلىرىنى پاش قىلدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھەقلىق تەلەپلىرىنى ۋە شەرقىي تۈركىستاندىكى ئادالەتسىزلىك ھەققىدىكى ئوي - پىكىر ۋە تەۋسىيەلىرىنى ئوچۇق ئوتتۇرىغا قويدى.

ئىلھام توختى 2009 - يىلى 3 - ئاينىڭ 9 - كۈنى، ئەركىن ئاسىيا رادىيوسى مۇخبىرىنىڭ «دۇنيادا يوقسۇللۇق ۋە ئىشسىزلىق نىسبىتى ئەڭ ئېغىر بولغان خەلق ئۇيغۇرلاردۇر» دېگەن تېمىدىكى زىيارىتىنى قوبۇل قىلدى. بۇ زىيارەتتە ئىلھام توختى، خىتاينىڭ مەملىكەت كۆلەملىك ئىقتىسادنى راۋاجلاندۇرۇشنى ئاساسىي نىشان قىلغان بىر دەۋردە شەرقىي تۈركىستاندا ئۇيغۇرلارنى نامرات قالدۇرۇش سىياسەتلىرىنى يۈرگۈزۈۋاتقانلىقىنى پاش قىلدى. 2010 - يىلى 5 - ئىيۇل، ئۈرۈمچى قىرغىنچىلىقىنىڭ بىر يىللىق خاتىرە كۈنىدە، فىرانسىيە رادىيوسى

مۇخبىرىنىڭ «ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى ۋەقەلەر ئۇيغۇرلارغا قارشى ئادالەتسىزلىكتىن كېلىپ چىققان» تېمىسىدىكى زىيارىتىنى قوبۇل قىلدى. بۇ قىرغىنچىلىقنىڭ 2013 - يىلى خاتىرە كۈنىدە يەنە فرانسىيە رادىيوسى مۇخبىرى بىلەن «باستۇرۇش ۋە زۇلۇم داۋام قىلسا، ئۇيغۇرلارنىڭ قارشىلىق ھەرىكەتلىرى كەڭ كۆلەملىك ئىجتىمائىي ھەرىكەتكە ئۆزگىرىدۇ» تېمىسىدا سۆھبەت ئېلىپ بارىدى. بۇ سۆھبەتلەر ئارقىلىق ئۇرۇمچى قەتلىئامىنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبىنىڭ ھۆكۈمەتنىڭ ئادالەتسىز سىياسەتلىرى ئىكەنلىكىنى تەكىتلىدى.

ئىلھام ئەپەندىم 2013 - يىلى 11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئامېرىكا ئاۋازى رادىيوسىنىڭ زىيارىتىنى قوبۇل قىلغاندا، خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇيغۇرلار مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئۆزىنى ئىسلاھ قىلىشى كېرەكلىكىنى تەۋسىيە قىلىپ مۇنداق دېگەن:

«ئۇيغۇرلارنىڭ ھەق - ھوقۇقلىرى قايتۇرۇپ بېرىلمەيدىكەن ۋە بىزگە قارشىلىغان بۇ يوقىتىش سىياسىتى داۋاملىشىدىكەن، كەلگۈسىدە خىتاي ھاكىمىيىتى بۈگۈنكىدىن نەچچە ھەسسە كۈچلۈك قارشىلىق ھەرىكەتلىرىگە دۇچ كېلىشى مۇمكىن. چۈنكى، ئۇيغۇرلار ئۇزۇن تارىخقا، بۈيۈك مەدەنىيەتكە ۋە كۈچلۈك ئېتىقادقا ئىگە بىر مىللەت. ئەگەر ئۇلارنىڭ قىممەت قاراشلىرىغا ھۆرمەت قىلنمايدىكەن، ئۇلار ئۆز قىممەت قاراشلىرىنى قوغداش ئۈچۈن تارىختىكى ئەڭ مۇستەھكەم بىرلىكنى شەكىللەندۈرۈشى، شۇنداقلا ناھايىتى زور كۈچ بولۇپ، خىتاي ھاكىمىيىتىگە تەسەۋۋۇر قىلغۇسىز قارشىلىقلارنى كۆرسىتىشى مۇمكىن. ئۇ چاغدا خىتاي ھاكىمىيىتى بۇنداق قارشىلىقلارنى يەنە ئاتالمىش تېررورلۇق بىلەن باغلىيالامدۇ؟»

خۇلاسە، ئىلھام ئەپەندىم خىتاينىڭ قۇرغان سىياسىي تۈزاقلىرىنى بىتچەت قىلىپ، خەلقئارا تېررورىزمغا باغلىنىپ يېتىم قالدۇرۇلغان خەلقىمىزگە بىر ئۈمىد مەشئىلىنى ياقتى: بۇ مەشئەل خىتاينىڭ ئەسلىي ئەپتى - بەشىرىسىنى دۇنياغا پاش قىلىپ، بىگۇناھ ئۇيغۇرلارنىڭ ئاۋازىنى جاھان ئەھلىگە ئاڭلىتىشتا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىدى.

ئىلھام ئەپەندىم ئۆزى ياشىغان دەۋر ۋە شارائىتقا نىسبەتەن، ھەممىدىن بۇرۇن خەلقىمىزنىڭ، خىتاي قانۇنلىرىدىن پايدىلىنىپ ئۆز خاسلىقلىرىنى ساقلاپ قېلىشى كېرەكلىكىنى ئالغا سۈرۈپ، «ئۆتكۈنچى بىر چارە» تېپىشقا تىرىشقان. ئۇنىڭ بۇ يولى ۋە قىلغان تەلەپلىرى ئۇنىڭ ئۇچۇنمۇ ھەرگىز ئاخىرقى نىشان ئەمەس ئىدى!

5. مېنىڭچە، ئىلھام مۇئەللىمنىڭ مىللىي دەۋايىمىزدىكى رولى ناھايىتى مۇھىم. بۇ، قەلەمكەشلىرىمىز تەرىپىدىن چوڭقۇر تەھلىل قىلىنىشى ۋە كەلگۈسى ياش ئەۋلادلىرىمىزغا يەتكۈزۈلۈشى كېرەك!

ئۇنىڭ بۇ كۆرەش يولىنى ۋە يانماس ئىرادىسىنى خەلقئارا جامائەتچىلىك ئېتىراپ قىلىپ، تەقدىرلىمەكتە! ئىلھام توختى ھازىرغىچە «ساخاروۋ پىكىر ئەركىنلىكى مۇكاپاتى»، «ۋاكلاۋ ھاۋەل كىشىلىك ھوقۇق مۇكاپاتى» قاتارلىق ئوندىن كۆپ خەلقئارالىق مۇكاپاتقا نائىل بولدى. ئىلھام مۇئەللىم ئۆتكەن يەتتە يىلدىن بېرى خەلقئارادا سىياسەت ۋە كىشىلىك ھوقۇق جەھەتتە ئەڭ نوپۇزلۇق مۇكاپات ھېسابلىنىدىغان «نوبېل تىنچلىق مۇكاپاتى»غا نامزاتلىققا كۆرسىتىلىپ كەلمەكتە. بۇ يىلمۇ دۇنيا بويىچە ئوتتۇزدىن كۆپ دۆلەتتىن 200 نەپەردىن كۆپ مىنىستر، پارلامېنت ئەزاسى، پروفېسسور ۋە تەتقىقاتچى، 2024 - يىللىق نوبېل تىنچلىق

مۇكاپاتى ئۇچۇن ئىلھام توختىنى نامزات كۆرسىتىش پائالىيىتىمىزنى قوللىدى ۋە ئۇنىڭ ئۇچۇن ئاۋاز بەردى.

ئىلھام مۇئەللىمنىڭ قويۇپ بېرىلىشى ۋە ئۇنى نوبېل تىنچلىق مۇكاپاتىغا ئېرىشتۇرۇش ئۇچۇن ھەرىكەت قىلىش – مىللىي دەۋايىمىز نۇقتىسىدىن پەۋقۇلئاددە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگىدۇر.

مۆھتەرەم يۇرتداشلار، ئىلھام مۇئەللىمنىڭ مۇددەتسىز جازاغا ھۆكۈم قىلىنغانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۆزۈم بىللە قۇرغان دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتيىدىكى ۋەزىپەمدىن ئىستېپا بېرىپ، 2016 - يىلى گېرمانىيەدە ئىلھام توختىنى قوللاش (Ilham Tohti Initiative) ھەرىكىتىنى باشلىدىم. چۇنكى، ئۇنىڭ ئەقىل - پاراسىتى، جاسارىتى، پىداكارلىقى ۋە ئېگىلمەس ئىرادىسى ماڭا ئىلھام بولدى ۋە كۈچ بەردى. ئۇنىڭ يولىنىڭ خەلقىمىزنىڭ ئىستىقبالىنى يورۇتىدىغانلىقىغا ئىشەندىم!

ئۆتكەن يەتتە يىلدىن بۇيان، ئىلھام ئەپەندىمنى خەلقئارا سەھنىلەردە تونۇتۇش ۋە ئۇنىڭ پىكىرلىرىنى تەشۋىق قىلىش ئارقىلىق ئۇنىڭ يۇقىرىدا زىكىر قىلىنغان مۇكاپاتلارغا ئېرىشىشىگە ئازدۇر - كۆپتۇر ھەسسە قوشتۇم ۋە بۇ ئارقىلىق ۋەتەن سىرتىدا ئېلىپ بېرىلىۋاتقان مىللىي دەۋايىمىزغا تۆھپە قوشۇپ كېلىۋاتىمەن، دەپ ئويلايمەن.

ئىلھام مۇئەللىمنىڭ ئىلمىي ئەسەرلىرىنى تەھلىل قىلىپ، دۇنيا جامائەتچىلىكىگە ۋە خەلقىمىزگە تەقدىم قىلىش مەقسىتى بىلەن، «ئىلھام توختى ئىنستىتۇتى»نى قۇرغان بولساقمۇ، لېكىن تۇرلۇك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن مۇناسىۋەتلىك تەتقىقات تۇرلىرىمىزنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىدۇق.

مەن ۋەتەندىن تېخى بالا چېغىمدا چىققان ۋە ئەللىك يىلدىن بېرى ياۋروپادا ياشاۋاتىمەن. ئىلھام ئەپەندىم توغرۇلۇق ئوقۇغانلىرىم ۋە ئاڭلىغانلىرىمنى ئاساس قىلىپ، ئۆتكەن يەتتە يىلدىن بۇيان، ئۇنى مىللىي دەۋايىمىزغا پايدىلىق تەرەپلىرى بىلەن دۇنيا جامائەتچىلىكىگە تونۇتۇش ئۈچۇن چامىمنىڭ يېتىشىچە ھەرىكەت قىلىۋاتىمەن.

ئەلۋەتتە، بۇ جەريانىدا خاتالىق ئۆتكۈزگەن ۋە كەمچىلىكلىرىم كۆرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن. بۇنداق بىر ئىلمىي يىغىندا لېكسىيە ئوقۇش سالاھىيىتىمۇ يوق. شۇنداقتىمۇ، ماڭا بۇ يىغىنغا قاتنىشىپ پىكىر ۋە تەجرىبىلىرىمنى سىلەر بىلەن ئورتاقلىششىقا ئىمكان يارىتىپ بەرگىنى ئۈچۇن ئەركىن سىدىق ئەپەندىگە مىننەتدارلىقىمنى بىلدۈرىمەن.

پايدىلانغان مەنبەلەر:

[1] 伊力哈木•托和提（1995），《维吾尔族社会经济发展研究》，《中央民族大学学报》，第一期，26 - 31页。

[2] Göktürk H. ed. (2015) Yolum ve Gayem / Uygur Türkleri ve Çin Meselesi, İstanbul: Şira Yayınları.

[3] 伊力哈木•托和提（2011），《当前新疆民族问题的现状及建议》，《维吾尔在线》.

[4] 东方 （2013），维族学者受死亡威胁 立遗嘱生死无关汉人 - 视频专访伊力哈木，《美国之音》，11月7日

مۇئەللىپنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى:

ئەنۋەر جان 1949 - يىلى 27 - ئاپرېلدا غۇلجىدا تۇغۇلغان. ئۇ زىيالىي بىر ئائىلىنىڭ تۇنجى بالىسى بولۇپ، باشلانغۇچ مەكتەپنى غۇلجا تاتار مەكتىپىدە (1956 – 1960) ئوقۇغان. 1960 - يىلى غۇلجىدىكى ئىنى سىنا تېببىي ئىنستىتۇتىدا يېڭى ئېچىلغان تەييارلىق سىنىپىغا ئوقۇشقا كىرگەن. 1961 - يىلى مۇھاجىر بولۇپ ئافغانىستانغا، 1967 - يىلى تۈركىيەگە كەلگەن. 1973 - يىلىدىن بۇيان گېرمانىيەنىڭ مىيۇنخېن شەھىرىدە ياشاۋاتىدۇ.

1975 - يىلىدىن 1995 - يىلىغىچە ئازادلىق رادىيو ئىستانسىسىدا مۇخبىر بولۇپ ئىشلىگەن، 1987 - يىلى ئىندىئانا ئۇنىۋېرسىتېتىدا تارىخ، سىياسەت ۋە ژۇرنالىستلىق كەسپىدە بىلىم ئاشۇرغان.

ئەنۋەر جان بۇرۇنقى شەرقىي تۈركىستان (ئۇيغۇرىستان) مىللىي قۇرۇلتىيىنىڭ قۇرغۇچى رەئىسى ۋە 2004 - يىلى مىيۇنخېندا قۇرۇلغان دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيىنىڭ ئاساسىي ئىككى قۇرغۇچىسىدىن بىرى بولۇپ، 2016 - يىلى ئىلھام توختىنى قوللاش ھەرىكىتىنى قۇرۇپ، ئىلھام توختى ۋە ئۇنىڭ پىكىرلىرىنى تونۇتۇش يولىدا تىرىشىۋاتىدۇ.

(ئەسكەرتىش: بۇ ماقالىنى تەييارلاشتا ماڭا ياردەم بەرگەن ۋە تەھرىرلىگەن سىڭلىم ئاسىيە ئۇيغۇر خانىمغا ۋە ئىنىم تۇردى قارا ئەپەندىگە مىننەتدارلىقىمنى بىلدۈرىمەن.)

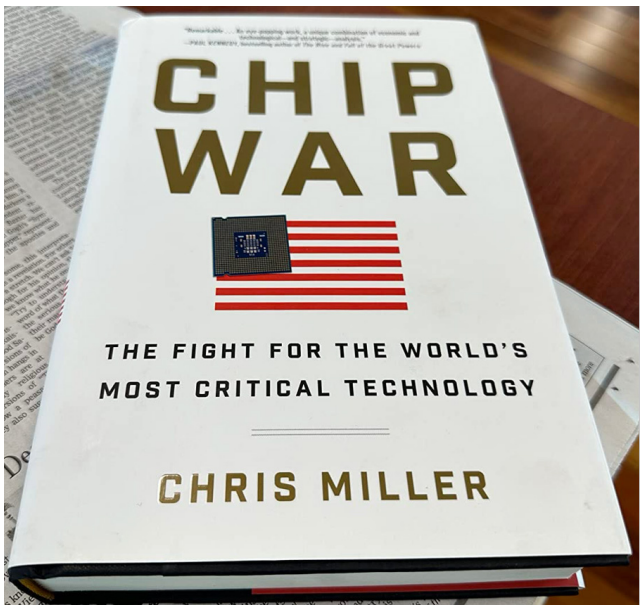
بۇ ماقالىنى ئابدۇرېشىت نىياز تەھرىرلىدى.

29

نۆۋەتتىكى ئىس - تۇتەكسىز ئۇرۇش: ئۆزەك ئۇرۇشى

– كىرىس مىللېرنىڭ «ئۆزەك ئۇرۇشى: دۇنيادىكى ئەڭ ھالقىلىق تېخنىكا ئۈچۈن كۈرەش»نى ئوقۇغاندىن كېيىن

ئابدۇشۈكۈر ئابدۇرېشت
(شۇېيتسارىيە بېرىن ئۆلكىسى شتۇدېن شەھىرى)

1 - رەسىم: كىتابنىڭ مۇقاۋىسى

قىسقىچە مەزمۇنى:

كىرىس مىللېر يازغان «ئۆزەك ئۇرۇشى: دۇنيادىكى ئەڭ ھالقىلىق تېخنىكا ئۇچۇن كۈرەش» بولسا مىكرو ئۆزەك تېخنىكىسىنى كونترول قىلىش جېڭىنىڭ تارىخىي خاتىرىسى بولۇپ، ئۇ بۇ كىتابتا مىكرو ئۆزەكنىڭ زامانىۋى دۇنيا تايىنىدىغان كەم تېپىلىدىغان بايلىق سۈپىتىدە مۇھىملىقىنى گەۋدىلەندۈرگەن.

مىللېرنىڭ قارىشىچە، توپلاشتۇرۇلغان توك يولى ياكى كىرېمنىي ئۆزىكىدىن ئىبارەت بۇ يېرىم ئۆتكۈزگۈچ بىر دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىنىڭ كۈچلۈك بولۇشى ۋە زامانىۋى ھەربىي كۈچىدە ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناپىدۇ.

كىرېمنىي ئۆزىكىنىڭ كىچىكلىتىلگەنلىكى ۋە ياسلىشى ھازىرقى زامان تارىخىدىكى ھەرقانداق بىر ئىنژېنېرلىقتىن ئۇستۇن تۇرىدىغان تېخنىكىلىق بۆسۈش ھېسابلىنىدۇ.

كىتابتا ئۆتكەن نەچچە ئون يىلدا ئاسىيانىڭ قەد كۆتۈرۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان يېرىم ئۆتكۈزگۈچنىڭ ھېكايىسى ۋە ياپونىيە، سىنگاپور ۋە تەيۋەن قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ باشقا مۇھىم كۈچلەر بىلەن بىللە ئۆزەك تەمىنلەش زەنجىرى ئىچىدە ئۆز ئورنىنى قانداق بەرپا قىلغانلىقى بايان قىلىنغان. خىتاي - ئامېرىكىنىڭ ھالقىلىق تېخنىكا ساھەسىدىكى رىقابىتى يېقىنقى يىللاردىن بۇيان مۇھىم مۇنازىرە تېمىسىغا ئايلاندى. بېيجىڭ ۋە ۋاشىنگتوندىكى تەدبىر بەلگىلىگۈچىلەر يېرىم ئۆتكۈزگۈچنى ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەتتە ئىنتايىن مۇھىم دەپ قارايدۇ. خىتايغا نىسبەتەن، بۇ ئىستراتېگىيەلىك ئاجىزلىق مەسىلىسى، چۈنكى خىتاي بۈگۈنكى كۈندە تەيۋەن، ياپونىيە ۋە ئامېرىكا قاتارلىق جۇغراپىيەلىك سىياسىي رىقابەتچىلەردىن ئۆزەك ئىمپورت قىلىشقا زور دەرىجىدە تايىنىدۇ؛ ۋاشىنگتونغا نىسبەتەن بولسا، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خىتاينىڭ ئۆزەك ياساشتىكى ئىلگىرىلىشى ئامېرىكىنىڭ ئۆزۈن يىلدىن بېرى ئۈستۈنلۈكتە تۇرۇۋاتقان ھەربىي كۈچىگە تەھدىت دەپ قارالماقتا. «ئۆزەك ئۇرۇشى»نىڭ ئاپتورى، دوكتور كىرىس مىللېرنىڭ سۆزىگە قارىغاندا، ئامېرىكا ئىلگىرى مىكرو ئۆزەك تەرەققىياتىنى كونترول قىلغان، ئەمما ھازىر، خىتاي ئۆزەك ياساش تۈرلىرىگە مىليارداپلاپ دوللار مەبلەغ سېلىپ، بۇ پەرقنى كىچىكلىتىپ دۇنيانىڭ جۇغراپىيەلىك سىياسىي كەلگۈسىنى بەلگىلەيدىغان كۈچ رىقابىتى پەيدا قىلىش تەھدىتىنى ئېلىپ كەلمەكتە.

ئۆزەكنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تەرەققىياتى

يېقىندا، مەن كىرىس مىللېرنىڭ «ئۆزەك ئۇرۇشى: دۇنيادىكى ئەڭ ھالقىلىق تېخنىكا ئۇچۇن كۈرەش» دېگەن كىتابىنى ئوقۇپ بولدۇم. 2022 - يىلى نەشر قىلىنغان بۇ كىتاب يېرىم ئۆتكۈزگۈچنىڭ قانداق تەرەققىي قىلىپ زامانىۋى مەۋجۇتلۇقىمىزنىڭ ھەل قىلغۇچ نۇقتىسىغا ئايلانغانلىقىدەك مۇرەككەپ ھېكايىنى ئۈستىلىق بىلەن بايان قىلغان. ئەگەر سىز بۇ ماقالىنى كومپيۇتېر ياكى يانفونىڭىزدا كۆرۈۋاتقان بولسىڭىز بىرئاز توختاپ، نەزىرىڭىزنى

بۇ ئېكراندىن ئۇنى كۆرستىشنى تېخنىكا بىلەن تەمىنلەۋاتقان ئۈسكۈنىگە يۆتكەك. ئۇنىڭ سىپتا سىرتقى كۆرۈنۈشىنىڭ ئاستىغا يوشۇرۇنغان ئۆزەكلەر، كۆپ خىل ۋە مۇرەككەپ بولۇپ، كومپيۇتېرنىڭ ياكى يانفونىڭنىڭ تۇرلۈك - تۈمەن ئىقتىدارلىرىنى كەم - كوتىسىز ئىجرا قىلالايدۇ. بىز ئىشلىتىۋاتقان ئېلېكترونلۇق مەھسۇلاتلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك، مەسىلەن توك‌لاتقۇ، مىكرو دولقۇنلۇق ئوچاق، كومپيۇتېر ۋە ئەقلىي ئىقتىدارلىق تېلېفونغىچە يېرىم ئۆتكۈزگۈچتە ئىجرا بولىدۇ. بۈگۈن ئىشلەپچىقىرىلغان بارلىق يېرىم ئۆتكۈزگۈچنىڭ تۆتتىن بىر قىسمى ئەقلىي ئىقتىدارلىق تېلېفونغا ئىشلىتىلىدۇ. ئوخشاشلا، دۆلەت ئاخبارات سىستېمىسى ۋە باشقۇرۇلىدىغان بومبا دېگەندەك ساھەلەرمۇ يېرىم ئۆتكۈزگۈچكە باغلىق.

ئۆزەك تېخنىكىسى يېڭى تېخنىكا بولۇپ، ئۇنىڭ باشلىنىشى ناھايىتى ئاددىي. 1940 - يىللاردا، بۇ ساھە تېخى مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. بىر گەۋدىلەشتۈرۈلگەن توك يولى دەپ ئاتالغان كومپيۇتېر توك يولىنى پۈتۈن ئۆزنىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەن بۇ تىرناقتىنمۇ كىچىك بىر مىكرو ئۆزەك بولسا جەك كىلبى[1] ۋە روبېرت نويىس[2] لارنىڭ ئايرىم - ئايرىم ئۇتتۇرىغا قويغان يېتەكچى ئىدىيەسى بىلەن ئىجاد قىلىنغان بولۇپ، بۇ يېڭىلىق تارىختىكى بۆسۈش خاراكتېرلىك ھېسابلىنىپ، زامانىۋى مەھسۇلاتلارنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان يادروسىغا ئايلانىدى.

كىلبىنىڭ ئۆزەكنى قانداق ئىجاد قىلغانلىقى توغرىسىدىكى ھېكايە ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ: ئۇنىڭ «تېكساس ئەسۋابلىرى» (Texas Instruments)[3] شىركىتىگە يېڭى كىرگەن ۋاقتى شىركەتنىڭ 7 - ئايدىكى دەم ئېلىش مەزگىلىگە توغرا كەلگەن ۋە ئۇ مەزگىلدە خىزمەتداشلىرى تەتىل قىلىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇ دەم ئالماي، تەجرىبخانىدا بىر نەچچە ھەپتە يالغۇز قالىدۇ. كىلبى تىرانزىستور سىملىرىنى قانداق تەرتىپكە سېلىش ھەققىدە ئويلىنىدۇ. ئۇ ئاخىرى نېمىنى تېپىپ چىقتى؟ ئۇ توپلاشتۇرۇلغان توك يولى ئۈچۈن ئايرىم - ئايرىم يېرىم ئۆتكۈزگۈچ پارچىلىرىنى ئىشلەتمەي، كۆپ زاپچاسلارنى ئوخشاش بىر يېرىم ئۆتكۈزگۈچ ماتېرىيالغا ئورۇنلاشتۇرۇش ئىدىيەسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. شۇنداق قىلىپ، ئورتاق ھالدا «ئۆزەك» دەپ ئاتالغان توپلاشتۇرۇلغان توك يولى بارلىققا كەلدى. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، بەزىدە ئاددىي بىر ئۇقۇمۇ بۆسۈش خاراكتېرىدىكى نەتىجىلەرنىڭ ئاساسى بولالايدۇ.

بۇ ئۆزەك ئارقىلىق ھېسابلاش كۈچىنى باشقا ئۇسۇللارغا قارىغاندا تېخىمۇ ئۇنۇملۇك ئىشلىتىش ئامبىرىكىنىڭ ھەربىي كۈچىنىڭ ئاساسى بولۇپ قالدى. ئۆزەك كەسپىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، 1950 - يىللارنىڭ ئاخىرى ۋە 1960 - يىللارنىڭ بېشىدا، فايىرچايلد[4] (Fairchild) ۋە تېكساس ئەسۋابلىرى شىركەتلىرى بەش بۇرجەكلىك بىنا ۋە دۆلەتلىك ئاۋىياتسىيە ۋە ئالەم قاتنىشى ئىدارىسى (NASA) ئۈچۈن يېرىم ئۆتكۈزگۈچ ئىشلەپچىقارغان. بۇرۇنقى تىرانزىستور ئارقىلىق كونترول قىلىنىدىغان باشقۇرۇلىدىغان بومبىنىڭ نىشانغا تېگىش ئېنىقلىق دەرىجىسى بەكلا تۆۋەن بولغان بولۇپ، كېيىنكى ئەۋلاد ئۆزەك ئارقىلىق كونترول قىلىنغان باشقۇرۇلىدىغان بومبىلار كېيىنكى ئۇرۇشلاردا، مەسىلەن، 1991 - يىلدىكى قولتۇق

[1] https://en.wikipedia.org/wiki/Jack_Kilby
[2] https://en.wikipedia.org/wiki/Robert_Noyce
[3] https://en.wikipedia.org/wiki/Texas_Instruments
[4] https://en.wikipedia.org/wiki/Fairchild_Semiconductor

ئۇرۇشىدا ئۇرۇشىنىڭ غەلىبىسىدە كۆرۈنەرلىك رول ئوينىغان. مىللىر يەنە ئامېرىكىنىڭ يېرىم ئۆتكۈزگۈچنىڭ سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدا غەلىبە قىلىشىدىكى بىر ئامىل ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ، چۈنكى سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆزەك ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا نۇرغۇن خاتالىقلارنى سادىر قىلدى. نۇرغۇن كىشىلەر كىرېمنىي جىلغىسى پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئاللىبۇرۇن زېلېنوگراد شەھىرىنىڭ بارلىقىنى بىلمەيتتى. ئۇ دۇنيادىكى ئەڭ ئىلغار كومپيۇتېرلارنى تەرەققىي قىلدۇرىدىغان جاي بولۇشى كېرەك ئىدى. ئەمما، ئامېرىكا ئىگىلىك تىكلىگۈچىلەرنىڭ ئىجادكار تالانتىنى نامايان قىلىشقا يول قويغان بولسا، سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇنى بوغدى. سوۋېت بىيۇروكراتلىقى ئامېرىكىنىڭ قولغا كەلتۈرگەن ئىلگىرىلىشىگە ھەۋەس قىلىپ، ئامال بار ئامېرىكنى كۆچۈرۈشنى ياخشى دەپ قارىدى. بەختكە قارشى، «ئۇنى كۆچۈرۈش» ئىستراتېگىيەسىدە كەمتۈكلۈك بار ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يادرو قورالى ياساشتا كۆچۈرۈش ئۇسۇلى ئىشلىگەن بىلەن، ئوخشاش ئۇسۇل ئۆزەك تېخنىكىسىنى ئوغرىلاشتا ئۇنىڭ قانداق ياسالغانلىقىنى چۈشەندۈرىدىغان بىلىم يېتەرلىك بولمىغاچقا ئىشلىمىدى.

كىرىس مىللىر بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «ئۆزەكنىڭ رېتسېپى ئادەتتىن تاشقىرى مۇرەككەپ ئىدى. ئۆزەك ياساش جەريانىنىڭ ھەر بىر قەدىمى ئالاھىدە بىلىملەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئۇ بىلىملەر شىركەت سىرتىدا ناھايىتى ئاز ھەمبەھىرلىنەتتى. بۇ خىل بىلىملەر كۆپىنچە قەغەز يۈزىگە يېزىلمىغان بولاتتى. سوۋېت ئىتتىپاقى جاسۇسلىرى سودىدىكى ئەڭ ياخشى كىشىلەردىن ئىدى، ئەمما يېرىم ئۆتكۈزگۈچ ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ھەتتا ئەڭ ئىقتىدارلىق ۋاكالەتچى ئوغرىلىيالايدىغانغا قارىغاندا تېخىمۇ كۆپ تەپسىلات ۋە بىلىم تەلەپ قىلاتتى.»

بۈگۈنكى كۈندىمۇ، يېرىم ئۆتكۈزگۈچ ھەربىي سانائەتتە مۇھىم ئورۇندا تۇرماقتا. ئۇنىڭ كەمچىل بولۇشى رۇسىيەنىڭ ئۇكرائىنا بىلەن بولغان ئۇرۇشىدا غەلىبە قىلىشىغا توسقۇنلۇق قىلماقتا.

دەسلەپكى ئۆزەكلەرنىڭ تەننەرخى بىر قەدەر يۇقىرى بولۇپ، ئاساسلىق خېرىدار ئامېرىكا ھۆكۈمىتى ۋە ھەربىي سانائىتى بولغان، كېيىن ئۇنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ تەننەرخى تۆۋەنلەپ پەيدىنپەي كومپيۇتېر، ھېسابلىغۇچ، سىنلىق ئويۇن ۋە ئەقلىي ئىقتىدارلىق تېلېفون قاتارلىق ساھەلەردە ئىستېمال بازىرىغا كىردى. بۈگۈنكى كۈندە ئالما شىركىتى يېرىم ئۆتكۈزگۈچنى ئامېرىكا ھۆكۈمىتىگە قارىغاندا كۆپ ئىستېمال قىلىدۇ. گەرچە ھازىر سودا ساھەسىدە ئىشلىتىلىشى ئۆزەك كەسپىدە ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىسىمۇ، ئەمما ھۆكۈمەتلەر تەتقىق قىلىپ ئېچىشتا يەنىلا ئاساسلىق رول ئوينايدۇ. كىرېمنىي جىلغىسىنىڭ غايىەت زور مۇۋەپپەقىيىتىنى، پارلاق ئىلىم - پەن ۋە ئىگىلىك تىكلەشكە ئوخشاش تەرەققىياتلىرىنى ئامېرىكا ھۆكۈمىتىنىڭ قوللىشىدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ.

ئاسىيانىڭ كۆتۈرۈلۈشى

كېيىنچە، ئامېرىكا دىققىتىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن ئىتتىپاقداشلىرىنىڭ نەتىجىلىك بولغان بۇ تېخنىكىغا ئېرىشىشىگە كاپالەتلىك قىلىش ئارقىلىق نەتىجىنى مۇستەھكەملەشكە قارىتىتى ۋە

بـۇ ئىشنى ئىتتىپاقدىشى ياپونىيەدىن باشلىدى. ئاكىئو مورىتانىڭ سونىي شىركىتى ئامېرىكىنىڭ بـۇ تېخنىكىنى ئىتتىپاقداشلىرىغا كېڭەيتىش سىياسىتىدىن نۇرغـۇن پايدىغا ئېرىشتى. ئەمەلىيەتتە، «سونىي» (Sony) دېگـەن سـۆز لاتىنچە «sonus»، يەنى ئـاۋاز دېگـەن سـۆزنىڭ ئامېرىكىدىكى «sonny» دېگـەن ئاممىبابلاشـتۇرۇلغان نامىدىن كەلگـەن. دېمـەك، ئەينى ۋاقىتتا ئامېرىكىنىڭ ياپونىيەنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تېخنىكا سانائىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرى مانا مۇشـۇنداق چوڭ ئىدى. بۇنىڭ ئەڭ چوڭ تەسىرى شـۇ بولدىكى، ئامېرىكا شىركەتلىرى تىجارى قىممىتى يـوق دەپ قارىغان بـەزى مەھسـۇلاتلارنى ياپونىيە شىركەتلىرى تىجارى كۈچكە ئىگە قىلىشتى. ئۇنىڭ مىسالىنىڭ بىرى، ئامېرىكا شىركەتلىرى ئۆزلىرى كەشىپ قىلغان قولدا ھېسابلىغۇچنىڭ سودا قىممىتى يـوق دەپ ئويلاپ، ئۇنى بازارغا سالمايدۇ، ئەممـا سـونىي بولسـا ئـۇ مەھسـۇلاتنى بـازار تاپقۇزۇۋەتتى.

بـۇ خىـل تەرەققيـات يالغـۇز ياپونىيەدىـلا ئەمـەس بولـۇپ، ئاسـىيادىكى باشـقا نۇرغـۇن دۆلەتلەرمـۇ بـۇ تەرەققيـات يۈنىلىشـىگە ئەگىشـىپ ماڭـدى. تەقدىرنـىڭ چاقچقىنىـڭ بـىرى شـۇكى، ئامېرىـكا تېخمـۇ كـۆپ ئىتتىپاقداشـلارنى ئىزدەۋاتقانـدا، ئاسـىيادىكى نۇرغـۇن دۆلەتلـەر كوممۇنىستلار بىلـەن ھېچ ئىـش قىلىشـنى خالمـاي، ئامېرىكىنـى ئاكتىپلىـق بىلـەن ئىزدىـدى. تەيـۋەن بۇنـىڭ بىـر تىپـىك مىسـالى ھېسـابلىنىدۇ. ئالدىنقى ئەسـىرنىڭ 60 - يىللىـرى تەيـۋەن ئىقتىسـادى ئۈچـۈن ياخشـى ئـون يىـل بولـدى، ئەممـا تاشـقى سىياسـىتى ئۈچـۈن ئاپـەت بولـدى. ئارالنىـڭ دىكتاتـورى جيـاڭ كەيشـى يەنىـلا چـوڭ قۇرۇقلۇقنـى قايتـۇرۇپ ئېلىشـنى ئـارزۇ قىلاتتـى، ئەممـا ھەربىـي تەڭپۇڭسـلۇق ئۇنىڭغـا قارشـى كەسـكىن ئۆزگـەردى. 1964 - يىلـى، بېيجىـڭ تۇنجـى ئاتـوم قورالىنـى سـىناق قىلـدى. ئـۇزۇن ئۆتمەيـلا ۋودورود بومبىسـى قـورال سـىنىقى ئېلىـپ بېرىلـدى. بـۇ خىـل ئەھۋالـدا، تەيۋەننـىڭ ئامېرىكىنـىڭ بىخەتەرلـىك كاپالىتىگـە تايىنىشـى ئىلگىرىكـى ھـەر قانـداق ۋاقىتتىكىدىـن بەكـرەك كۈچلـۈك بولـدى. بـۇ ئىتتىپـاق دۇنيادىكـى ئـەڭ مۇھـىم تېخنىـكا زاۋۇتـى بولغـان تەيـۋەن يېرىـم ئۆتكۈزگـۈچ ئىشـلەپچىقىرىش شـىركىتى (TSMC)[5] نىڭ قۇرۇلۇشـىغا سـەۋەب بولـدى.

تەيـۋەن يېرىـم ئۆتكۈزگـۈچ ئىشـلەپچىقىرىش شـىركىتى يېرىـم ئۆتكۈزگـۈچنـىڭ ئالدىنقـى قاتاردىكـى توختـام ئىشلەپچىقارغۇچىسـى بولـۇپ قالـدى، ھەمـدە دۇنيادىكـى ئـەڭ ئىلغـار يېرىـم ئۆتكۈزگـۈچنـىڭ %90 تـىن كۆپرەكىنـى ئىشـلەپچىقىرىدۇ. مەسـىلەن، تەيـۋەن دۇنياغـا ھـەر يىلـى قوشـۇمتاقان يېڭـى ھېسـابلاش كۈچنـىڭ ئۈچتـىن بـىرى شـۇ زاۋۇتتىـن چىقىـدۇ، ھەتتـا ئۇنىڭسـىز سـىزنىڭ ئايفونىڭـز مەۋجـۇت بولماسـلىقى مۇمكـىن.

ئامېرىكىنـىڭ يېرىـم ئۆتكۈزگـۈچ ئىشلەپچىقىرىشـنى TSMC غـا «سـىرتقا ھۆددىگـە بېرىشـى» ھەرگىزمـۇ تـۆۋەن ماھارەتلىـك خىزمەتلەرنـى ھۆددىگـە بېرىـش ئەمـەس ئىـدى. ئـۇ ھېچكىـم قىلالمايدىغـان خىزمـەت تـۇرى بولـۇپ، ئۇلاردىكـى تېخنىـكا ئىقتىدارىنـى نۆۋەتتـە ئـەڭ ئىلغـار تېخنىـكا دەپ قاراشـقا بولىـدۇ.

يېرىـم ئۆتكۈزگـۈچ تەمىلـەش زەنجىرىدىكـى يەنـە بىر ئاچقۇچ بولسـا، ئۇنى ئىشلەپچىقىرىشـنىڭ مۇرەككەپلىكـى. 1965 - يىلـى ۋە 1975 - يىللـىرى فەئىرچايلـد ۋە ئىنتىـل شـىركەتلىرىنىڭ قۇرغۇچىلىرىدىـن بولغـان گـوردون مـور[6] (Gordon Moore) بـىر ئۆزەككـە سـىغدۇرغىلى

[5] https://en.wikipedia.org/wiki/TSMC
[6] https://en.wikipedia.org/wiki/Gordon_Moore

بولىدىغان تىرانزىستورنىڭ سانىنىڭ ھەر 2 يىلدا بىر ھەسسىلىنىپ ماڭىدىغانلىقىنىڭ پەرىزىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، ئۇ بىز كۆپ ئاڭلايدىغان «مور قانۇنى»[7] (Moore's Law) دىن ئىبارەتتۇر. دەرۋەقە، 60 يىلىنىڭ ئالدىدا بىر ئۆزەككە 4 تىرانزىستور سىغقان بولسا، ھازىر بىر ئۆزەككە 200 مىليارد‌تىن ئوشۇق تىرانزىستور سىغىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، تىرانزىستورلارنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىمۇ ئۇزلۇكسىز كىچىكلەپ، 1960 - يىللاردىكى مىكرومېتىر (مېتىردىن مىليون ھەسسە كىچىك) دىن ھازىر نانومېتىر (مىكرومېتىردىن مىڭ ھەسسە كىچىك، يەنى مېتىردىن مىليارد ھەسسە كىچىك) دائىرىسىدە كىچىكلىدى[8] . بۇنداق كۆز بىلەن كۆرگىلى بولمايدىغان تىرانزىستورلارنى يېرىم ئۆتكۈزگۈچ تاختىغا بېسىش ئۈچۈن ئالاھىدە تېخنىكىغا موھتاج بولىدۇ. بۇ تېخنىكا «ئىلغار يېرىم ئۆتكۈزگۈچ ماتېرىياللىرى لىتوگرافىيەسى»[9] (ASML) دىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ تېخنىكىنىڭ مونوپولىيەسى گوللاندىيەدىكى ئوخشاش نامدىكى شىركەت تەرىپىدىن كونترول قىلىنىدۇ.

ئۆزەك ياساشتىكى مۇھىم ماتېرىياللار گەرچە ئامېرىكا قاتارلىق بىر قىسىم دۆلەتلەردىن كەلگەن بولسىمۇ، ئۇنى ياساشتا كەم بولسا بولمايدىغان ئۆزەكنىڭ توك يوللىرىنى يېرىم ئۆتكۈزگۈچ ماتېرىياللارغا بېسىش ماشىنىسىنى ASML شىركىتى كونترول قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۈچ ئامېرىكا شىركىتى يېرىم ئۆتكۈزگۈچ لايىھەلەش يۇمشاق دېتالى ئىشلەپچىقىرىدۇ. ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا، ئۆزەك تېخنىكىسى يەر شارى خاراكتېرلىك ھەمكارلىقنىڭ مەھسۇلىدۇر.

ئامېرىكىنىڭ ئۆزەك تېخنىكىسىنى كېڭەيتكەن يەنە بىر ئىتتىپاقدىشى بولسا سىنگاپوردۇر. 1973 - يىلى «تېكساس ئەسۋابلىرى» ۋە دۆلەتلىك يېرىم ئۆتكۈزگۈچ[10] (National Semiconductor) قاتارلىق ئامېرىكا شىركەتلىرى ئۇ يەردە قۇراشتۇرۇش زاۋۇتلىرىنى قۇردى. باشقا نۇرغۇن ئۆزەك ئىشلەپچىقارغۇچىلارمۇ ئۇ ئېقىمغا ئەگەشتى. ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر، ئامېرىكا يېرىم ئۆتكۈزگۈچ شىركەتلىرى سىنگاپورنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىتتىپاقداش دۆلەتلەردە ئونمىڭلىغان ئىشچىلارنى ئىشلەتتى. كورىيەدىن تەيۋەن، مالايسىيادىن سىنگاپور ۋە خوڭكوڭغىچە، كوممۇنىزمغا قارشى بۇ ھۆكۈمەتلەر ئامېرىكىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى، ئۇلار ناھايىتى باي بولدى ۋە ئاسىيادىكى «4 چوڭ يولۋاس»قا ئايلاندى.

خىتاي - ئامېرىكا مۇناسىۋىتى

كىتابنىڭ ئاخىرقى بۆلىكى كىتابتىن كۈتۈلگىنىدەك خىتايغا بېغىشلانغان. ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدىكى تەرەققىي تاپمىغان بىر دۆلەتنىڭ قانداق قىلىپ، يېرىم ئۆتكۈزگۈچ ساھەسىنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدىكى مۇھىم كۈچىگە ئايلىنىش جەريانى ھەققىدە توختالغان.

خىتاي، ماۋ زېدۇڭ ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئىشكىنى ئېچىۋېتىش ۋە بازار ئىگىلىگىنى يولغا قويغاندىن كېيىن، تەرەققىي قىلىپ ھازىر ئامېرىكا بىلەن پۈت تىرەپ تۇرماقتا. خىتاي ھەر زامان ئۆزىگە تەۋە دەپ قاراپ كېلىۋاتقان كىچىك تەيۋەن دۆلىتى، ئەگەر خىتاي ھۇجۇم

[7] https://en.wikipedia.org/wiki/Moore%27s_law
[8] https://en.wikipedia.org/wiki/Transistor_count
[9] https://en.wikipedia.org/wiki/ASML_Holding
[10] https://en.wikipedia.org/wiki/National_Semiconductor

قىلىشنى قارار قىلسا، ئۇچىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ باشلىنىشىدىكى سەۋەب بولۇشى مۇمكىن. ئۆزىنى چەت ئەلنىڭ ئارىلىشىشىدىن قوغداش ئۈچۈن، ھازىرقى خىتاي پىرېزىدېنتى دېڭ شياۋپىڭنىڭ ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 70 - ، 80 - يىللىرىدىكى سىياسىتىنى كەينىگە ياندۇرماقتا.

خىتاي 2000 - ۋە 2010 - يىللىرىدا يېرىم ئۆتكۈزگۈچنى ئىمپورت قىلىشقا نېپىت ئىمپورت قىلىشقا قارىغاندا كۆپ پۇل خەجلىگەن بولسىمۇ، ئەمما بۇ جىق ئىشقا يارىمىدى. يۇقىرى قۇۋۋەتلىك ئۆزەكلەر خىتاي ئىقتىسادىنىڭ ئېشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇھىم تايانچ كۈچ ئىدى. نېپتىكە ئوخشىمايدىغىنى شۇكى، ئۆزەك بىلەن تەمىنلەش ئامېرىكا، كورىيە ۋە ياپونىيەگە ئوخشاش خىتاينىڭ جۇغراپىيەلىك سىياسىي رەقىبلىرى تەرىپىدىن مونوپول قىلىنغان ئىدى. 2015 - 2017 - يىللىرى ئەتراپىدا، ئامېرىكا ھۆكۈمىتى خىتاي پەن - تېخنىكا شىركەتلىرى بولغان جوڭشىڭ ۋە خۇاۋېيغا جازا يۈرگۈزگەندە، خىتاينىڭ ئاز ساندىكى دۆلەتلەردىن ئىمپورت قىلىنغان يېرىم ئۆتكۈزگۈچكە 100% تايىنىدىغانلىقى، بولۇپمۇ ئامېرىكا ئىشلەپچىقارغان تېخنىكىنىڭ مۇھىم ئىكەنلىكى ئاشكارا بولدى. مىللېرنىڭ سۆزىگە قارىغاندا، بۈگۈنكى كۈندە ئامېرىكا / خىتاينىڭ ئىستراتېگىيەلىك رىقابىتىدە خىتاينىڭ ئىمپورت قىلىنغان يېرىم ئۆتكۈزگۈچكە نەقەدەر تايىنىدىغانلىقى بارغانچە روشەنلەشمەكتە. دەرۋەقە، ئىلغار يېرىم ئۆتكۈزگۈچ بولمىسا، خىتاينىڭ غەرب بىلەن تەڭ تۇرالايدىغان ھەربىي تېخنىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشى مۇشكۈل بىر ئىش بولىدۇ.

خىتاينىڭ ئاجىزلىقى خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئامېرىكا تېخنىكىسىدىن ياسالغان يېرىم ئۆتكۈزگۈچكە تايىنىشنى ئازايتىش تىرىشچانلىقىنى قوزغىدى. 2016 - يىلى خىتاي پىرېزىدېنتى شى جىنپىڭ: «كۆلىمى ۋە بازار قىممىتى قانچىلىك چوڭ بولسىمۇ، ئەگەر ئىنتېرنېت شىركىتى يادرولۇق زاپچاسلار ئۈچۈن سىرتقى دۇنياغا تايانسا، تەمىنلەش زەنجىرىنىڭ «مۇھىم دەرۋازىسى» باشقىلارنىڭ قولىدا تۇتۇلىدۇ...» دېگەن سۆزى ئۇنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ. دەرۋەقە، خىتاينىڭ نۆۋەتتىكى سۈنئىي ئىدراك ساھەسىدىكى نىشانىنىڭ ئاجىز ئاساسى ئىمپورت قىلىنغان يېرىم ئۆتكۈزگۈچتىن ئىبارەت بولۇپ قالىدۇ.

شۇڭا، خىتاي دۆلەت دەرىجىلىك شىركەتلەردىن پايدىلىنىپ ئەقلىي مۈلۈك ھوقۇقىنى ئوغرىلاش ۋە 1 مىليارد 400 مىليون نوپۇسى بولغان بازىرىنى چەت ئەل شىركەتلىرىگە تاقاش ئارقىلىق ئۆز دۆلىتىدە ئىشلەپچىقىرىلغان بۇ مەھسۇلاتلارنى مونوپول قىلىش ئۈچۈن قولىدىن كېلىشىچە تىرىشىۋاتىدۇ. ئامېرىكا ئوخشاش ئەھۋالنى ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدا ياپونىيەدە كۆرگەن ئىدى، ئەمما ياپونىيە مەغلۇپ بولغان بىلەن، خىتاينىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشى ۋە دۇنيادىكى يېرىم ئۆتكۈزگۈچ سانائىتىنى قالايمىقانلاشتۇرۇشىدىن ئەندىشە قىلماقتا. شۇ سەۋەبتىنمۇ ھازىر دۇنيادىكى نۇرغۇن دۆلەتلەر خىتاينىڭ ئىشلەپ چىقارغان مەھسۇلاتلىرىنى، مەسىلەن، خۇاۋېينىڭ 5G مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلىتىشنى توختاتتى.

خىتاي ھازىر يېرىم ئۆتكۈزگۈچ كەسپىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن غايەت زور پۇل خەجلەۋاتىدۇ، گەرچە ئىشلەپ چىقارغان ئۆزەكلەر ئىمپورت قىلىنغان ئۆزەكتەك ئىقتىدارلىق بولمىسىمۇ، تەرەققىيات جەھەتتە كۆرۈنەرلىك ئىلگىرىلەشكە ئېرىشتى. ھازىرغا قەدەر مەلۇم بىر دۆلەتنىڭ ئۆزەك تەمىنلەش زەنجىرىنى پۈتۈن مونوپول قىلالمىغان رېئاللىقنى ھەم ئۆزەك ياساشنىڭ ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئەڭ مۇرەككەپ ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئىكەنلىكىنى كۆزدە تۇتقاندا خىتاينىڭ ئۆنى ئۆز ئالدىغا مونوپول قىلىشى ئېھتىمالىدىن يىراق. ئەمما، خىتاي

ئۆزىنىڭ غايەت زور بازىرىنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ، ئالما قاتارلىق شىركەتلەرنى خىتايدا سېتىلىدىغان ئايفونغا خىتاي ئۆزىكىنى سېتىۋېلىشقا ۋە باشقا دۆلەتلەردىن يېرىم ئۆتكۈزگۈچ تېخنىكىسىنى بېرىشكە مەجبۇرلىشىنىڭ ئېھتىمالى يۇقىرى.

ئامېرىكا مەلۇم جەھەتتىن ئېيتقاندا ئۆزەك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ بىر قانچە دۆلەتتە مەركەزلىشىشىدىن ئەنسىرىمەيمۇ قالمايدۇ، بولۇپمۇ تەيۋەننىڭ كەلگۈسى جۇغراپىيەلىك سىياسىي تەھدىت بىلەن قاپلانغان. ئۇ يەنە خىتاينىڭ يېرىم ئۆتكۈزگۈچ ئىشلەپچىقىرىشىدىكى مونوپولىنىڭ شەرقىي ئاسىيادىكى ھەربىي كۈچنىڭ تەڭپۇڭلۇقىغا پايدىسىز تەسىر كۆرسىتىشىدىن ئەندىشە قىلماقتا.

شۇڭا، ئامېرىكا 2022 - يىلى 8 - ئايدا «ئۆزەك ۋە ئىلىم - پەن قانۇنى»[11] نى يولغا قويۇپ، ئامېرىكىدىكى دۆلەت ئىچى تەتقىقاتى ۋە يېرىم ئۆتكۈزگۈچ ئىشلەپچىقىرىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن يېڭى مەبلەغ بىلەن تەمىنلىدى. 2022 - يىلى ئۆكتەبىردە، ئامېرىكا ھۆكۈمىتى ئىلغار يېرىم ئۆتكۈزگۈچ تېخنىكىسىدا خىتاي بىلەن بولغان سودىنى چەكلىدى. ئۇ يەنە چەت ئەل شىركەتلىرىنىڭ ئامېرىكا تېخنىكىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مىكرو ئۆزەكلەرنى ئېكسپورت قىلىشىنى چەكلىدى. بۇ تەشەببۇسلارنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە ئويۇن ئۆزگەرتكۈچى بولۇشى مۇمكىنلىكى ئېنىق ئەمەس.

پۈتكۈل دۇنيا ئىقتىسادى تەيۋەننىڭ تىنچلىقىغا باغلىق بولغاچقا، TSMC نىڭ يېرىم ئۆتكۈزگۈچ ئىشلەپچىقىرىشىنى تەيۋەندىن تارقاقلاشتۇرۇش توغرىسىدا نۇرغۇن مۇنازىرىلەرمۇ بولدى. مىللېرنىڭ سۆزىگە قارىغاندا، يېرىم ئۆتكۈزگۈچ ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ قالايمىقانلىشىشى دۇنيا ئىقتىسادىغا زور تەسىر كۆرسىتىشى مۇمكىن، بەلكىم Covid-19 (خىتاي ۋىرۇسى) ياكى ئۇكرائىنا ئۇرۇشىدىنمۇ كۆپ بولۇشى مۇمكىن. ئەمما ئامېرىكا، ياپونىيە ۋە سىنگاپوردا بىر قىسىم ئىشلەپچىقىرىش ئەسلىھەلىرى قۇرۇلۇۋاتقان بولسىمۇ، تەيۋەندىن چوڭ ئۆزگىرىش بولمىدى.

گوللاندىيەنىڭ تۇفتىس ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدىغان كىرىس مىللېر يازغان «ئۆزەك ئۇرۇشى» دەل ۋاقتىدا نۇرغۇن مەسىلىلەرنى يورۇتۇپ بەرگەن بىر كىتاب بولغانلىقى ئۈچۈن بىر جەلپ قىلارلىق ئەسەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ تېخنىكا، ئىقتىساد ۋە جۇغراپىيەلىك سىياسەتنىڭ كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان ھېكايىسىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇنىڭ ھېكايىسى بۇ ساھەدىكى تەننەرخ ئۇنۇمى ۋە تېخنىكا تەرەققىياتىدىن مۇداپىئە ۋە بىخەتەرلىك مەسىلىسىگە ئەھمىيەت بېرىشتىكى بۇرۇلۇشنى گەۋدىلەندۈردى. بۇ كىتاب سىزگە يەنە شۇنى ھېس قىلدۇرىدۇكى، ھازىرقى سىياسەت، ئىقتىساد ۋە تېخنىكىنىڭ ھازىرقى تەرەققىياتىنى چۈشىنىش ئۈچۈن، بىز ئالدى بىلەن ئۆزەكنىڭ ئوينايدىغان مۇھىم رولىنى چۈشىنىشىمىز كېرەك.

مەن ياقتۇرىدىغان ئۇچ ئىش بار: تارىخ، ئىقتىساد ۋە تېخنىكا. مەن ئۇنى بۇ كىتابتا ھېس قىلدىم، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ كىتابنى بىر ئوقۇپ چىقىشقا تەۋسىيە قىلىمەن.

[11] https://en.wikipedia.org/wiki/CHIPS_and_Science_Act

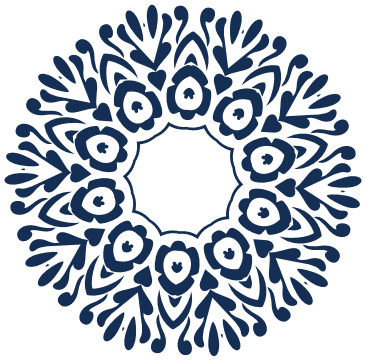
يازغۇچىنىڭ قىسقا تەرجىمھالى:

دوكتور ئابدۇشۈكۈر ئابدۇرىشىت

- 1977 - كۆچا شەھەرلىك 1 - باشلانغۇچقا كىرگەن
- 1982 - كۆچا شەھەرلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپكە كىرگەن
- 1988 - شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ فىزىكا كەسپىنىڭ باكلاۋۇرلۇق ئوقۇشىغا كىرگەن
- 1993 - شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ يادرو ئېنېرگىيە كەسپىدە ماگىستىرلىق ئاسپىرانتلىقىغا كىرگەن
- 1995 - بېيجىڭدىكى جۇڭگو يادرو پەنلەر ئاكادېمىيەسىدە ماگىستىرلىق ئوقۇشىنى داۋاملاشتۇرغان
- 1996 - ئىتالىيەنىڭ تىرىيەستى شەھىرىدىكى خەلقئارا نەزەرىيەۋى فىزىكا مەركىزىگە 2 - ماگىستىرلىق ئوقۇشىغا بارغان
- 1997 - شۇېيتسارىيە بازېل ئۇنىۋېرسىتېتىغا قېتىشما جىسىم فىزىكا دوكتورلۇق ئوقۇشىغا كىرگەن
- 2000 - گېرمان تېلېكومنىڭ شۇېيتسارىيەدىكى تارمىقىغا ئالىي ئىنژېنېر بولۇپ خىزمەتكە كىرگەن
- 2006 - شۇېيتسارىيە تېلېكومغا لايىھەلىگۈچى بولۇپ خىزمەتكە كىرگەن. ھازىر بۇلۇت تېخنىكا ساھەسىدە مەسلىھەتچى ۋە پىشىم لايىھەلىگۈچى بولۇپ خىزمەت قىلماقتا.

بۇ ماقالىنى «پىداكار» تەھرىرلىدى.

تەبىئەتنىڭ كۆچى – ئەتىر يېغى توغرىسىدا دەسلەپكى تونۇشۇش

گۈلنار مەمتىمىن

(شۇپيتسارىيە بىرىن ئۆلكىسى شتۇدېن شەھىرى)
gulnarim@gmail.com

كىرىش سۆز

تەبىئەت دۇنياسى سىرلىق ۋە سېھىرلىك كۆچلەرگە تولغان، ئەنە ئاشۇ سېھىرلىك كۆچلەرنىڭ بىرى بولسا ئەتىر ياغلىرىدۇر.

ئەتىر يېغى ئۈچۈشچان ياغلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ. چۈنكى، ئۈچۈپ يوق بولۇپ كېتىدىغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغان بولسا كېرەك. ئۇ تولىمۇ قىممەت باھالىق ياغ بولۇپ، «سۈيۈق ئالتۇن» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ياغلار داۋالاش، ساقلىق ساقلاش ۋە خۇش پۇراق بۇيۇملارنى ياساش ساھەسىدە كەڭ ئىشلىتىلۇاتقان بولسىمۇ، ئاممىۋى خەلقنىڭ ئادەتتىكى تۇرمۇشىدا ئىشلىتىلىپ پايدىلىنىشىغا ئەمدىلا 20 - 30 يىلچە بولدى. ئۇ ھەقتە يېزىلغان كىتاب ۋە ئىشلەنگەن ۋىدىيولار كۆپىنچە شۇ مەھسۇلاتنى ئىشلەپ بازارغا سالغان شىركەت ۋە مەھسۇلاتنى ئىشلەتكەن شەخسلەرنىڭ تەجرىبىلىرىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئىلمىي ئاساسى تېخى تولۇق تۇرغۇزۇلمىغان دەپ قارىلىدۇ.

مەن پەقەت بۇ ياغنىڭ سىرلىق ۋە سېھىرلىك كۆچىنى خەلقىمىزگە تونۇشتۇرۇشنى ۋە خەلقىمىزنىڭ بۇ ياغلارنى ئىشلىتىپ، تۇرمۇشىغا قولايلىق يارىتىشىنى مەقسەت قىلىپ، «ئەتىر يېغى بىلەن دەسلەپكى تونۇشۇش» دېگەن تېما ئاستىدا، پەقەت ئەتىر يېغىنى ئىشلەتكۈچى، يېڭى ئۆگەنگۈچى سۈپىتىدە، ئەتىر يېغىدىن ئىبارەت بۇ يېڭى - بوش ساھەگە ئۆز تەجرىبەم ۋە ئىزدىنىشلىرىمنى ماقالە قىلىپ خەلقىمىزگە سۇنۇپ، بۇنىڭغا قىزىققۇچى ۋە كەسىپ ئەھلىلىرى بىلەن بىرلىكتە قەدەم بېسىشنى لايىق كۆردۇم.

بۇ ماقالىدە ئەتىر يېغىنىڭ كېسەللىكلەرگە قارىتا خۇسۇسىيەت ئالاھىدىلىكى، ئىشلىتىلىشى ھەم دىققەت قىلىنىدىغان ئىشلار توغرىسىدا چۈشەنچە بېرىلىدۇ.

ئەتىر يېغى دېگەن نېمە؟

ئەتىر يېغى دېگىنىمىز، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئۇرۇقى، گۈل - غۇنچىسى، شاخ - يوپۇرمىقى، غول - قاسرىقى، يىلتىزى، يىلىمى، مېۋىسى، پوستى، مېغىزى قاتارلىقلارنى دىستىللەش ياكى پىرېسلاش ئارقىلىق ياسالىدىغان، نۇرغۇن ماتېرىيال ئىشلىتىپ ئاز ھوسۇل ئېلىنىدىغان تەبىئىي جەۋھەردۇر. مەسىلەن، بىر تېمىم يالپۇز يېغىنى ئىستېمال قىلىش 28 ئىستاكان يالپۇز چېيى (خالتىلىق چاي) ئىچكەنگە باراۋەر بولىدىكەن.

ئەتىر يېغىنىڭ تارىخى

ئەتىر يېغىنى نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان، ئوخشىمىغان مەدەنىيەتلەر ئۆزلىرىنىڭ تېببىي ساھەسىدە ئىشلىتىپ، ھەر خىل داۋالاش ئۇسۇلى ۋە ئۇنۇمىنى ياراتتى.

ئەڭ دەسلەپ مىسىرلىقلار ئەتىر ياغلىرىنى داۋالاش، گۈزەللىك ۋە يېمەكلىكلەرنى ھازىرلاش ساھەسىدە، يۇنانلىقلار ئۇۋۇلاپ داۋالاش ۋە ئىسرىق سېلىپ داۋالاش ساھەسىدە، رىملىقلار بولسا ساقلىقنى ساقلاش ۋە ساغلاملاشتۇرۇش ھەمدە شەخسىي تازىلىق ساھەسىدە ئىشلەتكەن ئىكەن. ھازىر بولسا، زامانىۋى ئىلمىي تەتقىقات ۋە تەرەققىيات ئارقىلىق پۈتكۈل ساغلاملىق ۋە پاراۋانلىق ساھەسىدە كەڭ ئىشلىتىلىپلا قالماستىن، ھەتتا شەخسىلەر، ئائىلە - ئۆيى ئىچىگىچە كىرىپ، ساقلىقنى ساقلاشقا يەنە قايتىدىن يۈزلەندى.

ئەتىر يېغىنىڭ گەرچە نەچچە مىڭ يىللىق تارىخى بولسىمۇ، تۈنجى بولۇپ ئىبن سىنا قەلەمگە ئېلىپ، دىستىللەپ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاساسىنى ياراتقان بولۇپ ، كەڭ دائىرىدە ئۆسۈملۈك ھالىتىدىن كىچىك قۇتىغچە قاچىلىنىپ، قايسى كېسەللەرگە، قانداق ئىشلىتىلىدىغانلىغا قەدەر تەپسىلىي خاتىرە قالدۇرغان بولغاچقا، ئۇ ئەتىر يېغىنىڭ كەشپىياتچىسى دەپ ئاتالغان.

ئەتىر يېغى – ئىنگلىزچە «essential oil»، گېرمانچە «Ätherische öle»، تۈركچە «Uçucu (Esansiyel) Yağ» دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپ، بىزگە ئىپارخان نامى ئارقىلىق تونۇشتۇر. باشقا قېرىنداش تۈركىي مىللەتلەر بولسا ئۇنى «ئىپار يېغى» دەپ ئاتايدىكەن.

ئۇيغۇر تىل قامۇسىدا (https://uyghur-archive.com/wiki-izde/wiki-izde/index8517.html) ئىپار يېغىنى كېيىكتىن ئېلىنىدىغان ھايۋان يېغى دەپ تەرىپلەنگەنلىكى، ئۆسۈملۈك بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولغانلىقى ھەم ئەتىر ياساشنىڭ تۇپ ماتېرىيالى بولغانلىقى ئۇچۇن، مەنمۇ ئەتىر (خۇش پۇراق) يېغى دەپ ئاتاشنى مۇۋاپىق كۆردۇم. بەلكىم، تۈركچىگە ئوخشاش ئىنگلىزچىدىن ئۆزلەشتۈرۈپ «ئەسەنشىيال يېغى» دەپ ئالساق تېخىمۇ قولاي بولۇشى مۇمكىن.

1910 - يىلىغا كەلگەندە، فرانسىيەلىك خىمىيە ئالىمى رەنې مورىس گاتتېفوس (René-Maurice Gattefossé, 1881-1950) قولىدىكى ئېغىر دەرىجىدىكى كۆيۈكنىڭ ئۈستىگۈددۇس يېغى سەۋەبلىك ساقىيىپ قالغانلىقىنى ھېس قىلىپ، ئەتىر يېغىنى قايتىدىن بايقايدۇ .

فرانسىيەلىك دوختۇر جىن ۋالنېت (Jean Valnet, 1920-1995) - دۇنيا ئۇرۇشىدا يارىلانغۇچىلارنى ئەتىر ياغلىرى ئارقىلىق ساقايتقان بولۇپ، زامانىۋى ئاروماتېراپىي (پۇراق بىلەن داۋالاش) نىڭ بارلىققا كېلىشىنىڭ يولىنى ھازىرلىغانلىقى بىلەن مەشھۇردۇر.

ئەتىر يېغى نېمىگە ئىشلىتىلىدۇ؟

دۇنيادا 600 خىلدىن ئارتۇق يەككە ئەتىر ياغلىرى بار بولۇپ، ئاساسلىق ئىشلىتىلۇاتقان ياغلار 140 خىلدىن ئاشىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە كۆپ ئىشلىتىلىدىغىنى 30 خىل. يەنە كۆپىنچىلىرى ئارىلاشما ھالەتتە بولىدۇ. ئەتىر يېغى ناھايىتى تەبىئىي بولغان، يۇقىرى ئۇنۇملۇك تەن ۋە روھىي كېسەللىكلەرنى داۋالاش ۋە ساقلىق ساقلاش مەھسۇلاتى بولۇپلا قالماستىن يەنە تۆۋەندىكىدەك كەڭ ساھەدە ئىشلىتىلىدۇ:

- ئەتىر
- پۇراق يوقىتىش بۇيۇملىرى
- گىرىم بۇيۇملىرى
- بەدەن ئاسراش
- ماشىنا ۋە ماشىنا زاپچاسلىرىنى ئاسراش مەھسۇلاتلىرى
- ھاۋا ساپلاشتۇرغۇچ
- تازىلاش بۇيۇملىرى
- خۇش پۇراق شام
- يېمەكلىكلەرگە تەم قېتىش
- دورا ياساش
- ھايۋانات يەم - خەشەكلىرى ياساش
- دېھقانچىلىق ساھەسىدە زىيانداشلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە يوقىتىش
- ئۆسۈملۈكلەرنى چاڭلاشتۇرۇش قاتارلىقلار.

ئەتىر يېغىنىڭ رولى

ئەتىر يېغىنىڭ تەن ۋە روھنى راھەتلەندۈرۈش، جانلاندۇرۇش، ئاغرىق پەسەيتىش، يالۇغ قايتۇرۇش، ئىممۇنىتېت كۈچىنى ئاشۇرۇش، زېھنىنى يېغىش، ئۇيقۇنى ياخشىلاش، شتربس (خاپىلىق)، قورقۇش، چۈشكۈنلۈكنى ئازايتىش ۋە تېرە كېسەللىكلىرىگە شىپا بولۇش قاتارلىق نۇرغۇن رولى بار بولۇپ، ئا دىن - ز غىچە بولغان ھەر خىل كېسەللىكلەرنى داۋالاش ۋە ئالدىنى ئېلىشتا مۆجىزە خاراكتېرلىك ئىشلىتىلىشچانلىققا ئىگىدۇر.

ئەتىر يېغىنى ئىشلىتىش ئۇسۇلى

1. سىرتتىن سۈرتۈش: ئەتىر يېغىنى ئادەم بەدىنىنىڭ تېرە، چاچ، تىرناق، چىشلىرىغا سۈرتسەك، تېرىدىن قانغا ئۆتۈپ، قان ئايلىنىش يارىدىمىدە ئىچكى ئورگانلارغا تەسىر قىلىدۇ.

كۆپلىگەن ياغلارنى ساپ ھالىتىدە بىۋاستە بەدەنگە سۈرتۈشكە (1 - 3 تېمىم ئەتراپىدا بولسا

يېتەرلىك) بولسىمۇ، يەنە بىر قىسىم ياغلارنى چوقۇم باشقا ئاساسىي ياغلار، مەسىلەن، بادام، ياڭاق، كوكۇس، ئاۋاكادو، كۈنجۈت، سىيادان، ئۆرۈك مېغىزى، ئۈزۈم ئۇرۇقى، ئانار ئۇرۇقى، كاۋا ئۇرۇقى قاتارلىقلارنىڭ يېغى بىلەن ئارىلاشتۇرۇلۇپ (مەسىلەن، 10 مىللىلىتىر ئاساسىي ياغقا 10 تېمىم) ئىشلىتىلىدۇ.

2. بىۋاسىتە ئىشلىتىش: بۇنىڭدا سۈرتمەكچى بولغان ئورۇنغا ساپ ياكى سۈيۇقلاندۇرۇلغان ياغنى سۈرتۈش كېرەك.

1) ئۈۋۈلاش: يەنى بەدەننىڭ پەي، مۇسكۇل، چاچ قاتارلىق ئورۇنلىرىغا 10 مىللىلىتىر نورمال ياغقا 10 تېمىم نىسبەتتە ئارىلاشتۇرۇپ ئۈۋۈلاپ بېرىش كېرەك.

2) يۇيۇنۇش: يەنى يوغان داس ياكى تەلەڭگە ئىچىگە 1 - 3 تېمىم ئەتىر يېغىنى تېمىتىپ ياكى بىۋاسىتە سۈرتۈشكە بولمايدىغان ياغنى باشقا نورمال ياغ بىلەن ئېرىتىپ، 5 مىللىلىتىر (بىر قوشۇق) + 3 تېمىم نىسبەتتە ئارىلاشتۇرۇپ (مەسىلەن، پۈت يۇيۇش ئۈچۈن) ئىشلەتسە بولىدۇ. سەزگۈر تېرىلىك ئادەملەر تېخىمۇ دىققەت قىلىشى كېرەك.

3) سوغۇق ياكى ئىسسىق ئۆتكۈزۈش: ئاغرىق پەسەيتىش ياكى مۇسكۇلنى راھەتلەندۈرۈش ئۈچۈن 2 لىتىر سۇغا (سۇنىڭ ئىسسىق ياكى سوغۇق بولۇشى ئېھتىياجغا قاراپ بولىدۇ) لۆڭگە ياكى قوليا‌غلىقنى چىلاپ، سۈيىنى سىققاندىن كېيىن، خالىغان ياغدىن بىرنەچچە تېمىم تېمىتىپ، بىر پوملىۋەتكەندىن كېيىن، ئېھتىياجلىق ئورۇنغا قويىمىز. سەزگۈر تېرىلىكلەر لۆڭگىنى پىلاستىك ئىچىگە ئوراپ ئىشلەتسە بولىدۇ.

4) رېغلېكس (سەزگۈر) نۇقتىلارغا سۈرتۈپ، تېمىتىش ئارقىلىق ئىشلىتىش: مەسىلەن، ئىككى قول بېغىشى، پاتاڭ، پۇتنىڭ ئاستى قاتارلىق ئورۇنلار.

5) ئىچىدىن قوللىنىش: ئىچىدىن قوللىنىش دېگىنىمىز، مەلۇم ئەتىر يېغىنى ئاغزىمىز ئارقىلىق يۇتۇپ، ھەزىم قىلىش سىستېمىسى ئارقىلىق قانغا ئۆتكۈزۈپ، بەدەننىڭ مەلۇم قىسمى ياكى ئورگانلارغا تېز ۋە ئۇنۇملۇك تەسىر قىلدۇرۇش دېگەنلىكتۇر. پەقەت ھەقىقىي ۋە ساپ بولغان قىممەت باھالىق جەۋھەر ياغلارنى ئىچىدىن قوللىنىشقا بولىدۇ. بازارلاردىكى ئەرزان پۇللۇق، خىمىيەلىك، ئارىلاشما ياغلارنى قوللىنىشقا بولمايدۇ.

3. ئىچىدىن ئىشلىتىش ئۇسۇلى

1) تىل ئاستىغا تېمىتىش: 1 - 2 تېمىم ياغنى تىلنىڭ ئاستىغا تېمىتىمىز، بۇ مېتود ئىچىدىن قوللىنىشتىكى ئەڭ ئۇنۇملۇك ئۇسۇلدۇر. بەزى ياغلارنى ئىمكان بار باشقا نورمال ياغ بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ قوللىنىش كېرەك. مەسىلەن: بىر تېمىم يالپۇز يېغىنى بىر تېمىم نورمال ياغقا ئارىلاشتۇرۇپ تىل ئاستىغا تېمىتىش.

2) كاپسۇل ئىچىگە تولدۇرۇپ يۇتۇش: ئۆسۈملۈك كاپسۇلىنىڭ ئىچىگە (كۈچلۈك پۇراق ۋە غەيرىي تەمدىن ساقلىنىش ئۈچۈن) 1 - 10 تېمىمغىچە ياغ تولدۇرۇپ يۇتۇلىدۇ. ئۇنۇمى تېز ھەم كۈچلۈك ئەتىر يېغى باشقا نورمال ياغ ياكى زەيتۇن يېغى بىلەن ئارىلاشتۇرۇلۇپ سۈيۇلدۇرۇلۇپ، كاپسۇل ئىچىگە تولدۇرۇلىدۇ.

3) ئىچىملىككە ئارىلاشتۇرۇش: بۇ، ئىچىدىن ئىشلىتىشتىكى ئەڭ ئاددىي ئۇسۇل. بىر تېمىم ياغنى 250 - 100 مىللىلىتىر بولغان، ئەڭ ياخشى كۆرۈپ ئىچىدىغان ئىچىملىكىڭىزگە، مەسىلەن،

سۇ، سۈت، چاي، مېۋە سۈيى، بادام سۈتى قاتارلىقلارغا ئارىلاشتۇرۇپ ئىچىشكە بولىدۇ. مېنىڭ تەۋسىيەم شۇكى، ئەينەك، مېتال ياكى چىنە قاچىلارنى ئىشلىتىڭ، قەغەز ۋە پلاستىك قاچىلار بولمىسۇن.

4) تاماققا قوشۇش: ئەتىر يېغىنى كۆپلىگەن تاماققا ئىشلىتىدىغان دورا - دەرمەكلەرنىڭ ئورنىدا تاماق ئەتكەندە ئىشلەتكىلى بولىدۇ. ئەمما ناھايىتى ئاز مىقداردا ئىشلىتىش كېرەك. مەسىلەن، بىر چىش كوچىلىغۇچىنىڭ ئۇچىنى ياغنىڭ ئىچىگە سانجىپ ئېلىپ، تاماق بار قاچىغا سېلىش ياكى بىرنەچچە تېمىمنى تورت - پېچىنلەرنىڭ خېمىرىغا ئارىلاشتۇرۇپ پىشۇرۇشسىمۇ بولىدۇ.

4. ئاروما تېراپىي - خۇش پۇراق ئىشلىتىش

خۇش پۇراقلار تۇرلۈك يوللار ئارقىلىق تەن ۋە روھىمىزغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. پۇراش سېزىمىمىز مېڭىمىزگە ئەڭ يېقىن تۇتاشقان بولۇپ، بىزنىڭ ھېسسىياتىمىز ۋە ئۇزۇن مۇددەتلىك ئەستە تۇتۇش خاتىرىمىزنى كونترول قىلالايدۇ. بىر خۇش پۇراق ئەتىر يېغىنى پۇراپ نەپەس ئالغاندا، بەدىنىمىز ۋە نەپەس يولى سىستېمىمىزغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىدۇ.

5. يەنە بىرنەچچە خىل ئالاھىدە ئىشلىتىش ئۇسۇلى

1) بۇاستە نەپەس ئېلىش: بۇ، ئەتىر يېغىدىن ئەڭ ئاددىي ئۇسۇلدا نەپەس ئېلىش بولۇپ، ئەتىر ياغ قۇتىسىنىڭ ئاغزىنى ئېچىپ، بۇرنىمىزغا يېقىن ئەكېلىپ، چوڭقۇر نەپەس ئېلىش، قول ئالقىنىمىزغا بىر ئىككى تېمىم تېمىتىپ، قولىمىزنى بىر - بىرىگە سۈركەپ، ئېغىز بۇرنىمىزغا يېقىن ئەكېلىپ، چوڭقۇر نەپەسلىنىش ياكى قولياغلىققا بىر - ئىككى تېمىم تېمىتىپ، ئاغزى - بۇرنىمىزغا يېقىن ئەكېلىپ، نەپەس ئېلىش. بۇ خىل ئۇسۇل كەيپىيات ۋە ھېسسىياتىمىزغا تېز تەسىر قىلىدۇ.

2) ئىسرىقدان – دىففۇسيون (Diffusion) قوللىنىپ، پۇتۇن ئۆيگە پۇراق چېچىش: ئۆزىمىز خالىغان ساپ ياغ ياكى ئارىلاشما ئەتىر يېغىنى ئىسرىق قىلىمىز، ھەر 5 كىۋادرات مېتىرلىق ئۆي بوشلۇقىغا 1 - 2 تېمىم ياغنى ئىشلەتسەك بولىدۇ.

3) قول بېغىشى ياكى پاتاقىغا سۈرتۈپ، ياخشى ھېسسىيات ۋە كەيپىياتنى ياراتقىلى بولىدۇ. قورقۇش، ئازاب، شتېرىسس (خاپىلىق)، غەم - غۇسسە، كاللىدىن نېرى كەتمەيدىغان، ئايىغى چىقمايدىغان، چىگىش مەسىلە قاتارلىقلارنى يوقىتىپ، كۆڭۈلنى ئارام تاپقۇزغىلى، ھورمۇنلارغا تەسىر كۆرسەتكىلى بولىدۇ.

4) بىر كىچىك بوغقۇچقا ئەتىر يېغى تېمىتىپ، شامالدۇرغۇچقا چېتىپ قويسا، پۇتۇن ئۆي بوشلۇقىغا پۇراق چاچقىلى بولىدۇ.

ئەتىر يېغىنى ئىشلەتكەندە نېمىلەرگە دىققەت قىلىش كېرەك؟

1. ئەتىر يېغىنى سېتىۋالغاندا ساپ ۋە ھەقىقىي ياغنى سېتىۋېلىشقا دىققەت قىلىش كېرەك. ئىشەنچلىك ماركا ۋە ئورۇننىڭ بولۇشى كېرەك. ياغ قۇتىسىنىڭ ئۈستىدە، ياغنىڭ ئىسمىدىن باشقا بىيولوگىيەلىك ئىسمىمۇ لاتىنچە يېزىلغان بولىدۇ. بەك ئەرزان پۇللۇق ياغلارنى سېتىۋالماسلىق كېرەك، چۈنكى ئۇلارنىڭ خىمىيەلىك ماددىلاردىن ياسالغان ۋە ئاقىۋىتى نامەلۇم بولغان بولىدۇ.

ئەتىر يېغىنى ياساشقا بەك جىق ماتېرىيال ۋە ۋاقىت كېتىدىغانلىقى ئۈچۈن تولىمۇ قىممەتتۇر.

2. ياغنىڭ رولى ۋە ئىشلىتىش ئۇسۇلىنى چوقۇم بىلىپ ئىشلىتىش كېرەك. خاتا ئىشلىتىپ قويسا، كىسەللىك پەيدا قىلىشى ھەتتا ھاياتىغا خەۋپ يېتىشى مۇمكىن. بەزى ياغلارنى بىۋاستە تېرىگە سۈرتۈشكە بولمايدىغانلىقىنى بىلىش كېرەك. مەسىلەن، لىمون تۇرىدىكى ياغلارنى سۈرتۈپ، كۈن بىلەن ئۇچراشقاندا تېرىنى قارىدىتىۋېتىدۇ.

3. ئاغزىنى ھىم ئېتىپ، قاراڭغۇ ئورۇندا ساقلاش، ئاغزى ئېچىلغاندىن كېيىن بىر يىل ئىچىدە ئىشلىتىپ بولۇش كېرەك.

4. كىچىك بالىلاردىن يىراق تۇتۇش، كۆزگە كىرىپ كېتىشتىن ساقلىنىش كېرەك. ھامىلىدار ئاياللار، بالا ئېمىتىۋاتقان ئاياللار ۋە كىچىك بالىلار خالىغانچە ئىشلەتسە بولمايدۇ.

5. بىر قېتىمدا كۆپ مىقداردا ئىشلىتىشكە بولمايدۇ.

6. ئەتىر يېغىنى ئىشلىتىشتىن بۇرۇن ئائىلە دوختۇرىغا ئېيتىش ۋە مەسلىھەتىنى ئېلىش كېرەك. چۈنكى، ئەتىر يېغى ھورمۇنلارغا تەسىر كۆرسىتەلەيدۇ.

7. ئەتىر يېغىنى سىرتتىن قوللانغىنىڭىزدا، تېرىڭىزگە ياقمايدىغان ياكى تاسادىپىي خاتا مەشغۇلات قىلىپ سېلىپ راھەتسىزلىك كۆرۈلگىنىدە، سۇ ياكى سوپۇن بىلەن يۇيىمەن دەپ ئاۋارە بولماڭ. چۈنكى، ئەتىر يېغى سۇدا ئېرىمىگەنلىكى ئۈچۈن ھېچ پايدىسى بولمايدۇ. ئەتىر يېغى ياغدا ئېرىگەنلىكى ئۈچۈن سۈت، گازىر يېغىغا كىچىك ئاق پاختىنى چىلاپ، راھەتسىز بولغان ئورۇننى سۈرتۈپ، يۇيۇپ تازىلايسىز ھەمدە شۇ ئورۇنغا سوغۇق ياكى ئىسسىق ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق تېزدىن ساقايتالايسىز.

قايسى ماركىدىكى ئەتىر يېغىنى ئىشلىتىش كېرەك؟

ھازىر ئەتىر يېغى پۈتۈن دۇنيادا 100 خىلدىن كۆپ ماركا بىلەن سېتىلىۋاتقان بولۇپ، مەن تەۋسىيە قىلىدىغان ساپ ۋە ھەقىقىي تۆۋەندىكى تۆت خىل ماركىلىق ياغلاردۇر:

- doTERRA: https://www.doterra.com/
- Art de Huile: https://www.artdehuile.com/
- Farfalla: https://www.farfalla.ch
- Aromalife: https://www.aromalife.ch/

ھازىر بازار ياكى تورلاردا بىر قۇتىسى 10 مىللىلىتىر، بىر لىترى بىر دوللار ئەتراپىدا سېتىلىدىغان ئەرزان پۇللۇق ھەر تۈرلۈك ياغلار بار. بۇ خىل ياغلارنى ھەرگىز ئىشلەتمەڭ.

مېنىڭ ئەڭ بەك تەۋسىيە قىلىدىغىنىم بولسا، يەنىلا «doTERRA» ماركىسى بولۇپ، پەقەت توردىنلا سېتىۋالالايسىز. كۈن نۇرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمىغان ئەتىر يېغىنىڭ تۈرلىرى كۆپ بولۇپ، ياغ ئىشلەپچىقىرىشتىن يەنى ئۆسۈملۈك تۈرى ۋە مۇھىتنى قوغداش، قۇل ئەمگىكى ئىشلەتمەسلىك، بىخەتەرلىك... قاتارلىق ساھەلەرگە مەبلەغ سېلىپ، سېتىشقىچە بولغان ھەممە ساھەدە «يېشىل» دېگەن تەستىق ئالغان ۋە سۈپەتكە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىلگەن، ھەر يەردە باھاسى ئوخشاش بولغان ئىشەنچلىك ماركىدۇر.

ئۆيدە چوقۇم بولۇشقا تېگىشلىك ئۇچ مۇھىم ياغ

كېسەللىكلەرنى داۋالاشتا ئادەملەر مەكتەپ مېدىتسىناسى ۋە ئۆي خۇرۇچلىرى ئارقىلىق ئۆز كېسەللىكلىرىنى ئۆزى داۋالاپ كەلگەن بولسا، يېقىنقى 20 - 30 يىلدىن بۇيانقى بازارغا سېلىنغان ئەتىر ياغلىرى ئارقىلىقمۇ نۇرغۇن كېسەللىكلەرنى داۋالايدىغانلىقى بىلىنمەكتە.

مەن تۆۋەندە ئۆيىمىزدە چوقۇم ساقلاشقا تېگىشلىك بىرنەچچە ياغنى ئاددىيغىنە چۈشەندۈرۈپ ئۆتىمەن

1. ئۇستىقۇددۇس، يەنى لاۋەندەر (Lavendula angustifolia): ئەتىر يېغى سۆزلەنگەندە ئەڭ ئاۋۋال تىلغا ئېلىنىدىغىنى ئۇستىقۇددۇس يېغىدۇر. بۇ ياغ دائىم يېنىمىزدا ئېلىپ يۈرۈشكە زۆرۈر بولغان ياغدۇر. ئۇستىقۇددۇس يېغى تىنچلاندۇرۇش، تەڭپۇڭلاشتۇرۇش، شتىرىس (خاپىلىق) نى ئازايتىش ۋە راھەتلەندۈرۈش، ئۇيقۇنى ياخشىلاش، تېرىدىكى راھەتسىزلىكنى پەسەيتىش، ھاشاراتتىن قوغداش رولىغا ئىگە بولۇپ، بۇاستە تېرىگە سۈرتۈشكە بولىدۇ. باللارغا ئۇچ ياشتىن باشلاپ قوللانسا بولىدۇ.

ئۇستىقۇددۇس يېغى ئۇيقۇنى ياخشىلاش ئۇچۇن پايدىلىقتۇر. ئۇيقۇسىزلىق – ياشىنىڭ چوڭىيىشى ۋە ۋەزىيىتىمىزنىڭ ناچارلىقى سەۋەبلىك كۆپ ئادەملەردە كۆرۈلىدىغان مەسىلە بولۇپ، ئۇستىقۇددۇس يېغىنى يېتىشتىن سەللا بۇرۇن ئىشلەتمەي، يېتىشتىن بىر نەچچە سائەت بۇرۇن، مەسىلەن، كەچ سائەت 5 دىن باشلاپ پۈراپ ياكى قول بىغىشىغا سۈرتۈپ، ياتقىچە 5 - 6 قېتىم ئىشلىتىش كېرەك. ئۇزۇن مەزگىلدىن بېرى ئۇيقۇسىزلىق تارتىۋاتقانلار 10 مىللىلىتىر كوكۇس يېغىغا 10 تېمىم ئۇستىقۇددۇس (لاۋەندە) ھەم 10 تېمىم ۋەتىۋېر يېغىنى بىر كاراشنۇاي ئەينەك قۇتا ئىچىگە قۇيۇپ پۈراپ بېرىش كېرەك.

2. قەلەمپۇر يېغى كلوۋە (Eugenia caryophyllata): قەلەمپۇر بىزگە تونۇشلۇق بولغان بىر خىل دورا - دەرمەك بولۇپ، چاي ۋە بەزى تاماقلىرىمىزدا ئىشلىتىمىز.

قەلەمپۇر تارچىن يېغى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ بەدەننى قىزىتىش، ئاغرىق پەسەيتىش، ئىممۇنىتېت كۈچىنى ئاشۇرۇش، ياللۇغ قايتۇرۇش، چىش ئاغرىقى، پارازىت، رېماتىزم، كۆڭگلى ئېلىشىش... قاتارلىق نۇرغۇن كېسەللىكلەرگە شىپالىق رولى بار بولۇپ، چوقۇم ئۆيدە بولۇشقا تېگىشلىك ياغدۇر.

3. يالپۇز يېغى (Mentha piperita): يالپۇز چېيى بىزنىڭ ئالاھىدە چاي ئىچىملىكىمىز ھېسابلىنىدۇ. يالپۇز يېغى بەدەننى سالقىنلاشتۇرىدۇ، باش ئاغرىقى، سايا‌ھەت ئاغرىقى، زىققا، زۇكام، دىماق پۇتۇش، كۆڭگلى ئېلىشىش، ھەزىم قىلىش ياخشى بولماسلىق، مۇسكۇل ئاغرىقى، ئىچى قېتىۋېلىش، چۈشكۈنلۈك، زېھنىنى يىغالماسلىق قاتارلىق كۆپلىگەن كېسەللىكلەرگە پايدا قىلىدۇ ياكى ئۇ كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ.

ئۇنىڭ يەنە ئايالارنىڭ بالا ئېمتىشتىن توختاتقاندا سۈت كېسىش رولى بار. بالا ئەمدۈرۈۋاتقان ئايالار ئىشلەتمەسلىكى كېرەك. يەنە ئالتە ياشتىن تۆۋەن باللارغا ئىشلىتىشكە بولمايدۇ. كەچتە ئىشلەتكەندە ئۇيقۇنى قاچۇرىدۇ. ماشىنا ھەيدەشتىن بۇرۇن بىرنەچچە قېتىم ئاغزىنى ئېچىپ پۈرسا، دىققىتىنى يىغىپ ماشىنا ھەيدىيەلەيدۇ.

ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى ئەتىر يېغى ئىشلەپچىقىرىپ باققانمۇ ھەمدە قاچاندىن بېرى ئىشلىتىۋاتىدۇ؟

ئۇيغۇر تېبابەت ساھەسىدە، ئەتىر يېغىنى دورا ياساشتا ئىشلىتىدىغانلىقىنى ھەممىمىز دېگۈدەك بىلىمىز. كىچىكىمدە ئىمپورت قىلىنغان قەلەمپۇر ۋە ئەنبەر (قىزىل گۈل ئارىلاشمىسى بولسا كېرەك دەپ ئويلايمەن) ياغلىرىنى كۆرگەن ئىدىم. قوشنىلارنىڭ «جوز - بوز» دېگەن دەرمەكلەرنى بىلەي تاشقا سۈركەپ، مېيىنى چىقىرىپ، كىچىك بالىلارنىڭ (ئاق - سېرىق تەنلىك) چېكە، قۇلاق تۈۋى ۋە تېقىم - پاچاقلىرىغا سۈرتۈپ قويغانلىقىنى كۆرگىنىم ئېسىمدە. بۇ ئارقىلىق سوغۇقى ئېشىپ كېتىپ، يىغلاڭغۇ بولۇپ قېلىشنى داۋالىغان ۋە ئالدىنى ئالغان ئىدى. چوڭ كوچىدىن چۈۋا تېرىپ، ئىسرىقلاپ كېسەل داۋالىغان ئىشلارمۇ بار ئىدى.

ئەتىر يېغى بىزگە ئىپارخان نامى بىلەن تونۇشلۇق بولۇپ، ئۇيغۇرلار ئەتىر يېغىنى قاچاندىن باشلاپ ئىشلەتتى ۋە ئۆزلىرى ياساپ باقتىمۇ؟ بۇنىسى ماڭا نامەلۇم ۋە ئىزدىنىش ئىمكانىم يوقتۇر. ئۇيغۇرلار ئۆسۈملۈكلەردىن ياسالغان ئەتىر يېغىغا قارىغاندا، ئۆزىگە قولاي بولغان ھايۋاناتلار يېغى ئارقىلىقمۇ كېسەل داۋالىغان. مەسىلەن، قوي، كالا، ئات، تۈخۈم يېغى دېگەندەك... مەن بۇ ھەقتە توختالمايمەن.

ئەتىر يېغىنىڭ سېھرىلىك مۆجىزە خاراكتېرلىك شىپالىق رولىغا قىزىققۇچىلار بولسا، ئۆزى بىلىدىغان تىلدا، Google ۋە YouTube قاناللىرىدىن ئىزدەپ پايدىلىنىشىنى تەۋسىيە قىلىمەن.

بۇ ماقالىنى يېزىشتا ماڭا يېقىندىن ياردەمدە بولغان يولدىشىم دوكتور ئابدۇشۈكۈر ئابدۇرېشىت ۋە خىزمەتدىشىم Buff Nathalie غا ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمەن

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. Die Kraft der Natur (German), Deviato, 2024
2. Modern Essentials Handbuch (German), Aroma Tools, 2021
3. doTERRA Essentials, doTERRA Altius House, 2021

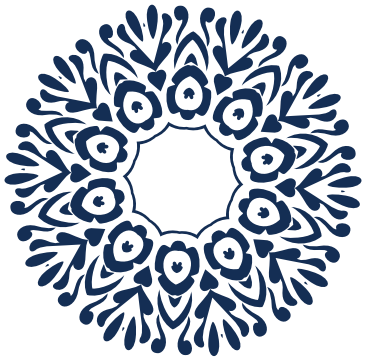
يازغۇچىنىڭ قىسقا تەرجىمھالى:

گۈلنار مەمتىمن

- 1977– يىلى كۇچا شەھەرلىك 1 - باشلانغۇچتا ئوقۇغان.
- 1988 - يىلى كۇچا شەھەرلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ، شۇ يىلى شىنجاڭ سانائەت ئىنستىتۇتىغا قوبۇل قىلىنغان.
- 1988 – يىلى شىنجاڭ سانائەت ئىنستىتۇتىنىڭ ئاپتوماتلاشتۇرۇش كەسپىي باكالاۋۇرلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشىپ پۈتتۈرگەن.
- 1994 - يىلى شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىغا خىزمەتكە كىرگەن.
- 2000 – يىلى شۇبېيتسارىيەگە كېلىپ يەرلەشكەن ۋە ھازىر شۇبېيتسارىيەنىڭ بېرىن شەھىرىدىكى بىر ساناتوريىدە سېستىرالىق خىزمىتىنى قىلىدۇ.

بۇ ماقالىنى «پىداكار» تەھرىرلىدى.

31

جەمئىيەتشۇناسلىقتا مېتودنىڭ رولىدىن ئىككى مىسال

كۇرشات ئوغلى

كىرىش سۆز

ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى چۈشەندۈرۈشتە قوللىنىلىدىغان مېتودنىڭ رولى ئىنتايىن مۇھىم. تەبىئىي پەندە يەكۈننىڭ توغرا - خاتالىقىنى فورمۇلا ياكى ئەمەلىي تەجرىبە ئارقىلىق ئىسپاتلاش مېتود قىلىپ كېلىنمەكتە. بۇ «تەجرىبىشۇناسلىق» دەپ ئاتىلىپ، كېيىن ئىجتىمائىي پەن تەتقىقاتىغىمۇ تەتبىقلانغان. ئەمما، ئىنسانلارنىڭ ئىش - ھەرىكەتلىرىدىن مەيدانغا كەلگەن ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى خىمىيە ياكى فىزىكا پەنلىرىدەك ماددىي تەجرىبە بىلەن كۆرسىتىپ بەرگىلى بولمايدۇ. شۇ سەۋەبتىن، قانداق مېتود قوللىنىپ ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى توغرا يەكۈنلەش تەتقىقاتچىلار ھەل قىلىشقا تېگىشلىك بىرىنچى مەسىلە ھېسابلىنىدۇ. يەنى، ئاددىي قىلىپ ئېيتقاندا، قانداق لوگىكىلىق ئانالىز بۇ يەكۈننى دەللىلەيدۇ، دېگەندىن ئىبارەت.

بۇ يازمىدا، بىز ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى ناھايىتى مۇرەككەپ بىلىنىدىغان، ھەمدە ئۇيغۇرلار ئۈچۈنمۇ جانجان مەنپەئەتكە تاقىشىدىغان ئىككى ئاتالغۇنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئاددىي مېتود بىلەن چۈشەندۈرۈشكە تىرىشىمىز.

بىرىنچى، دۆلەت تۈزۈلمىسى

ئىنسانلار توپلىشىپ ياشاپ شەھەر ھاياتىنى بەرپا قىلغاندىن باشلاپ، ئىش تەقسىماتى ۋە باشقۇرۇش دېگەن مۇناسىۋەت تورىنى چۆرىدەپ ھەر خىل تۈزۈلمىلەرنى مەيدانغا كەلتۈردى: ئاز بىر قىسىم ئادەملەر ھۆكۈمران بولىدىغان، كۆپ قىسىم ئادەملەر شۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بويسۇنۇپ، شۇلارنىڭ ئورنىغا ھاياتىنى ساقلاشنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان

قۇلدارلىق تۈزۈلمىسى؛ ياكى، ئاز بىر قىسىم ئادەملەر كۆپچىلىككە ژاكالىتەن مائاش ئېلىپ، دۆلەت ئىشلىرىنى بىرلىككە كەلگەن قانۇن بىلەن باشقۇرۇپ، جەمئىيەتنىڭ مۇقىم، بىخەتەر بولۇشىغا كاپالەت قىلىدىغان، ئاۋام بولسا ئۇلارنىڭ ئىش نەتىجىسىگە قاراپ ئۇلارنىڭ شۇ ئىشنى داۋاملاشتۇرۇشىغا يول قويىدىغان، ياكى ئورنىغا باشقا كىشىلەرنى تەينىلەيدىغان دېموكراتىك تۈزۈلمە دېگەندەك كۆپلىگەن تۈزۈلمىلەر مەۋجۇت. ئۇلارنىڭ مەلۇم بىر قىسمى تارىخ بولۇپ قالغان بولسىمۇ، يەنە مەلۇم قىسمى داۋاملاشماقتا. ئۇلارنىڭ قايسىسى ئىنسانلارغا ئەۋزەل، قايسىسى ئەمەس، قارىماققا ئىرماش - چىرماش بولسىمۇ، ئۇنى توغرا مېتود بىلەن كۆزەتكەندە «غېزى غاز، ئۆردىكى ئۆردەك» بولۇپ ئايرىلىپ چىقىدۇ.

تۈزۈلمە، ئۇ ئىنسانلار توپلىمىدا شۇ توپلامنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئۈچۈن مەيدانغا كەلگەن. بۇ يەردىكى مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش دېگىنىمىز ئىككى باسقۇچلۇق بولۇپ، بىيولوگىيەلىك مەۋجۇتلۇق، يەنى ھاياتىنى ساقلاش؛ ئۇنىڭ كەينىدىكى باسقۇچى بولسا تېخىمۇ ياخشى مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتىن، يەنى تەرەققىياتتىن ئىبارەت. ھاياتىنى ساقلاش كاپالەتكە ئىگە بولغاندىن كېيىن، تەرەققىياتقا يۈزلەنگىلى بولىدۇ. بۇ ئىككى باسقۇچلۇق مەۋجۇتلۇق تىنچلىقنى ئاساس قىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، قايسى تۈزۈلمە تىنچلىقنى ساقلاشتا ئۆزىنىڭ تۇرغۇنلۇقنى ئىپادىلىيەلىسە، شۇ بىر ئەۋزەل تۈزۈلمە ھېسابلىنىدۇ. تىنچلىقنىڭ ئاساسى باراۋەرلىك بولۇپ، باراۋەرلىك ئاساسىغا قۇرۇلغان تىنچلىقلا ھازىرغا كەلگۈچە ئىنسانلار ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن تەجرىبىلەرگە كۆرە ئەڭ ئۈزۈن داۋاملىشىدىغانلىقى ئىسپاتلانماقتا. بىز تۆۋەندە دۆلەت تۈزۈلمىسىنى «بىيولوگىيەلىك ھاياتلىق» دېگەن ئۇقۇم بىلەن باھالاپ ئانالىز ئېلىپ بارىمىز.

بىيولوگىيەلىك ھاياتلىق ئېنىقلا جانلىقلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئۇقۇم ئىككى مەزمۇننى ئاساس قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ بىرى، يېمەك - ئىچمەك بىلەن بىيولوگىيەلىك ھاياتلىقنى ساقلاش؛ يەنە بىرى بولسا، جۈپلىشىپ نەسىل قالدۇرۇش ۋە شۇ ئارقىلىق بىيولوگىيەلىك ھاياتنى داۋاملاشتۇرۇش. بىيولوگىيە ئىلمىدىكى تەتقىقاتلار ئىجتىمائىي پەنگە تەتبىقلىنىپ، ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى ھادىسىلەرنى چۈشەندۈرۈشتە مېتود قىلىپ قوللىنىش خېلى ئومۇملاشقان بىر ئەھۋال. مەسىلەن، دارۋىننىڭ «تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەرىيەسى»دىن ئىلھام ئېلىنغان «جەمئىيەت دارۋىنىزمى (سوتسىيال دارۋىنىزم)» ۋە شۇنىڭدەك گېن تەتقىقاتىدىكى بۆسۈش خاراكتېرلىك بايقاشلاردىن ئىلھام ئالغان «بىيودېتېرمىنىزم» (يەنى biodeterminism، گېن ھەممىنى بېكىتىدۇ، دېگەن مەنىدە بولۇپ، بۇ يەردە «دېتېرمىنىزم» قىسمەت ياكى قىسمەتنىزم دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ) نەزەرىيەسى قاتارلىقلار بار. بىز بۇ يازمىدا بۇ خىلدىكى نەزەرىيەلەرنى چۈشەندۈرۈشنى مەقسەت قىلمايمىز. بۇ يەردە بىيولوگىيەلىك ھاياتلىق بىلەن ئىنسان ھاياتىنى ئىككى نۇقتىغا قويۇپ، ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى كۆرۈنۈشى مۇرەككەپ دۆلەت تۈزۈلمىلىرى ۋە جەمئىيەت تۈزۈلمىلىرىنى شۇ ئىككى نۇقتىنىڭ ئوتتۇرىسىغا قويۇپ، ئاندىن قايسى تۈزۈلمە بۇ ئىككى خىل ھاياتلىقنىڭ قايسىسىغا يېقىن دېگەننى كۆرسىتىپ بېرىدىغان مودېلىنى كۆز بىلەن كۆرۈنىدىغان ھالەتكە ئەكېلىپ، ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئۆزىنىڭ چۈشىنۈپلىشىغا قالدۇرىمىز.

بىز يۇقىرىدا بىيولوگىيەلىك ھاياتلىقنىڭ ئەڭ ئاساسى بولغان ئىككى نۇقتىنى شەرھلەپ ئۆتتۇق. ئەمدى جانلىقلارنىڭ بىر ئەزاسى بولغان ئىنسانلار «civilization» (مەدەنىيەت، مەدەنىيلىشىش) دېگەن ئۇقۇم ئارقىلىق باشقا جانلىقلار بىلەن ئوخشاش بولغان ھاياتلىق

شەكلىدىن كېيىنكى تەرەققىياتىنى ئىپادىلەپ كەلمەكتە. ئاددىي قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ ئىنسانلارنىڭ يەپ - ئىچىپ، ئەۋلاد قالدۇرۇشتىن باشقا، زېھنىي قۇۋۋىتىنى ئۇنىڭدىن يۇقىرى دەرىجىدىكى تەرەققىياتقا يۈزلەندۈرگەندىكى مەۋجۇتلۇقى بولىدۇ. ئىنسانلار بىلەن باشقا بىيولوگىيەلىك جانلىقلارنىڭ پەرقى زادى نېمە؟ بۇ، نەچچە مىڭ يىلدىن بېرى پەلسەپىدە تالاش - تارتىش قىلىنىپ ھازىرمۇ داۋاملىشىۋاتقان تېما بولۇپ، بىز بۇ مەسىلىگە كىرمەيمىز. ئەمما تەكتلەپ قويىدىغان بىر نۇقتا بولسا، ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى ئەخلاق كاتېگورىيەسىدە ھۆكۈم قىلىپ كېلىنىۋاتقان «ئىنسان»لارغىلا خاس ئىش - پائالىيەتلەرنىڭ، جانلىقلار دۇنياسىغا بولغان مىكرو تەتقىقاتلارنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ ئىنسانلارغىلا خاس ھەرىكەت ئەمەسلىكى ئوتتۇرىغا چىقماقتا. مەسىلەن، «ئوخشاش جىنسلىقلار مۇھەببىتى»، «ئىپپەت سېتىش» دېگەندەك ئەخلاقسىزلىق قىلمىش دېيىلىپ كېلىنگەن پائالىيەتلەرنىڭ جانلىقلار دۇنياسىدىمۇ مەۋجۇتلۇقى ئوتتۇرىغا چىقماقتا. بۇنداق ئەھۋالدا ئەزەلدىن ئىنسانلار بىلەن باشقا جانلىقلارنى پەرقلەندۈرۈشتە مېتود قىلىنىپ كېلىنىۋاتقان ئەخلاق ئۆلچىمىمۇ ئىنسان بىلەن جانلىقلارنى پەرقلەندۈرۈشتە بىر توغرا مېتود بولالمايدىغانلىقى دەللىلەنمەكتە.

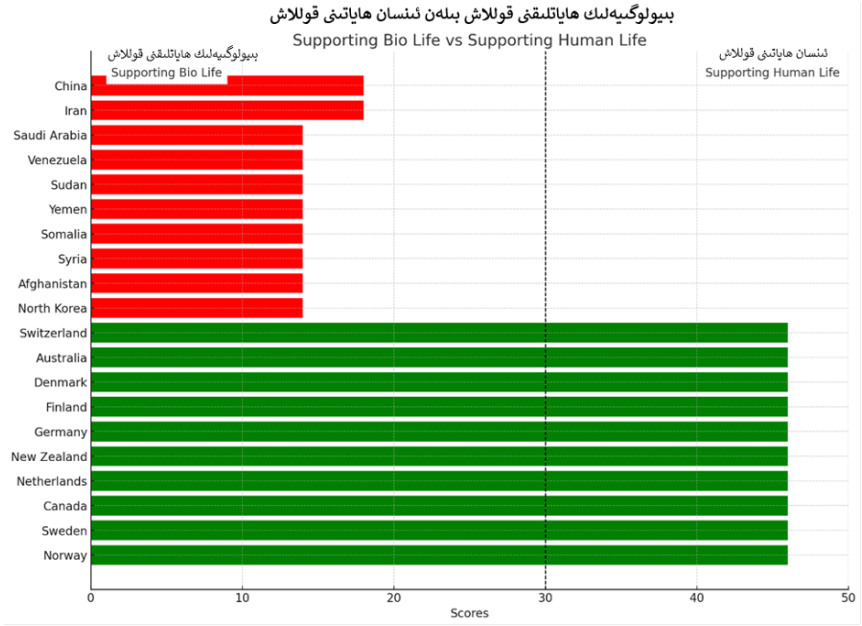
ئەخلاق كاتېگورىيەسىنى بۇ يەردە تىلغا ئېلىشتىكى مەقسىتىمىز، بىر قىسىم دۆلەت تۈزۈلمىلىرىنىڭ ئاساسى مەلۇم بىر خىل ئەخلاق كۆز قاراشلىرىنى قوغداش ۋە ئۇنى ئىجرا قىلىشىنى ۋەزىپە قىلىش ئۈستىگە قۇرۇلغان بولۇپ، بۇ مەزمۇندا بۈاسىتە ئالاقىسى بار بولغانلىقى ئۈچۈن ئازراق تىلغا ئېلىپ ئۆتتۇق. مەلۇم بىر تۈزۈلمە ئىنسانلارنىڭ بىيولوگىيەلىك مەۋجۇتلۇقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىشتىن باشقا يەنە نېمە ئىشلارنى قىلىشنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدۇ، دېگەن بىلەن بىز ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى كۆرەلەيمىز. يەنى، بىر تۈزۈلمە شۇ توپلامدىكى ئىنسانلارنى نوقۇل يەپ - ئىچىپ، ئەۋلاد قالدۇرۇشقىلا باغلاپ قويغانمۇ ياكى ئەمەسمۇ دېگەندىن ئىبارەت. بىز ئىنسانلارنىڭ باشقا ئىشلارنى قىلىشتىكى ھۆرلۈكنى باشلىنىش دەپ بىلسەك، شۇ تۈزۈلمە ئىنسان ھۆرلۈكنى قانچىلىك قوغدىيالايدۇ؟

ئەمدى دۆلەت تۈزۈلمىلىرىنى ئانالىز قىلىشتىكى ئۇسۇلىمىزنى ئوتتۇرىغا قويىمىز. ئەگەر مەلۇم بىر دۆلەت تۈزۈلمىسى ئۆز تېررىتورىيەسىدىكى ئىنسانلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك يېيەلىشىگە (مەيلى ئۆزلىرى تېپىپ يېيىشى ياكى ھۆكۈمەت پاراۋانلىق ئورنىدا تەمىنلىنىشى) ۋە ئەۋلاد قالدۇرۇشىغا، قىسقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، بىيولوگىيەلىك ھاياتلىقنى داۋاملاشتۇرۇشىغا كاپالەتلىك قىلالىسا، بىز ئۇنىڭغا ئوتتۇز نومۇر بېرىمىز. شۇنىڭدىن كېيىن شۇ دۆلەت ئىچىدە ھۆرلۈكنىڭ قانۇنىي جەھەتتىن ۋە شۇنىڭ بىلەن بىللە رېئاللىقتا ئەمەلىيلىشىشى كاپالەتكە ئىگە ئەھۋالدا، ھەر ھۆر ئاملىغا ئىككى نومۇر بېرىمىز. نەزەرىيە جەھەتتىن ھۆرلۈكى مۇتلەق كاپالەتكە ئىگە جەمئىيەتتىكى دۆلەت تۈزۈلمىسى يۈز نومۇر بولۇپ، ئۇ پەقەت نەزەرىيە جەھەتتىن مەۋجۇت بولۇپ سېلىشتۇرما نۇقتىسىدىن بۇ يەرگە قويۇلىدۇ.

نومۇر بېرىلىدىغان ئاملىلار يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئىككى نۇقتىنى ئاساس قىلغان: بىرىنچىسى، باراۋەرلىك، يەنە شۇ دۆلەت ئىچىدىكى بارلىق ئىنسانلارنىڭ باراۋەرلىك ئەھۋالى؛ ئىككىنچىسى، ئۇنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالى. مەسىلەن، ئەگەر قانۇندا شۇ باراۋەرلىك بار بولسا ئىككى نومۇر بېرىلىدۇ، ئەمما رېئال جەمئىيەتتە ئىجرا قىلىنمىغان، ياكى بىر قىسىم ئىنسانلار بۇ قانۇندىن بەھرىمەن بولالمايۋاتقان بولسا ئىككى نومۇر تارتىلىدۇ. بۇ يەردە مىسال سۈپىتىدە بېرىلىدىغان شەرتلەر بولسا سايلام ھوقۇقى. ئەگەر بىر دۆلەتتە سايلام ھوقۇقى

بار بولسا ئىككى نومۇر قوشۇلىدۇ، ئەمما ئايالالارنىڭ سايلام ھوقۇقى بولمسا ئىككى نومۇر تارتىلىدۇ. تەكتلەشكە تېگىشلىك بىر مەسىلە بولسا، سايلام ھوقۇقى بىر دۆلەتتە پۈقرالىق ھوقۇقى بېرىلگەن ئىنسانلاردا بولۇپ، پۈقرالىق ھوقۇقى يوق ئىنسانلار بۇ سايلام ھوقۇقىدىن مۇستەسنا. بۇ مەسىلە قانداق ھەل قىلىندى دېگەندە، سايلام ھوقۇقى يوق ئىنسانلار شۇ دۆلەتتە مىللەتچىلىكنىڭ قۇربانىمۇ (شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا دۆلەتلىرىدىكى روھىڭگالقىلار، ياكى خىتاي دۆلىتىدىكى ئۇيغۇرلار)، ياكى قانۇنسىز كۆچمەنلەرمۇ (ئامېرىكا، ياكى ياۋروپادىكى ئاققۇنىلار)، بۇ خىل ئەھۋالمۇ كونكرېت تەھلىل قىلىنىپ، ئەگەر مەلۇم دۆلەتتە «nationalism» (مىللەتچىلىك) سىياسىتى تېخى ئىجرا قىلىنىۋاتقان بولسا، ئۇ ئەھۋالدا ئىككى نومۇر تارتىلىدۇ. بۇ ئىنچىكە شەرتلەرنىڭ ئارىسىدا، قىز - ئاياللارنىڭ مائارىپ ھوقۇقى، ئەر - ئاياللار باراۋەر ھوقۇقى، دىنىي ئەركىنلىك، ئىچكى زوراۋانلىق (ئائىلە ئىچىدە ئاياللار ۋە باللارغا تەن جازاسى قوللىنىش)، بالا تۇيۇ قاتارلىق 30 تۈرگە قارىتا نومۇر بېرىلدى.

بۇ شەرتلەر تەرتىپكە تۈزۈلگەندىن كېيىن، ئۇنى ئانالىز قىلىش ئىشى ئېلىپ بېرىلدى. بۇ ئۇچۇرلار ناھايىتى كۆپ تەرەپلىك ئۆلچەملەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، چېتىلىش دائىرىسى بەك كەڭ بولغانلىق سەۋەبىدىن، بىز تۆۋەندىكى ئىستاتىستىكىدا پەقەت ئىنسانلاردا بولۇشقا تېگىشلىك 10 ھوقۇقنى مىسال قىلىدۇق. بۇ ئۇچۇرلار پۈتۈنلەي ChatGPT (سۇنئىي ئەقىل) ئارقىلىق ئانالىز قىلىندى ۋە تۆۋەندىكىدەك ئىستاتىستىكا چىقىرىلدى.

بۇ گرافىكتا ، بىيولوگىيەلىك ھاياتلىقنى قوللاشقا ئەڭ يېقىن دۆلەت سىستېمىسىغا ئېگە ئون دۆلەت بىلەن، ئىنسان ھاياتىنى قوللاشقا ئەڭ يېقىن 10 دۆلەت بېرىلدى. بۇ ئىستاتىستىكىدا كۆرسىتىلگەندەك، قىزىل رەڭ بولسا بىيولوگىيەلىك ھاياتلىقنى كاپالەتكە ئېگە

قىلىپ، ئۇنىڭدىن كەينىدىكى تەرەققىياتقا زۆرۈر بولغان ئىنسان ھوقۇقلىرى كاپالەتكە ئىگە قىلىنمىغان، شۇ سەۋەبتىن پەقەتلا بىيولوگىيەلىك ھاياتلىقنىلا كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان سىستېمىغا ئىگە دۆلەتلەردىن ئىبارەت. ئەمما پەقەت بىيولوگىيەلىك ھاياتلىق كاپالەتكە ئىگە بولسىلا ئىنسان ھاياتى ھېسابلانمايدۇ. ئىنسانلار قانۇن ئارقىلىق ئېرىشكەن ۋە ئەمەلىيلەشكەن ھەر بىر ھوقۇق ئۈلارنى ھەققىي ئىنسان ھاياتىغا يېقىن ھالەتكە ئەكېلىدۇ ۋە بۇ ھوقۇقلار كۆپەيگەنسېرى خۇددى يېشىل رەڭ بىلەن كۆرسىتىلگەن دۆلەتلەرگە ئوخشاش، بۇ خىلدىكى دۆلەت سىستېمىلىرى ئىنسان ھاياتىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىشقا قاراپ توختاۋسىز ئىلگىرىلەيدۇ. ئوقۇرمەنلەر ئۆزى خالىغان دۆلەتلەرگە بۇ خىل ئۇسۇلدا نومۇر بېرىپ كۆرسە بولىدۇ. مەيلى ئۇ قانداق تىپتىكى دۆلەت سىستېمىسىغا ئىگە بولسۇن، بۇ ئەمەلىي ئىككى نومۇرلۇق ھوقۇقلار دۆلەت تۈزۈلمىسىدىكى نۇرغۇن قاراشقۇلۇقلارنى ئاشكارىلايدۇ. رادىكال مۇسۇلمانلار تەلپۈنىدىغان شەرئەت سىستېمىسىگىمۇ بۇ تۈردە نومۇرلار بېرىلگەندە، ئۇنىڭ ئەمەلىيەتتە مۇسۇلمانلارنى بىيولوگىيەلىك مەۋجۇتلۇق قاتارىدا تۇتۇپ تۇرىدىغان ۋاقتى ئۆتكەن تۈزۈلمە ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئىككىنچى، دىن

دىن غەرىتە بىر قەدەر ئەقلىنىڭ ئەلگىكىدىن ئۆتكەن ھالدا ئۆز ئورنىدا خىزمەت قىلىپ كېلىنۇاتقان بولسىمۇ، شەرقتە بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار ئېتىقاد قىلۇاتقان ئىسلامدا تېخى ئۆز جايىنى تاپقىنى يوق. ئۇيغۇرلارنىڭ ياشاش مۇھىتى، كۆنگەن ئادەت پىسخىكىلىرى سەۋەبىدىن، «تەقۋا»لىقنى دىنغا ئىشىنىش ئۆلچىمى قىلىپ كەلگەن. بۇ خىل تەقۋالىقنىڭ ئاساسى بولسا دىننى چۈشىنىشنى دىنىي زاتلارغا تاشلاپ بېرىپ، ئۆزلىرى بولسا قوي پادىسىدەك ئەگىشىپ، بويسۇنۇشنى تەقۋالىق دەپ ھېسابلاپ كەلگەن.

ئەمدى بىز دىننى توغرا چۈشىنىشنى بىرەر مېتود بىلەن تەمىنلىسەك، قانداق بىر مېتود دىنىي مەسىلىلەرنى بىزگە ئېنىق يورۇتۇپ بېرەلەيدۇ؟ خۇددى ئۇستىدىكى دۆلەت تۈزۈلمىلىرىنى ئانالىز قىلىشتىن بۇرۇن ئۇنىڭغا مەلۇم شەرتلەرنى يۈكلىگەندەك، دىنىي نۇقتىلارنىمۇ ئالدىدا بىر قىسىم شەرتلەر بىلەن ئانالىز قىلىشقا تەييارلايمىز.

دىنىي چۈشەنچىلەردىن كۆرە، دىن ئېتىقاد قىلىش بولۇپ، ئېتىقادنىڭ ئالدىنقى شەرتى ئىشىنىش بولىدۇ. ئېتىقاد تەقۋالىق بولسىمۇ، نېمىگە ئىشىنىپ نېمىگە ئىشەنمەسلىك، ئۇ بىلىشكە تېگىشلىك ماھىيەتلىك مەسىلە ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، دىن ۋە بولۇپمۇ بىر خۇدالىق دىنلاردا يادرو ئورنىدىكى مۇقەددەس كىتابلار ياراتقۇچى تەرىپىدىن شۇ دىنىنىڭ مۇرىتلىرىغا چۈشۈرۈلگەن دېيىلسىمۇ، ئۇنى يېزىقتا پۈتكىنى ئىنسانلار، كۆچۈرۈپ تارقاتقىنى ئىنسانلار، تەرجىمە قىلىپ باشقا توپلاملارغا كېڭەيتكىنى ئىنسانلار، كۆچۈرۈپ بېسىشتىن كۆپلەپ نەشر قىلىپ تارقاتقانلار ئىنسانلار، مەسچىت، چېركاۋلاردا تەرغىب قىلىپ، چۈشەندۈرگۈچى يەنىلا ئىنسانلار بولىدۇ. بۇ مۇقەددەس كىتابلارنىڭ مەزمۇنى مەڭ يىللاردىن بېرى ئۆزگەرمەي شۇ پېتى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا يەتكۈزۈلۈۋاتامدۇ، بۇ مەسىلىنى بۇ يازمىدا تەھلىل قىلىپ ئولتۇرمايمىز. ئەمما تەرغىب قىلغۇچى، تارقاتقۇچىلار ئايەتلەرنى ئەينى يادلىسىمۇ، ئۇلارنى شەرھلىگەندە، چۈشەندۈرگەندە، ئۆزىنىڭ چۈشەنچىسى ئاساسىدا يەتكۈزىدۇ ۋە چۈشەندۈرىدۇ. ئۇلارنىڭ چۈشەنچىسى بولسا ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى يەنىلا ئىنسان بولمىش ئۇستازلىرى، دىنىي ئۆلىما،

شەيخلەرنىڭ چۈشەنچىلىرىگە ئۇلاشقان. ئۇلارنىڭ چۈشەنچىلىرى توغرىمۇ، ئۇنى سۈرۈشتۇرمەيدۇ.

ھۆكۈمرانلارنىڭ دىنىي سۈيىئىستېمال قىلىپ سىياسىي مەنپەئەتلەرنى كۆزلىشىدىن تارتىپ، بىر ئاددىي ئىنسانىنىڭ شەخسىي مەنپەئەتىگە يېتىشتىكى ۋاستە قىلىپ پايدىلىنىپ كېلىنىۋاتقانلىقى بىر تارىخىي ھەقىقەت. بىر ئېتىقاد قىلغۇچى ئۆزىنىڭ ئاخىرەتلىكىنى توغرا يۆنىلىشتىكى چۈشەنچىلەرگە تاپشۇرۇۋاتامدۇ، بۇ مەسىلىنى چۆرىدەپ ئېتىقادنىڭ ئۆزىگە يېتىپ كەلگەن مەزمۇنىنىڭ توغرا - خاتالىقىنى بىلىپ ئىشىنىش، بۇ ئايلىنىپ كەلگەندە بىلىشنى تەلەپ قىلىدىغان مەسىلە. شۇ سەۋەبتىن، دىنىي چۈشىنىشتىكى مېتود ۋە ھازىرغىچە ئىنسانلار ئۆز ئەمەلىي تەجرىبىسىدىن ئۆتكۈزگەن ئىشەنچلىك مېتود ئىلمىدۇر.

ئەمدى ئىلمىنى قانداق مېتود قىلىش كېرەك؟ ئىلىم ئۆزىمۇ ئاددىي ئاۋامغا نىسبەتەن بىلىش، ئىگىلەش قىيىن بولغان بىر ئۇقۇم. بولۇپمۇ دىياسپورادىكى «پەننىي ئالىم»، «دىنىي ئالىم» كۆز قاراشلىرى، يىللاردىن بېرى ئىلىم بىلەن دىنىي ئۆزئارا قارىمۇقارشى مەيدانغا قويۇپ، ئەسلى دىنىي چۈشىنىپ ئۆز ئېتىقاد يولىنى توغرىلاشتا مۇھىم بولغان بۇ مېتود ئېتىقادچىلاردىن يىراقلاشتۇرۇلماقتا. دىن بىلەن ئىلىم ھەقىقەتەن بىر - بىرىگە زىتمۇ؟

لوگىكىلىق ئانالىزلارنى دىن بىلەن پەن مۇناسىۋىتىگە تەتبىقلىغىنىمىزدا، دىن بىلەن پەننىڭ بىر - بىرىگە زىت بولۇشى بىر قىسىم ئىنسانلارنىڭ خاتا كۆز قارىشى ئىكەنلىكىنى دەلىللەپ بېرەلەيمىز. دىياسپورادىكى بىر قىسىم «دىنىي زاتلار» ئىسلام دىنى ۋە قۇرئان كەرىم ئاللاھتىن چۈشكەن ئىلىم، بولۇپمۇ تەبئىي پەن ئىلىملىرى خىرىستىيان دۇنياسىدىن كەلگەن ئىنسانلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئېختىراسى دەپ قاراپ، ئىلىم - پەن بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ دىنىي چۈشەنچىلىرىنى «دىنىي ئالىملار»نىڭ ئىلىملىرى ئالدىدا ئىنكار قىلىش پوزىتسىيەسىدە بولماقتا. شۇ سەۋەبتىن، «قۇشقاچنىمۇ قاسساپنىڭ سويغىنى ئەۋزەل» دېگەننى شۇنداق مەيدانلاردا تەكىتلەيدۇ. ئەمما، ھەرقانداق ئىلىم مەيلى دىنىي بولسۇن ياكى پەننىي بولسۇن، ئۇ چۈشىنىش ۋە ئۆز چۈشەنچىسىنىڭ توغرا ياكى خاتالىقىنى دەلىللەشنى مەزمۇن قىلغان. نەچچە مىڭ يىللىق قايتا - قايتا تاۋلاشلاردىن كېيىن، تەبئىي پەن ئىلىملىرى يۇقىرىدىكى تەجرىبىشۇناسلىقنى مېتود قىلىش ئارقىلىق توغرا ئۇسۇلدا يەكۈنلەشنى ئىشقا ئاشۇردى. ئىجتىمائىي پەنمۇ ھەم تەجرىبىشۇناسلىقتىن ئىلھام ئېلىپ، توغرا ئۇسۇلدا يەكۈنلىنىپ كېلىۋاتىدۇ. ئەمما ئىسلامدا دىنىي چۈشەنچىلەرنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا يەتكۈزۈش جەريانى تېخى ھېچقانداق يېڭى مېتودلاردا تاۋلانغىنى يوق.

ئەمدى ئىلىم دېگەن نېمە؟ نېمە ئۈچۈن ئىلىم دىنىي چۈشىنىشتىكى ئەڭ توغرا مېتود بولۇشى كېرەك؟ توغرا، ئەگەر دىنىي چۈشەنچىلەر ۋە چۈشەندۈرۈشلەر نەزەريە بولۇپ، ئەگەر ئۇلار نەزەريە بويىچە قېلىپ، ئىنسانلارنىڭ رېئال ھاياتىغا تەتبىقلانمىغان بولسا ئىدى، ئۇنداق ئەھۋالدا ئىلمىنىڭ بۇ يەردە مېتود بولۇشىنىڭمۇ ھاجىتى يوق ئىدى. ئەمما رېئاللىقتا بولسا، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، دىن ھۆكۈمرانلىنىڭ سىياسىتىدىن تارتىپ بىر قىسىم شەخسلەرنىڭ دىنىنىڭ نامىدا ئۆز شەخسىي مەنپەئەتلىرىگە يېتىشتە پايدىلىنىپ كېلىنىۋاتقان ئەھۋال مەۋجۇت بولغاچقا، بۇ خىل سۈيىئىستېمالىلقنى مەزمۇن قىلغان دىنىي چۈشەنچىلەرنى ھەر شەخسنىڭ ياخشى بىر ئاخىرەتلىككە ئېرىشىش ئۈچۈن ئىگىلەشكە تىرىشۋاتقان دىنىي چۈشەنچىلىرى بىلەن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، ئىلمىنىڭ مېتودلۇق ئورنى ئىنتايىن مۇھىم.

ئىلىم ساھەسىدە، مەسىلەن، بىيولوگىيە، خىمىيە، نېرۋا ھۈجەيرە ئىلمى قاتارلىقلارنى

چىقىش قىلىپ ئاددىي ئاۋامغا ئىنسانلارنىڭ بىلىش ئىقتىدارىنى چۈشەندۈرۈش بىر مۇرەككەپ مەسىلە. بىز بۇ يەردە تەقۋا ئىنسانلارنىڭ دىنىي چۈشەنچىلىرىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، دىندا، بولۇپمۇ ئىسلام دىندا نېمە ئۈچۈن ئىنسانلار بىلىشكە قادىر ۋە شۇنىڭدەك نېمە ئۈچۈن بىلىش ھەر تەقۋا ئىنسانغا مۇھىم دېگەن مەسىلىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

ئىسلامدا مۇسۇلمانلار قۇرئاننىي دىنىي چۈشەنچىلەرنىڭ كېلىش مەنبەسى قىلىدۇ ۋە شۇنىڭدەك قۇرئاننىي چۈشەندۈرگەن موللىلار (ئىسلام ئىلىم ئادەملىرى) نىڭ يېتەكچىلىكىدە ئۇنى ئېتىقاد شەكلى ۋە رېئال ھاياتىغا تەتبىقلاپ ماڭىدۇ. قۇرئاندىكى ئايەتلەردە كۆرسىتىلىشىچە، ئىنسانلارنىڭ بىلىش ئىقتىدارى ياراتقۇچى ئاللاھتىن بۇيۇرۇلغان. قۇرئاندا: ﴿**بىز ناھايىتى ئاز بىر قىسىم ئىلىمنى سىلەر بىلەن ئورتاقلاشتۇق**﴾ دېگەن ئايەت بار. قۇرئاندىكى باشقا مەزمۇنلار بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئانالىز قىلغاندا، مەسىلەن، ﴿**بىز، زېمىن ۋە ئاسمانلاردىكى بارلىق شەيئىلەرنى سىلەرنىڭ پايدىلىنىشىڭلار ئۈچۈن ياراتتۇق**﴾دېگەندەك ئايەتلەر بىلەن بىللە ئانالىز قىلغاندا، ياراتقۇچى ئاللاھ، ئۆزى ياراتقان ئىنسان بىلەن ئورتاقلاشقان شەيئى پەقەتلا بىلىش بولىدۇ. ھەر يەككە ئىنسانغا بىرىدىن «بىلىش»نى قاچىلايدىغان كاللا بىلەن بىلىش ئىقتىدارىنى بېرىش، بىلىشنىڭ ئىنسان ئۈچۈن ياراتقۇچىسى ئالدىدىكى رولىنىڭ قانچىلىك مۇھىم ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

يۇقىرىدىكى مىساللاردا كۆرسىتىلگەن ئايەتلەرنىڭ مەزمۇنى ئىنسانلارغا ئاتا قىلىنغان ئىمتىيازلارنى، يەنى بىلىش ئىمتىيازى ۋە ئىشلىتىش، پايدىلىنىش ئىمتىيازىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئەمما بۇ ئىمتىيازلارنىڭ چېكى بارمۇ؟ ماددىي پايدىلىنىشنىڭ چېكى «زېمىن ۋە ئاسمانلاردىكى» بولۇپ، بۇ يەردە ماددىي پايدىلىنىشتا بىز بىلىدىغان بۇ كائىنات كۆرسىتىلگەن بولۇپ، ئاساسەن چېكى يوق دېيىشكە بولىدۇ. بۇنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، «پەقەت ماڭىلا ئىبادەت قىلىڭلار»، «مەندىن باشقا مەبۇد تىكلىمەڭلار» دېگەن ئايەتلەردىكى كۆرسەتمىلەردىن مەنىۋى ئىمتىيازنىڭ چېكى بارلىقى، بۇ چەكنىڭ مەنىۋىيەتتە، يەنى، ئىبادەت، بويسۇنۇشتىكى چەكنىڭ بىرلا، يەنە ياراتقۇچىغىلا ئىبادەت قىلىش، ياراتقۇچىسىغىلا بويسۇنۇشتىن باشقا چەك يوقلۇقىنى بىلدۈرىدۇ.

بىر دۆلەتنىڭ قانۇن - تۈزۈملىرى ئاساسىي قانۇن ۋە شۇ ئاساسىي قانۇن ئاستىغا قۇرۇلغان كونكرېت قانۇن - تۈزۈملەردىن ئىبارەت بولىدۇ. ھەرقانداق ۋاقىتتا ئاساسىي قانۇنغا زىت كونكرېت قانۇنلار تۈزۈلمەيدۇ ۋە ئاساسى قانۇنغا زىت كەلگەن ئەھۋالدا ئىجرا قىلىنمايدۇ، ئۆزگەرتىلىدۇ ياكى ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ. ئىسلام دىنىدا قۇرئان ئاساسىي قانۇن ئورنىدا ۋە ھەدىسلەر كونكرېت قانۇن ئورنىدا پايدىلىنىپ كېلىنمەكتە. بۇ ئىككى قانۇن ئاساسىدا شەكىللەنگەن سىياسىي تۈزۈلمىنى بىز يۇقىرىدىكى دۆلەت تۈزۈلمىلىرىنى ئانالىز قىلغاندا كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدەك شەرئەت تۈزۈلمىسى ھېسابلىنىدۇ. ئەمما بىز يۇقىرىدىكى بىيولوگىيەلىك ھاياتلىقنى دۆلەت تۈزۈلمىلىرىنى ئانالىز قىلىشتا مېتود قىلغىنىمىزدا، ئەمەلىيەتتە شەرئەت تۈزۈلمىسىنىڭمۇ پەقەتلا بىيولوگىيەلىك ھاياتلىقنى قوللاشقا يېقىن، ئىنسان ھاياتىنى قوللاشقا يىراق تۇرىدىغان، ۋاقتى ئۆتكەن بىر خىل تۈزۈلمە ئىكەنلىكىنى بىلدۇق. نېمە ئۈچۈن بۇنداق نەتىجە كېلىپ چىقتى؟

ئۇنىڭ جاۋابى شۇكى، ئىككىنچى مەزمۇندا كۆرسىتىپ ئۆتكەن دىنىي چۈشىنىشنىڭ مېتودى بولغان ئىلمىنىڭ، يەنى دىنىي چۈشەنچىلەر بويىچە بولغاندا، ياراتقۇچى ئىنسانلار

بىلەن ئورتاقلاشقان بىردىنبىر ئامىل بولغان ئىلمىنىڭ دىندىكى رولى ئەكسىنچە توغرا جارى قىلدۇرۇلمىغان.

جەمئىيەتشۇناسلىقتا «كېۋىمەن» (غار ئادىمى) دېگەن بىر ئۇقۇم مەۋجۇت. «غار ئادىمى» يەنە پىسخولوگىيەدىمۇ سۆزلىنىدىغان بولۇپ، غار ئىچىدە ياشاۋاتقان ئىنسانلار ئۆڭكۈر سىرتىدا پات - پات ئاڭلىنىپ تۇرىدىغان شامال ئاۋازى، گۈلدۈرماما ئاۋازى قاتارلىق ھەر خىل ئاۋازلاردىن قورقۇپ، قاراڭغۇدا قالغان بولسىمۇ، ئاچ قالغان بولسىمۇ، شۇ ئۆڭكۈرنىڭ سىرتىغا چىقىپ كۆرۈپ بېقىشقا جۈرئەت قىلالماسلىقتەك ئەھۋالنى كۆزدە تۇتىدۇ. ئىنسانلار بىلىشنىڭ قۇدرىتى بىلەن نەچچە مىڭ يىل ئىلگىرى ئۆڭكۈرلەردىن ئايرىلىپ گۈزەل تەبىئەت قوينىدا ياراتقۇچى كۆرسەتكەندەك، «زېمىن ۋە ئاسمانلار پەقەت سىلەرنىڭ پايدىلىنىشىڭلار ئۈچۈن يارىتىلدى» دېگەن كۆرسەتمىدىن پايدىلىنىپ ياشاپ كەلمەكتە. بۇ پايدىلىنىش ماددىي تەرەققىياتنى كۆرسىتىپ، قايسى توپلام ياراتقۇچى بەرگەن ئىلمىنى قايسى دەرىجىدە پايدىلانسا، شۇنچىلىك ماددىي بايلىق يارىتىپ جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ كەلمەكتە. ئەمما شۇنىڭ بىلەن بىرگە بىلىش چەكلىمىگە ئۇچراۋاتقان، بىلمەسلىكنى ھەل قىلىش ئورنىغا بىلىشنى چەكلەپ، ئۆزىلا ئەمەس باشقا ئۆڭكۈر سىرتىغا چىقىشقا ئۇرۇنۇۋاتقانلارنى چىقىشتىن توسۇش ۋە ھەتتا چىقىشنى ياساق (چەكلەنمە) قىلىش ھالىتىمۇ مەۋجۇت. مەسىلەن، ئافغانىستاندا تالىبان ھوقۇق ئىگىلىگەندىن كېيىن قىزلارنىڭ مەكتەپلەرگە بېرىشى چەكلەندى. دەۋرىمىزدە سىياسىي مەقسەتلەر ئۈچۈن دىندىكى خاتا چۈشەنچىلەرنى پەيدا قىلىپ، ئۆزى بىلمىگەننى باشقىلارنىڭ بىلىشنى چەكلەش پەقەتلا «زامانىۋى ئۆڭكۈر ئادىمى» بولۇپ ياشاش، ياكى شۇنداق ياشاشقا مەجبۇر قىلىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

ئەمىسە نېمە ئۈچۈن بۇنداق چەكلىنىشلەر، بولۇپمۇ دىن قانۇن قىلىنغان جەمئىيەتتە مەۋجۇت بولىدۇ؟ بىز بۇنى سىياسىي سۈيىئىستېمالنىڭ ۋاريانتىدىن ھالقىپ (ئۇنى يېشىش، چۈشەندۈرۈش پەقەتلا ھاجىتى يوق بولغاچقا) شەخسلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادىدىكى توقۇنۇشلارنى كۆزەتكىنىمىزدە، بىر ماھىيەتلىك نۇقتا شۇكى، ئېتىقادىنىڭ خاتا بولۇپ قېلىشىدىن شەخسنىڭ ياخشى ئاخىرەتلىككە ئىگە بولالماسلىقىغا بولغان ئەنسىرەش (مۇسۇلمانلارغا نىسبەتەن بىر ياخشى ئاخىرەتلىك ئەلۋەتتە جەننەتكە كىرىش) تىن ئىبارەت. دىندا دىنىي ئېتىقاد ھەر شەخسنىڭ ئىختىيارلىقىدا، يەنى ياخشى ئاخىرەتلىككە ئېرىشىشنى خالاش ياكى خالىماسلىق شەخسىي تالاش بولسىمۇ، ئەمما دىنىي ئېتىقاد بىر جەمئىيەتتە رېئاللىققا تەتبىقلانغاندا ئۇ شەخسنىڭ تاللىشى بولماي كەلگەن. بۇنىڭ سەۋەبى، گەرچە يۇقىرىدا كۆرسەتكەن سىياسىي سۈيىئىستېمال مۇھىم ئامىل بولسىمۇ، ئەمما شەخسكە كەلگەندە «سېنىڭ گەندەڭگە تېيىلىپ مەن دوزىخى بولۇپ كەتمەي» دېگەن دېھقانچە پىسخىكا، ئىلىم ئارقىلىق دىننى چۈشىنىش چەكلەنگەن بىر جەمئىيەتتە جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ بىر - بىرىنى نازارەت قىلىشنى كەلتۈرۈپ چىقىپ، ئۇ يەنە شۇ سىياسىي سۈيىئىستېماللىققا يان چوماق بولىدىغان ئەھۋاللارنى كەلتۈرۈپ چىقىدۇ. ئاددىيسى ناماز ئوقۇمىغانلارنى يەكلەشتىن، ئېغىرى سىياسىي سۈيىئىستېماللىقتىن كەلگەن تەن جازاسىنى ئىجرا قىلىشتا يانتايىاق بولۇش، مەسىلەن، «ئىسلامىي ئەخلاققا زىت بولغان قىلمىشلار» دەپ، تەن جازاسىغا ئۇچرىغان ئەر - ئاياللارغا تەن جازاسى بېرىشكە قاتنىشىش (ئاياللارنى چالما - كېسەك قىلىپ ئۆلتۈرۈش).

بىلىمسىزلىكتىن ئىنسان تەبىئىتىگە سىڭگەن يىرگىنچلىك پىسخىكا مەسىلىلىرى غەربتە

ئىلمىي ئۇسۇلدا ئىنتايىن سىستېمىلىق تەتقىقاتلار بىلەن يورۇتۇپ بېرىلگەن. مەسىلەن، نادان (بىلىمسىز) ئىنسان ئىمتىيازغا ئېرىشكەندە ئۇنى چەكسىز ھالەتتە ئىشلىتىشنى قوغلىشىدىغانلىقى، بۇ ئىمتىيازلارنى ھېسسىي بىلىشلەر بىلەن ئىشلىتىدىغانلىقى، غەربتە جەمئىيەتشۇناسلىق، پسىخولوگىيە ۋە نېرۋا ئىلىملىرىدىكى ئەمەلىي تەجرىبە ۋە تەتقىقاتلاردا دەللىلەنگەن نەزەرىيە. تومۇس سوۋەل ئۆزىنىڭ «ئىلىم ۋە قارار» دېگەن كىتابىدا، ئىلمىنىڭ شەخسىنىڭ ئۆز ھاياتىدا توغرا قارار چىقىرىشىدا قانداق رول ئوينايدىغانلىقى ھەققىدە كۆرسىتىپ ئۆتكەن. بۇ كىتابتا كۆرسىتىپ ئۆتكەن نەقىل شۇكى، بىر ئىنسان پەقەت ئۆز بىلىشى بويىچە قارار چىقىرىدىغان بولۇپ، ئەگەر مەلۇم قارار چىقىرىش مەسىلىسى ئۇنىڭ بىلىش دائىرىسىدىن ھالقىغان چاغدا، بۇ ئىنسان ھېسسىي بىلىشىنى قوشۇپ ئىش قىلىش قارارىنى چىقىرىدۇ ياكى نوقۇل باشقىلارنىڭ چىقارغان قارارىغا بويسۇنىدۇ.

ئەمدى نېمە ئۈچۈن دىنىي چۈشىنىشتە ئىلمىنى مېتود قىلىش كېرەكلىكى ھەققىدىكى ھۆكۈمگە قايتىپ كەلسەك، ئىلىم ئۆزى مۇرەككەپ بىر سىستېما بولسىمۇ، ئۇنى مېتود قىلىپ قوللانغاندا ھەر شەخس ئۆزىنىڭ دىنىي چۈشەنچىسىنى رەتكە چۈشۈرەلەيدۇ. بۇ قانداق ئېلىپ بېرىلىدۇ؟

ئىسلام دىنىدىكى (ۋە باشقا بىر خۇدالىق دىنلارمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) يارىتىلىش ھەققىدىكى مەزمۇندىن شۇنى بىلەلەيمىزكى، ياراتقۇچى ۋە يارالغۇچىنى ئىككى قۇتۇپ (نۇقتا) قا قويساق، بارلىق شەيئىلەر بۇ ئىككى قۇتۇپنىڭ بىرىگە تەئەللۇق بولىدۇ. يەنى، ھەر قانداق بىر شەيئىنى ياكى ياراتقۇچى پەيدا قىلغان بولىدۇ ياكى يارالغۇچى پەيدا قىلغان بولىدۇ. ئەگەر بىز ياراتقۇچى تەرىپىدىن پەيدا قىلغانىنى ئىلاھىي ئامىل، يارالغۇچى تەرىپىدىن مەيدانغا كەلتۈرگەننى ئىنسان ئاملى دېسەك، دىنىدىكى ئىلاھىي ئاملىلار بىلەن ئىنسانلار ئۆزلىرى دىن دەپ قوشۇۋالغان ئىنسان ئاملى ئايرىلىپ چىقىدۇ. ئىلىم دەل شۇ ئىككىسىنى ئايرىپ بېرەلەيدىغان مېتود.

بۇ يەردە بارلىق شەيئىلەر ئىنسان ئاملىمۇ ياكى ئىلاھى ئاملىمۇ دېگەن ئىككى كاتېگورىيەنىڭ بىرىگە ئايرىلىشى شەرت بولغانلىقى ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئىلمىنىڭ ئۆزىنى ئايرىش كېرەك بولىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئىلىم دېگەن نېمە دېگەنگە جاۋاب بېرىش زۆرۈر. ئىخچام قىلىپ ئېيتقاندا، ئىلىم – قانۇنىيەتلەرنىڭ كاتېگورىيەلىشىشى. يەنى، ئىنسانلار تەبىئەتنى كۆزىتىش جەريانىدا ئۇلارنىڭ مەلۇم قانۇنىيەت ئىچىدە مەۋجۇت بولۇپ ۋە ھەرىكەت قىلىپ تۇرىدىغانلىقىنى بىلىپ، شۇ قانۇنىيەتلەرگە ئىسىم قويۇپ (جىسىملارنىڭ ھەرىكەت قانۇنىيىتىنى فىزىكا، جىسىملارنىڭ بىرىكىش، ئېنېرگىيە ئالماشتۇرۇشىنى خىمىيە، يۇلتۇزلارنىڭ ھەرىكەت قانۇنىيىتىنى ئاسترونومىيە دەپ ئىسىم قويغاندەك)، ئۇلارنى قانداق بايقاش، قانداق پايدىلىنىش ئۇسۇلىنى نەزەرىيەلەشتۈرگەن. ئىنسانلار بۇ قانۇنىيەتلەرنى ئۆزلىرى پەيدا قىلغان ئەمەس. شۇنداق بولغانىكەن، قانۇنىيەتلەر ئىلاھىي ئامىل، بۇ قانۇنىيەتلەردىن خۇلاسىلەنگەن نەزەرىيەلەر بولسا ئىنسان ئاملى بولىدۇ. ئىلاھىي ئاملىلار ئۆزگەرمەيدۇ، تۇرغۇن بولىدۇ. ئىلاھىي ئاملىلارنىڭ تۇرغۇنلۇقى شۇكى، ئۇ بارلىق ئىنسانلارغا ئورتاق بولۇپ، تىلىنىڭ ۋە دىلىنىڭ ئوخشاشلىقى بىلەن ئۆزگىرىپ قالمايدۇ. مەسىلەن، سۇ دېگەن بۇ ئۇقۇم ھەر تىلدا ئوخشىمىغان ئىسمى بولسىمۇ، ئۇنىڭ قۇرۇلمىسى (مولېكۇلاسى) ئىككى ھىدروگېن ۋە بىر ئوكسىگېن ئاتومىنىڭ بىرىكمىسىدىن ئىبارەت، خالاس. ئىنسان ئاملى بولسا ئۆزگىرىپ

تۇرىدۇ، ھەربىرىكەتچان بولىدۇ. ئىلىم ئۆزى بۇ جەھەتتە ناھايىتى ياخشى بىر مىسال بولۇپ، بىزنىڭ بۇ دۇنيانى، ئۇنىڭدىكى قانۇنىيەتلەرنى چۈشىنىشىمىزنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، بۇرۇن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بىر قىسىم نەزەريىلەردىكى خاتالىقلار، چەكلىمىلەر بايقىلىپ توغرىلاندى ياكى تولۇقلاندى. شۇ سەۋەبتىن ئىلىم ساھەسى توختىماي يۈكسىلىپ، ئىنسانلار شۇ قانۇنىيەتلەردىن پايدىلىنىپ تېخىمۇ ياخشى ياشاش مۇھىتىنى بەرپا قىلىۋاتىدۇ. بۇ دەل قۇرئاندىكى «پەقەت سىلەرنىڭ پايدىلىنىشىڭلار ئۈچۈن يارىتىلدى» دېگەن ئايەتكە چۈشىدىغان بولۇپ، يارىتىلغان بولسىمۇ ئەگەر ئۇنىڭ قانداق يارىتىلغانلىقى ھەققىدە چۈشەنچىگە ئىگە بولمىساق، پايدىلىنىش قىممىتى بولمىغان بولاتتى.

ئىلىمگە ئائىت بۇ يېشىمنى بۇ يەرگە قوزۇق قىلىپ قېقىپ، ئەمدى دىندىكى مەزمۇنلارنى ئانالىز قىلىپ كۆرسەك، دىندا نېمىلەرنىڭ ئىلاھىي ئامىل، نېمىلەرنىڭ ئىنسان ئامىلى ئىكەنلىكىنى ئوقۇرمەنلەر ئۆزلىرى ئايرىۋالالايدۇ. بۇ ئايرىش كۆپ بولغاچقا، بىز بۇ يەردە بىرقانچە كونكرېت مىسال بىلەن كۆپايىلىنىپ، قالغان ئايرىشلارنى ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئۆزىگە قالدۇرىمىز.

بىز يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، بارلىق شەيئىلەر دېگەن بولغاچقا، دىن، مۇقەددەس كىتاب قاتارلىق بارلىق شەيئىلەر بۇ كاتېگورىيەگە كىرىدۇ. شۇ سەۋەبتىن بىز ئالدىدا نوقۇل ئىسلام دىنىدىكى بىر قانچە شەيئىنى ئايرىپ كۆرىمىز.

دىن – ياراتقۇچى ۋە يارالغۇچىنىڭ مۇناسىۋىتىنى شەرھلىگەن بىر مەزمۇن. بۇ مەزمۇنلار قەدىمدە ئاغزاكى يەتكۈزۈلۈپ، كېيىن قولدا كۆچۈرۈلۈپ ۋە يېقىنقى زامانىدا كىتاب ھالىتىدە نەشر قىلىنىپ تارقىتىلىپ كەلمەكتە. ئىسلام دىنىدا بىر مىڭ تۆت يۈز يىللىق كەچمىشلەر ئىلاھىي ئامىل بىلەن ئىنسان ئامىللىرىنىڭ ئورنى ئالمىشىپ كەتكەن. مەسىلەن، دىنىدىكى ياراتقۇچى (ئەلۋەتتە) ۋە يارالغۇچى ئىنساننىڭ مەۋجۇتلۇقى ئۇ ئىلاھىي ئامىل. دىنىي چۈشەنچە بىلەن بولغاندا، ئىنسان يارىتىلغاندا ياراتقۇچى ئۆزىدىن باشقا بارلىق مەخلۇقاتلارنى ئىنسانغا سەجدە قىلىشقا بۇيرۇغان. بۇ ئىنساننىڭ بۇ دۇنيادىكى قەدىر - قىممىتى بولۇپ، ئىنسانىي قەدىر - قىممەت ئۇ ئىلاھىي ئامىل. ئەمما بىر قىزىقارلىق نۇقتا شۇكى، دىنىي مەزمۇنلاردىن كۆرە ئادەم (تۇنجى ئىنسان) يارىتىلغاندا ياراتقۇچى ئىنسانىنى ئۆزىگە سەجدە قىلىشقا بۇيرۇغان ئەھۋال يوق. پەقەت ئىنسان يەر يۈزىگە يېيىلىپ ياراتقۇچىنىڭ ئورنىغا باشقا شەيئىلەر ئىلاھ قىلىپ تىكلەنگەندە، مۇقەددەس كىتابلارنى ئۆز ۋەكىلى ئارقىلىق ئىنسانلارغا يەتكۈزۈپ ئۆزىگە ئىبادەت قىلىشنى تەكتلىگەن. قۇرئاندا بولسا «پەقەت ماڭا ئىبادەت قىلىڭلار، مەندىن باشقا مەبۇد تىكلىمەڭلار» دېگەن. ئىسلام دىنىدا نېمىنىڭ ئىبادەت ئىكەنلىكى ھەققىدە چۈشەندۈرۈشلەر ھەر خىل. ئايەت ئوقۇپ مەلۇم شەكىلدە سەجدە قىلىش يەنە نامازئوقۇشنى ئىبادەت قىلىش دېيىش ئاساسىي ساۋاقنى ئىگىلىسىمۇ، ياراتقۇچىنى بىلىش، شۇ بىلىش ئۈچۈن تىرىشىش جەريانى ئىبادەت دەپ چۈشەندۈرۈلىدىغان ئەھۋال بار. بۇ يەردە ئىككىلا ئەھۋال ئىنسانلارنىڭ بىر قۇدرەتلىك كۈچ (ئىلاھ، ياراتقۇچى) كە قاراتقان ئىپادىسى (سەجدە قىلىپ ئىپادىلەش، ياكى ئۇنى بىلىش چۈشىنىشكە تىرىشىپ ئىپادىلەش) بولۇپ، ئۇنىڭدىكى ئىبادەت ئوبيېكتى بولغان ياراتقۇچىنىڭ ئورنى ئۆزگەرگەن ئەمەس، يەنى تۇرغۇن ھالەتتە. شۇ سەۋەبتىن، ئىبادەت ئىلاھىي ئامىل بولىدۇ. ئىبادەتنىڭ مەزمۇنى ھەر ئىنسانىنىڭ چۈشەنچىسى بويىچە ئىپادىلەنگەچكە، ئۇ ئىنسان ئامىلى بولىدۇ. بۇ كۆز قاراش خېلى بىر قىسىم «تەقۋا»

مۇسۇلمانلارغا ياقماسلىقى ئېنىق. چۈنكى، ئىلىم ئادەملىرىدىن بىر قىسمى ئۆزلىرىنى دىنسىز دەپ قارايدۇ ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئىلىم بىلەن شۇغۇللىنىشىنى ئىبادەت دەپ قارىمايدۇ. شۇ سەۋەبتىن دىنغا ئىشەنگۈچىلەر دىنسىزلارنى ئىبادەت قىلمايدۇ دەپ بۇ كۆز قاراشنى ئىنكار قىلىدۇ. قۇرئاندىكى، 1) «پەقەت ماڭا ئىبادەت قىلىڭلار»؛ 2) «زېمىن ۋە ئاسمانلاردىكى بارلىق شەيئىلەر، پەقەت سىلەرنىڭ پايدىلىنىشىڭلار ئۈچۈن يارىتىلدى»؛ 3) «بىز پەقەت ناھايىتى ئاز بىر قىسىم ئىلمىنى سىلەر بىلەن ئورتاقلاشتۇق» دېگەن ئايەتلەرنى بىر يەرگە يىغىنچاقلىساق، ئىلىم بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار مەيلى ئۆزلىرى ئېتىراپ قىلسۇن - قىلمىسۇن، ئۇلار ياراتقۇچى ياراتقان كائىناتتا، ياراتقۇچى بەرگەن بىلىش ئىقتىدارىدىن پايدىلىنىپ، بۇ دۇنيا نەدىن كەلگەن، قانداق پەيدا بولغان دېگەنگە جاۋاب ئىزدەۋاتقان بولۇپ، يىغىنچاقلىغاندا، ئۇلار ئىلاھىي ئاممىلارنى شەرت قىلىپ ئىلاھنىڭ ئۆزىنى ئىزدەۋاتقان (يۈزلىنىۋاتقان) بىر جەريانىنى باشتىن كەچۈرۈۋاتقان بولۇپ، ئۇ ماھىيەتتە يەنىلا ئىبادەت قىلغۇچى (يۈزلەنگۈچى) بولىدۇ.

ئىسلام دىنىدا مۇقەددەس كىتاب – قۇرئاننىڭ ئورنى ناھايىتى سەزگۈر بولۇپ، ئۇ شۇنداق بىر مۇقەددەس ئورۇنغا قويۇلغانكى، ئۇ ئورۇن ھەتتا چوقۇنۇش دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. نەزەريە جەھەتتىن، قۇرئان مەزمۇنى ياراتقۇچىنىڭ سۆزلىرى بولۇپ، ئۇ پەيغەمبەر ئارقىلىق ئۈممەتكە ئاغزاكى يەتكۈزۈلگەن، ئاندىن ئايرىم - ئايرىم خاتىرىلەنگەن. پەيغەمبەرنىڭ ۋەكىللىرى تەرىپىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈلۈپ، كىتاب ھالىتىگە كەلتۈرۈلگەن. ئىسلام دىنىدا قۇرئان مەزمۇنى ياراتقۇچىدىن بىۋاستە كەلگەن بولغاچقا، ئۇ ئىلاھىي ئاممىل دەپ قارالغاندىن باشقا، پەيغەمبەرگە يەتكەن شۇ ۋاقىتتىن تارتىپ ھازىرغىچە مەزمۇن جەھەتتىن ئۆزگىرىپ باقمىغان (كۆپەيمىگەن، ئازايمىغان) دەپ قاراش مۇتلەق ئاساسىي ئېقىم ھېسابلىنىدۇ. ئەمما بۇ كۆز قاراش بولسا ئۈممەت ئىچىدىكى (يەنە ئاۋام خەلق) كۆز قاراش بولۇپ، ئەملىيەتتە ئىسلام ئالىملىرى ئىچىدە پەرقلىق كۆز قاراشلار مەۋجۇت. مەزكۇر يازما بۇ تالاش - تارتىشلارغا ئارىلاشمايدۇ، پەقەت يۇقىرىقى ئۇسۇل بىلەن يەكۈنلىگەندە، نەزەريە جەھەتتىن ئايەتلەر ياراتقۇچىنىڭ سۆزلىرى بولسىمۇ ئۇلار ئىلاھىي ئاممىل بولالمايدۇ. چۈنكى، ئۇ ئايەتلەر پەيغەمبەرگە ئىلاھىي ئاممىل بولۇپ يەتكۈزۈلگەن بىلەن پەيغەمبەرنىڭ ئاغزاكى يەتكۈزۈلۈشىدىن باشلىنىپ، كىتاب ھالىتىدە ئاۋامغا يەتكۈزۈلگەن جەريانىدا ئىنسان ئاممىلى ئارىلاشقان. نېمىشقا؟ چۈنكى ئاۋازدىن يېزىققا ئايلىنىش جەريانى، كىتاب بولۇپ تۇرۇلۇش جەريانى ئىنسان ئاممىلىدىن بولغان. ھەتتا يېقىنقى زامانىدا زامانىۋى نەشرگە كىرىشتىن بۇرۇن ھازىرقى زامان ئىملا قائىدىسى يوق ئىدى. جۈملىلەرگە پەش، چېكىت قويۇپ ئايرىش يېقىنقى زامان تارىخىدا قوشۇلغان بولۇپ، ئىسلام ئالىملىرىنىڭ ئارىسىدا بىر قىسىم سۆزلۈكلەر بىرىنچى جۈملىنىڭ ئاخىرىمۇ، ياكى ئىككىنچى جۈملىنىڭ باشلىنىشىمۇ دېگەن تالاش - تارتىشلار مەۋجۇت. شۇ سەۋەبتىن قۇرئان بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئۆز ئىرادىسى بىلەن بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن بولغاچقا، ئۇ ئىلاھىي ئاممىل ئەمەس. بۇ خۇددى تەبىئىي قانۇنىيەتلەر ئىلاھى ئاممىلى بولسىمۇ، ئەمما كاتېگورىيەلەشتۈرۈپ نەزەريە ھالىتىدە چۈشەندۈرۈلگەن مەزمۇنلار ئىنسان ئاممىلى بولغان بىلەن ئوخشاش.

تىنچلىق – ئىلاھىي ئاممىل. بۇ كائىنات «سىلەرنىڭ پايدىلىنىشىڭلار ئۈچۈن يارىتىلغان». قانداق يارىتىلغان؟ بىز بىلىپ چۈشىنەلەيدىغان شەكىلدە. ئىنسانلاردىكى بىلىش ئىقتىدارى ئىلاھىي ئاممىل دەپ يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتتۇق. ھازىرغىچە بولغان ئىلمىي نەتىجىلەردىن

كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئىنسانلار قانۇنىيىتى بار شەيئىلەرنى بىلىشكە قادىر. ئىلاھىي ئامىل بولغان قانۇنىيەت بىلەن ئۇنى بىلىش ئىقتىدارىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر كۆۋرۈك بولۇپ، ئۇ بولسىمۇ تىنچلىق. تىنچلىقنىڭ ئۆزى بىر قانۇنىيەت بولۇپ، مەسىلەن، ماددىي دۇنيانى مىسال قىلساق، ئاتومدىن تارتىپ يۇلتۇزلار تۇركۈمىگىچە ئۆزىنىڭ ھەربىرىدە قانۇنىيىتىدىن چەتنىگەن ئەمەس. شۇ ھەربىرىدە قانۇنىيىتى شۇ ماددىلارنىڭ تۇرغۇن ھالەتتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلغان. ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى تىنچلىق ئىنسانلارنى بىيولوگىيەلىك مەۋجۇتلۇق ھالىتىدىن ئىنسانلار جەمئىيىتى ھالىتىدە يۈكسىلىشىدە ئاساسىي شەرت بولىدۇ. تىنچلىق بولمىغان يەردە ھايات تەھلىكىسى بولىدۇ، جان قايغۇسىدىكى ئىنسانلار تەرەققىياتتىن يىراق بولىدۇ. زوراۋان دۆلەت سىياسىتىدە زوراۋانلىق مەقسىتىدە ھەربىي، ئىقتىساد قاتارلىق جەھەتلەردىكى يۈكسىلىش ئۇ تەرەققىيات ھېسابلانمايدۇ. تەرەققىيات ھۆرلۈكنى ئاساس قىلىپ، بىيولوگىيەلىك مەۋجۇتلۇقتىن ئىنسانىي مەۋجۇتلۇققا قاراپ توختىماي ئىلگىرىلەشنى كۆرسىتىدۇ. زوراۋانلىقنى ئاساس قىلغان يۈكسىلىش ئۇ ئاخىرقى ھېسابتا ئۇرۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان بولغاچقا، ئۇ ماھىيەت جەھەتتىن تىنچلىق ھېسابلانمايدۇ. بۇ يازمىنىڭ بېشىدىكى دۆلەت تۈزۈلمىلىرى ھەققىدىكى بايانلىرىمىزدا بۇ توغرىسىدا توختالغان ئىدۇق.

يۇقىرىدىكى مىساللاردىن دىنىي چۈشەنچىلەردىكى ئامىللارنى ئىلاھىي ئامىل بىلەن ئىنسان ئامىلىنى پەرقلەندۈرۈشتىكى ئۆلچەمنى يىغىنچاقلىساق، 1) ئىلاھىي ئامىل ئىنسانلارنىڭ ئېڭىغا بېقىنماي مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ؛ 2) ئىنسانلار ئىلاھىي ئامىللارنى توغرا يەكۈنلەپ توغرا ئىشلەتكەندە، ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا موتور بولىدۇ؛ ئەكسىنچە ئۆزگەرتىلگەن، بۇرمىلانغان ياكى خاتا شەكىلدە ئىشلىتىلگەندە ئاپەت بولىدۇ؛ 3) ئىلاھىي ئامىل بىلەن ئىنسان ئامىلىنى ئايرىشتا ئەقلىي يەكۈنلا ئىشلەيدۇ. ئىلىم بولسا بىر ئەقلىي يەكۈن.

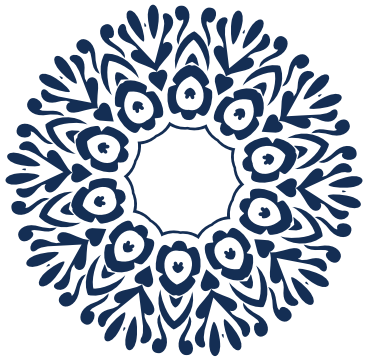
خۇلاسىلىگەندە، دىن قانچىلىك مۇرەككەپلىشىپ كەتكەن بولسۇن، ئەقلى بار ئىنسان ئۇنىڭ مەزمۇنىغا قارا قويۇق ئىشەنمەيدۇ. جەمئىيەتشۇناسلىقتا «كالا يۇيۇش» دېگەن بىر ئۇقۇم بولۇپ، يالغانىنى سىستېمىلىق ئۆگىتىش ئارقىلىق ئىنسانلارنى خاتا ئىشلارنى توغرا دەپ قوبۇل قىلدۇرۇشنى كۆرسىتىدۇ. سىياسىي سۇيىئىستېمالنىڭ ئىسكەنجىسىدىكى دىن كالا يۇيۇشتا ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدىغان بولۇپ، بىر قىسىم جەمئىيەتتە ئىلىم ئېلىش چەكلىمىلەرگە ئۇچرايدۇ دېگەندە، دەل ئىلىم ئىنسانلارنى كالا يۇيۇشتىن ساقلايدۇ. بىلىمى ئاز، ئاق - قارىنى پەرق قىلىش ئىقتىدارى تۆۋەن ئىنسانلارنىڭ كاللىسىنى يۇيۇش ئەڭ ئاسان بولىدۇ. ياراتقۇچىنىڭ نامىدا ئۇرۇشقا، ئۆلتۈرۈشكە دەۋەت قىلىش، ئۇنى توغرا، يوللۇق كۆرسىتىش – كالا يۇيۇش ۋە يۇيۇلۇشتىن باشقا نەرسە ئەمەس، خالاس.

بۇ يازمىدا بىز جەمئىيەتشۇناسلىقتا مۇرەككەپ مەسىلىلەرنى چۈشىنىشتە مېتودنىڭ رولىنى ئىككى مىسال ئارقىلىق كۆرسىتىپ ئۆتتۇق. ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى مۇرەككەپ ھادىسىلەرنى پەيدا قىلىۋاتقىنى نادانلىق، بىلىمسىزلىك بولۇپ، تىنچلىق ۋە تەرەققىياتقا، ئىشلارنى مۇرەككەپلىكتىن ئاددىيلىققا يېتەكلەۋاتقىنى بولسا ئىلىم بولماقتا. ئىنسانلار ھازىرقى دەۋردىكىدەك ياراتقۇچىسىغا يېقىنلىشىپ باققان ئەمەس. ئەمما ناھايىتى ئەپسۇس، بۇ يېقىن يەرگە كەلگەن ئىنسانلار ئارىسىدا مۇسۇلمانلار يوق. مۇسۇلمانلار جەننەتنى كۆزلەپ، بۇ رېئال دۇنيانى ۋاقتىلىق دەپ قاراپ، ئۇنى دوزاخقا ئايلاندۇرماقتا. خىتاي ئاسارىتىدىن قېچىپ

ئامېرىكىغا كەلگەن ئۇيغۇر جامائىتى ئارىسىدا مىللەت ئۇچۇن ئەمەس، ئۈممەت ئۇچۇن ئاۋاز چىقىرىش؛ ياۋروپاغا ئۆز دۆلتىدىن جېنىنى ئېلىپ قاچقان مۇسۇلمانلار ياۋروپاغا بېرىۋېلىپ شەرىئەت دۆلتى قۇرۇشقا مايىل بولۇش، مۇسۇلمانلارنىڭ قايسى ھالدا ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ. ياراتقۇچى ئاللاھ: ﴿**پەقەت ماڭا ئىبادەت قىلىڭلار، مەندىن باشقا مەبۇد تىكلىمەڭلار**﴾ دەپ ئېنىق كۆرسەتمە بەرسىمۇ، دىنىي ئەھكاملارنى مۇتلەق، مۇقەددەس ئورۇنغا، ياراتقۇچىنى مەۋھۇم ئورۇنغا چۈشۈرۈپ، دىنىي ئەھكاملارنى مەبۇدلاشتۇرۇش مۇسۇلمانلاردىكى چۆكۈشنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى. قاچان مۇسۇلمانلار قۇرئان، شەرىئەت، پەيغەمبەرنىڭ ئورنىنى مۇتلەقلەشتۇرمەي، مەبۇد قىلماي، ئىبادىتى پەقەتلا ياراتقۇچىغا يۈزلەنگەندە، تەپرىقچىلىك، جاھالەت، تىنچسىزلىقتىن قۇتۇلۇپ، تىنچلىق، باراۋەرلىك، تەرەققىياتقا ئېرىشەلەيدۇ. «پەقەت ماڭا ئىبادەت قىلىڭلار» – ئۇ بىر ئىلاھىي خىتاب. پەقەت ئىلىم بىلەن ياراتقۇچىسىنى بىلىپ، ئۆزىنى چۈشەنگەندە، ھەر ئىنسان ئۆز ياراتقۇچىسىغا ھەقىقىي ئىبادەت قىلىش يولىنى تاپالايدۇ.

بۇ يازما جەمئىيەتشۇناسلىقتىكى مۇرەككەپ مەسىلىلەرنى چۈشىنىشنى ئاسان قىلىدىغان يول – توغرا مېتود بىلەن كۆزىتىش ئىكەنلىكى ھەققىدىكى ئاددىي ساۋات بولغانلىقى سەۋەب، ئىلمىي ماقالىلەر دەرىجىسىدە ئىنچىكە يېزىلمىدى، نەقىللەرنىڭ كېلىش مەنبەسى بېرىلمىدى ۋە شۇ سەۋەبتىن ماقالە ئەمەس يازما دەپ ئاتالدى.

بۇ يازمىنى جۇرئەت نىزامىدىن تەھرىرلىدى.

كىيىم - كېچەكنىڭ سىمۇوللۇق خاراكتېرىگە ئەھمىيەت بېرىشنىڭ زۆرۈرلۈكى

ئېرپان ئىدرىس

كىيىم - كېچەك ئىنسانلارنىڭ سۆيلىزاتسىيە (مەدەنىيەت) دەۋرگە قەدەم باسقانلىقىنىڭ ئىنتايىن مۇھىم ئالامەتلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەڭ قەدىمىي زامانلاردىكى ئىپتىدائىي ئادەملەر ئۆزلىرىنىڭ ھاياتلىقىنى ساقلاش ئۈچۈن تەبىئەتتىكى ئۆڭكۈر قاتارلىق تەبىئىي مەۋجۇداتلاردىن پايدىلانغان. كىيىن قەدەممۇقەدەم تەبىئەتتىكى تەييار نەرسىلەرنى كىيىم - كېچەك ئورنىدا پايدىلىنىشقا باشلىغان. ئىنسانلار توپلۇقنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش جەريانى يۇكسەلگەنسېرى ئەڭ قەدىمكى ئىپتىدائىي كىيىم - كېچەكلەر بارلىققا كېلىشكە باشلىغان. ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ھازىرقى زامانداكى كىيىم - كېچەكلەر «كىيىم - كېچەك»تىن ئىبارەت بۇ شەيئىنىڭ ھازىرقى زامانداكى تەرەققىيات باسقۇچى. كىيىم - كېچەكنىڭ ئىنسانلارنىڭ بىيولوگىيەلىك ۋە ئىجتىمائىي ھاياتلىرىدىكى رولى بەك چوڭ. ئىنسانلارنىڭ بىيولوگىيەلىك ھاياتى جەھەتتىن كىيىم - كېچەك ئىنسانلارنىڭ بەدىنىنى تەبىئەتتىن كېلىدىغان ھەر خىل زىيانلار ۋە تۈيۈقسىز سادىر بولىدىغان ھەر خىل ھادىسىلەردىن ساقلاپ، ئىنسانلارنىڭ ھاياتىنى داۋاملاشتۇرۇشىدا زور رول ئويناپىدۇ؛ ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتى جەھەتتىن كىيىم - كېچەك ئىنسانىيەت ياراتقان بىر مەدەنىيەت بولۇپلا قالماستىن، يەنە تۇرلۇك سىمۇوللۇق خاراكتېرگە ئىگە بولىدۇ.

كىيىم - كېچەكنىڭ سىمۇوللۇق خاراكتېرى ئىنسانلارنىڭ ئاڭلىق ھالدا مەدەنىي تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقانلىقىنىڭ بىر خىل ئالامتى بولۇشى، ئىنسانلارنىڭ ئېتنىكىنى (مىللىيىتىنى) ئىپادىلەپ بېرىشى، ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىيلىقىنى ئىپادىلەپ بېرىشى ۋە ئىنسانلارنىڭ گۈزەللىككە بولغان تەلپىنىڭ قاندۇرۇلۇشى قاتارلىق جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ. مىللەت ۋە قەبىلىلەرنىڭ مىللىي كىيىم - كېچەكلىرى، ھەر خىل فورما كىيىم - كېچەكلەر، ھەر قايسى سىياسىي گۇرۇھ -

تەشكىلاتلار ۋە ھەر قايسى دىنلارنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى، ھەر خىل كۆركەم چىرايلىق كىيىم - كېچەكلەرنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە دۇنيا خەلقىگە ئورتاق بولغان كىيىم - كېچەكلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى قاتارلىقلار كىيىم - كېچەكلەرنىڭ سىمۇوللۇق خاراكتېرلىرىنى تولۇق نامايان قىلىپ بېرىدۇ. كىيىم - كېچەكنىڭ سىمۇوللۇق خاراكتېرلىرىدىن باشقا، كىيىم - كېچەك يەنە كىشىلەرنىڭ ھاياتىدىكى ھەر خىل قىزىقىش، ھەۋەس - ئارزۇلىرىنىمۇ ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، ھەر خىل يېزىق ۋە رەسىملەر بېسىلغان كىيىم - كېچەك ۋە ئىسپورت كىيىملىرى قاتارلىقلار. كىيىم - كېچەكتىن باشقا يەنە كىشىلەرنىڭ چاچلىرىنى تۈرلۈك شەكىلدە ياسىشى، ئۆز بەدىنىگە چېكىۋالغان ياكى سىزىۋالغان ھەر خىل بەلگىلەرمۇ ئۇلارنىڭ ئېتنىك ئالاھىدىلىكى، سىياسىي خاھىشلىرى ۋە سىياسىي ئورنىنى ئىپادىلەپ بېرىشتىمۇ رولى ئىنتايىن زور بولىدۇ. بۇ خىلدىكى نەرسىلەر يەنە كىشىلەرنىڭ ھەر تۈرلۈك قىزىقىش ۋە ھەۋەسلىرىنىڭ ئىپادىلىرى بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ.

كىيىم - كېچەكتىن ئىبارەت بۇ شەيئى تەبىئەت دۇنياسىنىڭ مەۋجۇتلۇق ھالىتى، ئىقلىمى ۋە ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ئېھتىياجى ۋە تەلىپى ھەمدە ئىنسانلارنىڭ گۈزەللىككە بولغان ئىنتىلىش تەلەپلىرى بويىچە تەييارلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە، تەبىئەت دۇنياسى ۋە ئىقلىمنىڭ ئۆزگىرىشى، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۆزگىرىشى ھەمدە كىشىلەرنىڭ گۈزەللىككە بولغان كۆز قاراشلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى ياكى تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ ۋە تەرەققىي قىلىدۇ. مىللىي كىيىم - كېچەكلەرمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس. مىللىي كىيىم - كېچەكلەرمۇ مىللەت ۋە قەبىلىلەرنىڭ ماكانلاشقان جايلىرىنىڭ تەبىئەت ۋە ئىقلىمىنىڭ ئۆزگىرىشى ياكى ئالمىشىشى ۋە سىياسىي - ئىقتىسادىي تۈرمۇشلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى ياكى تەرەققىي قىلىشى ۋە گۈزەللىككە بولغان كۆز قاراشلىرىنىڭ باشقىچە بولۇشى بىلەن ئۆزگىرىدۇ ۋە تەرەققىي قىلىدۇ. ئادەتتە ئۆزگەرمەيدىغان كىيىم - كېچەك پەقەت ھەر قايسى دىنلارغا ۋەكىللىك (سىمۇوللۇق) قىلىدىغان كىيىم - كېچەكلەردۇر. دىنلاردا دىنىي مۇلازىمەتلەر بىلەن مەشغۇل بولغۇچى دىنىي خادىملارنىڭ دىنىي كىيىم - كېچەكلىرى مەڭگۈلۈك ئۆز پاسونى ۋە رەڭگىنى ساقلاپ قالىدۇ، چۈنكى، بۇ دىنىي كىيىم - كېچەكلەر شۇ دىنىنىڭ سىمۇولى. بۇ سىمۇوللۇق دىنىي كىيىم - كېچەك يەنە مەزكۇر دىندىكى مۇلازىمەتچىلەرنى باشقا دىنلاردىكى مۇلازىمەتچىلەردىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ. لېكىن مۇئەييەن بىر دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئاۋام خەلقلەرنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى زامان ۋە شارائىتقا قاراپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ.

بۇ ماقالىدە ئاساسلىقى كىيىم - كېچەكلەرنىڭ ئېتنىك، سىياسىي ۋە دىنىي قاتارلىق جەھەتلەردىكى سىمۇوللۇق خاراكتېرلىرى قىسقىچە بايان قىلىنماقچى.

كىيىم - كېچەكنىڭ ئېتنىك (مىللىي) سىمۇوللۇق خاراكتېرى: كىيىم - كېچەكنىڭ روشەن مىللىي ئېتنىك سىمۇوللۇق خاراكتېرى دۇنيادىكى ھەر قايسى مىللەت ۋە قەبىلىلەرنىڭ ھەر خىل پاسونلاردىكى رەڭگارەڭ كىيىم - كېچەكلىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ تون، دوپپا، قالپاق، تۇماق، ئەتلەس ۋە كانۋاي كۆڭلەكلىرى قاتارلىق مىللىي كىيىملىرى.

كىيىم - كېچەكنىڭ سىياسىي سىمۇوللۇق خاراكتېرى: كىيىم - كېچەك سەزگۈر ۋە كۈچلۈك سىياسىي سىمۇوللۇق خاراكتېرگە ئىگە. مەسىلەن، گىتلېر فاشىستلىرىنىڭ كىيىملىرىدىكى فاشىستلىق بەلگىلىرى، دىكتاتور ماۋ زېدۇڭنى قوغدىغۇچى قىزىل گۋاردىيەچىلەر(قىزىل

قوغدىغۇچىلار)نىڭ كىيىملىرىنىڭ يەڭلىرىگە تاقىۋالغان قىزىل بالداق، خىتايدىكى ئۆسۈمۈر ئاۋانگارتلار ئەترىتىنىڭ قىزىل گالىستۇكلىرى ۋە دائىشنىڭ قارا كىيىملىرى قاتارلىقلار.

كىيىم - كېچەكنىڭ دىنىي سىمۋوللۇق خاراكتېرى: دۇنيادىكى ھەر قايسى دىنلارنىڭ مەخسۇس سىمۋول خاراكتېرلىك كىيىم - كېچەكلىرى بار. بەزى دىنلارنىڭ ھەر قايسى دەرىجىدىكى مۇلازىمەتچىلىرىنىڭ كىيىدىغان ھەر خىل كىيىم - كېچەكلىرى، دىنىي مۇراسىملاردا كىيىدىغان دىنىي كىيىم - كېچەكلىرى قاتارلىقلار روشەن دىنىي سىمۋوللۇققا ئىگە دىنىي كىيىم - كېچەكلەردۇر. مەسىلەن، ئىسلام دىنىنىڭ ئۆلىما، ئىمام ۋە موللىلىرىنىڭ سەللە، تون ۋە كەمزۇللىرى، ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ لېچەك، چۈمبەل ۋە پەرەنجىلىرى، خرىستىيان دىنىنىڭ پاستورلىرىنىڭ (مىنىستىرلىرىنىڭ) كىيىملىرى، خرىستىيان دىنى كاتولىك مەزھىپىنىڭ رىم پاپاسىنىڭ كىيىمى، كاتولىك موناستىرىدىكى ئايال مۇخلىسلارنىڭ كىيىمى، يەھۇدىي دىنىنىڭ رەببىلىرىنىڭ كىيىمى، ئۇيغۇر تارىخىدىكى ئاق تاغلىقلار ۋە قارا تاغلىقلاردىن ئىبارەت ئىسلام دىنىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى ئىككى دىنىي مەزھىپىنىڭ باش كىيىملىرى بولغان «ئاق تاقىيە» ۋە «قارا تاقىيە» لىرى قاتارلىقلار.

كىيىم - كېچەكنىڭ ئەدەپ - ئەخلاق سىمۋوللۇق خاراكتېرى: ھەر قانداق مىللەت ۋە قەبىلىلەرنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى شۇ مىللەتنىڭ ئەدەپ - ئەخلاق قىممىتىنى نامايان قىلىدۇ. ئادەتتە مۇئەييەن بىر مىللەت ياكى قەبىلىنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى مەزكۇر مىللەتنىڭ ياكى قەبىلىنىڭ ئەدەپ - ئەخلاق ئۆلچەملىرى ۋە ئۇلار ئېتىقاد قىلىدىغان دىنىنىڭ ئەدەپ - ئەخلاق ئۆلچەملىرى بويىچە تىكىلىدۇ ياكى تەييارلىنىدۇ. ئۇيغۇر مىللىي كىيىم - كېچەكلىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەدەپ - ئەخلاق ئۆلچەملىرى ۋە ئۇلار ئېتىقاد قىلىدىغان ئىسلام دىنىنىڭ ئەدەپ - ئەخلاق ئۆلچەملىرىنىڭ تىپىك نامايەندىسى.

كىيىم - كېچەكنىڭ فورما سىمۋوللۇق خاراكتېرى: ھەر قايسى كەسىپ ۋە ساھەلەرنىڭ فورما كىيىم - كېچەكلىرى شۇ كەسىپ ۋە ساھەلەرنىڭ سىمۋوللۇق كىيىم - كېچەكلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، ھەربىي فورما، مەكتەپ فورمىسى، سوت خادىملىرى ۋە پوچتا ئىشچى - خىزمەتچىلىرىنىڭ فورما كىيىملىرى قاتارلىقلار.

كىيىم - كېچەكنىڭ ئاكادېمىك سىمۋوللۇق خاراكتېرى: دوكتور، ماگىستىر ۋە باكلاۋۇرلارنىڭ ئىلمىي ئۇنۋان دەرىجىسىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان كىيىم - كېچەكلەر كىيىم - كېچەكنىڭ ئاكادېمىكلىك خاراكتېرىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان سىمۋوللۇق كىيىملەردۇر.

كىيىم - كېچەكنىڭ گۈزەللىك سىمۋوللۇق خاراكتېرى: ھەر مىللەت ۋە قەبىلىلەرنىڭ يارىشىملىق كۆركەم، نازاكەتلىك ۋە لاتاپەتلىك مىللىي كىيىم - كېچەكلىرى كىيىم - كېچەكنىڭ گۈزەللىكىنىڭ سىمۋوللۇق خاراكتېرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر مىللىي كىيىم - كېچەكلىرىنىڭ سىمۋوللۇق خاراكتېرى بۇ كىيىم - كېچەكلەرنىڭ سەلتەنەتلىك، چىرايلىق ۋە نازۇكلۇق قاتارلىق جەلپكارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

كىيىم - كېچەكنىڭ باتۇرلۇق ۋە قەيسەرلىك سىمۋوللۇق خاراكتېرى: كىيىم - كېچەكنىڭ باتۇرلۇق ۋە قەيسەرلىكتىن ئىبارەت سىمۋوللۇق خاراكتېرى ھەر قايسى مىللەت - قەبىلىلەرنىڭ قوراللىق كۈچلىرى ۋە پالۋان - مەرگەنلىرىنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ دۆلەت ئارمىيەسى – مىللىي ئارمىيەنىڭ ھەربىي

فورمىلىرى، ئامېرىكا قوشما ئىشتاتلىرى قوراللىق كۈچلىرىنىڭ ھەربىي كىيىم - كېچەكلىرى، ئوتتۇرا ئەسىردىكى ياۋروپا رېتسار(چەۋەندار)لىرىنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى قاتارلىقلاردا كىيىم - كېچەكنىڭ باتۇر ۋە قەيسەرلىك سىمۇوللۇق خاراكتېرى روشەن ئىپادىلىنىدۇ.

كىيىم - كېچەكنىڭ خەلقئارالىق سىمۇوللۇق خاراكتېرى: كىشىلەرنىڭ خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلىرىنىڭ نەتىجىسىدە كىيىم - كېچەكتە ھەر قايسى مىللەتلەرگە باب كېلىدىغان ۋە ھەر قايسى مىللەت خەلقلىرى ياقتۇرۇپ كىيىدىغان كىيىم - كېچەك پاسونلىرى بارلىققا كەلدى. بۇ خىل پاسوندىكى كىيىم - كېچەكلەردە كىيىم - كېچەكنىڭ خەلقئارالىق سىمۇوللۇق خاراكتېرى ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، كاستۇم - بۇرۇلكا، پىلاتى - يوپكا، گالىستۇك، شىلەپە، شەپكە، شىبلىت، بەتنىكە ۋە ھەر خىل پاسوندىكى تەنھەرىكەت كىيىملىرى قاتارلىقلار.

گەرچە ئۇيغۇر خەلقى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن باشلاپ، ئىسلام دىنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشى ۋە ئىجتىمائىي ھاياتىنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىگە كۈچلۈك ۋە چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىپ زور ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر مەدەنىيىتى يەنىلا ئۆزىنىڭ ئاساسىي ئېقىم قىنىدا تەرەققىي قىلىپ بۈگۈنكى كۈندىكى پارلاق ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئىنتايىن زور بولغان بىر مەدەنىيەت قۇرۇلمىسىغا ئىگە. بۇ مەدەنىيەت قۇرۇلمىسى ئۇيغۇر دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، كەسىپچىلىك تېخنىكا - بىلىملىرى، ئۇيغۇر يېزىق سىستېمىسى، ئەدەبىيات - سەنئىتى، ئۇيغۇر مائارىپى، ئۇيغۇر ئىلىم - پېنى، ئۇيغۇر قول ھۈنەر سەنئىتى، ئۇيغۇر مېمارچىلىق سەنئىتى، ئۇيغۇر ئۆرپ - ئادەتلىرى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇشىنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرى، ئۇيغۇر كىيىم - كېچەكلىرى، ئۇيغۇر مىللىي تېبابەتچىلىكى، ئۇيغۇر تائاملىرى ۋە ئۇيغۇر مىللىي تەنھەرىكىتى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇيغۇر مەدەنىيىتى، بولۇپمۇ كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتى سۈپەت جەھەتتىن ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتى، ئىران مەدەنىيىتى، ھەتتا باشقا قېرىنداش تۈركىي مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەتلىرى بىلەنمۇ پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

ئۇيغۇر مىللىي كىيىم - كېچەكلىرى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئىنتايىن مۇھىم بىر قىسمى بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر مىللىي ئېتنىك كىملىك ئالامەتلىرىنىڭ ئىنتايىن مۇھىم بىر تەركىبى قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم - كېچەك قۇرۇلمىسى ئەرەب، ئىران ۋە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ھەر قايسى مەملىكەتلەرنىڭ خەلقلەردىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ پەرقلەر ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ داۋاملىق ھالدا ئۆزلىرىنىڭ مىللىي كىيىم - كېچەكلىرىنى كىيىپ يۈرۈشى، ئۇيغۇر ئاۋام خەلقىنىڭ پاكىز ۋە رەتلىك بولغان ئادەتتىكى كىيىملىرى بىلەن دىنىي مۇراسىملارغا ئىشتىراك قىلىشى، ئۇيغۇر ئاياللىرىدا پۈتۈن بەدىنىنى قاپلاپ كىينىشتەك كىيىم كىيىش ئادەتلىرى يوق بولۇشى قاتارلىق جەھەتلەردە ئالاھىدە ئىپادىلىنىدۇ.

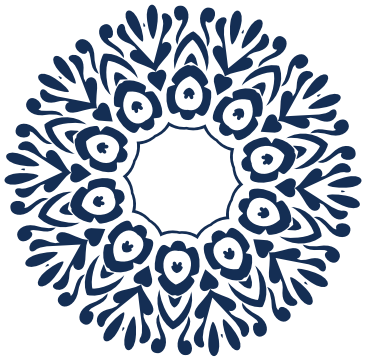
ئۇيغۇرلارنىڭ قىز بالىلىرى ۋە ئاياللىرى ئەركىن - ئازادە كىينىپ يۈرۈشكە ئادەتلەنگەن. ئۇيغۇر ئاياللىرىدا كۆزىدىن باشقا پۈتۈن بەدىنىنى قاپلاپ كىينىشتەك كىيىم كىيىش ئادەتلىرى ئەزەلدىن مەۋجۇت بولمىغان (پەرەنجە ئىشلىتىش ناھايىتى تار دائىرىدە مەۋجۇت بولغان). بۈنىڭدىن 100 يىلدىن كۆپ ۋاقىت ئىلگىرى ۋە ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 20 - ، 30 - يىللىرىدا تارتىلغان ئۇيغۇر خانىم - قىزلىرىنىڭ تارىخىي فوتو سۈرەتلىرى بۇ ئەھۋالنى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنىڭ كىيىم - كېچەككە نىسبەتەن

بولغـان تەلەپلىرىنـىڭ ئەنئەنـىۋى مىللـي كىيـىم - كېچەكلىرىگـە سـىڭدۈرۈۋەتكەن. ئۇيغـۇرلاردا «ھايالـىق ئېڭـى» ئۇيغـۇر ئىسـلام دىنىنـى قوبـۇل قىلىشـتىن بـۇرۇن مەۋجـۇت ئـىدى. ئۇيغـۇرلاردا «ئۇيغـۇر مىللـي كىيـىم - كېچەكلىرى»دىـن ئىبـارەت ئۇقـۇم مەۋجـۇت.

گەپنـىڭ پوسكاللىسـى، نۆۋەتتـە شـەرقي تۈركسـتاندىكى ئۇيغـۇر خەلقلـىرى ۋە باشـقا تۈركـي مىللـەت خەلقلـىرى خىتـاي ھۆكۈمىتـى تەرىپىدىـن ئىرقـي قىرغىنچىلىققـا ئۇچراۋاتقـان ئېغـىر بىـر ۋەزىيەتتـە ۋە قىسـمەن دۇنيـا جامائەتچىلىكىنـىڭ ئىسـلام دىنىغـا قارىتـا ھـەر خىـل مۇجمـەل كـۆز قاراشـلىرى مەۋجـۇت بولـۇپ تۇرغـان بۇگۈنكـى كۈنـدە، چـەت ئەللـەردە ئىسـتىقامەت قىلىۋاتقـان ئۇيغۇرلارنـىڭ دۇنيـا جامائەتچىلىكىنـىڭ ياردىمىگـە ئېرىشـىپ، ئـۇلار بىلـەن بىرلىكتـە خىتـاي ھۆكۈمىتىنـىڭ بـۇ ئىنسـانىيەتكە قارشـى جىنايەتلىرىنـى توختىتـىش ۋە جـازالاش ھەمـدە شـەرقي تۈركىسـتاندىكى ئۇيغـۇر، قـازاق ۋە قىرغـىز قاتارلـىق تۈركـي خەلقلەرنـىڭ ھاياتىنـى ساقلاپ قېلىـش ئۈچـۈن كىيـىم - كېچەكنـىڭ سىياسـي سـىمۋوللۇق خاراكتېرىگـە ئەھمىيـەت بېرىـپ قويۇشـى ئىنتايـىن مۇھـىم ۋە زۆرۈر.

2024 - يىلى ئاپرىل

بۇ ماقالىنى «پىداكار» تەھرىرلىدى.

هاياتىم ۋە ئويلىغانلىرىم

ماخمۇت توختى ئەمىن

مۇقەددىمە

مەن بۇ يىل 82 ياشقا كىردىم. 1942 - يىلى ئورما مەزگىلىدە شەرقىي تۈركىستاننىڭ قەشقەر ۋىلايىتى كوناشەھەر ناھىيەسى لەڭگەر يېزىسى بۇنام كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن. مەن ئەقلىمنى تېپىپ، ئەمدىلا ياشلىق هاياتىغا قەدەم باسقان چاغلاردا، يەر ئىسلاهاتى ۋە ئىجارە كېمەيتىش هەرىكىتى باشلىنىپ، شەرقىي تۈركىستاندىكى بارلىق ئۇيغۇر دېهقان ئائىلىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق شەرقىي تۈركىستان خەلقى كۆپ خىل كاتېگورىيەگە ئايرىلدى. ئۇ بولسىمۇ باي پومېشچىك ئائىلىسى، ئوتتۇرا هال دېهقان ئائىلىسى ۋە كەمبەغەل دېهقان ئائىلىسى ئىدى. بىزنىڭ ئائىلىمىز هاللىق ئوتتۇرا دېهقان ئائىلىسىگە ئايرىلدى. گەرچە بۇ باي دېهقان ئائىلىسىدىن سەل پەرقلىق بولسىمۇ، ئەمما كەمبەغەل دېهقان بولمىغانلىقىمىز ئۈچۈن داۋاملىق هالدا هاشار ئەمگەكلىرىگە سېلىنىپ، كەمستىلىپ ۋە چەتكە قېقىلىپ تۇراتتۇق. مەن ۋەتەندىن ئايرىلىپ، 1991 - يىلى تۈركىيەگە كەلدىم. يەككە ئىنسان كەچمىشلىرى، ئاممۇي كەچمىشلەرگە قوشۇلۇپ تارىخنى يارىتىدۇ. شۇڭا مەن «ئىستانبۇلدا 20 لېكسىيە – 2024» پائالىيىتىگە ئۆزۈمنىڭ بېشىمدىن ئۆتكەن كەچمىشلىرىم ۋە هايات هېكايىلىرىمدىن بىرقانچىنى سۇنماقچىمەن.

1 - هېكايە: تاغام مۇهەممەتخاننى ئىزدەش

مەن تۇغۇلسام ئائىلىمىزنىڭ ناهايىتىمۇ هەسرەتلىك بىر ئىزدەش هېكايىسى بار ئىكەنتۇق. ئۇ بولسىمۇ، دادامنىڭ ئاكىسى – مېنىڭ چوڭ دادام مۇهەممەتخاننى ئىزدەش هېكايىسى ئىدى. چوڭ دادام مۇهەممەتخان 1930 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا ۋەتەندىن چىقىپ، قىرغىزىستان ئارقىلىق

تاشكەنت تەرەپلەرگە كەتكەن ئىكەن. مەن ئۇ چاغلاردا تېخى تۇغۇلمىغان بولغاچقا، قانداق بىر سەۋەبتىن چوڭ دادامنىڭ ئەل - يۇرتتىن ئايرىلىشقا مەجبۇر بولغانلىقىنى بىلمەيتتىم. دادام قېرىنداش ھەسرىتىنى بەك كۆپ تارتقان بولۇپ، ئاكسىنى ئىزدەپ ئۆزبېكستاندىكى ئەنجانغا سەككىز قېتىم بارغان ئىكەن. پىيادە مېڭىپ بېرىپ، مېڭىپ كەپتىكەن. ئۇ چاغلاردا ئەنجان يولى ئوچۇق بولۇپ، بەزى ۋاقىتلاردا بەش كۈندە، بەزىدە ئۈچ كۈندە بېرىپ كېلەتتىكەن. «ئەنجان يولى - پەيزىۋات، شېكەر سۈيى - قەنت ناۋات» دېگەن ناخشا مۇشۇ يول ئۈچۈن ئېيتىلغان بولسا كېرەك.

دادام ئەنجاندىن قازان، چىنە - چەينەك دېگەندەكلەرنى ئەكەپتىكەن. ئۇ مەزگىللەردە قىرغىزىستانغا باربدىغان چېگرالار ئوچۇق بولۇپ، مامۇت توخۇ ئىسملىك بىر كىشى يول باشلاپ ماڭاتتىكەن. ئەينى يىللاردا دادام بىزگە ئاكىسىنى ئىزدەپ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قىرغىزىستان ۋە تاشكەنت شەھەرلىرىگە بېرىش جەريانىدا پويىزغا ئولتۇرغانلىق ھېكايىسىنى سۆزلەپ بېرەتتى. بىز بولساق پويىزنىڭ قانداق نەرسە ئىكەنلىكىنى بىلەلمەي ھەيران قالاتتۇق. سوۋېت - خىتاي ئوتتۇرىسىدا تۆمۈر يول ياسالغان بولسىمۇ، ئەممە ھازىرغىچە توپا قونۇپ تۇرىدۇ. كېيىنكى دەۋرلەردە سوۋېت - خىتاي مۇناسىۋىتىنىڭ ياخشى بولماسلىقى سەۋەبىدىن، بۇ تۆمۈر يول يولغا قويۇلماي توختىتىپ قويۇلغان ئىكەن.

چوڭ دادام مۇھەممەتخان بىلەن مەن تۇغۇلغۇچە بولغان ئارىلىقتا خەت ئالاقىمىز بار ئىكەنتۇق. 1960 - يىللارغا كەلگەندە، سوۋېت ئىتتىپاقىغا باربدىغان چېگرالار تاقالدى. دادام ماڭا: «ئەگەر ۋەزىيەت ياخشىلىنىپ قالسا، ئاكامنى بىر ئىزدەپ قويارسەن» دەپ ۋەسىيەت قىلغان ئىدى. ئاربدىن سەل كەم 30 يىل ۋاقىت ئۆتۈپ، 1980 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا چېگرالار قايتا ئېچىلدى. شۇنىڭ بىلەن مەن 1990 - يىللاردا ئۆزۈمگە پاسپورت ئىشلىتەلىدىم. ئاندىن مۇھەممەتخان چوڭ دادامنى ئىزدەپ، نەمەنگان، تاشكەنت ۋە ئوشقا باردىم. چوڭ دادام مۇھەممەتخاننى ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسىنى كۆپ ئىزدىدىم. ئۆزى ھايات بولمىسىمۇ، ئەممە ئائىلە، بالا - چاقىلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قالارمەن دېگەن ئۈمىدتە ئىدىم. ئەممە تاپالمىدىم. ئەنجان يولى داۋاملىق خىتاي بىلەن رۇستىن ئىبارەت ئىككى چوڭ كۈچنىڭ ئۆزئارا كۈچ تالىشىش كۈرەشلىرىنىڭ قۇربانى بولۇپ، بىردە ئېچىلىپ، بىردە تاقىلىپ تۇردى.

تارىخ يەنە تەكرارلاندى. 2016 - يىلىدىن باشلاپ خىتاي ئۇيغۇرلار ئۈستىدىن ئىرقىي قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈپ، چېگرالارنى تاقىۋالدى. بىز ئىز - دېرىكىنى ئالالمىغان چوڭ دادام مۇھەممەتخانىدەك نەچچە مىليون كىشى ھازىر ۋەتەنىدە ئىز - دېرەكسىز يوقاپ كەتتى. ئۇيغۇرلار: «ئائىلەم قەيەردە؟» دېگەن سوئال ئاستىدا دۇنياغا خىتاب قىلدى. بۇ يىل خىتاي يەنە ئۇيغۇرلارنى ۋەتەنگە كېلىشكە ئۈندەيدىغان تەشۋىقاتلارنى قىلىپ، چاقىرىۋاتىدۇ. ئەممە ئەينى چاغدا ئىز - دېرەكسىز يوقاپ كەتكەن مۇھەممەتخان چوڭ دادام بىلەن ھازىرقى ئىز - دېرەكسىز يوقاپ كەتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ تەقدىرى بىزگە نۇرغۇنلىغان سوئاللارنى تاشلاپ بېرىدۇ.

چوڭ دادام مۇھەممەتخاننىڭ ئەنجان يولى بىلەن غەربىي تۈركىستان تەرەپلەرگە كېتىپ قېلىشى، دەل ئابدۇقادىر دامولام 1924 - يىلى قەستكە ئۇچرىغان، ۋەتىنىمىزنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى ئىنتايىن قاراڭغۇ ۋە داۋالغۇش ئىچىدە تۇرۇۋاتقان دەۋرلەرگە توغرا كەلگەن ئىكەن. دادامنىڭ يەنە بىر ئىنسى 1926 - يىللىرىدىن كېيىن غۇلجا تەۋەسىگە چېقىپ كەتكەن بولۇپ،

شۇ يەردىكى ئىنقىلابلاردا شېھىت بولغان ئىكەنمىش. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇنىڭدىن خەۋەر ئالالمىغان ئىكەنمىز.

2 - ھېكايە: پولات تاۋلاش ۋە ئۇيغۇرلار

1958 - يىلى خىتايدا پولات تاۋلاش ھەرىكىتى قوزغالغان ئىدى. مەن ئۇ چاغدا 16 ياشتا ئىدىم. خىتاي: «پولات تاۋلاش مىقدارىنى 12 مىليون تونىغا يەتكۈزىمىز، ئامېرىكا ۋە ئەنگلىيەدىن ئاشۇرۇۋېتىمىز» دېگەن شوئار بىلەن پولات تاۋلاش ھەرىكىتىنى باشلىدى. مەكتەپ مەيدانلىرى پولات - تۆمۈر ئېرىتىدىغان مەيدانلارغا ئۆزگەرتىلدى. مەكتەپلەردىمۇ ئوقۇغۇچىلار پولات ئېرىتىش گۇرۇپپىسى، كەشتچىلىك گۇرۇپپىسى، ياغاچچىلىق گۇرۇپپىسى، شام چىقىرىش گۇرۇپپىسى دېگەن گۇرۇپپىلارغا بۆلۈۋېتىلدى، ھەمدە قىزىللاشقان ھەم ئىختىساسلاشقان جەمئىيەت قۇرۇش ھەرىكىتى، پولات تاۋلاش بىلەن پاراللېل ھالەتتە ئېلىپ بېرىلاتتى. مەكتەپلەردە ھەم ئوقۇيتۇق ھەم دەرستىن كېيىن شۇ ئىشلارنى قىلاتتۇق. مەن ياغاچچىلىق گۇرۇپپىسىغا بۆلۈنگەن ئىدىم. ئەينى چاغلاردا قەشقەردە خىتاي نوپۇسى ئىنتايىن ئاز بولۇپ، پۈتۈن قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە ئاران 2400 ئەتراپىدا ئىدى.

پولات تاۋلاش ۋەسۋەسىسى بىلەن، ھەتتا ھەممە ئائىلىلەردىكى قازان - چۆمۈچتىن كەتمەنگىچە ئېرىتىلىپ، پولات تاۋلاش مەشغۇلاتى ئېلىپ بېرىلاتتى. پۈتۈن دىققەت پولات تاۋلاشقىلا قارىتىلغان ئىدى. تاغدىن تۆمۈر رۇدىسى ئەكېلىپ بېرەتتى. بىز ناھايىتى ئاددىي ئەمما بەك مۇشەققەتلىك مەشغۇلاتلار بىلەن بۇ پولات تاۋلاش ھەرىكىتىگە قاتنىشاتتۇق. ئۇ قاباھەتلىك يىللاردا چېگرالار تاقالغان بولۇپ، شەرقىي تۈركىستان خۇددى كۆمتۇرۇلۇپ قويۇلغان قازانغا ئوخشاپ قالغان ئىدى. خەلقىمىز خىتاينىڭ پىلانسىز ۋە قىممەتسىز ئېلىپ بېرىۋاتقان پولات تاۋلاش ھەرىكىتىنىڭ ئەرزان باھالىق قۇللىرى ئىدى. 1958 - يىلى قەشقەر شەھىرىنىڭ يېڭىسار ناھىيەسى قىزىلتاغ يېزىسىدىكى پولات تاۋلاش دولقۇنىدا، كۆمۈر ۋە رۇدا يەتكۈزۈپ بېرىش ئۈچۈن دادامغا 50 كە يېقىن ئېشەككە بېسىلغان كۆمۈر ۋە تۆمۈر رۇدىسىنى يەتكۈزۈپ بېرىش سېپىلقىنى ئارتقان ئىكەن. دادام قەشقەردىن يېڭىسارغىچە بولغان 200 كىلومېتىردىن ئارتۇق يولدا كېچە ۋە كۈندۈز مېڭىپ، ئېشەكلەرنى ھەيدەپ بېرىپ كەپتىكەن. يېڭىساردىكى رۇدا يەتكۈزۈپ بېرىش ئورنىغا باردىغان يولدا ئۆلگەن ئېشەكلەرنىڭمۇ سانى يوق بولۇپ، پولات تاۋلاش ھەرىكىتى جەريانىدىكى ئېغىر ئەمگەك سەۋەبىدىن ھاياتىدىن ئايرىلغان ئۇيغۇرلارمۇ نۇرغۇن ئىدى.

3 - ھېكايە: ھاشار ئەمگىكىدىن جاق تويغان دادامنى ئەسلەيمەن

ئاتالمىش ئىجارە كېمەيتىش ھەرىكىتىدە، ئائىلىمىز ھاللىق ئوتتۇرا دېھقان كاتېگورىيەسىگە كىرگۈزۈلگەن ئىكەن. مەن ئاشۇ ھاللىق ئوتتۇرا دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلدۇم. ئەقلىمنى

تاپسام دادام ھاشار ئەمگىكىدە ئىشلەپ يۈرگەن ئىكەن. يەر ئىسلاھاتى ۋە ئىجارە كېمەيتىش ھەرىكىتىدە، بارلىق ئۇيغۇر خەلقى خىتايلار تەرىپىدىن سىنىپىي تەركىبكە ئايرىلدى. كەمبەغەل دېھقان، يالالانما دېھقان، ئوتتۇرا دېھقان، تۆۋەن - ئوتتۇرا دېھقان، هاللىق ئوتتۇرا دېھقان، باي - پومېشچىك، زومىگەر قاتارلىق تۈرلەرگە ئايرىلغان ئۇيغۇرلار، مانا مۇشۇ ئائىلە كېلىپ چىقىش تەركىبى بويىچە ھەر خىل مۇئامىلىگە ئۇچرايتتى. كوپېراتسىيەلىشىش ھەرىكىتى جەريانىدا، زومىگەر ۋە باي - پومېشچىكتىن قالسىلا، هاللىق ۋە ئوتتۇرا دېھقان خىتاينىڭ نەزىرىدىكى كىشىلەر ئىدى. شۇ سەۋەبتىن دادام ناھايىتى ئېغىر ھاشار ئەمگەكلىرىگە سېلىنغان ئىدى. هاللىق ئوتتۇرا دېھقان ئائىلىسىنىڭ پەرزەنتلىرى داۋاملىق يەكلىنىشكە ئۇچراپ تۇراتتى. بۇ سەۋەبتىن مەنمۇ يەكلىنىپ تۇراتتىم. هاللىق ئوتتۇرا دېھقان كىشىلەرنىڭ پەرزەنتلىرىنى ئەينى چاغدىكى خوڭۇبىيىڭ (قىزىل قوغدىغۇچى)، مىنبىڭ (خەلق ئەسكىرى) دېگەندەكلەرگە قوبۇل قىلمايتتى. بۇنىڭ ئەكسىچە ئۆستەڭ چاپىدىغان، كېسەك قۇيىدىغان، سىرتقى جايلارغا ئىشلەمچى قىلىپ ئەۋەتىپ بېرىدىغان ئىشلارغا سالاتتى.

1959 - يىلى بىلەن 1960 - يىللىرىنىڭ ئارىسىدا دادام ئۆستەڭ چاپقىلى كېتىپ، ئۇچ يېرىم ئاي ئۆتكەندە ئاران ئۆيگە قايتىپ كېلەلىگەن ئىدى. بۇ قېتىم كۇنلىرى بولۇپ، دادام داق يەردە يېتىپ - قوپۇپ، تۇڭ مۇزلارنى چېپىپ ناھايىتى قاتتىق مەجبۇرىي ئەمگەكنى باشتىن كەچۈرگەن ئىدى. بۇ خىل هاشار ۋە مەجبۇرىي ئەمگەك سەۋەبىدىن ئۆلۈپ كەتكەن ئۇيغۇرلارمۇ ناھايىتى نۇرغۇن ئىدى. ھەرقانداق ئەمگەك سېلىقى، مەھەللىلەردىكى دېھقانچىلىق ئىشلىرىدىكى ئېغىر تاغارلارنى كۆتۈرىدىغان ئىشلار بولسىمۇ دادامنى چاقىراتتى. مەن دادامنىڭ تارتقان جاپالىرىغا چىداپ تۇرالمايى، مەكتەپتىن يېنىپ چىقىپ دادامغا يارەملەشمەكچى بولدۇم. ئەمما دادام: «بۇ جاپالارنى مەنلا تارتىپ ئۆتۈپ كېتەي ئوغلۇم، سەن ئوقۇشۇڭنى ئوقۇ» دەپ ئۇنىمىغان ئىدى.

1964 - يىلى بولسا كېرەك. دادام مانا مۇشۇنداق ئېغىر هاشار ۋە مەجبۇرىي ئەمگەك سەۋەبىدىن ئىككى كۆزى كۆرمەس بولۇپ قالدى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئانام تۇڭەپ كەتتى. بۇ سەۋەبتىن ئائىلىمىزنى قامداش ئۇچۇن مەكتەپتىن قايتىپ چىقتىم. قوش ھەيدەيدىغان، يەر چاپىدىغان ئېغىر هاشارلارغا مەنمۇ هاللىق ئوتتۇرا دېھقان بولۇش سۈپىتىم بىلەن كۆپ قاتناشقان ئىدىم. ئېسىمدىن چىقمايدىغان بىر هاشار ئەمگىكىم شۇكى، كېيىنكى يىللاردا يېزىغا بىر تراكتور پونكتى ياساش ۋەزىپىسى چۇشكەن ئىكەن. باشقىلارغا ھەر كۇنلۇكى 300 دىن 400 گىچە خىش قۇيۇش ۋەزىپىسى بېرىلگەن بولسا، ماڭا ھەر كۇنلۇكىگە 700 دانە خىش قۇيۇش ۋەزىپىسى بېرىلگەن ئىدى. باشقىلار ئولتۇرسا بولاتتى. ئەمما، ماڭا: «سەن ئولتۇرماي ئىشلەيسەن» دېگەن بۇيرۇق بار ئىدى.

4 - ھېكايە: ئەۋلاد ۋە مىراس ھەققىدىكى ئويلىنىش

خىتاي هاكىمىيىتىنىڭ ئۇيغۇرلار ئۇستىدىن ئېلىپ بارغان ھەر خىل زۇلۇملىرى 1980 - يىللاردىن ئېتىبارەن يولغا قويغان ئاتالمىش «پىلانلىق تۇغۇت سىياسىتى» بىلەن ئەۋجىگە چىقتى. بۇ ۋەھشىي ھەرىكەتلەر ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسىنى ئازلىتىشتا كۆرۈنەرلىك رول ئوينىدى. ئەۋلاد ۋە مىراس مەسىللىرى ھەققىدە ئويلىغان ۋاقتىمدا، ئانا تەرەپ تاغام مۇھەممەت

غاپپارنىڭ نوپۇس ۋە پەرزەنت ئىشلىرىغا خىلى كۆڭۈل بۆلگەنلىكىنى ھېكايە قىلماي تۇرالمايمەن.

ئىسمىدە قىلىشىچە، 1946 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا، يەنى 1947 - يىلى بولسا كېرەك، تاغام قەشقەر شەھىرىگە بېرىپ، مەدىكار بازىرىدىن دېھقانچىلىق ئىشلىرىغا يارىدەم قىلىشى ئۈچۈن بەشكېرەملىك قادىرئاخۇن دېگەن كىشىنى ئېلىپ چىقىپتۇ. بۇ كىشى شۇ چاغلاردا 25 ياشلار ئەتراپىدا بولۇپ، ئۇ كىشى تاغامنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلىرىغا قارىشىپ بېرىپتۇ. تاغام بۇ كىشىنىڭ ساۋاتلىق، قۇرئان ئوقۇشىنى بىلىدىغان، ئەدەپ - ئەخلاقلىق كىشى ئىكەنلىكىنى بىلىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن سۇرۇشتە قىلسا، ئۇ ئىلگىرى ئۇيغۇر - ئوچاقلىق بولغان، بىر بالىسى بار كىشى بولۇپ، تۇرمۇش قىينىچىلىقى سەۋەبىدىن ئايالىدىن ئاجرىشىپ كەتكەن، تىرىكچىلىك قىلىش ئۈچۈن مەدىكار بازىرىغا كەلگەن ئىكەن.

بۇ مەزگىل دەل تاغامنىڭ زومۇرخان ئىسىملىك قىزى ئېرى بىلەن چىقىشالماي يامانلاپ كەلگەن، ئېرى تالىقىنى بېرىپ، تۆت ئاي ئون كۈن ئىددەت مەزگىلىنى توشقۇزغان ۋاقتى بولۇپ، تاغام قادىرئاخۇننى بالا قىلىۋېلىش، يەنى ئېچ كۆيۈ ئوغۇل قىلىۋېلىش نىيىتى بىلەن مەسلىھەت قىلىپ، ھەر ئىككى ياشنىڭ رازىلىقىنى ئالغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ بېشىنى قوشۇپ، ئۇلارغا بىر ئۆي بەرگەنىكەن. ھازىر ئۇلارنىڭ ئەۋلادى كۆپىيىپ، يۇرتىمىز سوللۇغ ۋە ئۇرۇمچىدە بولۇپ ئوتتۇزدىن ئارتۇق نوپۇسى بار. مانا بۇ بىر پاكىت. پەرزەنتلىك، بالىچاقلىق بولۇش، مىراس ساھىبى بولۇش – ئاتا - ئانا، بوۋىلاردىن قالغان ئەھمىيەتلىك ئىشلاردۇر. «ئىنسان ھاياتىغا ئەھمىيەت بېرىش – بىزنىڭ ئەڭ مۇھىم بۇرچىمىز ۋە ۋەزىپىمىز» دەيتتى تاغام. دادام رەھمەتلىكمۇ جان سانىنى كۆپەيتىش، مائارىپ، ئەدەپ - ئەخلاق، پەرزەنت تەربىيەسى، مال - مۈلۈك ۋە مىراس مەسلىسىگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلەتتى.

5 - ھېكايە: مەھەللىنىڭ ئىمامى بولغان بوۋام ۋە كىتابلىرى

بىلىشىمچە، بوۋام، يەنى چوڭ دادامۇ خىلى ئوقۇمۇشلۇق ئادەم بولۇپ، مەھەللىمىزنىڭ ئىمام - خاتىپى بولغان ئىكەن. شۇڭا دادامنىمۇ ئوقۇتقان بولۇپ، دادامنىڭ ئوبدانلا قۇرئان ساۋاتى بار ئىدى. دادامنىڭ بوۋامدىن مىراس قالغان پارسچە كىتابلىرىمۇ خىلى كۆپ بولۇپ، ھەر دائىم ئوقۇپ بېرەتتى. قىش كۈنلىرى بىكار ۋاقىتلاردا يەنە زامانىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان «تاش - تاغلارنىڭمۇ ئىگىسى چىقار. زامان زورنىڭ، تاماشا كورنىڭ. تۆمۈر ئەشيالار گەپ قىلىدىغان زامان بولۇرمىش، ئىنسانلار ھاۋادا ئۇچارمىش!» دەپ، كىتابلاردا يېزىلغان مەزمۇنلار ھەققىدە سۆزلەپ بېرەتتى.

يېشىل ۋاراقلىق، كۆن - خۇرۇم مۇقاۋىلىق، كۆكۈچ ھۆسنىخەتلىك «سوپى ئاللا يار»، «گۈلىستان» دېگەندەك كىتابلىرى خىلى بار ئىدى. شۇلارنى كۆرۈپ، ۋاراقلاپ ئوقۇپ تۇراتتىم. مەدەنىيەت ئىنقىلابىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، يەنى 1966 -، 1967 - يىللىرىدا بولۇشى كېرەك، مەن ئۆستەڭ قۇرۇلۇشى، مەجبۇرىي ھاشارغا كەتكەن چاغلاردا قىزىل قوغدىغۇچىلار ئۆيلەرنى ئاختۇرۇپ، بۇ كىتابلارنى ئېلىپ چىقىپ كۆيدۈرۈۋەتكەن ئىكەن. كېيىن كۆپ ھەسرەت چەكتىم. كاشكى، يوشۇرۇپ قويغان بولسامچۇ دەپ ئۆكۈندۈم. ئامال يوق پۇشايمان قىلدىم.

6 - ھېكايە: قاباھەتلىك ئاچارچىلىق يىللىرى

ھەممە نەرسە كوللېكتىپنىڭ بولۇپ، ھېچكىم ماۋۇ قوي مېنىڭ، ماۋۇ دەرەخ مېنىڭ دەيدىغان گەپ يوق ئىدى. ئۇ چاغدا ئەگەر ئۇستىگىزده ئوبدانراق بىر چاپان بولسا، «ساله چاپانىنى» دەپ سالدۇرۇۋېلىپ، كەمبەغەل برسىگە كىيدۈرۈپ قويىدىغان چاغ ئىدى. 1961 - يىلى سېپى يوق ئۇستىربغا چارەك ناننى تېگىشىپ يېگەن ئىنسانلارنمۇ كۆرگەن ئىدىم. 1957 - يىلى ئائىلىمىزده 11 جان بار ئىدى. يەنى، ئاكام ئەر - ئايال ۋە ئۇچ بالىسى، ئاچام ئۇچ جان، يەنە بىر ئاچام، ھامماچام، مەن، دادام ۋە ئانام بار ئىدۇق. 1962 - يىلى ۋەزىيەت ناچارلىشىپ، ئاچارچىلىق، مالمانچىلىق باشلىنىپ، 1964 - يىلغا كەلگەنده ئىككى نوپۇس، يەنى دادام بىلەن مەن قالدىم. شۇنىڭ بىلەن، مەنده ئەۋلاد، مىراس توغرىسىدا سوئال پەيدا بولدى. شۇنداق قىلىپ، ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىده، يەنى 10 - سىنىپتىكى ۋاقتىمدا مەكتەپتىن چىقىپ كېتىپ، ئوقۇشنى تاشلىدىم. بۇ مەزگىلده: «مەن چوقۇم پەرزەنتلىك بولۇپ، ئائىلەمگە ۋارىسلىق قىلىپ، مىراس قالدۇرۇشۇم كېرەككەن» دەپ ئويلىدىم.

1957 - يىلى، مەن ياشىغان قىشلاق مەھەللىسىده 170 تىن كۆپرەك نوپۇس بار بولۇپ، 1962 - يىلىغا كەلگەنده نوپۇس سانى 61 گە چۈشۈپ قالغان ئىكەن. كىشىلەر بۇنىڭ ئاساسلىق سەۋەبىنى خىتاي ئىشغالچىلىرى دەپ قارايدىكەن. خىتاي زۇلمىنىڭ ئەشەددىي زالىملىقىدىن بەزىلەر ئۆز يۇرتىنى تەرك قىلىپ غۇلجىغا كەتتى. يەنە بەزىلەر ئاپەت سەۋەبىدىن ئۆلدى. مېنىڭ ئائىلەم بۇنىڭ شاھىتى، مەن بۇلارغا شاھىت بولدۇم. قەھەتچىلىك مەزگىلىده، بىر ئاچام ئوزۇقلۇق يېتىشمەسلىك سەۋەبىدىن تۇگەپ كەتتى. ئىنشائاللاھ، جەننەتتە كۆرۈشۈش نىسىپ بولار. نۇرغۇن كىشىلەر ئاچارچىلىق سەۋەبىدىن ئۆلدى. مەن شاھىت بولغان ئېچىنىشلىق ۋەقەلەرنى يېزىشقا، ئەسلەشكە ۋىجدانىم چىدىمايدۇ. ئۇ مەزگىللەردە مەن مەكتەپتە ئوقۇۋاتقانىدىم. كەنتىمىزدىكى قادىر ھاجى دېگەن يوغان، ئۇستىخانلىق كىشى ئاچارچىلىق سەۋەبىدىن قوناق مەدىكى يەپ، قورسىقى ئىششىپ كېتىپ ۋاپات بولدى. مۇنداق مىساللاردىن خېلى بار.

مەھەللىمىزدىكى يۇنۇس قازاخۇنۇمنىڭ بالىسى: «قورسىقىم بەك ئېچىپ كەتتى» دەپ سېپى يوق پۇچۇق ئۇستىرىنى كۆتۈرۈپ كىرگەنده، دادام ئۇستىربغا چارەك ناننى تېگىشكەن ئىدى. ئاچارچىلىق دەستىدىن قول - ئىلكىده نېمە بولسا، شۇنى يەيدىغان نەرسىگە تېگىشىپ جان ساقلىغان كىشىلەرنى كۆرگەن ئىدىم. ئەزەلدىن جەمەتىمىزنىڭ جان سانى كۆپ بولۇپ، داۋاملىق كۆپىيىپ كەلگەن ئىدى. 1949 - يىلى خىتاي ۋەتىنىمىزگە باستۇرۇپ كەلگەندىن كېيىن، «يەر ئىسلاھاتى، ئىجارە كېمەيتىش، چاۋشىيەنگە ياردەم بېرىش، كەمبەغەل دېھقانلارغا يەر تەقسىم قىلىپ بېرىش، كوپېراتىپ - كوممۇنا، ئېچىلىپ سايراش ھەرىكەتلىرى»دە ده ھەممە كىشىنى سايرىتىۋەتكەن ئىدى.

7 - ھېكايە: ھايات قاينامىلىرىم ئۈچۈن سېلىشتۇرۇش باشلاندى

ئاچارچىلىق ۋە تۇرلۇك ئەگەشمە كېسەللىكلەر سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئائىلىمىزدىكى 13 جاندىن پەقەت دادام بىلەن ئىككىمىزلا ھايات قالغاندىن كېيىن، قېينىچىلىق ۋە ئاچارچىلىققا بەرداشلىق بېرەلمەي، تۇرمۇش ۋە ھايات يولىغا مېڭىش ئۈچۈن مەكتەپتىن ئايرىلدىم. مەكتەپنى تاشلاپ، يېزا ھاياتىمنى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئاتا - ئانامدىن قالغان ئۆي - جايغا يەرلەشتىم. شۇنىڭدىن كېيىن، تۇنجى قىلغان ئىشىم ئازراق خىش قۇيۇپ، ئۆي ۋە باغنىڭ تاملىرىنى ياساش، قاشالاش ۋە رېمونت قىلىش بولدى. ئاشخانا ئۆينىڭ موريسىنى قايتىدىن ياسىدىم. بىزنىڭ ئۆي 1954 - يىلى يۇز بەرگەن كەلكۇن ئاپىتىدە زىيانغا ئۇچراپ، سۇ ئاستىدا قالغان بولۇپ، ئېغىل - قوتان، باغ - ۋاران ۋە بەزى ئۆينىڭ تاملىرى بۇزۇلۇپ كەتكەن ئىدى. بەزى ئۆيلەرنىڭ تاملىرى پۈختا سىلىنغان ئىدى. تاملار قۇم - سېغىز ئارىلاشقان، سۇدا پىشۇرۇلغان لاي خىش ئىدى. ئۆي - ئىمارەتنى رېمونت قىلىش ئۈچۈن لايدا خىش قۇيۇپ تەييارلىق قىلدىم. خىش قۇيۇش جەريانىدا كاللامدا بىر سوئال پەيدا بولدى. بۇ ھەقتە ئويلاندىم. يەنى، قانداق قىلىپ تۇرمۇشنى داۋاملاشتۇرۇش مەسلىسى ئىدى. بۇ چاغدا، «مەن بولسام بىر لاي، قېلىپى بولسا قانۇن. جەمئىيەتلەر بىر خىشتۇر. شۇنداق ئويلاپ، لاينى تەييارلىغاندىن كېيىن، ئۇنى قېلىپقا تۆكۈپ، ئارتۇق كەلسە ئېلىۋېتىپ، كەم كەلسە تولۇقلاپ، خىش قىلىپ قۇيۇپ، قۇرۇتۇپ ئۆي - ئىمارەت سېلىش كېرەك» دەپ ئويلىدىم. ئاخىرى قارارىم شۇنداق بولدى. ئىشلەدىم. ئىشلەش جەريانىدا شۇلارنى ئويلىدىم: «جەمئىيەت قانۇنى ئېگىز - پەس، ھالال - ھارام ئارىلاشقان، قالايمىقانچىلىق، ئەمما ئاللاھنىڭ قانۇنى بەرھەق. بۇنى چۈشەنگەن ئىنسان ئاز، بىلمىسىزلىك، خۇراپاتلىق ئېغىر، تەھلىل - تەپەككۇر يوق. ئۇيغۇرچە چۈشەندۈرۈش تېخىمۇ يوق ئىدى». شۇنىڭ بىلەن مەندە: «نېمىشقا بۇنداق بولىدۇ؟» دېگەن سوئال پەيدا بولۇپ، بېشىمنى قايدۇردى. دائىم ئويلىناتتىم. بۇ ئارىلىقتا قايمۇقۇپمۇ قالدىم. نېمە بولۇشتىن قەتئىينەزەر، چىداش، سەۋر قىلىش، چارە تېپىش بىلەن مەشغۇل بولدۇم ۋە داۋاملىق ئىشلىدىم.

بۇ دەۋردە جەمئىيەت ئىشلىرى بەكمۇ قالايمىقان، ھەممە ئادەم جان كويىدا ئىدى. بىر كۈن بولسىمۇ ياشاش ئۈچۈن، قىممەتلىك نەرسىلەرنىمۇ جان بېقىشقا ئالماشتۇرۇشتىن باشقا چارە يوقتەك ھېس قىلدىم، ئەمەلىي ئەھۋال مۇشۇنداق ئىدى. مەن جەمئىيەتكە ماسلىشىش ۋە ئۆزۈمگە ئېگە چىقىپ ياشاشنى قارار قىلدىم، بۇ قارارىمنى دادامغۇ توغرا تاپتى. شۇنىڭ بىلەن، 1965 - يىلى ئۆيلىنىپ، ئۆي - ئوچاقلىق بولدۇم. دادام شۇ يىلى ۋاپات بولۇپ، تېخىمۇ ھەسرەتتە قالدىم. يەنە چوڭقۇر ئويلاندىم. ئاخىرى ئۆز قولۇم بىلەن سالغان ئۆيۈمنىمۇ پۈتتى. دېمەككى، مەن بىر تامچى، بىر سۇۋاقچى، بىر ئىنژېنېر بولۇش جەريانلىرىنى باشتىن كەچۈرۈش ئارقىلىق بىر ئۆي - ماكانغا ئېرىشكەن ئىدىم. مەن يەنە ھاياتىنىڭ بىر دەرس ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەن ئىدىم.

1958 - يىلىدىن بۇرۇن ئوتۇن - دەرەخلىرىمىز كۆپ بولغاچقا، ئۇلاغ - چارۋا ماللارغا كېسىپ بەرگەنىدۇق. جاڭگالدا ئوتۇنلار كۆپ بولغاچقا ئوتۇن قىسىنچىلىقىمىز يوق ئىدى. شۇڭا ئوتۇن - كۆمۈر چوغلىرى ئۆي ئىسسىتىشقا يېتەرلىك ئىدى. 1959 - يىلىدىن كېيىن، خىتاي ئىشغالچىلىرىنىڭ چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش، پولات - تۆمۈر ئېرىتىش، كوممۇنا قۇرۇش، سىنىپىي كۈرەش دېگەنگە ئوخشاش ئىجتىمائىي سىياسىي ھەرىكەتلىرى، زۇلۇملىرى ھەممىنى ۋەيران قىلدى. يېزىپ تۈگەتكۈسىز ۋەيرانچىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇ سەۋەبتىن

كۆپ دەردمەن بولۇپ كەتتۇق.

8 - ھېكايە: ئۇنۇتۇلمىغان تولغان 82 يىللىق هاياتىم

1965 - يىلىدىن كېيىن، رەسمىي هالدا دېھقان بولۇپ ئىشلىدىم. هاشار، مەدىكارلىق، مەجبۇرىي ئەمگەك دولقۇنى ئىچىدە كېچە - كۈندۈز ئىشلەش، مەجلىس، يىغىن، ئۆستەڭ قۇرۇلۇشى، قىش پەسلىدىمۇ ئىشلەش، دېھقانچىلىق ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولدۇق. ھەيران قالارلىق دېھقانچىلىق ئىشلىرى، يەنى قىش مەزگىلىدىمۇ توڭلىغان يەرلەرگە سۇ ئېچىش، پەسلىسىز زىرائەت تېرىش، داجەيدىن ئۆگىنىپ دېھقانچىلىق قىلىش، قۇرلاپ تېرىش... قاتارلىق قالايمىقان ئىشلارنى باشتىن كەچۈردۇم، بۇلارنى سۆزلەپ، يېزىپ تۈگىتەلمەيمەن. چۈنكى، بۇلارغا كۆپ شاھىت بولدۇم.

ئۆي سېلىشتىن باشلانغان ئۆز - ئۆزۈمنى ھۇنەر - كەسىپتە يېتىلدۈرۈشتىن ئىبارەت بۇ يولدا بۇ يىل 82 ياشقا ئۇلىشىپتىمەن. هاياتىم ئۆي سېلىشتىن، دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، تېبابەتچىلىك، يېڭىنە بىلەن داۋالاش، فىزىيولوگىيە، دىن ۋە دىنىي تەرىقەتلەر ھەققىدە ئىزدىنىش قاتارلىق جەريانلارنى باشتىن كەچۈردى. «كوناشەھەرنىڭ دەردى» ناملىق تۆت قىسىملىق ئەسلىمە كىتابىمنى نەشر قىلدۇردۇم. «ئۇيغۇر تېبابىتىدىكى تەجرىبە - ساۋاقلار» ناملىق كىتابىمنىمۇ نەشرگە بېرىشكە تەييار قىلىپ قويدۇم. ئۇيغۇر دەۋاسىدا تۇركىيەدىكى نۇرغۇنلىغان نامايىشلارغا قاتناشتىم. رەجەپ تايىپ ئەردوغان بىلەن كۆرۈشمەكچى بولغىنىمدا، ساقچىلارنىڭ قوپاللىق قىلىشى بىلەن قولۇمنى سۇندۇرۇۋالدىم. بۇ مەسىلە سەۋەبىدىن ئۇيغۇر دەۋاسى ئىستانبۇلدا مېدىيالارنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى.

خاتىمە

ئاللاھ قۇرئاندا ئۆزىنىڭ «يەر يۈزىدە خەلىپە يارىتىدىغانلىقى»نى بايان قىلغان. بۇنى ھەممەيلەن بىلىمىز. لېكىن، بۇ توغرىدا چۈشەنچە، تەپەككۇر ئوخشاش ئەمەس. بەزىلەر بۇنى ئىزباسار دېسە، بەزىلەر ۋارىسلىق قىلغۇچى ئادەم، ھوقۇقدار دەپ قارايدۇ. يەنە بەزىلەر باشقا مەنىدىمۇ چۈشىنىدىكەن. بۇ ھەقتىكى قاراشلار ناھايىتى كۆپ. بۇ سەۋەبتىن، ئۇنىڭ ئاساسى بولغان لۇغەت مەنىسىگە، سۆز يىلتىزىغا قاراش كېرەك، شۇ ئاساستا تەھلىل قىلىش لازىم.

مەن ئۇنى «مۇخالىپ» مەنىدە، يەنى «پىكىر قارشىلىقى، زىددىيەت، تەرەققىيات، ئەۋلاد، مىراس، مۇخالىپەتچى، ئۆكتچى، قارشى چىققۇچى» دېگەن مەنىدە چۈشەندىم. يەنىمۇ چوڭقۇرلاپ تەھلىل قىلىپ كۆرۈش كېرەك. بۇ مېنىڭ ئۆز تەھلىلىم، بەلكىم باشقا مەنىلىرىمۇ بولۇشى مۇمكىن، توغرىسىنى بىلگۈچى ئاللاھتۇر. مېنىڭ هاياتىم بۇنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ، تەجرىبىلىرىم بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك.

دەرھەقىقەت، بىز ئاللاھنىڭ ئىرادىسىگە، ئاللاھ ياراتقان نەرسىلەرنىڭ ھېكمىتىگە ئاڑىلىشالمايمىز. ئەمما بىز ئاللاھ بەرگەن ئەقلىنى، ئىرادىنى ئىشلىتىپ، ئۆزىمىزگە چۈشكەن

ۋەزىپىنى ئىجرا قىلىمىز. لېكىن، توغرىسىنى، ياخشىسىنى، مەنپەئەتلىكىنى قوللىنىمىز، ئەلۋەتتە. يول كۆرسەتكۈچى ئاللاھتۇر، ئىختىيارلىق بولسا بىزدە. يەنى تىرىشچانلىق كۆرسىتىش، ئەجىر قىلىش بىزدىن بولىدۇ، ئەلۋەتتە. قۇرئان كەرىمدىكى ئىنسان سۈرىسىنىڭ دەسلەپكى بەش ئايىتى بۇنى ئىسپاتلايدۇ.

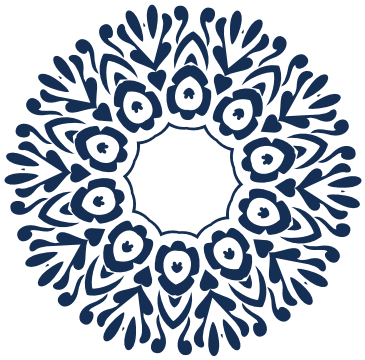
ۋەيرانچىلىقنىڭ ئاساسلىق جاۋابكارى – ئىشغالچى خىتاي تاجاۋۇزچىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ زورلۇق - زومبۇلۇقلىرى، قەرەللىك قوزغاپ تۇرغان ئىجتىمائىي - سىياسىي ھەرىكەتلىرى ئىدى.

دېمەك، ئىنسان ھاياتى نۇرغۇن ئەگىرى - توقاي يوللارغا، تۇرلۇك سىناقلارغا دۇچ كېلىدىكەن. مېنىڭ بۇ يەردىكى چۈشەنچەم، ئالالاھ ئىنساننى ياراتقاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا ئەقىل - ئىرادە بەرگەن بولغاچقا، ھەرقانداق ئىنسان ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئەقىل - تەپەككۇرنى ئىشلىتىپ، ماددىي جەھەتتە پەرزەنت، مىراس ئىشلىرىنى ئويلىغاندىن باشقا، يەنە مەنىۋى ئىشلارنىمۇ، يەنى ئىنسان ھاياتى، تارىخىنى ئويلىشى لازىم. يەنى، ئەۋلادتىن باشقا، مەنىۋى مىراس، تارىخىنى، ئەجدادىنى بىلىشى، تارىخىي ئەسەر، يازما ئەسەر، ئىزباسارلىق نەمۇنە قالدۇرۇش، ئىجادكار بولۇش ئۈچۈن تىرىشىشى، غەيرەت قىلىشى، ئەقىل - تەپەككۇر قىلىشى كېرەك ئىكەن.

قىسقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، مېنىڭ ھايات تەجرىبەم بۇنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. شۇڭا پەرزەنتلىرىمىز توغرىسىدا مۇنداق قاراشنى كۆپرەك تەكىتلەيمەن: «كۆچەت تىكىپ، سۇ قۇيۇپ قوي، ئويۇن - تاماشاڭنى قوي! مەكتەپتە ئوقۇپ قوي! تىرىشىپ ئىشلەپ قوي! توغرا بولسۇن، ناتوغرا بولسۇن، ئىنسانلا بولسا، ئۆز خاتالىقىنى تۇزەتسۇن، ئەدەپ - ئەخلاقلىق بولسۇن، ياخشى ئەۋلاد بولسۇن، يېتىشكەن ئادەم بولسۇن». خۇلاسە قىلغاندا، ئادەم ئاملى بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ، بۇنى بىلىش كېرەك. ھەممەيلەنگە مەلۇم بولغاندەك، پەرزەنت ۋە مىراس – ئىنسان ھاياتىدىكى ئەڭ مۇھىم ئىشلارنىڭ ئەۋزىلى، دەپ، سۆزۈمنى، بۇ ماقالەمنى مۇشۇ يەردە ئاخىرلاشتۇردۇم.

2024 - يىلى 13 - يانۋار، ئىستانبۇل.

بۇ ماقالىنى ئابدۇرېشىت نىياز تەھرىرلىدى.

34

ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە خاتا ئىشلىتىلىۋاتقان كەلىمىلەر

گۈلشەن ئابدۇقادىر (سەھەر)

مۇقەددىمە

ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە خاتا ئىشلىتىلىۋاتقان كەلىمىلەر ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزگەن ۋاقتىمدا، تۆۋەندىكى ھېكايىنى سىلەرگە قايتا بېرىم ئېيتىپ بەرمەي تۇرالمايمەن. بۇ ھېكايىنى مەن 2023 - يىلى سېنتەبىردە ئۆتكۈزۈلگەن «ئىستانبۇلدا 20 لېكسىيە – 2023» پائالىيىتىدە لېكسىيە قىلىپ سۆزلىگەن ھەمدە «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ كېلەچەك تېمىسى قىرغىنچىلىق ۋە جازا لاگېرى ئەدەبىياتى» ناملىق ماقالەمدىمۇ تىلغا ئالغان ئىدىم. ماقالەمنىڭ ئېھتىياجى سەۋەبىدىن بۇ يەردىمۇ بىر قېتىم تەكتلەپ ئۆتمەكچىمەن.

بىر كۆزى كۆرمەس ئەما بىر كىشى نيۇ يوركتىكى مەشھۇر بروكلىن كۆۋرۈكىدە يىللاردىن بۇيان تىلەمچىلىك قىلىدىكەن. ئەمما كىرىمى ئانچە ياخشى ئەمەس ئىكەن. بىر كۈنى بىر ئايال ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ توختاپتۇ ۋە بىر كارتون تاختىغا بىرنېمىلەرنى يېزىپتۇ - دە، ئەما كىشىنىڭ ئالدىغا قويۇپ قويۇپ كېتىپ قاپتۇ. شۇندىن بۇيان بۇ ئەما كىشىنىڭ تەرگاھىغا پۇل تاشلايدىغانلارنىڭ سانى بارغانچە كۆپىيىپ، ئەما كىشى مەمنۇن بولۇشقا باشلاپتۇ. ئۇنداقتا ئۇ ئايال بۇ تاختىغا نېمە دەپ يازغاندۇ؟ ئايال ئەسلىدىكى «كۆزۈم كۆرمەيدۇ» دېگەن خەت يېزىلغان تاختىنىڭ ئورنىغا، «بۇگۈن ئىنتايىن گۈزەل بىر كۈن، ئەمما مەن

كۆرەلمەيمەن» دېگەن كەلىمىنى ئالماشتۇرۇپ قويغان ئىدى. نەتىجىدە بۇ كەلىمە بۇ ئەما كىشىنىڭ تەقدىرىنى ئۆزگەرتىۋەتكەن.

ئىشلىتىدىغان كەلىمىلەرنىڭ رولى ئىنتايىن مۇھىم بولۇپ، توغرا ئىشلەتكەن ۋاقتىمىزدا ئۇ بىزنىڭ تەقدىرىمىزنى ئۆزگەرتىشكە يارىدەم قىلسا، خاتا ئىشلەتكەن ۋاقتىمىزدا تەقدىرىمىزنى كاجلاشتۇرۇۋېتىشى ۋە دۇنيادىكى ئوبرازىمىزنى خۇنۇكلەشتۇرۇپ قويۇشى مۇمكىن. خىتاي تەرىپىدىن قىرغىنچىلىققا ئۇچراۋاتقان بىر مىللەت بولۇش سۈپىتىمىز بىلەن، دۇنياغا ئۆزىمىزنىڭ قانچىلىك ۋە قانداق مىللەت ئىكەنلىكىمىزنى بىلدۈرۈش ۋە دۇنيا ئالدىدىكى ئوبرازىمىزنى شەكىللەندۈرۈش ئىنتايىن مۇھىم بولۇپ، بەزىدە خاتا ئىشلىتىلگەن كەلىمىلىرىمىز بىزنىڭ مۇستەقىل ۋەتەن قۇرۇش ئارزۇيىمىزنىمۇ سۇغا چىلاشتۇرۇپ قويۇشى مۇمكىن. شۇنداقلا دۇنيا تەرەققىياتىنىڭ يۆنىلىشىگە تەتۈر تاناسىپلىق گەپ - سۆز ۋە كەلىمىلەرنى ئىشلىتىشمۇ بىزنى ياكى ئايىغى چىقماس مۇنازىرىلەرگە ياكى دۇشمىنىمىزنىڭ ئويۇنلىرىغا ۋە ياكى ۋەتەن قۇرۇش يولىدىكى پۈتلىكاشاڭلارغا مۇپتىلا قىلىشى مۇمكىن. مەن تۆۋەندە مەن كۆزىتىش ئېلىپ بېرىش جەريانىدا بايقىغان، مۇھاجىرەتتىكى ئۇيغۇر جەمئىيتىدە خاتا ئىشلىتىلۇاتقان تۆت كەلىمە ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزىمەن. ئۇلار «تارانچى»، «تۈركىستان»، «ئاللاھنىڭ ئۆيى» ۋە «دىنىمىزنى ئەڭ يۇكسەك دىن قىلىش» دېگەن كەلىمىلەردىن ئىبارەت.

ئۇيغۇر جەمئىيتىدە خاتا ئىشلىتىلۇاتقان كەلىمە — «تارانچى» كەلىمىسى

ۋەتىنىمىز شەرقىي تۈركىستانىنىڭ ئىلى ۋادىسىدىكى ئاساسلىق غۇلجا شەھىرى ۋە غۇلجا ناھىيەسىنىڭ ھەرقايسى يېزىلىرىنى تەشكىل قىلغان بۇ جۇغرافىيەدە ياشايدىغان ئۇيغۇرلار تارىختا باشقا مىللەتلەر تەرىپىدىن بېرىلگەن «تارانچى» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ قالغان. «تارانچى» نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى تەتقىقات ماقالىلىرىگە ئاساسلانغاندا، جۇڭغار ئىستېلاسى دەۋرىدە كۆچمەن چارۋىچى موڭغۇللار، ئاساسلىقى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان غۇلجىدىكى ئۇيغۇرلارنى «تارانچى»، يەنى «بۇغدايچى»، «تېرىقچى» مەنىلىرىدە كېلىدىغان بۇ ئىسىم بىلەن ئاتىغان. شۇندىن ئېتىبارەن، «تارانچى» كەلىمىسى دەسلەپتە جۇڭغارلار، ئاندىن رۇسلار، ئاندىن شېكى شىسەي ۋە ھازىر خىتاي تەرىپىدىن بىر مىللەتنى پارچىلاپ باشقۇرۇش ھېيلە - نەيرەڭىنىڭ كوزىرى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقماقتا. تارانچى شېۋىسى، تارانچى دىيالېكتى ۋە تارانچى ئۆرپ - ئادەتلىرى ھەققىدە كۆپلىگەن رۇس تەتقىقاتچىلىرىمۇ ماقالىلەرنى يازغان بولۇپ، ئۇنىڭدا بىر شۇملۇق پۇراپ تۇرىدۇ. يەنى، ئۇيغۇر مىللىتىنى بۆلۈپ، ئايرىم بىر «تارانچى» دېگەن مىللەتنى شەكىللەندۈرۈش ھېيلىسى پۇراپ تۇرىدۇ. ئىسمى «ئا. ف» دەپ تىلغا ئېلىنغان بىر رۇس يازغۇچىسىنىڭ شۇرا ژۇرنىلىنىڭ 1908 - يىللىق 16 - ، 17 - ۋە 18 - سانلىرىغا بېسىلغان ئىلى سۆلتانلىقىنىڭ مەغلۇپ بولۇشى ھەققىدىكى تارىخىي يازمىسى يېقىندا ئۇيغۇر ئاكادېمىيەسىنىڭ تور بېتىدە قايتا ئېلان قىلىنغان بولۇپ، رۇس ئاپتورى ئا. ف نىڭ قەلىمى ئاستىدىكى بۇ تارىخىي ماقالىدە تۆۋەندىكىدەك قۇرلارنى ئۇچرىتىمىز: «غۇلجا (ئىلى) سۆلتانلىقى ۋە تارانچىلار كىملەر؟ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تارانچى مىللىتىنىڭ قانداق ۋۇجۇتقا كەلگەنلىكى ۋە ‹ئىلى› دەرياسى بويىدا مۇستەقىل غۇلجا سۆلتانلىقى تەشكىل قىلغانلىقى ھەققىدە بولغان ئۇشبۇ تارىخ، ‹غۇلجا سۆلتانلىقى›نىڭ بىرىنچى سۆلتانى ئابدۇرۇسۇلنىڭ ئوغلىنىڭ ئوغلى بولغان مەرھۇم ئابدۇلباست تەرىپىدىن ئۆزىنىڭ

تونۇشلىرىغا سۆزلەپ بېرىلگەن. – ئا. ن.». دېمەك، يۇقىرىدىكى قۇرلاردا ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئورنىغا قانداقتۇر «تارانچى» دېگەن بىر مىللەت سۈنئىي رەۋىشتە دەسسىتىلىشكە ئۇرۇنغان ۋە مىللەت سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنغان.

تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، 1935 - يىلى 12 - ئاپرېلدا، شېڭ شىسەي ئۇيغۇر دىيارىدا مىللەتلەر قۇرۇلتىيى چاقىرغان بولۇپ، قۇرۇلتايدا، ئۇيغۇر دىيارىدىكى 13 مىللەتنى ئۇيغۇر، ئۆزبېك، تاتار، موڭغۇل، قازاق، خەنزۇ، تاجىك، قىرغىز، سۇلۇن، داغۇر، مانجۇ، شىبە، رۇس، تارانچى دەپ تىلغا ئالغان ۋە شۇ قۇرۇلتايدا «تارانچى» ئىسمىنى مىللەت سۈپىتىدە رەتكە تىزىپ تارانچى بىر مىللەت دەپ ئېلان قىلغان. 1944 - يىلى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى ئاتالمىش «تارانچى» دېگەن بىر مىللەتنىڭ مەۋجۇت ئەمەسلىكىنى ئېلان قىلغان.

خىتاي ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلارغا قارىتا ئىرقىي قىرغىنچىلىق ئېلىپ بېرىشقا باشلىغان مەزگىللەردىن بۇيان بىز يەنە «تارانچى كۈيلىرى» ۋە «تارانچى كۈلكىلىرى» دېگەن بىر ئىسىم بىلەن قارشىلىشۋاتىمىز. تارانچى ئىسمى ئەسلى ئۇيغۇر نوپۇسىنىڭ ئاران 3% نىمۇ تەشكىل قىلمايدىغان، پەقەت مۇستەملىكىچى جۇڭغارلارنىڭ غۇلجىدا بۇغداي تېرىيدىغان دېھقان ئۇيغۇرلارغا بەرگەن ئىسمى بولۇپ، تارانچىلار ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى. قانداقتۇر «تارانچى كۈيلىرى» ۋە «تارانچى كۈلكىلىرى» دەيدىغان بىر ئىبارىنىڭ كۆپلەپ ئوتتۇرىغا چىقىشى، «ئۇيغۇر» كەلىمىسىنى خۇنۇكلەشتۈرۈش ۋە ئوتتۇرىدىن يوق قىلىشتىن ئىبارەت خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ رەزىل سۈيقەستى بولۇپ، ئۇ، ئۇيغۇرنىڭ كۈي - نەغمىلىرى، شۇنداقلا ئۇيغۇرنىڭ كۈلكە - چاقچاقلىرىدۇر ۋە ئەلمىساقتىن شۇنداق داۋاملىشىپ كەلگەن.

ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە خاتا ئىشلىتىلۈاتقان «تۈركىستان» ۋە «شەرقىي تۈركىستانلىقلار» كەلىمىسى

مۇھاجىرەتتىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە خاتا قوللىنىلۈاتقان يەنە بىر كەلىمە «تۈركىستان» ۋە «شەرقىي تۈركىستانلىقلار» كەلىمىسىدىن ئىبارەت. تۈركىستان كەلىمىسىنى ئۇيغۇر ۋەتىنى سۈپىتىدە كۆپرەك ئىشلىتىۋاتقان كىشىلەر تۈركىيەدە ياشايدىغان ئۇيغۇرلار بولۇپ، بىز داۋاملىق ھالدا تۈركىيەدە بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ نامايىشلىرىدا: «ھەق ھوقۇق ئادالەت، تۈركىستانغا ھۆرىيەت» دېگەن شوئارنىڭ بەك كۆپ توۋلانغانلىقىنى كۆرۈپ تۇرۇپتىمىز. ئۇنداقتا «تۈركىستان» دېگەن بۇ جۇغراپىيە زادى قەيەرلەرنى كۆرسىتىدۇ؟ بىر نەزەر سېلىپ باقايلى. تۈركىستان شەرقتە ئالتاي تاغلىرى، جەنۇبتا ھىندىقۇش كۇئېنلۇن تاغلىرى، شىمالدا ئارال ۋە بالقاش كۆللىرىدىن ھالقىپ قىرغىز يايلاقلىرىغا قەدەر سوزۇلغان، يەر مەيدانى 6 مىليون كۋادرات كىلومېتىردىن كەڭ جۇغراپىيەگە تەۋە تارىخىي رايونىنى كۆرسىتىدۇ. تۈركىستاننىڭ 2001 - يىلىدىكى نوپۇسى 43 مىليون 210 مىڭ 802 بولغان.

تۈركىستان غەربىي تۈركىستان ۋە شەرقىي تۈركىستان دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ. تۈركىستان، غەربتە بۈگۈنكى ئۆزبېكىستان، تۈركمەنىستان، قىرغىزىستان، تاجىكىستان، قازاقىستاننىڭ ئاساسىي قىسمى، ئافغانىستاننىڭ بىر قىسمىنى؛ شەرقتە بولسا خىتاي مۇستەملىكىسى ئاستىدا

ياشاۋاتقان شەرقىي تۈركستان، ئۇيغۇرستان ياكى ئاتالمىش «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى»نى كۆرسىتىدۇ. غەربىي تۈركستاندىكى ئۆزبېكستان، تۈركمەنستان، قىرغىزستان، تاجىكستان، قازاقستان قاتارلىق دۆلەتلەر نۆۋەتتە ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل دۆلەتلەر بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇلار ئۈچۈن ھۆرىيەت تەلەپ قىلىپ، نامايىش مەيدانلىرىدا شوئار توۋلاپ ببرىشى مەنتىقىگە تازا چۈشمەيدۇ ھەمدە تۈركستاندىن ئىبارەت بۇ بۈيۈك جۇغراپىيە ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتىنى بولالمايدۇ ۋە بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس. تۈركستان جۇغراپىيەسىنىڭ شەرق تەرىپىدە ئۇيغۇرلار 1933 - ۋە 1944 - يىللىرى ئۇدا ئىككى قېتىم شەرقىي تۈركستان جۇمھۇرىيىتىنى قۇرغان. تۈركستان كەلىمىسى نېمە ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا ۋەتىنى سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ؟ قاچاندىن بۇيان شۇنداق بولۇپ قالدى؟ كىملەر چىقىش مەنبەسى زادى قانداق؟ بۇ بىلمەسلىكتىنمۇ ياكى قەستەنلىكتىنمۇ؟ غەلىتە ھالدىكى قەستەن ھارۋىنى ئىلىپ قېچىشمۇ؟ ياكى يوغان ئاياغ كىيۈپلىشمۇ؟ ۋەتىنىمىزنىڭ ئىسمىنى «تۈركستان» دەپ ئاتىغان ۋاقتىمىزدا، غەربىي تۈركستاندا ھازىر مۇستەقىل دۆلەت بولۇپ ياشاۋاتقان باشقا تۈركىي قېرىنداشلىرىمىز بىز ئۇيغۇرلارغا قانداق بىر نەزەر بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ؟ قانداق بىر كۆز بىلەن قارايدۇ؟ ئۇيغۇرلارنىڭ ئوبرازى قانداق بىر مۇئاملىگە ئۇچرايدۇ؟ «تۈركستانغا ھۆرىيەت» ئىبارىسى ئارقىلىق بىز غەربىي تۈركستانغا ۋە دۇنياغا قانداق بىر سىگنال ببرىمىز؟ بۇنداق بىر كەلىمىنى ئىشلىتىشىنىڭ توغرا ۋە خاتالىقى، پايدىسى ۋە زىيىنى قانچىلىك؟ بۇ ھەقتە مۇنازىرىلەر ئىلىپ ببرىلىشى كېرەك دەپ قارايمەن. مېنىڭچە بولغاندا، «تۈركستان» ۋە «تۈركستانغا ھۆرىيەت» كەلىمىسىنىڭ ئارقىسىدا خۇددى تارانچى كەلىمىسىنىڭ زورلاپ تېڭىلغىنىغا ئوخشاشلا بىر شۇملۇق سوزۇلۇپ ياتقان بولۇپ، ئۇيغۇر كەلىمىسىنى خۇنۇكلەشتۈرۈش، ئۇيغۇر كەلىمىسىگە سايە تاشلاش ۋە ئۇيغۇر كەلىمىسىنى يوق قىلىش مەقسىتىگە يەتمەكچى بولغان مەلۇم گۇرۇھلارنىڭ ئۇيغۇر مىللىي قىرغىنچىلىقى ئىلىپ ببرىش پىلانى بىلەن بىرلىكتە ئىلىپ ببرىلىدىغان ئۇيغۇر دېگەن بۇ مىللەت نامىنى يوق قىلىش ھېيلىسىنىڭ بىر پارچىسى دەپ قارايمەن. شۇنداقلا ئۇيغۇرلار ئانا ۋەتىنىنىڭ نامىنىڭ قەستەن تۈركستاندىن ئىبارەت بۇ تولىمۇ كەڭ جۇغراپىيەگە مەركەزلەشتۈرۈلۈشىنى، خىتاي رەئىسى شى جىنپىڭنىڭ «خىتاي چۈشى»نىڭ ئىچىدىكى «سۇنى لېيىتىپ بېلىق تۇتۇش» ھېيلىسى دەپ قارايمەن. بۇ، ئوتتۇرا ئاسىيانى مەركەز قىلغان قېرىنداش تۈركىي مىللەتلىرىنى ئۆزئارا ئايىغى چىقماس جېدەلگە سېلىپ قويۇشتىكى بىر تاكتىكا بولسا كېرەك. شۇڭا، تۈركىيەنى مەركەز قىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ نامايىش مەيدانلىرىدا «تۈركستانغا ھۆرىيەت» كەلىمىسىنى ئىشلەتمەسلىكنى تەۋسىيە قىلىمەن.

بىز نۆۋەتتە يەنە مۇھاجىرەتتە شەرقىي تۈركستان كەلىمىسى بىلەن يانداش ھالەتتە، «شەرقىي تۈركستانلىقلار» دېگەن بىر كەلىمىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ قېلىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىپ تۇرۇۋاتىمىز. «شەرقىي تۈركستانلىقلار» دېگەن بۇ كەلىمىنى كۆپ قوللىنىۋاتقانلار شەرقىي تۈركستان سۈرگۈندىكى ھۆكۈمىتى بىلەن شەرقىي تۈركستان ياشلار قۇرۇلتىيىدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ كەلىمىنى يەنە دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيىنىڭ خەۋەرلىرىدىمۇ ئۇچراتقىلى بولىدۇ. بۇ خۇددى خىتاينىڭ «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى» دېگەن مۇستەملىكە ئىسمىغمۇ يەنە ئۆزلىرى رازى بولماي، ئۇيغۇر كەلىمىسىنى چىقىرىپ تاشلىۋېتىپ «شىنجاڭ ئاپتونوم رايونى» دەپ ئاتىغىنىدەك بىر ئىش. شەرقىي تۈركستان ياشلار قۇرۇلتىيىنىڭ يېقىندا كانادا ئۇيغۇر

مەسچىتىدە ئۆتكۈزۈلگەن سايلام ھەققىدە يوللىغان تەبرىك خېتىدە مۇنداق دەپ يېزىلغان:

شەرقىي تۈركىستان ياشلار قۇرۇلتىيى
6 days ago ·

ئەسسالامۇ-ئەلەيكۇم ھۆرمەتلىك ۋەتەنداشلار،

2024. يىلى 5.ئاينىڭ 25. كۈنى كانادا ئۇيغۇرمەسچىتىنىڭ يېڭى رەئىس سايلىمى ئېلىپ بېرىلغانلىقى ۋە كانادادىكى شەرقىي تۈركىستانلىق قېرىنداشلارنىڭ دېموكراتىك شەكىلدە ئۆز رەئىسىنى سايلاپ چىققانلىقىدىن مەمنۇن بولدۇق.

سايلامدا غەلبە قىلغان دىلمۇرات بەگزاد ئەپەندىمنى سايلامدىكى غەلىبىسى ئۈچۈن تەبرىكلەيمىز ۋە كۆرىشىمىز ئۈچۈن خەيرلىك بولىشىنى ئۈمىد قىلىمىز. دىلمۇرات بەگزاد بەگ رەھبەرلىكىدىكى يېڭى ھەيئەت گۇرۇپپىسى بىلەن بولغان ھەمكارلىقىمىزنىڭ شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىللىق كۈرىشىدە ئىجابىي قەدەمىلەرگە ۋەسىلە بولىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

2024-يىلى 5-ئاينىڭ 28-كۈنى

شەرقىي تۈركىستان ياشلار قۇرۇلتىيىنىڭ كانادا ئۇيغۇر مەسچىتىنىڭ سايلىمىنى تەبرىكلەپ يوللىغان يۇقىرىدىكى تەبرىك خېتىدىكى «كانادادىكى شەرقىي تۈركىستانلىق قېرىنداشلارنىڭ» دېگەن كەلىمە دەققىتىمنى تارتتى. جامىنىڭ ئىسمى ئۇيغۇر جامىسى. ئۇ خاس ھالدا كانادادىكى ئۇيغۇر قېرىنداشلار ئۆز يېنىدىن پۇل چىقىرىپ سېتىۋالغان جامىسى ۋە ئۇيغۇر ئۆيىدىن ئىبارەت. بۇ جامى ياكى ئۇيغۇر ئۆيىنىڭ ھەقلىق ئىگىسى تامامەن ئۇيغۇرلاردۇر. نېمە ئۈچۈن ئۇيغۇر دېگەن مىللەت نامىمزنى ئىشلىتىشكە تىلىمىز كۆيىدىغان بولۇپ قالدى؟ «شەرقىي تۈركىستانلىقلارغا خەيرلىك بولسۇن»، «شەرقىي تۈركىستانلىقلارغا ئۇنداق بولسۇن، بۇنداق بولسۇن» دېگەن ئۇزۇن - ئۇزۇن تىلەكلەرنى دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيى تېلېۋىزىيەسىنىڭ خەۋەرلىرىدىمۇ كۆپ ئۇچرىتىمىز.

«شەرقىي تۈركىستانلىقلار» دېگەن ۋاقتىمىزدا شەرقىي تۈركىستانلىق كىم؟ بۇ يەردە يوشۇرۇن ھالەتتىكى ئۇيغۇر دېگەن نام ياكى كەلىمىدىن قېچىش مەۋجۇت بولۇپ، «شەرقىي تۈركىستانلىقلار» دېگەن بۇ كۆپلۈك ئىبارىسىدە شەرقىي تۈركىستاندا ياشايدىغان قىرغىز، قازاق، ئۆزبېك... قاتارلىق خىتاي تىلغا ئېلىۋاتقان ۋە تەكىتلەۋاتقان بارلىق 53 مىللەت كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئەگەر بۇنداق كېتىۋەرسە، «ئۇيغۇر» دېگەن بۇ پەخرلىك نامىمىز خۇددى دەريا ۋە ئۆستەڭلەرنىڭ گىرۋەكلىرىدە يىغىلىپ قالغان سامان، شاخ - شۇمبىلاردەك ياكى قازاندا سۇزگۈچ بىلەن سۈزۈپ ئېلىۋېتىشنى كۈتۈپ تۇرغان قېلىن ماي ئېقىندىلىرىدەك ئەھۋالغا دۇچار بولۇشى مۇمكىن. ئۇزۇن يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، «ئۇيغۇر» دېگەن بۇ نام ئۇنتۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا يۇقىرىدا مەن تەكىتلەپ ئۆتكەنىدەك «تارانچى» دېگەن بىر مىللەت شەكىللىنىشى، «شەرقىي تۈركىستانلىقلار» دەپ ئاتىلىدىغان بىر كوللېكتىپ مىللەتنىڭ يېڭى ۋەتىنى تەڭرى تاغلىرىنىڭ شەرقى ۋە غەربىدە قۇرۇلۇشى، ئۇيغۇرلار ماناس دەرياسىنىڭ بويىدىن يەنە بىر قېتىم قايتىپ كەلگەندەك ئۈمىدسىزلىككە مۇپتىلا بولۇشى مۇمكىن. مەيلى «تۈركىستان» كەلىمىسى بولسۇن ياكى «شەرقىي تۈركىستانلىقلار» كەلىمىسى بولسۇن، ھەر ئىككىلىسىنىڭ ئۇيغۇر كەلىمىسىگە سايە چۈشۈرۈپ قويۇشى، بىر تەرەپتىن، چەت ئەللەردە ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ

مىللەتچىلىك روھىنىڭ تېخى پىشىپ يېتىلمىگەنلىكىنى كۆرسەتسە؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ۋەتەن قۇرۇش يولىدا ئىرقىي قىرغىنچىلىققا ئۇچراۋاتقان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ چەت ئەللەردىكى ئاممىۋى ئاساسىنى كۈچلەندۈرىدىغان مىللەتچى ئۇيغۇرلار قوشۇننىڭ كەملىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئۆتكەندە ئامېرىكا ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن چىقىرىلغان «ئۇيغۇر مەجبۇرىي ئەمگىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش قانۇنى»، «ئۇيغۇر كىشىلىك ھوقۇق سىياسىتى قانۇنى» قاتارلىق قانۇنلارنىڭ ئىسمىنىڭ «شەرقىي تۈركىستان» قانۇنى بولۇپ چىقىرىلىشىنى ئارزۇ قىلغان تەشكىلات ۋە شەخسلەرنىڭ بارلىقىدىن خەۋەر تاپتۇق. بۇ خۇددى بىر مېغىزنى يۇزگە بۆلگەنلىك، بىر قاچا سۇيۇقئاشنى قانچە كۈن ئاچ - زارلىقتا قالغان باللىرىمىزغا بەرمەي، باشقىلارغا تارقىتىپ بەرگەندەك ئىش بولۇپ، ئۆزىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي مەنپەئەتىنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويالمىغان مىللەتلەرنىڭ ۋەتىنىنى قايتا قۇرۇشى تەسكە توختايدۇ. ئۆزىگە تەۋە زېمىندىن ھالقىغان، ئۆز مىللىي مەنپەئەتىنىڭ پېشىدا بولمىغان، زېمىن ئاشقۇنلۇقى ۋە تەخرىسىز مىللىي مەنپەئەتلىرىنىڭ ئارغامچىسىغا مەھكەم ئېسىلالماسلىق نادانلىقىغا مۇپتىلا بولغان، چېچىلاڭغۇ، پىرىنسىپسىز، نىزامنامىسىز مىللەتلەرنىڭ تەقدىرىدە ئۆتمۈشتىكى ئېچىنىشلىق تراگېدىيەلەر قايتا تەكرارلىنىدۇ. بىز ئۇيغۇرلار دەۋا دائىرىمىزنى پەقەت 1 مىليون 828 مىڭ كۈادرات كىلومېتىر زېمىنغا مەركەزلەشتۈرەيلى. ھەرگىز 6 مىليون كۈادرات كىلومېتىر زېمىنغا ئەمەس. بىز Google دىن ئىزدىگەن ۋاقتىمىزدا، ئانا ۋەتىنىمىز شەرقىي تۈركىستان، ئۇيغۇرىستان ياكى ھازىرقى خىتاي قويغان مۇستەملىكە نامدىكى «شىنجاڭ»دىكى مىللەتلەرنىڭ نوپۇس سانىنى چىقىرىپ بېرىدۇ. بىز بۇ زېمىننىڭ ھەقلىق ئىگىلىرىنىڭ ئۇيغۇرلار ئىكەنلىكىنى خۇنۇكلەشتۈرۈپ، شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ ۋەتىنى دېگەن ۋاقتىمىزدا، مەلۇم مەنىدىن «ئۇيغۇر ۋەتىنى» دېگەن بۇ نامدىن ۋاز كەچكەن بولىمىز، نۇرغۇنلىغان كۆچمەنلەرنى ئۆزىمىز چاقىرىپ كېلىمىز. ئۇيغۇرلار خىتاي يىللاردىن بېرى ئېلىپ بېرىۋاتقان ئۇيغۇر ئىرقىي قىرغىنچىلىقىدىن ئانچە جىق دەرس ئالمىغاندەك كۆرۈنۈۋاتىدۇ. شۇنداقلا تۈركلىك، مۇسۇلمانلىق، مەنپەئەت دېگەن ئىبارىلەر ھەققىدە قاتتىق ئويلىنىش ئىچىدە تەپەككۇر قىلمايۋاتقانلىقىنى ھېس قىلۋاتىمىز.

«ئاللاھنىڭ ئۆيى» كەلىمىسى بىلەن «ئۇيغۇر ئۆيى» كەلىمىسىنىڭ ئۇرۇشۇپ قېلىشى

ئايەتۇل كۇرسى، يەنى بەقەرە سۈرىسىنىڭ 255 - ئايىتىدە ئاللاھ بىزگە ئۆزىنى تونۇشتۇرىدۇ. خۇددى بىز بىر ئىشقا ئىلتىماس قىلغان ۋاقتىمىزدا شۇ ئىش ئورۇنلىرىغا ئۆزىمىزنىڭ كەملىكىمىزنى، قانداق ئىقتىدارلىرىمىزنىڭ بارلىقىنى، قانداق بىر ئىنسان ئىكەنلىكىمىزنى تونۇشتۇرۇپ ئىنگلىزچە ئىسمى «Resume»، ئۇيغۇرچە ئىسمى تەرجىمھال دەپ ئاتىلىدىغان بىر نەرسە تاپشۇرغىنىمىزدەك، ئاللاھمۇ ئايەتۇل كۇرسى ئارقىلىق ئۆزىنى بىزگە تونۇشتۇرىدۇ. شۇ ۋەجىدىن ئايەتۇل كۇرسىنى ئاللاھنىڭ بىر كەملىك بايانىاتنامىسى دەپ چۈشىنىمەن.

ئايەتۇل كۇرسى ئايىتىدە ئاللاھ بىزگە ئۆزىنىڭ كۇرسىنى، يەنى قانداق بىر زات ئىكەنلىكىنى ئاڭلىتىدۇ. ئاللاھ ئايەتۇل كۇرسىدا مۇنداق دەيدۇ:

﴿ ٱللَّهُ لَآ إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ ٱلۡحَيُّ ٱلۡقَيُّومُۚ لَا تَأۡخُذُهُۥ سِنَةٞ وَلَا نَوۡمٞۚ لَّهُۥ مَا فِي ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَمَا فِي ٱلۡأَرۡضِ»

تەرجىمىسى: «بىر ئاللاھتىن باشقا ھېچ ئىلاھ يوقتۇر؛ ئاللاھ ھەمىشە تىرىكتۇر، ھەممىنى ئىداره قىلىپ تۇرغۇچىدۇر؛ ئۇ مۇگدەپ قالمايدۇ، ئۇنى ئۇيقۇ باسمايدۇ؛ ئاسمانلاردىكى ۋە زېمىندىكى ھەممە نەرسە ئاللاھنىڭ مۇلكىدۇر.﴾ (سۈره بەقەره 255 - ئايەت، مۇھەممەد سالىھ تەرجىمىسى). ئاللاھنىڭ بىر كىملىك بايانىتامىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئايەتنۇل كۇرسى قۇرئاننىڭ جان تومۇرى دەپ قارىلىدۇ.

ئايەتنۇل كۇرسىدا يەنە ئاللاھ ئۆزىنى، بارلىق تىرىكلىكنىڭ مەنبەسى ۋە ھايات بەرگەن ھايات، تاكى زور پارتلاش ياكى چوڭ پارتلاشتىن تارتىپ، ئاتوم ۋە ئاتومدىن كېيىنكى ئۇششاق پارچىلارغىچە بىلگەن ۋە ياراتقان ئىلاھ، مۇھتەشەم بىر تەجەللى ئىگىسى، كۆكلەر ۋە يەر زېمىندىكى بارلىق مەخلۇقاتلارنىڭ ياراتقۇچىسى، ئالدىدا ۋە ئارقىدا، ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن بولغان ھەر نەرسىنى بىلگۈچىدۇر، ئىنسانلارنى قۇتقۇزغۇچىدۇر، دەپ تەرىپلەيدۇ. ئۇنداقتا مانا مۇشۇنداق ھەر نەرسىگە قادىر ياراتقۇچى بولغان ئاللاھ، خىتاي تەرىپىدىن ئىرقىي قىرغىنچىلىققا ئۇچراپ، مەۋجۇت بولۇش بىلەن بولالماسلىق ئۇتتۇرىسىدىكى ھايات - ماماتلىق پەيتىدە ئىگىزاۋاتقان ئاجىز ۋە دۇنيانىڭ ياردىمىدىن ۋە نەزەرگە ئېلىشىدىن مۇستەسنا قېلىۋاتقان، دۇنيانىڭ ھەممە يېرىدە تىرىپىرەن بولۇپ يۈرۈۋاتقان ئۇيغۇرلاردىن ئۆزىگە ئۆي سېلىپ بېرىشنى يەنى يەنە بىر ئىسمى جامى ياكى مەسچىت دەپ ئاتالمىدىغان بىر جاينى سېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلارمۇ؟ ۋە جەنناتكە كىرىشنىڭ شەرتى قىلارمۇ؟ ئەممۇ ۋەتەن سىرتىدا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ، ئۇيغۇر ئىرقىي قىرغىنچىلىقىنى قانداق ئاڭلىتىش، قانداق قۇتۇلۇش ئۈچۈن كۆرسىتۋاتقان تىرىشچانلىقلىرىغا قارىغاندا، ئاللاھنىڭ ئۆيىنى بەرپا قىلىپ، ئاللاھنىڭ ساۋابىغا ئېرىشىپ جەنناتكە كىرىش ئۈچۈن كۆرسىتۋاتقان تىرىشچانلىقلىرى بەك جىددىي ۋە تەخىرسىز ھالەتتە بولۇۋاتقانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرۇۋاتىدۇ.

بىر مىللەتنى مىللەت سۈپىتىدە مەۋجۇت قىلىپ تۇرىدىغان ئاساللار – تىلى، ئۆرپ - ئادىتى، مەدەنىيەت - سەنئىتى ۋە دىنىي ئېتىقادىدىن ئىبارەت بولۇپ، دىن (بۇ يەردە كۆزدە تۇتۇلىدىغىنى خاس بىر دىن ئەمەس، بەلكى بارلىق دىنلار) ئىنسانلار قايسى دىنغا ئېتىقاد قىلغان بولسا شۇ دىن شۇ مىللەت ۋە خەلقنىڭ مەدەنىيەت ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرىگە سىڭىپ كەتكەن بولىدۇ. دىن ئاساسى بىلەن، مەدەنىيەت - سەنئەت ۋە ئۆرپ - ئادەت ئاساسى بىر مىللەتنىڭ ئوڭ ۋە سول ئىككى قولى بولۇپ، ھەر بىر قولنىڭ يوق بولۇشى ياكى بىرلا تەرەپنىڭ بەكلا تەكتلىنىپ يەنە بىرىنىڭ مەنستىلمەسلىكى، رادىكاللىق، دىكتاتورلۇق ۋە جاھالەتكە باشلاپ بارىدۇ. مەسىلەن، تالىبانلار پەقەت دىنلا مەۋجۇت بولغان، باشقا نەرسىلەر ئىنكار قىلىنغان بىر دۆلەت قۇرۇشنى نىشان قىلىدۇ. شۇ ۋەجىدىن دىكتاتور ۋە جاھالەتنىڭ مىسالى. ئەگەر پەقەت مەدەنىيەت - سەنئەتلا تەكتلىنىپ ئىنسانلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى چەكلىمىگە ئۇچرىغان چاغدىمۇ بۇنداق بىر جەمئىيەتنىڭ ئادالەت، ئەخلاق پىرىنسىپلىرى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، ئەركىن ۋە دېموكراتىك، ھۆزۇر ئىچىدىكى بىر ۋەتەننى قۇرۇپ چىقىلى بولمايدۇ.

دىن بىلەن مەدەنىيەتنىڭ مۇناسىۋىتى بۇ بىر چوڭ تېما. شۇڭا مەن بۇ تېمىغا كىرمەيمەن. مېنىڭ بۇ يەردە تەكتلىمەكچى بولىدىغىنىم، مۇھاجىرەتتىكى «ئاللاھنىڭ ئۆيى» بەرپا قىلىش ۋەسۋەسىسى، ئەممۇ بىز بەرپا قىلغان ئۇ ئۆينىڭ ئاللاھنىڭ ئۆيىگە ئوخشىمايلا،

«سىنىپى كۈرەش» مەيدانغا ۋە ياكى جورجى ئورۋېللنىڭ «1984» ناملىق كىتابىدا تىلغا ئېلىنغان «نەپرەت كېچىسى» تەشكىللەيدىغان ئورۇنغا ئوخشاپ قېلىۋاتقانلىقى، ئاخىردا «ئۇيغۇر ئۆيى» كەلىمىسى بىلەن «ئۇيغۇر جامىسى» كەلىمىسىنىڭ ئۇرۇشۇپ قېلىۋاتقانلىقى، شۇ ۋەجدىن، ئۇيغۇر ئۆيى دېگۈچىلەر بىلەن ئۇيغۇر جامىسى دېگۈچىلەرنىڭ بىر - بىرى بىلەن خىتايدىكى سىنىپىي كۈرەشلەردىنمۇ بەتتەر خىرىسقا دۇچ كېلىۋاتقانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويماقچىمەن. ئەمەلىيەتتە بۇ مەسىلىلەر ھەل قىلىش شۇنچە قىيىن بولغان مەسىلمۇ؟ ئۇنداق ئەمەس. بۇ پەقەتلا بىزنىڭ ئىدىيەيمىزدىكى دوگمىلىق ۋە رادىكاللىق مەسلىسى بولۇپ، دىن باھانىسىدە ئۇيغۇر مەدەنىيەت - سەنئىتىنىڭ ئۆز قولىمىز بىلەن چەتكە قېقىلىشى، مەدەنىيەت - سەنئەت باھانىسىدە دىننىڭ ئۆز قولىمىز بىلەن چەتكە قېقىلىشىدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، چەت ئەللەردىكى ئۇيغۇر جامائىتى ئىنتايىن خەتەرلىك بولغان بىر ئىچكى توقۇنۇشنىڭ بوسۇغىسىدا تۇرۇۋاتقاندەك قىلىدۇ. ئەگەر بۇ مەسىلە ئۇنۇملۇك ھەل قىلىنمىغان ئەھۋال ئاستىدا، خىتاي بۇ بوشلۇقتىن پايدىلىنىپ، بۇ سىنىپىي كۈرەشنىڭ ئۇستىگە يېغ چېچىش ئارقىلىق، خىتاي جازا لاگېرلىرىنى تاقىغاندىن كېيىن، ئۆز - ئۆزىمىز بىلەن پىكىر - ئىدىيە ۋە چۈشەنچىلەرنىڭ جازا لاگېرىنى ئۆز قولىمىز بىلەن قۇرۇپ چىقىشنىڭ ھازىرلىقىنى قىلىشى مۇمكىن.

دىن بىلەن مەدەنىيەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى تۈرك دىن ئالىملىرى ئىلاھىي بولغان نەرسە بىلەن ئىنسانىي بولغان نەرسىنىڭ بىرلىشىشى دەپ قارايدۇ. ئەلۋەتتە، قەدىمىي ئۆرپ - ئادەتلىرىمىزمۇ ئىنتايىن مۇھىم بولۇپ، ئۆرپ - ئادەتلىرى بولمىغان بىر مىللەت مىللەت بولۇپ شەكىللىنەلمەيدۇ ھەم كېلەچىكىمۇ بولمايدۇ. ئاللاھ دۇنيادىكى نۇرغۇنلىغان ئۆرپ - ئادەت ۋە مەدەنىيەتلەرنى بىر - بىرىدىن پەرقلىق قىلىپ ياراتقان بولۇپ، خۇددى ئىككى دېڭىزنىڭ سۇيى بىر - بىرىگە ئارىلىشىپ كەتمىگىنىگە ئوخشاش، بۇ ئۆرپ - ئادەت ۋە مەدەنىيەتلەرمۇ بىر - بىرىگە ئارىلىشىپ كەتمىگەن. خانلەيلۇن ئۆزگىچە خاسلىقى بىلەن ئۇيغۇر ئەنئەنىلىرى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ مەھسۇلىدۇر. ئۇ ھەرگىز بىر تۈركنىڭ، بىر ئافرىقىلىقنىڭ ياكى بىر ئامېرىكىلىقنىڭ بولالمايدۇ. بارلىق پەيغەمبەرلەرنىڭ ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت، ئۆرپ - ئادەت ۋە ئەنئەنىسى بار ئىدى. مەسىلەن، ياقۇپ ئەلەيھىسسالام بىلەن يۈسۇپ ئەلەيھىسسالامنىڭ كەنان ۋادىسى ۋە مىسىرنى مەركەز قىلغان بىر مەدەنىيەت ئەنئەنىسى، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ بولسا ئەرەب يېرىم ئارىلىنى مەركەز قىلغان بىر مەدەنىيەت ئەنئەنىسى بار ئىدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام پەيغەمبەر بولغاندىن كېيىن ھەرگىز ئۆزى تەۋە بولغان ئەنئەنە، ئۆرپ - ئادەت ۋە مەدەنىيەتلەرنى چۆرۈپ تاشلاپ، ئۆزىدىن ئىلگىرىكى پەيغەمبەرلەرنىڭ مەدەنىيىتىگە ئەگىشىمەن دېمىدى ۋە ياكى مەدەنىيەتنى ئىنكار قىلمىدى.

بىر دىنغا قىلىنغان ئەڭ چوڭ بىدئەتلىك، ئۆزىنىڭ ئەنئەنە، ئۆرپ - ئادەت ۋە مەدەنىيەتلىرىنى ئىنكار قىلىپ، ئۆزى ئېتىقاد قىلىۋاتقان دىننىڭ پەيغەمبىرى تەۋە بولغان ئەنئەنە، مەدەنىيەتلەرنى دىن ئورنىغا قويۇۋېلىش ياكى ئۆزى تەۋە بولغان ئەنئەنە، ئۆرپ - ئادەت ۋە مەدەنىيەتلەرنى چەتكە قېقىش پوزىتسىيەسىدە بولۇپ، دىندارلىقلا تەكتلىنىشتۇر. پەقەتلا دىن ئادىمى بولۇپ ياشاش بىزنى كېلەچەكتىكى بىر تالىبان دۆلىتىگە باشلاپ بارىدۇ.

بۇ يىل ماي ئېيىدا مەن «ئۆزىمىز دۇشمەنلىشىپ قالساق قالايلىكى، ئۇيغۇر مەسچىتى بىلەن ئۇيغۇر ئۆيى كەلىمىسىنى دۇشمەنلەشتۇرۇپ قويمايلى» دېگەن ماۋزۇ ئاستىدا

Facebook تـا بـر ماقالـه ئېـلان قىلدىـم. ئەگـەر ئوقـۇپ بېقىشـنى خالايدىغانـلار تۆۋەندىكـى ئۇلىنىشـتىن كـۆرۈپ باقسـاڭلار بولـىدۇ.

https://www.facebook.com/gulshen.abdukadir.3/posts/pfbid0JcAfsoQ5JMXkBnECpSSqctpE5z997QivmZcqt5GNJoyap1tRDxMmUEBHhwaHyj8Al

نۆۋەتتـه چـەت ئەللەردىكـى ئۇيغـۇر جامـى ياكـى مەسـچىتلىرى قانـداق بولـۇش كېـرەك؟ ئۇيغـۇر جامىسـى پەقـەت جامـلا ئەمـەس، بەلكـى ئۇيغـۇر ئۆيـى، قىرغىنچىلىققـا ئۇچراۋاتقـان ئۇيغـۇر خەلقنىـڭ ھاياتىنـى ياشـىتىدىغان سـورۇن، چەشـمەدۇر. ئـۇ ئاللاھنىـڭ ئۆيـى بولۇشـتىن بـۇرۇن، خىتـاي تەرىپىدىـن قىرغىنچىلىققـا ئۇچراۋاتقـان، دۇنيانىـڭ ھەممـە يېرىـده سەرسـان - سـەرگەردان بولـۇپ يۈرۈۋاتقـان ئۇيغۇرلارنىـڭ يىغىلىدىغـان، توپلىنىدىغـان ھـۆزۈر ئۆيـى بولۇشـى كېـرەك. ئـۇ ھەرگىـز ئىشـقا يارىغانـدا ئۇيغـۇر ئۆيـى، ئىشـقا يارىمىغانـدا ئاللاھنىـڭ ئۆيـى دەيدىغـان ئىككـى بىسـلىق كەلىمىلـەر بىلـەن ئىككـى يۈزلىمىچىلىـك قىلىدىغـان ئىماملارنىـڭ ېبزىكـى ئەمـەس.

ئەگـەر نۆۋەتتـه ئۇيغـۇرلار بەرپـا قىلۋاتقـان جامـلار ئۇيغۇرلارنىـڭ ھاياتـى، كىملىكلىـرى، مەدەنىيـەت ۋە ئەنئەنىلىـرى، قىممەتلىـك نەرسـىلىرى، ئىسـتىقلال مارشـلىرى بىلـەن يۇغۇرۇلمىسـا، خەلـق بەرگـەن سـۆزلەش ھوقۇقـى بىلـەن سـەھنىگە چىقۇېلىـپ، ئۆزىنىـڭ ئـاران ياشـاۋاتقان خەلقىگـه زەھـەر، نەشـتەر سانجىسـا، ئۆزىنىـڭ كىملـەردۇر بىرلىـرى بىلـەن بولغـان ئـۆچ - ئاداۋەتنىـى چىقىرىۋالمىدىغـان سـورۇنى قىلۋالسـا، يېتەرىكـى ئـۇ يەرنىـڭ ئىسـمىنى ئاللاھنىـڭ ئۆيـى دېيىـش ئارقىلىـق ئاللاھنىـڭ كۇرسـىنى چۈشـۈرمەيلى.

ئىنكارنـى قانـداق پەردازلىسـاڭ پـەردازلا، قىممىتـى نـۆل بولـۇپ ھەقىقـي ئىمـان بىلـەن چىقىشـالمايدۇ. ئىنسـانلارغا لەقـەم قويـۇش، قالپـاق كىيـدۈرۈش، جامائـەت ئىچىدىكـى يـۇز - ئابرۇيىنـى كېچىكلتىـش، بولۇېمـۇ ئۇيغـۇر مۇسـتەقىللىق كۈرىشـى يولىدىكـى پىداكارلىرىمىزنـى ئابرۇيسـىزلاندۇرۇش قاتارلىـق ئۇسـۇل - ۋاسـتىلەر خىتاينىـڭ ئـۆزۈن تارىختىـن بۇيـان ئۇيغۇرلارغـا قوللىنىۋاتقـان تاكتىكىلىرىدىـن بىـرى بولـۇپ، خىتـاي بـۇ تاكتىكىلىرىنـى مۇۋەپپەقىيەتلىـك ھالـدا جامىلىرىمىزغـا ئېلىـپ كىرەلـدى، ياكـى بىلـپ - بىلمـەي ئۆزىمىـز ئېلىـپ كـردۇق. بـەزى ئىمامىلىرىمىـز بۇنىڭغـا ئىشـىك ئېچىـپ بېرىۋاتىـدۇ، يېشـىل چىـراغ يېقىـپ بېرىۋاتىـدۇ. ھەتتـا ئـۇلار بىلـەن يانمۇيـان ئولتـۇرۇپ بـاش لىڭشـتىپ، كۇلۇمسـىرەپ تەسـتىق سـېلىپ بېرىۋاتىـدۇ.

ئەگـەر جامـى ياكـى مەسـچىتنى ئاللاھنىـڭ ئۆيـى دەپ قارىغـان ۋاقتىمىـزدا، ئىمـان ئىجابىـدۇر، ئىنـكار سـەلبىدۇر. ئىمـان جامـى، ئىنـكار شـەيتانلىق دېمەكتـۇر . ئىجابـي بىلـەن سـەلبي ھېسـابلانغان ئىنـكار چىقىشـالامدۇ؟ ئىمـان ئادىمىيلىكتـۇر، ئىنـكار شـەيتانلىقتۇر. ئەگـەر ئىمانىمىزنىـڭ مۇسـتەھكەملىكىنىڭ گۈۋاھچىسـى بولغـان جامىلىرىمىزغـا ئىنـكار، يەنـى شـەيتان كىرگـەن بولسـا، بۇنىڭغـا سـۆزده ئۆزىنـى ئىمـام دەۋالغـان كىشـىلەر بـاش لىڭشـتىپ ئىنكارنـى تەسـتىقلاپ ئولتـۇرۇپ بەرگـەن بولسـا، بـۇ ئاللاھنىـڭ ئۆيـى دەۋاتقـان بۇ دەرگاھ ئىسـمى - جىسـمىغا لايـق بولمىغـان بىـر جايغـا ئايلىنىـپ قالغـان بولـىدۇ. ھازىـر گوللاندىيـەدە، فىنلاندىيـەدە، ئامېرىكىـدا ۋە كانـادادا قۇرۇلۇۋاتقـان ئۇيغـۇر جامىلىـرى بىلـەن ئۇيغـۇر ئۆيـى كەلىمىسـى قاتتىـق ئۇرۇشـۇپ قېلىۋاتقـان بىـر مەسـىلە بولـۇپ، دىـن تەرەپدارلىـرى ئۇچـۇن ئۇيغـۇر جامىسـىنى ئۇيغـۇر ئۆيـى دەپ سـېلىش خـۇددى خىتايـدا ئۆيىدىـن بىـر جاينامـاز ياكـى قۇرئـان كەرىـم ۋە ياكـى ئاللاھ

كەلىمىسى چىقىپ قالسا تۇرمىگە ياكى لاگېرغا تاشلانغاندەك ئىنتايىن ئېغىر ئەھۋالغا باشلاپ بارىدىغان مەسىلە بولۇپ قالماقتا.

بىز سۆزدە ئاللاھنىڭ ئۆيى دەۋاتقان جايلىرىمىزنى باشقۇرۇش مەسلىسىدە چېچىلاڭغۇلۇقنىڭ مەۋجۇتلۇقنى ھېس قىلماقتىمىز. ئۆزىمىز بىلەن ئوخشاش پىكىردە بولمىغان، ئەمما بىز دەۋاتقان ئاللاھنىڭ ئۆيىنى سېتىۋېلىش ئۈچۈن نۇرغۇنلىغان ئىقتىسادىي ۋە مەنىۋى يارىدەملەردە بولغان خەلقىمىزنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان پىكىر - تەكلىپلىرىنى جامىغا ھاقارەت قىلغانلىق، جامىنى تانسىخانىغا ئايلاندۇرۇپ قويماقچى بولغانلار دېگەندەك قالپاقلارنى كىيگۈزۈۋاتىمىز. خەلقىمىزگە قالپاق كىيگۈزۈشتە خىتايدىن قېلىشمايۋاتىمىز. ھەتتا دۇنيادىكى ئەڭ خەتەرلىك بولغان تېررورلۇقنىڭ ئۇۋۇلىرى بىلەن ئالاقە قىلىش ۋە پۇل ئەۋەتىش يوللىرى ئارقىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ شۇ دۆلەتلەردىكى ۋە خەلقئارادىكى ئوبرازىنى خۇنۈكلەشتۈرۈشتەك ئىنتايىن ئەخمىقانە ئىشلارغىمۇ تەۋەككۈل قىلىۋاتىمىز.

ئىسلام دىنىنى يۆكسەك ياكى ئەزىز دىن قىلىش

ھازىر مۇھاجىرەتتە ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ناھايىتى غۇرۇر ۋە ئىپتىخار بىلەن تىلغا ئېلىنىدىغان بىر كەلىمە بار بولۇپ، ئۇ بولسىمۇ «ئىسلام دىنىنى يۆكسەك دىن قىلىش» كەلىمىسىدىن ئىبارەت. ئۇنداقتا، نۆۋەتتە بۇ كەلىمە ئۇيغۇرلار ئۈچۈن پايدىلىق كەلىمىمۇ ياكى ئەمەسمۇ؟ ئۆزىمىز ئېتىقاد قىلغان دىنىنى ئەڭ يۆكسەك دىن قىلىش شوئارى باشقا دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان كىشىلەر ئۈچۈن قانداق بىر مەنىنى بېرىدۇ ۋە قانداق بىر تەسىر قوزغايدۇ؟ پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام باشقا دىنلارغا قانداق بىر مۇئامىلىدە بولغان ئىدى؟ دىنىي ئۇرۇشلار ئاخىرلىشىپ، دۇنيا خىتاي قاتارلىق بىرقانچە دىكتاتور دۆلەتنى ھېسابقا ئالمىغاندا، زامانىۋى، يېڭى، ئىلغار دېموكراتىك بىر دەۋرگە كىرىۋاتقان، ھەممە دىنلار باپباراۋەر دەپ قارىلىدىغان، دىنىي ئەركىنلىك ئاساسىي نىزام قىلىنىۋاتقان بىر دۇنيادا، ئۇيغۇرلار ئىشلىتىۋاتقان «ئىسلام دىنىنى ئەڭ يۆكسەك دىن» قىلىش شوئارى، مېنىڭچە بولغاندا، باشقا دىنلارغا جەڭ ئېلان قىلغانىدەك بىر ئىش بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن، ھىندىستاندا كالا ئۇلارنىڭ خۇداسى بولۇپ، كالىغا ئىبادەت قىلىش ئۇلارنىڭ دىنى ئۇچۇن ئەڭ يۆكسەك نۇقتا. ھىندىستاندا يۇقىرى سۈرئەتلىك تاشيولدا ئولتۇرۇۋاتقان بىر كالىنى ئۇرۇپ قوغلىۋېتەلمەيسىز. ئەگەر بۇنداق قىلسىڭىز، ھىندىستان خەلقىنىڭ دىنىي قىممەتلىرىنى زىيدىلەپ قويغان بولىسىز. بۇ خۇددى بىر قۇرئاننى كۆيدۈرۈش بىزنىڭ دىنىي قىممەتلىرىمىزنى زىيدىلەپ قويغىنىغا ئوخشاش بىر ئىش. دىن تارىخىغا نەزەر سالغان ۋاقتىمىزدا، ھېچقانداق بىر دىنىنىڭ يالغۇز دىن بولۇش سۈپىتى بىلەن دۇنيانى ئۆزگەرتەلمىگەنلىكىنى، دۇنيانى ئۆزگەرتىش ۋە رەڭگارەڭ قىلىش ئۈچۈن دىن بىلەن ئىلىم - پەن بىرلىشىشى كېرەكلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئوتتۇرا ئەسىردىكى ياۋروپادا خرىستىيان دىنى مۇتلەق ئۈستۈن دىن دەپ قارىلىپ كەلگەن ئىدى. رىم چېركاۋى داۋاملىق ھالدا يەھۇدىيلار ئاللاھ تەرىپىدىن تاشلىۋېتىلگەن مىللەت دېگەننى كۆپ تەشۋىق قىلىپ تۇراتتى. يەھۇدىيلار دىنىنى ئۆزگەرتىشكە ئۇنىمىغاندا زىيانكەشلىك قىلىشقا مەجبۇرلاندى. ئىسپانىيە كاتولىك كاھىنلىرى ئۆلۈم ياكى دىنىنى ئۆزگەرتىش بىلەن يەھۇدىيلارغا تەھدىت قىلدى ۋە كاتولىك دىنىغا كىرىشكە مەجبۇر قىلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى كۆك تەڭرىگە

ئېتىقاد قىلىشتىن دىنىي ئېتىقادلىرىنى باشلىغان بولسا، مانىي، شامان، بۇددا قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقاد قىلىشتىن تاكى ھازىرقى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقىچە بولغان بۇ جەريانىدا نۇرغۇنلىغان قىسمەتلەرنى باشتىن كەچۈردى. ھاكىمىيەتلەر مەۋجۇت بولۇپ تۇرمىدى، ئەمما دىنلار ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ كەلدى. ئىسلام دىنىغا كىرمەسلىك ئۈچۈن بۇ دىنىي رەت قىلىپ، بىر - بىرى بىلەن قانلىق ئۇرۇشلار ئېلىپ بېرىپ، قەشقەر، خوتەن سېپىللىرىنى قانغا بويىغان ئۇيغۇرلار، بۈگۈنكى كۈندە ئىسلام دىنىنىڭ سادىق ئېتىقادچىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن خىتاي ھۆكۈمىتىگە قارشى كۈرەش قىلماقتا. خىتاي ھۆكۈمىتى بولسا بۇ دىنغا ئېتىقاد قىلىشنى بىر خىل روھى كېسەللىك دەپ باستۇرۇپ كەلمەكتە.

بىز نۆۋەتتە دۇنيادىكى ھالقىغان بىر دەۋردە تۇرۇۋاتىمىز. دىنىي ئۇرۇشلارغا ئاساسەن خاتىمە بېرىلگەن بولۇپ، دۆلەتلەر ۋە مىللەتلەرنىڭ مەنپەئەتى دىنىي مەسىللەرنىڭ ئالدىغا قويۇلۇۋاتقان بىر دەۋردە تۇرۇۋاتىمىز. شۇ ۋەجدىن، ئوخشاش ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مۇسۇلمان دۆلەتلەر خىتاينىڭ قۇرئان كەرىمنى كۆيدۈرۈشىگە سۈكۈت قىلىپ، فرانسىيەدە قۇرئان كۆيدۈرۈلسە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ كوچىلارغا نارازىلىق بىلدۈرۈپ تۆكۈلۈۋاتىدۇ. پەلەستىن ئۈچۈن كوچىلارغا تۆكۈلۈپ، خىتاينىڭ ئۇيغۇرلار ئۈستىدىن يۈرگۈزۈۋاتقان ئىرقىي قىرغىنچىلىقىغا سۈكۈت قىلماقتا. قايسىدۇر بىر دىنىي مۇتلەق ئۈستۈن دىن قىلىش ياكى قىلماسلىق مەسىلىسى ھەي ۋە قەييۇم بولغان ئاللاھنىڭ ئىشى بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ نۆۋەتتىكى ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىسى، ئۆز دىنىغا ئەركىن ئىبادەت قىلالايدىغان خاتىرجەم بىر جايغا ئېرىشىش ۋە ئۆز مىللىتىنىڭ دۇنيادىكى مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قېلىش.

كانادانىڭ كېلىدىغان ئون مىڭ ئۇيغۇر كانادادا ئۆزىنىڭ دىنىنى ئەركىن - ئازادە ھالدا ھېچقانداق توسالغۇسىز ھالەتتە ئىجرا قىلالايدۇ، داۋاملاشتۇرالايدۇ، ساقلاپ قالالايدۇ. پەرزەنتلىرىنى ئىسلام دىنىدا تەربىيەلىيەلەيدۇ. ئەمما، ئىسلام دىنىنى باشقا دىنلارنىڭ ئۈستىدە تۇرىدىغان، قانداقتۇر ئۈستۈن دىن قىلىمەن دېگەن مەقسەتتە بولالمايدۇ. چۈنكى، كانادا قانۇنلىرىغا ئاساسلانغاندا، كانادادا ھەممە دىنلار باپباراۋەر بولۇپ، ھېچقانداق بىر دىنىنىڭ ئۈستۈنلۈك تالىشىشىغا يول قويۇلمايدۇ. كانادانىڭ تورونتو شەھىرىدە ناھايىتى ھەشەمەتلىك ئىسلام مەركەزلىرى، جامىلەر، جامىلەردە ئايالالار ئايرىم نامаз ئوقۇيدىغان ئورۇنلار، مەركەزلەردە تەسىس قىلىنغان ئىسلام دىنى مەكتەپلىرى بار بولۇپ، كانادا دىنىي ئەركىنلىك ۋە ئۆزى ئېتىقاد قىلىدىغان دىنغا تولۇق چىلىشىپ ياشاش ئارزۇسى بار مۇسۇلمانلار ئۈچۈن ھەرقانداق بىر مۇسۇلمان دۆلىتىدىنمۇ بەتتەر ئەۋزەللىكلەرگە ئىگە. كانادا نوپۇسىنىڭ 67% ى خرىستىيان، 3.2% ى مۇسۇلمان، 5% ى باشقا دىنلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، كانادا نوپۇسىنىڭ 20% - 25% ى ھېچقانداق دىنغا ئېتىقاد قىلمايدۇ. ئەگەر دىندا زورلاش يوق بولسا، ئۇنداقتا ئۈستۈنلۈك تالىشىشمۇ يوق.

2021 - يىلى كانادانىڭ تورونتو شەھىرىدە ياشايدىغان ئۇيغۇرلار بىرلىشىپ، ئۆز يېنىدىن مەبلەغ چىقىرىپ 600 مىڭ كانادا دوللىرىدىن يۇقىرى قىممەتتىكى بىر زېمىننى سېتىۋېلىپ ئۇيغۇر جامىسى قىلدى. سېتىشقا چىقىرىلغىنى بىر چېركاۋ ئىدى. شۇ مەزگىلدىكى ئىجتىمائىي تاراتقۇلاردا بۇ ھەقتە ناھايىتى نۇرغۇن مۇنازىرىلەر، كۆز قاراشلار ۋە باھالار ئوتتۇرىغا قويۇلدى. نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇرلار بىر چېركاۋنى جامىغا ئايلاندۇرۇۋالغانلىقىنىڭ خۇشاللىقىغا چۆمۈپ، غەلىبە تەنتەنىسى قىلىشىپ، خۇددى مىللىتىمىز ئۈچۈن ئامېرىكا پارلامېنتىدىن بىر خەيرلىك

قانۇن ماقۇللانغاندەك تەنتەنە قىلىشىپ كەتتى. ھەتتا خېلى دىنىي ئالىم - ئۆلىما دەپ قارىغان كىشىلىرىمزمۇ ئوچۇق - ئاشكارا ھالدا بىر چېركاۋنى بىر جامغا ئايلاندۇرۇۋاتقىدۇق دەپ تەنتەنە قىلدى. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، بۇ دىنلارنىڭ ئۆزئارا توخۇ سوقۇش سالدۇرغىنىغا ئوخشاپ كېتىدىغان بىر مەسىلە بولۇپ، بۇ بىر دونكىخوتلۇق ئىدى. ئاردىدىن 3 يىل ئۆتكەن بۈگۈنكى كۈندە، تورونتو ئۇيغۇر جامسى ئۇيغۇر جامائىتىگە سەل يىراق بولۇپ قېلىشتەك سەۋەب تۇپەيلىدىن تازا ئاكتىپ خىزمەت قىلالمايۋاتىدۇ. بەلكىم كېلەچەكتە سېتىشقا چىقىرىلىشى، بەلكىم بۇ جامنى بىر خىرىستىيان سېتىۋېلىپ چېركاۋ قىلىشى مۇمكىن. ئۇ چاغدا خىرىستىيان دىنى غەلىبە قىلىپ ئىسلام دىنى مەغلۇپ بولغان بولامدۇ؟ ئەمدى بىز تورونتو ئۇيغۇر جامسىنىڭ ئېچىلىش مۇراسىمىغا كەلگەن سابىق چېركاۋنىڭ سابىق رەئىسىنىڭ مۇراسىمدا قىلغان سۆزىگە قاراپ باقايلى.

سابىق چېركاۋ رەئىسى ئۇيغۇر جامسىنىڭ ئېچىلغانلىقىنى قىزغىن تەبرىكلەيدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش بىلەن بىرلىكتە، بىر ئاللاھقا ئىبادەت قىلىدىغان ئورۇننىڭ يەنە بىر ئاللاھقا ئىبادەت قىلىدىغان ئورۇنغا ئۆزگەرگەنلىكىدىن مەمنۇنلۇق ھېس قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. بۇ ئىنتايىن يۇقىرى سەۋىيەدىكى بىر جۈملە سۆز بولۇپ، باشقا دىنغا ۋە شۇ دىنىنىڭ مەنسۇپلىرىغا بولغان يۇقىرى دەرىجىدىكى ھۆرمەت ۋە ئېھتىرام ئىدى. ئىنسانلار ۋە مىللەتلەر مانا مۇشۇنداق ئۆزىدىن بولمىغان مىللەت - خەلقلەرگە ۋە دىنلارغا ھۆرمەت بىلدۈرگەندە، ئاندىن دۇنيادىنمۇ ئوخشاش ئەكس سادا قايتىپ كېلەتتى. خىتاي تەرىپىدىن ئىرقىي قىرغىنچىلىققا ئۇچراۋاتقان، مەۋجۇت بولۇش بىلەن يوق بولۇشتىن ئىبارەت ئېغىر بىر كۈندە ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلار ئوخشىمىغان كۆپ خىل مەدەنىيەتلەر ۋە كۆپ خىل دىنلار بىلەن، ھۆرمەت ۋە ئېھتىرام بىلەن بىللە ياشاشنى ۋە دىپلوماتىك سۆز قىلىشنى ئۆگىنىشى كېرەك.

خاتىمە

خاتا ئىشلىتىلىۋاتقان ئىبارىلەر ياكى كەلىمىلەر بىزنىڭ ۋەتەن قۇرۇشتىن ئىبارەت بۇ چوڭ باغچىمىزدىكى ياۋايى ئوت - چۆپلەرگە ئوخشايدۇ. بىز داۋاملىق بۇ ياۋايى ئوت - چۆپلەرنى قىرقىپ تازىلاپ تۇرغان ۋاقتىمىزدا گۈزەل بىر باغچىغا ئېرىشكىنىمىزدەك، سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي ھاياتىمىزدىكى خاتا كەلىمىلەرگە نىسبەتەن سەزگۈر بولغان، تازىلاپ تۇرغان ۋە تەپەككۇر قىلغان ۋاقتىمىزدا دۇنيادىكى يۈز ئابرۇيلۇق، كۆچلۈك بىر مىللەتكە ئايلىنالايمىز. «ئىستانبۇلدا 20 لېكسىيە – 2023»تە مەن كۆپچىلككە بامبۇكنىڭ ھېكايىسىنى سۆزلەپ بەرگەن ئىدىم. مەن ئاللاھنىڭ بىر مۆجىزىسى بامبۇكقا ئىزچىل ھالدا ھەيران قالىمەن. ئۇيغۇرلارنىڭمۇ ئەجىر، سەۋر، ئۈمىد ۋە ئىشەنچنىڭ مەھسۇلى بولغان بامبۇكتىن ئۆگىنىشىنى ئۈمىد قىلىمەن. مەن بامبۇكنى ئاللاھنىڭ بىزگە بەرگەن بىر تەبىئەت ئايىتى دەپ قارايمەن. مەن 2022 - يىلىدىن ئېتىبارەن ھەر يىلى ئىستانبۇلغا كېلىۋاتىمەن. مەن بۇ جەريانىدا ھەر قايسى ۋاتسئاپ گۇرۇپپىلىرىدا ۋە يىغىلىشلاردا قۇرئان كۇرسلىرىنىڭ ئىنتايىن كۆپلۈكنى، دىنىي ئۇستازلارنىڭ ناھايىتى كۆپلۈكنى، دىندىن باشقا نەرسىگە قارايدىغانغا ئۇيغۇرلارنىڭ ئانچە چولىسىنىڭ يوقلۇقىنى، تەسۇۋى سىيرىپ ئولتۇرغان، يول يۈرگەندىمۇ تىڭشىغۇچ بىلەن دىنىي دەرس ئاڭلاپ كېتىۋاتقان ناھايىتى نۇرغۇن ئۇيغۇرلارنى ئۇچراتتىم. ئەلۋەتتە، بۇ ناھايىتى

ياخشى بىر ئىش. بىر مىللەت ئۆزى ئېتىقاد قىلىۋاتقان دىنغا مانا مۇشۇنداق مەھكەم ئېسىلىشى كېرەك. ئەمما، مەن كۆپچىلىككە تارىخ جەھەتتە ھازىر قولىمىزدا بار بولغان قۇرئاندىنمۇ ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولغان، ھەتتا چوڭ پارتلاش (Big Bang) قىچە، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ ئۇزاقلارغا تۇتىشىدىغان مۇھتەشەم تەبىئەت قۇرئانىنىمۇ ئۆگىنىپ قويۇشنى تەۋسىيە قىلىمەن. ئاللاھ قۇرئاندا (يەنى ئەنكە بۇت سۈرىسى 20 - ئايەتتە) ئىنسانلارغا دۇنيانى كەز، ئايلان، دۇنيانىڭ قانداق يارىتىلغانلىقىنى كۆر دەپ ئەمىر ۋە بۇيرۇق قىلىدۇ. شۇنداق، دۇنيانى، ھېچ بولمىسا ئىستانبۇلنى كېزىڭ، ئايلىنىڭ، تەبىئەت قۇرئانغا دەردلىرىڭنى تۆكۈڭ، تەبىئەت قۇرئانى سىزگە ئەقىل بېرىدۇ، زېھنىڭنى ئاچىدۇ، سىزدە بار بولغان ئۇمىدسىزلىك، روھىي چۈشكۈنلۈككە ئوخشايدىغان ھەرقانداق بىر سەلبىي نەرسىنى سىزدىن ئېلىۋېلىپ، سىزگە ساپلىق، روھىي ئوزۇق، ئەقىل ۋە قايتىدىن تۇغۇلۇش بېرىدۇ. ئەسلىدىنلا تەبىئەتنىڭ ماھىيتى كاربون تۆت ئوكسىدىنى سۈمۈرۈۋېلىپ بىزگە ئوكسىگېن، يەنى ساپ ھاۋا بېرىش ئەمەسمىدى؟ «ئىستانبۇلدا 20 لېكسىيە – 2023»تە مەن كۆپچىلىككە، بولۇپمۇ ئىستانبۇلدىكى ئۇيغۇرلارغا ھەر بىر كىشىنىڭ، خىتاي يۇرگۈزۈۋاتقان بۇ ئىرقىي قىرغىنچىلىق ھەققىدە ئۆز كەچمىشلىرىنى بىر قىرغىنچىلىق ھېكايىسى سۈپىتىدە يېزىپ چقىشنى ۋە مۇشۇ يول ئارقىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ قىرغىنچىلىق ئەدەبىياتىنى شەكىللەندۈرۈش ۋە دۇنياغا سۇنۇش تەۋسىيەسىدە بولغان ئىدىم. تەبىئەت قۇرئانغا ئېسىلىڭ، تەبىئەت قۇرئانىنىڭ تەسۋىرىنى سىيرىڭ، تەبىئەتكە دەردلىرىڭنى تۆكۈڭ. تەبىئەت قۇرئانى سىزگە جاۋاب قايتۇرىدۇ. خۇددى «يېرىلىڭ تاشىم» چۆچىكىدەك. بىر تەرەپتىن، تەبىئەت ئانغا، تەبىئەت يېرىلىڭ تېشىمغا دەردلىرىڭنى تۆكۈڭ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، تېلېفونىڭنىڭ ئاۋاز ئالغۇچىسى ئارقىلىق ئاۋازغا ئېلىپ ساقلاپ قويۇڭ، ئۆيىڭگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇنى قايتا ئاڭلاپ يېزىپ چقىڭ. تاما - تاما كۆل بولۇر. ئۇيغۇرلار 21 - ئەسىردە بېشىدىن كەچۈرگەن، دۇنيا تاماشا كۆرۈپ قاراپ تۇرغان قىرغىنچىلىق ئەدەبىياتى مانا مۇشۇنداق شەكىللىنىدۇ. بۇ يول بىلەن بىز دۇنيادىكى ئەڭ ئىلغار مىللەتكە ئايلىنالايمىز. بىر كۈنى ھېكايىلىرىمىز دۇنيادىكى ئەڭ داڭلىق كىنو - فىلىملىرىغا ئايلىنىدۇ. دۇنيا خەلقلىرى ئالدىدا بىز چاقنىغان يۇلتۇزغا ئايلىنىمىز. دۇنيا خەلقلىرى سىلەر نېمىدېگەن قەيسەر مىللەتسىلەر دەپ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ كېتىدۇ. ئاندىن يەنە ئاللاھمۇ تەسىرلىنىپ، جەننىتى فىردەۋسىلەرنىڭ ئىشىكىنى بىزگە داغدام ئېچىۋېتىدۇ. قېنى، ئۇنداقتا بىر تەرەپتىن تەبىئەت قۇرئانغا مەھكەم ئېسىلىپ، يەنە بىر تەرەپتىن قىرغىنچىلىق ھېكايىمىزنى قەغەزلەرگە تۆكۈشكە باشلايلى.

ئىلاۋە: 2024 - يىلى ماي ئېيىدا تورونتو ئۇيغۇر جامىسىدا، جامى دېمەك ئاللاھنىڭ ئۆيى دېمەك كەلمىسىگە ھېچ ياراشمايدىغان، ئاللاھنىڭ ئۆيىنى غەيۋەت شىكايەتخانىغا ئايلاندۇرۇپ قويىدىغان مۇنداق ئىككى مەسىلە سادىر بولۇپ ئۆتتى.

بۇنىڭ بىرى، ئەزەلدىن ئۇيغۇر دەۋاسى يولىدا پىداكارلىق كۆرسىتۋاتقان كىشىلىرىمىزنى ۋە تەشكىلاتلىرىمىزنى ئىنكار قىلىش، ئۇلارغا لەقەم قويۇش، ئۇلارنىڭ ئىناۋىتىنى يەرگە ئۇرۇش، قىممەتسىز ۋە قەدىرسىزلەندۈرۈش مەقسىتىدە تەشۋىقاتلار ئېلىپ بېرىۋاتقان ياشلار قۇرۇلتىيىنىڭ رەئىسى بۇ جامىغا كېلىپ، سورالغان سوئاللار باھانىسىدە، ئۆزىنىڭ بۇ ئىنكار ۋە باشقىلارغا لەقەم قويۇش، باشقىلارنى مەنسىتمەسلىكتىن ئىبارەت كىبىر ۋە ئىنتىپاقسىزلىققا

سەۋەب بولىدىغان مېتودىنى ئاقلاشقا ۋە توغرىغا چىقىرىشقا تىرىشتى. بۇ جامىنىڭ ئىمامى ھەم بۇ خىل شەيتانى قىلمىشنىڭ نەق مەيدانىدا، ئىنكار ۋە سەپسەتىنى تەستىقلاپ باش لىڭشىتىپ ۋە كۈلۈمسىرەپ ئولتۇرۇشۇپ بەردى. بۇنىڭغا ئائىت ۋىدىيونى ئىجتىمائىي تاراتقۇلاردىن تاپالايسىلەر.

يەنە بىرى، 2024 - يىلى 25 - مايى كۈنى كانادا ئۇيغۇر مەسچىتىدە ئۇيغۇر مەسچىتىنىڭ رەئىسىنى سايلاش سايلىمىدا، ئۇيغۇر ھەقلىرىنى قوغداش تەشكىلاتىنىڭ رەئىسى مەمەت توختى ئەپەندىنىڭ ئۆزلىرىنى يېڭى رەئىسلىك نامزاتلىقىغا كۆرسەتكەن ئىككى رەئىس نامزاتىدىن سورىغان «ئەگەر سىلەر رەئىس بولغان مۇددەت ئىچىدە، بۇ جامىدا بۇ ئاللاھنىڭ ئۆيىدە ئادەم ھاقارەتلەيدىغان سورۇنلارنىڭ بولۇشىغا يەنە رۇخسەت قىلامسىلەر؟» دېگەن ئاددىي سوئالى سەۋەبلىك، مەمەت توختى ئەپەندىنىڭ سوئال سورىشى قوپاللىق بىلەن مەلۇم گۇرۇھ بولۇۋالغان كىشىلەر تەرىپىدىن رەت قىلىندى ۋە مەمەت توختىدىن مىكروفونىنى تارتىۋېلىش ۋە ئۇرۇشقا تەمشىلىشتەك بىر سوغۇق سۇركىلىش يۈز بېرىپ ئۆتتى.

يەنە شۇنداقلا، بىز بەرپا قىلغان جامىلىرىمىزگە ئىستىقلال مارشىلىرىمىز كىرەلمەيدىغان ئەھۋال مەۋجۇت بولۇپ، بۇلار بىزنى ئويلاندۇرىدىغان ۋە ۋەتەن قۇرۇشتىن بۇرۇن ھەل قىلىدىغان مەسىلىلىرىمىز قاتارىدا تۇرماقتا.

2024 - يىلى 7 - ئاينىڭ 5 - كۈنى، كانادا تورونتو شەھىرى

بۇ ماقالىنى «پىداكار» تەھرىرلىدى.

35

ئۇيغۇرلارغا يۇرگۈزۈلۈۋاتقان رەقەملىك ئېزىش

قەيسەر سېيىت
(CISSP, GSEC)
Washington, DC, USA

باش سۆز

بۇ ماقالىدە ئۇيغۇرلار ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان خىتاينىڭ كۆپ تەرەپلىمىلىك رەقەملىك ئېزىشى، بولۇپمۇ ۋەتەن سىرتىدىكى ئۇيغۇر جامائەتچىلىكىگە قارىتىلغان رەقەملىك ئېزىش ھەرىكىتى قىسقىچە تەھلىل قىلىنىدۇ.

خىتاينىڭ ئۇيغۇرلارنى نىشان قىلغان رەقەملىك نازارەت قىلىشى ۋە ئۇلارغا قارىتىلغان تور ھۇجۇملىرى ئۇيغۇرلارنىڭ شەخسىي كىملىكى، مەخپىيەتلىكى ۋە پىكىر ئەركىنلىكىگە دەخلى - تەرۇز قىلىپلا قالماي، بەلكى ئۇلارنىڭ روھىي ساغلاملىقىغىمۇ ئېغىر دەرىجىدە زەربىگە ئۇچراپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئورتاق نىشان ئۇچۇن ئۇيۇشۇشىغىمۇ زور توسقۇنلۇق ئېلىپ كەلمەكتە. خىتاينىڭ ئېلىپ بېرىۋاتقان ھەر تىپتىكى سايبىر ئۇرۇشلىرى (cyberwarfare) نىڭ ئاساسلىق قوراللىرى بولسا، ئىجتىمائىي تاراتقۇلاردا قالايمىقانلىق چىقىرىش، خاكلاش (hacking)، رەقەملىك جاسۇسلۇق قاتارلىقلار بولۇپ، نەتىجىدە ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە كەڭ كۆلەملىك تۇراقسىزلىق كەلتۈرۈپ چىقارماقتا. بۇ خىل تۇراقسىزلىق ئۇيغۇرلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدىن

ھالقىپ ئۆتۈپ، ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىنىڭ تەشكىلي قۇرۇلمىسىغىمۇ چوڭقۇر سىڭىپ كىرمەكتە.

بۇ ماقالىدە، خىتاينىڭ ئۇيغۇرلارغا قارىتىقان سايبىر ئۇرۇشى (cyberwarfare) نىڭ تۆۋەندىكى ئىككى تۈرى مەركەزلىك ھالدا تەھلىل قىلىنىدۇ.

1. رەقەملىك ئىزلاش ۋە نازارەت قىلىش. خەلقئارالىق دوكلاتلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، خىتاي ھۆكۈمىتى ئىنتايىن مۇكەممەل ۋە ئۇنۇملۇك بولغان رەقەملىك ئىزلاش ۋە كۆزىتىش تېخنىكىسى ئارقىلىق شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى رەقەملىك بىر بوشلۇقتا ئىسكەنجىگە ئالغان. ئۇيغۇرلارنىڭ ھەر بىر ھەرىكىتىنى بىلىپ تۇرۇش ئۈچۈن ھۆكۈمەتنىڭ مەخسۇس ياسىغان يۇمشاق دېتاللىرىنى شەخسىي ئۇسكۇنىلەرگە مەجبۇرىي قاچىلاش، كوچا ۋە شەخسىي بوشلۇقلاردا سىنئالغۇلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش، تېلېفون ئالاقە، ئىجتىمائىي سۇپىلاردىكى ھەرىكەتلەرنى كۆزىتىش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللانغان. ۋەتەن سىرتىدا بولسا، ئالدامچىلىق سۇپىسى ۋە ئىز قوغلاش تېخنىكىسى ئارقىلىق ئۇيغۇرلار ئۇستىدىن كۆزىتىش ئېلىپ بارغان.

2. خاكلاش ۋە تور جاسۇسلۇقى. بۇ خىل ئۇسۇل ئاساسلىقى ۋەتەن سىرتىدىكى شەخسلەر، پائالىيەتچىلەر، تەشكىلات خادىملىرىغا قارىتىلغان. شۇ نەرسە ئېنىق بولۇشى كېرەككى، بۇ خىل ئۇسۇل ھەرقانداق ئۇيغۇرغا قارىتىلغان بولۇپ، ئۇيغۇر بولۇش سالاھىيىتى خىتاينىڭ نىشانى بولۇشقا يېتەرلىك. بۇ خىل ھۇجۇم شەخسىي ئۇسكۇنىلەرگە بۆسۈپ كىرىپ، شەخسىي ئۇچۇرلارنى ئوغرىلاش، يوشۇرۇن تىڭشاش، يوشۇرۇن كۆرۈش، ئورۇننى ئىزلاش، باشقىلار ئۇستىدىن جاسۇسلۇق قىلىش قاتارلىقلارنى مەقسەت قىلغان بولىدۇ.

ئۇيغۇرلارغا قارىتىلغان قوراللار، ئۇسۇللار ۋە تېخنىكىلار

گەرچە ئۇيغۇرلارغا قارىتىلغان قوراللار ۋە تېخنىكىلار كۆپ خىل بولسىمۇ، بىز بۇ ماقالىدە ئاساسلىق بولغان ئىككى خىلىنى بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

«قۇدۇقنى بۆلغاش» ھۇجۇمى (Watering hole attack)

«قۇدۇقنى بۆلغاش» ھۇجۇمى بولسا بىر خىل سايبىر ھۇجۇمى (cyber attack) بولۇپ، بۇ خىل ھۇجۇمدا مەلۇم بىر گۇرۇپپىغا تەۋە ياكى ئورتاق مەنپەئەتلىك بىر توپ كىشىلەرنىڭ زىيارەت قىلىش مەنبەسى بولغان مەركىزىي تور بېتىنى زەھەرلەش ئارقىلىق ياكى ھۇجۇم قىلىپ قولغا چۈشۈرۈش ئارقىلىق تور بېتىگە زەھەرلىك پروگراممىلارنى يوشۇرىدۇ ۋە قاچىلايدۇ. بۇ تور بېتىنى زىيارەت قىلغان كىشىلەرنىڭ كومپيۇتېرى ياكى يانفونى يوشۇرۇنغان پروگراممىلار بىلەن زەھەرلىنىدۇ ۋە زەھەرلىگۈچى تەرىپىدىن پۈتۈنلەي كونترول قىلىنىدۇ. بۇ خىل ھۇجۇمنىڭ مەقسىتى، ھەر بىر كىشىنى ئايرىم - ئايرىم زەھەرلەشنىڭ ئورنىغا ھەممە كىشى سۇ ئىچىدىغان قۇدۇقنى زەھەرلەش ئارقىلىق قۇدۇقتىن سۇ ئىچكەن ھەربىر كىشىنى زەھەرلەشنى كۆرسىتىدۇ.

بۇ خىل ھۇجۇم، ئورتاقلىققا ئىگە بولغان بىر گۇرۇپپا كىشىلەر ياقتۇرۇپ كۆرىدىغان، مەشھۇر بولغان ياكى ئۇچۇر ئىگىلەيدىغان تور بېتىنى نىشان قىلغان بولىدۇ. كىشىلەرنىڭ

كومپيۇتېرى ياكى يانفونى زەھەرلەنگەندىن كېيىن ئۇنىڭدىكى ئۇچۇرلار ئوغرىلىنىدۇ، تېلېفون سۆزلەنمىلىرى تىڭشىلىدۇ، ھەتتا سىنئالغۇلىرى ئېچىلىپ شەخسىي تۇرمۇشلار كۆزىتىلىدۇ.

تېخنىكىلىق مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، تۆۋەندىكى ئۇيغۇر تور بەتلىرى «قۇدۇقنى زەھەرلەش» ھۇجۇمىغا ئۇچرىغان:

تەشكىلات ئىسمى	تور بېتى ئادرېسى	زەھەرلەنگەن تور ھۆججەتلىرى
Uyghur Academy	www.akademiye.org	Main Index /ug/wp-content/themes/goodnews/js/custom.js?ver=1.0/ ug/wp-content/themes/goodnews/js/Jplayer.html (iFrame)
Turkistantimes	turkistantimes.com	Directly on select pages such as: /en/news-10597.html /m/news-10500.html
Uighur Times (English)	uighurtimes.com	Main Index
Uighur Times (Chinese)	weiwuer.com	Main Index
Uighur Times (Uyghur)	iuyghur.com	Main Index
Istiqlal Haber	istiqlalhaber.com	/js/jquery. easing.1.3. js
Turkistan Press	turkistanpress.com	/js/jquery. easing.1.3. js
Turkistan TV	turkistantv.com	/js/lightbox/css/lightbox.html (iFrame)
East Turkistan Education and Solidarity Association (ETESA)	maarip.org	Main index pages for English and Uyghur versions of the website
World Uyghurs Writers Union	wetinim.com	Main Index
Istiqlal TV	istiqlal.net	Main index

مەنبەسى:

https://www.volexity.com/blog/2019/09/02/digital-crackdown-large-scale-surveillance-and-exploitation-of-uyghurs/

يۇقىرىدىكى جەدۋەلدىكىسى ئۇيغۇرلار كۆپ زىيارەت قىلىدىغان ئاساسلىق تور بەتلەر بولۇپ، ئۇيغۇرلارغا ئائىت خەۋەرلەر، ئۇچۇرلار، تەرەققىياتلار، مەدەنىيەت - مائارىپ بىلىملىرى ۋە باشقا تېپتىكى نۇرغۇنلىغان ئۇچۇرلار تارقىتىلىدۇ. بۇ تور بەتلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك شەخسىي ئىقتىساد ياكى ئىنتايىن چەكلىك بولغان جامائەتنىن كەلگەن ئىقتىسادىي ياردەم بىلەن مەشغۇلات ئېلىپ بارىدۇ. بۇ خىل ئىقتىسادىي ئاجىزلىق تەشكىلاتلارنىڭ تور بېتىگە قارىتىلغان تور ھۇجۇمدىن مۇداپىئەلىنىش، چەكلەش ۋە توسۇش جەھەتتە زور بوشلۇقلارنى پەيدا قىلىدۇ. نەتىجىدە، تور بېتىنىڭ زەھەرلىنىشى بىلەن تەڭ، كەڭ تور ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئۇسكۇنىلىرىمۇ زەھەرلىنىپ، تور ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئۇستىدىن جاسۇسلۇق قىلىش، تەھدىت سېلىش، ئىستىخبارات توپلاش قاتارلىق قانۇنسىز ھەرىكەتلەر ئېلىپ بېرىلىدۇ.

كۆچمە ئۈسكۈنىلەرگە قىلىنغان سايبىر ھۇجۇمى (Mobile Device Attack)

كۆچمە ئۈسكۈنىلەر (يانفون، تابلىت، قاتارلىقلار) – ئۇيغۇرلارنىڭ بىر - بىرى بىلەن ئالاقە قىلىدىغان مۇھىم قورالى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە خىتاي ماركىلىق كۆچمە ئۈسكۈنىلەرمۇ خېلى كۆپ سانىنى ئىگىلەيدۇ. Lookout تەتقىقاتچىلىرىنىڭ بايقىشىچە، مەيلى قايسى ماركىدا بولسۇن، «ئەسكى بازار – Bad Bazaar» زەھەر پروگراممىسى مەخسۇس ئۇيغۇرلارغا قارىتىلغان ۋە ئۇلار ئارىسىدا كەڭ تارقىتىلغان.

«ئەسكى بازار – Bad Bazaar» زەھەر پروگراممىسى – كۆچمە ئۈسكۈنىلەر جاسۇسلۇق يۇمشاق دېتال ئائىلىسىگە تەۋە بولۇپ، بۇ دېتاللارنىڭ مەنبەسى خىتاي ھمايىسىدىكى APT15 خاكلاش گۇرۇپپىسىغا تۇتۇشىدىغانلىقى قەيت قىلىنىدۇ. بۇ گۇرۇپپىنىڭ باشقا ئىسىملىرى بار بولۇپ، يەنە VIXEN PANDA, NICKET دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ قورالار ئىنتايىن كۈچلۈك بولغان ئۇچۇر توپلاش ۋە جاسۇسلۇق قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇپ، خىتاي دائىرىلىرى تەرىپىدىن ئۇيغۇر ۋە تىبەتلەرنىڭ «گۇمانلىق» كىشىلەرنىڭ ھەرىكەتلىرىنى كۆزىتىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ.

بۇ زەھەرلىك دېتاللارنىڭ ماركا رەسىملىرى زەھەرسىز دېتاللارنىڭ رەسىملىرىگە ئوخشىتىپ ياسىلىپ ئىشلەتكۈچىلەرنى ئازدۇرىدۇ. كۆپىنچە كىشىلەر بۇ يۇمشاق دېتالنىڭ مەنبەسى ياكى پاكلىقىنى تەكشۈرمەيلا قاچىلايدۇ. بۇ زەھەر قاچىلىنىش بىلەنلا جاسۇسلۇق ھەرىكىتى باشلىنىدۇ.

«ئەسكى بازار – Bad Bazaar»غا تەۋە بولغان زەھەر دېتاللىرى تۆۋەندىكى رەسىمدە كۆرسىتىلگەن:

مەنبە: www.lookout.com

جاسۇسلۇق دېتالى ئوغرىلايدىغان ئۇچۇرلار:

- جۇغراپىيەلىك ئورۇن كوردىناتى
- قاچىلانغان دېتال تىزىملىكى
- تېلېفونw تارىخى ۋە ئىشلەتكەن ۋاقىتتىكى جۇغراپىيەلىك ئورنى
- ئالاقە قىلىش تىزىملىكى
- يېزىلغان ۋە قوبۇل قىلغان ئۇچۇرلار
- ئۇسكۇنە ئۇچۇرلىرى، يەنى مودېل تىپى، تىلى، IMEI, IMSI, ICCID (SIM Serial Number) ، تېلېفون نومۇرى، ۋاقتى، تور ئاككونت ئۇچۇرلىرى.
- WiFi نىڭ تەپسىلىي ئۇچۇرلىرى (IP, SSID, BSSID, MAC, netmask, gateway, DNS1, DNS2)
- تېلېفون سۆزلەنمىلىرىنى ئاڭلاش ۋە ساقلاش
- ئۇسكۇندىكى ھۆججەتلەرنى (. pdf, or. doc, .xlsx, .xls, .docx, .pptx, .ppt) ئوغرىلاش
- ئېكرانىنى رەسىمگە ۋە سىنغا ئېلىش
- Telegram, Whatsapp, GBWhatsapp, TalkBox, Zello دېكى پۈتۈن ئۇچۇرلىرىنى توپلاش
- رەسىمگە تارتىش ۋە سىنغا ئېلىش

سايبىر ھۇجۇملارنىڭ ئۇيغۇرلارغا بولغان تەسىرى

1) شەخسىي ۋە ئۆملۈككە بولغان تەسىرى: خىتاي ھۆكۈمىتى ئىنتايىن يۇرۇشلەشكەن ۋە ئۇنۇملۈك بولغان سايبىر جاسۇسلۇق ۋە ھۇجۇم تېخنىكىلىرىدىن پايدىلىنىپ ئۇيغۇرلارنىڭ شەخسىي ئۇسكۇنىلىرىگە ھۇجۇم قىلىش، ئىجتىمائىي تور بەتلىرىدىكى پائالىيەتلەرنى كۆزىتىش، زەھەرلىك دېتاللارنى تارقىتىش ئارقىلىق ئۇيغۇرلار ئۇستىدىكى نازارەتنى كېڭەيتكەن. بۇ خىل يوشۇرۇن نازارەت ئۇيغۇرلارنىڭ شەخسىي ئۆزلۈكىگە ۋە ئامانلىقىغا ئېغىر دەرىجىدە زىيان سېلىشتىن باشقا، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا خىتاي ھۆكۈمىتى خۇددى پۈتۈن ھاياتىنى كۆزىتىپ تۇرغاندەك تۇيغۇ ھاسىل قىلىپ، ئۇلاردا بىر خىل قورقۇنچ پەيدا قىلىش ئارقىلىق ئۆز ھەرىكىتىدىن گۇمانلىنىش، ساراسىمگە سېلىش ۋە ئالاھىدە گۇمانخور قىلىش ئارقىلىق ئۇيغۇر جامائىتى ئىچىدە ئىشەنچسىزلىك ۋە ئىناقسىزلىقنىڭ كېلىپ چىقىشىدا تۇرتكىلىك رول ئوينىغان.

2) روھـي سـاغلاملىقتا بولغـان تەسـىرى: تۈگمـەس سـايبىر ھۇجۇمـلار، جاسۇسـلۇق ھەربىكەتلىـرى، قورقۇتـۇش، گۆرۈگـە ئېلىـش، يالغـۇز قالـدۇرۇش قاتارلـىق ئېزىـش ئۇسـۇللىرى ئۇيغـۇرلاردا زور روھـي بېسـىملارنى پەيـدا قىلغـان. ئۇيغۇرلارنـىڭ ئىچىـدە «زەخمىدىـن كېيىنكـى روھـي بېسـىم قالايمىقانچىلىقـى» (Post-traumatic stress disorder, PTSD) بەلگىلـىرى، چۈشـكۈنلۈك ۋە ئەنسـىزلىك ئالامەتلىرىنـىڭ كۆپەيگەنلىكى مەلـۇم بولغـان. ئـۇرۇق - تۇغقانلىرىدىـن ئايرىلـىش ۋە ئـۆلار بىلـەن ئالاقىنـىڭ ئۈزۈلۈشـى يۇقىرىقـى ئالامەتلەرنـىڭ تېخىمـۇ ئېغىرلىشىشـىغا سـەۋەب بولغـان.

3) ئۇيغـۇر جەمئىيىتىنـىڭ ئىتتىپاقلىقىغـا بولغـان تەسـىرى: سـايبىر ھۇجۇملـىرى كـەڭ ئۇيغـۇر نوپۇسـىغا قارىتـا ئېلىـپ بېرىلـىش بىلـەن بىرگـە، نۇقتىلـىق ھالـدا جامائـەت ئەرباباىرى، تەشـكىلات رەھبەرلـىرى، ئەزالـىرى ۋە پائالىيەتچىلەرنـى ئىسـتراتېگىيەلىك نىشـان قىلغـان. بـۇ ئارقىلـىق خەلـق ئارىسـىدا نۇقتىلـىق كىشـىلەر ۋە تەشـكىلاتلار ئۈسـتىدىن غۇلغـۇلا قوزغـاش، ئابـرۇي سـۇندۇرۇش، يالغـان ئۇچـۇر تارقىتـىش، ھەتتـا سـۇنئىي ئەقـىل سۇپىسـى قوللىنىـپ يالغـان ئۇچۇرلارنـىڭ ئىشـەنچلىك دەرىجىسـىنى ئاشـۇرۇپ جەمئىيەتتـە ئىتتىپاقسـىزلىقنى پەيـدا قىلغـان. ئىجتىمائـي ئالاقـە سـۇپىلىرى بـۇ خىـل ھۇجۇملارنـىڭ ئۈنۈملـۈك بولۇشـىدا ۋە كـەڭ تارقىلىشـىدا ئالاھىـدە چـوڭ رول ئوينىغـان.

تەۋسىيەلەر

ھـەر بىـر ئۇيغـۇر شـەخس سـۇپىتىدە ياكـى ھـەر بىـر تەشـكىلات ئـورگان سـۇپىتىدە سـايبىر ھۇجۇمـى ۋە جاسۇسـلۇقنىغا نسـبەتەن ئىنتايىـن جىددىـي مۇئامىلىـدە بولۇشـى كېـرەك. گەرچـە بـۇ خىـل ھۇجۇمنـىڭ ئالدىنـى ئېلىـش ۋە ئۈنۈمىـدىـن مۇداپىئـە كـۈرۈش ئومۇمـەن بىرئـاز مۇرەككـەپ بولسـىمۇ، ئەممـا بـەزى كىچىـك ۋە ئاسـان قەدەمىلەرنـى ئېلىـش ئارقىلـىق ئـۇ خىـل ھۇجۇملارنـىڭ زەربىسـىنى ئازايتقىلـى ۋە توسـقىلى بولىـدۇ. كۆپچىلىكنـىڭ پايدىلىنىشـى ئۈچـۈن تۆۋەندىكـى ئىككـى نۇقتـا تەۋسـىيە قىلىنىـدۇ.

1) تېخنىكىلىـق نۇقتـىلار: خىتـاي ماركسـىدىكى تېخنىـك ئۇسـكۇنىلەرنى ئىشلەتمەسـلىك، قالايمىقـان ئـەپ دېتاللىرىنـى قاچىلىماسـلىق، ۋاقتـى ئۆتكـەن يۇمشـاق دېتـال ۋە ئۇسـكۇنىلەرنى ئىشلەتمەسـلىك، شـىفىرلىق ئالاقـە قوراللىـرى ۋە تېخنىكىلارنـى ئىشـلىتىش، تەشـكىلاتلار تـور بەتلىرىنـىڭ بىخەتەرلىكىگـە مەبلـەغ سېلىش، ئاجىزلىقلىرىنـى داۋاملىـق ئوڭشـاش، تەشـكىلات تـور بېتىنـىڭ ئوقۇرمەنلەرنـىڭ زەھەرلىنىـش مەنبەسـى بولـۇپ قالماسـلىقىغا كاپالەتلىـك قىلىـش، سـايبىر بىخەتەرلىكـى بىلـەن شـۇغۇللىنىدىغان پاراۋانلىـق شـىركەت ياكـى ئورگانـلار بىلـەن ھەمكارلىشـىپ تەشـكىلاتنىڭ سـايبىر بىخەتەرلىكىنـى ئاشـۇرۇش.

2) سـايبىر بىخەتەرلىـك مائارىپـى: شەخسـلەر ۋە تەشـكىلاتلار سـايبىر بىخەتەرلىـك ئېڭىنـى ئۆسـتۈرۈش، يېڭـى ھۇجـۇم ۋە تەھدىتلەردىـن خـەۋەردار بولـۇش، سـايبىر بىخەتەرلىـك تەربىيـە كۇرسـلىرىغا قاتنىشـىش، تـور دەرسـلىرىنى ئاڭلاش، سـايبىر بىخەتەرلىـك تەربىيەسـىنى ئومۇميۈزلۈك قانـات يايـدۇرۇش ۋە تەشـۋىق قىلىـش.

بۇ ماقالىنى «پىداكار» تەھرىرلىدى.

36

«بوۋاقلار قەبرىستانلىقى» ۋە «پىلانلىق تۇغۇت»

جۇرئەت نىزامىدىن

ئۇيغۇرلارنىڭ بېشىغا كەلگەن ئىرقىي قىرغىنچىلىق تىلغا ئېلىنسا، كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىغا غايەت زور جازا لاگېرلىرى، ئىچكى ئەزالىرى سۇغۇرۇلۇپ ئېلىپ سېتىلىۋاتقان، دەپسەندە بولۇپ قىرىلىۋاتقان ئۇيغۇرلار كېلىدۇ. ئەمەلىيەتتە، خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ ئۇزاق يىللاردىن بۇيان ۋەتىنىمىزدە ئېلىپ بېرىۋاتقان «پىلانلىق تۇغۇت» سىياسىتى دەل شۇ ئىرقىي قىرغىنچىلىق، ئۇيغۇرلارنى بۆشۈكىدىن قىرغىن قىلىش، ھاملىنى ئانىلارنىڭ قورسىقىدا تۇرغۇزۇپ ئۆلتۈرۈش قاتارلىق ئىنسان قېلىپىدىن چىققان رەزىللىكلەر خىتاينىڭ بىزنى يىلتىزىمىزدىن قۇرۇتۇشتىن ئىبارەت سۇيىقەستلىك پىلانىدۇر ۋە سېپى ئۆزىدىن ئىرقىي قىرغىنچىلىقتۇر. بۇ رەزىللىكلەرنى پۈتۈن دۇنياغا ئاشكارىلاش، خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ ئىنسانىيەتنىڭ دۈشمىنى ئىكەنلىكىنى دۇنيا خەلقىگە بىلدۈرۈش، خەلقىمىزنى خىتاي زۇلمىدىن قۇتۇلدۇرۇش، ۋەتىنىمىزنى مۇستەقىل قىلىپ ھۆر ياشاش ئۈچۈن كۈرەش قىلىش بىزنىڭ بۇرچىمىزدۇر.

يېقىندا مەن بىر كىتاب ئوقۇدۇم، بۇ كىتابتا يېزىلغان بەزى بايانلار مەن بېشىمدىن ئۆتكۈزگەن بەزى ئىشلارنى ئېسىمگە سالدى ۋە بۇ خاتىرىنى يېزىشىمغا تۈرتكە بولدى. بۇ يازمامغا شۇ كىتابتىكى «بوۋاقلار قەبرىستانلىقى» دېگەن سۆز ماڭا بەك تەسىر قىلدى، يازماقچى بولغان بۇ ماقالەمگە «بوۋاقلار قەبرىستانلىقى» دەپ ماۋزۇ قويدۇم. پىلانىم، مۇشۇ ماۋزۇنى چۆرىدەپ مەن يولۇققان ھەر بىر ۋەقەلىكنى ئىمكانىيتىمنىڭ بارىچە يېزىپ ئېلان قىلىشنى پىلان قىلدىم. ئاللاھ قەلىمگە قۇۋۋەت بەرگەي، پىلانىمغا يەتكۈزگەي.

«بوۋاقلار قەبرىستانلىقى» (1)

مەن ئوقۇغان ئۇشبۇ كىتابتىكى بايانلار مۇنداق يېزىلغان: «‹بىغەملەر شەھرى›دە بىر قېتىم شۇنداق ئاجايىپ بىر سايلام بولغان، – دەپ گەپ باشلىدى بوۋاي، – ئاق كۆڭۈل، ساددا شەھەر خەلقى ھېچقانداق ئەيىبى يوق، گۇناھى يوق، پەرىشتىدەك پاك بىر كىشىنى ئۆزلىرىگە پادىشاھ قىلماقچى بولۇپ ئىزدىنىپ، ئاخىرى ئانسىنىڭ قۇچقىدا قاتتىق ئۇخلاۋاتقان بىر بوۋاقنى ئۆزلىرىگە پادىشاھ قىلىپ بېكىتتى. بۇ ‹بىغەملەر شەھرى›گە يېڭى كىرگەندە شەھەرنىڭ بوۋاق پادىشاھنى ئىزدەپ تاپالمايۋاتقان ۋاقتى ئىدى. كېيىن ئادەملەر بوۋاقلارنىڭ جەسىتىنى يىغىپ مانا مۇشۇ يەرگە ئەكېلىپ دەپنە قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن بۇ يەر ‹بوۋاقلار قەبرىستانلىقى› دەپ ئاتالدى... »

«ئۇچتۇرپاندا ئىماملىرىم، زارلايدۇ دېھقانلىرىم»

مەن ۋەتىنىمزنىڭ ئاقسۇ ۋىلايىتى ئۇچتۇرپان ناھىيەسىنىڭ ئىماملىرىم يېزىسىدا مۇخبىرلىق زىيارىتى بىلەن يۈرگەن چاغلىرىم ئىدى. بۇ يېزىدىكى بىر ئايال كادىر ماڭا خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ «پىلانلىق تۇغۇت» سىياسىتىنى يولغا قويدۇق، دەپ بوۋاقلارنى ئۆلتۈرۈش قىلمىشىدىن زارلاپ مۇنداق دېدى: «يېزىمىزدىكى دېھقانلار ئارىسىدا ‹ئۇچتۇرپاندا ئىماملىرىم، زارلايدۇ دېھقانلىرىم› دەيدىغان گەپ بار. ئىماملىرىم يېزىمىزنىڭ پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتى ھەر يىلى ئاقسۇ ۋىلايىتى بويىچە ئىلغار بولىدۇ، پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كادىرلار ھەر يىلى ئىلغارلىقنى قولدىن بەرمەيمىز، دەپ قىلۋاتقان ئىشلىرى بەك رەزىل، كىشىنى چۆچۈتىدۇ. يېزىمىزدىكى قەبرىستانلىق ھازىر بوۋاقلار جەسىتىگە توشۇپ كەتتى، يېزىلىق دوختۇرخانىنىڭ تۇغۇت بۆلۈمى ۋە پىلانلىق تۇغۇت خادىملىرىنىڭ قىلۋاتقان ئىشلىرى بەك چېكىدىن ئاشقان. ئۇلار ھامىلە چۈشۈرۈشكە بەك ئۇستا، تۇغۇلۇش ۋاقتى يېقىنلاشقان بوۋاقلارنىڭ بېشىغا ئوكۇل سېلىپ ئۆلتۈرۈپ قورساقتىن چۈشۈرىدۇ، ياكى ئوپېراتسىيە قىلىپ ئالىدۇ، ئاندىن بوۋاق جەسىتىنى دوختۇرخانىنىڭ كەينىدىكى قەبرىستانلىققا ئاپىرىپ ئورەككە تاشلايدۇ، بۇ جەسەتلەرنى ئىتلار يەيدۇ، مەھەللىمىز ئىتلىرى ئادەم يەيدىغان بولۇپ كەتتى، ئادەملەر ئىتلاردىن قورقۇپ قەبرىستانلىقنىڭ يېنىدىكى يولدىنمۇ ماڭالمايدۇ، كىچىك باللىرىنى خاتىرجەم تالاغمۇ چىقرالمايدۇ. ئۇلاردىن باشقا پىلانلىق تۇغۇت خادىملىرى خىتاي رەھبەرلىرىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە يېزىمىزدىكى 13 ياشتىن 60 ياشقىچە بولغان قىز - ئاياللارنى دوختۇرخانىغا ئاپىرىدۇ ۋە ھامىلدار بولۇشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ‹ئۇزۇك›ى سالدۇرىدۇ. بۇلاردىن باشقا ئۇلارنىڭ قىلۋاتقان رەزىل ئىشلىرى بەك كۆپ، بۇ ئىشلارنىڭ سورىقىنى قىلىدىغان ئادەم يوق... » دېدى.

مەن ئەسلىدە ئۇچتۇرپان ناھىيەسىنىڭ پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىدە ئىشلىگەن ئىلمىي نەتىجىلىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش، «شىنجاڭ گېزىتى»دە ئېلىپ بېرىلۋاتقان «پىلانلىق تۇغۇت»قا مۇناسىۋەتلىك مەخسۇس مۇكاپاتلىق ماقالە يېزىش» پائالىيىتىگە ئاۋاز قوشۇپ بىر پارچە ماقالە يېزىش پىلانى بىلەن بۇ يېزىغا كەلگەن ئىدىم. ئاشۇ يېزا كادىرى ئايالنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ ماقالە يېزىشتىن ۋاز كەچتىم ۋە ئاقسۇ ۋىلايىتىدىكى مۇخبىرلىق ۋەزىپەمنى

تاماملاش ئۇچۇن باشقا ناھىيەلەرگە كەتتىم. ئۇرۇمچىگە «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسىگە قايتىپ كېلىپ، ئىملارىم يېزىسىدا ئىگىلىگەن ئەھۋاللارنى ماقالە قىلىپ يېزىپ ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈم مۇدىرىغا تاپشۇرغان ئىدىم (چۇنكى مۇخبىرلىق زىيارىتى جەريانىدا ئىگىلىگەن بەزى ئەھۋاللارنى ئوچۇق يېزىپ گېزىتتە ئېلان قىلغىلى بولمايدۇ، بۇنداق ماقالىلەرنى گېزىتخانا ئىچكى ماتېرىيال بۆلۈمىگە تاپشۇرىمىز كېرەك ئىدى). بۇ ئەھۋال گېزىتخانا ئىچكى ماتېرىيال ھۆججەتلىرىدىمۇ ئېلان قىلىنمىدى، مەن بۆلۈم مۇدىرىمىز تەرىپىدىن «بۇنداق ماقالىلەرنى ئىچكى ماتېرىيال قىلىپ يېزىشقىمۇ بولمايدۇ» دېگەن ئەسكەرتىشكە ئېرىشتىم. ئۇزاق يىللار ئۆتتى، يېقىندا مەن مۇشۇ «بىغەملەر شەھىرى» ھەققىدىكى كىتابنى ئوقۇۋېتىپ بۇ ئىشلار ئېسىمگە كەلدى. خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ تارىختىن بۇيان ۋەتىنىمىزدە ئېلىپ بېرىۋاتقان قىرغىنچىلىقى بۇلارلا ئەمەس، جۈملىدىن ئۇچتۇرپان خەلقى بۇ خىل «پىلانلىق تۇغۇت» قىلمىشى بىلەنلا قىرىلغان، ئۆلتۈرۈلگەن ئەمەس...

ئۇچتۇرپان ناھىيەسى تارىختا مەنچىڭ خىتاي زوراۋانلىرىغا قارشى قوزغالغان «دېھقانلار قوزغىلىڭى» پارتلىغان جاي. بۇ جايدا 1765 - يىلىدىكى «جىگدە يېغىلىقى» قوزغىلىڭى بولغان، بۇ قوزغىلاڭدا نۇرغۇن قەھرىمان ئوغۇل - قىزلار مەيدانغا كەلگەن. قوزغىلاڭدا مەنچىڭ خىتاي ھۆكۈمىتى غالجىرلارچە قىرغىنچىلىق يۈرگۈزگەن، ئۇچتۇرپان دىيارىدا ئادەمزاتى قالمىغان. بۇ ھەقتە شۇ ۋەقەلەرنى قەلەمگە ئالغۇچى مولا شاكىر ئۆزىنىڭ «زەپەرنامە» داستانىدا: «ئۇچتۇرپان شەھىرىدە ئاتا ئۇچۇن يىغلايدىغان بالا، ئەر ئۇچۇن يىغلايدىغان خوتۇن قالمىدى. توشقان دەرياسىنىڭ سۈيىنى ئۇچ يىلغىچە (قان ئېقىپ تۇرغانلىقتىن) ئىچكىلىمۇ بولمىدى» دەپ يازغان. ئۇچتۇرپان خەلقى مەردانە، باتۇر، قەيسەر خەلق. بۇ جاي دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ يېتەكچىسى رەھمىتۇللا بەگ ۋە ئەسمىتۇللا بەگ قاتارلىق ئاكا - ئۇكا قەھرىمانلار، مايسىخان قاتارلىق «يەتتە قىزلىرىم» تارىختا ئۆچمەس ئىزلارنى قالدۇرغان مەشھۇر ماكان. ماڭا «قەبرىستانلىق بوۋاقلار جەسىتىگە توشۇپ كەتتى» دەپ زارلاپ شىكايەت قىلغان ئايالنى ھازىرمۇ ئەسلەپ قالمەن. بۇ ئايالنى مەن، زالىم، جاللات خىتايلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن مايسىخان قاتارلىق «يەتتە قىزلىرىم»نىڭ ئىزباسارى دەيمەن.

* * * * *

«بىغەملەر شەھىرى» توغرىسىدا يېزىلغان كىتابتىن ئوقۇغان مۇنۇ بايانلارنى يەنە مىسالغا ئالىمەن: «‹قۇياش دۆلتى›نىڭ پادىشاھى ئۆزىنىڭ پادىشاھلىق ئورنىغا تەھدىت بولۇۋاتقان بوۋاق قېرىندىشىنى ئۆلتۈرۈپ بولۇپ، بۇ بوۋاقنىڭ بوينىغا ئېسىلغان تۇمارنى تاپماقچى بولدى. بۇ تۇمار جاھانكەزدى سۈپۈرگىنىڭ قولىدا ئىدى. سۈپۈرگە بۇ تۇمارنى پادىشاھقا ئۆز قولى بىلەن يەتكۈزمەكچى بولۇپ شاھ ئوردىسىغا تەكلىپ قىلىندى.

– تۇمار قېنى؟ – دېدى تاقەتسىزلەنگەن شاھ.

– تۇمار مانا!

سۈپۈرگە بوۋاي قويىندىكى تۇمارنى ئېلىپ شاھقا ئىككى قولىلاپ سۇندى. شاھ تۇمارنى ئالماق بولۇپ ئالدىغا ئېڭىششى بىلەن، سۈپۈرگە ئۇنى كۆچ بىلەن بىر تارتىپلا تەختتىن تۆۋەنگە سۆرەپ چۈشتى - دە، ئۇنىڭ بوغۇزىغا خەنجەر ئۇردى. مانا بۇ ‹بىغەملەر شەھىرى›دە

بىگۈناھ قىرىلغان پۇقرالار ئۈچۈن!، دېدى. ئىككىنچى پىچاقنى ئۇرۇپ: مانا بۇ ئەرلەردىن ئايرىلغان مەزلۇملار ئۈچۈن!، دېدى. ئۈچىنچى پىچاق بىلەن جاھان كەزدى سۈپۈرگە پادىشاھنىڭ قارنىنى چۈۋۈپ تاشلىدى، مانا بۇ گۈناھسىز ئۆلگەن نارەسىدىلەر ئۈچۈن!، دېدى. شاھنىڭ بېشى بىر تەرەپكە قىيسىپ، كۆزى سۈپۈرگىگە تىكىلگىنىچە قېتىپ قالدى... »

ئۇشبۇ كىتابتىكى بۇ بايانلار بېشىمدىن ئۆتكەن يەنە بىر ۋەقەلىكنى ئەسلەتتى:

«ئەلقىساسۇل مىنەلھەق»

2001 - يىلى ئۇرۇمچىنىڭ ئەتىياز كۈنلىرى ئىدى. ئۇرۇمچى شەھەرلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىدىن «شىنجاڭ گېزىتى» مۇخبىرلار بۆلۈمىمزگە تېلېفون كېلىپ، «ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ مەدەنىيەتلىك شەھەر بەرپا قىلىش خىزمىتىنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش پائالىيىتى باشلاندى، بۇ پائالىيەتنى تەشۋىق قىلىش ئۈچۈن مۇخبىر چاقىرىمىز» دېدى. بۇ تېلېفوننى مەن قوبۇل قىلغانلىقىم ئۈچۈن بۇ پائالىيەتكە قاتنىشىپ خەۋەر قىلىش ۋەزىپىسى ماڭا يۈكلەندى. بۇ پائالىيەت بىر كۈن يېغىن، ئىككى كۈن ئۇرۇمچى شەھىرىگە قاراشلىق ئىدارە - ئورگانلارنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش پائالىيىتى بولۇپ جەمئىي ئۈچ كۈن داۋاملاشتى. كېيىنكى ئىككى كۈنلۈك پائالىيەتكە ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ رەھبەرلىرى، ئاخبارات ئورۇنلىرىنىڭ مۇخبىرلىرى قاتارلىق 30 دىن ئارتۇق كىشى قاتناشقان ئىدۇق، بىز ئۈچ گۇرۇپپىغا بۆلۈنۈپ تەڭرىتاغ رايونى، سايباغ رايونى ۋە شىمىگو رايونى قاتارلىق ئۈچ رايوندىكى ئىدارىلەرنىڭ قورۇلىرى ۋە ئاھاللىلەر ئولتۇراق رايونلىرىنى تەكشۈرۈشكە ئاتلاندۇق. مەن سايباغ رايون گۇرۇپپىسىغا قوشۇلۇپ ماڭدىم. گۇرۇپپىمىز باشلىقى ئۇرۇمچى شەھەرلىك پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتىنىڭ مۇدىرى، ئامىنە ئىسىملىك ئاق يۈزلۈك گۇرۇي ئايال ئىدى. بىز سايباغ رايونىنىڭ يامالىق تاغ كۆكەرتلىش رايونى ئەتراپىغا جايلاشقان، بىنالىرى ياۋروپا ئۆي - ئىمارەتلىرى ئۇسلۇبىدا سېلىنغان، ئورمان ۋە گۈل - گىياھلار بىلەن قاپلانغان بىر چىرايلىق ھويلىغا كىردۇق. مەن بۇ ھويلىنىڭ گۈزەللىكىدىن «مەنىۋى مەدەنىيەت بەرپا قىلىشتا ئىلغار ئولتۇراق رايون» بولۇپ باھالىنىدۇ، دەپ ئويلىغان ئىدىم. ئەمەلىيەتتە بۇ گۈزەل ھويلا «ئىلغار ئولتۇراق رايون» بولۇپ باھالىنىشتىن ئۆتمەي قالدى. بۇنىڭغا مۇنداق بىر ئىش سەۋەب بولغان ئىدى.

بىز (باھالاش گۇرۇپپىسىدىكىلەر) بۇ ئولتۇراق رايوننىڭ دەرۋازىسىدىن كىرىشىمىزگە، قول ھارۋىسى سۆرەپ چىقىۋاتقان بىر جۈپ ئۇيغۇر ئەر - ئايال ئالدىمىزغا ئۇچراپ قالدى. قارىماققا ئۇلار ھارۋا سۆرەپ كۆكتات ساتىدىغان ئۇششاق تىجارەتچىلەردەك قىلاتتى. گۇرۇپپىمىز باشلىقى، ئۇرۇمچى شەھەرلىك پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتىنىڭ مۇدىرى ئامىنە، ھېلىقى ھارۋا سۆرەپ چىقىۋاتقان بىر جۈپ ياشنىڭ قېشىغا تېز قەدەم بىلەن باردى - دە، توختاڭلار!، دەپ قوپال ئاۋازدا ۋارقىراپ ئۇلارنى توختاتتى.

– سىلەر نەدە ئولتۇرىسىلەر؟ – دەپ ئۇلاردىن سوريغاچ ھېلىقى ياش ئايالنىڭ قورسىقىنى سىلىدى ۋە – قورسىقىڭىز نەچچە ئايلىق بولدى؟ – دەپ سورىدى.

ياش ئايال ھودۇقۇپ تۇرۇپ، – ئالتە ئايدىن ئاشتى، – دەپ جاۋاب بەردى.

– بۇ نەچچىنچى بالىڭىز؟ – يەنە سورىدى ئامىنە.

– ئۇچىنچى بالام.

– نەدە ئولتۇرىسىز؟

– يامالىق تېغدا...

بىز تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش گۇرۇپپا ئەزالىرى ئامىنە مۇدىرنىڭ بۇ كەسكىن ئىش - پائالىيەتلىرىگە قاراپ تۇراتتۇق، تېلېۋىزىيە مۇخبىرلىرىمۇ نەق مەيدانىنى سۈرەتكە ئېلىۋاتاتتى.

ئامىنە مۇدىر كەسكىن سۆزلەپ: «جۇرۇڭلار بۇ تەرەپكە!» دەپ، بۇ كۆكتاتچى ئەر - خوتۇننى دەرۋازا ئامانلىق ساقلاش ئىشخانىسىدىكى ساقچىلارغا تاپشۇرۇپ بەردى. ئاندىن بىر يەرلەرگە تېلېفون بېرىپ خىتايچە ۋارقىراپ سۆزلەپ، ئۆزىنى خۇددى چوڭ ئىش تەۋرەتكەندەك، نەق مەيدانىدا كەسكىن ئىش بېجىرىدىغان باشلىقتەك كۆرسەتتى. چۈنكى، ئارىمىزدا ئۇرۇمچى شەھەرلىك پارتكومنىڭ مۇھىم رەھبەرلىرىمۇ بار ئىدى...

بىز بىر چوڭ ئاپتوبۇس، ئىككى كىچىك ماشىنا بىلەن ماڭغان «تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش» گۇرۇپپىسى ئىدۇق. بۇ چىرايلىق ھويلىنى ئېچكىرلەپ تەكشۈرمەي دەرھال كەينىمىزگە قايتتۇق، ماشىنىلىرىمىز دەرۋازىنىڭ سىرتىدا ئىدى. ماشىنا قېشىغا كېتىۋاتقاچ ئامىنە مۇدىر گۇرۇپپىمىزدىكىلەرگە مۇنداق چۈشەنچە بەردى: «بۇ ياش ئەر - خوتۇن ئۆچتۇرپاندىن كەلگەن ماڭلۇر (كۆچمەن) لەر ئىكەن، ئۇرۇمچىدە يوشۇرۇنۇپ يۈرۈپ ئۇچىنچى بالىسىنى تۇغماقچى بوپتۇ، بۇلارنى دەرھال بىر تەرەپ قىلىش كېرەك»، دەپ مۇخبىرلارنىڭ زىيارىتىنى قوبۇل قىلغاچ سۆزلەپ ماڭدى.

گۇرۇپپىمىزدا بىر نەچچە ئۇيغۇر بار ئىدۇق، ئامىنە مۇدىرنىڭ بۇ ئىشى بىزگە ياقمىدى. ئۇيغۇر بولغاندىكىن كۆرمەسكە سالسا بولماسمىدى، ئېچكىرىدىن كېلىپ ئىتنىڭ كۆچۈكىدەك نەچچىنى تۇغۇپ كەڭرى ياشاۋاتقان ئاققۇن خىتايلار كۆپقۇ، نېمىشقا شۇلارنى تۇتمايدۇ؟ دېيىشتۇق.

شۇنىڭ بىلەن ھېلىقى ئۇيغۇر ئەر - ئايالنىڭ ئۇچىنچى بالىسى ئامىنە مۇدىرنىڭ قاتتىللىقى بىلەن ئانا قورسىقىدىن ئېلىپ تاشلاندى. بۇ ياش ئەر - ئايالمۇ ئۇرۇمچىگە پاتماي ئىككى بالىسى بىلەن يۇرتىغا قايتۇرۇلدى.

بىر قانچە يىل ئۆتكەندە، ئۇرۇمچى شەھەرلىك «پىلانلىق تۇغۇت» كومىتېتىنىڭ مۇدىرى ئامىنە دېگەن ئايال ئۆزىنى ئولتۇرۇۋاپتۇ، ھۆكۈمەت پۇلىغا خيانەت قىلغانمىش، شۇڭا ئولۇۋاپتۇ... دېگەن خەۋەر تارقالدى. بۇ ئايالنىڭ نېمە سەۋەبتىن ئولۇۋالغىنى نامەلۇم. لېكىن، «پىلانلىق تۇغۇت» كومىتېتىنىڭ مۇدىرى بولۇپ پىلانلىق تۇغۇت سىياسىتىنى قاتتىق ئىجرا قىلغانلىقى، نۇرغۇن ئانىلارنىڭ ھامىلە چۈشۈرۈپ نەمجان بولۇشىغا سەۋەب بولغانلىقى، نۇرغۇن بوۋاقلارنىڭ جېنىغا زامىن بولغانلىقى هەممەنىگە ئايان. (ئەلۋەتتە بۇ «پىلانلىق تۇغۇت» قىرغىنچىلىقىنىڭ باش جىنايەتچىسى رەزىل كوممۇنىست خىتاي ھاكىمىيىتى، لېكىن ئىجرا قىلغۇچى خىتايسىمان ئۇيغۇر مۇناپىقلارمۇ بوۋاق ئولتۇرۇشتىكى قاتىللاردۇر.) بۇ ئايال راستىنلا ئۆزىنى ئولتۇرۇۋالدىمۇ ياكى خىتاي جاللاتلىرى يوشۇرۇن ئولتۇرۇۋەتتىمۇ؟ بۇ ئىش بىزگە نامەلۇم. لېكىن، بۇ ئۇزۇن جاھان، قان قىساسى بەك يامان. شۇڭا دەيمەن، «ئەلقىساسۇل مىنەلھەق».

ئىماملىرىم يېزىسىدىكى «قەبرىستانلىق بوۋاقلار جەستىگە تولدى» دەپ شىكايەت قىلغان

ۋىجدانلىق ئايال بىلەن «پىلانلىق تۇغۇت» كومىتېتىنىڭ مۇدىرى ئامىنەنى سېلىشتۇرۇپ مۇنداق دەيمەن: «بۇ ھاياتتا، بەزىلەرنىڭ ھايات خۇلاسىسى غايەت زور تاغلاردىنمۇ بۈيۈك ۋە شەرەپلىك، تەسۋىرلەپ تۈگەتكۈسىز قەدىر - قىممەتلىك؛ يەنە بەزىلەرنىڭ ھايات خۇلاسىسى ھاڭگىت پېيىدىنمۇ، ئەخلەت، گەندىدىنمۇ قەدىرسىزدۇر... »

بۇ ماقالىنى جۇرئەت نىزامىدىن تەھرىرلىدى.

مۇھاجىرەتتە ئېلىپ بېرىلغان شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىللىق ھەرىكىتى

ئابدۇلجېلىل تۇران (ئىستانبۇل)

بۇ ماقالىدە، 1950 - يىللاردىن باشلاپ بۈگۈنگە قەدەر بولغان تۈركىيە مەركەزلىك (ئەلۋەتتە باشقا ئەللەردىكى پائالىيەتلەرنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا، ئەيسا يۈسۈپ ئالپتېكىن، مۇھەممەدرىزا بېكىن... قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان جاپالىق ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرىدىن، دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيىنىڭ قۇرۇلۇشىغچە ئېلىپ بېرىلغان، كۆزۈم كۆرگەن ياكى قۇلقىم ئاڭلىغان پائالىيەتلەرنى ئىمكانقەدەر بىتەرەپ مەيدانىدا تۇرۇپ ئەسلەپ ئۆتمەكچىمەن.

1949 - يىلى مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا ۋە ئەيسا يۈسۈپ ئالپتېكىن ئەپەندىلەر ۋەتەن ئۈچۈن ۋەتەندىن ئايرىلىپ كەشمىرگە كەلگەندىن كېيىن، مۇھاجىرەتتىكى شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىللىق ھەرىكىتى باشلانغان بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن، بىر تەرەپتىن، مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا ۋە ئەيسا يۈسۈپ ئالپتېكىن ئەپەندىلەر كەشمىرگە يىغىلغان ئۇيغۇر ۋە قازاق مۇھاجىرلارنى مۇۋاپىق بىر دۆلەتكە ئورۇنلاشتۇرۇشقا ھەرىكەت قىلسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن، شەرقىي تۈركىستان مەسلىسىنى ھەرقايسى ئەللەرگە ئاڭلىتىشقا باشلىدى. مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا ۋە ئەيسا يۈسۈپ ئالپتېكىن ئەپەندىلەر سەئۇدى ئەرەبىستان، مىسىر ۋە تۈركىيەلەرنى زىيارەت قىلىپ، بىر تەرەپتىن مۇھاجىرلارنىڭ ئولتۇراقلىشىشى ئۈچۈن مۇۋاپىق كېلىدىغان بىر زېمىن ئۈستىدە ئىزدىنىش بىلەن بىرگە، يەنە بىر تەرەپتىن شەرقىي تۈركىستان مەسلىسىنى خەلقئارالاشتۇرۇش ھەرىكىتىنى باشلىغان ئىدى.

مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا ۋە ئەيسا يۈسۈپ ئالپتېكىن ئەپەندىلەر سەئۇدى ئەرەبىستان ۋە مىسىردىن پاناھلىق تىلەپ نەتىجىگە ئېرىشەلمىگەنلىكتىن، 1952 - يىلى 1 - ئاينىڭ 6 - كۈنى تۈركىيەگە كەلگەن. ئۇلارنىڭ تۈركىيەدە ھەر تەرەپلىمە قىلغان تىرىشچانلىقى نەتىجىسىدە،

تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى مىنىستىرلار يىغىنى 1952 - يىلى 3 - ئاينىڭ 13 - كۈنى 1850 نەپەر شەرقىي تۈركىستانلىقنىڭ كۆچمەن سۈپىتىدە تۈركىيەدە ئولتۇراقلىشىشىغا ئائىت مەخسۇس قارارنى ماقۇللىغان ئىدى. 1952 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، كەشمىرگە توپلانغان شەرقىي تۈركىستانلىقلار تۈركىيەگە كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلىشىشقا باشلىغان ھەمدە مۇھەممەدئەمىن بۇغرا ئەنقەرەدە، ئەيسا يۈسۈپ ئالپتېكىن ئەپەندى ئىستانبۇلدا ئولتۇراقلىشىپ، ھەر ئىككىسى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ۋەتەن دەۋاسى يولىدا مەشغۇل بولغان ئىدى.

1954 - يىلى 9 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 5 - كۈنگىچە سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ تائىف شەھىرىدە تۈركىيە ۋە سەئۇدى ئەرەبىستانىدىكى ۋەتەنداشلارنىڭ ئىشتىراكىدا بەش كۈنلۈك قۇرۇلتاي چاقىرىلىپ، مەزكۇر قۇرۇلتايدا مۇھەممەدئەمىن بۇغرا ۋە ئەيسا يۈسۈپ ئالپتېكىن شەرقىي تۈركىستان دەۋاسىنىڭ قانۇنلۇق ۋەكىلى بولۇپ سايلانغان بولۇپ، بۇنىڭغا قۇرۇلتايغا ئىشتىراك قىلغان 250 كىشى ئىمزا قويغان ئىدى.

ئۇلارنىڭ پائالىيىتى – تۈركىيەدىكى تەشكىلاتلارنىڭ يىغىن ۋە يىغىلىشلىرىدا نۇتۇق سۆزلەش، شەرقىي تۈركىستان ھەققىدە تۈركىيە خەلقىگە مەلۇمات بېرىش، مۇخبىرلارنى كۈتۈۋېلىش يىغىنى ئورۇنلاشتۇرۇش، ژۇرنال چىقىرىش، ماقالە ۋە كىتاب يېزىش، يەنى ئەينى زامانىدا ئۇلارنىڭ قولىدىن كېلىدىغانلىكى ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى قىلىپ كۆرگەن بولۇپ، 1965 - يىلى 6 - ئاينىڭ 14 - كۈنى مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا ئەنقەرەدە ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ۋەتەن دەۋاسى ئەيسا يۈسۈپ ئالپتېكىن ئەپەندى رەھبەرلىكىدە ئېلىپ بېرىلغان.

ئەيسا يۈسۈپ ئالپتېكىن ئەپەندى 1980 - يىللارغا قەدەر كىتاب يېزىش ۋە چەت دۆلەتلەرنى زىيارەت قىلىش بىلەن مەشغۇل بولغان ئىدى. 1983 - يىلىغا كەلگەندە شەرقىي تۈركىستان نەشرىيات مەركىزىنى قۇرۇپ، ئۇيغۇرچە، ئەرەبچە، تۈركچە ۋە ئىنگلىزچە تۆت تىلدا «شەرقىي تۈركىستان ئاۋازى» نامىلىق پەسىللىك ژۇرنال چىقارغان. 1988 - يىلىغا كەلگەندە، سەئۇدى ئەرەبىستانىدىكى ۋەتەنداشلارنىڭ، بولۇپمۇ مەرھۇم مۇھەممەدشاھ ئەپەندى ۋە ئۇستاز رەھمىتۇللاھ ئەپەندىلەرنىڭ تەشەببۇسى ۋە ماددىي جەھەتتىن مەدەت بېرىشى بىلەن 1978 - يىلى ئەيسا يۈسۈپ ئالپتېكىن تەرىپىدىن قۇرۇلغان شەرقىي تۈركىستان ۋەخپىسىنى جانلاندۇرۇپ، تۈركىيە ئارمىيەسىدىن پېنسىيەگە چىققان خوتەنلىك گېنېرال مۇھەممەدرىزا بېكنىنى شەرقىي تۈركىستان ۋەخپىسىنىڭ رەئىسلىكىگە تەكلىپ قىلىپ، شەرقىي تۈركىستان دەۋاسىنى جانلاندۇرغان.

گېنېرال مۇھەممەدرىزا بېكىن «شەرقىي تۈركىستان ئاۋازى» ژۇرنىلىنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرغاندىن باشقا، مۇھەممەدرىزا بېكىن، مۇھەممەدئەمىن ھەزرەتلەرنىڭ پىلانلىشى ۋە تەشەببۇسى، رەھمىتۇللا ئەپەندىم قاتارلىق سەئۇدى ئەرەبىستانىدىكى شەرقىي تۈركىستانلىق ۋەتەنداشلارنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىن مەدەت بېرىشى بىلەن 1992 - يىلى 12 - ئاينىڭ 12 – 14 - كۈنلىرى ئىستانبۇلدا تۇنجى قېتىملىق «شەرقىي تۈركىستان مىللىي قۇرۇلتىيى» چاقىرىلغان. مەزكۇر قۇرۇلتايدا سەئۇدى ئەرەبىستاندىن مەرھۇم دوكتور ئابدۇلقادىر تاش، رەھمىتۇللا ئەپەندىم، دوكتور مۇھەممەد سەئىد ياركەندى، مەرھۇم ھۈسەيىن قارى ئىسلامي، مەرھۇم قۇربان ئابدۇللاھ، مەرھۇم مۇھەممەدقاسىم ئەمىن، مەرھۇم ئابدۇلقادىر ئەھمەد، ئامېرىكىدىن غۇلامىددىن پاختا، ئاۋسترالىيەدىن ئەھمەد ئىگەمبەردى، قازاقىستاندىن مەرھۇم زىيا سەمەدي، مەرھۇم يۈسۈپبەگ مۇخلىسى، مەرھۇم ھاشىر ۋاھىدي، قەھرىمان غوجامبەردى،

قىرغىزىستاندىن مەرھۇم نىغمەت ھاجى، گېرمانىيەدىن ئەركىن ئالىپتېكىن قاتارلىق كىشىلەرنىڭ سىرتىدا تۈركىيەدىكى زىيالىيلار ۋە جامائەت ئەربابلىرى بولۇپ، 100 دىن ئارتۇق كىشى قاتناشقان. مەزكۇر قۇرۇلتايغا ئەھمەد ئىگەمبەردى رەئىس، مۇھەممەد ئەمىن ھەزرەت باش كاتىپ بولۇپ سايلانغان ئىدى.

شەرقىي تۈركىستان ۋەخپىسى 1980 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، سەئۇدى ئەرەبىستاندىكى رەھمەتۇللاھ ئەپەندىمنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ۋەتەنىدە ئالىي مەكتەپ پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنى تۈركىيەدە ئوقۇتۇشقا باشلىغان. بۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ خراجىتى ئۇچۇن سەئۇدى ئەرەبىستاندا مەخسۇس ساندۇق (فوندى) قۇرۇلۇپ ئوقۇغۇچىلارنىڭ تۇرمۇشى كاپالەتكە ئىگە قىلىنغان. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، ھازىر ئالدى پروفېسسورلۇق ئۇنۋانغا ئېرىشكەن، يەنى شەرقىي تۈركىستان ۋەخپىسىنىڭ ياردىمى بىلەن ئوقۇپ يېتىشكەنلەردىن مەرھۇم دوكتور پەرھات قۇربان، دوكتور گۈلزادە خانىم، پروفېسسور ئەركىن ئەمەت، دوتسېنت دوكتور ئەركىن ئەكرەم، دوكتور نۇرانىيە ھىدايەت، دوكتور مەغپىرەت كامال، دوكتور ئالىمجان بۇغدا، پروفېسسور نۇرئەھمەد قۇربان، پروفېسسور ئاتاۋۇللاھ شەھيارى... قاتارلىق يۇزلەرچە كىشىنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

1980 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن 2000 - يىللارغىچە، شەرقىي تۈركىستاندىن كەلگەن ئۇيغۇر مۇھاجىرلارنىڭ ۋەتەنداشلىق (تۈركىيە پۇقراسى بولۇش) ئىشلىرى پەقەت شەرقىي تۈركىستان ۋەخپىسى تەرىپىدىن ھەقسىز ھەل قىلىناتتى. باشقا قېينىچىلىقلىرىمۇ يەنىلا شەرقىي تۈركىستان ۋەخپىسى، يەنى گېنېرال مۇھەممەدرىزا بېكىن تەرىپىدىن ھەل قىلىناتتى.

1997 - ، 1998 - يىللىرى مەرھۇم ئارسلان ئالىپتېكىن ئەنقەرەگە نەچچە ئون قېتىم بېرىپ، ئەينى زامانداشكى تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى جۇمھۇرى رەئىسى مەرھۇم سۇلايمان دەمىرەل بىلەن كۆرۈشۇپ، 200 دىن ئارتۇق شەرقىي تۈركىستانلىقنىڭ ۋەتەنداشلىق ئىشىنى ھەل قىلغان ئىدى.

1990 - يىللاردا مۇھەممەد ئەمىن ھەزرەت تۈركىيەدىكى گېزىتىلەرگە ماقالە يېزىپ، ئەينى زامانداشكى شەرقىي تۈركىستان ۋەزىيىتىنى تۈركىيە خەلقىگە تونۇشتۇرۇشتا ئالاھىدە رول ئوينىغان ئىدى.

1992 - يىلى 12 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدىن 14 - كۈنگىچە ئىستانبۇلدا ئۆتكۈزۈلگەن تۇنجى قېتىملىق شەرقىي تۈركىستان مىللىي قۇرۇلتىينىڭ تۈرتكىسى ۋە ئىلھامى بىلەن ئىستانبۇلدىكى (ئەينى زامانداشكى) ياشلار بىر يەرگە كېلىپ، مۇھەممەدجان قەشقەرلى، ئابدۇلجېلىل تۇران، پەرھاد مۇھەممەدى، مۇھەممەدتوختى ۋە مەرھۇم ئەسقەر ئەركىنلەر مۇھاجىرەتتە تۇنجى قېتىم «شەرقىي تۈركىستان ياشلىرى» ناملىق ئۇيغۇرچە ئايلىق سىياسىي، ئىلمىي گېزىت چىقارغان، گېزىتنىڭ تۇنجى سانى 1993 - يىلى 6 - ئايدا رويابقا چىققان بولۇپ، تۇنجى سان گېزىتنى تارقىتىش مۇراسىمىغا مەرھۇم ئەيسا يۈسۈپ ئالىپتېكىن ئەپەندىم، مۇھەممەدئەمىن ھەزرەت، پروفېسسور سۇلتان مەھمۇد قاتارلىق ئىستانبۇلدىكى پىشقەدەملەر قاتناشقان. مەزكۇر گېزىت كېيىن شەرقىي تۈركىستان ياشلار قۇرۇلتىينىڭ ئورگان گېزىتى (بىر مەزگىل پەسللىك ژۇرنال) بولۇپ 2004 - يىلغا قەدەر داۋام قىلغان بولۇپ، مەزكۇر گېزىت تۈركىيە، سەئۇدى ئەرەبىستان، ياۋروپا، ئامېرىكا، ئاۋستىرالىيە، قازاقىستان، قىرغىزىستان ۋە ئۆزبېكىستان... قاتارلىق ئەللەردە ياشاۋاتقان ئۇيغۇر جامائەتچىلىكىگە ھەقسىز تارقىتىلغان ئىدى.

1995 - يىلىدىن 2000 - يىلىنىڭ بېشىغىچە، ئابدۇلجېلىل قاراقاش تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان «تامچە» ژۇرنىلى، «ئۇچقۇن» گېزىتى، گېرمانىيەدە تەسىس قىلىنغان «بىرلىك» ژۇرنىلى قاتارلىق گېزىت - ژۇرنالىلار ئەڭ كۆپ نەشر قىلىنغان دەۋر بولغان.

1995 - يىلىدىن باشلاپ بۈگۈنگە قەدەر، تەكلىماكان ئۇيغۇر نەشرىياتى 250 پارچىدىن ئارتۇق كىتاب نەشر قىلىپ، ئۇيغۇر تىلى، ئۇيغۇر تارىخى، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى، ئۇيغۇر ئۆرپ - ئادىتى، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئىدېئولوگىيەسىنى قوغداشتا ئالاھىدە خىزمەت قىلىپ كەلمەكتە. سىياسىي پائالىيەتلەر بولسا، دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيى تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلماقتا.

سۆزۈمنىڭ ئاخىرىدا، شەرقىي تۈركىستان دەۋاسىغا باشلامچىلىق قىلغان مەرھۇم مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا، مەرھۇم ئەيسا يۈسۈپ ئالىپتېكىن، مەرھۇم گېنېرال مۇھەممەدرىزا بېكىن قاتارلىق زاتلارنى ھۆرمەت بىلەن ياد ئېتىمەن.

بۇ ماقالىنى ئۆمەر ئىمىن تەھرىرلىدى.

ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلار دۇچ كېلىۋاتقان قىينىچىلىقلار ۋە ئۇلارنى ھەل قىلىش ئۇسۇللىرى

دوتسېنت، دوكتور رائىلە ئابدۇۋاھىت كاشغەرىي
(ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى)
reyila.kasgarli@istanbul.edu.tr

قىسقىچە مەزمۇنى

بۈگۈنكى دەۋردە، ھەر ساھەدە سىستېمىلىق ۋە يۇقىرى سەۋىيەدە مائارىپ تەربىيەسى ئالغان كىشىلەرنىڭ سانىنىڭ كۆپ بولۇشى، بىر دۆلەت ياكى بىر خەلق ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم. ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئۆزىنى بىلىم بىلەن قوراللاندۇرغان، بىلىملىكلىكى ئۆز كەسپىداشلىرى تەرىپىدىن ۋە ياشاۋاتقان دۆلىتى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان، شۇنداقلا مىللىي روھقا ئىگە كىشىلەرنىڭ كۆپلەپ يېتىشىپ چىقىشى ئۇيغۇرلارنىڭ تەقدىرىنى ئۆزگەرتىشتە كەم بولسا بولمايدىغان ئامىل. مۇشۇ مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئوقۇش قىزغىنلىقى يۇقىرى، مىللىي كىملىك ئېڭى يۇكسەك ياشلارنىڭ مەۋجۇتلۇقى، ئۇيغۇر جەمئىيىتى ئۈچۈن ئىنتايىن قىممەتلىك بىر بايلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ياشلار، ۋەتىنى ئىشغال قىلىنغان ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ بىرەر ئەزاسى بولۇش سۈپىتى بىلەن، يېقىن كەلگۈسىدە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كۈچىگە كۈچ قوشىدۇ. ئۇنداق بولسا ھازىرقى مەۋجۇت شارائىتتا، بۇ ياشلار قانداق يېتىشىپ چىقىدۇ؟ ئۇيغۇر جەمئىيىتى بۇ ياشلارنىڭ يېتىشىپ چىقىشى ئۈچۈن نېمىلەرنى قىلالايدۇ؟

بىز مەزكۇر ماقالىدە ئۇيغۇر ياشلىرى دۇچ كېلىۋاتقان قىينىچىلىقلارنى كۆنتەرتىپكە ئېلىپ

كېلىپ، ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ياشلارغا قايسى جەھەتتىن ۋە قانداق يارەم قىلالايدىغانلىقى ھەققىدە پىكىرلىشىشنى، بىر خىلىق سۆپىتىدە قىلىشىمىز كېرەك بولغان ھەمدە چەت ئەللەردە قىلالايدىغان مەجبۇرىيەتلىرىمىزگە نەزەر ئاغدۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇق.

ماقالىدە ئالدى بىلەن ياشلار دۇچ كەلگەن قىينىچىلىقلارنى بايقاش ئۇچۇن سوئالنامە تولدۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق ياشلاردىن پىكىر ئېلىندى، ئاندىن پىكىرلەر رەتلىنىپ، سانلىق مەلۇماتلارغا قارىتا تەھلىل ئېلىپ بېرىلدى. ئاخىرىدا بۇ مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشنىڭ ئۇسۇل - چارىلىرى ھەققىدىكى پىكىر ۋە كۆز قاراشلىرىمىز ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، كۆپچىلىكنىڭ بىرلىكتە كۆچ چىقىرىشىنىڭ ئەھمىيىتى تەكىتلەندى.

ئاچقۇچ سۆزلەر: ئۇنىۋېرسىتېت ئوقۇغۇچىلىرى، قىينىچىلىقلار، ھەل قىلىش، يارەم

كىرىش

ئىنسانىيەتنىڭ تەرەققىياتى بىلەن بىرلىكتە بارلىققا كەلگەن مەدەنىيەت تارىخى تەنقىق قىلىنغاندا، ھەر بىر دەۋرنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار تۇرك خەلقلىرى ئىچىدە تۇنجى بولۇپ شەھەر قۇرۇپ، مۇقىم ئولتۇراقلاشقان ۋە شەھەر مەدەنىيىتى بەرپا قىلىپ، دېھقانچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. شۇنىڭ بىلەن ئېتىزلىق، تېرىقچىلىق ۋە مول ھوسۇل يېغىش ئۇچۇن ئىشلىتىلىدىغان ئەسۋابلار، كۆچمەن تۇرمۇش ۋاستىلىرىگە قارىغاندا تېخىمۇ مۇھىم بولۇپ قالغان. شۇنداقلا دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، ھۇنەر - كەسىپ ۋە ئۇلارغا مۇناسىۋەتلىك ئەسلىھەلەر يېڭى تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن. ئىنسانىيەتنىڭ دېھقانچىلىق دەۋرىدىن سانائەت دەۋرىگە ئۆتۈش باسقۇچىدا بولسا، ھورۇنىڭ بايقىلىشى ۋە ئۇنىڭ تىرانسپورت تېخنىكىسى ئۇچۇن ئىشلىتىلىشىگە ئەگىشىپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كوللېكتىپلىشىشى ۋە بۇنىڭغا مەبلەغ سېلىش تېخىمۇ ئەھمىيەتلىك بولۇپ قالغان. سانائەت تەرەققىياتىدىن كېيىنكى بىلىم دەۋرىدە بولسا، بىلىم – ئىستراتېگىيەلىك بىر كۇچ بولۇپ قالدى. بۇرۇن فىزىكىلىق كۇچ بىلەن قىلىدىغان ئىشلارنى ھازىر بىلىم ۋە تېخنىكىنىڭ كۇچى قىلىدىغان بولدى. بىر دۆلەت ياكى خەلق ئۇچۇن ئېلىپ ئېيتقاندا، مەلۇم بىر تېخنىكىنى ئۆگىنىپ، ئۇنى ئىشلىتىپ جان باقىدىغان زامان تۆگەپ قالدى. بىز ھازىر يېڭى بىر تېخنىكىنى، بىلىمنى ئىجاد قىلىپ، شۇ ئارقىلىق پۇت تىرەپ تۇرالايدىغان ۋە جان باقالايدىغان زاماندا ياشاۋاتىمىز.

بىلىمنىڭ مۇھىملىقى قەدىمكى زامانلاردىن بۇيان تەكىتلىنىپ كېلىۋاتىدۇ. ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ھەممەيلەنگە تونۇش بىر ئىسىم يۇسۇپ خاس ھاجىپتۇر. يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبلىك» ناملىق ئەسىرىدە، بىلىم – ھېكمەت ۋە ئەخلاقنى، پۇتكۇل جەمئىيەتنى ئىدارە قىلىشنىڭ تۇپ ئۇسۇلى، دەپ قارايدۇ. بىلىمگە ئىگە بولغاندا ئادالەتنى جارى قىلدۇرغىلى، قانۇنغا ئەمەل قىلىپ ئۇنى ئىجرا قىلغىلى، قالايمىقانچىلىق، نەپسانىيەتچىلىك ۋە جىنايەتنى چەكلىگىلى، خەلقنى ۋە دۆلەتنى ھەقىقىي بەخت - سائادەتكە ئېرىشتۇرگىلى بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. بىلىمگە سەل قاراش – قانۇن، ئادالەت، ئەخلاق - پەزىلەت ۋە بەخت - سائادەتنىڭ ئاساسىنى ۋەيران قىلغانلىق بىلەن باراۋەر بولىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. «قانداق قىلغاندا غايىنى

رېئاللىققا ئايلاندۇرغىلى بولىدۇ؟» دېگەن مەسىلىدە، بىلىمنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. غايىۋى دۆلەت ياكى جەمئىيەت يارىتىشتا بىلىمنىڭ ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدىغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ (ئۆتكۈر ۋە تۇردى 1984: 35 - 532). بۇ كۆز قاراش ۋە پىكىر ئەسلىدە ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ كۆز قاراش ۋە پىكرلىرىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ، ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە تەسىر قىلىدۇ ۋە ئۇنى يېتەكلەيدۇ.

ئۇيغۇر جەمئىيىتى بىلىمنى مۇھىم دەپ قارايدىغان، بىلىمگە ھۆرمەت قىلىدىغان ۋە ئىشلارنى ئىلمىي يوسۇندا ھەل قىلىدىغان مۇھىتتىن مەھرۇم قالغاندا، نادانلىقنىڭ پاتقىقىغا پېتىشقا باشلىدى. نادانلىق ۋە جاھالەتنىڭ كۈچىيىپ كېتىشى بىلەن بىرلىكتە ئەركىنلىكىدىن مەھرۇم بولدى. ئۇيغۇرلارنىڭ كۈنىمزدىكى پەرىشانلىق، سەرسان - سەرگەردانلىق ۋە قىرغىنچىلىققا ئۇچراش ئەھۋالى ئۇستىدە تەھلىل ۋە ئانالىز ئېلىپ بېرىلغاندا، بۇ پالاكەتكە 17 - ئەسىردە ئۇل سېلىنغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. 1635 - يىلى شەرقىي تۈركىستاننىڭ شىمالىدا ئىلىنى مەركەز قىلغان موڭغۇل دۆلىتى – جۇڭغار (ئويىرات) دۆلىتى قۇرۇلغان بولۇپ، 1680 - يىلى قۇمۇل ۋە تۇرپاننى ئىستىلا قىلغان. 1644 - يىلى بېيجىڭغىچە كېڭىيىپ ئىمپېراتورلۇق قۇرغان مانجۇلار بولسا، 1720 - يىلى قۇمۇل ۋە تۇرپاننى موڭغوللاردىن تارتىۋالغان (ئۇيغۇر 2016: 28). مۇشۇنداق ھالقىلىق ۋەزىيەتتە يەركەنتنى مەركەز قىلغان يەركەنت خانلىقىدا، غوجىلار يەركەنتنى مەركەز قىلغان قارا تاغلىقلار ۋە قەشقەرنى مەركەز قىلغان ئاق تاغلىقلار گۇرۇھىغا بۆلۈنۈپ، ئۆزئارا تىركىشىتە رېكورت سەۋىيەگە يەتكەن. يەنى يەركەنت خانلىقىنىڭ خانىي ئىسمائىل خان (1670 – 1678) قارا تاغلىقلارنى قوللىغاچقا، مەغلۇپ بولغان ئاق تاغلىقلارنىڭ دىنىي رەھبىرى ئاپاق غوجا قەشقەردىن قوغلانغاندىن كېيىن، جۇڭغار خانى گالدان بوشۇگوت خان (Galdan Boshugtu Khan)نى 1678 - يىلى قەشقەرگە باشلاپ كېلىپ، ئاسانلا قەشقەر ۋە يەركەنتنىڭ ئىشغال قىلىنىشىغا سەۋەب بولغان. شۇنىڭ بىلەن يەركەنت خانلىقى يېقىلىپ، جۇڭغارلارنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى غوجىلار دەۋرى باشلانغان (ئۇيغۇر 2016: 29). بۇنىڭدىن كېيىنكى جەريانلار ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي مەنپەئىتىگە پايدىسىز رەۋىشتە تەرەققىي قىلىپ، ئەھۋال كۈندىن - كۈنگە يامانلىشىپ، ھازىرقى پاجىئەلەرگىچە كەلدى.

ئىشغالچى كۈچلەر ئۇيغۇرلارنى مادداي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن تېخىمۇ ئاجىزلاشتۇرۇپ، خەلقنى قۇل قىلىش، بايلىقلىرىنى پۈتۈنلەي تالان - تاراج قىلىش ئۈچۈن نادانلىق ۋە جاھالەتنى كەڭ كۆلەمدە يايدى. شېڭ شىسەي دەۋرىدە دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ دەرۋازىسى بېشىدىكى ياغاچ تاختىغا ئويۇلغان: «يىراق شەرقتىن كەلدىم بۇ ياقتا، چىڭ ساقلاپ تۇرىمەن غەربنى. قالدۇرىمەن بىلىمسىز نادانلىقتا، پادىشاھقا بوي سۇندۇرىمەن خەلقنى» دېگەن مەزمۇندىكى خەت (مىرەھمەت سېيىت ۋە يالقۇن روزى، 1997: 50) دەل مۇشۇ مەقسەتكە خىزمەت قىلىدىغان سىياسەتنىڭ يېتەكچى ئىدىيەسىنى ئىپادىلەيدۇ. 1949 - يىلىدىن كېيىن بولسا، ئۇيغۇر خەلقى بۇ شۇئارنىڭ پەرقلىق ۋە پەردىلەنگەن ئىجرائاتلىرى بىلەن باشقۇرۇلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئومۇمىي نوپۇس سانىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ئالىي مەلۇماتلىقلارنىڭ سانىنىڭ ئاز بولۇشى؛ تەتقىقاتچىلارنىڭ، سەنئەت ۋە تەنتەربىيە ساھەسىدىكىلەرنىڭ دۇنيا سەھنىسىگە چىقىشى ئۇچۇن پۇرسەت بېرىلمەسلىكى؛ مەكتەپلەردە ھەقىقىي ئۇيغۇر تارىخىنىڭ ئوقۇتۇلماسلىقى؛ ئۇيغۇر تىلىنىڭ چەكلىنىشى قاتارلىق سىياسەتلەر، ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى بىلىم ئىگىلىرى ئاز، مىللىي كىملىك ئېڭى تۆۋەن بولغان نادان بىر جەمئىيەت قىلىپ شەكىللەندۈرىدىغان

مسىاللاردىن پەقەت بىر قانچىسىلا، خالاس.

ھازىر بىز ئۇيغۇرلار مەۋجۇتلۇقىمىزنى ساقلاش يولىدا ئومۇميۈزلۈك ۋە ھەر تەرەپلىمە كۈرەش قىلىۋاتىمىز. تاكى نەشر ئەپكارلىرى، ئانا تىل مەكتەپلىرى، ھەر خىل كۇرسىلار، تەرجىمە پائالىيەتلىرى قاتارلىقلاردىن باشلاپ، خەلقئارادا خىتاينىڭ جىنايەتلىرىنى پاش قىلىش ۋە دۆلەتلەرگە مۇناسىۋەتلىك قانۇنلارنى قوبۇل قىلدۇرۇشقىچە بولغان چوڭ - كىچىك پۈتۈن تىرىشچانلىقلارىمىز، قىرغىنچىلىقنى توختىتىش ۋە مەۋجۇتلۇقىمىزنى ساقلاپ قېلىش كۈرىشىمىزنىڭ بىر پارچىسىدۇر. لېكىن شۇنى ئۇنتۇماسلىقىمىز لازىم: بۇ كۈرەشلىرىمىزنى زامانىنىڭ تەلىپىگە مۇۋاپىقلاشتۇرۇش ئۈچۈن، بىزدە دۇنياغا داڭلىق بىلىملىك ئىنسانلارنىڭ سانى كۆپ بولۇشى كېرەك. ئويلاپ باقايلى: يۇقۇم مەزگىلىدە بىئونتېك (BioNTech) ژاكسىنىسىنى گېرمانىيەدىكى كۆچمەن تۇركلەرنىڭ ئەۋلادلىرى بولغان پىروفېسسور، دوكتور ئۇغۇر شاھىن (Ugur Sahin) ۋە دوكتور ئۆزلەم تۈرەجى (Özlem Türeci) تاپتى. ئەگەر مۇشۇ ژاكسىنىنى بىر ياكى بىرقانچە ئۇيغۇر تاپقان بولسا قانداق بولاتتى؟ شەرقىي تۈركىستاندىكى ئىرقىي قىرغىنچىلىقنى توختىتىش مۇمكىن بولامتى؟

بىز يەنە بىر ئۇيغۇرنىڭ مەلۇم بىلىم ساھەسىدە دۇنياغا داڭلىق بىر كەشىپىياتچى بولغانلىقىنى پەرەز قىلايلى. ئەگەر ئۇ كىشى مىللىي كىملىك ئېڭىغا ئىگە بولمىغان بىر كىشى بولۇپ قالسىچۇ؟ ئۇ چاغدا بۇ ئۇيغۇرنىڭ كەسىپتىكى مۇۋەپپەقىيىتى ئۇيغۇرلارغا پايدىلىق بولامدۇ؟

چىڭغىز ئايتماتوۋ، «ماڭقۇرت» دېگەن سۆزنى تۇنجى قېتىم «ئەسىردىن ھالقىغان بىر كۈن» ناملىق رومانىدا تىلغا ئالدى ۋە بۇ سۆز بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە ئومۇملاشتى، شۇنداقلا «ماڭقۇرت» – «ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش ۋە ئۆزلۈكىگە ياتلىشىش» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدىغان بىر ئاتالغۇ بولۇپ قالدى (يىلماز، 2007: 89). ۋەتەنىدە ئومۇميۈزلۈك ماڭقۇرتلاشتۇرۇش سىياسىتى مەلۇم دەرىجىدە مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، 1949 - يىلىدىن بۇرۇن ئۆزلىرىنىڭ ئومۇمىي كىملىكىنى «تۈرك» دەپ ئاتايدىغان ئۇيغۇر خەلقى، بۈگۈنكى كۈندە دۇشمەنلەرنىڭ پىكرىنى قوبۇل قىلىپ، «بىز تۈرك ئەمەس، بىز ئۇيغۇر، تۈركلەر پەقەت تۈركىيەدە» دەيدىغان بولدى. ھازىر ئەزەربەيجان، قازاقىستان، ئۆزبېكىستان، قىرغىزىستان، تۈركمەنىستان، تۈركىيە، شىمالىي قىبرىس تۈرك دۆلىتى «تۈرك دۆلەتلىرى تەشكىلاتى» دېگەن ئىسمىنىڭ ئاستىدا بىرلىشىۋاتىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبىنى چۈشىنىدىغان، بارلىققا كېلىشى مۇمكىن بولغان نەتىجىلىرىنى ئالدىن كۆرەلەيدىغان بولۇش ئۈچۈن تارىخ، تىل، ئېتنولوگىيە، جۇغراپىيە، ئىستراتېگىيە قاتارلىق جەھەتلەردە بىلىمىمىز بولۇشى كېرەك. تۈركىيەنىڭ تۈرك خەلقى قۇرغان ۋە ئۇچ قىتئەنى باشقۇرغان بىر ئىمپېرىيەنىڭ داۋامى بولۇش سۈپىتى بىلەن تۈرك كىملىكىگە ئىگە چىقىشى، باشقا تۈرك قوۋملىرىنىڭ ئومۇمىي كىملىكىدىن ۋاز كېچىشىنى شەرت قىلمايدۇ. بىزنىڭ تۈرك قېنىغا مەنسۇپ بولغان ئېتنىك كىملىكىمىزنى رەت قىلىشىمىز، رۇسلارنىڭ ۋە خىتايلارنىڭ «بۆل، پارچىلا، باشقۇر» سىياسىتىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ماڭقۇرتلۇق پەقەتلا ئەسلىنى ئۇنتۇش بىلەن كۇپايىلەنمەستىن، دۇشمىنى ئۇچۇن خىزمەت قىلىشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. قارشىلىق كۆرسىتىش ۋە ئىسيان قىلىشنى بىلمەيدىغان، پىكرىي جەھەتتىن تامامەن قۇللۇقنى قوبۇل قىلغان ۋە ئۆزىنىڭ باشقىلار تەرىپىدىن قۇل قىلىنغانلىقىنى پەرق ئەتمەيدىغان ئىنسانلار «ماڭقۇرت» ئاتالغۇسى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

«ئەسىردىن ھالقىغان بىر كۈن» ناملىق ئەسەردە نايمان ئانانىڭ ئوغلى يولئامان، ئىشغالچى جۇرجانلار تەرىپىدىن ماڭقۇرتلاشتۇرۇلىدۇ. ماڭقۇرتلاشتۇرۇلۇش جەريانى مۇنداق بولىدۇ: يولئامانانىڭ بېشىغا تۆگىنىڭ تېرىسىدىن ياسالغان قاپ كىيدۈرۈلۈپ، قىزىق ئاپتاپقا سېلىنىدۇ. بۇ قاپنىڭ ئىسسىق تەپتىدە تارىيىپ ۋە چىڭىپ كېتىشى سەۋەبلىك، يولئامانانىڭ مېڭىسى ئامبۇردا قىسقاندەك ئاغرىيدۇ. چاچنىڭ ئۆسۈپ چىقالماستىن ئارقىغا يېنىپ باشقا سانجىلىشى بىلەن يولئامانانىڭ مېڭىسى نورمال ئىشلەش ئىقتىدارىنى يوقتىدۇ ۋە ئۇنىڭ بىر ماڭقۇرتقا ئۆزگىرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. نورمال ئويلاش، تەپەككۇر قىلىش ئىقتىدارىدىن مەھرۇم قىلىنغان يولئامان بىر ماڭقۇرت بولۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن ئۆزىگە يارەدەم قىلماقچى بولغان ئانىسىنى خوجايىنىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئۆلتۈرۈپ تاشلايدۇ.

ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە خىتاينىڭ سىستېمىلىق مېڭە يۇيۇش مائارىپى ۋە ئۇزۇنغا سوزۇلغان تەتۈر تەشۋىقاتلىرى سەۋەبلىك ماڭقۇرت بولۇپ يېتىشكەن كىشىنىڭ سانى ئاز ئەمەس. بۇ ماڭقۇرتلار قانداق قىلغاندا ئەسلىگە قايتىدۇ؟ بۇ يەردە يەنە بىلىمنىڭ مۇھىملىقى گەۋدىلىنىدۇ. ئۆزىنىڭ شانلىق تارىخىنى ئۆگىنىپ، ئۆزى ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلىرى قاتارلىق پۈتۈن ئۇيغۇر خەلقى باشتىن كەچۈرگەن ۋە كەچۈرۈۋاتقان تراگېدىيەنىڭ ماھىيىتىنى، سەۋەبلىرىنى چۈشەنگەندىن كېيىن، ئەگەر ئەقلى - ھوشى جايىدىلا بولسا، يۈرىكى ئېچىشمايدىغان بىرمۇ ئۇيغۇر بولمىسا كېرەك. تارىخىنى بىلگەن بىر ئۇيغۇر، ئىشغالدىن مىللەت سۈپىتىدە قۇتۇلماي تۇرۇپ، شەخسىي ھۆزۈر - ھالاۋەتكە ئېرىشكىلى بولمايدىغانلىقىنى ياكى شەخسىي ھۆزۈر - ھالاۋەتنىڭ ئىزچىللىققا ئىگە بولمايدىغانلىقىنى تونۇپ يېتىدۇ. ئەگەر بۇ كىشى بىر زىيالىي بولسا، مىللىتىنىڭ ئەركىنلىكى ئۈچۈن باش قاتۇرىدۇ، تەر تۆكىدۇ، پىكىرداشلىرى بىلەن بىرلىكتە ئىشلىيەلەيدۇ، مۇقەددەس نىشانغا يېتىش ئۈچۈن پىداكارلىق قىلالايدۇ.

مۇشۇ نۇقتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ياشلارنىڭ سىستېمىلىق مائارىپ تەربىيەسى ئېلىشى ناھايىتى مۇھىم. بولۇپمۇ مۇھاجىرەتتە ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ئادىتىنى يېتىلدۈرگەن، تىرىشچان، ئۆگىنىش ۋە تەتقىقاتتا ئىزچىللىقنىڭ مۇھىملىقىنى تونۇپ يەتكەن، بىلىمگە ئىنتىلىدىغان ياشلارنىڭ سىستېمىلىق مائارىپ ئارقىلىق مېتود ۋە نەزەرىيە بىلىمىنى ئۆگىنىشى، ئىجرائاتتا مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇشنىڭ ئاساسىدۇر؛ ئۇنۇملۇك ئىشلارنى قىلالىشى ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان ئاملىدۇر. سىستېمىلىق مائارىپ تەربىيەسى ئارقىلىق مۇستەقىل پىكىر قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە، ئىلمىيلىككە ئەھمىيەت بېرىدىغان، ئۆزىگە ئىشىنىدىغان، مەنتىقىلىق ئىنكاس قايتۇرالايدىغان كىشىلەر يېتىشىپ چىقىدۇ. چەت ئەللەردىكى بالىلار ۋە ياشلار، ئۇيغۇر جەمئىيىتى ئۈچۈن ناھايىتى قىممەتلىك. ئۇلار بىلىملىك كىشىلەردىن بولۇپ يېتىشىپ چىقسا، ۋەتىنىمىزنىڭ مۇستەقىللىق كۈرىشىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك نەتىجىگە ئېرىشىشىدە ۋە مۇستەقىل دۆلىتىمىزنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاش خىزمىتىدە ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدۇ. چۈنكى، مەلۇم بىر ساھەدە تەربىيەلەنگەن ئىنسان شۇ ساھەگە ئائىت بىلىمنىڭ ئىجرائاتچىسى سۈپىتىدە بىر مەسىلىنى تېزدىن ھەل قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش ياكى ئۆزگەرتىش قابىلىيىتىگە ئىگە بولغان بولىدۇ.

ئوقۇۋاتقان ياشلار ئۇيغۇر جەمئىيىتى ئۈچۈن بۈنچىلىك مۇھىم بولغان ئىكەن، بىز ئۇلارنى تەقدىرگە تاپشۇرۇپ بېرىپ، ئۆزى بىلەن ئۆزى بىلىملىك بىر زىيالىي بولۇپ يېتىشىپ چىقسۇن، دەپ كۈتۈپ ئولتۇرساق بولمايدۇ. ئۇلارنىڭ كۆرەش سېپىمىزگە لاياقەتلىك بىر زىيالىي بولۇپ

قېتىلىشى ئۈچۈن بىز نېمىلەرنى قىلالىدۇق، يەنە نېمىلەرنى قىلالايمىز، دېگەن مەسىلىنى ئويلاشمىساق بولمايدۇ. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ ماقالىنى يېزىش ئېھتىياجى تۇغۇلدى.

1. مېتود

ئۇيغۇر خەلقى ئۈچۈن ناھايىتى قىممەتلىك بولغان ياشلارغا يارەم قىلالىشىمىز ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ قانداق يارەمگە ئېھتىياجلىق ئىكەنلىكىنى بىلىشىمىز كېرەك. چۈنكى، ياشلار دۇچ كەلگەن مەسىلىلەرنى بىز تاشقىرىدىن كۆرگەن ۋە ھېس قىلغان بولۇشىمىز مۇمكىن. ئەمما ياشلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ مەيدانىدا تۇرۇپ، ياشلارنىڭ نەزىرى بىلەن كۆرەلىشىمىز ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ بىۋاستە پىكرىنى ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ. شۇڭا بۇ ماقالىنى يېزىش باسقۇچىدا ئالدى بىلەن تەكشۈرۈش ئۇسۇلى قوللىنىلدى. بۇ ئۇسۇلغا ئاساسەن سوئالنامە تەييارلىنىپ، ياشلارنىڭ تولدۇرۇشى تەلەپ قىلىندى. ئاندىن ياشلارنىڭ جاۋابلىرى ئانالىز قىلىش ئۇسۇلىغا ئاساسەن تەھلىل قىلىنىپ، ياشلارنىڭ ئەھۋالى ۋە دۇچ كەلگەن قىينىچىلىقلىرى ئېنىقلاپ چىقىلدى. پەرقلىق نۇقتىدىن ئىزاھلاش ئۇسۇلى بويىچە چۈشەندۈرۈلدى. ئاخىرىدا يېڭى پىكىر ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا ئاساسەن كۆز قاراش ۋە پىكىر ئوتتۇرىغا چىقىرىلدى ۋە كۆپچىلىك بىلەن ئوچۇق ئورتاقلىشىش ئۇسۇلى بويىچە ئورتاقلىشىلدى.

2. سوئالنامە تولدۇرغان ياشلار ھەققىدە ئومۇمىي مەلۇمات

سوئالنامە تولدۇرغانلار جەمئىي 15 كىشى بولۇپ، ھەممىسى ئوقۇغۇچىلاردىن تەركىب تاپىدۇ. سوئالنامىدە ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىسىم - فامىلىسى، تېلېفون نومۇرى، ئېلخەت ئادرېسى، قايسى دەرىجە ۋە قايسى شەھەردە تۇرىدىغانلىقى قاتارلىق شەخسىي ئۇچۇرلىرى تەلەپ قىلىنمىغان. ئوقۇغۇچىلار، «سوئالنامەنىڭ مەقسىتىنى چۈشەندۈرۈش» بۆلۈمىدىن كېيىن، 1) ئومۇمىي ئۇچۇرلار؛ 2) دۇچ كەلگەن قىينىچىلىقلار؛ 3) قىينىچىلىقلارنى ھەل قىلىش؛ 4) قىينىچىلىقلارنىڭ نەتىجىسى دېگەن ماۋزۇلاردا ئورۇن ئالغان جەمئىي 13 سوئالغا جاۋاب بەرگەن.

سوئالنامە ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارنىڭ ۋاتسئەپ (WhatsApp) توپىغا يوللانغاندىن كېيىن، ئەڭ ئاز 50 كىشىنىڭ بۇ تەتقىقاتنى قوللىشى ۋە سوئالنامنى تولدۇرۇشى كۈتۈلگەن. چۈنكى، ئۇيغۇرلارنىڭ مەۋجۇت ئەھۋالىدىن قارىغاندا، تەقىب قىلىنىشتىن، ھەرقانداق بىر باھانە - سەۋەب بىلەن ۋەتەندىكى ئۇرۇق - تۇغقانلىرىغا زىيان - زەخمەت يېتىشتىن ئەندىشىلىنىدىغان ئەھۋال ئومۇملاشقان بولغاچقا، شەخسىي ئۇچۇرلىرى تەلەپ قىلىنمىغاندا تېخمۇ كۆپ كىشىنىڭ پىكىر بىلدۈرۈش ئېھتىماللىقى نەزەرگە ئېلىنغان. لېكىن بۇ تەتقىقاتنى قوللىغۇچىلارنىڭ سانى، كۈتۈلگەن ساندىن خېلىلا ئاز. بۇنىڭ سەۋەبىنى مۇنداق چۈشىنىشكە بولىدۇ:

1) شەخسىي ئۇچۇرلارنىڭ سورالماسلىقى، تەقىب قىلىنىش ۋە خەتەرگە ئۇچراش ئەندىشىسىنى يوق قىلىشقا يەتمەيدۇ. بۇ ئەندىشە ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران قىلىنغان بىخەتەرلىك تۇيغۇسىنىڭ نەتىجىسى.

2) ئوقۇغۇچىلار چوڭلارغا ئىشەنمەيدۇ، چوڭلارنىڭ ئۇلارغا يارەدەم قىلالايدىغانلىقىغا قارىتا ئۈمىدسىز. شۇڭا سوئالنامىنىڭ «ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلار دۇچ كەلگەن قىينىچىلىقلار ۋە ئۇلارنى ھەل قىلىش ئۇسۇللىرى» دېگەن ماۋزۇسىنى كۆرۈپلا تولدۇرۇشنى خالىمىغان.

3) ئوقۇغۇچىلارنىڭ ۋاقتى بەك قىس بولغاچقا، كۆپ ساندىكى كىشىلەر سوئالنامە ئۇچۇن بەش مىنۇت ۋاقىت ئاجرىتالمىغان.

4) ئوقۇغۇچى، ئۇيغۇرلار بىلەن بولۇپمۇ ئوقۇغۇچىلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك تەتقىقاتلارغا قىزىقمايدۇ، كۆڭۈل بۆلمەيدۇ.

5) ئوقۇغۇچىدا، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بىر ئەزاسى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ھېس قىلىشقا تېگىشلىك مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى يوق.

6) ئوقۇغۇچى، سوئالنامىنى تەييارلىغان كىشىنى ياخشى كۆرمەيدۇ.

بۇ ئېھتىماللىقلارنى كۆپەيتىش مۇمكىن. ئەمما ئېنىق جاۋابقا ئېرىشىش ئۈچۇن يەنىلا ياشلارنىڭ پىكرىنى ئېلىش لازىم. بىزگە كەلگەن ئىنكاسلاردىن مەلۇم بولۇشىچە، سوئالنامىنىڭ لاتىن يېزىقىدا تەييارلانغانلىقى سەۋەبلىك تولدۇرمىغانلار بار. بۇنىڭ، مىللىي مەدەنىيەتنى ۋە مىللىي كىملىكنى قوغداش پوزىتسىيەسىدىن تۇغۇلغان ھەرىكەت ئىكەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلىش تەس ئەمەس. ھازىر بىز يېزىق مەسلىسىنى كۇنتەرتىپكە ئېلىپ كېلىپ، بەس - مۇنازىرە قىلىدىغان ئەھۋالدا ئەمەس. لېكىن دۇنيا مىقياسىدىكى ئۇيغۇرلارنى نەزەرگە ئالغاندا، ئەرەب، لاتىن، سىلاۋيان يېزىقلىرىنىڭ بىرلىكتە ئىشلىتىلىۋاتقانلىقىنى، تىلىمىزنى قوغداپ قېلىشتا بۇ يېزىقلارنىڭ ئوخشىمىغان دەرىجىدە خىزمەت قىلىۋاتقانلىقىنى ئۇنتۇماسلىقىمىز كېرەك. مۇستەقىل شەرقىي تۈركىستان قۇرۇلغاندا، ئەمەلىي ئەھۋالغا ئاساسەن ئەلۋەتتە بىر خىلا يېزىق ئىشلىتىمىز.

سوئالنامەگە جاۋاب بەرگەن ئوقۇغۇچىلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك باشقا ئومۇمىي ئۇچۇرلار مۇنداق:

ئومۇمىي ئۇچۇرلار	تەپسىلاتى	سانى	نىسبىتى
جىنسى	قىز	12	80%
	ئوغۇل	3	20%
ئوقۇۋاتقان كەسپى	ئىجتىمائىي پەن	12	80%
	تەبىئىي پەن	3	20%
ئوقۇش باسقۇچى	تولۇق كۇرس	4	26.7%
	ماگىستىر	8	53.3%
	دوكتورلۇق	3	20%

بۇ ئۇچۇرلاردىن مۇنداق نەتىجىنى ئالالايمىز: تەكشۈرۈشكە قاتناشقان ئوقۇغۇچىلارنىڭ كۆپچىلىكى قىز، ئىجتىمائىي پەندە ئوقۇيدۇ. ماگىستىرلىقنى تۇگەتكەن ياكى مۇشۇ باسقۇچتا

ئوقۇۋاتقانلار ئەڭ كۆپ.

قاتناشقۇچىلارنىڭ ئومۇمىي سانى ئاز بولسىمۇ، بىزنى دەسلەپكى قەدەمدە بەزى مەلۇماتلار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

3. ئوقۇغۇچىلار دۇچ كەلگەن قىينىچىلىقلارنىڭ ئانالىزى

ئوقۇغۇچىلار دۇچ كەلگەن قىينىچىلىقلارنى سانلىق مەلۇماتلارغا ئاساسەن مۇنداق ئىزاھلاشقا بولىدۇ:

1) ئوقۇشقا باشلىغاندا كەسىپ تالالاش ھەققىدە قىنالغانلارنىڭ نىسبىتى 26.7%. بۇ ئەھۋال چەت ئەللەردىكى تەجرىبىلىك كىشى ۋە جەمئىيەتلەرنىڭ ياشلارغا يېتەرلىك دەرىجىدە يول كۆرسىتەلمىگەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ.

2) كەسىپ تالالاش باسقۇچىدا باشقىلاردىن مەسلىھەت سورىغانلار 20%، ئۆزى ئىزدىنىپ قارار بەرگەنلەر 26.7%، شۇ كەسىپنى ياخشى كۆرگەچكە ئىككىلەنمەستىن تاللىغانلار 46.7%، بىر كىشى مەسلىھەت سورايدىغان ھېچكىم بولمىغاچقا خاتا قارار بېرىپ قالغانلىقىنى، بۇ كەسىپتە ئوقۇغانلىقى ئۈچۈن پۇشايمان قىلغانلىقىنى بىلدۈرگەن. بۇنىڭدىن، كۆپ ياشلارنىڭ كەلگۈسىگە قارىتا ئىستراتېگىيەلىك پىلان بىلەن ئەمەس، ئۆزىنىڭ ھېس - تۇيغۇسىغا ئاساسەن كەسىپ تاللىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. پۇشايمان قىلغان ئوقۇغۇچىنىڭ ئەھۋالى بولسا، ھەم ئۆزى ئۈچۈن ھەم ئۈيغۇر جەمئىيىتى ئۈچۈن بىر يوقتىش ۋە زىيان. چۈنكى مەنتىقىگە ئاساسەن ياكى ھېس - تۇيغۇغا ئاساسەن بىر كەسىپ تاللىغان بولسا، ئوقۇشنىڭ ئۇنۇمى تېخمۇ يۇقىرى بولۇشى مۇمكىن ئىدى.

3) تۇرمۇش چىقىملىرىنى قانداق ھەل قىلىدىغانلىقى ھەققىدە، 86.7% ئوقۇغۇچى بىر ياقتىن ئىشلەپ بىر ياقتىن ئوقۇيدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. بۇ جاۋابتىن ئۈيغۇر خەلقىنىڭ «ئۆزۈڭنى خار قىلغۇچە كۆچۈڭنى خار قىل» دېگەن ماقالىدىكى ئىشچان ماھىيىتىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. ئەمما بۈلارنىڭ ئوقۇغۇچى ئىكەنلىكىنى، ۋاقتىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىشلەش ئۈچۈن ئەمەس، ئوقۇش، ئىزدىنىش، تەتقىق قىلىش ئۈچۈن سەرپ قىلىشى كېرەكلىكىنى نەزەرگە ئالغاندا، بۇ جاۋابلار ئۈيغۇر جەمئىيىتىنى ئويلاندۇرۇشى كېرەك.

تەكشۈرۈشكە قاتناشقانلارنىڭ ھېچبىرى خىتاي كونسۇلىدىن ئوقۇش يارىدەم پۇلى ئالمايدۇ. بۇ ئەھۋال ياشلىرىمىزنىڭ قانچىلىك غۇرۇرلۇق ۋە ئاڭلىق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدىغان مۇھىم بىر مىسالدۇر.

ياشلار يەنە ھېچبىر تەشكىلات ياكى شەخسلەردىن ئېقتىسادىي يارىدەم ئالمايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. بىز بىلمىز، ئۈيغۇرلار باشقىلارغا يېلىنىشنى، موھتاجلىقىنى نومۇس دەپ بىلىدۇ. شۇڭا ئوقۇغۇچىلار ئاكتىپلىق بىلەن يارىدەم تەلەپ قىلمايدۇ. ئەمما ۋەتىنى ئىشغال قىلىنغان، مىللىي مۇستەقىللىق كۈرىشى ئېلىپ بېرىۋاتقان بىزلەر – شەخسلەر ياكى تەشكىلاتلار ياشلىرىمىزنىڭ ھېس - تۇيغۇلىرىنى چۈشىنىدىغان تۇرۇقلۇق، ئۇلارنىڭ يارىدەم تەلەپ قىلىشىنى كۈتۈپ ئولتۇرامدۇق؟

4) مەكتەپتە ئەڭ كۆپ قىنالغان مەسلىنىڭ نېمە ئىكەنلىكى ھەققىدە، 46.7% كىشى

كەيپىياتنىى تەكشەشتە قىينالغانلىقنىى بايان قىلغان. 26.7% كىشى ئىقتىسادىي قىينىچىلىقنىى ھەل قىلىشتا، 20% كىشى ساۋاقداشلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە قىينالغان.

بۇ جاۋابتىن، ياشلارنىڭ بىز بىلەن ئوخشاش بىر بوھراننى بېشىدىن ئۆتكۈزۈۋاتقانلىقنىى، سۆيگۈگە، مېھىر - مۇھەببەتكە موھتاج ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. ئىقتىسادىي جەھەتتىن قىينىلىش دېمەك، ئوقۇشنى تاماملىشى تېخىمۇ قىين دېمەكتۇر. ساۋاقداشلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە قىينىلىشنى بولسا، ئوخشىمىغان كۆلتۇر مۇھىتىدا چوڭ بولۇشنىڭ، ئوخشىمىغان قىممەت قارىشىغا ئىگە بولۇشنىڭ ۋە يەرلىكلەرنى چۈشەنمەسلىكنىڭ نەتىجىسى، دەپ قاراشقا بولىدۇ.

4. ئوقۇغۇچىلارنىڭ قىينىچىلىقلارنى يېڭىش ئۈسۈللىرىنىڭ ئانالىزى

تەكشۈرۈشكە قاتناشقان ئوقۇغۇچىلارنىڭ 33.3% ى بىر قىينىچىلىققا ئۇچرىغاندا ھېچكىمنى ئىزدىمەيدىغانلىقنىى بىلدۈرگەن. 20% ى ئۇيغۇر تەشكىلاتلىرىنى، 13.3% ى بولسا دوّلەتنىڭ ياكى مەكتەپنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئىدارە - جەمئىيەت ياكى شەخسلىرىنى ئىزدەيدىكەن. بۇ ئەھۋال ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىچىدە يەنىلا يالغۇزلۇق تارتىۋاتقان ۋە ئامالسىز قېلىۋاتقانلارنىڭ كۆپ ساندا ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ۋاقتىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىشلەش بىلەن ئۆتكۈزىدىغان ئوقۇغۇچى سانى بىلەن، ئوقۇش بىلەن ئۆتكۈزىدىغان ئوقۇغۇچى سانى تەڭ بولۇپ، نىسبىتى 40%. بۇ جاۋابلار ئۆگىنىش ۋە تەتقىقات ئۇچۇن ۋاقىت ئايرىشنىڭ بىر قەدەر قىين ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ھېچ ئىش خۇشياقماي، ئۆزى يالغۇز، بىزارلىق ئىچىدە ۋاقىت ئۆتكۈزىدىغانلارمۇ بار. بۇ ياشلار قۇتقۇزۇشقا موھتاج.

5. قىينىچىلىقلارنىڭ ياشلاردا تۇغدۇرغان نەتىجىسىنىڭ ئانالىزى

تەكشۈرۈشكە قاتناشقان ئوقۇغۇچىلاردىن 86.7% كىشى، قانداقلا بولمىسۇن، كەسپىنى داۋاملاشتۇرىدىغانلىقنىى بايان قىلغان. قالغانلىرى ياكى كەسىپ ئالماشتۇرىدىكەن، ياكى پۈشايمان قىلىپ، ئوقۇغانىنىڭ پايدىسى يوقكەن دېگەن پىكىرگە كەپتۇ. 86.7% نىڭ ئىچىدىكىلەر چوقۇم ئۆز كەسپىدە، ئۆزىگە لايىق بىر ئىش تاپالامدۇ؟ دوكتورلۇق ئۇنۋانى ئېلىپ بىر نەچچە يىلدىن بېرى ئىش ئىزدەۋاتقان ياشلارنى تونۇيمىز. بۇ ياشلارمۇ شۇنداق بولمايدۇ دەپ كىسىپ ئېيتالامدۇق؟ بۇ ھەقتە بىز نېمە ئىشلارنى قىلالايمىز؟ بۇ سوئاللارغا جاۋاب تېپىش كېرەك.

ياشلار قانداق قىينىچىلىقلارغا دۇچ كەلمىسۇن، مىللىي كىملىكىدىن قەتئىي ۋاز كەچمىگەن. ئۆزلىرىنى ھەر زامان شەرقىي تۈركىستانلىق بىر ئۇيغۇر دەپ بىلگەن. بۇ جاۋاب، ئۇيغۇر خەلقى ئۈچۇن ناھايىتى قىممەتلىك.

كېلەچىكى ھەققىدە، 60% ئوقۇغۇچى ئۆزى تۇرۇۋاتقان دوّلەتتە بىر كىشىلىك ئورۇنغا ئىگە بولىدىغانلىقىغا ئىشىنىدىغانلىقنىى ۋە بۇنىڭ ئۈچۇن تىرىشىدىغانلىقنىى بايان قىلغان. 40% ئوقۇغۇچى بولسا باشقا دوّلەتكە كەتكۈسى بارلىقنىى بىلدۈرگەن. دېمەك، بۇ 40% نى

تەشكىل قىلغان ياشلارنىڭ ئۆزى تۇرۇۋاتقان يەردە بىر كىشىلىك ئورۇنغا ئىگە بولۇشقا كۆزى يەتمىگەن. ئەلۋەتتە، بۇ ياشلارنىڭ قايسى دۆلەتتە ئىكەنلىكىنى بىلمەيمىز. ئەمما بۇ جاۋاب، ياشلارنىڭ مەۋجۇت ئەھۋالىدىن مەمنۇن ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىدۇ، شۇنداقلا ياشلارغا ماددىي ۋە مەنىۋى بېسىم ئېلىپ كېلىدۇ، يۈك بولىدۇ.

بىزنى سۆيۈندۈرىدىغىنى، بىرمۇ كىشى «كېلەچىكىم ھەققىدە ئۇمىدسىزمەن» دېمىگەن. ياشلىرىمىز تىرىشىپ - تىرمىشىپ، قىينچىلىقلارنى يېڭىش ئۈچۈن غەيرەت - شىجائەت سەرپ قىلۋېتىپتۇ. ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن نېمە قىلىشى ھەققىدە بىر پىكرى، بىر ئۇمىدى بار ئىكەن.

6. بىز ياشلار ئۈچۈن نېمىلەرنى قىلالايمىز؟

تەكشۈرۈش نەتىجىسىگە ئاساسەن بايقالغان قىينچىلىقلارنى نەزەرگە ئالغاندا، ئالىي مەكتەپلەردە ئوقۇۋاتقان ياشلىرىمىز ئۈچۈن مۇنداق ئىشلارنى قىلالىشىمىز مۇمكىن:

1) ياشلارغا ھەر خىل مەسىلىلەردە مەسلىھەت بېرەلەيدىغان، ئۇلارنى توغرا يولغا باشلىيالايدىغان كىشى ۋە جەمئىيەتلىرىمىز بولۇشى كېرەك. چەت ئەللەردىكى مەۋجۇت ياشلارنىڭ سانىغا، يېقىن كەلگۈسىدە ۋەتەندىن چىقىدىغان يېڭى سانلارمۇ قوشۇلۇشى مۇمكىن. بىر مىللەت سۈپىتىدە، ھەر خىل كەسىپلەردە ئىختىساسلىق كىشىلەرنى يېتىشتۈرىمىز دەيدىكەنمىز، بىر دۆلەتكە ئوخشاش پىلانلىق، ئىستراتېگىيەلىك ئىش قىلىشقا مەجبۇرمىز. ياشلارنىڭ يېرىمى تۈركولوگىيەدە، يېرىمى ئىلاھىيەتتە (دىن بىلىملىرىدە) ئوقۇسا، باشقا كەسىپلەردىكى ئىشلارنى بىزگە چەت ئەللىكلەر قىلىپ بېرەلمەيدۇ. چەت ئەللىكلەرنىڭ پىكىر ۋە كۆز قاراشلىرىنى ئاڭلاپ، ئەمەلىي ئەھۋالىمىزغا توغرا كەلگەن ۋە كاللىمىزدىن ئۆتكەنلىرىنى ئىشلەتسەك بولىدۇ. ئەمما ئاخىرقى قارارنى بېرىدىغىنى، قول تىقىپ ئىش قىلىدىغىنى يەنىلا مىللىي روھقا ئىگە ئىختىساسلىق ئۇيغۇر بولۇشى كېرەك. شۇڭا مىللىي مۇستەقىللىق كۈرىشىمىزنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، يېقىن كەلگۈسىدە قۇرۇلىدىغان مۇستەقىل دۆلىتىمىزدىكى خىزمەتلەرنىمۇ نەزەرگە ئېلىپ تۇرۇپ، كەسىپلەرنى ئېنىقلاپ، ياشلارنى شۇ يولغا باشلاش كېرەك.

2) ھەربىر دۆلەتتە قانچە ئوقۇغۇچى بار، نېمە كەسىپلەرنى ئوقۇۋاتىدۇ، بۇ ئۇچۇرلارنىڭ ئىستاتىستىكىلىق تەپسىلاتىنى بىلىشىمىز كېرەك. مۇشۇ ئۇچۇرلار ئاساسىدا يارىدەم قىلىش پىلانى تۈزۈپ چىقىشىمىز كېرەك.

3) ياشلار بىلەن بولغان مۇئامىلىدە، تەشكىلات ۋە شەخسلەر شەخسىي كۆز قاراش، ھېس - تۇيغۇ ياكى شەخسىي مەنپەئەتىمزنى چىقىش قىلىپ ئەمەس، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كېلەچىكىنى چىقىش قىلىپ تۇرۇپ ھەربىرىدە قىلىشىمىز لازىم. شۇنداق قىلغاندا، ياشلارغا ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋە ۋەتىنىمزنىڭ كەلگۈسى ئۈچۈن قانچىلىك قىممەتلىك ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدۇرالايمىز، ئىشەنچىسىگە ئېرىشەلەيمىز ۋە يارىدەم قىلالايمىز.

4) ئوقۇغۇچىلارغا ئىقتىسادىي يارىدەمنى شەخسلەر ياكى تەشكىلاتلار قىلىۋاتىدۇ. ئەمما ھەممەيلەن تونۇغانلىرىغا، يېقىنىدىكىلەرگە يارىدەم قىلىۋاتىدۇ. بىزنى ئىزدىمىگەن ياكى بىز بىلمەيدىغان نۇرغۇن ياشلىرىمىز بولۇشى مۇمكىن. بىز بىر يارىدەم كۆلچىكى تەشكىل قىلىشىمىز

مۇمكىن. تورلاردا ئېلان قىلىپ كۆپ كىشىلەرنى خەۋەردار قىلىش كېرەك. چۈنكى، ئۇيغۇرلار ئۇچۇن بىر ئىش قىلغۇسى بار، لېكىن ئىشەنچلىك ئادەم تاپالمىغان نۇرغۇن كىشىلەر بار. ھەممەيلەن مۇشۇ كۆلچەككە پۇل تاشلىسا، ئوقۇغۇچىلار مۇشۇ كۆلچەكنىڭ سۈيىنى ئىچسە، پۇرسەتتىن ھەممەيلەن تەڭ پايدىلىنىش پىرىنسىپىغا ئەمەل قىلغان بولىمىز. كەلگەن يارداەم مقدارى، بېرىلگەن يارداەم سوممىسى ئېنىق، ئوچۇق بولۇشى كېرەك. شۇنداق بولغاندا كۆپ يارداەم يىغقىلى بولىدۇ. كىشىلەرنىڭ ئىشەنچسىنى يەردە قويىدىغان قىلمىشلارغا يول قويۇلماسلىقى كېرەك. ئىلتماس قىلغۇچىلارنى ئۇ جەمئىيەتنىڭ ئادىمى، بۇ تەشكىلاتنىڭ يېقىنى دەپ ئايرىماستىن، ئۇيغۇر دەپ تۇرۇپ ئويلىشىش كېرەك.

5) ئائىلىلەر بىلەن ئوقۇغۇچىلارنى ئۇچراشتۇرىدىغان، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئائىلە مۇھىتىدا ۋاقىت ئۆتكۈزۈشىگە پۇرسەت يارىتىدىغان پىلان - پروگراممىلارنى تۈزۈپ چىقىپ، ياشلارنى باغرىمزغا بېسىشىمز، ئۇيغۇرلۇق مېھىر - مۇھەببىتىمزنى يەتكۈزۈشىمز كېرەك.

6) دوختۇرلار ياشلارغا قارىتا پسىخولوگىيەلىك داۋالاش خىزمىتى ئېلىپ بېرىشى مۇمكىن.

7) ئوقۇغۇچىلارنىڭ يەرلىك بالىلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى توغرا ھەل قىلىشى ئۇچۇن، يېڭى ئوقۇغۇچىلارغا قارىتا شۇ دۆلەتنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىنى، قىممەت قارىشىنى، مائارىپ سىياسىتىنى ۋە مەكتەپ قائىدىلىرىنى چۈشەندۈرىدىغان سۆھبەت يىغىنى ئورۇنلاشتۇرۇش ياكى كىتابچە تەييارلاپ تارقىتىش مۇمكىن.

8) ئوقۇغۇچىلار ئۇچۇن ھېيتلىشىش پائالىيىتى ياكى ھال سوراش، مېھىر - مۇھەببەت يەتكۈزۈش پائالىيىتى ئورۇنلاشتۇرۇش مۇمكىن.

9) ياشلارغا ئۇلگە بولالايدىغان، كەسپىدە مۇۋەپپەقىيەت قازانغان كىشىلەر بىلەن ياشلارنى ئۇچراشتۇرۇش مەقسەت قىلىنغان سۆھبەت پائالىيىتى ئورۇنلاشتۇرۇش مۇمكىن.

10) ھەربىر دۆلەتتىكى زىيالىيلار، تەشكىلاتلار شۇ دۆلەتتىكى ياشلارنىڭ ئۆرلەپ ئوقۇشى ياكى ئىشقا ئورۇنلىشىشى قاتارلىق مەسىلىلەردە ئاكتىپ ۋە سەزگۈر بولۇشىمز لازىم. ياشلارنىڭ قولىدىن تۇتۇشىمز، كېرەك بولسا بىرلىشىپ، كۆتۈرۈپ، مەلۇم بىر ئورۇنغا ئولتۇرغۇزۇشىمز لازىم. شۇنداق قىلغاندا يېقىن كەلگۈسىدە ھەرقايسى دۆلەتلەردە مۇھىم يەرلەردە ئىشلەيدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ سانى كۆپىيىدۇ. نەتىجىدە، بۇلار دۆلەتلەرنىڭ سىياسىتىگە تەسىر قىلىدۇ ياكى پىكىرلەرنى يېتەكلەپ، ئۇيغۇرلارنىڭ مەنپەئەتىگە پايدىلىق ئىشلارنىڭ رويابقا چىقىشىغا ھەسسە قوشىدۇ.

ئۇنتۇمايلى، بىز بىر خەلق سۈپتىدە كۈچلەنمەي تۇرۇپ، «پەقەتلا مەن بولاي»، «مۇۋەپپەقىيەت ۋە چاۋاك ماڭلا بولسۇن» دېگەن چۈشەنچە بىلەن نىشانغا يېتەلمەيمىز.

خۇلاسە

سوئالنامە تولدۇرۇش ئارقىلىق تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش ئۇسۇلى بويىچە يىغىلغان مەلۇماتلار ئانالىز قىلىنغاندا، ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەڭ ئېغىر قېينچىلىقىنىڭ ئىقتىسادىي بېسىم بىلەن روھىي بېسىم ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. ئۇلار قېينچىلىقنى يېڭىش ئۇچۇن ئۆزى بىلەن ئۆزى تىرىشىپ كەلمەكتە. ياشلارنىڭ مىللىي تۇيغۇلىرى كۈچلۈك بولۇپ،

كۆپىنچىسى ئۆزىنگە ئىشىنىدۇ ۋە ئۈمىدۋار.

ئۇيغۇرلارنىڭ مەۋجۇت ئەھۋالىدا بىر ئۆزگىرىش پەيدا قىلمىز دەيدىكەنمىز، بۇ ئۆزگىرىشنى، مىللىي روھقا ئىگە، مۇرىنى مۇرىگە تىرەپ بىرلىكتە ئىشلىيەلەيدىغان ئىختىساسلىق كىشىلەرنى كۆپلەپ يېتىشتۇرۇش ئارقىلىق ۋۇجۇدقا چىقىرالايمىز.

بۇ ئىختىساسلىق كىشىلەرنىڭ ئۆزلۈكىدىن يېتىشىپ چىقىشىنى كۈتۈش، ئىستراتېگىيەلىك بىر خاتادۇر. بىز بىر دۆلەت ماھىيىتىدە پىلانلىق، قەدەم - باسقۇچلۇق ئىش قىلىشقا مەجبۇرمىز. قىسقا مۇددەتلىك ياشلارنى تەربىيەلەش كۇرسلىرىمىز ئۈنۈملۈك بولۇۋاتىدۇ. بۇ كۇرسلارنىڭ مەقسىتى ۋە مۇۋاپىقىيىتى پەرقلىق. بىز بۇ ماقالىدە تەكتلىمەكچى بولغان، دۆلەتلەر ئېتىراپ قىلىدىغان، ئالىي مەلۇماتلىق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان دىپلوملارنىڭ شەخسىنى بىلىم بىلەن قوراللاندۇرۇش كۈچى ۋە بىر دۆلەتتە تېگىشلىك ئورۇنغا ئىگە قىلىش كۈچى پەرقلىق. مەسىلەن، بىر كىشى ئالىي مەكتەپكە مۇدىر بولۇش ئۈچۈن ئەڭ يۇقىرى ئوقۇش ئۈنۈمىنى بولغان دوكتورلۇقنى تۈگىتىپ دىپلوم ئالغاندىن كېيىن، يەنە نۇرغۇن شەرتلەرنى تاماملاپ، پروفېسسورلۇق ئۈنۋانى ئالغان بولۇشى كېرەك. كىشى دوكتور بولماستىن پروفېسسور بولالمايدۇ. بىر دۆلەتنىڭ پىرېزىدېنتى بولۇش ئۈچۈن باشقا شەرتلەرنى ئورۇنلاش بىلەن بىرگە چوقۇم بىر ئالىي مەكتەپتە ئوقۇپ، دىپلوم ئالغان بولۇشى كېرەك. شۇڭا ئالىي مەلۇماتلىقلارنى «دىپلوملۇق ساۋاتسىزلار، سېپسق زىيالىيلار، ئوقۇغان ئەخمەقلەر، كاپىرلار» دېگەندەك قالپاقلار بىلەن ئېتىبارسىزلاشتۇرۇش، ئەۋلادلىرىمىزنىڭ بىلىملىككە ھۆرمەت قىلماسلىقنى، ئۆزىنى قەدىرلىمەسلىكنى ۋە بۇ سەۋەبتىن بىلىمگە ھۆرمەت قىلماسلىقنى، بىلىمگە ئىنتىلمەسلىكنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. نەتىجىدە، بىزنىڭ خىتاي بىلەن بولغان بىلىم جەھەتتىكى پەرقىمىزنى چوڭايتىپ، خىتاينىڭ قارشىسىدىكى كۈچىمىزنى ئاجىزلاشتۇرىدۇ. 1944 - يىلىدىكى مىللىي مۇستەقىللىق ئۇرۇشىدىن كېيىن بىز ناھايىتى كۈچلۈك بولغاچقا، خىتاي بىز بىلەن 1945 - يىلى 10 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ئىككى تەرەپ سۈپىتىدە ئۈستەلگە ئولتۇرۇپ، سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە، سۈلھى تۈزۈشكە مەجبۇر بولغان (كومىتېت، 1996: 163). بەزى ماددىلارنى بىز قوبۇل قىلماي تۇرۇۋالغاچقا، سۆھبەت سەككىز ئاي داۋاملاشقان (كاشىغەرىي ۋە ئىزباسار، 2021: 575). خىتاينىڭ ۋە ئورۇسنىڭ قۇۋلۇق - شۇملۇقلىرى سەۋەبىدىن سۆھبەتنىڭ نەتىجىسى بىزنىڭ ئارزۇيىمىزدىكىدەك بولمىدى. ئەمما خىتاي بىلەن ئىككى تەرەپ سۈپىتىدە سۆھبەت ئېلىپ بارىدۇق. ھازىرقى شارائىتتا، ئۇيغۇرغا ۋەكىللىك قىلىپ خىتاي بىلەن ئىككى تەرەپ سۈپىتىدە سۆھبەت ئېلىپ بارىدىغان شۇنداق كۈچلۈك بىر تەشكىلاتىمىز بارمۇ؟ خىتاي ھازىر بىزنى ئۆزى بىلەن سۆھبەت ئېلىپ بارىدىغان قارشى تەرەپ دەپ قارىمايدۇ.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھەر ساھەدە يېتىشكەن، دۇنياغا داڭلىق كىشىلىرى بولۇشى كېرەك. ئۇلار ئۆزى تۇرۇۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ سىياسىتىگە تەسىر كۆرسىتىشى، ئۇيغۇرلارغا پايدىلىق مۇھىت يارىتىشقا ھەسسە قوشۇشى كېرەك. مەۋجۇت شارائىتتا، بىز بۇنى چەت ئەللەردىكى ياشلارنى كۆپلەپ يېتىشتۇرۇش ئارقىلىق قولغا كەلتۈرەلەيمىز. ياشلارنى يېتىشتۇرۇش ئۈچۈن بولسا، شەخسلەر ۋە تەشكىلاتلار ھەمكارلىق ئورنىتىپ، ئىستراتېگىيەلىك پىلانلارنى تۈزۈپ، قىسقا مۇددەتلىك ۋە ئۇزۇن مۇددەتلىك نىشانلارنى بەلگىلەپ، شۇ بويىچە قەدەم - باسقۇچلۇق يول ئېلىشىمىز كېرەك.

مەنبەلەر:

[1] كاشغەرىي، رائىلە ۋە ئىزباسار، نۇرەددىن (2021). «ئۇيغۇر تۈركلەرنىدە ئىسيان ۋە باشكالدىرى»، «تۈرك دۇنياسىندا ئىسيان ۋە باشكالدىرى»، تەھرىرلەر: ئورخان سۆيلەمەز ۋە سامەت ئازاپ، ئىستانبۇل: كېست نەشرىياتى، 555 - 651 - ب.
[2] كومىتېت (1996). «شىنجاڭ ئۇچۇ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، تەرجىمان: ئابدۇللا ئاۋۇت قاتارلىقلار، ئۇرۇمچى: خەلق نەشرىياتى، 2 - نەشرى.
[3] مىرھەمەت سېيىت ۋە يالقۇن روزى (1997) «مەمتىلى ئەپەندى»، ئۇرۇمچى: ش. ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى.
[4] ئۇيغۇر، فەيزۇللاھ (2016). «مانچۇلارنى ئىلك دوغۇ تۈركىستان ئىستېلاسى»، «تارىخ» ژۇرنىلى، ئىستانبۇل: 2016 - يىلى 1 - سان، 27 - 40 - ب.
[5] ئۆتكۈر، ئابدۇرېھىم ۋە تۇردى، ئابدۇشۇكۇر قاتارلىقلار (1984). «يۇسۇپ خاس ھاجىپ - قۇتادغۇبىلىك» - نەزمىي يەشمىسى ۋە تىرانسكرىپسىيەلىك مېتنى. بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى.
[6] يىلماز، ئايشە (2007). «بوزكىردا يەشەرەن سەۋدا تۈركۈلەرى»، ئىستانبۇل: ئۆتۈكەن نەشرىياتى

بۇ ماقالىنى «پىداكار» تەھرىرلىدى.